

MIROSLAV HROCH

A nemzeti mozgalomtól a nemzet teljes kifejlődéséig: a nemzetépítés folyamata Európában*

A nemzet az újkori európai történelem elválaszthatatlan kísérőjelenése. Könnyű ironizálni a „nacionalizmus” múlt- és jelenbeli ismérvein, kritizálni a szerepét, jó vagy rossz jegyeket osztogatni a folyamatban résztvevő csoportoknak, személyeknek, s akár nemzeteknek is. Ez a módszer a közönség egy részének ínyére van, de a téma tudományos megközelítésével nem tévesztendő össze. A történészek nem ítélőbírák: a valós történelmi átalakulásokat kell magyarázniuk. A közelmúltban a nemzetekkel és a nacionalizmussal foglalkozó irodalom jelentős méretűre nőtt, nagyrészt a társadalomtudósok munkájának köszönhetően, akik elméleti kereteket dolgoztak ki, majd kiragadott példákkal illusztrálták általánosításait. A történészek inkább az empirikus kutatással kezdik, s ezután lépnek az átfogóbb következtetések felé. Munkámban nem az a célom, hogy elméletet kovácsoljak a nemzetépítésről, inkább arra törekszem, hogy olyan, hatékony módszereket dolgozzak ki, melyekkel a nemzetépítés folyamatának tapasztalatai osztályozhatók és felmérhetők; ez a folyamat a tágabb társadalom- és kultúrtörténetbe illeszkedik, s nem az egyedi, megismételhetetlen események sorozataként kezelendő, hanem a társadalom széleskörű átalakulásának részeként, mely lehetőséget ad a megfontolt általánosításokra.¹ Mindjárt az elején le kell szögeznünk, hogy távolról sem tudunk megmagyarázni minden fontos problémát, amit a modern nemzetek kialakulása felvet.

* A tanulmány eredeti megjelenésének adatai: Hroch, Miroslav, „From National Movement to the Fully-formed Nation: the nation-building process in Europe”, *New Left Review*, No. 198 (March-April), 1993, pp. 3-20

A nemzeti mozgalmakkal foglalkozó történészek egyetértenek abban, hogy miközben megérteni próbálják őket, hiányos adatokkal dolgoznak. Ilyen értelemben a védhető konklúziókat nem tarthatjuk többnek részeredményeknél, s az „elméletek” csupán a további kutatás kiindulópontjának számítanak. Polemikus szellemben azt is mondhatnánk, hogy jelenleg az elméletek túltermelésével és a téma összehasonlító kutatásának stagnálásával van dolgunk.

Nemzet és civil társadalom

Ez a szerencsétlen helyzet véleményem szerint részben az általános fogalmi zavarnak tudható be. Ma ugyanis azt a folyamatot, mely Európában létrehozta a nemzeteket, a „nacionalizmus” eszméinek kibontakozásaként vagy elterjedéseként jellemzik. Úgy tűnik, ez különösen a közelmúlt angolszász szakirodalmára áll.² Megítélésem szerint ez a szemléletmód alaposan félrevezető. A nemzeti eszmék elterjedése ugyanis csak meghatározott társadalmi adottságok mellett mehetett végbe. A nemzetépítés nemcsak ambíciózus és narcisztikus értelmiségiek terve volt, inspiráló erejük nem lett volna elegendő ahhoz, hogy ezek az eszmék egész Európában elterjedjenek. Az értelmiségiek csak akkor „találhatják ki” a nemzeti közösséget, ha már megvannak a nemzet kialakulásának bizonyos objektív előfeltételei. Karl Deutsch már jó ideje felhívta rá a figyelmet, hogy a nemzettudat kifejlődéséhez szükség van valamire, ami tudatosulhat. A nemzeti érzés felfedezésének egyedi esetei nem magyarázzák meg, miért történt meg ez a felfedezés olyan sok országban, egymástól függetlenül, eltérő körülmények között és különböző korszakokban. Csak akkor vizsgálhatjuk meg a problémát, ha azt a hasonlóságot keressük, mely azoknak az okoknak a háttérében áll, amik miatt az emberek elfogadták az új nemzeti identitást. Lehet, hogy ezek az okok verbálisan megragadhatók, de a „magas politika” szintje alatt sokszor nem verbalizálódtak.

Maga a „nemzet” természetesen nem örök kategória, hanem az európai történelmi fejlődés hosszú és bonyolult folyamatának terméke. Sajat használatunkra, kiindulásként olyan széles társadalmi csoportként határozzuk meg, mely egyrészt több objektív kapcsolat (gazdasági, politikai, nyelvi, kulturális, vallási, földrajzi, történelmi) kombinációja, másrészt a kollektív tudatban történő szubjektív reflexió által integrált. Sok kötelék helyettesíthető egymással: némelyik különösen fontos szerepet játszik egy adott nemzet-

építési folyamatban, a másikban viszont csak másodlagos szerepet kap. Közülük hármat azonban nem lehet semmi mással felcserélni: (1) a csoport vagy legalább központi alkotóelemeinek „sorsaként” kezelt, közös múlt „emlékezetét”; (2) olyan nyelvi és kulturális kötődések sokaságát, melyek jóvoltából a csoporton belül magasabb szintű társadalmi kommunikáció válik lehetővé, mint rajta kívül; (3) a civil társadalomként szerveződő csoport tagjainak egyenlőségéről szóló koncepciót.

A folyamat, melyben a nemzetek kiépültek az említett központi elemek körül, nem volt előre elrendelt vagy megfordíthatatlan. Félbeszakadhatott, és hosszú szünet után újra megindulhatott. Ha Európa egészét nézzük, világos, hogy ennek két külön, nem egyenlő hosszúságú szakasza volt. Az első a középkorban vette kezdetét, és kétféle eredményhez vezetett, ami ellentétes kiindulópontokat teremtett a második szakasz, a kapitalista gazdaság és a civil társadalom felé történő átmenet számára. A szó valódi értelmében vett modern nemzethez vivő út ezen a ponton két ellentétes társadalmi-politikai helyzetből indulhatott ki (természetesen átmeneti esetek is adódtak). Nyugat-Európa nagy részén – Angliában, Franciaországban, Spanyolországban, Portugáliában, Svédországban és Németalföldön –, és keletebbre tekintve Lengyelországban, a kora újkori állam egy etnikus kultúra dominanciája alatt fejlődött ki, abszolutista formában vagy rendi-reprezentatív rendszerben. Az esetek zömében a késő feudális hatalmi rendszer ezután reformok révén vagy forradalom által modern civil társadalommá alakult át, *párhuzamosan* a nemzetállamnak mint egyenlő polgárok közösségének az építésével. Másfelől, Közép- és Kelet-Európa nagy részén egy „külső eredetű” (exogenous) uralkodó osztály dominált olyan etnikai csoportok fölött, melyek összefüggő területen éltek, de nem rendelkeztek „saját” nemességgel, politikai egységgel vagy folytonos irodalmi hagyománnyal. Kutatásaim során a második típusal foglalkoztam. Tévedünk azonban, ha azt hisszük, hogy Nyugat-Európában nem fordult elő ilyen helyzet. Kelet- és délkelet-európai sajátosságként szokták emlegetni, hogy léteznek „nem-domináns etnikai csoportok”, mintha ez csak az észtek, ukránok, szlovének, szerbek és más népek sorsa lenne. Ám eredetileg Nyugat- és Dél-Nyugat-Európában is voltak hasonló közösségek, csak nagyrészt asszimilálta őket a középkori és kora újkori állam, ha fenn is maradt jónéhány önálló, régi kultúra az integrációs folyamat során: az írek, a katalánok, a norvégok és mások (Kelet-Európában talán a görögök tekinthetők ezzel analógnak).³

Voltak átmeneti esetek is, amikor az etnikai közösség rendelkezett „saját” nemességgel és irodalmi hagyománnyal, de közös államszervezettel nem: a németek és az olaszok, később pedig (a köztársaság bukása után) a lengyelek.

A második helyzetfőpusban, melyre munkám összpontosult, a nemzetépítés modern szakaszának kezdete attól a pillanattól datálható, amikor a nem-domináns etnikai közösség bizonyos csoportjai saját etnikai hovatartozásukról kezdtek beszélni, és ezt egy potenciális, majdani nemzetként fogták föl. Előbb-utóbb észrevették, milyen hiányosságai vannak a jövőbeli nemzetnek, és arra törekedtek, hogy leküzdjék egyiket-másikat, miközben annak fontosságáról akarták meggyőzni honfitársaikat, hogy tudatosan tartozzanak a nemzethez. *Nemzeti mozgalomnak* ezeket a szervezett erőfeszítéseket nevezem, melyek a teljesen fejlett nemzet valamennyi attribútumának megszerzésére irányultak (ami nem mindig és mindenhol járt sikerrel). Súlyos félreértést okoz, ha a jelenlegi tendenciának megfelelően „nacionalistáknak” hívjuk őket. A nacionalizmus a szó szoros értelmében valami mást jelent: azt a szemléletmódot, mely *abszolút elsőbbséget ad a nemzet értékeinek minden más értékkel és érdekekkel szemben*. Ha a szót helyesen értelmezzük, távolról sem igaz, hogy minden patrióta nacionalista lett volna a 19. századi, 20. század eleji közép- és kelet-európai nemzeti mozgalmakban. Aligha alkalmazhatjuk a fogalmat olyan reprezentatív személyiségekre, mint Wergelandra, a norvég költőre, aki nyelvet akart teremteni országának; Mickiewiczre, a lengyel költőre, aki szülőföldje felszabadulására vágyott, vagy akár Masarykra, a cseh tudósra, aki úgy fogalmazta és valósította meg a nemzeti függetlenség programját, hogy végig a cseh nacionalisták ellen küzdött. A nacionalizmus csupán egy volt a nemzettudat formái közül, melyek e mozgalmak során kialakultak. Igaz, hogy a nacionalizmus később jelentős erővé válhatott ebben a régióban, akárcsak nyugatabbra, a nemzetállamok régiójában, ahol egyfajta, irracionális felhangokkal rendelkező hatalmi politikaként jelentkezett. A klasszikus nemzeti mozgalomnak azonban más volt a programja. A céljai közt szereplő követelések három fő csoportba sorolhatók, melyek megfelelnek a nemzeti létben tapasztalt hiányosságoknak: (1) a nemzeti kultúrának helyi nyelven alapuló fejlesztése, a nyelvnek az oktatásban, közigazgatásban és gazdasági életben való rendes használata; (2) az állampolgári jogok és a politikai öngazgatás elnyerése, eleinte az autonómia, végül (határozott követelésként rendszerint igen későn) a függetlenség formájában;⁴ (3) az etnikai csoportból épülő teljes társadalmi

struktúra létrehozása, művelt elittel, hivatalnoki karral és vállalkozói réteggel, de ahol szükséges, szabad parasztokkal és szervezett munkásokkal is. A követelések három csoportjának viszonylagos elsőbbsége és időzítése esetenként változott, de a nemzeti mozgalom csak akkor járta be teljes pályáját, ha mindegyiket elérte.

A nemzeti mozgalmak kiindulópontja és sikeres befejezése között három strukturális szakaszt különböztethetünk meg, résztvevőik kilétét és szerepét, továbbá az etnikai csoport általános nemzettudatának szintjét tekintve. A kezdeti időszakban, melyet *A szakasz*nak neveztem el, az aktív szereplők mindenekelőtt a nem-domináns csoport nyelvi, kulturális, társadalmi, olykor történelmi jellemzőinek tudományos kutatására, illetve az ezirányú tudatosság terjesztésére fordították az erejüket, de egészében véve nem merültek fel sürgető nemzeti követelések a hiányosságok orvoslására (volt, aki nem hitte, hogy csoportja nemzetté fejlődhet). A második időszakban, vagyis a *B szakasz*ban, újabb aktív szereplők léptek a színre, akik csoportjuk minél nagyobb részét akarták megnyerni a leendő nemzet létrehozása tervének, és hazafias agitálással próbálták „felébreszteni” bennük a nemzettudatot – a szakasz első részében nem értek el számottevő sikert, de a későbbiekben a közönség egyre inkább hajlott eszméik befogadására. Amikor a népesség nagyobb része speciális értékészletet hozott létre nemzeti identitásából, tömegmozgalom alakult ki (*C szakasz*). Csak ebben a befejező szakaszban jöhetett létre a teljes társadalmi struktúra, csak ekkor különülhetett el a mozgalmon belül a konzervatív-klerikális, liberális és demokratikus szárny a maga programjával.

A nemzeti mozgalmak négy típusa

Az itt leírt periodizációnak az a célja, hogy lehetővé tegye a nemzeti mozgalmak értelemmel bíró összehasonlítását, ami több annál a pusztán szinkronikus vizsgálatnál – a történelmi fejlődés analóg formáinak és szakaszainak tanulmányozásánál –, amely azt állapítja meg, hogy mi történt a múlt század folyamán Európa különböző országaiban ugyanabban az időpontban. Az összehasonlítás megkívánja, hogy kijelöljük a specifikus dimenziók korlátozott készletét, melyek alapján a különböző nemzeti mozgalmakat elemezni tudjuk. Természetes, hogy minél bonyolultabb az összehasonlítandó jelenség, annál nagyobb a rá vonatkozó dimenziók száma. Ál-

talában ajánlatos inkább fokozatosan haladni, lépésről lépésre gyűjteni az összehasonlítás eredményeit, ahelyett, hogy túl sok dimenziót vezetnénk be egyszerre. Nézzünk néhányat a legfontosabb jellemzők közül: némelyiket másokkal együtt jómagam is vizsgáltam, némelyik további kutatásra vár. Ilyen a vezető patrióták és aktív szereplők társadalmi hovatartozása és területi megoszlása; az identifikáció szimbólumaként és közvetítő eszközeként szolgáló nyelv szerepe; a színház, valamint a zene és a folklór szerepe a nemzeti mozgalmakban; az állampolgári jogok követelésének kiemelkedő vagy kevésbé jelentékeny volta; a történelmi tudatosság jelentősége; az iskolarendszer helye és az írástudás terjedése; az egyházak részvétele és a vallás befolyása; a nők hozzájárulása (akik aktív szereplőnek, másrészt szimbólumnak számítottak). Mindenekelőtt azonban az derült ki a munkámból, hogy Közép- és Kelet-Európában (de nemcsak ott) a nemzeti mozgalmak tipologizálása szempontjából központi jelentősége van egyfelől a B szakaszba, majd onnan a C szakaszba való átmenet, másfelől az egyenlőségre alapuló, alkotmányos társadalomba való átmenet közti *kapcsolatnak*. Gyakran ezt hívják általánosabb kifejezéssel élve a „polgári forradalom” pillanatának. Ha a változások e két sorozatát kombináljuk, az európai nemzeti mozgalmak négy típusát különböztethetjük meg:

1. Az elsõben a nemzeti agitálás az abszolutista régi rend uralkodása idején kezdõdött meg, de a politikai rendszer forradalmi átalakulása során öltött tömeges jelleget, amikor a szervezett munkásmozgalom is megjelent. A B szakasz vezetői a politikai felfordulás közepette alakították ki nemzeti programjukat. Ilyen volt a cseh agitáció, a magyar és a norvég mozgalom, melyek 1800 körül léptek a B szakaszba. A norvég hazafiak 1814-ben tettek szert liberális alkotmányra és nyilvánították ki függetlenségüket, míg a csehek és a magyarok, jóllehet nagyon is különbözõ módon, az 1848-as forradalmak során alakították ki nemzeti programjukat.

2. A másodikban a nemzeti agitálás szintén a régi rend uralkodása alatt vett lendületet, de a tömegmozgalomba, vagyis a C szakaszba való átmenet az alkotmányos forradalom utáni idõig váratott magára. A szekvencia eltolódását az egyenetlen gazdasági fejlõdés éppúgy okozhatta (Litvánia, Lettország, Szlovénia vagy Horvátország esetében), mint az idegen elnyomás (Szlovákiában vagy Ukrajnában). A B szakaszról elmondható, hogy Horvátországban az 1830-as években kezdõdött, Szlovéniában az 1840-es években, Lettországban az 1850-es évek végén, míg Litvániában az 1870-es éve-

kig késlekedett; a C szakaszt Horvátországban nem érte el az 1880-as évek előtt, Szlovéniában az 1890-es évek előtt, Lettorszáiban és Litvániában pedig csak az 1905-ös forradalom alatt jutott el odáig. Szlovákiában az erőszakos magyarosítás 1867 után megállította a C szakaszt, s ugyanezt tette Ukrajnában az elnyomó oroszosítás.

3. A harmadik típusban a nemzeti mozgalom már a régi rend alatt tömeges jelleget kapott, tehát a civil társadalom vagy az alkotmányos rendszer kialakulása előtt. Ez a típus fegyveres felkeléseket eredményezett, s az Oszmán birodalom európai területeire korlátozódott, vagyis Szerbiára, Görögországra és Bulgáriára.

4. Az utolsó típusban a nemzeti agitálás alkotmányos körülmények közt, a Nyugat-Európára jellemző, fejlettebb kapitalista környezetben indult meg. Ezekben az esetekben a nemzeti mozgalom egészen korán elérhetette a C szakaszt, mint Baszkföldön és Katalóniában, míg más esetekben erre csak egy igen hosszú B szakasz után került sor, mint Flandriában, vagy pedig egyáltalán nem, például Wales-ben, Skóciában, Bretagne-ban.

Természetesen az itt kijelölt, a definíciótól a periodizáción át a tipológiáig vezető lépések közül egyik sem lehet önmagában a célunk. Nem magyarázzák meg a különböző nemzeti mozgalmak eredetét és kimenetelét. Nem jelentenek többet szükségszerű kiindulópontnál, ahonnan a történeti kutatás elindulhat valódi célja, vagyis a kauzális elemzés felé. Miért lettek sikeresek bizonyos mozgalmak a versailles-i békerendszerrel záruló időszakban, illetve miért buktak el mások? Mivel magyarázható fejlődésük és kimenetelük változatossága? Ha nyilvánvalóan alaptalan az a divatos gondolat, hogy az európai nemzeteket a nacionalizmus találta fel, akkor azok a magyarázatok sem jobbak, amelyek egyetlen okkal számolnak. A kielégítő indoklásnak több okot kell figyelembe vennie, az általánosítás különböző szintjei között kell mozognia, és az egyenlőtlen európai fejlődés kronológiailag hosszú ívét kell átfognia.

A nemzetépítés előzményei

A magyarázatnak a modern nemzetépítés „előjátékával” kell kezdődnie, mely a késő középkori és kora újkori időszakban ment végbe, és nemcsak a nyugati nemzetállamok számára volt nagy jelentőségű, hanem azoknak

az etnikai csoportoknak a számára is, melyek a kontinens középső és keleti részén, vagy másutt a „külső” uralkodó osztályok uralma alatt maradtak, vagy később kerültek az alá. A történeti valóságban természetesen sok átmeneti eset létezett e két ideáltípus között. A középkori politikai képződmények közül, melyek saját írott nyelvvél is rendelkeztek, sok nem fejlődött állammennzetté, hanem részben vagy egészben elvesztette az önállóságát, míg lakossága általában megtartotta etnikai azonosságát. Így történt a csehekkel, katalánokkal, norvégékkal, horvátokkal, bolgárokkal, walesiekkal, írekkel és másokkal. Még a tipológiailag „tisztának” mondható nem-domináns etnikai csoportok esetében – mint a szlovéneké, az észteké vagy a szlovákoké – sem tekinthetünk el közös múltjuktól, egyszerű mítosznak nevezvén azt. Általában véve, a nemzetépítés folyamatának első szakasza, ha megszakadt is, gyakran jelentős forrásokat hagyott a második szakasz számára. Ezek közül különösen a következő tényezőket kell említenünk:

1. A korábbi politikai önállóság relikviái igen gyakran megmaradtak, jöllehet az „uralkodó” nemzethez tartozó rendek kisajátították őket, s olyan feszültséget keltettek a rendek és az abszolutizmus között, mely olykor a későbbi nemzeti mozgalmakat ösztönözte. A 18. század végi Európában sokfelé megfigyelhető ez a jelenség, például a magyar, cseh és horvát rendeknek a jozefinista centralizmussal szembeni ellenállásában, a finnországi nemességnek a III. Gusztáv új-abszolutizmusára adott reakciójában, az írországi protestáns földbirtokosoknak az angol központosítással való szembenállásában, vagy a norvégiai, helyi hivatalnok rétegnek a dán abszolutizmusra adott válaszában.

2. A korábbi önállóság vagy államiság „emlékezetének”, még ha az a régmúltba vezett is, fontos szerepe lehetett a nemzeti történeti tudat és az etnikai szolidaritás élesztésében. A B szakaszban a hazafiak először ezzel érveltek Csehországban, Litvániában, Finnországban, Bulgáriában, Katalóniában és másutt is.

3. Sok esetben többé-kevésbé fennmaradt a középkori írott nyelv – például a cseh, a finn és a katalán –, megkönnyítve a modern nyelvi és irodalmi norma kidolgozását. A 19. század folyamán azonban messzemenően el-túlozták az ilyen hagyatékkal rendelkezők és az azt nélkülözők közti ellentétet, és olykor azt állították, hogy ez megfelel a „történelmi” és „történelem nélküli” népek közti különbségnek, pedig valójában csak azzal függött össze a jelentősége, hogy milyen ütemben fejlődött a nemzet történelmi tudata.

Minden esetben világosan látható, hogy a modern nemzetépítés folyamata a nem-domináns etnikai csoport történelméről, nyelvéről, szokásairól szóló adatok gyűjtésével kezdődött, amely meghatározó elem lett a hazafias agitálás első szakaszában. Az A szakaszban a művelt kutatók „felfedezték” az etnikai csoportot és lefektették a „nemzeti identitás” későbbi kialakulásának alapjait. Intellektuális tevékenységük mégsem nevezhető szervezett társadalmi vagy politikai mozgalomnak. A patrióták nagy része egyelőre nem támasztott „nemzeti” követeléseket. Céljaik csak a B szakaszban alakultak át egy kulturális és politikai változásokra törekvő társadalmi mozgalom célkitűzéseivé, s nagyrészt megválaszolatlanul marad a kérdés, hogy miért történt így. Hogyan lett a tudományos érdeklődésből érzelmi kötődés? Miért vált a terület iránti lojalitásból és érzelmi vonzódásból a leendő nemzetet képező etnikai csoporttal való azonosulás?

A társadalmi mobilitás és kommunikáció szerepe

Első lépésben az átalakuláson belül három meghatározó folyamatot jelelhetünk ki: (1) a régi rend társadalmi és/vagy politikai válságát, melyben új feszültségek keletkeznek és új távlatok nyílnak; (2) az elégedetlenség megjelenését a nép számottevő köreibben; (3) a hagyományos erkölcsi rendszerekbe vetett hit elvesztését, mindenekelőtt a vallási legitimitáció hanyatlását, még ha ez csak kevés értelmiségit érintett is (de nemcsak azokat, akiket a felvilágosodás racionalizmusa befolyásolt, hanem azokat is, akikre más eszmeáramlatok kihívásai hatottak). Világos, hogy a jövőbeli kutatásoknak több figyelmet kell fordítaniuk a válság különféle vetületeire, és a patriótáknak arra a képességére vagy szándékára, hogy válaszaikat inkább nemzeti, mint társadalmi vagy politikai terminológiával fogalmazzák meg. Ha bizonyos értelmiségi csoportok most valóban nemzeti agitálást indítottak, az megnyitotta a kritikus B szakaszt. De ez nem jelentette mindjárt a modern nemzet megszületését, hiszen annak további feltételei voltak. Így fel kell tennünk a kérdést, milyen körülmények között lehetett végül sikeres ez az agitálás, hogyan ment át a C szakasz tömegmozgalmába, mely képes volt a nemzeti program kiteljesítésére?

A társadalomtudósok sokféle elmélettel próbálták magyarázni ezt az átalakulást, de nem elégedhetünk meg velük, mert nem felelnek meg az empirikus tényeknek. Ernest Gellner például a „nacionalizmus” növekedését

lényegében az iparosodás funkcionális követelményeivel magyarázza.⁵ Csakhogy az európai nemzeti mozgalmak többsége jóval a modern ipar kialakulása előtt jelent meg, és a fejlődésükben meghatározó B szakasz kiteljesült, mielőtt bármiféle kapcsolatba kerültek volna azzal – sok esetben ez túlnyomóan agrár viszonyok között történt. De ha a szociológiai irodalom nagy részét ilyen hibák jellemzik, akkor mi sem érhetjük be a hagyományos történetírók által kedvelt induktív leírással. Vegyünk szemügyre két tényezőt, melyeket a különböző szerzők más-más fogalommal jelölnek ugyan, de a szakma egyfajta konszenzussal tekint rájuk. Karl Deutsch szavával társadalmi mobilitásnak és kommunikációnak nevezhetjük őket.⁶ Amennyiben a felszínen maradunk, a helyzet aránylag egyszerűnek tűnik. Egyetérthetünk azzal, hogy a legtöbb esetben a patriotikus csoportosulások tagjai igen magas vertikális mobilitást mutató szakmákhoz tartoztak, és az olyan alacsony társadalmi mobilitású csoportokból való emberek, mint például a parasztok, nem domináltak bennük. A B szakaszban ezek szerint a társadalmi mobilitás jótékonyan hatott a patrióta program elfogadására. Idáig rendben is volnánk. Sajnos azonban azt is tudjuk, hogy gyakran ugyanezen csoportok tagjainak felfelé, az uralkodó nemzet soraiba történő, sikeres asszimilációját is megkönnyítette. Hasonlóképp a társadalmi kommunikáció – mint a valóságról szóló információk és a vele kapcsolatos attitűdök közvetítése –, kétségkívül fontos szerepet játszott a modern kapitalista társadalom létrejöttében; s ha a patrióták foglalkozását elemezzük, arra a következtetésre jutunk, hogy a nemzeti agitálás a nem-domináns etnikai csoporton belül leginkább azokat vonzotta, akik a legjobb kommunikációs csatornákkal rendelkeztek. A területenkénti elemzés során ugyanilyen eredményt kapunk: a legsűrűbb kommunikációs hálózattal rendelkező térségek voltak a legfogékonyabbak az agitálásra. Mindezek, úgy tűnik, megerősítetik Deutsch nézetét, hogy a nemzeti mozgalmak (szerinte a nacionalizmus) fejlődése együtt haladt a társadalmi kommunikáció és mobilitás javulásával, mely folyamatok egy általánosabb társadalmi átalakulás részét képezték.⁷

Azonban ezt a feltevést, legalább két határesetben, a történeti valóság mérlegére kell tennünk. Ilyen szélsőségeként kell figyelembe vennünk a két világháború közti Lengyelország Polesie körzetét, ahol a társadalmi mobilitás minimális volt, a piachoz nagyon gyenge kapcsolatok fűzték, és gyenge volt az írni-olvasni tudás. Amikor az 1919-es népszámlálás során a lakosokat nemzetiségükről kérdezték, többségük így felelt: „idevalósi (környék-

beli) vagyok”.⁸ Ez a jelenség meghatározó volt Kelet-Litvániában, Nyugat-Poroszországban, Alsó-Luzáciában és különböző balkáni régiókban is. És az ellenkező szituáció? A kommunikáció intenzív növekedése és a mobilitás magas aránya vajon a sikeres B szakasz okának tekinthető-e? Szó sincs róla: a Wales-ről, Belgiumról, Bretagne-ról, Schleswigról és más területekről szóló ismereteink éppen az ellenkezőjét bizonyítják: e két tényező megvolt, de a nemzeti agitálásra gyenge válasz érkezett, mivel az érlelődő alkotmányos rend fontosabbnak bizonyult az adott körülmények közt.

Válság és konfliktus

Lennie kellett tehát egy további számottevő faktornak is a társadalmi átalakulás, a mobilitás és a kommunikáció magas szintje mellett, mely tipikus módon hozzájárult a nemzeti mozgalmak lendületéhez. A nemzet számára releváns érdekellentétnek nevezem ezt a tényezőt, vagyis olyan társadalmi feszültségnek vagy összetűzésnek, mely a nyelvi (néha vallási) szembenállás térképére vetíthető. A 19. században gyakori példa erre, hogy a nemdomináns etnikai csoportból jövő friss egyetemi diplomások szembekerülnek az uralkodó nemzet zárt elitjével, mely ragaszkodik az állami és társadalmi vezető pozíciók örökletes tulajdonához.⁹ De a társadalmilag alárendelt csoporthoz tartozó parasztok is konfliktusba kerültek a domináns csoportból való földesurakkal, az egyik csoport kézművesei a másik nagykereskedőivel és gyárosaival, s így tovább. Hangsúlyoznunk kell, hogy ezek az érdekellentétek, melyek befolyásolták a nemzeti mozgalmak sorsát, nem redukálhatók az osztályellentétre: a nemzeti mozgalmak tagjai ugyanis mindig különböző osztályokból és csoportokból toborzódtak, tehát a társadalmi kapcsolatok széles spektruma határozta meg érdekeiket (amibe természetesen az osztályviszonyok is beletartoznak).

Vajon miért tudták egyes európai országokban a nemzeti terminológiával sikeresebben artikulálni az ilyen jellegű társadalmi konfliktusokat, míg más országokban kevésbé? Az a paradox helyzet, hogy a 19. században a nemzeti agitálás gyakran korábban kezdődött és jobban előrehaladt azokban a térségekben, ahol a nemdomináns etnikai csoport mint egész, gyakran a vezetőit is beleértve, csekély politikai műveltséggel rendelkezett, és jóformán nem volt politikai tapasztalata az abszolutista elnyomás miatt, melyben nevelkedett. Csehország és Észtország csak két példa a sok közül. Ilyen

körülmények között nemigen nyílt tér a politikai diskurzus vagy vita fejlettebb formáinak. Az adott konfliktusban mindkét fél számára könnyebb volt nemzeti kategóriákkal megfogalmazni a társadalmi ellentéteket és viszályokat, melyeket a közös kultúrára, vagy egy bizonyos nyelvre, etnikai érdekre leselkedő veszélyként értelmeztek. Ez a fő oka annak, hogy a nyugat-európai nemzeti mozgalmak tipológiai eltérést mutatnak (lásd fenn a 4. típust). A politikai kultúra és tapasztalat magasabb szintje lehetővé tette, hogy a nyugati országok nagy részében politikai fogalmakkal fejezzék ki az érdekelletéteket. A flamand patrióták például a B szakasz kezdetétől fogva két – liberális és klerikális – táborra szakadtak, s a flamand választók a liberális vagy a katolikus pártra adott szavazatukkal nyilvánították ki politikai preferenciájukat, és csak egy kisebbség állt a tulajdonképpeni Flamand Párt oldalán. Ez a jelenség figyelhető meg a mai Wales-ben vagy Skóciában is. Ilyen körülmények közt a nemzeti program nem egykönnyen tehetett szert tömeges támogatottságra, és néhány esetben egyáltalán nem ment át a C szakaszba. Ebből az a tanulság, hogy nem elég megállapítanunk, formailag milyen szintet ért el a társadalmi kommunikáció az adott társadalomban, hanem az általa közvetített tartalmak együttesére is figyelniünk kell (még ha ezek részben nem is voltak tudatosak). Ha az agitátorok nemzeti jelszavai és céljai, melyekkel megfogalmazzák a társadalmi feszültségeket, ténylegesen összhangban vannak a nem-domináns etnikai csoport többségének közvetlen, mindennapi tapasztalatával, iskolázottságának színvonalával, szimbólumainak és sztereotípiáinak a rendszerével, akkor a C szakasz aránylag rövid idő alatt elérhető.

A sikeres nemzeti mozgalom modellje legalább a következő négy elemet mindig magába foglalja: (1) legitimációs válság, mely társadalmi, erkölcsi és kulturális feszültségekhez kapcsolódik; (2) a vertikális társadalmi mobilitás szükséges szintje (amikor a nem-domináns etnikai csoportból tanult emberek kerülnek ki); (3) a társadalmi kommunikáció elég magas szintje, ideértve az írni-olvasni tudást, iskolázást és a piaci kapcsolatokat; és (4) a nemzet szempontjából releváns érdekelletétek. Ez a modell nem kíván mindent megmagyarázni a nemzeti mozgalmak hosszú és összetett történetében. Hadd illusztráljam ezt úgy, hogy jelzem azokat a problémákat, melyek a „nacionalizmus-elméletek” sokasága ellenére mindmáig megoldatlanok.

A modell által jelzett hiányosságok

Komparatív kutatásaim során a 19. századi Európa nemzeti mozgalmainak B szakaszára jellemző társadalmi konstellációkra összpontosítottam. A C szakaszcól mindeddig nem készültek hasonló tanulmányok.¹⁰ Itt is nagy szükség van az összehasonlító elemzésre, melynek nemcsak azok a társadalmi csoportok képezik a tárgyát, amelyeket az immár tömeges vonzást kifejező nemzeti program mozgósít, hanem a program agendáján szereplő három fő elem viszonylagos jelentősége is. Ezeknek nem csupán egyetlen, ideális kombinációjuk volt lehetséges. A korabeli nemzeti mozgalmak kulturális, politikai és társadalmi törekvései közti kölcsönös kapcsolatokat kell kutatnunk, valamint az egyes mozgalmak belső struktúráját, a belőlük eredő sajátos követeléseket. Tudjuk, hogy ezek sokféle változatban léteztek. Továbbá, amikor a politikai követelések előtérbe kerültek a nemzeti programban, maga a mozgalom is elkerülhetetlenül a hatalmi harc csataterévé vált, melyen nemcsak az uralkodó nemzettel folyt a küzdelem, hanem a nemzeti mozgalom vezetésén belüli erők is harcoltak egymással. Ebben a helyzetben a nemzeti mozgalom vezetését az értelmiségtől jellegzetesen tágabb értelemben vett professzionális rétegek vették át.

A komparatív kutatás másik létfontosságú területének számít a vezető patrióták, mindenekelőtt a régió nemzeti értelmiségének társadalmi hovatartozása. A korabeli cseh, lengyel, szlovák és német értelmiségiek esetében előzetes összehasonlításra vállalkoztam, mely arra hívta fel a figyelmemet, hogy kihasználatlan lehetőségek rejlenek itt a nemzeti sztereotípiák, a hazafiak politikai kulturája és társadalmi érzületeik interpretációja előtt. A korszakban olyan feltűnő különbség van a német és cseh értelmiségiek között társadalmi származásuk tekintetében, hogy ez mindkét csehországi csoport nemzeti mozgalmát új oldalról világítja meg.¹¹ Tegyük hozzá, ezidáig keveset foglalkoztak azokkal az értelmiségiekkel, akik képzettségük, műveltségük és etnikai kötődésük miatt elvileg csatlakozhattak volna a nemzeti mozgalomhoz, de mégsem tették. Többet kellene tudnunk erről a nemzeti szempontból közömbös vagy asszimilált értelmiségről is.

Végül meglepőnek tűnhet a múlt századi nemzeti mozgalmakkal foglalkozó mai kutatások egyik döntő hiányossága. Sokat ironizáltak már a történelmi legendákon és a fiktív múlton, amivel a korabeli patrióták léptek elő,¹² de valójában nem sokat tudunk arról, hogy mi volt a történelem tényleges

szerepe a nemzeti mozgalmak kialakulásában és fejlődésében. Ugyanis több mozgalom a történelmi tapasztalatok valóságos tárával élt, melyet a nemzet-építés folyamatának első, premodern szakasza hozott létre; ezek később sokféleképp tükröződtek a nem-domináns etnikai csoport tudatában. Tipikus módon a nemzeti mozgalom kezdetén jelentkező történelmi gondolkodás eltérő volt attól, ami a vége felé alakult ki. Tanulságos lenne, ha ebből a szempontból is összehasonlítanánk Nyugat- és Kelet-Európát, az uralkodó és az alávetett nemzeteket. Gondolatébresztő eredményeket kapunk, ha egymás mellé tesszük a korabeli német és cseh történelmi regényeket, ahogy nemrég magam is megpróbáltam ezt: az előbbieket többnyire a (főleg porosz) uralkodók és nemesek soraiból veszik a hőseiket, míg az utóbbiakban csak ritkán szerepel ez a réteg.¹³

Az „új nacionalizmusok” a régieket ismétlik

Mennyire segíthet a felvázolt modell – melyet a 19. századi európai nemzeti mozgalmak kutatása során dolgoztunk ki – a mai közép-kelet-európai „új nacionalizmusok” megértésében? Nyilvánvalóan felületes az a konvencionális nézet, miszerint a jelenlegi zűrzavar a régóta elfojtott irracionális erők elszabadulásának következménye, amelyeket „mélyhűtöttek” a kommunizmus alatt, ötven év múltán pedig teljes egészében újjáéledtek. Ez a szertelen elgondolás közelebb áll a tündérmesék világához, mint a történelmi folyamatokhoz. Sokkal közelebb áll a valósághoz, ha a Közép-Kelet-Európát az elmúlt egy évtized során átalakító erőket „új nemzeti mozgalmaknak” tekintjük, melyek céljai sokban hasonlítanak a 19. századi mozgalmakéihoz, de számottevő eltéréseket is mutatnak.

A legfeltűnőbb hasonlóság az, hogy korunkban ugyanaz a három törekvés észlelhető, mely a száz évvel ezelőtti nemzeti programokat jellemezte. A specifikus célkitűzések természetesen nem azonosak a korábbi nemzeti mozgalmakéival, de általános irányvételük már közeli rokonságot mutat. Újra felszínre kerültek a nyelvi és kulturális követelések, elsősorban persze a volt Szovjetunió területén. Itt a hivatalos politika nem nyomta el annyira a helyi nyelveket, mint gyakran a cári uralom. A két világháború között még támogatta is őket: ekkor az ukrán, a belorusz, a kaukázusi és a közép-ázsiai helyi nyelveket használták az iskolai oktatásban és a sajtóban. A háború után megszerzett nyugati területeken viszont nem ezt a politikát követték, ha-

nem egyre inkább az orosz tettek közéleti nyelvvé. Innen ered, hogy a nyelvi kérdések ma fontossá válnak ebben a térségben; hogy Észtország a saját nyelvének ismeretéhez köti a polgárjogokat, Moldávia pedig újra bevezeti a latin ábécét. A Bug és a Dnyeszter folyótól nyugatra a nyelvi követelések kevésbé szembeötlőek. Ugyanakkor az 1970- 80-as években az a kampány volt Jugoszlávia szétesésének egyik első jele, mely arra törekedett, hogy a horvát teljesen önálló nyelvként váljék külön a szerbtől; a Szlovák Irodalmi Intézet (Matica) ugyanígy a nyelvi érvek hangsúlyozásával járt élen a szlovák nemzeti függetlenség követelésében.

Míg a nyelvi elem jelentősége területenként változó, a politikai elem minden esetben központi helyet kap. Mindkét fő célkitűzésnek megvan a múltbeli megfelelője. Egyrészt a demokrácia igénye megfelel a polgári jogok követelésének a „klasszikus” mozgalmak programjában, másrészt a teljes függetlenség utáni vágy az etnikai autonómiára való törekvést idézi fel a 19. századból. Az esetek többségében, bár nem mindegyikben (Szlovénia, Horvátország vagy Szlovákia) a háború előtti független államiság tapasztalata adja a követendő mintát. 1992-re Kelet-Közép-Európa nagy részében teljesen visszaszerezték a politikai függetlenséget, ma a volt Szovjetunió tagköztársaságai legalább jogilag szuverén államok. Ebben a helyzetben az energiák abba az irányba fordulnak, melyet most az elnyert függetlenségnek kell megszabnia, vagyis a külső szomszédokkal és a hazai kisebbségekkel való politizálás kérdése felé.

Végezetül, az új nemzeti mozgalmak sajátos társadalmi programot hirdetnek meg, olyan körülmények közt, amelyekben az uralkodó osztályok tipikus módon gyorsan cserélődnek. Ezeknek a mozgalmaknak a vezetői nagyon sajátos célt tűznek ki: úgy akarják kiteljesíteni a nemzet társadalomszerkezetét, hogy a nyugati államokéhoz hasonló tőkés osztályt hoznak létre, melyben ők maguk kívánnak vezető szerepet játszani. A múlttal való formai analógia itt is szembeötlő.

Ezeken kívül még jónéhány fontos hasonlóság vehető észre. A 19. században a B szakaszba való átmenet olyan korszakban ment végbe, mikor a régi rendszer és társadalmi rendje szétesőben volt. A hagyományos kötelekek gyengülésével vagy felbomlásával az új kollektív identitás igénye egyetlen nemzeti mozgalomban egyesítette a különböző társadalmi rétegeket, később pedig a különböző politikai irányzatokhoz tartozó embereket. Hasonlóan bomlanak fel ma is a családi kötelek a kommunista rendszer

és a központi tervgazdaság összeomlása után, általános nyugtalanságot és bizonytalanságot hagyván maguk után, melyben a nemzeti eszme veszi át a kollektív integráció szerepét. A súlyos válsághelyzetben az emberek jellemző módon hajlanak arra, hogy túlértékeljék a saját nemzeti csoportjuk kínálta biztonságérzetet.

A nemzeti csoporttal való azonosulás viszont éppúgy magába foglalja a nemzet megszemélyesített képének konstrukcióját, mint a múlt században. Dicső múltját az állampolgárok egyéni emlékezetük részének vélik, veséseit még ma is úgy élik meg, mintha saját bukásuk lenne. A megszemélyesítés eredményeként az emberek a nemzetüket – vagyis önmagukat – nem pusztán metaforikus értelemben tekintik egyetlen testnek. Ha sérelem éri a nemzet valamely részét, az egész megérzi azt, s ha asszimiláció fenyegeti az etnikai csoport egyik ágát – élhet mégoly távol is az „anyaországtól” –, a megszemélyesített nemzet tagjai könnyen a nemzettest megcsonkításaként érzékelik.

A megszemélyesített nemzeti test persze éppúgy teret igényel magának, mint a 19. században. A térrel kapcsolatos egykori és mai követelések általában kétféle alapra támaszkodnak, melyek gyakran igencsak ellentmondásos viszonyban állnak egymással: egyrészt az etnikailag homogén lakosság, mint közös nyelvi-kulturális csoport által meghatározott terület elvére, másrészt a hagyományos határokkal rendelkező, gyakran más etnikai csoportokat kisebbség gyanánt magába foglaló történelmi terület gondolatára. A 19. században a második kritérium különös jelentőséget kapott az úgynevezett „történelmi nemzetek” szempontjából. A csehek a nemzettest részének tekintettek mindent, ami Cseh- és Morvaország határain belül volt; a horvátok magukénak mondták a középkori királyság mindhárom részét; a litvánok Vilnót, a lengyel-zsidó várost tartották igazi fővárosuknak. Ma ez a minta potenciálisan még jobban elterjedhet, hiszen a múlt században „történelminek” nevezett nemzetek mellett azok is megjelentek, melyek a háború előtt kerültek történelmileg releváns fázisba, amikor is önálló észt és lett állam alakult, vagy akár a háború alatt, mikor a szlovákok és horvátok protektorátusra tettek szert a nácik felügyelete alatt. Ebben a helyzetben az új nemzeti mozgalmak vezetői ismét hajlanak rá, hogy az államhatárt a nemzet határává nyilvánítsák, és a „saját” területükön élő etnikai kisebbségeket kívülállóként kezeljék, melynek megtagadhatják az identitáshoz való jogát, tagjait pedig elűzhetik. A pszicho-geográfia megint fontos szerepet

játszik Európában, hiszen az elemista gyerekek folyton az ország hivatalos térképét látják az iskolában.¹⁴

Etnolingvisztikai követelések és a lefokozódás problémája

Miért kerülnek oly gyakran első helyre az etnikai és nyelvi hivatkozások annyi közép- és kelet-európai új nemzeti mozgalom programjában, kérdezhetnénk, miközben a nyugati világ búcsút kíván venni az etnicitástól, mint a gazdasági élet szervező elvétől? A térség klasszikus nemzeti mozgalmairól szerzett tapasztalatunk magyarázatot kínál erre.¹⁵ Amikor a 19. században megindult az agitálás, a nem-domináns etnikai csoport tagjai nem rendelkeztek politikai képzettséggel, hiányzott a civil társadalomra jellemző közéleti tapasztalatuk. Ilyen adottságok mellett nem lett volna hatása a polgári vagy emberi jogok politikai diskurzusának. A „szabadság” a feudális terhek eltörlését, a föld akadálytalan használatát jelentette a cseh vagy az észti paraszt számára, nem a parlamentáris rendszert. A közös nyelv és szokások valóságát könnyebben meg tudták ragadni, mint az alkotmányos szabadság távoli eszméit. Némileg hasonlít ehhez, hogy ötven év diktatúra után ma nagyrészt még hiányzik a civil társadalmi műveltség, s a nyelvi és kulturális hivatkozások ismét az artikulált politikai követelések pótlékaiként működnek – ezt látjuk az egykori jugoszláv tagköztársaságokban, Romániában és a balti államokban. A gyakorlatban ez ott is előfordul, ahol a hivatalos diskurzus a demokráciát és a polgárjogokat visszhangozza.

A nyelvi és etnikai követelések természetesen nem mindenhol egyformán fontosak. De helyenként, különösen az egykori Szovjetunió számos köztársaságában, az uralkodó nemzet nyelve a politikai elnyomás fő szimbóluma maradt, függetlenül a helyi nyelv státusától. A 19. században nagyrészt nyelvi kérdések körül forgott az akkori nemzeti mozgalmak küzdelme a Habsburg Birodalom német nyelvű bürokráciája, a cári birodalom orosz bürokráciája, vagy az oszmán birodalom hivatalnoki kara ellen. A függetlenségükért küzdő kis nemzetek saját nyelvüket ma is magától értetődően a szabadság nyelvének tekintik. Nagyobb a tét, mint a presztízs és a szimbolizmus. Amennyiben az uralkodó nemzet tagjai nem fogadják el a tényleges nyelvi egyenlőséget, az mindig anyagi hátrányt jelent a nem-domináns etnikai csoport számára. Az Osztrák-Magyar Monarchiában a német és magyar nyelvűek nem akarták megtanulni vagy használni a „saját” területükön

élő más etnikai csoportok nyelvét. Amikor 1918-19-ben felbomlott a Monarchia, sokan egyszercsak hivatalosan kisebbségi státusban találták magukat. Ennek ellenére, jellegzetes módon, továbbra sem akarták elfogadni a kisebb, de már domináns nemzetek – többek közt a csehek, románok és a lengyelek – nyelvét, akiknek az uralma alatt éltek. Ennek a robbanásveszélyes helyzetnek végzetes következményei lettek a Harmadik Birodalom megjelenésével. Ma is hasonló lefokozódásnak lehetünk tanúi, különösen az oroszok esetében, akik a külső köztársaságokban kisebbségi helyzetbe kerülnek a nemzeti mozgalmak által épített független államokban. A *Völkssdeutsche*, és – ha szabad ezzel a kifejezéssel élnünk – a „*Völkssrussen*” helyzete közti történelmi párhuzamok feltűnőek és nyugtalanítók.

A posztkommunista helyzet sajátossága

Mi a szerepe a nemzeti szempontból releváns társadalmi konfliktusoknak a mai körülmények közepette? Elméletileg feltételezhető, hogy nem jönnek létre, ha az érdeellentétek közvetlenül – politikai és társadalmi formában – fejeződhetnek ki. Bár ezen a téren még korlátozott a tudásunk, az azért bizonyos, hogy több ilyen jellegű konfliktus hegyeződik ki a nemzeti kérdésre. Ebből a szempontból nem is az a leggyakoribb, hogy a helyi értelmiség konfrontálódik a nómenklatúra más etnikai eredetű elitjével, mely nem hajlandó megtanulni a helyi nyelvet (ez a paradigmátikus balti helyzet). Tény, hogy a nemzeti szempontból releváns társadalmi konfliktusok zöme különbözik a klasszikus 19. századiaktól, s a tegnapi és a mai Közép-Kelet-Európa társadalmi struktúrája közti mély eltérések nyomát hordják magukon.

A térség mai helyzete sok szempontból egyedi az európai történelemben. A tervgazdaságra és a nómenklatúra uralmára épülő régi rend hirtelen eltűnt, és politikai, társadalmi irt hagyott maga után. Ilyen körülmények közt az új elit, melyek a régi rendszer alatt szereztek képzettségüket, jelenleg pedig a nemzeti mozgalom élén állnak, gyorsan a társadalom vezető pozícióiba kerültek. A nem-domináns etnikai csoport képzett rétegei hasonló célokra törtek a 19. században, de minden pozícióért az uralkodó nemzet intézményesült elitjével kellett megküzdeniük, sikerüknek pedig az volt a feltétele, hogy elfogadják a fölöttük lévő osztály hagyományos életformáját, erkölcsi rendjét és játékszabályait. Ezzel szemben ma a győon és

a hatalom legfelsőbb szintjei felé történő vertikális társadalmi mobilitás nem függ a hagyományos szokásoktól, hanem sokszor egyszerűen az egyéni vagy nemzeti egoizmus eredményének tűnik. A társadalom csúcsán keletkezett úr nagyon gyors karrierekre adott lehetőséget, és új uralkodó osztály alakul ki, melynek három fő összetevője van: a kezdő politikusok (sokan közülük szemben álltak a korábbi rendszerrel), a veterán bürokraták (ezek a régi tervgazdaság legügyesebb menedzserei) és a kialakuló vállalkozói kör (mely néha kétséges eredetű tőkével rendelkezik). Mindeddig az a harc jelenti a posztkommunista társadalom legintenzívebb érdekkonfliktusát, mely a privilegizált pozíciókért folyik ezeken a csoportokon belül és közöttük; ott pedig, ahol különböző etnikai csoportok tagjai élnek ugyanazon a területen, ez a szembenállás kelti a legnagyobb, nemzeti szempontból releváns feszültséget.

A helyzet kockázatait nagymértékben fokozza a mai és a korábbi konszolidáció másik feltűnő különbsége. A 19. században a nemzeti szempontból releváns érdekkonfliktusok jellemzően a gazdasági növekedés és a társadalmi fejlődés folyamataiból eredtek, melyek a hagyományos kézművesréteget szembeállították a modernizáló iparosokkal, a kisparasztokat a nagybirtokosokkal, a szerényebb vállalkozókat a nagy bankárokkal, akik mindannyian az egyre nagyobb méretű tortából akarták kiharítani a maguk részét. Mint tudjuk, ma az ilyen jellegű konfliktusok gazdasági pangás és hanyatlás közepette bontakoznak ki, melyben a torta egyre kisebb lesz. Ebben a helyzetben nem meglepő, ha a nemzeti mozgalmon belüli konfliktusok köre lényegesen tágabb, mint a múltban. Ennek az az egyik következménye, hogy nemigen lehet egyetlen nemzeti programról beszélni, hiszen széles spektrumon helyezkednek el azok a politikai álláspontok, melyeket a jelenlegi pártok, még a (hitelesen) „nacionalista”, de módszereikben és céljaikban olykor nagyon is eltérő pártok programjai képviselnek. Ugyanakkor a társadalmi kommunikáció minőségileg magasabb szintje, amit a modern elektronikus média biztosít, lehetővé teszi, hogy a nemzeti agitálás sokkal gyorsabban alakuljon át tömeghangulattá. Nagyobb a lehetősége a nép manipulációjának, s annak, hogy nemzeti érdekeket találjanak ki ott, ahol nem erről van szó. Közép-Kelet-Európában a tömegkommunikációs eszközök ellenőrzése életbevágó a hatalmi harcban, szakszerű használatuk rendkívüli hatalmat ad azok kezébe, akik ellenőrzik. És ezzel még nem is tekintettünk át minden következményre.

A mai helyzetben van még egy különbség, amely ellensúlyozó hatást fejthet ki. A 19. században a nemzeti mozgalom, a nemzetépítés folyamata, valamint a nacionalizmus is közös jelenség volt mindenütt Európában. Közép-Kelet-Európa új nemzeti mozgalmi ezzel szemben olyan pillanatban lépnek színre, amikor az európai integráció gondolata történelmi valósággá vált a kontinens nyugati részén. Nagy vita folyik akörül, hogy ez milyen formát öltjön. Két szembenálló irányzat vitatkozik az EU alkotmányos jövőjéről: az egyik olyan kontinenssé tenné Európát, ahol nem számít az állampolgárok etnikai hovatartozása, míg a másik ragaszkodik a hagyományos etnikai identitásokhoz, és különálló nemzetállamok egységeként építené fel Európát. Függetlenül e nézeteltérés kimenetelétől, nem hagyható figyelmen kívül, hogy az egykori kommunista zónában az összes nemzeti mozgalom mindenkor vezetői kifejezik abbéli kívánságukat, hogy belépjenek az egyesült Európába. Ebből a szempontból a csoportidentifikáció kétféle, egymást kiegészítő folyamatáról beszélhetünk Közép-Kelet-Európában: az egyik a nemzeti, mely a térség különböző etnikai csoportjainak történelmi tapasztalatán alapul, és a fent leírt konfliktusokat gerjeszti, a másik az európai, mely új távlatokat és reményeket tükröz. Amennyiben a klasszikus nemzeti mozgalom periodizációjának fogalmait az európai integrációra alkalmazzuk, Nyugat-Európában minden bizonnyal a B szakasz sikeres második fázisát találunk, míg Közép-Kelet-Európában csak a B szakasz kezdete lenne látható; itt egyébként is fontos, hogy megkülönböztessük az oppor­tunista nyilatkozatokat (melyek csak gazdasági érdekből hivatkoznak az európai ideálokra) a valódi kulturális, politikai aspirációktól.

Perspektívák vagy katasztrófa?

Vajon mi lesz a korábbi kommunista zóna új nemzeti mozgalmainak a hatása a kontinens egészére? A most zajló tragikus folyamatok túlságosan is nyilvánvalóvá teszik a helyzet veszélyeit azon a területen, amit tegnap még Jugoszláviának hívtunk. Ahol kizárólagosan a nemzet etnikai sajátosságaira összpontosítanak, hamar feléled – a szó valódi értelmében vett – nacionalista politizálás. Amikor ez a dinamikus erő elszabadul, a moralizáló vagy humanista megközelítésmódok jellemzően hiábavalónak bizonyulnak, nem azért, mert követők tehetségtelenek lennének, hanem mert az új mozgalmak, ha egyszer tömeges jellegűvé válnak, sem racionális érvekkel nem

téríthetők más irányba, sem politikai erővel nem nyomhatók el (ez még radikalizálhatja is őket), ahogy azt az elődeikről szerzett tapasztalat mutatja. Mennyire fenyegeti ez az integrációt, sőt, az európai stabilitást?

Köztudott, hogy a térségben a klasszikus nemzeti mozgalomnak az volt a legsúlyosabb következményük, hogy hozzájárultak az első világháború kitöréséhez. Ma a közép-kelet-európai „új nacionalizmusok” bírálói a fatális eseménysorozat ismétlődésének veszélyére figyelmeztetnek. Arról azonban elfeledkeznek, hogy lényegében a nagyhatalmak nacionalista politikája vezetett a háborúhoz – a kisállamok és nacionalista politikusaik konfliktusai jóformán alig jelentettek többet, mint hogy gyújtóanyagot adtak a nagyhatalmak kezébe. A mai „etno-nacionalizmus” jelensége kis etnikai csoportokra vagy nemzetekre korlátozódik, és nemzetközi szinten távolról sincs jelentős súlyuk. Az általuk kiváltott konfliktusok csakugyan a regionális instabilitás tényezői, de nem veszélyeztetik ugyanúgy Európa békéjét, mint a századfordulón, vagy legalábbis addig nem, míg egyik nagyhatalom sem akar hasznot húzni belőlük. Jelenleg ennek igen távoliak a kilátásai, hiszen Oroszország kivételével minden jelentős európai állam az Európai Közösségbe tömörül. Mindazonáltal nem lenne bölcs dolog teljesen figyelmen kívül hagyni azt a lehetőséget, hogy a vezető nyugati államok ilyen téren érdekelt politikusai vagy pártjai az új nemzeti mozgalmak kihasználásával tághatják befolyási szférájukat. Volt, aki így értelmezte a németek szlovéniai és horvátországi kezdeményezéseit. Ugyanakkor van egy másik probléma is, mely ma a térségben kísért, és inkább a két világháború közti időszakra emlékeztet, mint a múlt századra: a kisebbségek helyzete a posztkommunista államokban. Ezek a kisebbségek két típusba sorolhatók. Az egyikbe a viszonylag kompakt területen, más nemzet által dominált államban élő etnikai csoportok tartoznak, akik egyúttal a határ túloldalán élő nemzethez is tartoznak: például a szlovákiai és erdélyi magyarok, a morvaországi lengyelek, az észtországi oroszok, a koszovói albánok. A másik csoporthoz azok az etnikumok tartoznak, amelyek nem saját országukban és szétszórtan élnek, mint a magyarországi szlovákok és németek, a szerbiai románok, a macedóniai törökök, és mindenütt a cigányok. Mindkét esetben keletkezhetnek olyan kisebbségi mozgalmak, melyek formailag a nemzeti mozgalmakra hasonlítanak, de azzal a lényeges különbséggel, hogy független nemzetállamot nem remélhetnek. Ezeknek a mozgalmaknak az lehet a fő céljuk, hogy politikai autonómiát szerezzenek vagy határrevíziót érjenek el. Célki-

tűzéseik adott esetben persze nagyobb robbanásveszéllyel járhatnak, mint az új nemzeti mozgalmak saját céljai.

Végezetül fel kell tennünk a kérdést: a 19. századi Európa klasszikus nemzeti mozgalmairól szerzett tudásunk alapján mit tekinthetünk megváltoztathatónak, és mit megváltoztathatatatlannak az új mozgalmak dinamikájában? Tegnap és ma is minden nemzeti mozgalomnak alapvető előfeltétele a régi rend mély válsága, ami legitimitásának, az őt fenntartó értékeknek és érzelmeknek a csődjével jár. A jelenlegi mozgalmak esetében ez a válság gazdasági depresszióval és széles körű társadalmi hanyatlással jár együtt, melyek növekvő népi elégedetlenséget keltenek. De mindkét időszakban van a helyzetnek egy harmadik döntő tényezője: a néptömegek politikai kultúrájának és tapasztalatának alacsony szintje. A három feltétel, vagyis a társadalmi válság, a gazdasági recesszió és a politikai tapasztalatlanság egybeesése specifikus jelenség a mai helyzetben, hatásait pedig felerősíti a társadalmi kommunikáció egyre nagyobb sűrűsége és gyorsasága. Amikor a hatalmi rendszer – az abszolutizmus, illetve a kommunizmus – egyfajta liberalizálódáson ment át, elkerülhetetlenek lettek a rendszerrel szembeni társadalmi és politikai mozgalmak. Ezek akkor váltak nemzetivé, ha két további tényező is közrejátszott: a teljes nemzeti élet valós hiányosságainak, valamint az egyenlőtlen fejlődéssel járó, számottevő feszültségek megléte, melyek nemzeti konfliktusként artikulálódhattak. Ha ezek a nemzeti mozgalmak tömeges jelleget öltenek, a kormányzati tiltás vagy az erő alkalmazása nem tarthatja fel őket, sem a múlt században, sem jelenleg. Az iskolai állampolgári nevelés, a média és a foglalkoztatottságban ésszerű etnikai arányokat biztosító hivatalos intézkedések ma legfeljebb másfelé téríthetik őket, abba az irányba, amit „európainak” vélünk. Ezeknek az intézkedéseknek jól látható korlátai vannak. A jelenlegi helyzetben rejlő veszélyek egyetlen igazi orvossága sajnós a leginkább utópisztikus: a térség gazdasági válságának megoldása, az új prosperitás eljövetele.

Fordította Erdősi Péter

JEGYZETEK

- ¹ Lásd a szerző két munkáját: *Social Conditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*. Cambridge, 1985, és *Narodni Hnutí v Evropě 19. Století*. Prága, 1986.
- ² A „nacionalizmus” fogalma meglehetősen későn honosodott meg a tudományos nyelvhasználatban; valószínű, hogy Carlton Hayes amerikai történész munkássága, különösen a *Historical Evolution of Modern Nationalism* (New York, 1931) előtt nem volt elterjedt. A Kemiläinen *Nationalism. Problems concerning the Word, the Concept and Classification* (Jyväskylä, 1964) című vizsgálatából kiderül, hogy a két világháború között még ritkán használták Európában. E. Lemberg volt az első jelentős európai tudós, aki szisztematikus elemzés keretében élt a fogalommal: *Der Nationalismus*. 2 kötet, Hamburg, 1964.
- ³ Ha összevetjük, hogy hány nemzeti mozgalom fordul elő a 19. századi Nyugat- és Kelet-Európában, körülbelül ugyanilyen számot kapunk, de változnak az arányok, ha azt a kérdést tesszük fel, hogy hány autonóm középkori kultúra integrálódott vagy szűnt meg az egyes régiókban. Nyugaton ugyanis csak néhány ilyen kultúra maradt fenn, és képezte a későbbi nemzeti mozgalmak alapját, ami másokról (alnémet, arab, provanszál stb.) nem mondható el. A nyugati monarchiák általában véve sikeresebben asszimilálták a „nem állami” kultúrákat, mint a Habsburg, a Romanov vagy az Oszmán Birodalom.
- ⁴ Voltak olyan nemzeti mozgalmak, melyek igen korán célul tűzték ki a függetlenséget – például a norvég, a görög és a szerb –, de mások csak később jutottak el ideig, az első világháború kivételes körülményei között – ilyen a cseh, a finn, az észti, a lett és a litván mozgalom –, míg olyanok is akadnak – a szlovén vagy a belorusz –, amelyek meg se fogalmazták ezt a célt. A katalán eset élő példa arra, hogy még egy erőteljes nemzeti mozgalom sem mindig áll elő a független állam követelésével.
- ⁵ Ld. *Nations and Nationalism*. Oxford, 1983, több helyen.
- ⁶ Ld. Deutsch művét: *Nationalism and Social Communication*. Cambridge, Mass., 1953. Más kutatók is hangsúlyozták, hogy szem előtt kell tartani a társadalmi kommunikáció fontosságát a nemzeti érzés megértése érdekében, de nem vették át Deutsch szemléletét, terminológiáját. Ld. például Benedict Anderson: *Imagined Communities. Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*. London, 1983, és 1991-es bővített kiadása.
- ⁷ Otto Bauer értette meg először, hogy milyen kapcsolat fűzi a nemzetépítés folyamatát a társadalom általános kapitalista átalakulásához; O. Bauer: *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*. Bécs, 1907.
- ⁸ A nyugati szakirodalom nem elemzi ezt az esetet; ld. J. Tomaszewski: *Zdziejów Polesia 1921-1939*. Varsó, 1963, 25, 32. o. skk.

- ⁹ E nemzeti szempontból releváns konfliktus jelentőségére először *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegungen bei den kleinen Völkern Europas* (Prága, 1968) című könyvemben mutattam rá. A nem foglalkoztatott értelmiségiek problémájának további, részletes elemzését ld. A. D. Smith: *The Ethnic Revival in the Modern World*. Cambridge, 1990.
- ¹⁰ Mivel a problémával foglalkozó esettanulmányok hiányoznak, Eric J. Hobsbawm nem tudta elemezni a C szakasz társadalmi strukturáját legújabb könyvében: *Nation and Nationalism 1789-1945*. Cambridge, 1990. (*A nacionalizmus kétszáz éve*. Budapest, 1997, Maecenas.)
- ¹¹ Részeredményeket közöltem egy tanulmányomban, Miroslav Hroch: *Das Bürgertum in den nationalen Bewegungen des 19. Jahrhunderts – ein europäischer Vergleich*. In Kocka, Jürgen (szerk.): *Bürgertum in 19. Jahrhundert*, 3. kötet. München, 1988, 345. o. skk.
- ¹² A könnyelmű reakció tipikus példáját találjuk W. Kolarznál: *Myths and Realities in Eastern Europe*. London, 1946.
- ¹³ *Die bürgerliche Belletristik als Vermittlerin des bürgerlichen Geschichtsbewusstsein: deutsches und tschechisches Geschichtsbild im Vergleich*. Bielefeld, 1987, ZIF
- ¹⁴ A pszicho-geográfáról mint a nemzeti identitás tényezőjéről ld. F. Barnes (szerk.): *Us and Them: The Psychology of Ethnonationalism*. New York, 1987, 10. o. skk.
- ¹⁵ A „Keleten” és „Nyugaton” jelenleg zajló nemzeti mozgalmak jóval kevésbé hasonlíthatók össze ma, mint 1918 előtt. A nyugati nemzeti mozgalmak (például a katalán, baszk, walesi, breton és a skót) tipikus módon még mindig a C szakasznál tartanak, vagy a 19. században kezdődött B szakasznál, míg a keleti mozgalmak többsége (például a cseh, észt, litván és lengyel) szert tett a nemzeti függetlenség-re az első világháború után, mások pedig (például a belorusz és az ukrán) most kezdik újra a félbeszakadt B szakaszt vagy (mint a szlovák és a horvát esetben látjuk) C szakaszt.

KISEBBSÉGPOLITIKA ÉS ÁLLAMPOLGÁRSÁG

CONSTANTIN IORDACHI

Állampolgárság és nemzeti identitás Romániában

– történeti áttekintés –

Az utóbbi időben felélénkült a tudományos érdeklődés az állampolgárság fogalma iránt; politológusok és történészek, antropológusok és szociológusok végeztek interdiszciplináris kutatásokat a témában.¹ A posztkommunista és a Maastricht utáni korszak társadalmi és politikai változásai arra készítették a tudósokat, hogy felülvizsgálják az állampolgárság elfogadott definícióit, és ezen nézetek összefüggését az identitás, a civil társadalom és a demokrácia fogalmaival. Jóllehet – amint arra Brian S. Turner helyesen mutatott rá – az állampolgárság kérdésével foglalkozó tudományos munkák korpusza egyre növekszik, de ezek túlnyomóan elméleti nézőpontból tárgyalják a témát, viszont az állampolgárság intézményének története mindmáig kevésbé kutatott terület maradt.²

E tanulmányom célja a román állampolgári törvénykezés 1866-tól napjainkig terjedő történeti áttekintése, melyben a romániai állampolgárság intézményének történeti gyökereire, a román állampolgárság-felfogás jellegzetességeire, valamint az állampolgárság és az államiság kialakulása, az identitás kifejlődése, valamint a köz- és magánélet szerkezeti felépítése között fennálló kapcsolatokra összpontosítok. Különös figyelmet szentelek a román állampolgárságból kizárt társadalmi, etnikai és nemi csoportoknak, ezen csoportok emancipációs stratégiáinak és az uralkodó nemzeti ideológiához fűződő viszonyuknak.

Az állampolgárság átfogó tanulmányozása igen nagy horderejű elméleti és módszertani kihívást jelent. Az állampolgárság fogalma a dolgok rendkívül széles kérdéskörét foglalja magába: jogok és kötelességek összességére, egy modern intézményre, filozófiai eszmére és erkölcsi ideálra stb. utalhat. Az állampolgárság minden egyes meghatározása egymással versengő felfogásokat foglal magába, viszont egyike sem fogadható el mint az állampolgárság igazi jelentése. Következésképpen, az állampolgárság „lényegénél fogva vitatott fogalom”, amelynek jelentése sosem állandó, hanem ugyanúgy változik, mint a társadalmi és politikai jelenségekhez kötődő szerepe³. Ezzel a problémával küzdve e tanulmányban Charles Tilly relacionális, kulturális, történelmi és feltételes állampolgárság-definícióját használom fel. Tilly szerint az állampolgárság egyszerre 1) *kategória*, amely „a jogalanyoknak azt a körét – állampolgárokat” – jelöli, akiket az általuk élvezett kiváltságos helyzet fűz egy bizonyos államhoz”; 2) *kötöttség*, amely „a jogalany és az állam közötti, mindkét félt kötelező kölcsönös viszonyt” jelöli; 3) *szerep*, amely magába foglalja a jogalany másokhoz fűződő kapcsolatait, amelyek a jogalanynak az államhoz fűződő viszonyától függenek; és végül 4) *identitás*, amely az előző három dolog tapasztalatára és közéleti reprezentációjára vonatkozik⁴. Az állampolgárságnak ez az instrumentális meghatározása az államot egymástól elkülönülő és eltérő (céloktól vezérelt) cselekvő alanyok összességének tekinti, nem pedig egységes és oszthatatlan jogalanyok, és figyelembe veszi az állampolgárság különféle társadalmi kategóriákra, szerepekre és identitásokra gyakorolt hatását. Ez a meghatározás tehát a jogalanyok/szereplők tömegével számol, továbbá az állampolgársághoz kapcsolódó viszonylatokkal és területekkel is foglalkozik, és a kutatás fókuszát az állampolgárság formális-jogi aspektusáról „az állami gyakorlat és az állam és állampolgár interakciójára” helyezi át⁵. Következésképp egyetemes, eleve adott státus helyett az állampolgárságot tranzakciók folyamatos sorozatának, „az állami ágensek és nemek, fajok, nemzetiségek és más társadalmilag konstruált kategóriák tagjai közötti kölcsönösen fellépő igényeknek tekinti⁶. Ezen az alapon különbséget tehetünk az állampolgárság többszörös (multiple) és hierarchikus formái között, a jogalanyok speciális társadalmi helyzetéből fakadó szerep és egyfajta kötelék között, amely az államhoz fűzi őket.

Állampolgárság, nemzet- és államépítés Romániában 1886-tól 1918-ig

Az egy évszázados példátlan társadalmi-politikai izolációt a Moldvai és Havasalföldi Fejedelemségben a 19. század első felében az intenzív fejlődés korszaka váltotta fel. A „westernizációs” folyamat fontos lépése volt a modern állampolgársági törvénykezés bevezetése. Ez a folyamat az Oszmán Birodalommal szemben a megyék autonómiájának megerősödéséhez, a közigazgatás fejlődéséhez és további centralizációjához, valamint az állampolgárok és a külföldiek formális jogi elhatárolódásához vezetett. Az első szakaszban a kezdeti lépés az volt, hogy a fejedelemségek első modern polgári törvénykönyveiben, a *Legiuirea Caragea*-ban Havasalföldön és a *Codul Calamachi*-ban Moldvában, kísérletet tettek az alattvalók homogenizációjára. Később a *Szervezeti Statútumok (Regulamentul organic)*, a dunai fejedelemségek első alkotmánya – melyet az 1829-től 1834-ig terjedő orosz megszállás alatt fogadtak el – fektette le a modern román állampolgársági doktrína alapjait. A *Szervezeti Statútumokban* szentesítették az alapelvet, amely szerint a moldvaiak és a havasalföldiek azonos állampolgársággal rendelkeznek. Ráadásul szigorú szabályozást vezettek be a honosítás kapcsán, és a zsidó közösségeket kirekesztették az állampolgári és politikai jogokból. Végül 1859-ben – Moldva és Havasalföld egyesülésével – a román nemzetállam megalakulása újabb jelentős változásokat hozott az állampolgárság-felfogásban. Ezeket az elveket a román polgári törvénykönyvben és az 1866-os román alkotmányban fektették le. A romániai állampolgársági törvénykezés – amely mintájául az 1804-es Code Napoleon, illetve az 1831-es belga alkotmányt tekintette –, először egyetlen jogi keretben egyesítette az állampolgárság néhány világosan elkülöníthető aspektusát. Eszerint az állampolgárság egyrészt azt jelenti, hogy az illető polgár egy állam tagja (*Staatsangehörigkeit*); másrészt, hogy az illető polgár politikai jogokkal rendelkezik és más állampolgárokkal egyenlő (*Staatbürgerschaft*). A következőkben az állampolgári törvénykezés ezen két fő aspektusával foglalkozom.

I. 1. Az állampolgárság (Staatsangehörigkeit) a román állampolgárság-felfogásban

Az állampolgárság (*Staatsangehörigkeit*) tekintetében a román felfogás a nemzet politikai, illetve etno-kulturális meghatározása között ingadozott. Ennek tudható be, hogy a Havasalföldön az 1848-as forradalom programja a francia liberális politikai modellt követte, melynek alapelve volt a „politikai értelemben vett állampolgárság dominanciája a nemzethez tartozás felett”.⁷ A program azt tűzte ki célul, hogy a népszuverenitáson, a törvény előtti egyenlőségen és az állampolgári jogokon és szabadságon alapuló parlamentáris köztársaságot hozzon létre. Rendelkezett ezenkívül még a zsidóság emancipációjáról és a cigányság rabszolgasorból történő felszabadításáról. Ezt a túlnyomóan politikai jellegű koncepciót később egyfajta *risorgimento* jellegű nacionalizmus és a modernizációval szembeni mélyről jövő ellenállás állította nehézségek elé. Hosszútávon mindez a nemzet etno-kulturális felfogásához vezetett, amelyet a román állampolgári törvénykezés szentesített. Ebből kifolyólag az 1865-ös román polgári törvénykönyv szerint automatikusan megkapta a román állampolgárságot a román férfi házasságból született gyermeke, valamint az az idegen nemzetiségű nő, akit román férfi vett feleségül, amennyiben az igazolta, hogy lemondott előző állampolgárságáról, és az volt a kívánsága, hogy román állampolgárnak nyilvánítsák.⁸ Az 1866-os alkotmány harmadik cikkelye kikötötte, hogy „román területet nem lehet idegen lakossággal benépesíteni”, míg a kilencedik cikkely a következőképpen hangzik: „bármely államból származó román személy, tekintet nélkül állandó lakhelyére, azonnal politikai jogokhoz juthat, ha azt a parlament megszavazza”.⁹ A *ius sanguinis* elve tehát a román állampolgárság megszerzésének kizárólagos alapját képezte; ráadásul a szomszédos országokból származó román nemzetiségűek („*români de origină*”) azonnal elnyerték az állampolgárságot, anélkül, hogy alávetették volna őket a honosítási eljárásnak. Ez a későbbi kikötés érzékeltette a román nemzetállam etnikai határainak lezáratlanságát, és legitímálta azt az irredenta politikát, amely arra törekedett, hogy beolvassza az Osztrák-Magyar Monarchia, Oroszország és a Balkán területén élő románokat. Ezzel ellentétben – a disszimiláció szellemében – az állampolgári törvénykezés *ius solis* komponense úgyszólván teljesen hiányzott: a román állampolgárság elnyeréséhez semmi köze nem volt annak, hogy az illető román területen született vagy

megszakítás nélkül ott tartózkodott. Egyetlen esetben tett kivételt a törvény: ha elhagyott újszülöttekről volt szó, akikről – minthogy román területen találták őket –, feltételezték, hogy román szülők gyermekei, és így román állampolgároknak nyilvánították őket. A román állampolgársági törvénykezés tehát nem követte a francia asszimilatív modellt, mely a *ius sanguinis* elvet erőteljes *ius solis* komponenssel egészítette ki. Erőteljes hasonlóságot mutatott viszont a „tisztán” *ius sanguinis* elvén alapuló törvénykezés német és orosz példáival. Ez a lényeges változás, amely a román állampolgárság-felfogásban bekövetkezett, fontos gyakorlati következményekkel járt. A román állampolgárság ilyen intézménye jelentős különbséget eredményezett az ország teljes lakosságának és az állampolgárok sokkalta korlátozottabb csoportjának lélekszáma között: 1876-ban a 4 800 000-es lakosságból körülbelül 700 000 volt az állampolgársággal nem rendelkező lakosok száma, s ez az összlakosság 14 százalékát tette ki.¹⁰ A század vége felé ezt a különbséget tovább növelte, hogy Románia emigrációs célszáddá vált: nem hivatalos becslések szerint ebben az időben az ország idegen lakossága évenként átlagosan 20 000 bevándorlóval gyarapodott, azaz 1000 lakóra 4–5 bevándorló jutott.¹¹ Amint azt Roger Brubaker irányadó elemzésében – melyben összehasonlította a francia és német állampolgárság intézményét és bevándorlást – felvetette, ezt a helyzetet általában az okozza, hogy az állampolgárságot anyagi érdekeik körülbástyázását szolgáló politikai eszközként használják.¹² A romániai állampolgári törvénykezésnek két módszere volt e „védőbástya” létrehozására. Az egyik az 1866-os alkotmánynak azon közkeletűen elfogadott alapelvein nyugodott, amely kizárta a külföldieket a politikai jogok gyakorlásából (6. cikkely).¹³ Ehhez hozzá kell tenni, hogy a politikai jogok Romániában a privilégiumok kiterjedt körét érintették, mint például a földbirtokhoz való jogot és az állami hivatali apparátusban való elhelyezkedés lehetőségét (13. cikkely). A másik módszer pedig az volt, hogy a román politikai elit különleges politikájával közvetlen kapcsolatot teremtett az állampolgárság és bizonyos civil jogok és gazdasági tevékenységek gyakorlásának joga között, s ezzel messze túllépett a politikai jogok zárolásának „rutinján”. Ily módon az állam kihasználta azt a tulajdonságát, hogy egyszerre tagsági és területi szervezet: noha a politikai közösségben való részvétel lehetőségét a román etnikum tagjai számára tartotta fenn, a teljes lakosság az állam területi fennhatósága alá tartozott. A román állampolgári törvénykezés e célból *de facto* két fajtáját határozta meg a honosításnak:

a „korlátozott honosítás”-t, amely letelepedési jogot adott, s virtuálisan román alattvalóvá tette az ország valamennyi állandó lakosát, valamint a „széles körű honosítás”-t, amely a politikai jogok teljes körét biztosította.¹⁴ Ez a megkülönböztetés hatékony eszköz volt az állam kezében ahhoz, hogy a kötelesek teljesítését számon kérje a lakosságtól, úgy, hogy közben az állampolgárságból fakadó jogokat megvonja tőlük.

Ide illő példa a katonai szolgálatra vonatkozó törvény. Az 1876-ból és 1882-ből származó, hosszú időn keresztül változatlan sorozási törvények katonai szolgálati kötelezettséget írtak elő minden román területen élő más nemzetiségűnek „aki nem idegen ország alattvalója”, és ennek megfelelően „az ország minden lakosának”. Ezen kívül az állampolgársággal nem rendelkező lakosság katonai kötelezettsége jogi státusától teljesen független volt, eltekintve egyetlen esettől, a nagy katonai konfliktusokban való részvételtől. 1879-ben 883 zsidó katonának adományoztak állampolgárságot, mert a román hadseregben harcoltak az 1877–1878-as függetlenségi háborúban. Azok a zsidó katonák viszont, akik a második balkáni háború idején (1913) Bulgáriában részt vettek a román hadjáratban, csak 1918-ban nyerték el az állampolgárságot.¹⁵ Sőt, a katonaság által nyújtott, felfelé irányuló társadalmi mobilizáció lehetőségét kifejezetten megtagadták az állampolgársággal nem rendelkező katonáktól; az 1875-ös és 1910-es törvények például megtiltják számukra, hogy tiszti rangot szerezzenek¹⁶.

I. 2 Az állampolgársági gyakorlat: az állampolgársághoz fűződő jogok és kötelezettségek

A román állampolgársági törvénykezés jogok és kötelezettségek széles körét kapcsolta az állampolgársági státushoz. Először is, ami a politikai részvételt illeti, az 1866-os alkotmány parlamentáris politikai rendszerű alkotmányos monarchiát vezetett be. Az alkotmány gondoskodott a különböző hatalmi ágak szétválasztásáról: a kétkamarás parlament és a fejedelem gyakorolta a törvényhozó hatalmat (33. és 113. cikkely); a kormány és a fejedelem együttesen a végrehajtó hatalmat (35. cikkely); valamint független bírósági rendszer a bírói hatalmat. Az alkotmány biztosította az alapvető szabadságjogokat is: a népszuverenitást, a képviseleti kormányzatot, a sajtószabadságot, a gyülekezési és lelkiismereti szabadságot, az állami oktatáshoz való

jogot; valamint kimondta a magántulajdon szentségét és sérthetlenségét (lásd az 5., 21., 23., 24., 26. és 31. cikkelyt).

A liberális ideológiai elkötelezettség ellenére a gyakorlatban a parlamenti képviseleti rendszert alapvető választási egyenlőtlenségre alapozták. Az alkotmány a politikában való részvételt csak a vagyonos, tanult felnőtt férfiak számára biztosította. Azokat a szavazókat, akik a képviselőház (a parlament alsóháza) tagjait választották, négy részre, testületre osztották: ezek a szavazók egyfelől a nagy- és középbirtokosok képviseletét biztosították (az I. és II. testület az összes szavazó 1,5 százalékát képviselte, viszont küldöttek százalékát választotta), valamint a városi középosztályt és a foglalkozási csoportok (a III. testület a szavazók 3,5 százalékát képviselte, ellenben a küldöttek 38 százalékát választotta). A szavazók fennmaradó 95 százalékát egy testületbe (IV) sorolták, amely a képviselőknek csupán a 21 százalékának megválasztására volt jogosult. Ezen a csoporton belül minden ötven állandó jövedelemmel nem rendelkező, műveletlen szavazónak (91 százaléka a szavazóknak) egyetlen képviselője volt, aki a második fordulóban közvetlen szavazati joggal rendelkezett¹⁷. Még ennél is korlátozottabb volt azoknak a szavazóknak a köre, akik a szenátus képviselőit választották meg, az összes szavazónak mindössze 2 százalékát tette ki ez a réteg, melybe kizárólag a nagybirtokosok és a nagypresztízsű foglalkozási kategóriák tagjai tartoztak.

A politikai részvétel szempontjából az 1866-os román alkotmány tehát azt a jellegzetességet örökölte, amelyet Jürgen Habermas a polgári demokratikus ideológia *ambivalenciájának* nevezett. Az alkotmány elméletileg a mindenki számára nyitott, egyetemes állampolgárság-meghatározás mellett foglalt állást. A gyakorlatban viszont az egységes, univerzális, az egyenlőséget céljául kitűző állampolgársági státus helyett a hierarchikus és a több-rétegű állampolgárság intézménye valósult meg. A parlamenti képviseleti rendszerben lényeges különbség jelentkezett az aktív és passzív politikai részvétel között: a nagybirtokosoknak két szavazatuk volt (egy a szenátusi, egy a képviselőházi választáson), míg a parasztok egyetlen, közvetett szavazattal rendelkeztek. Mindemellett a társadalom peremén ott voltak a további kirekesztett csoportok: az 1866 és 1919 közötti időszakban a nőktől, illetve a nem-keresztény lakosságtól (főként a zsidóságtól), 1878-tól pedig Dobrudza lakosságától is megtagadták az érdemi állampolgársági és politikai jogokat.

A következőkben különös figyelmet szentelek az állampolgárságból kizárt társadalmi – etnikum, vallás és nem szerint elkülönülő – csoportok jogi státusának, ezen csoportok emancipációs stratégiáinak és az uralkodó nemzeti ideológiához fűződő viszonyuknak.

I. 3 A „hovatartozás” joga: az állampolgársággal nem rendelkezők emancipációja Romániában 1866 és 1919 között

Az első nagy etnikai-vallási csoport, amelyet kirekesztettek az állampolgárság intézményrendszeréből, a zsidóság volt. A 18. században a román törvénykezés támogatta az országban született zsidóság társadalmi és politikai integrációját, s csak a frissen bevándorolt zsidóságtól tagadta meg az integrációt. 1831-ben viszont a *Szervezeti Statútumok* rendelkezései eltörölték azt a jogi állapotot, mely szerint az országban született zsidók kiváltságokat élveztek, s ehelyett a zsidóság egészét idegenként kezelték.¹⁸ 1859 és 1866 között a román törvénykezés francia példát követő modernizációja a zsidóság politikai emancipációjának kedvezett. Az 1864-es román polgári törvénykönyv (8., 9. és 16. cikkely), csakúgy, mint az 1866-os alkotmány egyik első tervezete az országban született zsidóság teljes politikai emancipációjáról rendelkezett. A moldvai bojároknak az alkotmányozás időszaka alatti, 1866 kezdetére eső – a fővárosban antiszemita megmozdulásokkal kísért – hatékony lobbyjának köszönhetően az alkotmány 7. cikkelyének végső szövege a következőképpen szól: „csak keresztény külföldiek honosíthatóak.” 1866 szeptemberében a román kormány határozata ismét megszüntette a különbségtételt az országban született és a külföldi zsidóság között, és ez az alapelv azután a honosítási politika sarokkövévé vált. Következésképp a zsidó lakosság egészét kizárták az állampolgárságból, még akkor is, ha valaki közülük Romániában született és ősei több generáció óta éltek már Romániában.

Minek a számlájára írható ez, a zsidóság jogi státusában bekövetkezett deliberalizáló fordulat? Az antiszemita törvénykezést Romániában bizonyára gazdasági és vallási indítékok sajátos kombinációja váltotta ki, de a zsidóságnak az állampolgárságból való kirekesztésére azért mégiscsak döntően gazdasági okok miatt került sor.¹⁹ A 19. század második felében tömegesen áramlottak a ritkán lakott cári területekről Észak-Moldvába a jiddis-ajkú askenáziak, s ezzel 1899-ben a zsidóság aránya Moldvában az összlakossá-

gon belül 10,5 százalékra emelkedett és a főváros, Iași népességének 51 százaléka zsidó volt²⁰. Ráadásul a zsidó népesség jelentős gazdasági szerepet töltött be: 1899-ben a zsidóság Románia össznépességének 4,4 százalékát tette ki, de a kereskedőknek 21 százaléka, a kereskedelmi ügynököknek 39 százaléka a zsidóság köréből került ki, és a nagyiparba fektetett tőkének körülbelül 19,5 százalékát birtokolták²¹.

Ez a helyzet etnikai szegregációhoz és az erőforrásokért való küzdelemhez vezetett Észak-Moldvában, és széles körben antiszemita előítéleteket gerjesztett, amit a román politikai elit ügyesen fordított a maga hasznára. A román politikai elit úgy beszélt a fontos területek zsidó domináciájáról, mint olyan jelenségről, amely sérti a román nemzeti érdekeket. A zsidó gazdasági elit megnyirbálása érdekében 1866 és 1919 között a román kormány több mint kétszáz adminisztratív rendeletet bocsátott ki, amelyek eltiltották a zsidókat a vidéken való letelepedéstől, mezőgazdasági terület birtoklásától és bizonyos szakmáktól, illetve gazdasági tevékenységektől, úgy mint a jogászságtól (1864 és 1884), gyógyszerészettől (1910), szállodaműködtetéstől, dohány- és italkereskedéstől (1873 és 1887), szerencséjáték-szervezéstől stb.²² Ezen szakmák és tevékenységek vagy magának a román állam, vagy a román nemzetiségűek privilégiumai maradtak.

Az alacsonyabb rendű jogi státusz megváltoztatta a zsidóság társadalmi összetételét és befolyásolta emancipációs stratégiáját. A zsidó szervezetek a romániai politikai elit hajthatatlanságába ütköztek, és Románia hatalmilag gyenge nemzetközi helyzetéből próbáltak előnyt kovácsolni, annak érdekében, hogy emancipációjukat külső erők bevonásával kényszerítsék ki. Erőteljes lobbyjuknak köszönhetően a berlini egyezmény (1878 júliusa) 44. cikkelye Románia függetlenségének diplomáciai elismerését ahhoz a feltételhez kötötte, hogy a nem keresztény vallású alattvalói állampolgárságot kapjanak. 1879-ben a román alkotmányt a berlini egyezménnyel összhangba hozva módosították: a 7. cikkelyt, amely a nem keresztény személyeket kizárta a honosításból, a következőképpen változtatták meg: „a vallási meggyőződés és felekezeti különbözősége nem lehet akadálya Romániában sem a polgári és politikai jogok megszerzésének, sem pedig ezen jogok gyakorlásának.”²³ A liberalizáció csupán látszólagos volt: a törvény módosítása a *kollektív* emancipáció helyett csak az *egyéni* honosításra kínált lehetőséget. A honosítás folyamatát számos megszorítás nehezítette: „kizárólag a törvényhozó hatalom” hagyhatta jóvá, legalább kétharmados szavazati többség-

gel (8. cikkely). Ez a folyamat messze nem volt pusztá formalitás. A honosítás egyéni eseteit a parlament hosszadalmasan tárgyalta, és a kedvező döntések száma elenyésző volt: az 1878 és 1911 közötti időszakban a kérvények száma több ezerre becsülhető, de ezek közül csupán 183-at fogadtak el.²⁴ Az első világháborúig tehát a román politikai vezetés megtagadta a zsidóságtól a teljeskörű állampolgári és politikai emancipációt. Jogilag az alacsonyabb rendű „letelepedett” státusban maradt a román zsidóság, azaz: Románia területén élt, adózott, katonai szolgálatot teljesített, viszont jelentős állampolgári és politikai jogokat nem élvezhetett. 1912-ben mindössze 4668 zsidó állampolgára volt Romániának, ez az ország teljes zsidó népességének 1,9 százalékát tette ki. Ehhez képest a teljes zsidó lakosság 95,8 százaléka, azaz 228 430 fő állampolgársággal nem rendelkező zsidó alattvaló volt, a teljes zsidó lakosság 3,3 százaléka, azaz 7 987 fő pedig külföldi védelem alatt állt.²⁵

A román hatóságok kérlelhetetlen magatartásával szembesülve számos zsidó döntött az Egyesült Államokba vagy Nyugat-Európába való kivándorlás mellett, s ez azt eredményezte, hogy a zsidóság Románián belüli aránya 1912-re 4,5 százalékról 3,3 százalékra csökkent.²⁶

Állampolgárság és asszimiláció:

Észak-Dobruzsza beolvasztása Romániába

A román állampolgárságból kizárt második kategóriába Észak-Dobruzsza lakossága tartozott. Észak-Dobruzsát, a korábbi oszmán birodalmi tartományt a Berlinben tartott kongresszus Romániának adta, kárpótlásul Dél-Besszarábiáért, amelyet a cári birodalom kapott meg. Dobruzsza anektálása igen nagy kihívás elé állította Románia *ius sanguinis* állampolgárság-felfogását. Az Oszmán Birodalommal határos Dobruzsza sajátos demográfiai örökséget hordozott: huszonegy etnikai csoport népesítette be, köztük törökök, tatárok, románok, bolgárok, oroszok, görögök, örmények, zsidók, németek, olaszok stb. Ezen felül a tartomány a „vallások mikrokozmosza” volt.²⁷ Az uralkodó muzulmán vallású törökök és tatárok mellett éltek itt még a görögkeleti egyházhoz tartozó románok, bolgárok és görögök, illetve zsidók, orosz ortodoxok, katolikusok és protestánsok. Annak ellenére, hogy jó néhány román politikai a más keresztény felekezetekkel szembeni vallási tolerancia mellett érvelt, sok nacionalista szemében a „román zsidó” és a „muzulmán román” olyan „belső ellentmondás” volt, amely alá-

Ássa a román állam keresztény jellegű felfogását.²⁸ A román politikai elit kezdetben éppen ezért utasította vissza Dobruzsza annektálását mint „végzetes ajándékot”, amely megtöri Románia latinságának homogenitását, és megrontja Románia diplomáciai kapcsolatait a szomszédos balkáni államokkal.²⁹ Mivel azonban a berlini egyezmény megfellebbezhetetlen döntésével szembeni ellenállás „politikai öngyilkosság”-nak számított, ezért később Észak-Dobruzsát ősi román földként állították be, az ország egyik fő részeként, amely a Nyugat (orosz-ellenes) katonai védőbástyája lett. Kelet-Európában pedig a politikai biztonság garanciájának, valamint a Nyugat és Kelet közötti kereskedelmi útvonal fontos láncszemének tekintették.³⁰ Ennek eredményeként Észak-Dobruzsza integrációját a szimbolikus befogadás és az adminisztratív kirekesztés alapvető kettőssége jellemezte. Annak ellenére, hogy Románia területileg hivatalosan bekebelezte, 1878 és 1913 között külön közigazgatási kormányzat alá tartozott. Dobruzsza lakói ebben a státusban 1878 és 1909 között csupán „lokális” állampolgárságot élvezhettek: 1. Nem rendelkezhetek képvisellel a román parlamentben, és nem léphettek be politikai pártokba, ehelyett egy évben egyszer a tartomány két képviselője vitte a fejedelem elé a speciálisan Dobruzsza érdekeit érintő ügyeket. 2. Ha a Duna túlsó partján lévő román területre léptek, lényegében külföldinek tekintették őket, akiktől megtagadták a politikai részvétel és az ingatlanyszerzés jogát.³¹

A megszorító állampolgári törvénykezés a következő szinteken mozdította elő Észak-Dobruzsza Romániához való integrálását: 1. Dobruzsza román nemzetiségűekkel való benépesítése; 2. a tartományi földbirtokok államosítása; 3. a tartomány kulturális homogenizációja; 4. erősen centralizált politikai rezsim beiktatása, mely a bukaresti politikai elit érdekeit képviselte, és meggyengítette a regionális ellenállást; és végül 5. Dobruzsza nem román gazdasági elitjének a politikai jogokból történő kizárása. Az államilag támogatott etnikai kolonizáció következtében Dobruzsza lakossága drámai növekedésen ment keresztül: 1878-ban hozzávetőleg 100 000 lakosa volt, 1900-ban 261 490, 1912-re pedig 368 189-re gyarapodott³². A betelepítés lényegében a fő etnikai csoportok: a románok, bolgárok, a törökök, valamint a tatárok egymáshoz viszonyított arányát változtatta meg. Szűk 25 év elteltével a román nemzetiségűek aránya Észak-Dobruzszában relatívból abszolút többséggé vált (arányuk 1880-ban 36,3 százalék, 1905-ben 52,5 százalék, 1913-ban pedig 56,9 százalék). Ezek a demográfiai változások a birtokviszo-

nyokat is befolyásolták a tartományban: 1905-re a földbirtokoknak hozzávetőlegesen kétharmad része a románok kezébe került. A századforduló után a román politikai elit végre majdnem teljesen egyöntetűen úgy értékelte, hogy Dobrudzsa asszimilációja kielégítő eredményekkel járt. Törvények sorával, melyek egyfelől a bíraskodás rendszerét (1909; 1911-ben, 1912-ben, 1913-ban módosítva), másfelől a politikai jogokat (1909, 1910, 1919) és a helyi közigazgatást (1913) szabályozták, megvalósították Románia és Dobrudzsa jogharmonizációját. A törvény megadta az állampolgárságot Dobrudzsa török lakosainak, valamint azoknak, akik 1878 után Dobrudzsa rurális területein települtek le. Egyfajta disszimilációs szellemtől vezérelve azonban a politikai jogok gyakorlásából a törvény még mindig kizárta a városokban letelepült nem román nemzetiségűeket, azaz a zsidó, az örmény és görög kereskedők nagy lélekszámú csoportját, akik 1878 után „szivárogtak be” Dobrudzsába.

Nők és állampolgárság Romániában 1866 és 1918 között

Végül, de nem utolsó sorban, az 1866-os román alkotmány és az 1864-es román polgári törvénykönyv a nemek közötti alapvető egyenlőtlenségen alapult, mivel megtagadta a nőktől a politikai részvételt, és a férjzett nőket megfosztotta tulajdonuktól és jogi cselekvőképességüktől. Ily módon az újonnan született polgári demokratikus rendszert lényegében a férfiak uralták, akik a nőket a privát szférába „száműzték”, kiszorították a közéletből és a források elosztásából. Az első világháborúig állandóan napirenden volt a parlamentben és a sajtóban a „nőkérdés”, hol a választójogról, hol a vagyoni feletti rendelkezésről vagy a munkaerőpiacról szóló törvények kapcsán. Ezeket a vitákat a nemek társadalmi szerepéről vallott három különböző nézet jellemezte:

1. A liberális szemlélet – melyet olyan képviselők támogattak, mint Pantazi Ghica, Nicolae Fleva és Gheorghe Panu – a nőket és a férfiakat egyaránt racionális emberi lényeknek tekintette, alapvető egyenlőségük mellett tört lándzsát, és a nőknek járó egyenlő állampolgári és politikai jogok mellett emelte fel szavát;

2. A hagyományos-konzervatív szemlélet szerint – melyet többek között az ortodox egyház támogatott – a nők és a férfiak a köztük lévő különbség révén, egymást kiegészítve alkotják a társadalom egészét. Akik ezt a né-

zetet vallották, azok szorgalmazták, hogy a nőket száműzzék a magánéletbe;³³

3. A harmadik nézet az új polgári demokratikus politikai rend uralkodó „gender”-ideológiája volt.

Az állampolgársági törvény elválasztotta a férfiak által uralt univerzális és racionális közéleti szférától a partikuláris és intim magánéleti szférát, melyben a polgári otthon és intimitás eszménye szerint fontos szerepet kaptak a nők mint anyák, feleségek és a háztartás vezetői. A nőknek a román nemzetbe való szimbolikus bevonásakor nem a nemzeti hovatarozásukat vették figyelembe, hanem a nemzet reprodukálásában és a jövő nemzedékének nevelésében betöltött szerepüket. A nők emancipációját épp ezért: 1. fokozatos módszerrel megvalósíthatónak gondolták el, azért, hogy az a politikai rendszert a lehető legkisebb mértékben változtassa meg; 2. a nők közéleti szereplését csupán szűk területen tették lehetővé – a nők oktatását az elemi iskolai, illetve szakképzésben való részvételre korlátozták –, s mindez a polgári család és a nők sajátos társadalmi szerepének megszilárdítását szolgálta; és végül: 3. az emancipációt csak a nők speciális csoportjainak esetében tartotta elfogadhatónak, mint a hajadonok és özvegyek, akiknek az egyenjogúsága nem töri meg a polgári család egységét.

Összefoglalva az elmondottakat: az 1866-os román alkotmány passzív, formális, hierarchikus és „fölülről kezdeményezett” állampolgárság-felfogáson alapult, amely számos etnikai és társadalmi-politikai csoportot kizárt a közéletből. Így a román állampolgári törvénykezés hatékony eszköze volt a társadalmi „védőbástya” felépítésének. A románok részére volt fenntartva az a lehetőség, hogy tagjai legyenek a politikai közösségnek, kizárólag ők juthattak földbirtokhoz, hivatali tisztséghez, és a politikai részvétel joga is őket illette meg. Ezzel egy időben az állampolgárság elnyerésében a *ius solis* komponens hiánya az ország területén lakó népesség jelentős részét jogilag alacsonyabb státusú alannya degradálta: a törvény előírta ezen állampolgárok adófizetési és katonai szolgálatra vonatkozó kötelezettségét, viszont megtagadta tőlük a politikai jogokat és bizonyos gazdasági tevékenységek üzésének jogát. Sőt, a honosítás folyamata a bürokráciának teljes ellenőrzést biztosított az állampolgárság elnyerése fölött; és ez olyan helyzetet teremtett, amely a korrupciónak és a visszaéléseknek kedvezett.

Az állampolgárság elnyerésének korlátozása ellenére az 1866-os alkotmány a polgári demokrácia szellemében ígéretet tett a nem állampolgárok fokozatos egyenjogúsítására. Ennek megfelelően az 1866 és 1918 közötti időszakban a jogilag hátrányos helyzetű csoportok erőteljesen felléptek az állampolgárság megszerzéséért és a politikai emancipációért. A politikai részvétel lehetőségének kiszélesítéséért folyó harc a különböző csoportok összefogása ellenére sem hozta meg a kívánt eredményt. A zsidó szervezetek, a dobrudzsai lokálpatrióták és a feminista társaságok divergens, sőt, néha egymásnak ellentmondó emancipációs stratégiákat alkalmaztak, s ez gyengítette a fennálló politikai rendre gyakorolt befolyásukat. Az 1866-os alkotmányon alapuló politikai rendszer szinte egyáltalán nem mutatott hajlandóságot a közélet fokozatos kiszélesítésére. A politikai részvételre vonatkozó követeléseket a román politikai elit úgy fogta fel, mint a kisebbségnek az uralkodó polgári-nacionalista ideológia egésze ellen irányuló támadását. Az állampolgársággal nem rendelkező alattvalók emancipációja épp ezért a meghatározó geopolitikai események – például az első világháború – hatására, nem pedig egy plurális politikai diskurzus eredményeként valósult meg.

II. Állampolgárság a két világháború közötti Romániában: nacionalista konszenzus és ideológiai viták

Az első világháború társadalmi és politikai megrázkódtatásai jelentős változásokat hoztak a román állampolgárság-felfogásban. Közülük az első és legfontosabb, hogy ezek az események a román állampolgárság elnyerésének példátlan liberalizációját idézték elő. Az orosz hadsereg keleti fronton elszenvedett vereségét követően, 1918 májusában Románia kénytelen volt különbékét kötni a központi hatalmakkal. E szerződés 27-ik és 28-ik cikkelye biztosítja azoknak a romániai zsidóknak a honosítását, akik a román hadseregben harcoltak, vagy olyan szülők leszármazottai, akik az országban telepedtek le, és soha nem voltak más ország alattvalói. Ezeket a kikötéseket hamarosan szentesítette a Romániában született, más nemzetiségű személyek honosításáról szóló törvény, amelyet a román parlament 1918. augusztus 25-én fogadott el. A törvény mindössze néhány hétig volt érvényben, és semmilyen gyakorlati következménnyel nem járt: 1918. november 10-én Románia újra az antanthoz csatlakozott, hadat üzent Németországnak, és

eltörölt minden törvényt, amelyet az előző, „kollaboráns” parlament fogadott el. A romániai zsidók emancipációja mindazonáltal égető diplomáciai probléma maradt. A román miniszterelnök, Ion Brătianu azzal az elhatározással, hogy a párizsi békekonferenciát megelőzően a belföldi törvénykezelés eszközeivel oldja meg a zsidóság emancipációját, két egymást követő határozatot hozott: 1918 decemberében és 1919 májusában, amelyek azonnali honosítást biztosítottak azoknak a zsidóknak, akik román alattvalók leszármazottai. Brătianu rendeletei mindazonáltal megkésettnek voltak. A végső politikai döntést a zsidóság emancipációjának ügyében a párizsi békekonferencia hozta meg. Az új nemzetközi politikai rend részeként a békekonferencia nemzetközi kormányt jelölt ki a kelet-európai nemzeti kisebbségek védelmére. Ennek következtében a kisebbségi egyezmény – amely a nagyhatalmak legfelsőbb tanácsa által 1910. szeptember 10-én, Saint-Germainben aláírt, Románia és Ausztria közötti békeszerződés része volt – az utolsó lépéseket is megtette a zsidóság állampolgári és politikai emancipációja felé. Az egyezmény nemzetközi védelmet biztosított a Nagy-Románia területén élő etnikai kisebbségeknek. Viszont azokat a különleges feltételeket és azokat az eljárási szabályokat, amelyekre keresztül ezek az etnikai csoportok állampolgárságot nyertek, a román közigazgatás állapította meg, mégpedig az 1924. február 23-i, a román állampolgárság megszerzéséről és elvesztéséről szóló törvényben. Az 1924-es törvény nagyjából megőrizte a román állampolgárság-felfogásnak azt az alapvető jellegzetességét, hogy az állampolgárság elnyerésének három fő útja lehetséges: 1. leszármazás alapján, a *ius sanguinis* elve szerint; 2. román állampolgárral kötött házasság révén; 3. honosítás által. A törvény ezen kívül állampolgárságot adott még: 1. a történelmi tartományok: Bukovina, Erdély, Bánság, Kőrösvidék, Máramaros teljes lakosságának, valamint Besszarábia azon lakosainak, akiknek szülei állandó lakhellyel rendelkeztek ezen tartományok valamelyikén, vagy hivatalos lakhelyük szerint 1918. december 1-ig ezen tartományok valamelyikében, illetve 1918. április 9-ig Besszarábiában telepedtek le; 2. Dél-Dobrudzsa (Durostor és Caliacra megyék) teljes lakosságának, akiknek már az 1914-es és 1921-es törvény állampolgárságot biztosított; 3. a régi román királyság teljes lakosságának, melynek az 1923-as alkotmány 133. cikkelye biztosította az állampolgárságot; és 4. a szomszédos országokból áttelepült románoknak, akik úgy döntöttek, hogy idegen állampolgárságukról lemondanak a román javára. A korábbi állampolgársági szabályozáshoz képest

ez a törvény jó néhány liberális újítást vezetett be a honosítási politikában. Először is, a honosításról szóló döntést a román kormány hozta meg mint végrehajtó hatalom, nem pedig a román parlament mint törvényhozó hatalom. Ennél is fontosabb, hogy a törvény a szomszédos országokból áttelepült románokhoz hasonlóan mentesítette a kötelező honosítási eljárás alól azokat a tizedik életévüket betöltött más nemzetiségűeket, akik román területen születtek és nevelkedtek, és rendelkezett arról, hogy csak a nagykorúság (21 év) elérésekor kelljen a honosításért folyamodniuk.

Az állampolgárság elnyerhetőségének liberalizációja az ország nagy horderejű társadalmi-politikai újjászervezésével kapcsolódott össze. Az átfogó reformok – a férfiak általános választójoga (1918), a földosztás (1921) és az új, liberális alkotmány (1923) – Romániát modern parlamentáris demokráciává alakították át. A két háború közötti Nagy-Romániában az általános választójog elvében még mindig érvényesült egy figyelemre méltó korlátozás: ez pedig a nemek közötti különbségtétel volt. Annak ellenére, hogy az első világháború alatt felerősödtek a női emancipációs törekvések, az 1923-as alkotmány a nők választójogát csak elvben ismerte el: a 6-ik cikkely előírja, hogy „kétharmados többséggel megszavazott törvény fogja meghatározni, mely feltételek mellett gyakorolhatnak a nők politikai jogokat.”³⁴ Az azt követő időszakban azonban a parlament egyetlen, a nők politikai emancipációjával kapcsolatos törvényt sem hozott. Következésképp 1918 és 1929–1932 között a nők még mindig nem voltak egyenrangú állampolgárok, és sem a helyi közigazgatás szintjén, sem pedig az országos választások szintjén nem rendelkeztek politikai jogokkal. A nők állampolgári és részleges politikai egyenjogúsítása Romániában csak később – a két háború közötti Nagy-Románia törvénykezését egységesítő általános folyamat részeként – következett be: 1929-ben a nők elnyerték helyi szinten a szavazati jogot. 1932-ben az új román polgári törvénykönyv végre teljes körű állampolgári jogokat biztosított a nőknek.

Az 1923-as alkotmány és az 1924-es törvény rendelkezései tehát kiteljesítették az állampolgársággal nem rendelkezők emancipációjának hosszú folyamatát, és nemzetiségi, vallási szempontból sokszínű állampolgársági közösséget alakítottak ki. De a politikai közélet példátlan mértékű kiszélesedése ellenére, a 19. század polgári társadalma nem fejlődött tartós demokráciává. Nagy-Románia etnikai-vallási divergenciája új állampolgárság-felfogást tett szükségessé, mely szerint az állampolgárság, származástól függet-

lenül, az állam és az állampolgár közötti politikai megegyezésen alapul – ez a felfogás az „alkotmányos patriotizmus” szellemében értelmezhető³⁵. Valójában az ellenkezője történt: a két háború közötti politikai életet a nemzeti identitás radikális értelmezése határozta meg, amely különbséget tett „vér szerinti” és „papír szerinti” román állampolgár között, és megkísérelte, hogy az utóbbiakat kizárja a legfontosabb társadalmi és politikai jogokból.

Mindennek több oka is lehet. Először az, hogy a történelmi tartományok – Erdély, Bánát, Besszarábia és Bukovina –, amelyeket 1918 után Nagy-Romániához csatoltak, gyökeresen eltérő társadalmi-politikai rendszerrel rendelkeztek. Nagy-Románia berendezkedése pedig éppen ebből kifolyólag mozaikszerű volt, azaz különböző polgári törvénykönyvekből, politikai kultúrákból és eltérő fejlettségű gazdaságokból állt össze. Másodszor Nagy-Romániában különösen nehéz feladat volt előmozdítani a közigazgatás integrációját, a törvényhozói hatalom egyesítését és a kulturális homogenizációt. Noha a domináns nemzet a román volt, Nagy-Románia területén viszonylag nagy arányban éltek – a teljes népesség 28 százalékát alkották – a különböző nemzeti kisebbségekhez tartozók: 8,4 százalékuk magyar, 4,3 százalék német, 5 százalék zsidó, 3,3 százalék orosz és rutén, 3,3 százalék bolgár, 1,5 százalék török és tatár, és 1 százalék egyéb nemzetiségű volt.³⁶ Néhány etnikai csoportot – így a zsidót, magyart és németet –, „kiemelt státusú kisebbség”-ként tartottak számon. A korábbi birodalmi rendszer elnököket biztosított számukra: túlnyomó többségük városban élt, önálló tevékenységet végzett vagy köztisztviselő volt. A román politikai elit a nemzeti kisebbségeket, magas arányuk, illetve a városok kulturális és gazdasági életében betöltött vezető szerepük miatt a nemzeti konszolidáció legfőbb kerékkötőinek tartotta.³⁷ A nemzeti kisebbségek és a román többség közötti társadalmi diszkrépancia következtében az utóbbinak a „nemzetisítő nacionalizmus”-a került a politikai küzdelmek homlokterébe.³⁸ Ezen összetett okok miatt az állampolgárság kérdése előkelő helyen maradt a két háború közötti Románia politikai életében, az előző időszakokkal összehasonlítva viszont ezeknek a vitáknak a természete és szerepe lényegesen megváltozott. A háború előtt a nemzeti és vallási kisebbségek állampolgárságból történő kizárására összpontosítottak. A háború után azáltal, hogy a nemzeti kisebbségek számára általánosan megszerezhető lett a román állampolgárság, szimbolikus különbség jött létre a formális állampolgárság és aközött, hogy valaki ténylegesen a román nemzeti közösség tagja. A jobboldali poli-

tikai szervezetek a nemzetközi erőket hibáztatták az állampolgársággal nem rendelkező romániai polgárok „erőszakos” és „elhamarkodott” emancipációjáért, azzal vádolták a hagyományos román politikai elitet, hogy túl lassan haladt az állam általuk támogatott „nemzetiesítése”. Azért is harcoltak, hogy érvényt szerezzenek a *numerus clausus* politikának az oktatásban, a gazdaságban és a politikában.

A háború utáni első évtizedben a jobboldal aktivistái képtelennek bizonyultak arra, hogy az 1923-as alkotmány által megalapozott politikai rendszert aláássák, és ezért elsősorban a kultúra területén vetették be erőiket. A jobboldal ideológusai tevékeny részvevői voltak a román nemzeti sajátosságot érintő vitáknak, igyekeztek a nemzetet szimbolikus-ideológiai ellenőrzés alá vonni, és ezáltal szimbolikusan kizárni a nemzetből „az idegeneket”. A leginkább reprezentatív jelenség e tekintetben az *ortodoxizmus* volt, ennek az irányzatnak képviselői a *Gândirea (Gondolat)* című folyóirat köré csoportosultak. Az ortodoxizmus egyfajta vallási nacionalizmus formájában értékelte át a vallás és nemzetiség egymáshoz való viszonyát. Ebben a felfogásban az ortodox egyház a nemzet szellemi vezetőjeként, a hagyományos román értékek letéteményeseként jelent meg, s így az ortodoxiát „izmussá”, azaz ideológiává változtatta. A két háború közötti Romániában kialakult nacionalizmusnak elmaradhatatlan frázisa lett az, hogy: „Ortodoxok vagyunk, mert románok vagyunk, és románok vagyunk, mert ortodoxok vagyunk.”³⁹ Ionescu jelmondata jól ötvözte a román nemzeti ideológia két alapvető motívumát: a román parasztságot, mint az etnikai tisztaság és a hagyományos nemzeti értékek őrzőjét, valamint az ortodox vallást, mint a román lélek alapvető és jellegzetes elemét. Ionescu identitás-definíciója ráadásul a jól bejáratott radikális-romantikus hagyományára épített, azaz a vallás és nemzet szinkretizmusára, amely – ha a román társadalom vallási tekintetben sokszínű valóságát nézzük – a Romániában élők jelentős részét kizárta a nemzeti közösségből.

Később, az 1923-as alkotmányon alapuló politikai rendszer elmélyülő válsága – az 1929–1933-as gazdasági világválság társadalmi kihatásaival, valamint az olasz és német fasiszta rezsimek megszilárdulásával párosulva – is kedvezett a jobboldali politikai pártok romániai térhódításának. A nemzet összekovácsolására törekvő nacionalizmus hatására a román állampolgárság-felfogás a második világháború előestéjén és a háború alatt lényeges változásokon ment keresztül. Így 1938-ban az Octavian Goga vezette jobbol-

dali kormány – amely a két háború közötti Romániában tartott utolsó szabad választásokat követő politikai válság kihasználásával került hatalomra –, a zsidók román állampolgárságának átértékelését kezdeményezte. Az 1938. január 21-én kelt 169. számú határozat értelmében a zsidó lakosoknak ötven napon belül jogi dokumentumokkal kellett igazolniuk, hogy az 1924-es állampolgársági törvény előírásainak megfelelően szerezték meg a román állampolgárságot. A határozat nem törölte el az 1919-es kisebbségi törvény emancipatorikus rendelkezéseit, hanem elsősorban az ellen a zsidók ellen irányult, akik 1918 után – főleg az ukrán területekről – emigráltak Romániába. Hivatalos adatok szerint az 1938-as határozat következtében 225 222 személy, vagyis a romániai zsidóság 36,3 százaléka vesztette el állampolgárságát és vált hontalanná (*Heimatlos*).⁴⁰ Noha a Goga-kormány megalakulása után 40 nappal lemondott, az általa bevezetett politika zsidóellenes tendenciája II. Károly király diktatúrája alatt (1938–1940) is érvényben maradt. 1940. augusztus 8-án a 2560. és a 2651. számú határozat eltörölte a romániai zsidó népesség első világháború utáni emancipációját, és a 19. század utolsó felének antiszemita rendelkezéseit léptette újra életbe. Először is a teljes zsidó népességet megfosztotta az alapvető politikai és állampolgári jogoktól: nem volt joguk földet vásárolni, nem tölthettek be köztisztviselői állást, és nem köthettek keresztényekkel házasságot. Másodszor pedig, a határozatok különböző jogi kategóriákat különböztettek meg a zsidóságon belül. A határozatok rendelkezései azoknak a zsidóknak kedveztek, akiket a román parlament – akár egyénileg, akár kollektívan – a román hadseregben nyújtott katonai szolgálat fejében emancipált, és azokat a zsidókat diszkriminálták, akik az 1919-es kisebbségi egyezmény következtében nyerték el az egyenjogúságot.

A nemzeti-legionárius állam megalapítása (1940 szeptembere – 1941 januárja) és Ion Antonescu azt követő katonai diktatúrája tovább erősítette a törvénykezés antiszemitizmusát, és azt a politikai rendszer szintjére emelte. Különösen az 1940 és 1942 közötti időszakban hozott az új rezsim „kiforrott” zsidóellenes törvényeket, miniszteri határozatokat, rendeleteket és körözlvényeket, melyek arra irányultak, hogy a zsidókat kirekesszék az ország társadalmi és gazdasági életéből. Az antiszemita határozatok megfosztották a zsidókat vidéki (1940. október 5-i és december 5-i határozat) és városi ingatlanjaiktól (1941. március 28-i határozat), kizárták őket a katonai szolgálatból, munkaszolgálatra kötelezték őket (1940. december 5-i határo-

zat), nem vehettek részt az oktatásban (1940. október 14-i határozat), és átstrukturálták vallási és közösségi szervezeteiket (1940. szeptember 9-i és különösen az 1941. október 30-i határozat).

Azt követően, hogy Románia a szovjetek ellen 1941 nyarán belépett a háborúba, Besszarábia és Bukovina felszabadított területein és a keleti front román fennhatóság alatt álló területein különleges megszálló rezsim alakult. A román osztagok megszervezték a transznisztriai zsidók tömeges elnyomását, gettókba terelését és tömeges deportációját. 1942 után komoly fordulat következett be a román állam zsidóellenes politikájában: az előzetes szándéknyilatkozat és a számos titkos előkészítő parancs ellenére a rendszer alkalmatlannak bizonyult Németország követésére a zsidó kérdés „vég-ső megoldásában”, sőt a deportált zsidók bizonyos csoportjainak engedélyezték a román területre való visszatelepülést. Egészében véve tehát a román antiszemita politika alapvető ellentmondásba keveredett: a keleti fronton az antiszemita atrocitásokat a román megszálló rezsim vezényelte le, viszont Románia területén a körülbelül 300 000-es zsidó népesség túlélte a második világháborút.⁴¹ Erre a paradoxonra többen felfigyeltek, akik a romániai antiszemitizmust tanulmányozták. William O. Oldson például e jellegzetesség alapján határozta meg a romániai antiszemitizmust egyfajta „gondviselő antiszemitizmus”-ként, „tertium quid”-ként, illetve a „nemzeti büszkeség és védekezés sajátos keveréke”-ként, és különböztette azt meg a „doktrínerebb” nyugati modellektől.

III. A nemzeti kommunizmus és a román állampolgárság-felfogás

A román kommunista rezsim jelentős változásokat eszközölt az állampolgársági doktrínában. A politikai legitimitás megszerzése és megszilárdítása érdekében a társadalmi ellenőrzés három fő formáját kombinálta: a jutalmazást, a megtorlást és a szimbolikus-ideologikus ellenőrzést.⁴² Ez alapján Romániában a kommunista rezsim fejlődésének három szakaszát különíthetjük el: az 1946 és 1958 közötti időszakot, az 1958-tól 1980-ig tartó szakaszt és az 1980-as éveket. Az állampolgárság törvényi szabályozása minden periódusban hatékony „osztályhatalmi eszköz” volt, ezért is módosították oly sokszor: 1948-ban, 1952-ben, 1953-ban, 1954-ben, 1956-ban, 1965-ben és 1971-ben.

Az első fázisban, a „legitimitás primitív felhalmozásának” időszakában (1946 és 1958 között) az állampolgársági törvénykezésnek alapvetően elnyomó szerepe volt.⁴³ A fő politikai támogatást a kommunista rezsim a Vörös Hadseregtől kapta, és ez egyfajta „áttörési” (Jowitt) folyamatot indított el, amely a „burzsoá nacionalizmus” örökségének és a társadalmi erők alternatív központjainak felszámolását jelentette. Ebben a kontextusban az állampolgársági törvénykezés erős ideológiai töltetű elemeket hordozott magában. Az 1948-as alkotmány népi demokráciának nyilvánította Romániát, és vezető politikai szerepet osztott a munkásosztályra. Ezen felül felruházta az államot a magántulajdon kisajátításának jogával, és hangsúlyozta, hogy az állampolgárnak kötelessége az új rendszerhez hűségesnek lennie és a köztulajdont óvnia. A rendszer brutális hadjáratot indított a belső „osztályellenségek” ellen: az alkotmány 18. cikkelye a „nemkívánatos elemek”-et – akiket az új rendszer bírói testülete önkényesen annak nyilvánított – megfosztotta alapvető politikai és állampolgári jogaitól. Az új törvénykezés ideológiai dimenziója megváltoztatta a román nemzeti közösség és a diaszpóra hagyományos viszonyát is: noha az 1948-as alkotmány még mindig lehetővé tette a román nemzetiségűeknek a visszatelepülést, a gyakorlatban ez csak szelektíven érvényesült, politikai kritériumokhoz kötődött. Később, az 1956. november 5-i 563. számú rendelet a politikailag nemkívánatos személyek tömegét fosztotta meg román állampolgárságától.

A korszak állampolgársági törvénykezésének legjelentősebb reformja az volt, hogy a nők teljes körű állampolgári jogokat nyertek. Az 1948-as alkotmány 16-os, 17-es illetve 18-as cikkelye a nőknek politikai jogokat biztosított, egyenlő esélyt az állami tisztségek betöltéséhez és a férfiakéval egyenlő keresetet. A 21. cikkely kifejezetten leszögezi, hogy „a nőket a férfiakéval egyenlő jogok illetik meg az állami tevékenységek minden területén – a gazdasági, a társadalmi és a kulturális életben –, csakúgy mint a magánéletben. Az azonos munkavégzés azonos fizetésre jogosítja a nőket.” A nemek közötti egyenlőséget később a társadalmi élet más területeire is kiterjesztették. Az 1949. április 2-án kelt 130. számú rendelet vizsgálatot rendelt el a törvénytelen gyermekek esetében az apaság megállapítására, míg az 1952. január 24-i 33. számú rendelet elfogadta az állampolgárság anyai ágon történő öröklését. Kezdetben az állampolgárságnak ez a fajta öröklése korántsem volt automatikus: a szóban forgó 1952-es rendelet szerint ha egy román nő külföldi férfival kötött házasságot, szülői megállapodás alapján

a gyermek vagy az apa, vagy az anya állampolgárságát nyerte el. *A férjezett nők státusáról szóló egyezményt* a román államtanács 1960. szeptember 22-én ratifikálta, noha az Egyesült Nemzetek közgyűlése már 1957. január 27-én elfogadta azt. Ennek eredményeként a 24. számú törvény 24-es cikkelyének értelmében a román nők leszármazottai automatikusan román állampolgárnak számítottak, tekintet nélkül az apa állampolgárságára. Azzal, hogy a nők teljes körű polgári, politikai és állampolgári jogokat nyertek, lezárult az emancipáció hosszú és küzdelmes folyamata, amely 1866-ban vette kezdetét. A kommunista rendszer alatt – noha az újonnan megszerzett politikai jogok legtöbbször meglehetősen formális volt – Romániában a nőket pontosan abban az időben egyenjogúsították, amikor a politikai jogok értelmetlenné váltak, miközben az állampolgári kötelességek jelentősen megnövekedtek.

1958 után, a kommunista rendszer fejlődésének második szakaszában, a Moszkvától való diplomáciai eltávolodás és a bukaresti politikai vezetők elmozdulása a politikai függetlenség irányába jelentős változásokat idézett elő a hivatalos szocialista ideológiában. A kommunista rendszer lemondott a legitimitás külső forrásairól – amely előzőleg oly fontos volt –, és szélesebb hazai támogatást próbált szerezni: a politikai foglyokat kiengedték a börtönökből, a hivatalos propaganda pedig a belső ellenségekről a külső ellenségekre fordította a figyelmet. A társadalom feletti szimbolikus-ideológus kontroll megerősítésének érdekében a kommunista rendszer nacionalista fordulatot ment keresztül. Különösen 1965 után, amikor a hivatalos propaganda a nemzeti ideológia jó néhány elemét helyreállította, és felerősítette a román nép területi kontinuitásának gondolatát, a román nemzet predestináltságát – „nyilvánvaló küldetését” –, a dákoromán gyökerek hangsúlyozását és az etnocentrikus mítosz hagyományát.⁴⁴ Az eredmény a nacionalizmus és a hanyatló marxizmus különleges ötvözete lett a nemzeti kommunizmus formájában: Nicolae Ceaușescu szerint a kommunista rendszer ideológiai bázisa inkább a nemzet volt, semmint a proletariátus. Az állampolgársági törvények tükrözték a román nemzeti ideológia elemeinek a hivatalos állami ideológiával történő ötvözését: az 1971-es, román állampolgárságról szóló törvény a *ius sanguinis* elvet a homogén nemzeti közösség valódi alapjának tekintette, és még erősebb nacionalista jelentést tulajdonított neki. A törvény 5. cikkelye a következőképpen hangzik: „A szülők és gyermekek közötti kapcsolatnak, a szülőföldön a társadalmi és nem-

zeti szabadságért harcoló előző generációk töretlen folytonosságának kifejezőjeként, a román területen, román szülőktől született gyermekek román polgárok.⁴⁵

A kommunista rendszer politikai liberalizációja igen csekély volt, és az állampolgári törvénykezés megőrizte fontos elnyomó és ellenőrző szerepét. A rendszer szigorúan ellenőrizte a belső migrációt is – mint például a nagyvárosokban való letelepedést –, és drasztikusan korlátozta az állampolgárok külföldre utazását. Ezen kívül kemény ellenőrzés alatt tartották a Románia területén tartózkodó külföldieket: az 1969-es és 1982-es határozatok értelmében a külföldieknek regisztráltatniuk kellett magukat a hatóságokkal, hogy különleges engedélyt kapjanak bizonyos térségekben való letelepedésre, és a román állampolgárokkal fenntartott minden kapcsolatukról be kellett számolniuk.⁴⁶ Végül, de nem utolsó sorban, a román állampolgárság elnyerését is szigorúan kontrollálták: az 1971-es állampolgárságról szóló törvény szerint a végrehajtó hatalmat képviselő köztársasági elnök volt az egyedüli, aki román állampolgárságot adhatott illetve visszavonhatott.

A romániai kommunista rendszer harmadik szakaszában, az 1980-as években, az általánossá vált gazdasági és társadalmi-politikai krízis akut válságot idézett elő az interetnikus viszonyokban. Nicolae Ceaușescu úgy próbált felülkerekedni a legitimitás és a társadalmi támogatottság égető hiányán, hogy növelte az elnyomó intézkedések számát – ez a helyzet Romániát valóságos rendőrállammá változtatta –, és tovább szította a nacionalista-kommunista propagandát. Következésképpen a hagyományos, etnikai alapú nemzetfelfogás egyesült a szocializmus autoriter jellegével, és ez monolitikus nacionalizmushoz vezetett. A hivatalos propaganda jellegzetessége ebben az időszakban a xenofóbia, az önellátás hangoztatása, az elszigeteltség, az antiintellektualizmus volt.⁴⁷ A kommunista propaganda fő célpontja az lett, hogy felhívja a figyelmet a Románia integritását fenyegető, állítólagos „magyar veszély”-re. A romániai rendszer szélsőséges nacionalista fordulata azzal a folyamattal is egybeesett, melynek során Magyarország diplomáciájának meghatározó elemévé vált az etnikai kisebbségek ügye: „a nemzetiségek mint az országokat összekötő hidak” Kádár János-i elvétől a magyar diplomácia elmozdult a „kétoldalú felelősség” tézise felé. Ez utóbbi Szűrös Mátyás nevéhez fűződik, aki a nyolcvanas évek végén a magyar diplomácia vezéralakja volt. Ezek a fejlemények végül is állandó ideológiai és diplomáciai konfliktusokat váltottak ki a két ország között a romániai ma-

gyar kisebbségek státusa miatt. A konfliktus a nyolcvanas évek végén érte el a tetőpontját.

A román-magyar ideológiai polémia sarkalatos pontja az egymással szembenálló, de egymást átfedő nemzet-definíció volt. A román fél a nemzetnek az *államisággal összefüggő* meghatározását alkalmazta, s a nemzetet területi-politikai egységnek tekintette. Minthogy a nemzetudatot kulturális jelenségnek tartotta, az erdélyi magyarokat „etnikai kisebbség”-nek tekintette, amely csupán kulturális közösséget vállal a Magyarországon élő magyarokkal. A másik oldalon a magyar fél *eticista* definíciót használt, amely szerint a nemzet olyan politikai etnikai csoport, amelyet a közös kultúra és az állítólagos közös származás határoz meg.⁴⁸ Ebből a nézőpontból a nemzetudat politikai jelenség, amely elsősorban a közös kormánnyal való azonosulást fejezi ki. Következésképp az Erdélyben élő magyarokat a magyar fél „nemzeti kisebbség”-nek tekintette.

Az eltérő nemzet-meghatározásoknak fontos politikai következményei voltak. A magyar kormány elhatározta, hogy figyelemmel kíséri, hogyan bánnak a magyar kisebbséggel a szomszédos államokban. 1985-ben Szűrös úgy érvelt, hogy a „határon túli, de azért többségében a Kárpát-medencében élő magyarok a magyar nemzet részét képezik. Minden joguk megvan arra, hogy elvárják Magyarországtól, hogy felelősséget érezzen a sorsukért, és fel-emelje szavát az érdekükben, ha a kisebbséget diszkrimináció éri.”⁴⁹ A román oldal ezt az elvet ellenben kétségbe vonta: olyan jognak tekintette, amellyel a magyar fél önhatalmúlag ruházta fel magát. A román kommunista vezető, Nicolae Ceaușescu a kisebbségeket nem tartotta más nemzethez tartozóknak. Azzal érvelt, hogy a nemzetet a századokon keresztül „együtt-élés” teszi nemzetté. A magyarok és más etnikai csoportok a román nemzet részei.⁵⁰ A polémia akkor lépett új szakaszába, amikor 1990-ben a magyar alkotmány 6. cikkelye kifejezésre juttatta a magyar kormánynak a külföldön élő magyar nemzetiségűekkel szembeni érdekvédelmi kötelezettségét. A magyar diplomácia megpróbálta ezen alapelv nemzetközi jelentőségét jogilag elismertetni, oly módon, hogy hangsúlyozta a „nemzeti kisebbségek”-nek az anyaországhoz fűződő kötelékeinek fontosságát, és azt állította, hogy a nemzetiségi kérdés nem kizárólag belügy, minthogy az emberi jogokat és nemzetközi szempontokat is magába foglal. Ez a helyzet a román-magyar diplomáciai viták felerősödéséhez vezetett, amikor az új miniszterelnök, Antall József kijelentette, hogy lélekben 15 millió magyar miniszterelnök-

ének tartja magát, beleértve a határon túli magyarokat is. Erre Adrian Năstase, a román külügyminiszter reakciójában nem késlekedett rámutatni, hogy Antall József politikai vezetőként csakis a magyar állampolgároktól kapott miniszterelnöki megbízatást. Ami a magyar származású román állampolgárokat illeti, ők a saját politikai vezetőiket választották meg, akik a román parlamentben képviselik őket.

A vita új belpolitikai és diplomáciai jelentőségre tett szert 1989 decemberében, amikor – a magyar érdekek legjelentősebb politikai képviselőjeként –, megalakult a Romániai Magyar Demokrata Szövetség (RMDSZ). Egyfelől az RMDSZ a romániai magyar nemzeti kisebbséget a magyar nemzet szerves részének tekintette, és magát (a romániai magyar kisebbséget) „társnemzet”-ként vagy „államépítő nemzet”-ként definiálta. Másrészt az RMDSZ nemzetközi szinten követelte, hogy ismerjék el a szervezetet a romániai magyar közösség hivatalos képviselőjeként, és hogy részese legyen minden olyan Románia és Magyarország közötti kétoldalú tárgyalásnak, amelynek tárgya a magyar kisebbségek státusa. Ezt a kívánságot a magyar fél legitimnek tekintette. Annak érdekében, hogy a magyar kisebbségek képviselőivel folytatott állandó politikai konzultációnak intézményes keretet biztosítson, a magyar parlament különleges intézményt állított fel, a *Határon Túli Magyarok Hivatalát*. Továbbá a magyar kormány támogatta azt, hogy az RMDSZ-t bevonják a Románia és Magyarország között zajló tárgyalási folyamat során abba a tanácskozásba, mely az alapszerződés (1994–1996) véglegesítésére irányult: „A magyar kormány hivatalosan nem képviselheti a magyar kisebbséghez tartozók jogait, ha azok más ország állampolgárai, de alapvető követelménynek tekintendő, hogy a kisebbségi ügyek képviselői kifejthessék nézeteiket a folyamat alatt (ti. a román-magyar tárgyalások) és a született egyezményvel kapcsolatban.”⁵¹ A román fél visszautasította ezt a követelést, mondván, hogy az RMDSZ politikai párt, míg Magyarország és Románia ügyében kormányközi megoldást kellene találni. Az alapszerződés Magyarország és Románia közötti szerződés, és a két ország kapcsolatára vonatkozik. Azok a romániai lakosok, akik a magyar kisebbséghez tartoznak, Románia polgárai, és a román állammal való kapcsolatuk rendezése ugyanolyan módon történik, mint bármely más román állampolgáré. A romániai magyar kisebbségek jogait nem a román-magyar alapszerződés garantálja, hanem Románia alkotmánya, az ország törvényei és a Románia által aláírt nemzetközi szerződések.⁵²

IV. A kettős állampolgárságról folyó viták az 1989 utáni Romániában

1989 után a politikai rendszer demokratizálódása szintén erőteljes hatást gyakorolt az állampolgárság-felfogásra, hozzájárulva a román nemzeti közösséghez tartozás kritériumainak újraértékeléséhez. Ugyanakkor a román, magyar és moldáv állampolgársági politika egymásra hatása számos diplomáciai feszültséget idézett elő a kettős állampolgárság kérdésében.

Hagományosan a román állampolgársági doktrína anomáliának tartotta azt, hogy egy személy egyidejűleg két nemzeti közösség tagja legyen; ebből kifolyólag tiltotta a kettős állampolgárságot. A román állampolgársági törvénykezés ezen jellegzetessége a kommunista időszakban is megmaradt. Azért, hogy felszámolja a kettős állampolgárságnak azokat az eseteit, amelyek a második világháború utáni határváltozásokból adódtak, s hogy pontos tegyen az ebből fakadó jogi viták végére, Románia számos nemzetközi egyezményt írt alá a kettős állampolgárságról: Magyarországgal (1949), a Szovjetunióval (1957) és Bulgáriával (1959). Minden előzménnyel ellentétben az 1991. márciusi, a román állampolgárságról szóló törvény fontos újítást vezetett be az állampolgársági doktrínába: a törvény engedélyezte a polgároknak, hogy kettős állampolgársággal rendelkezzenek. A törvény 4. cikkelye szerint a román állampolgárságot a következő módokon lehet megszerezni: a) ha az illető román állampolgárságú szülők gyermeke; b) ha az illetőt román állampolgár adoptálta; c) visszatelepüléssel és d) honosítás útján. A visszahonosításra vonatkozóan a 8. és a 37. cikkely azt mondja, hogy „azon személyek, akik román állampolgárságukat elvesztették” és „le-származottaik úgyszintén”, visszanyerhetik román állampolgárságukat, ha kérelmezik; *akkor is, ha rendelkeznek más állampolgársággal, és állandó lakhelyük nem Romániában van.*⁵³ A törvény tehát visszahonosítási jogot biztosított az egykori román állampolgárok számára. A törvény messze túlmutatott eredeti szándékán, mivel engedélyezte a volt román állampolgároknak, hogy megtartsák jelenlegi állandó lakhelyüket külföldön.

Az 1991-es törvények alkotói szerint ezek mögött a liberális rendelkezések mögött demokratikus szándékok húzódtak, mivel a rendelkezések lehetővé tették a volt román állampolgároknak, hogy kérelem alapján visszakapják elvesztett jogaikat.⁵⁴ A törvényt mindazonáltal alapvető nacionalista indíték is vezérelte: különösen Bukovina és Besszarábia lakosainak akarta

lehetővé tenni román állampolgárságuk visszanyerését. Ezeket a korábban Nagy-Romániához tartozó tartományokat 1940-ben a Szovjetunióhoz csatolták. 1991-ben, a Szovjetunió felbomlásakor Románia volt az első, amely a Moldáv Köztársaság függetlenségét elismerte, s a különleges partnerségnek és a két ország fokozatos integrációjának politikáját léptette életbe. Ebben az összefüggésben az 1991-es, állampolgárságról szóló törvény ki nem mondott célja az volt, hogy a kettős állampolgárság az államokat elválasztó határokat átlépve egy politikai közösségbe egyesítse az összes románt, és mint ilyen, lépést tegyen Románia és Moldávia jövőbeli lehetséges újraegyesítése felé.

Az 1991-es törvény kettős állampolgárságról szóló rendelkezéseinek viszont kiszámíthatatlan belpolitikai és nemzetközi következményei voltak. Először is a törvény elfogadása után tömeges igény jelentkezett a román állampolgárságra. A román statisztika szerint 1991 után csak a Moldáv Köztársaságból 250–300 000 – igen különböző etnikai csoporthoz tartozó – személynek adott a román kormány állampolgárságot.⁵⁵ Az új állampolgárok tömeges beáramlása felvetette azt az égető kérdést, hogy milyen társadalmi, politikai és választójogi befolyása lesz majd ezeknek a csoportoknak Romániában.⁵⁶ Másodsor, hogy a kettős állampolgárság nemhogy nem mozdítja előre, de sokkal inkább hátráltatja Románia és Moldávia „unió”-jának ügyét. A román állampolgárság valójában „menekülési lehetőséget” jelentett a moldáviai értelmiség számára gazdasági válság esetén. Ahelyett, hogy Moldáviában „románságukat” hangoztatták volna, az unionista értelmiség általában inkább úgy döntött, hogy Romániába emigrál. Harmadszor, minthogy a Moldáv Köztársaság belső törvénykezése kifejezetten tiltotta a moldáv állampolgároknak a kettős állampolgárságot, az 1991-es román törvény diplomáciai feszültséget szított a két ország között. Moldávia vezető politikusai attól félték, hogy a kettős állampolgárság Románia számára olyan stratégia, amely a Moldávia feletti befolyás növelésére irányul. Következésképp azzal vádolták Romániát, hogy szándékosan aláaknázza Moldávia stabilitását és szuverenitását. A kettős állampolgárság miatti feszültség pedig felerősítette az azzal kapcsolatos nézeteltéréseket, hogy milyen viszonyban is kellene lennie a két államnak.

Végül pedig, ami szintén igen fontos, az 1991-es törvény kettős állampolgárságról szóló rendelkezése az erdélyi magyarság státusát is befolyásolta. A Románia és Magyarország közötti vízumkötelezettségről folyó viták –

amelyek abból adódtak, hogy Magyarországnak jobb kilátásai vannak az Európai Unióhoz való csatlakozásra –, heves reakciókat váltottak ki a romániai magyar közösségből. Konkrét biztosítékot követeltek arra nézve, hogy az az anyaországgal való kapcsolattartásukat nem fogják megnehezíteni. Mindezt mérlegelve 1997. augusztus 26-án Katona Ádám, az Erdélyi Magyar Kezdeményezés elnöke arra kérte az RMDSZ vezetőségét, hogy saját programjában vesse fel, hogy a magyarok szabad mozgásának garanciája az lehetne, ha a magyar származású román állampolgárok megkapnák a magyar állampolgárságot. A magyar diplomácia erre a javaslatra nagyon óvatosan reagált. Mind Szócs Ferenc, Magyarország román nagykövete, mind pedig a magyar külügyminiszter, Kovács László elismerte a felvetés nyomasztó jogi, társadalompolitikai bonyolultságát, és tagadta, hogy a magyar kormány törvényjavaslatot készítené arról, hogy a romániai magyarok megkapják a magyar állampolgárságot. Még nagyobb jelentősége van annak, hogy az RMDSZ elnöke, Markó Béla kifejezetten elutasította, hogy a javaslatot hivatalosan a magukévá tegyék. Ez világosan jelezte, hogy közvetlen összefüggés van a romániai magyarok kettős állampolgárságáról szóló javaslat és az RMDSZ-en belüli ellentétes frakciók versengése között, melyek közül az egyiket az RMDSZ tiszteletbeli elnöke, Tőkés László által vezetett radikális politikai szárny jelentette. A radikálisok arra használták fel a javaslatot, hogy nyomást gyakoroljanak az RMDSZ vezetésére.

1998 májusának politikai változásait követően sok jel mutatott arra, hogy az Orbán Viktor vezette új magyar kormány talán újragondolja a romániai magyarok magyar állampolgárságának ügyét. Orbán miniszterelnök 1998 júliusában Romániában tett látogatása alatt megemlítette, hogy a magyar diplomácia alternatív megoldásokat keres ez ügyben. Noha Orbán nyíltan nem utasította vissza a kettős állampolgárság lehetőségét, egyértelműen azt ígérte, Magyarország akkor teszi lehetővé a kettős állampolgárság elnyerését, ha arra felkérést kap (az RMDSZ-től).⁵⁷ Ez a kijelentés azonnal heves reakciót váltott ki a román hatóságokból. Zoe Petre, a román elnök legfőbb tanácsadója úgy jellemezte a romániai magyarok kettős állampolgárságát, mint „kétségsbeesett megoldás”-t, ami „egyetlen országon belül két állampolgársági kategóriát teremt”, következésképpen „megrontja a kisebbségek és a többség viszonyát Romániában”.⁵⁸ A szembenálló romániai pártok is készek voltak a kettős állampolgárság megoldásának visszautasítására. Az előző kormányzó párt,

a Társadalmi Demokrácia Romániai Pártja (PDSR) a javaslatra úgy tekintett, mint ami „a román államnak polgáraival szembeni tekintélyének megdöntésére és a nemzetállam eszméjének kompromittálására” törekszik, és felhívta a román polgárok figyelmét arra, hogy aki „másik állampolgárságra áhítózik, el fogja veszíteni a románát.” E párt minden alternatív megoldást elutasított, amely szabad mozgást akart biztosítani a romániai magyarok számára, figyelmeztetve arra, hogy a romániai magyarok különleges vízumelbírálása „súlyos nemzeti feszültségek”-et fog szítani. A kettős állampolgárság kérdése tehát szenvedélyes reakciókat váltott ki a román és magyar politikusokból, újabb diplomáciai vitát gerjesztett, valamint azzal fenyegetett, hogy veszélybe kerül a két ország között csak az utóbbi időben és nagy fáradtsággal elért megbékélés. A két politikai párt érvei túllépték egy egyszerű jogi vita határait. A polémia mélységesen nacionalista felhangja inkább azt mutatta meg pregnánsan, hogy a romániai magyar kisebbség kettős állampolgárságáról folyó vita azzal a történelmi román-magyar ideológiai vitával függ össze, amelynek középpontjában a nemzet ellentétes, de egymást átfedő definíciói álltak. Végül, de nem utolsó sorban kettős állampolgárságról folyó viták a román nemzeti ideológia alapvető következetlenségére is rávilágítottak, amire Sorin Alexandrescu *Paradoxul Român* c. könyvében felhívta a figyelmet: az Erdélyre vonatkozó területi követelés etnikai alapon nyugodott, míg a Moldáviával szembeni területi követelés azon alapult, hogy Románia mint állam jogot formál a tartományra.⁵⁹ Ez az ellentmondás a magyarázata annak, hogy a román politikusok miért nem fogadták el a kettős állampolgárság megoldását a magyaroknál, és miért szorgalmazták azt a moldáv állampolgárok esetében.

Összegzés: Az állampolgárság-felfogás és Európa harmadik „időzónája”

Ernst Gellner – amellet érvelve, hogy a „magaskultúra” jelenléte a nemzet kialakulásának elengedhetetlen feltétele – az állampolgárság és a nemzetállamok létrejötte kapcsán Európa négy időzónájáról beszél. Az első időzónába az Atlanti-óceán partvidékének területei estek, ahol a nemzet kialakulásának folyamata a korai modernség korszakában zajlott le, és alapja lényegében a nemzeti identitás „elfelejtése”, nem pedig felébresztése volt.

A második időzóna az egykori Római Birodalom területeit érinti. Ezt a zónát a magaskultúra életképes jelenléte jellemezte, s a 19. század végén Németország és Olaszország politikai uniójának kedvezett. Ellenben a harmadik időzónában, azaz Kelet-Európában mind a politikai egység, mind a domináns magaskultúra hiányzott; ehelyett az eltérő népi kultúrájukból és életmódjukból adódóan elszigetelt társadalmi rétegek, valamint az egymással szomszédos területek tarka egyvelege volt. Ez a fajta tarkaság a nemzetvé válás folyamatát elvakultabbá, durvábbá tette. Azok az országok, amelyek a negyedik időzónába tartoznak, az egykori cári, ill. szovjet birodalom határain belülre szorultak, ami sok nép számára igencsak lelassította a nemzetépítés folyamatát.⁶⁰

Gellner munkáját sok bírálat érte az összefüggések leegyszerűsítése, a nyugat és kelet közötti fejlődés különbségének túlhangsúlyozása miatt, mégis kétségtelen érdeme, hogy a nemzetvéválás eltérő mintáinak tanulmányozásakor elsőként a kulturális elemmel – a „magas kultúrával” – is számolt. Gellner tipológiája, azáltal, hogy különbséget tett *Bürgerschaft*, azaz a szubsztanciális állampolgárság – a marshalli értelemben vett szociális állampolgárság – és a *Staatsangehörigkeit*, vagyis a formális állampolgárság között, rávilágított a kelet-közép-európai állampolgárság jellegzetességeire és kialakulásának a nyugatitól eltérő ütemére.⁶¹ Míg nyugaton a szubsztanciális állampolgárság a társadalmi integrációt szolgálta, Kelet- és Közép-Európában inkább a formális állampolgárság-felfogás érvényesült.

Romániában az állampolgárság intézményének fejlődése legjobban a kelet-európai „harmadik zónás állampolgárság”-hoz hasonlított. Elsősorban azért, mert a román nemzeti ideológia a „vaskos” és „ösztönös” nemzetfelfogás⁶² mellett foglalt állást, minthogy: 1. szubsztantív jogokat és kötelezettségeket kapcsolt össze az állampolgári státussal; 2. az „elképzelt nemzeti közösséghez” tartozás alapjának a közös eredet mítoszát és a történelmi küldetést tekintette. Másodsorban azért, mert a román állampolgárság-koncepció két ellentétes felfogás harcából bontakozott ki: az egyik az államközpontú, szekuláris, asszimilatív liberális felfogás volt, a másik pedig a vele ellentétes romantikus felfogás, amely a népet (*Vólk*) tekintette központinak, és disszimilatív jellegű volt. E két ellentétes koncepció úgy szerepel a köztudatban, mint az állampolgárság francia illetve német felfogása. Az állampolgársági törvénykezés alakulását Romániában – ahogy arra cikkemben megkíséreltem rámutatni – nem kizárólag ezen ideológiai jelzőtáblák irányították, hanem sajátos úton ha-

ladt, melynek irányát az ország geopolitikai helyzete, kormányainak különböző politikai beállítottsága és érdekei, valamint a társadalmi-politikai fejlődés jellegzetessége befolyásolt.

Fordította: Takács Mónika

JEGYZETEK

- ¹ Az elmúlt évtized óriási tudományos terméséből mintegy kiemelten csak a következő munkákat említeném: Kymlicka, Will: *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*. New York, 1989, Clarendon Press; Mann, Michael: Ruling Class Strategies Nation-Building and Citizenship. In *Sociology*, 1988, 21, 339-354; Bendix, Reinhard: *Nation Building and Citizenship. Studies of Our Changing Social Order*. New Brunswick, London, 1996, Transaction Publishers; Brubaker, Rogers W.: *Citizenship and Nationhood in France and Germany*. Cambridge, 1992, Harvard University Press; és Tilly, Charles (szerk.): *Citizenship, Identity and Social History*. Cambridge, 1996, Cambridge University Press. Lásd még B. S. Turner és Peter Hamilton cikkeinek gyűjteményes kötetét, uő: (szerk.): *Citizenship. Critical Concepts*. London, 1994, I és II. kötet, valamint: Beiner, R. (szerk.): *Theorizing Citizenship*. New York, 1995.
- ² Turner, B. S.: Outline of a Theory of Citizenship. In *Sociology*, 1990, 24, 2, 189-217.
- ³ Gallie, W. B.: Essentially Contested Concepts. In Max Black (szerk.): *The Importance of Language*. New Jersey, 1962, Printing Hall, 121-146.
- ⁴ Tilly, Charles: Citizenship, Identity and Social History. In Tilly, Ch. (szerk.): *Citizenship, Identity and Social History*, 8.
- ⁵ Uo.
- ⁶ Uo., 9.
- ⁷ Brubaker, Rogers W.: *Citizenship and Nationhood in France and Germany*, 49.
- ⁸ Hamangiu, Constantin: *Codul Civil Adnotat*. București, 1899, I. kötet, 6-20. és 60-82. cikkely.
- ⁹ Constituția din 1866. In Muraru, I. és Iancu, Gh. (szerk.): *Constiuțiile României*. București, 1995, 32. Az eredetiből vett minden idézet a saját fordításom. (C.I.)
- ¹⁰ A Románia összalkosságára vonatkozó adatok gyakran önkényesek, mert demográfiai felméréseket csak 1859-60 között és 1899-ben végeztek. Az állampolgársággal nem rendelkező lakosság lélekszámának megbecsüléséhez M.G. Obedenaru munkáját használtam fel: *La Roumanie économique d' après les données les plus récentes*. Paris, 1876, 402; és Ghica, I.: Industria c. dolgozatát: In *Însemnări economice*, I. kötet, București, 1937. Figyelemre méltó adalékokkal szolgált Berindei, Dan: *Societatea românească în vremea lui Carol I. (1866-1876)*. București, 1992, 72-82.

- ¹¹ M.G. Obedenaru munkáját használtam fel: *La Roumanie économique*, 400-1.
- ¹² Brubaker: *Citizenship and Nationhood*, 32.
- ¹³ Korántsem a román törvénykezés sajátossága, hogy az állampolgársággal nem rendelkezőktől megtagadja a politikai jogokat, valójában ez a legszembetűnőbb jellegzetessége magának a polgárságnak a nemzetállamokban. Brubaker szerint ez a „beidegződött, közönséges és magától értetődő nacionalizmus”-nak az alapvető jellemzője.
- ¹⁴ A két honosítási gyakorlat közötti megkülönböztetést a *Természetes Szabályozást*, Moldávia és Havasalföld első alkotmánya vezette be, amelyet az orosz megszállás (1829-1934) alatt fogadtak el.
- ¹⁵ A kollektív honosítást az alkotmány 1879-es különleges módosítása alapján engedélyezték: „Azok, akik a függetlenségi háború alatt a a hadseregben szolgáltak, csoportosan honosíthatóak, egyetlen törvény rendelkezése alapján, minden egyéb formalitás mellőzésével.” (Art. 7/II/c).
- ¹⁶ Lásd: Iancu, Carol: *Emanciparea Evreilor din România (1913-1919)*. București, 1998, 51.
- ¹⁷ Philip G. Eidelberg adataira támaszkodom: *The Great Rumanian Peasant Revolt of 1907. Origins of Modern Jacquerie*. Leiden, 1974, 15-16. Lásd még: *Istoria parlamentului și a vieții parlamentare din România pînă la 1918*. București, 1983, 252-255.
- ¹⁸ Joseph Berkowitz úgy vélte, hogy Románia az 1831-es antiszemita törvényeket orosz befolyás alatt fogadta el: *La question des Israélites en Roumanie. Étude de son histoire et des divers problèmes de droit qu'ellen souleve*. Paris, 1923. Carol Iancu ugyancsak egyetértett ezzel a gondolatmenettel: *Les Juifs en Roumanie (1866-1919) De l'exclusion a l'emancipation*. Provence, 1978.
- ¹⁹ Lásd Mihail Kogălniceanu és I. Brătianu liberális politikusok országgyűlési beszédeit.
- ²⁰ A beáramlás azt eredményezte, hogy 1860 és 1899 között Románia népessége 50 százalékkal, míg a zsidó népesség 98,7 százalékkal növekedett. Lásd: Colescu, L.: *Analiza rezultatelor recensămîntului general*, 82.
- ²¹ Lásd: Bogdan-Duică: *Românii și Evreii*. București, 1913, 223. Az ipari tőkére vonatkozó statisztikával kapcsolatosan pedig lásd: Colescu, L.: *Ancheta industrială din anii 1901-1902*. București, 1904, 126.
- ²² A törvények alapos elemzését lásd: Berkowitz, Joseph: *La question des Israélites en Roumanie*; valamint Iancu, Carol: *Les Juifs en Roumanie*.
- ²³ Muraru: *Constituțiile României*, 34.
- ²⁴ Iancu: *Les Juifs en Roumanie*, 186-7.
- ²⁵ Iancu: *Emanciparea evreilor*, 210.
- ²⁶ Ha viszont a zsidóság természetes népességnövekedését nézzük, az ellenkezőjét látjuk: a zsidóság száma 1899-ben 239 016 volt, s ez 1912-re 269015-re emelkedett. Uo.: 37.
- ²⁷ Kogălniceanu, Mihail: *Opere*. București, 1968, Editura Academiei, V. kötet, I. rész, 287.

- ²⁸ Ezt a jogi ellentmondást alig egy évvel Dobruzsza annektációja után megszüntették: a román alkotmány 7. cikkelyének módosítása után (1879) lehetőség nyílt a nem-keresztény személyeknek az egyéni honosításra.
- ²⁹ A Dobruzsza annektálásával szembeni ellenállásról lásd: *Resolution for the Romanian Senate*, January 26, 1878; Románia külügyminiszterének az emlékiratát: Kogălniceanu, M.: *Memoriu în chestiunea Basarabiei*, 1878, február 25/március 9., valamint N. B. Locusteanu *Dobrogea c.* brosúráját, București, 1878.
- ³⁰ Kogălniceanu: *Opere*, 620.
- ³¹ Észak-Dobruzsza Romániához csatolási folyamatának elemzéséhez lásd Iordachi, Constantin: *Citizenship and Nation and State-building: The Integration of Northern Dobruja into Romania, 1878–1913*. (Megjelenés előtt.)
- ³² Ionescu, Nicolae: *Dobrogea în pragul veacului al XX-lea*. București, 1904, I. V, Socescu; 1912-re vonatkozóan: Manuila, Sabin: *La population du Dobrujda. In Dobrujda Roumaine*. București, 1938, 456.
- ³³ Lásd: Educațiunea sexului feminin. In *Biserica*, September 1862, 164-165, apud Paraschiva Căncea: *Mișcarea pentru emanciparea femeii în România, 1848-1948*. Bucharest, 1976, 21.
- ³⁴ Articol 6, Titlu II, Despre Drepturile Românilor. In *Constituțiunea Promulgată cu decretul regal No. 1360 din 28 Martie*. București, 1923, 611.
- ³⁵ Az „alkotmányos patriotizmus” fogalmáról lásd: Jürgen Habermas: *Citizenship and National Identity. Some reflection on the Future of Europe*. In *Praxis International*, 1992, 1, 1–19.
- ³⁶ Hoseph S. Roucek: *Contemporary Roumania and its Problems*. New York, 1971, Arno Press, 187.
- ³⁷ Lásd: Irina Livezeanu, *Cultural Politics in Greater Romania. Regionalism, Nation Building, Ethnic Struggle, 1918-1930*. 1995, Cornell University Press.
- ³⁸ Rogers W. Brubaker: *Nationalism Reframed. Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge, 1996, Cambridge University Press.
- ³⁹ Nae Ionescu: *Roza Vînturilor*. București, 1937, 201.
- ⁴⁰ Lásd: *Evreii din România între anii 1940-1944*, Vol. I, Legislația antievreiască. București, 1993, Editura Hasefer; and Radu Ioanid: *Evreii sub regimul Antonescu*. Editura Hasefer, 1977, București.
- ⁴¹ William O. Oldson: *A Providential Anti-Semitism. Nationalism and Polity in Nineteenth-Century Romania*. Philadelphia, 1991, The American Philosophical Society, 9.
- ⁴² A román kommunista rendszer ellenőrzési formáiról alkotott irányadó felfogásról lásd: Verdery, Katherine: *National Ideology under Socialism. Identity and Cultural Politics in Ceaușescu's Romania*. Stanford, California, 1991, University of California Press.
- ⁴³ Az állampolgárság mint az „uralkodó osztály stratégiája” lásd Michael Mann: *Ruling Class Strategies and Citizenship*. In *Sociology*, 1988, 21, 339-354.

- ⁴⁴ Lásd Michael Shafir, *Romania. Politics, Economy and Society*. Boulder, Colorado, 1985, Rymme Rienner.
- ⁴⁵ Lásd Vladimir Tismăneanu és Dan Pavel: *Romania's Mystical Revolutionaries: The Generation of Angst and Adventure Revised*. In *East European Politics and Society*, 1994 ősz, 404.
- ⁴⁶ Article 5, The Law on Citizenship no. 24. In *Buletinul Oficial al Republicii Socialiste Române*, Partea I, No. 157, December 17, 1971.
- ⁴⁷ *Buletinul Oficial al Republicii Socialiste Române*, Partea I, No. 146, December 17, 1969.
- ⁴⁸ E két különböző felfogásról lásd: Smith, Antony: *Theories of Nationalism*. London, 1971, Duckworth, 176.
- ⁴⁹ Ezt a különbségtevést lásd: Anthony Smith, *Theories of nationalism*. London, 1971, Duckworth, 176.
- ⁵⁰ *Radio Free Europe Background Report*, Romanian SR/3, 22 April 1985, 3.
- ⁵¹ Romanian SR/3, *Radio Free Europe Background Report*, 22 April 1987, 12.
- ⁵² Traian Chebeleu, a román elnök szóvivőjének nyilatkozata. In *Evenimentul Zilei*, 1997. május 27.
- ⁵³ Kiemelés tőlem – I. C.
- ⁵⁴ Lásd M. Ionescu-Quintus nyilatkozatát: *Evenimentul Zilei*, 2000. február 24.
- ⁵⁵ A becslés Mircea Druc, volt moldáv miniszterelnök nevéhez fűződik: *Evenimentul Zilei*, 2000. május 28.
- ⁵⁶ A becslés a Moldvai Köztársaság volt miniszterelnökétől, Mircea Dructól származik. In *Evenimentul Zilei*, 2000. május 20.
- ⁵⁷ Lásd: *Unde se duce votul basarabenilor*. In *Evenimentul Zilei*, 2000. május 28.
- ⁵⁸ *Evenimentul Zilei*, 1997. augusztus
- ⁵⁹ Uo., 1998. július 21.
- ⁶⁰ Uo. július 27.
- ⁶¹ Lásd Sorin Alexandrescu: *Paradoxul Român*. București, 1998, Univers.
- ⁶² A „vaskos” kontra „kifinomult” és az „ösztönös” kontra „tanult” nemzetfelfogások közötti különbségről lásd: Tilly, Charles: *Citizenship, Identity and Social History*. In Tilly (szerk.): *Citizenship, Identity and Social History*.

CONSTANTIN IORDACHI

Citizenship and National Identity in Romania

The study shows the changes of the national politics in Romania during some different historical times. After the theoretical leads up the author comes to the point of formulating the doctrines, then he analyses the regulations during 1866 -1919, between the two World Wars and under the communist era. The author also mentions the discriminations of the Jews, the integration of

Dobrugea and Transylvania as well as the women's rights to the citizenship. At the end of the study, he analyses the present - day situation mentioning the easy access to the citizenship for the ethnic Romanians living in Moldavia. He relates the issue of the Romanian citizenship to the country's development and national doctrine. In this sense, the regulation of the Romanian nationality simultaneously asserts the principles of 'ius soli' and 'ius sanguini' stressing upon the latter. In one respect the study shows the above principles that are analysed in a typical political context.

LAGZI GÁBOR

Az állampolgárság és a repatriáció kérdése Lengyelországban az 1990-es években*

Az első világháború tette lehetővé, hogy az addig Németország, Oroszország és Ausztria által felosztott Lengyelország újjászülessen. Az új európai állam létrejötte magával hozta az új államiság kiépítését, ezért rendezni kellett az állampolgárság kérdését is. A helyzet összetettségét az jelentette, hogy az új állam gazdasági, társadalmi és mentalitásbeli szempontból különböző területeket foglalt magába, és etnikai értelemben is sokszínűnek volt mondható. A lengyel állampolgárságot három törvényi szint határozta meg: az 1920 januári állampolgársági törvény, a háborút lezáró nemzetközi szerződések és megállapodások, valamint az 1921-es, ún. márciusi alkotmány.

Nem tettek különbséget a volt osztrák és orosz területek állampolgárai között (ők akkor kaphatták meg a lengyel állampolgárságot, ha kérvényezték ezt, és lemondtak más állam állampolgárságáról), probléma a volt német területek lakóival adódott, itt ugyanis bizonyos megszorításokat alkalmaztak, azaz azok kaphattak lengyel állampolgárságot (illetve leszármazottaik), akik 1908. január elseje előtt ezeken a területeken rendelkeztek állandó lakhellyel.¹ A két világháború közötti Lengyelországban az állampolgárságot a lengyel állampolgárságú szülők gyermekeként lehetett megszerezni, továbbá honosítás, házasság és adományozás útján. Állampolgárságot a bel-

ügyminiszter adhatott. Az állampolgárságot el lehetett veszíteni, ha az egyén más ország állampolgára lett, vagy ha a lengyel hatóságok engedélye nélkül más állam fegyveres testületének vagy államigazgatásának lett a tagja. 1938 márciusában lépett életbe az a törvény, amely kimondta, hogy meg lehet fosztani az állampolgárságuktól azokat a személyeket, akik a lengyel állam rovására tevékenykednek, megszakítás nélkül öt éve külföldön élnek, és megszakították a kapcsolatukat a lengyel állammal.²

A második világháború alatt

A második világháború eseményei alapján változtatták meg nem csak a lengyel állam jogi és földrajzi helyzetét, hanem tömeges népmozgásokra is sor került. 1939 szeptemberében Németország és a Szovjetunió megtámadta és megszállta Lengyelországot. Lengyelország nyugati és északi területeit a német birodalomba olvasztották, míg a maradék területekből, Krakó székhellyel megalakították a Főkormányzóságot. A beolvasztott területeken azok kaptak automatikusan állampolgárságot, akik 1939 szeptembere előtt aktívan részt vettek a németiség életében valamelyik kisebbségi szervezet (politikai, gazdasági, kulturális, társadalmi) keretein belül.³ A második csoportba azok kerültek, akik német származásuk mellett kötődtek a lengyeliséghez is, ők ideiglenesen kapták meg az állampolgárságot. A harmadik csoportba a lengyel nemzetiségűek estek bele, akiket a birodalom alattvalóiként kezeltek. A zsidók és a cigányok hontalanoknak számítottak. A Főkormányzóságban a lengyel nemzetiségűek jogi helyzetét a megszállók nem tisztázták világosan: nem voltak sem a birodalom alattvalói, sem a Kormányzóság állampolgárai. A német nemzetiségűek különleges helyzetbe kerültek mint ún. Volksdeutschok.⁴

1939 novemberében, miután a Vörös Hadsereg elfoglalta Lengyelország keleti területeit (a mai Nyugat-Ukrajnát és Belorussziát) a Szovjetunió Legfelső Tanácsának határozata értelmében a terület formálisan is a szovjet birodalom része lett, és lakói szovjet állampolgárságot kaptak.⁵ Ez a dekrétum abból a jogi helyzetből indult ki, hogy a lengyel államiság megszűnt létezni; szovjet állampolgárságot csak a megszállt és bekebelezett területeken élő állandó lakosok kaphattak, így kizárták az állampolgárságból a német megszállás elől menekülőket és a Szovjetunióba százezerszámra elhurcolt és internált lengyel állampolgárokat.

A második világháború után

Még tartottak a harci események, amikor a lengyel kormány (pontosabban a Lengyel Nemzeti Felszabadító Bizottság) 1944. szeptember 9-én, illetve 22-én egyezséget kötött a repatriáció kérdésében az Ukrán, a Belorusz és a Litván Szocialista Köztársasággal. Nem sokkal ezután, 1944 végén jött létre az Állami Repatriációs Hivatal 1944, mely a hazatelepülés megszervezésével és lebonyolításával lett megbízva, valamint életre hívták a kormány repatriációs biztosának intézményét. A fent említett egyezségek kölcsönös lakosságcsereről döntöttek, mégpedig oly módon, hogy az ukrán, belorusz és litván nemzetiségű lengyel állampolgárok a Szovjetunió megfelelő tagköztársaságába költöztek, míg a lengyel és a zsidó nemzetiségű szovjet állampolgárok, akik 1939. szeptember 17-e előtt lengyel állampolgársággal bírtak, Lengyelországba távozhattak. Mindehhez szükséges hozzátenni, hogy a repatriációt, vagyis inkább az evakuációt, önkéntes alapon hajtották végre, tehát az érintettek számára a repatriáció *jogát* és *nem köteleességét* biztosították. Akik a Szovjetunió valamelyik tagköztársaságát választották, azok automatikusan elveszítették a lengyel állampolgárságukat.

Az említett egyezmények több szempontból is megszorító jogkörűek voltak: az Ukrán, Belorusz és Litván Szocialista Köztársaságon kívül nem terjedtek ki más tagköztársaságra; nem érintette a Lengyelországban élő – igaz, kis létszámú – orosz kisebbséget; időben korlátozott volt a lakosságcsere, mivel annak 1945. április 1-jéig be kellett volna fejeződnie. Mindezek egy újabb, a Szovjetunió kormányával 1945. július 6-án aláírt egyezmény megkötéséhez vezettek. Ennek alapján a Lengyelország területén élő ukrán, belorusz, litván, ruszin nemzetiségűek áttelepülhettek a Szovjetunióba; a volt lengyel állampolgárokra a fentebb említett megkötések érvényesültek. Ez az egyezmény sem oldotta meg teljesen a problémát, hiszen nem terjedt ki a politikai üldözések és a harci cselekmények során (1939–1941, 1944–1945) elhurcolt személyekre.⁶ Ezért volt szükséges 1957-ben a lengyel kormánynak egy újabb repatriációs egyezséget kötnie a szovjetekkel. A repatriált személyeket teljes jogú állampolgárként kezelték, habár gyakran semmiféle dokumentummal nem tudták bizonyítani, hogy valaha lengyel állampolgársággal rendelkeztek.

A Német Birodalomtól visszakapott, ún. Visszatért Területeken az állampolgárság kérdése komoly problémákat vetett fel, és főleg a német nemzetisé-

gúeket érintette hátrányosan. Ezt a kérdést egy 1946-ban született törvény és egy 1947-es kormányhatározat szabályozta. Ezek értelmében olyan személy jogosult a lengyel állampolgárság megszerzésére, aki 1945. január 1-jét megelőzően ezeken a területeken rendelkezett állandó lakhellyel, bebizonyította lengyel nemzetiségét az ellenőrző bizottság előtt és hűségnyilatkozatot tett. Az állampolgárság megszerzéséhez mind a három feltételnek egyszerre kellett megvalósulnia, de a nagyobb hangsúly a második feltételre esett.⁷ Külön problémaként jelentkezett az ún. autochton lakosság körül kialakult helyzet. Ezek a szláv származású etnikai csoportok (sziléziaiak, mazúrok, warmiaiak) a megszállások ideje alatt a német nyelvet és a kultúrát kisebb-nagyobb mértékben átvették. Bizonyítaniuk kellett lengyel származásukat, és ekkor megkaphatták az állampolgárságot, persze ezekhez a folyamatokhoz erőteljes lengyelesítési hullám társult.⁸ A Volksdeutschokat egy 1946-os határozat értelmében megfosztották a lengyel állampolgárságuktól, vagyonelkobzás és kitelepítés várt rájuk. Több mint kétfélmillió német nemzetiségű polgárt kényszerítették az ország elhagyására a lengyel hatóságok.⁹

Az 1950-es évek elejére már befejeződtek a kitelepítések és a nagyobb méretű népességmozgások: megszületett a homogén (és tegyük hozzá, egyvallású) lengyel nemzetállam. A repatriáltak és az állampolgársággal nem rendelkezők jogállását az 1951-es állampolgársági törvény tisztázta. Ez a törvény azok számára is biztosította az állampolgárságot, akiknek nemzetiségét nem ellenőrizték (tehát megkapták a volt német területek nem lengyel nemzetiségű lakói is), valamint a repatriáns állampolgárságot kapott a törvény erejénél fogva, mivel a jogszabály visszamenőleges hatállyal bírt. A törvény nem tette lehetővé a kettős állampolgárság intézményét.

1962 februárjában a lengyel törvényhozás alsóháza, a Szejm elfogadta a lengyel állampolgárságról szóló törvényt, mely több helyen is módosította és pontosította az 1951-es törvényt.¹⁰ A törvény öt fejezetből áll, az elsőben pedig elfogadja a lengyel állampolgárság folytonosságának elvét. Az állampolgárság megszerzésénél a „ius sanguinis”-elvé erőteljesebben érvényesül a „ius soli”-elvénél.¹¹ A külföldi is szerezhet állampolgárságot, ha legalább öt éve az országban él és állandó letelepedési igazolvánnyal rendelkezik; ez a várakozási idő csökkenhet, ha a kérvényező legalább három esztendője lengyel állampolgárral házasságot kötött.

A törvény bevezette a hazatelepülő fogalmát; ennek alapján a repatriáns olyan lengyel nemzetiségű vagy származású külföldi személy, aki állan-

dó letelepedés céljából Lengyelországba érkezett, és ehhez megszerezte a *megfelelő intézmény engedélyét*. Mindennek a négy feltételnek egyszerre kellett teljesülnie a lengyel állampolgárság megszerzéséhez. Hozzá kell tenni még egy feltételt, amely a 12. cikkelyben található: az illető személy nem vette igénybe a repatriáció intézményét a lengyel állampolgárság megszerzésére; magyarul a hazatelepülés egyszeri és megismételhetetlen aktust jelentett.¹² A törvény maga nem tisztázta, mit is ért a lengyel nemzetiségű vagy származású fogalmán, de a jogszabályhoz csatolt útmutató alapján lengyel nemzetiségű vagy származású emberen olyan személyt értenek, aki a saját maga vagy felmenői a lengyel nyelvet családi környezetben használta, őrizte a lengyel hagyományokat és szokásokat, az utódait lengyel szellemben nevelte. Ilyen módon a nemzetiséget vagy származást objektív és nem szubjektív (önbesorolás) tényezők alapján határozták meg. A lengyel hazatelepülő nemzetiségének meghatározása a repatriációt engedélyező szervnek a feladata, azaz gyakorlatilag a helyileg illetékes konzuli hivatalé.

Az állampolgársági kérdés az 1990-es években

Az 1989-es politikai fordulat után mélyreható változás történt az állampolgárság és a repatriáció kérdésében is, egyben előtérbe került a volt Szovjetunió területén (főképp a közép-ázsiai országokban) élő lengyel kisebbség szervezett visszatelepítésének az ötlete.

A legfőbb problémát a repatriáció jogi helyzetének tisztázatlansága okozta. Az 1962-es törvény 12. cikkelye körüli vitát (ahol akörül volt véleménykülönbség, melyik állami szerv adhatja ki a repatriáns számára az engedélyt, illetve ennek az utazás előtt vagy után kell történnie) az Alkotmánybíróság 1995. július 21-i határozata zárta le: ennek alapján a hazatelepülés során az állandó letelepedési engedélyt a Lengyel Köztársaság helyi konzulja bocsátja ki, még a Lengyelországba való érkezés előtt. 1995 októberében a lengyel kormány utasította a bel- és a külügyminisztériumot, hogy az alkotmánybírósági határozatot figyelembe véve konkrét tervekkel dolgozzonak ki a repatriációval kapcsolatosan. Ennek eredménye egy tárcaközi bizottság létrehozása lett, illetve a repatriációs vízum koncepciójának bevezetése ahhoz az idegenrendészeti törvényhez, amelyet éppen akkor a Szejm vitatott meg.

1996 májusában a lengyel kormány egy speciális programot fogadott el, mely a repatriáció intézményét hosszútávon volt hivatott szabályozni. Ennek értelmében a hazatelepítés jellegének egyrészt *egyéninek* kell lennie, azaz egy meghatározott község (a lengyel közigazgatás legkisebb egysége, amely lehet falu és nagyváros is) egy konkrét személyt és családját hívja meg, és biztosítja számukra az alapvető társadalmi és anyagi szükségleteket, másrészt *fokozatosan* kell végbemennie, azaz a község pénzügyi lehetőségeitől válik függővé, és végül *tartós jellegű*, tehát a lengyel állam a határon túli lengyel nemzetrészek irányába folytatott politikájának állandó eszköze a repatriáció.¹³

A repatriáció programja főleg a közép-ázsiai szovjet utódállamok lengyel közössége felé irányult, kiváltképp a Kazahsztánban élőkre. Ez a lengyel etnikai csoport mind történetileg, mind jogilag különleges helyzetben van, hiszen a kazahsztáni lengyelek és felmenőik nagyobb részben a sztálini tisztogatás során 1936-37-ben kerültek Ukrajna (és részben Belorusszia) területéről erre a helyre.¹⁴ Helyzetüket bonyolítja, hogy e személyek ősei sohasem rendelkeztek lengyel állampolgársággal, ennek megfelelően a háború alatti és utáni hazatelepítési akciók sem érintethették őket. Az itt élőket alapvetően három tényező motiválja a Lengyelországba való visszatelepüléskor: a nehéz anyagi helyzet, a történelmi hazába való visszajutás vágya és gyermekeik számára a jövő biztosítása. A kazahsztáni lengyelek száma 1999-ben a hivatalos adatok szerint ötvenezer volt, de a határon túli lengyelekkel foglalkozó szervezetek százezerre becsülik a számukat.¹⁵ Annál is égetőbb e lengyel nemzetrészt megsegítése, mert a felmérések azt mutatják, hogy az ottani lengyel népesség nem tudott azonosulni a kazah állammal (sokkal erősebben és határozottabban ragaszkodnak a széthullott szovjet birodalomhoz), továbbá az alacsony szintű nemzeti-nyelvi kötődés miatt (a kazahsztáni lengyelek valamivel több mint tíz százaléka vallotta anyanyelvének a lengyelt 1989-ben) jobban veszélyezteti őket az orosz pánszlávizmus. Ugyanakkor érdemes megemlíteni, hogy a lengyelek pusztán egyötöde választja célállomásként Lengyelországot, az emigráltak nagy többsége Németországba és Oroszországba távozott.¹⁶

A lengyel véleményformáló személyiségek és szervezetek, illetve maguk a hivatalos álláspontok is azt hangsúlyozzák, hogy a lengyel államnak erkölcsi kötelessége az önmaguk hibáján kívül nehéz helyzetbe jutott lengyelek megsegítése és a történelmi sérelmek orvoslása. Az 1990-es években

Lengyelországban számos vita zajlott a keleten élő lengyelekről, megvitatták a segítségnyújtás mibenlétét, nagyságát. A vitát megnehezítette, hogy még a számuk is kérdéses, ehhez hozzájárult a szovjet statisztikák tendenciózussága és a lengyelek specifikus önazonossága (az anyanyelv és a megvallott nemzetiség nem esik egybe, illetve a római katolikus vallás döntő szerepet játszik a népcsoport azonosságtudatának kialakításában, formálásában és fenntartásában). A lengyel államnak azt kell támogatnia, hogy az etnikai kisebbségből a lengyelek nemzeti (nyelvi) kisebbséggé lépjenek elő. Az ország a teljesítőképességének megfelelő – gazdasági, politikai, egyházi, kulturális, tudományos – segítséget nyújt mind a szovjet utóállamoknak, elsősorban a Lengyelország szempontjából kiemelkedő országoknak, mint Ukrajna, Belorusszia, Litvánia, mind az ott élő lengyel közösségeknek.

1997-ig, tehát az idegenrendészeti törvény bevezetéséig a következőképpen nézett ki a repatriációs eljárás: Az eljárás kezdete a községi előljárásság által kiállított meghívólevél volt (más jogi személyek meghívói nem helyettesíthették ezt a fajta okmányt), melyben garantálták a repatriánsok számára a lakást, fedezték a beilleszkedésükkel kapcsolatosan felmerülő költségeket, segítettek állandó munkahely megtalálásában. A községi meghívólevelet – a vajdán keresztül – a Belügyminisztérium Migrációs és Menekültügyi Főosztályára továbbították, itt ellenőrizték a kérvény jogszerűségét, és megküldték a helyileg illetékes konzulnak. A repatriáns az országában található konzulátuson vagy diplomáciai kirendeltségen kérvényt nyújtott be, hogy a hazatelepülés során állandó letelepedési engedélyt kér, valamint benyújtotta a lengyel nemzetiségét vagy származását bizonyító dokumentumokat. A konzuli vagy diplomáciai kirendeltség személyzete a személyes beszélgetés és a benyújtott iratok valóságtartalmának ellenőrzése mellett a kérvényt nemzetbiztonsági szempontból is megvizsgálta. Az első fázis befejezéseként – a pozitív elbírálást követően – a belügyminisztérium a repatriáns számára állandó letelepedési igazolványt állított ki. Ez az engedély az ún. repatriációs vízum formájában öltött testet, melyet a helyi konzul adott át és egy évig volt érvényes. Ennek birtokában a repatriáns a lengyel határ átlépését követően a törvény erejénél fogva lengyel állampolgársághoz jutott.¹⁷

1997. április 2-án a Szejm elfogadta, majd a május 25-i népszavazás megerősítette a Lengyel Köztársaság új alkotmányát. Az alaptörvény az állampolgárság megszerzéséről a következőket mondja ki: „A lengyel állampol-

gárságot megszerezni a lengyel állampolgársággal rendelkező szülők által lehet. Az állampolgárság megszerzésének egyéb módjait a törvény állapítja meg. A lengyel állampolgárságot nem lehet elveszíteni, hacsak az ezzel rendelkező személy maga nem mond le róla.” (34. cikkely) Ugyanakkor a 137. cikkelyben ezt olvashatjuk: „A lengyel állampolgárságot a Lengyel Köztársaság Elnöke adományozza, és engedélyezi az állampolgárságról való lemondást.” A repatriációval kapcsolatosan az 52. cikkely 5. pontja kimondja: „A Lengyel Köztársaság területén állandó jelleggel letelepedhet az a személy akinek a lengyel származása a törvényeknek megfelelően lett megállapítva”.

1997 decemberében a Szejm elfogadta az idegenrendészeti törvényt, amely a beutazási és az átutazási vízum mellett bevezette a repatriációs vízumot is, mely a hazatelepülés intézményének legfontosabb dokumentuma. Az ilyen típusú vízumot olyan lengyel nemzetiségű vagy származású személynek adják ki, aki a Lengyel Köztársaság területén állandó jelleggel le kíván telepedni. A dokumentumot korlátozott időtartamra bocsátják ki, azaz nem hosszabb időre, mint 12 hónap, ez alatt az idő alatt a vízumot birtoklónak át kell lépnie a lengyel határt. A kérelmező személyt kormányzati vagy községi segítség illeti meg, főleg Lengyelországban való tartózkodásának és a beilleszkedés első évében. A repatriációs vízummal rendelkező egyén – az addig érvényben lévő gyakorlatnak megfelelően – a határ átlépését követően a törvény erejénél fogva lengyel állampolgárságot szerez, melyet a helyileg illetékes vajdától kap meg. A jelenre vonatkozó szabályoknak megfelelően nem kell lemondani a másik ország állampolgárságáról, és nem kell kérvényeznie a hatóságoktól az állandó letelepedési engedélyt sem. Ezt a fajta vízumot a repatriációs lakhelyének megfelelő konzuli vagy diplomáciai képviselő vezetője állítja ki, a lengyel belügyminiszter engedélyének birtokában. Mielőtt a konzul döntene, a hazatelepülőre vonatkozó dokumentumokat (a hazatelepülő kérvényét, és többek között a saját, a családja, sőt a felmenői adatait is¹⁸⁾ megküldi a lengyel belügyminisztériumba, az véleményeztetni a határrendészeti, nemzetbiztonsági szervekkel, valamint kikéri a fogadó település és az illetékes vajda véleményét. Csak ezek birtokában adja ki a belügyminiszter az engedélyt a vízum kiállítására.

Annnyiban változtatta meg ez a törvény az addig érvényes gyakorlatot, hogy már nem csak községi meghívó lehetett a repatriáció feltétele, hanem azt jogi vagy más természetes személyek is kiállíthattak, de pontosan rögzíteni kellett az általuk vállalt garanciákat (pl. lakás, anyagi segítség stb.).

A kérvényező másfajta dokumentumokat is bemutatathatott, melyek megerősítik, hogy rendelkezik a Lengyelországba való utazás és a letelepedéshez szükséges (anyagi) eszközökkel.¹⁹ A repatriáns nem lengyel nemzetiségű vagy származású családtagjai a helyi konzulátuson keresztül kérvényt nyújthattak be meghatározott időre szóló letelepedési engedély megszerzésére.

Az idegenrendészeti törvény értelmében a belügyminiszter minden év márciusában köteles tájékoztatni a Szejmet a repatriációt illető törvény teljesítéséről, valamint a genfi és a New York-i konvencióból fakadó kötelezettségek megvalósulásáról.

Piotr Stachańczyk belügyminiszter szerint 1999 végéig a Lengyelország területére visszatelepedett személyek száma mindössze 2500 főt tett ki.²⁰ Az 1998-as évben 547 főt, azaz 153 családot hívtak meg a községek vagy más intézmények, 1999-ben pedig 362 fő, azaz 195 család vette igénybe a lengyel államban való letelepedés e formáját. Az 1999-es esztendőben közel 10 millió zlotyt (kb. 600 millió forint) fordítottak a repatriánsok támogatására, s ez az év volt az első, amelyben a hazatelepülők sokoldalú – gazdasági és oktatási – segítséget kaptak. 1999 novemberében a lengyel kormány a 2000-es évre a költségvetésből 19,5 millió zlotyt különített el (kb. 1 milliárd 150 millió forint), ebből 3,7 millió a lengyel nyelv és a beilleszkedési tanfolyamok költségeit fedezné, a maradék összeg közvetlen anyagi segítség lenne a repatriánsok számára.²¹

1999-ben 937-en kérvényeztek repatriációs vízumot, összesen pedig 278 vízumot adtak ki 328 fő részére. A vajdák a repatriációval kapcsolatosan az alábbi megjegyzéseket tették a belügyminisztérium felé:

- egyre kevesebb község hívja meg a Keleten élő lengyeleket;
- a sikeres repatriáció összefüggésben van a hazatelepülő nyelvtudásával, műveltségével és a befogadó község anyagi lehetőségeivel;
- a gyakorlat bebizonyította, hogy a legmegfelelőbb módszer az, ha nem fizikai személy, hanem egy község hívja meg a repatriánst és családját, csak így lehet biztosítani számukra a megfelelő anyagi biztonságot;
- szükséges alaposan megvizsgálni a kérvényező lengyel származására vonatkozó dokumentumokat.

Ugyanebben a jelentésben a lengyel külügyminisztérium a következőket állapította meg:

- a repatriációs folyamatban nem volt nagyobb változás az előző évhez képest;
- a hazatelepülők igen gyenge nyelvtudással rendelkeznek, emiatt azt javasolja, hogy a repatriáns még a régi lakhelyén részesüljön lengyel nyelvi és honismereti órákban, melyet egy vizsga zárjon le.

Jelenleg a lengyel állam arra törekszik, hogy a hazatelepülés eljárását minél könnyebbé tegye, és elősegítse a repatriánsok beilleszkedését úgy, hogy közben az egész folyamat felett teljes ellenőrzést gyakorolnak a lengyel állami szervek.

A szenátusi javaslatok

Az európai integráció közeledtével komoly kérdésként merül fel – hasonlóan Magyarországhoz – a Lengyelországtól keletre élő, de a lengyel nemzethez tartozó személyeknek az anyaországba való beutazása. A felmerülő probléma egyik lehetséges jogi megoldása az ún. *Lengyel Kártya* (Karta Polaka) bevezetése lehet. A lengyel parlament felsőháza, a Szenátus Emigrációs és a Határon túli lengyelek Bizottsága három javaslatot dolgozott ki. Az első a lengyel nemzethez való tartozás és a lengyel nemzetiség vagy származás megállapításának módját, a második a repatriációt könnyítő törvényjavaslatot, a harmadik pedig az állampolgárság megszerzését, elvesztését és visszaszerzését szabályozná. A Szenátus marsallja, Alicja Grześkowiak 1999 áprilisában, amikor ez a törvénycsomag a Szejm elé került, két okot hozott fel annak kidolgozására: hogy a lengyel törvények az alkotmány szellemét tükrözzék és hogy orvosolják a régi sérelmeket. Hangsúlyozni kell, hogy az alábbi törvénytervezetek csak *javaslatok*, melyek vitája hosszú és fájdalmas folyamat lesz.

A Lengyel Kártyát azok a személyek kaphatnák meg, akik a két világháború közötti Lengyelország állampolgárai és azok leszármazottai, és akik határtávozás következtében kerültek a lengyel határokon kívülre és fosztották meg őket a lengyel állampolgárságuktól; akik politikai, gazdasági, nemzetiségi vagy vallási okokból emigrálni kényszerültek Lengyelországból; valamint akik ugyan soha sem rendelkeztek lengyel állampolgársággal, de a származásuk és a nemzeti hagyományaik ápolása folytán lengyelnek érzik magukat az idegenben. A kártya birtoklóját megilletné az ún. *nemzetiségi vízum* elnyerése, mely lehetővé tenné a lengyel határ többszöri átlépését, és feljogosítaná

az ország területén való, korlátlan ideig történő tartózkodásra. A kártya tulajdonosa jogosult lenne – pár bizonyos jogtól eltekintve – minden közéleti jog gyakorlására: egészségügyi ellátásban részesülne, tanulhatna állami iskolában, mentesülne a külföldiekre vonatkozó adók és illetmények fizetésétől.

A Kártya hivatalos okmány lenne, mely az útlevéllel vagy más hivatalos okirattal együtt lenne érvényes. A Kártyát kibocsátó szervezet a kérvényező állandó lakhelyének megfelelő konzuli hivatal lenne. A lengyel nemzetiséget és származást többféle dokumentummal lehetne igazolni: keresztlevéllel, iskolai bizonyítvánnyal, a lengyel hadseregben letöltött katonai szolgálatot bizonyító dokumentumokkal, a deportálást vagy börtönbüntetést igazoló dokumentumokkal, ahol be van jegyezve a lengyel nemzetiségre vonatkozó adat, és a lengyelséghez való tartozást igazolni lehet a lengyel szervezetekben való részvétel által is. Abban az esetben, ha nincsen ilyen dokumentum, igazolvány, elegendő, ha a lengyel nyelvtudással bíró kérvényező magatartásával bizonyítja, hogy a lengyel nemzethez tartozik. A Kártyát ingyen adnák ki, és a konzuli elutasítás után a belügyminiszterhez lehetne fellebbezni.²² A Kártya bevezetése azt eredményezné, vélik a javaslat kidolgozó, hogy a lengyel nemzetiségűeket vagy származásúakat már a határon lengyelként, és nem külföldiként (ahogyan jelenleg történik) kezelnék, illetve lehetőséget nyújtana azok számára, akik az anyaországgal kapcsolatban kívánnak maradni, de ugyanakkor – valamilyen oknál fogva – nem akarnak lengyel állampolgárságért folyamodni.

A következmények szempontjából is érdemes egy pillanatra megállni ennél a javaslatnál. A Kártya birtoklása önmagában nem jelent állampolgárságot, és a személy nem szűnik meg az adott állam polgára lenni. A Kártya bevezetésével – figyelmeztet a mértékadó lengyel napilap, a *Rzeczpospolita cikkírója* – csorbulhat a Lengyelország területén tartózkodó külföldiek jogegyenlősége, melyet az alkotmány mond ki, ugyanis egyes csoport kivételezett szerepbe kerülhetne csupán lengyel származása miatt. Lengyelország esetleges EU-tagságát követően a Nyugaton lakó lengyelek számára a Kártya elveszíteni az aktualitását, és a keleten élők számára okozna előnyt. A dokumentum bevezetése nagymértékben megkönnyítené egy nem uniós tag-állam állampolgára számára az Unióba (Lengyelországba) való beutazást. Emiatt az aktuális lengyel kormánynak egyeztetnie kell az uniós tagságból fakadó kötelezettségeket és a keleten maradt lengyelek iránt érzett felelősséget.²³

A repatriációról szóló törvényjavaslat szélesebb értelemben definiálja a hazatelepülő fogalmát, mint az idegenrendészeti törvény. E javaslat szerint az a hazatelepülő, aki lengyel nemzetiségűként vagy származásúként állandó jelleggel külföldön lakik és letelepedési engedély birtokában Lengyelországba érkezik, bejelenti, hogy véglegesen az országban szándékozik maradni. A kérvényező nemzetiségét a konzul (ha az illető külföldön tartózkodik) vagy a vajda (ha már Lengyelország területén lakik) állapítaná meg. Ha a hazatelepülő nem rendelkezik lengyel állampolgársággal, a törvény erejénél fogva elnyerné azt, ha átlépte a lengyel határt, ha pedig már a lengyel állam területén tartózkodik, abban az esetben nyerné el az állampolgárságot, ha lengyel nemzetiségét vagy származását bizonyító döntés jogerőre emelkedik. A törvényjavaslat kiemeli, hogy a volt Szovjetunió ázsiai tagköztársaságaiból érkezett hazatelepülők számára biztosítani kell az elengedhetetlen anyagi segítséget (pl. munka, lakás, ingyenes utazás a lengyel határtól a letelepedés helyéig).

A törvénycsomag harmadik része egy új állampolgársági törvényjavaslatot tartalmazna, mert az 1962-es törvényt három okból is meg kell változtatni: az állampolgárságról szóló előírásokat harmonizálni kell az Alkotmánnyal, valamint az európai jogrenddel, továbbá orvosolni szükséges azokat a sérelmeket, melyeket a különböző népcsoportok a népi Lengyelország fennállása alatt szenvedtek el. A javaslat megismétli az eddig érvényben lévő törvényt: a lengyel állampolgárságú szülők gyermeke automatikusan lengyel állampolgár lesz; nem lehet a javaslat értelmében senkit sem megfosztani az állampolgárságától, hacsak maga nem mond le róla. Előírja, hogy az állampolgárság megadása a köztársasági elnök jogkörében maradjon. A Lengyelországban élő külföldi akkor kaphatna állampolgárságot, ha állandó letelepedési igazolvánnyal rendelkezik és legalább öt éve Lengyelország területén él, tisztában van a lengyel nyelv alapjaival és a lengyel történelemmel. Ha a külföldi lengyel állampolgárral kötne házasságot, három év elteltével folyamodhatna az állampolgársághoz.

Újdonságnak számít, hogy a javaslat visszaállítaná azoknak az állampolgárságát, akiket 1989 előtt erőszakkal kitelepítettek, emigráltak vagy kényszer hatására 1989 előtt deportálták a lengyel határokon kívülre, még akkor is, ha azt megelőzően nem rendelkezett az illető lengyel állampolgársággal.²⁴ A javaslat elfogadása nagymértékben megkönnyítené az állampolgársághoz

való jutást, és a lengyel állam vállalná, hogy a keletről érkező szegényebb honfitársaikat anyagilag is támogatja.

A kormány javaslata

1999 második felében a kormány által a Szejm elé terjesztett állampolgársági törvényjavaslatról is szólnunk kell (nem hivatalos információk szerint a kormány elutasította a Szenátus javaslatát). A tervezet indoklásában utal arra, hogy az Alkotmány és a Lengyelország által 1999-ben aláírt, az Európa Tanács által kidolgozott konvenció a lengyel törvényalkotást is kötelezi arra, hogy igazodjon a megváltozott helyzethez. A kormány javaslata egységes koncepció alakul, és egyértelmű módon szabályozza a lengyel állam leendő állampolgársági politikáját (így a repatriációt is). Az Alkotmánynak és az eddigi gyakorlatnak megfelelően a következő módon lehetne lengyel állampolgársághoz jutni: a *ius sanguinis* elve alapján (bizonyos esetekben kiegészülne a *ius soli* elvével), örökbefogadás által²⁵, elismerés által, juttatás által, honosítás által, repatriáció által és visszajuttatás által.

Érdemes megjegyezni, hogy a törvényjavaslat bevezetése egyfajta decentralizációt jelentene, ugyanis az állampolgársággal kapcsolatos döntések egy része a vajda (bizonyos esetekben a konzul) jogkörébe tartozna. A tervezet előírja, hogy a köztársasági elnök is adományozhatja állampolgárságot, amely nem vonna maga után jogi-adminisztrációs eljárást. A vajda döntése alapján állampolgárságot kaphatna az a külföldi, aki legalább öt éve legalísan tartózkodik Lengyelország területén, beszéli a nyelvet, asszimilálódott a lengyel társadalomba, rendezett lakáskörülményekkel és jövedelemmel rendelkezik, és az állambiztonságra nézve nem jelent veszélyt. A fenti körülmények teljesítése és hároméves ott-tartózkodás szükséges annak a külföldinek, akinek lengyel állampolgárságú házastársa van.

A törvényjavaslat külön rendelkezik a repatriáció során szerzhető állampolgársággal, mely a repatriációs vízum segítségével történne. Így azok a személyek juthatnának az állampolgársághoz, akik rendelkeztek vele, vagy valamelyik felmenőjük volt állampolgár, képes beszélni és írni lengyel nyelven, bizonyítani kell, hogy a lengyel nemzethez tartozik, ápolja a lengyel hagyományokat, gyermekeit lengyel szellemben neveli, részt vesz a határon túli lengyel szervezetek működésében. Főleg olyan személyeket részesítenék előnyben a repatriációs vízum odaítélésekor, akik a lengyel államban

szándékoznak végérvényesen letelepedni, rendezett anyagi körülmények között élnek, és a Szovjetunió ázsiai részein laktak 1989 előtt.²⁶ Újdonság, hogy visszakaphatnák állampolgárságukat azok a személyek, aki akaratuk ellenére, üldöztetések vagy zaklatások hatására veszítették el azt.²⁷

A javaslat erősségei közé lehet sorolni azt, hogy az állampolgárság megszerzésében új intézményeket vezetne be, de egyidejűleg decentralizálná az ezzel kapcsolatos politikát. Ha összehasonlítjuk a kormány javaslatát a Szenátuséval, akkor megállapíthatjuk, hogy az előbbi tervezete sokkal részletesebb és jobban kidolgozott (pl. a javaslatához csatolt indoklásban a törvény bevezetésével járó anyagi vonzatokat is megemlíti, ami teljesen hiányzik a szenátusi javaslatból), a szakértők szerint ez képezhetné a szejmbe-li vita alapját.

Az egyik lengyel hetilap szerint a romantikus szenátorok csatáznak a kormányban ülő pozitivistákkal. A belügyminiszter magas rangú szakértője a Szenátus javaslatát liberális-szентimentálisnak nevezte.²⁸ Andrzej Stelmachowski, a határon túli lengyel szervezeteket összefogó *Wspólnota Polska* (Lengyel Közösség) elnöke szerint az Alkotmány szellemében kell eljárni az állampolgársággal kapcsolatosan, hiszen mindenkinek joga van letelepedni a lengyel állam területén, akinek valamilyen alapja van arra, hogy lengyelnek érezze magát.²⁹

Két illetékes alsóházi parlamenti bizottság, a közigazgatási és belügyi bizottság, valamint a határon túli lengyelek bizottsága 2000. május 11-én a Szenátus és a kormány által benyújtott törvénycsomag tanulmányozása után javasolta – változtatásokkal ugyan, pl. hiányzik a javaslatból a repatriációról szóló fejezet –, hogy a Szejm a kormány javaslatát emelje törvényerőre.³⁰

Összegzés

Jelenleg a lengyel állampolgársággal kapcsolatosan felmerülő problémák nem okoznak vitát és összeütközéseket politikai szinten, és társadalmi szinten sincsenek ilyen jellegű konfliktusok. Egy régebben (1994 végén) készített felmérés szerint a lengyel nyelv ismerete (96 százalék), illetve a lengyel állampolgárság birtoklása (92 százalék) alapvető feltétele annak, hogy valakit lengyelnek tartsanak.³¹ Az is igaz, a népi Lengyelország idejében emigrált vagy migrációba kényszerített emberek (pl. sziléziaiak, mazúrok,

warmiakok vagy a zsidó származásúak) egy része vissza kívánja kapni a lengyel állampolgárságát.

Az állampolgársági kérdés legújabb fejezetéhez tartozik, hogy 2000. június 29-én a lengyel parlament alsóháza, a Szejm új állampolgársági törvényt fogadott el, amely a fent említett kormányjavaslatra épült. A tervezetet 386 képviselő támogatta, 2-2 nemmel szavazott, illetve tartózkodott. A törvény értelmében kérhetik állampolgárságuk *visszajuttatását* azok a személyek, akiket a Lengyel Népköztársaság idejében erőszakkal kitelepítettek vagy emigrációba kényszerítettek. Állampolgársági státusuk visszaadását kérhetik azok is, akik a kommunista diktatúra alatt hagyták el Lengyelországot és lemondtak állampolgárságukról.³² A törvény azokat a személyeket érinti, akik 1939. szeptember 1-je és 1989. június 4-e között hagyták el a lengyel állam területét. Fontos kitételnek számít az az előírás, melynek értelmében a kettős állampolgársággal rendelkezők a Lengyel Köztársaság területén csak és kizárólag a lengyel állam által kiadott hivatalos dokumentumaikkal igazolhatják magukat, és nem élhetnek a külföldi állampolgárságukból fakadó (pl. gazdasági) előnyükkel.³³ A törvény 2001. január elsején lép életbe, de előtte azt a Szenátusnak is el kell fogadnia, és a köztársasági elnöknek is szentesítenie kell.³⁴

2000. június 20-án a Szejm elfogadta a repatriációról szóló törvénytervezetet, mely rögzíti, ki jogosult ilyen módon Lengyelországba telepedni: a kérvényező legalább egyik szülőjének vagy nagyszülőjének, illetve két dédszülőjének lengyel származásúnak vagy állampolgárságúnak kell lennie. A repatriációs vízumot a volt Szovjetunió köztársaságainak polgárai kaphatnák meg (a Szenátus a törvényhez benyújtott módosításában ezt a jogot kiszélesítené a volt szocialista államokra). A fent elmondottakhoz képest változás, hogy a konzul csak akkor adhatja ki a vízumot, ha a kérvényezők dokumentumokkal bizonyították, hogy Lengyelországban rendelkeznek megfelelő anyagi körülményekkel és lakással. A törvény felsorolja az egyszeri állami támogatás lehetőségeit: a repatriánsoknak megtérítik utazási költségeiket, és a letelepedés során felmerülő kiadásokat is fizeti az állam. Állami cél-támogatást a befogadó községek is kaphatnak. A hazatelepülők ingyen vehetnek részt a számukra szervezett lengyel nyelvi és beilleszkedési tanfolyamokon. A törvény szintén 2001. január elsejétől lépne életbe.³⁵ Ez a probléma sok megválaszolatlan kérdést vet fel mind a hazatelepülők, mind az őt befogadó közösségek előtt. Annyi bizonyos, hogy a rosszul megszer-

vezett és lebonyolított repatriáció mindkét félre nézve káros következményekkel járhat. Jelen pillanatban az egyetlen járható útnak az tűnik, hogy a lengyel állam felgyorsítja a folyamatot, és azt főképp a fiatalokra és a képzetesebb személyekre terjeszti ki. A folyamat felgyorsítása azt jelenti, hogy még Lengyelország EU-csatlakozása előtt be kell fejeződnie a repatriációnak, hiszen Brüsszel nem nézné szívesen, ha területén a poszt-szovjet térségből nagyobb létszámú népesség telepedne le.

Fontosban tarjuk megismertetni és figyelemmel kísérni az állampolgárság kérdésében felmerülő lengyel eseményeket. Számos olyan javaslat született, melyek, úgy tűnik, nem valósulnak ugyan meg a nagyon közeli jövőben, de a magyar törvényalkotók és felelős döntéshozók számára ötleteket adhatnak és irányt mutathatnak egy feltörekvő európai középhatalom joggyakorlatát illetően.

JEGYZETEK

* Itt szeretném megköszönni *Slawomir Łodziński*nek és *Marek Calkának* a tanulmány elkészítésében nyújtott segítségét.

¹ Ezzel a lépéssel a lengyel hatóságok a nagy német betelepítések során letelepítetteket kívánták az állampolgárságból kirekeszteni. Azt lehet mondani, az alapelv az volt, hogy az állam területén állandó lakhellyel kellett rendelkeznie az illetőknek, és valamelyik felosztó hatalomnak az állampolgárának kellett lennie.

² A törvény főleg a spanyol polgárháborúban harcoló lengyel önkénteseket érintette, valamint a náci Németországból eltávozott zsidó menekülteket, de alkalmazták a szanációs rendszer ellenfeleire is. Juliusz Bardach, Juliusz; Leśnodorski, Bogusław és Pietrzak, Michał: *Historia państwa i prawa polskiego* [A lengyel állam és jog története]. Varsó, 1987, 424.

³ Ramus, Walenty: *Prawo o obywatelstwie polskim* [A lengyel állampolgársági jog]. Varsó, 1968, 150-151.

⁴ Bardach, Leśnodorski és Pietrzak: i.m., 534-539, 544.

⁵ A német nemzetiségűeket nem érintette ez a határozat, őket az 1939. szeptember 28-i szovjet-német megállapodás alapján Németországba telepítették át.

⁶ A hivatalos adatok szerint 1949-ig Lengyelországba a Szovjetunióból 266 ezer lengyel nemzetiségű vagy származású ember érkezett, míg 1959 és 1962 között negyedmillió. Vö. Ciesielski, Stanisław; Hryciuk, Grzegorz és Srebrakowski, Aleksander: *Masowe deportacje radzieckie w okresie II wojny światowej* [Tömeges szovjet deportálások a második világháború alatt]. Wrocław, 1993, 53-54.

⁷ Vö. Łodziński, Slawomir: Polish Citizenship – Ethnic Boundaries and Issue of Citizenship in Polish Society. In. Balla Bálint és Sterbling, Anton (szerk.):

Ethnicity, Nation, Culture. Central and East European Perspectives. Hamburg, 1998. Meg kell jegyezni, hogy az itt élő, két kultúrájú lakosság identitásában ezek a törvények mélyreható változásokat indítottak el.

- ⁸ Az állam északi és nyugati felén lakó, lengyelnek egyértelműen nem nevezhető lakosságot a korabeli hatalom a határváltozás megindoklására használta fel, hiszen „fel kellett szabadítani” a német uralom alatt élő lengyeleket.
- ⁹ Ciesielski, Stanisław: *Uwagi o zmianach struktury narodowościowej w powojennej Polsce* [Megjegyzések a háború utáni nemzetiségi szerkezet megváltozásáról Lengyelországban]. Wrocławskie Studia z Historii Najnowszej. Tom VI., Wojciech Wrzesiński (szerk.). Wrocław, 1998, 94.
- ¹⁰ Ramus, Władysław: i. m., 279-333.
- ¹¹ A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy a törvény garantálta az állampolgárságot azok számára, akiknek legalább az egyik szülője lengyel állampolgár; olyan szülők gyermekének, akik ismeretlen vagy meghatározatlan állampolgárságúak, de Lengyelország területén születtek vagy ott találták.
- ¹² Seniuta, Aleksander: *Obywatelstwo i jego regulacja prawna w PRL* [Az állampolgárság és annak jogi szabályozása a népi Lengyelországban]. Wrocław, 1974, 90-91.
- ¹³ Łodziński, Sławomir: *Repatriacja osób narodowości lub pochodzenia polskiego w latach 1989-1997. Problemy prawne i instytucjonalne* [A lengyel nemzetiségű vagy származású személyek repatriációja, 1989-1997. Jogi és intézményi problémák]. <http://biurose.sejm.gov.pl/teksty/i-586.htm>.
- ¹⁴ A szovjet hatalom az 1920-as, illetve az 1930-as években Ukrajnában Julian Marchlewski és Belorussziában Feliks Dzierżyński nevét viselő ún. autonóm körzeteket hoztak létre. Ezekben a területeken a hivatalos nyelv a lengyel volt és támogatták a lengyel szervezeteket, de mindezt erőteljes szovjetesítéssel egybekötve; Moszkva ezzel a lépéssel olyan bázist kívánt teremteni, melynek segítségével forradalmasíthatta volna a szomszédos Lengyelországot.
- ¹⁵ Iglicka, Krystyna: *The Migration of Kazachs of Polish Origin from Kazakhstan to Poland. Are they Fellow-countrymen or not?* Prace Migracyjne, 13, Instytut Studiów Społecznych, Uniwersytet Warszawski.
- ¹⁶ Vö. *Państwo polskie wobec Polaków na Wschodzie. Poszukiwanie modelu polityki* [A lengyel állam és a Keleten élő lengyelek. Politikai modell keresése]. In *Biuletyn Stowarzyszenia Wspólnota Polska*, 1998 augusztus, illetve Multanowski, Jacek és Lang, Maciej: *Nastroje migracyjne w Kazachstanie* [A kazahsztáni migrációs hangulat]. http://omp.org.pl/mult_lang.htm.
- ¹⁷ Łodziński, Sławomir: *Problemy polityki migracyjnej w latach 1989-1998 (czerwiec) a nowa ustawa o cudziemcach* [A migrációs politika problémái 1989 és 1998 júliusa között és az új idegenrendészeti törvény]. <http://biurose.sejm.gov.pl/teksty/r-147.htm>.
- ¹⁸ A kérvényhez csatolt kérdőív kevésbé részletes, mint a hasonló amerikai, kanadai, ausztrál vagy német, és a kérvényében meg kell indokolnia a Lengyelországba való visszatelepülés okait.

- ¹⁹ Azok a külföldiek, akik 1992 és 1996 között érkeztek Lengyelországba, és a letelepedés kérvényezésékor lengyel nemzetiségűnek vallották magukat, de nem kívántak élni a repatriációval, abban az esetben kaphatták meg a lengyel állampolgárságot, ha lengyel nemzetiségűek vagy származásúak voltak, az ország területén lakással és jövedelemmel rendelkeztek, és jelenlétükkel nem veszélyeztették az ország nemzetbiztonságát. Ez mindösszesen 1450 személyt érintett, és főleg a volt Szovjetunió területéről érkeztek.
- ²⁰ In *Rzeczpospolita*, 1999. szeptember 23.
- ²¹ *Informacja o stosowaniu ustawy z dn. 25 czerwca 1997 r. o cudzoziemcach w zakresie repatriacji w 1999 roku* [Az 1997 június 25-i idegenrendészeti törvény alkalmazása a repatriáció területén az 1999-es évben]. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej, III kadencja, Minister Spraw Wewnętrznych i Administracji. Druk nr 1822, Warszawa, 31 marca 2000.
- ²² In *Rzeczpospolita*, 1999. január 19.
- ²³ In *Rzeczpospolita*, 2000. július 15-16.
- ²⁴ In *Rzeczpospolita*, 1999. szeptember 22.
- ²⁵ Ez a javaslat azt a helyzetet akarja elkerülni, ami a csernobili katasztrófa után lengyel állampolgárok által örökbefogadott gyermekek esetében fordult elő, hogy – annak ellenére, hogy lengyel szellemben és hagyományokban nevelték őket – nem kaphatták meg lengyel állampolgárságot.
- ²⁶ Érdemes megjegyezni, hogy a törvényjavaslatban az eddigi gyakorlattól eltérően a „lengyel nemzetiségű vagy származású” fogalom helyett a „lengyel származású” szerepel.
- ²⁷ *Ustawa z dnia o obywatelstwie polskim*. Projekt. [A lengyel állampolgárságról szóló törvény. Tervezet.] 1999. szeptember 30. A törvényjavaslat szövegét a Szejm munkatársa, *Sławomir Łodziński* segítségével tanulmányozhattam, amit ezúton köszönök meg.
- ²⁸ Azt állította, hogy ha ez elfogadására kerülne, akkor a fél ukrán maffia megjelenhetne Lengyelországban. A lengyel Nemzetbiztonsági Hivatal is szeretné, ha megnövekedne a szerepe az állampolgársági kérelmek elbírálásakor, hiszen Lengyelország a nyugati katonai- és részben a gazdasági struktúrák teljes jogú tagja lett, ami kiváltotta az ország keleti szomszédai hírszerzőinek az érdeklődését.
- ²⁹ Szulc, Anna: Rodak niezwyfikowany. Przypadki lwowsko-krakowskiego lekarza. In *Polityka*, 2000. február 5.
- ³⁰ *Sprawozdanie Komisji Administracji i Spraw Wewnętrznych oraz Komisji Łączności z Polakami za Granicą o rządowym i senackim projekcie ustawy o obywatelstwie polskim (druki nr 1408 i 1222)* [A Közigazgatási és belügyi és a Határon túli lengyelek bizottságának a véleménye a kormány és a Szenátus állampolgársági törvényjavaslatáról]. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej, III kadencja. Druk nr 1907, Warszawa, 11 maja 2000.
- ³¹ In *Gazeta Wyborcza*, 1994. október 3.

³² Ez a kitétel az 1968-as anticionista (pontosabban: az államilag támogatott antisze-
mita) kampány hatására emigrált zsidó származásúakat érinti.

³³ Nem véletlen, hogy ezt a passzust a nyugati, főleg az egyesült államokbeli és ka-
nadai lengyel szervezetek illeték kemény kritikával.

³⁴ PAP, 2000. június 30.

<http://dziennik.pap.com.pl/di/polska/20000629213649.html>.

A törvény szövegét ld. http://ks.sejm.gov.pl:8009/proc3/ustawy/1222_u.htm.

³⁵ A törvény szövegét ld. http://ks.sejm.gov.pl:8009/proc3/ustawy/1204_u.htm.

GÁBOR LAGZI

The Citizenship and the Issue of the Repatriation in Poland in the Nineties

The Polish citizenship problems became known after the I World War since the congenial unification of the local residents was the ground of the 'new born' country. During the II World War the invader Germans and Soviets pursued different national policies. While all habitants in the invaded areas by Soviets became Soviet citizens, the German Empire didn't clarify the legal situation of their subjects. Following the war the issue became more complicated when Poland lost some of its territories on the East and gained on the West from Germany. Poland signed several pacts of agreement of repatriation with Soviet Union while German ethnic had to leave Poland and were deprived of their citizenship. The so-called regained territories were kept under supervision (named verification). The Citizenship Act of 1951 ends this period that is later on upgraded in 1962 in which the principle of 'ius sanguini' is more effective than the one of 'ius soli'. This regulation initiates the institution of repatriation that was massly used by the Polish authorities in the nineties. Mostly the Polish ethnics in Kazakhstan take these advantages and - with the help of Poland - return to the country of their ancestors. The repatriation was specified by the accepted Constitution and by the Alien Law. At the end of the study, the author presents the latest proposals of the national issues. One of the newest developments of the problem is that the Sejm accepted a new national and repatriation law though they haven't come into force yet.

MAGYARORSZÁGI KISEBBSÉGI ÖNKORMÁNYZATOK

EILER FERENC – KOVÁCS NÓRA

A kisebbségi önkormányzatok rendszere Magyarországon

A Magyar Köztársaság Országgyűlése 1993-ban fogadta el a LXXVII. törvényt a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól. Az ennek alapján 1994/95-ben kiépült kisebbségi önkormányzati rendszer hazai és nemzetközi fogadtatása alapvetően pozitív volt.¹ Az elmúlt öt évben összegyűlt tapasztalatok alapján ma már megvonható a rendszer működésének mérlege. Mivel a téma rendkívül összetett, jelen tanulmányunkban – a kisebbségi önkormányzatokra vonatkozó jogszabályok vázlatos ismertetése mellett – elsősorban az önkormányzatok megválasztásával kapcsolatban felmerült kérdésekre, a kisebbségi önkormányzatok működésének néhány problémájára, valamint a parlamenti képviselő kérdésére koncentrálnunk. A téma különös aktualitását adja, hogy az Országgyűlés most készül a kisebbségi törvény és a kisebbségi önkormányzati képviselők választásáról szóló törvény módosítására.

1. A kisebbségi önkormányzatokra vonatkozó törvényi szabályozás

A kisebbségi törvény helye speciálisnak mondható a magyar jogrendben. A törvény az Alkotmányban meghatározott alapjogot fejti ki és részletezi, miközben a jogrendszer eddig ezzel a kérdéssel foglalkozó részeit di-

rekt módon megváltoztatja, vagy új szabályozás bevezetését teszi szükséges-sé. A törvény maga kerettörvénynek is tekinthető, mivel alkalmazása csak azon nagyszámú, a részkérdéseket tovább pontosító „egyéb” törvénnyel együtt lehetséges, melyekre több helyen is utal.²

Kiindulópontja a *szabad identitásválasztás* elve.³ Eszerint „valamely nemzeti, etnikai csoporthoz, kisebbséghez ... való tartozás vállalása és kinyilvánítása az egyén kizárólagos és elidegeníthetetlen joga. A kisebbségi csoporthoz való tartozás kérdésében nyilatkozatra senki sem kötelezhető.”⁴ A regisztráció kisebbségek által követelt tilalma a jogalanyiség meghatározásának sajátos jogalkotási megoldására vezetett. A törvény hatálya alá tartozó személyi kört a Capotorti javaslatát felhasználó definíció, a honos kisebbségek és nyelveik taxációja, valamint a taxációban szereplők körének bővítési lehetőségét szabályozó eljárési mód együttesen határozza meg.

A törvényalkotó a kisebbségek nemzeti és etnikai önazonosságához való jogát az egyetemes emberi jogok részeként, egyéni és közösségi jogait (Gemeinschaftsrechte) alapvető szabadságjogokként definiálja. A törvény egyik fontos jellemzője tehát az, hogy a kisebbségi jogok dualista koncepcióján alapul. Ennek megfelelően az egyéni jogok mellett külön fejezetben sorolja fel az érintettek kollektív jogait. Ezek a közösségi létnek a kisebbségi identitás megőrzése szempontjából alapvető fontosságú területeit fedik le. Eszerint a kisebbségeknek joguk van hagyományaik, nyelvük ápolására, rendezvényeik és ünnepeik zavartalan megtartására, építészeti, kulturális és vallási emlékeik megőrzésére, valamint jelképeik szabad használatára. A törvény ugyanakkor garantálja az anyanyelvű oktatáshoz és az országos nevelési, oktatási, kulturális, tudományos intézményhálózat kiépítéséhez való jogukat is. A közszolgálati televízió és rádió köteles rendszeresen kisebbségi műsorokat készíteni és sugározni, az államnak pedig törekednie kell arra, hogy az anyaországból érkező rádió- és televízióadások vételi lehetőségét előmozdítsa. A kisebbségeknek továbbá joguk van társadalmi szervezeteket, helyi és országos kisebbségi önkormányzatokat létrehozni, s ezeket a szervezeteket megilleti a közvetlen nemzetközi kapcsolatok kiépítésének lehetősége. A törvény kilátásba helyezi a kisebbségek országgyűlési képviseléhez való juttatását is. Végül pedig rendelkezik a nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosának intézményéről.⁵

A kisebbségi törvény deklarált célja a személyi elven alapuló kulturális autonómia megerteremtése.⁶ Ennek szervezeti konzekvenciája – s mint ilyen,

az egész szabályozás lényege – a közjogi státusszal felruházott *kisebbségi önkormányzatok* rendszere lett. A törvény előkészítésének fázisában a kisebbségek önszerveződésére vonatkozóan az Igazságügyi Minisztérium hosszú ideig azt az álláspontot képviselte, hogy a kisebbségek jogai az általános demokratikus jogrendben is kiteljesedhetnek, következésképpen az egyesülési jog alapján történő szerveződés is megfelelő garanciát jelenthet Magyarországon a kisebbségi identitás megőrzésére. Ezt a nézetet azonban sem a Kisebbségi Kerekasztal, sem a Kisebbségi Hivatal nem osztotta, s a törvény végül is a kisebbségi önkormányzatoknak a helyi önkormányzati rendszerbe való integrálása mellett foglalt állást, s a kisebbségi képviselőlet modelljét a helyi önkormányzati szabályozás mintájára alakította ki.⁷

A kisebbségi önkormányzati rendszernek két szintje van: a helyi és az országos. Helyi szinten a törvény három lehetséges modellt vázol fel. Ha a települési önkormányzati választásokon mandátumot szerzett képviselők több mint fele az adott kisebbség képviselőjeként került be a képviselőtestületbe, akkor a testület átalakulhat települési kisebbségi önkormányzattá. Ebben az esetben a kisebbségi önkormányzat a kulturális autonómia megvalósulásához szükséges jogosítványokon túl mindazokat a hatósági feladatokat és közüzemi szolgáltatásokat is ellátja, amelyek rendszerint kimondottan a települési önkormányzat hatáskörébe tartoznak.

Amennyiben az önkormányzati testület képviselőinek 30 százalékát egyazon kisebbség jelöltjeként választják meg, úgy ezek a képviselők létrehozhatják a *közvetett módon létrejött helyi kisebbségi önkormányzatot*. Ennek kompetenciája megegyezik a harmadik, leggyakrabban előforduló modellével, a *közvetlen módon létrejött helyi kisebbségi önkormányzattal*.⁸

A helyi kisebbségi önkormányzatok közjogi személyek, s feladataikat a települési önkormányzatok mellé rendelve látják el. A települési önkormányzatokkal egyidőben történő megválasztásukban mind a kedvezmény elve, mind a szabad identitásválasztás törvényi előírása érvényesül.⁹ A kisebbségi jelöltnek elegendő mindössze öt ajánlást összegyűjtenie ahhoz, hogy a választáson indulhasson. Mivel nem létezik semmilyen nyilvántartás a kisebbségi állampolgárokról, ezért a törvényalkotó úgy döntött, hogy a kisebbségi önkormányzatok megválasztásánál gyakorlatilag minden magyar állampolgár rendelkezik mind az aktív, mind a passzív választójoggal. Magának a jelöltnek sem kell nyilatkoznia kisebbségi hovatartozásáról, mindössze azt kell írásba adnia, hogy elvállalja az adott kisebbség képviselőtét. A kisebbségi önkormányzatok tagjainak

létszáma a település nagyságától függően 1300 lakos alatt három, a fölött öt, a főváros esetében pedig kilenc fő.

A helyi kisebbségi önkormányzat többféle, a kulturális autonómia megteremtésére irányuló jogosítvánnyal rendelkezik.¹⁰ A felterjesztési jog keretében a kisebbség helyzetét érintő bármilyen kérdésben megkereséssel fordulhat a hatáskörrel és illetékességgel rendelkező közigazgatási szerv vezetőjéhez. Ebben tájékoztatást kérhet, javaslatot tehet, intézkedést kezdeményezhet és kifogással élhet az intézmények működésével kapcsolatos, a kisebbségek jogait sértő gyakorlatot vagy döntést illetően. Saját hatáskörben határozhatja meg a települési önkormányzat vagyonán belül részére elkülönített vagyon használatát, költségvetését és zárszámadását, védett műemlékei és emlékhelyei körét, szervezeti és működési rendjét, saját nevét, jelképeit és kitüntetéseit, valamint az általa képviselt kisebbség helyi ünnepeit. Önálló döntési jogkörben jogosult intézményt alapítani és fenntartani, pályázatokat kiírni, ösztöndíjakat alapítani, vállalatot vagy más gazdasági célú szervezetet alapítani és fenntartani. Egyetértési joga van a helyi közoktatás, média, hagyományápolás és kultúra, valamint a kollektív nyelvhasználat kérdéskörében meghozandó, a kisebbségi lakosságot érintő települési önkormányzati rendeleteket illetően. Hasonlóképpen a kisebbségi intézmények vezetőinek kinevezéséhez, valamint a kisebbséghez tartozók képzésére is kiterjedő önkormányzati döntéshez is be kell szerezni a kisebbségi önkormányzat egyetértését.

A kisebbségi önkormányzat a települési önkormányzattal történő megegyezés esetén átvehet attól oktatási intézményt, amennyiben a képzés színvonalát fenn tudja tartani.

A helyi kisebbségi önkormányzatok törvényességi felügyeletét a területileg illetékes közigazgatási hivatalok látják el, gazdálkodásukat pedig az Állami Számvevőszék ellenőrizheti.

A kisebbségi törvény lehetőséget nyújt a helyi kisebbségi önkormányzatok országos szintű integrációjára, kisebbségenként egy országos kisebbségi önkormányzat megalakítására.¹¹ Ezek feladata a helyi kisebbségi önkormányzatok érdekeinek országos és megyei szintű képviselete. Az országos és a helyi szint között nincs alá- és fölérendeltség, s a helyi önkormányzatok nem tartoznak tevékenységükről beszámolási kötelezettséggel az országos önkormányzatnak.

Az országos kisebbségi önkormányzatot elektori rendszerben választják.¹² Amennyiben az elektori gyűlésen az összes elektor 50 százaléka megjelenik, a gyűlés határozatképesnek tekintendő. Az országos önkormányzatnak minimum 13, maximum 53 tagja lehet. Gazdálkodását a helyi kisebbségi önkormányzatokhoz hasonlóan az Állami Számvevőszék ellenőrzi. Törvényességi felügyeletére vonatkozóan azonban – a helyi szinttől eltérően – egyetlen állami szervnek sincs jogszabályban megállapított hatásköre.¹³

Az országos kisebbségi önkormányzatnak ugyanolyan felterjesztési jogai vannak, mint a helyi szintnek (a kifogásolás kivételével). Ezen kívül önállóan dönt székhelyéről, szervezetéről, működési rendjéről, költségvetéséről, zárszámadásáról és törzsvagyonának köréről. Ugyanígy önállóan dönthet a rendelkezésére álló rádió- és televíziócsatorna felhasználásának elveiről és módjáról, és a rendelkezésére álló közszolgálati rádió és televízió műsoridő-felhasználásának elveiről. Különböző intézményeket tarthat fenn és működtethet (könyvtár, színház, múzeum, kiadó, országos hatáskörű közép- és felsőoktatási intézmények). Véleményezési joga van a kisebbséget érintő jogszabálytervezeteket illetően, beleértve a megyei és a fővárosi közgyűlési rendeleteket is. A kisebbség történelmi településeinek és építészeti emlékeinek megőrzésével kapcsolatos jogszabályalkotás, valamint a kisebbségi oktatás törzsvagyonának kialakítása terén pedig egyetértési jog illeti meg.¹⁴

A kisebbségi önkormányzatok működésének infrastrukturális hátterét a települési önkormányzatoknak kell biztosítaniuk. Elhelyezésüket (lehetőség szerint) önálló épületben vagy helységben kell megoldani, valamint lehetővé kell tenni számukra az ügyintézéshez elengedhetetlenül szükséges technikai eszközök használatát is. Az országos önkormányzatok 150-300 négyzetméter hasznos alapterületű irodaépületekre jogosultak. Az ingatlanok nem mennek át a kisebbségi önkormányzatok tulajdonába, csak használatra kapják, s megszűnésük esetén vissza kell szolgáltatniuk azokat a települési önkormányzatoknak. Az állam a kisebbségi önkormányzatok elhelyezésével kapcsolatban felmerülő veszteségeket a települési önkormányzatoknak megtéríti. Az ingatlanjuttatás mellett az állam a költségvetésből egy szeri juttatás formájában induló vagyonnal látja el az országos önkormányzatokat.¹⁵

A kisebbségi önkormányzatok működésének pénzügyi feltételeit a mindenkori költségvetésben számukra elkülönített, évenként változó nagyságú normatív összeg teremti meg.¹⁶ Ez azonban nem zárja ki annak lehetőségét, hogy más forrásokból is pénzhez juthassanak. A települési és a megyei önkormányzatok, alapítványok, különböző hazai és külföldi szervezetek vagy magánszemélyek is támogathatják őket. Ezen kívül – bizonyos feltételek betartása mellett – vállalkozásokba is foghatnak.

A kisebbségi önkormányzatoknak nyújtott, a működési költségek fedezésére előirányzott támogatás azonban a nemzeti és etnikai kisebbségeket érintő többszörösített finanszírozási rendszernek csupán egy szelete. A nevesített kisebbségi célú költségvetési támogatások legnagyobb részét a kisebbségi oktatást ösztönző normatív kiegészítő többlettámogatás teszi ki.¹⁷ A kisebbségek civil szervezetei pedig az Országgyűlés Emberi Jogi, Kisebbségi és Vallásügyi Bizottságától szerezhetnek támogatást pályázati úton. Az anyagi támogatási rendszer ugyanilyen nélkülözhetetlen, program és tevékenységfinanszírozást ellátó elemei a kisebbségi közalapítványok.

2. *Eredmények és dilemmák*

Az 1994-es önkormányzati választások óta eltelt csaknem hat év igazolta a kisebbségi önkormányzati rendszer koncepciójának alapvető helyességét.¹⁸ Annak ellenére, hogy a törvényi szabályozás hiányosságaival kapcsolatban komoly kritikai észrevételek fogalmazódtak meg már az első önkormányzati ciklusban is, egy 1996/97-ben elvégzett felmérés eredménye szerint az érintettek döntő többsége szükségesnek és a kisebbségi érdekek képviselése szempontjából mindenképpen előrelépésnek ítélte meg az alig pár éve működő rendszert.¹⁹ Az 1998-as önkormányzati választások után a helyi kisebbségi önkormányzatok száma csaknem a duplájára emelkedett. Ez a többségi társadalom pozitív hozzáállását is bizonyítja, mivel a kisebbségi önkormányzatokra leadott *szimpátiaszavazatok* száma 1998-ban jóval magasabb volt, mint az előző választás idején.²⁰

A helyi kisebbségi önkormányzatok száma az eddigi két választás tükrében²¹

<i>Kisebbség</i>	<i>1997</i>	<i>Szavazatok</i>	<i>1999</i>	<i>Szavazatok</i>
Bolgár	4	2882	15	21 998
Cigány	421	888 279	754	1 092 044
Görög	6	10 635	19	61 605
Horvát	56	98 005	75	102 956
Lengyel	7	3220	33	82 743
Német	163	560 620	272	966 324
Örmény	16	32 052	25	72 725
Román	12	19 844	31	36 430
Ruszin	1	1323	10	7117
Szerb	19	37 319	35	34 642
Szlovák	49	114 460	75	163 110
Szlovén	6	5660	10	9558
Ukrán	–	0	5	6670
<i>Összesen</i>	<i>760</i>	<i>1 774 299</i>	<i>1369</i>	<i>2 657 922</i>

A kisebbségi önkormányzatok első négyéves működéséből levonható tapasztalatok alapján ma már tisztábban látszanak a rendszer gyenge pontjai. Ezért a parlament 1998 őszén elhatározta a kisebbségi törvény, illetve az önkormányzati képviselők megválasztását szabályozó törvény korrekcióját. Ugyanakkor bizottsági szinten ismét napirendre került a kisebbségi parlamenti képviselő megteremtésének kérdése is.

2.1 Kisebbségi önkormányzati választások – az identitásválasztás szabadságának csapdája

A kisebbségi törvény parlamenti vitája alatt a törvénytervezet szövegét az Országgyűlés Emberi Jogi, Kisebbségi és Vallásügyi bizottsága által létrehozott ad hoc szakértői bizottság megküldte véleményezésre az Európa Tanácsnak. Ennek Jogi és Emberi Jogi Bizottsága pozitívan értékelte a készülő törvényt, és külön üdvözölte azt a tényt, hogy a szabad identitásválasztás elve elsőként kerül be egy ország törvényébe.²²

A kisebbségi törvény előkészítésének már a korai fázisában nyilvánvalóvá vált, hogy a kisebbségi szervezetek mindenfajta nyilvántartás elől me-

reven elzárkóznak – elsősorban a negatív történelmi tapasztalatokra hivatkozva. Az identitás vállalásának és kinyilvánításának teljes szabadsága ezért egy olyan sarokponttá vált az egyeztető tárgyalások alatt, amelyet a kisebbségi önkormányzatiság rendszerének megtervezésénél is kiindulópontként kellett figyelembe venni. Amikor eldőlt, hogy a kisebbségek önkormányzati modelljét a működő települési önkormányzati rendszerbe integrálva valósítják meg, s állandó költségvetési támogatást élvező közjogi jogi személyiséggel ruházzák fel, meg kellett alkotni azt a választási rendszert is, mely az elvet messzemenően tiszteletben tartja. A gyakorlati megvalósítás részleteinek kidolgozása azonban komoly dilemma elé állította a szakembereket, hiszen az Alkotmány két, egymással nehezen összhangba hozható rendelkezését kellett volna egyszerre érvényre juttatniuk. Míg ugyanis a 68. § (4) bekezdése kimondja, hogy a nemzeti és etnikai kisebbségek hozhatják létre a helyi és az országos önkormányzatokat, addig a 70. § (1) bekezdése az önkormányzatok megalakulását megelőző választási aktusban minden magyar állampolgár számára biztosítja az aktív és a passzív választójogot. Végül a törvényalkotó úgy döntött, hogy a szabad identitásválasztás elvének biztosít prioritást. A kisebbségi önkormányzatok képviselőinek megválasztását pedig a települési önkormányzati választásokkal azonos napra tűzte ki.

A kisebbségi önkormányzatok működésének első ciklusa alatt a lehetséges választási visszaélések kérdését illetően még jobbra azoké az egyelőre elméleti jellegű fejtegetéseké volt a főszerep, melyek arra a lehetőségre hívták fel a figyelmet, hogy az Alkotmány 70. § (1) bekezdése adott esetben a kisebbségi közösségek ellen is fordulhat. Megtörténhet ugyanis, hogy a többségi társadalom olyan személyeket juttat szavazataival mandátumhoz, akik nem az adott közösség autentikus vezetői, s ilyen módon az – akár tudatlanságból, akár helyi politikai céloktól vezérelve – az adott kisebbség erőviszonyaiba beavatkozva, annak érdekérvényesítési lehetőségeit komolyan korlátozhatja.

Az 1998-as önkormányzati választásokon beigazolódta azok a fenntartások, melyek a választási rendszerben rejlő visszaélési lehetőségeket hangoztatták. Négy évvel az első választások után már a törvény kínálta lehetőségek a rendszer hiányosságaiból hasznot húzni kívánók körében is ismertté váltak. Megszületett az úgynevezett etnobiznisz-jelenség. Bár a kisebbségi önkormányzatok finanszírozása jelenleg még távolról sem tekinthető ideálisnak, mégis van benne annyi pénz, hogy olyan személyeket is a választá-

sokon való elindulásra indítson, akik egyetlen kisebbséghez sem, vagy esetleg egy másik kisebbséghez tartoznak. Mivel a többségi társadalomhoz tartozó szavazók valójában nem ismerik a kisebbségi jelölteket, így többször is előfordult, hogy a szimpátiaszavazatok ezeket a személyeket juttatták be a kisebbségi önkormányzatba.²³ Bár az illetéktelen önjelöltek eljárása erkölcsileg kétség kívül komoly kívánnivalót hagy maga után, mégis teljesen törvényes. Ma ugyanis senkinek nem áll jogában megkérdőjelezni egy jelölt kisebbségi identitását.

A szimpátiaszavazók tájékoztatatlanságával való visszaélésre az is lehetőséget nyújt, hogy a kisebbségi listára a jelöltek ábécé sorrendben kerülnek fel. A többségi társadalomhoz tartozó választók választói magatartásából 1995 után azt a következtetést lehetett levonni, hogy azok ismereteik hiányossága miatt többnyire a lista első helyein lévőkre voksolnak. Mivel a törvény lehetőséget nyújt a vezetéknev egyszerű megváltoztatására, voltak olyan jelöltek, akik a kedvezőbb esélyek érdekében vezetéknevüket olyan névre cserélték, melynek kezdőbetűje az ábécé elején található. Az eredmény nem is maradt el, a jelöltek bekerültek az önkormányzatba, kiszorítva onnan azokat a személyeket, akik adott esetben valóban elismert kisebbségi vezetőnek számítottak.

Ezek a problémák természetesen legtöbbször a nagyobb városokban és elsősorban a fővárosban jelentkeznek. A legtöbb magyarországi kisebbség valódi bázisát jelentő vidéki kistelepüléseken ugyanis működik egy egészséges társadalmi kontroll, amely megnehezíti az ilyen típusú visszaéléseket.

A helyi választások eredménye természetesen kihat az országos kisebbségi önkormányzat megválasztására is, hiszen a helyi kisebbségi önkormányzati képviselők egyúttal automatikusan elektorok is lesznek. Amennyiben nagyszámú, valójában nem a kisebbséghez tartozó képviselő kerül megválasztásra helyi szinten, úgy az adott kisebbség országos szintű szervezetének megválasztása illetve működése kapcsán is komoly problémák merülhetnek fel. A legjobb példát erre az Országos Román Kisebbségi Önkormányzat megválasztása körül kirobbant botrány szolgáltatta 1998-ban. A román helyi kisebbségi önkormányzatok száma a választások után két és félszeresére emelkedett. A magyarországi románság elismert vezetői azonban többször is jelezték, hogy a megválasztott budapesti képviselők jelentős része valójában nem tartozik a kisebbséghez. Az országos önkormányzat megválasztásától ezek az elektorok távol maradtak, s így, mivel

a megjelent, ténylegesen a román kisebbséghez tartozók számaránya nem érte el az összes elektor törvény által megkövetelt 75 százalékát, nem lehetett megalakítani az országos önkormányzatot.²⁴ Mivel a szabad identitásválasztás törvényben is rögzített alapelve miatt nem lehetett a „kakukkfíókat” felelősségre vonni, csak a 75 százalékos küszöb 50 százalékra történő leszállításával lehetett az időközben diplomáciai bonyodalmakat is előidéző problémát megoldani.²⁵

A települési önkormányzati választásokkal kapcsolatban is felmerül a szabad identitásválasztással való visszaélés lehetősége.²⁶ A helyi önkormányzati képviselők és polgármesterek választását szabályozó 1990. évi LXIV. törvény ugyanis lehetővé teszi, hogy kisebbségenként egy jelölt akkor is bejuthasson a települési önkormányzat testületébe, ha a kisebbségi indulók közül egyik sem érte el a bekerüléshez szükséges szavazatszámot. Amennyiben egy kisebbségi jelöltnek sikerül feleannyi szavazatot begyűjtenie, mint a többségi társadalomhoz tartozó legkevesebb szavazatot elérő, a képviselőtestületbe bekerült jelöltnek, akkor automatikusan ő is teljes jogú képviselői helyet kap a települési önkormányzatban.²⁷ (Megjegyzendő, hogy a közigazgatás oldaláról a törvény e pontjával kapcsolatban erős fenntartásokat fogalmaznak meg. Véleményük szerint ugyanis a kulturális autonómia megvalósításának letéteményesei a kisebbségi önkormányzatok. Amennyiben nem alakul kisebbségi önkormányzat, akkor a kisebbségi szószóló hivatott a kisebbségek érdekeit képviselni. Ráadásul ha a településen többségben van az adott nemzeti vagy etnikai kisebbség, akkor arra is van lehetőség, hogy a települési önkormányzat kisebbségi települési önkormányzattá alakuljon át. Ezért aztán ezt a típusú kedvezményt teljességgel feleslegesnek tartják.)²⁸

Az 1998-as kisebbségi önkormányzati választások után mind a kisebbségek, mind a kormány illetékesei körében megfogalmazódott a kisebbségi törvény, és az önkormányzati képviselők megválasztásával foglalkozó jogszabály módosításának szükségessége, nem utolsósorban a választási rendszer kínálta visszasságok kiküszöbölése érdekében. Erre a gyakorlatban több lehetőség is kínálkozik, anélkül hogy az identitásválasztás szabadságának elve komolyan sérülne.

Kiindulópontként el kell fogadni, hogy az aktív választójog bármiféle korlátozása a jövőben sem képzelhető el. A kisebbségek regisztrációjának elutasításában a 12 nemzeti kisebbség között konszenzus van.²⁹ Így csak két-

féle lehetőség kínálkozik a kérdés rendezésére. Az egyik elképzelés szerint a passzív választójogot kellene korlátozni, mert így csak azok kerülhetnének fel a kisebbségi listára, akiknek a jelölését előzetesen egy kompetens szerv – adott esetben az országos kisebbségi önkormányzat – jóváhagyja. Ezt az elképzelést a kisebbségi vezetők többsége is elfogadhatónak tartaná. A belügyminisztérium 2000 júliusában elkészített előterjesztése azonban nem számol ezzel a lehetőséggel, s a jelölteket mindössze a kisebbséghez való tartozásról szóló nyilatkozat hivatalos megtételére kötelezné.³⁰ A minisztérium a másik – elméletileg az előzővel is kombinálható – út mellett foglalt állást. Ez egy jogtechnikai megoldást jelent, amelynek az a lényege, hogy a kisebbségi önkormányzati választásokat a települési önkormányzati választásoktól számítva hat hét múlva tartanák. Ilymódon valószínűsíthetően csak az érintettek mennének el szavazni, akik természetesen tisztában vannak azzal, hogy melyik jelölt tartozik ténylegesen a kisebbségükhöz. Ebben az esetben a többségi társadalom oldaláról érkező szimpátiaszavazatok nem befolyásolnák lényegesen a választás kimenetelét. Ezt az elképzelést a legtöbb kisebbségi vezető több okból sem tartja elfogadhatónak. Ez a variáció ugyanis drasztikusan csökkentené a szimpátiaszavazatok számát, márpedig szerintük a kisebbségeknek ez feltétlenül fontos, társadalmi elfogadottságukat is mutató visszajelzésként szolgál. Ennél jóval komolyabb és elgondolkoztatóbb érv azonban az, mely szerint a kisebbségi társadalom identitástudata még/már nem elég erős ahhoz, hogy a külön időpontban megtartott kisebbségi önkormányzati választások megfelelő mozgósító erővel bírjon. Különösen elfogadhatatlannak tartják a két választás közé beiktatott nagy szünetet. Így ugyanis azoknak a választóknak a részvétele is bizonytalanná válna, akik valószínűsíthetően elmennének szavazni, ha a kisebbségi önkormányzati választások az önkormányzati választások másnapján kerülnének megrendezésre.³¹

2.2 A kisebbségi önkormányzatok működésével kapcsolatos problémák

A kisebbségi önkormányzatok az önkormányzati rendszerbe integrálva, a települési önkormányzatok mellé rendelve végzik feladataikat. Jogositványaik egy része olyan, amely tulajdonképpen a magánjogi egyesületeket is megilleti (pl. megkeresési jog), s vannak olyan hatásköreik is, melyeket a te-

lepülési önkormányzatokkal együtt gyakorolhatnak (pl. egyetértési jog). Mivel jelenleg a kisebbségi önkormányzatok feladat- és eszközrendszerének, valamint működésének több kérdése is bizonytalanul szabályozott³², és ráadásul a kisebbségi törvényből csaknem teljesen hiányoznak a kisebbségek védelmére hivatott szankciók, így a kisebbségi önkormányzatok működésének hatékonysága jelentős részben a települési önkormányzattal kialakított szubjektív viszonytól függ. Annál is inkább így van ez, mivel a kisebbségi önkormányzatok kezében lévő legerősebb jogosítvánnyal, a gyakorlatilag vétőjognak megfelelő egyetértési joggal a törvény értelmében csak akkor élhetnek, ha a települési önkormányzatok az adott kérdést rendeleti úton kívánják szabályozni. Márpedig a kisebbségeket érintő ügyek jó részében a döntéseket nem rendeletileg, hanem határozatilag hozzák meg.³³

Bár az említett 1996/97-es felmérés eredményei szerint a két önkormányzati típus közötti együttműködést a kisebbségi önkormányzatok többsége összességében kielégítőnek tartja, öt évvel a kisebbségi önkormányzati rendszer kiépítése után is rendszeresen érkeznek még olyan panaszok az ombudsmanhoz, melyek az együttdöntési kötelezettség figyelmen kívül hagyására hívják fel a figyelmet.³⁴ Az ilyen jellegű sérelmek a kisebbségi közösségek legalapvetőbb érdekeit sértik, ezért jelentőségük – éppen az egész közösségre való esetleges kihatásuk miatt – kiemelkedő fontosságú. Kitérő példa erre a kisebbségi intézmények vezetőinek kinevezésével illetve elmozdításával kapcsolatos egyetértési jog figyelmen kívül hagyása. E tárgyban több kisebbségi önkormányzat is megkereséssel fordult a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogok Országgyűlési Biztosához.³⁵

A mai magyar oktatási rendszerben a kisebbségi oktatás – eltekintve a néhány alacsonyabb létszámú kisebbség országos önkormányzata által fenntartott és az Oktatási Minisztérium által finanszírozott ún. vasárnapi iskolától – a közoktatási rendszerbe integrálva valósul meg. A beiskolázott gyerekek az oktatási típusok alapján anyanyelvű, kétnyelvű, és nyelvvoktató kisebbségi oktatást végző iskolákban tanulhatnak. Ezen kívül a cigány tanulók felzárkóztató oktatásban vehetnek részt. A legtöbb érintett iskola a nyelvvoktató, a legkevesebb pedig az anyanyelvű oktatást biztosító típusba tartozik.³⁶ Megjegyzendő azonban, hogy a kisebbségi oktatás pozitív statisztikai mutatóit alapvetően a német nyelvnek a térségben felértékelődött szerepe befolyásolja.

Az állam a kisebbségi oktatást végző iskolákat normatív kiegészítő több-lettámogatásban részesíti.³⁷ Ennek a felhasználási kööttséggel ellátott több-

lettámogatásnak a sorsa is több kisebbségi önkormányzati panasz tárgya volt. Az iskolák működéséhez szükséges pénz ugyanis az állam és az önkormányzatok költségvetéséből származik. Az önkormányzatok nagy része Magyarországon súlyos anyagi helyzetben van. Ezért közülük jó néhány valójában nem utalja át a többlettámogatást a címzett iskolának, mivel saját hozzájárulását az iskola költségvetéséhez a többlettámogatás mértékében csökkenti.³⁸ Mivel az iskolák többnyire amúgy is csak nagyon kevés pénzből gazdálkodhatnak, a jelenlegi gazdasági helyzetben sokszor már az is nagy eredménynek tűnik, ha egy iskolát nem zárnak be. Ilyen körülmények között a jogsértő önkormányzatok gyakran hivatkoznak arra, hogy az iskola alapvető működésének biztosítása elsőbbséget élvez a kisebbségi oktatás felteteleinek maradéktalan biztosításához képest.³⁹

A jogszabályi háttér a 2000-es tanévtől kezdve megváltozott, mivel a kisebbségi oktatás támogatására szánt összeget a költségvetés átminősítette felhasználási köztetés nélküli normatív állami támogatássá. A 3500 fő alatti települések esetében az iskolafenntartók a kisebbségi oktatásban részt vevő tanulók után dupla normatívát kapnak. Emellett lehetőség van kiegészítő támogatás megpályázására is abban esetben, ha az önkormányzat kisebbségi oktatásra fordított kiadásainak kevesebb, mint 80 százalékát fedezik az állami költségvetésből származó összegek.⁴⁰

Az egyetértési jog figyelmen kívül hagyásának gyakorlata csak úgy számolható fel, ha a törvénymódosítás során a települési és a kisebbségi önkormányzatok kapcsolatát részletesebben szabályozzák, mint eddig, s a jogszabályba hatékony ellenőrzési mechanizmusokat és a törvénysértések esetében meghatározott szankciókat építenek be.

Az „együttléti hatáskörökön” kívül a törvény elméleti lehetőséget biztosít arra is, hogy a kisebbségi önkormányzatok a települési önkormányzatoktól – azok beleegyezése esetén – intézményeket vehessenek át kulturális és oktatási területen.

Az intézmények kisebbségi önkormányzatok által történő átvételét azonban a hiányos törvényi szabályozás és a finanszírozás kérdéseinek tisztázatlan volta jelenleg szinte lehetetlenné teszi. Ráadásul az átvenni kívánt intézmény dolgozóinak sem feltétlenül érdeke a fenntartó személyének változása, mivel így például a közművelődési intézmények esetében a hatályos jogszabályok szerint a dolgozók közalkalmazotti jogviszonya automatikusan megszűnik.⁴¹ Márpedig a kulturális autonómia kereteinek valódi tartalom-

mal való megtöltéséhez elengedhetetlenül hozzátartozik az a lehetőség is, hogy a kisebbségi önkormányzatok saját kezelésben lévő – elsősorban oktatási jellegű – intézményekkel is rendelkezhessenek. Mivel a kisebbségi önkormányzatok anyagi helyzete legtöbb esetben csak a napi működés finanszírozására elegendő, így nem várható, hogy a közeljövőben saját erőből önálló intézményeket alapítanak. Ezért aztán eleve felértékelődik az intézményátvétel szerepe. Sem helyi, sem országos szinten nem lehet azzal számolni, hogy a kedvező lehetőségek megteremtésével a kisebbségi önkormányzatok nagy számban akarnának a jelenlegi fenntartóktól intézményeket átvenni. Az előzetes vizsgálódások alapján az is megállapítható, hogy elsősorban az országos önkormányzatok élnének az országos vagy regionális beiskolázású iskolák esetében a felkínált lehetőséggel.⁴² Az átvétel feltételeit megteremtő törvénymódosítás után a részletekre is kiterjedő megállapodással lehetne biztosítani az érintett intézmények zavartalan működésének feltételeit. Helyi szinten a kisebbségek önkormányzatainak túlnyomó többsége megelégszik azzal, hogy együttműködési jogosítványaival veszi ki részét a kisebbségi intézmények irányításából.

Míg a 12 nemzeti kisebbség számára ma az asszimilációs trend megállítása, a kulturális autonómia kereteinek tartalommal való megtöltése a legfőbb cél, addig a cigány kisebbségi önkormányzatok számára a cigányság társadalmi és gazdasági integrációjával kapcsolatos kérdések jelentik a legnagyobb kihívást.⁴³ Bár a kisebbségi törvény alapvetően a kulturális autonómia megvalósításának eszközét látja a kisebbségi önkormányzatokban, a cigány kisebbségi önkormányzatok energiájuk legnagyobb részét kénytelenek az akut foglalkoztatási és szociális problémák enyhítésére fordítani.⁴⁴ Ezt támasztják alá a már említett országos felmérés eredményei is. A megkérdezett cigány kisebbségi önkormányzatok a többi kisebbséghez képest kiugróan magas arányban kénytelenek szociális és segélyezési ügyekkel foglalkozni (tipikus ügyeik 26,3 százaléka).⁴⁵ Ez a tendencia az esetleges hatáskör átruházásokban is megjelenik. Több települési önkormányzat árad ugyanis szociális és segélyezési feladat- és hatásköröket a cigány kisebbségi önkormányzatoknak, arra hivatkozva, hogy az érintettek sokkal jobban ismerik közösségük belső viszonyait, a ténylegesen rászorultak körét, tehát képesek a megfelelő döntések meghozatalára.⁴⁶ Ez az eljárás, még ha segítő szándék is húzódik meg mögötte, több mint aggályos, s alkotmányossági szempontból is kérdéseket vet fel. A kisebbségi törvény ugyanis a hatáskörök átruhá-

zását csak oktatási és kulturális területen szorgalmazza. A szociális ügyeket a jogszabály alapvetően a települési önkormányzatok hatáskörébe utalja. A kérdés megfelelő kezelését nem a hatáskörök átruházása jelentheti, hanem a cigány kisebbségi önkormányzat képviselőinek bevonása a települési önkormányzat adott döntéshozó testületeinek munkájába.

Az önkormányzati rendszer hatékony működésének alfája és omegája – az egyértelmű törvényi szabályozás mellett – a megfelelő anyagi feltételek biztosítása. A probléma rendkívül összetett, s az állami és önkormányzati támogatások mellett beletartozik az infrastrukturális háttér, valamint a rendelkezésre álló pénzeszközök elosztásának és felhasználásának kérdése is.

A helyi kisebbségi önkormányzatok évente változó nagyságú normatív támogatást kapnak a központi költségvetésből. Bár a támogatás mértéke enyhén növekvő tendenciát mutat, a pénz a legtöbb esetben ma is csak arra elegendő, hogy a működési költségeket fedezze.⁴⁷ A települési önkormányzatok is hozzájárulhatnak a kisebbségi önkormányzatok költségvetéséhez, de mivel többségük maga is súlyos pénzhiánnyal küzd, nem vagy viszonylag kevés kivételtől eltekintve csak kis összeggel tudja támogatni a kisebbségek választott szervezeteit.⁴⁸

A központi állami támogatás jelenlegi szervezetfinanszírozó rendszerével kapcsolatban többször felvetődött már az a kritika, hogy lényegében nem veszi figyelembe a kisebbségek arányait. Ugyanannyi támogatást juttat a kevesebb létszámú közösségek képviselőit ellátó kisebbségi önkormányzatoknak, mint azoknak, melyek egy nagyobb közösséget fognak össze. A kérdés rendezése nem egyszerű, hiszen magukon a kisebbségek közösségein belül is különböző érdekek csapnak össze. Az arányosabb támogatási rendszer megvalósítása ugyanakkor elég komoly technikai nehézségekbe is ütközik. A regisztráció tilalma ugyanis meghatározhatatlanná teszi az érintett kisebbségi közösségek valódi létszámát. A települések mérete nyilvánvalóan nem lehet irányadó a támogatási összegek odaítélésénél, és a szimpátiázavazatok miatt az egyes önkormányzatokra leadott szavazatok száma sem tükrözi feltétlenül a tényleges arányokat. Felvetődik tehát a kérdés, hogy az anyagi támogatás arányos elosztása miként valósítható meg? Ez – amennyiben egyáltalán megvalósítható – egyedül az országos önkormányzatok bevonásával képzelhető el. Ez viszont a két önkormányzati típus viszonyának újragondolását, az egymástól való teljes függetlenség megszüntetését feltételeznél.

Az eredményes működéshez elengedhetetlenül szükséges infrastruktúrális háttér tekintetében rendkívül nagy szóródás figyelhető meg a kisebbségi önkormányzatok helyzete között. Az elhelyezés kérdése többnyire megoldottnak tekinthető, bár korántsem nevezhető ideálisnak. A kisebbségi önkormányzatok a legtöbb esetben a települési önkormányzat épületében kapnak egy helyiséget. Jó esetben ezt a hét minden napján használhatják, kevésbé szerencsés körülmények között csak fogadóóráikat tarthatják benne. Az viszont már súlyos hiányosságnak tekinthető, hogy a polgármesteri hivatalok egy része az ügyintézéshez szükséges alapvető technikai feltételeket sem biztosítja a kisebbségi önkormányzatoknak. Az igazsághoz persze az is hozzátartozik, hogy mind az elhelyezés, mind a technikai feltételek biztosítása terén megfogalmazott törvényi előírások teljesíthetőségének az önkormányzatok lehetőségei is határt szabnak.

A jövőben az önkormányzati rendszer felépítését is hozzá kell igazítani a főleg a nagyobb létszámú kisebbségek oldalán megfogalmazott igényekhez. Jelenleg ugyanis az országos önkormányzatok látják el a kisebbségek megyei szintű képviseletét is. Ők véleményezik a megyei önkormányzatok kisebbségeket érintő rendeleteit is. Az elmúlt évek tapasztalatai nyilvánvalóvá tették, hogy a megyei szint kiépítése több okból is célszerű. Az új szint a helyi kisebbségi önkormányzatok közötti kapcsolattartás intézményesített kerete lehetne, ugyanakkor lerövidíthetné a távolságot a helyi és az országos szint között, jelentősen hozzájárulva ezzel az információáramlás hatékonyságának növeléséhez. Ezeknél még fontosabb lenne azonban az a funkciójuk, hogy jogi személyként a megyei közgyűlés állandó, törvény által is legitimált tárgyalópartnerei lehetnének, s így befolyásolhatnák az ezen a szinten végbemenő folyamatokat.

A megyei szint megszervezését a megye területén megalakult helyi kisebbségi önkormányzatok számához lehetne kötni. Ma is működnek az országban saját kezdeményezésre létrejött német, cigány, horvát és szlovák megyei szövetségek.⁴⁹ Ezek az egyesületi törvény alapján szerveződtek, éppen ezért a megyei önkormányzatokkal mint feladatellátókkal való kapcsolattartásuk jelenleg kizárólag a megyei közgyűlés együttműködési készségén múlik. Néhány megyei önkormányzat szervezeti és működési szabályzata már rögzíti, hogy az adott szövetségek tanácskozási joggal részt vehetnek a közgyűlés ülésén.⁵⁰ A belügyminisztérium által a kormánynak 2000 júliusában benyújtott előterjesztés a kisebbségi önkormányzati képviselők vá-

lasztásáról szóló törvénytervezetről a területi kisebbségi önkormányzati képviselők megválasztását elektori rendszerben javasolja, a kisebbségi önkormányzati képviselők számát pedig kilenc főben állapítaná meg.⁵¹

Az elmúlt években szerzett tapasztalatok alapján tehát ki lehet jelenteni, hogy a kisebbségi törvény a kisebbségi önkormányzatok működésének hatékonysága szempontjából is reformra szorul. A mainál sokkal részletesebben és egyértelműbben kellene szabályozni mind a települési és a kisebbségi önkormányzatok egymáshoz való viszonyát, mind a kisebbségi önkormányzatok feladat- és eszközrendszerét, belső működésének szabályait. Emellett a törvénybe feltétlenül be kellene építeni a jogsértéseket büntető szankciókat is. Mindezt lehetőleg a kisebbségi törvény keretein belül, hogy lehetőleg minél kevesebb jogértelmezési probléma merülhessen fel amiatt, hogy az adott kérdést csak több, más törvényekben fellelhető jogszabály egyidejű értelmezésével lehet megválaszolni. A törvénymódosítás során azonban feltétlenül szem előtt kellene tartani azt a követelményt, hogy a kisebbségi önkormányzatok autonómiája ne csökkenjen.

2.3 Parlamenti képviselet

Bár nemzetközi szinten nem léteznek olyan dokumentumok, melyek az államok számára kötelező érvénnyel előírnák a kisebbségek parlamenti reprezentációjának megvalósítását, a magyar parlament az 1993-ban életbe lépett kisebbségi törvényben önként vállalta ezt a kötelezettséget. Hét évvel a törvény elfogadása után azonban a nemzeti és etnikai kisebbségek parlamenti képviseletének kérdése még mindig nem rendeződött Magyarországon.

1990 óta minden parlamenti ciklusban napirendre kerültek olyan tervezetek, melyek a választójogi törvény megfelelő módosításával lehetővé tették volna a kisebbségek parlamenti képviseletének megvalósítását.⁵² A be-terjesztett javaslatok azonban a politikai konszenzus hiánya miatt egyszer sem kapták meg a törvény elfogadásához szükséges kétharmados parlamenti támogatást.⁵³ A pártok szakértőinek nemegyszer koncepcionális eltéréseket is tükröző jogi érvelése mögött a kérdést valóban rendezni kívánó politikai akarat hiánya húzódott (húzódik?) meg. A képviselet megeremtése ugyanis kül- és belpolitikai szempontból sem tartozott (és ma sem tartozik) az elsőrendű fontosságúnak tekintett ügyek közé. A pártok közömbösségét

csak erősíti, hogy a kisebbségi képviselőkkel egy olyan, tisztán a pártok erőviszonyain alapuló felálláshoz képest általuk bizonytalansági tényezőnek elkönyvelt „erő” jelenhetne meg a politikai palettán, amely egy kiélezett helyzetben a mérleg nyelvének szerepét is betölthetné a politikai küzdelmekben.

A Magyar Köztársaság Alkotmányának 68. §-a a következőképpen rendelkezik: „(1) A Magyar Köztársaságban élő nemzeti és etnikai kisebbségek részesei a nép hatalmának: államalkotó tényezők. ... (3) A Magyar Köztársaság törvényei az ország területén élő nemzeti és etnikai kisebbségek képviselétét biztosítják.”

A kérdéssel foglalkozó jogi szakértőknek az Alkotmánybíróság álláspontjának ismeretében sem sikerült mind a mai napig egységes álláspontra jutniuk annak megítélésében, hogy az idézett puha jogszabályból levezethető-e a parlament alkotmányos kötelezettsége.⁵⁴ A Nemzeti és Etnikai Kisebbségek Országgyűlési Biztosának – egyébként ugyancsak az Alkotmánybíróság határozatára támaszkodó – jogértelmezése szerint mindenesetre fennáll a mulasztásos alkotmányértés ténye.⁵⁵ Bár ez a szakmai vita kétségkívül alapvető jelentőségű kérdés körül bontakozott ki, a képviselőténylenes megvalósítása szempontjából *jelenleg* mégsem tekinthető elsődleges fontosságúnak. Valódi politikai akarat esetén ugyanis a kisebbségi törvény 20. § (1) bekezdésének már önmagában is elegendő ösztönző erőt kellett volna jelentenie. („A kisebbségeknek – külön törvényben meghatározott módon – joguk van az országgyűlési képviselőre.”)

A jelenlegi törvénymódosítást előkészítő folyamatot is beleszámítva már negyedszer rugaszkodik neki az országgyűlés 1990 óta a kisebbségi parlamenti képviselő kérdésének. Az elmúlt tíz év alatt több koncepció is napvilágot látott, s ma már nemigen létezik olyan variáció, amit a törvényjavaslatok előkészítésének különböző fázisaiban a szakértők ne jártak volna körül.⁵⁶

A kisebbségek parlamenti képviselőténylenes kérdését a jelenlegi egykamarás rendszerben gondolkozva kell megoldani. Elvileg természetesen nem zárható ki a kétkamarás rendszerben megvalósítandó képviselő lehetőség sem, a politikai realitások miatt azonban ez az alternatíva ma nyugodtan figyelmen kívül hagyható. Van ugyan olyan párt, amely a rendszerváltás óta következetesen ragaszkodik a kétkamarás rendszer bevezetéséhez, s a képviselőténylenes realizálását csak ennek keretében tartja elképzelhetőnek (FKGP, majd a MIÉP is). A kérdést kétség kívül ebben a felállásban lehetne legeggy-

szerűbben kezelni, ez azonban korántsem jelenti azt, hogy az egykamarás rendszer keretei erre ne lennének alkalmasak. Az európai alkotmányos rendszerekben sem a második kamarában vannak jelen a kisebbségek politikai képviselői, hanem többnyire az alsóházban.

A törvényalkotónak – amennyiben meg akarja valósítani a kisebbségek parlamenti képviseletét – két alapvető kérdést kellett és kell tisztáznia, mielőtt nekilátna a részletek kidolgozásának. Támogatja-e a teljes jogú parlamenti képviseletet, vagy csak tanácskozási jogot kíván adni a kisebbségi képviselőknek? Amennyiben támogatja, akkor a következő kérdés az, hogy a részletek kidolgozásakor mind a 13, vagy csak a nagyobb létszámú, komolyabb szavazóbázissal rendelkező kisebbségek képviselői székhez juttatása mellett kötelezi-e el magát.

Az összes kisebbség parlamentbe való bekerülése elméletileg kétféleképpen valósítható meg. Amennyiben az alanyi jog elve kerülne elfogadásra, úgy a kisebbségek országos önkormányzatai delegálhatnának egy-egy képviselőt a parlamentbe. Így a választási és a delegálási eljárás egyidejű alkalmazásával állna össze az országgyűlési képviselők névsora. Ebben az esetben azonban – a jelenlegi elképzelések szerint – ezek a képviselők csak tanácskozási jogosítvánnyal rendelkezhetnének. Bár a kisebbségek ezt a feltételt – joggal – csupán látszatomegoldásnak tartják, a pártok a választójogi törvény módosításának kudarca esetén „átmeneti megoldásként” számolnak vele.⁵⁷

Mind a 13 kisebbség választáson alapuló, teljes jogú képviseletének megvalósítása csak úgy lenne elérhető, ha a többségi lakosságot semmilyen jogtechnikai megoldással nem zárnák ki a kisebbségi képviselők megválasztásából.⁵⁸ Ez azt jelenti, hogy a választásokon minden magyar állampolgár automatikusan három szavazatot adhatna le. Voksolhatna egy egyéni képviselőre, egy pártlistára, és ha akar, akkor egy kisebbségi listára is. Ez a megoldás természetesen felveti az önkormányzati választásokon már megismert legitimitási problémát. Ebben az esetben nem érvényesülhetne a kisebbségek között az arányosság elve. A négy százalékos cigány kisebbség ugyanúgy egy képviselői helyhez juthatna, mint az egy-két ezer főt számláló kisebbségek. Természetesen jogilag ez a megoldási lehetőség sem eleve kizárt, jelenleg azonban nem találkozik a parlamenti pártok elképzeléseivel.

Amennyiben a pártoknak nem áll szándékukban az összes kisebbséget mandátumhoz juttatni, úgy ehhez a választási szabályok kialakításakor több

eszköz is a rendelkezésükre áll. A „háromszavazatos” rendszer alkalmazása esetén a választópolgár nem kapná meg automatikusan a kisebbségi szavazólapot, hanem kérnie kellene azt. Van viszont egy másik alternatíva is. E szerint az elképzelés szerint is szavazhatna minden magyar állampolgár a kisebbségi listákra, viszont választania kellene a pártlista és a kisebbségi lista között. Ez az ún. „kétszavazatos” rendszer. Ebben az esetben a többségi lakosság minden valószínűség szerint a pártlistákra adná a voksát. Kétségkívül a „kétszavazatos” rendszer biztosítja a legnagyobb legitimitást a parlamentbe bekerülő kisebbségi képviselőnek, mivel ebben az esetben valóban saját közösségének döntése alapján szerezheti meg a képviselői mandátumot. A 13 kisebbség közül azonban így jó néhánynak már eleve nincs esélye az országgyűlésbe való bekerülésre, még akkor sem, ha ehhez csak – a mindenki által minimálisnak tartott – ezer szavazatot kellene összegyűjtenie. A küszöb emelése természetesen tovább szűkítené a képviselőkhöz jutók körét. Az alacsonyabb létszámú kisebbségek országos önkormányzatainak ez a megoldás érthetően nem tetszik, a nagyobbak azonban elfogadhatónak tartják.

Jelenleg a pártok többsége elvileg hajlik a kétszavazatos rendszer elfogadására.⁵⁹ A küszöböt a törvényjavaslatban minden valószínűség szerint 3-5000 szavazat körül fogják megállapítani. Az a kisebbség, amely az országos önkormányzat által összeállított listára megkapná az előírt mennyiségű szavazatot, automatikusan teljes jogú parlamenti képviselővé jutna. A kedvezmény azonban csak egy képviselő megválasztására vonatkozna. A második jelölt parlamentbe való bekerüléséhez már ugyanannyi szavazat begyűjtése szükséges, mint amennyit a pártoknak egy képviselői helyhez az országos listán kell szerezniük. Így az előzetes becslések szerint maximum négyötöd kisebbség szerezhethetne teljes jogú képviselői helyet a 2002-ben kezdődő választási ciklusban.⁶⁰ Bár a legnagyobb pártok álláspontja az elmúlt időben kétségkívül közeledett egymáshoz, a megegyezés esélyeit jelentősen rontja, hogy a vezető kormánypárt jelenleg a kérdés rendezését összekapcsolja az a politikai célkitűzésével, amely a parlament létszámcsökkentésére irányul. A legnagyobb ellenzéki párt viszont – melynek szavazatai nélkül nem szerezhethető meg a kétharmados többség – a vezető kormánypárt által preferált megoldás előtt jelenleg mereven elzárkózik.⁶¹ Így aztán az sem kizárt, hogy a kisebbségek 2002 után legjobban esetben is csak tanácskozási joggal rendelkező delegált képviselőik révén lehetnek jelen a parlamentben.

3. Értékelés – a fejlődés lehetséges iránya

A magyarországi modell nemzetközi fogadtatása pozitív volt. Az Európa Tanács szakértőinek állásfoglalása szerint „a törvény-előterjesztés messzemenően figyelembe veszi az emberi jogokkal kapcsolatos, népcsoportokról folytatott nemzetközi vita legújabb eredményeit... messzemenőig modern kisebbségvédelmet kíván megvalósítani.”⁶² Állásfoglalásukban a javaslat nagy erényének nevezték, hogy az a kisebbségek egyéni jogain túl közösségi jogait is tételesen felsorolja. Annál is inkább, mivel a nemzetközi jog jelenleg még nem ismeri el a kollektív jogokat. A kisebbségi önkormányzatok tervezett rendszerét pedig „nagyon eredetinek” és „a nemzetközi jog szempontjából precedens értékűnek” találták.⁶³

A kisebbségi kérdés magyarországi törvényi szabályozása 1993-ban jogelméletileg is eredeti kísérletnek számított. Először próbálta meg ugyanis egy törvény a szétszórta élő, alacsony létszámú kisebbségek jogait megnyugtató módon rendezni.⁶⁴ Az 1993. évi LXXVII. törvény a kisebbségek helyzetét szabályozó állami jogalkotás progresszív vonulatába sorolható. Az egyébként részletezőnek számító törvény elismerte a kisebbségek közösségi jogait, s ezek megvalósulásának szervezeti kereteit is megteremtette a helyi és országos önkormányzatok által. Garantálta a kisebbségek nyelvhasználatának jogát, s rendelkezett a kisebbségi oktatás törvényi előfeltételeiről is.

Tény azonban, hogy „a kisebbségi önkormányzati feladatrendszer, illetve eszközrendszer szabályozása lényegében nem követi az önkormányzatiság elvi követelményeit, azaz a kisebbségek önkormányzata a jelenlegi feladat- és eszközrendszer alapján legfeljebb formai-szervezeti, de nem funkcionális, tartalmi értelemben önkormányzat.”⁶⁵ Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy a kulturális autonómia körébe eső funkciók terén az elmúlt években csak elvétve vettek át kisebbségi önkormányzatok intézményeket a települési önkormányzatoktól (oktatási és kulturális intézmények). A kisebbségi törvény tehát megérett a módosításra. Az elmúlt öt évben összegyűjtött tapasztalatok alapján elvégezhető a törvényalkotó eredeti szándékait jobban tükröző és a kisebbségek elvárásainak is jobban megfelelő korrekció. Nem hiányzik ehhez a politikai akarat sem.

Az 1998 szeptember végén megalakult, nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló törvény módosítását előkészítő albizottság 2000 május köze-

pére készítette el törvényjavaslat-tervezetét.⁶⁶ Ez nem öleli fel az önkormányzati és a parlamenti választások kérdéskörét, mivel ezeket a területeket a tervek szerint más törvényekben szabályozzák.⁶⁷ A módosítás legfőbb célja, hogy a kulturális autonómia érdekében létrehozott rendszert valódi tartalommal sikerüljön megtölteni. Ennek érdekében a tervezet az egyes területek részletesebb szabályozására tesz javaslatot, hogy a kisebbségi önkormányzatok már meglévő jogosítványaikkal a gyakorlatban is akadály nélkül élhessenek.

A javaslat szerint a kisebbségi törvény értelmező rendelkezésekkel egészülne ki, melyekben egyes, a törvény alkalmazása szempontjából kulcsfontosságú fogalmakat definiálnának.⁶⁸ Ezek egyértelmű meghatározása minimálisan csökkentené annak esélyét, hogy a jogszabályok egyes rendelkezéseinek gyakorlati megvalósulása az eltérő értelmezések miatt megghiúsulhasson.

A kisebbségi önkormányzatok belső viszonyaira vonatkozó szabályok törvényi konkretizálása a törvényességi felügyeletet ellátó közigazgatási hivatalok jelentései alapján is feltétlenül szükséges.⁶⁹ Az önkormányzati képviselők tiszteletdíja, az elnöki összeférhetetlenség vagy felmentés, a bizottságalakítás és az időközi választások mind olyan kérdéseket vetettek fel eddig, melyek nem, vagy csak több jogszabály egyidejű értelmezésével voltak tisztázhatók. Emellett az önkormányzati rendszer egy új szinttel bővül majd: 2002 után – amennyiben az adott kisebbség erre igényt tart – lehetőség nyílik a megyei szintű integráció megvalósítására is.⁷⁰

A települési önkormányzatok és a kisebbségi önkormányzatok, valamint az országos önkormányzatok és a kormányzati szervek kapcsolatrendszerét is újraszabályozza a tervezet. Az 1993-as kisebbségi törvényben biztosított jogosítványokhoz képest ugyan nem kapnak újakat a kisebbségi önkormányzatok, viszont a határidők konkretizálása és a szankciók lehetőségének beépítése remélhetőleg biztosítékot jelent arra, hogy a törvény által garantált jogaiknak érvényt szerezhetnek a jövőben.⁷¹ A kulturális autonómia gyakorlati – funkcionális értelemben vett – megvalósulásához az „együttdöntési hatásköreik” megerősítése mellett az oktatási és kulturális intézmények átvéti lehetőségének tényleges megeremtése is hozzátartozik. A tervezet nagy lépést tesz ebbe az irányba, s talán ez tekinthető a reform legjelentősebb elemének. Az albizottság elképzelése szerint az átadás-átvétel nem járna az eddigi finanszírozási rendszer megváltozásával. Új momentum viszont a törvényben, hogy bizonyos előfeltételek teljesülése ese-

tén kötelezővé tenné a települési önkormányzatoknak a kisebbségi oktatási és kulturális feladatokat ellátó intézmények fenntartói jogának átadását. Az oktatási intézmények esetében azokról a térségi, illetve országos feladatot ellátó iskolákról és kollégiumokról lehet szó, melyek alapító okiratuk alapján kizárólagosan kisebbségi feladatot látnak el.⁷² Ebben az esetben az országos önkormányzatok jogosultak az intézmény átvételére. Az alapító okirat alapján kizárólag kisebbségi kulturális feladatok ellátására létrejött kulturális intézményeket is köteles a települési önkormányzat átadni a helyi kisebbségi önkormányzatoknak.⁷³ Az átadást ebben az esetben az országos önkormányzatnak kell kezdeményeznie. Az intézmények fenntartói jogának átadás-átvételét pedig hivatalos megállapodásban kell rögzíteni.

A kisebbségi önkormányzati rendszer megítélése az érintettek körében eddig vegyes volt. Egyfelől pozitívan értékelték, hogy egyáltalán létrejött, másrészt viszont komoly fenntartásokat fogalmaztak meg az eredményes működés törvényi és anyagi feltételeit illetően. Az ombudsman éves beszámolója is igazolta a kritikai megjegyzések jogosságát. A kisebbségi törvény és a kisebbségi önkormányzati képviselők választásáról rendelkező jogszabály módosítása mára tehát feltétlenül szükségessé vált. A törvényjavaslat-tervezeteket 2000 májusában és júliusában megkapták véleményezésre az országos kisebbségi önkormányzatok és az érintett minisztériumok is. Most még az egyeztetési folyamat kezdetén vagyunk. Hat évvel az első kisebbségi önkormányzatok megalakulása után lehetőség nyílt a rendszer – a kisebbségek visszajelzéseit is figyelembe vevő, az érintettek igényeinek jobban megfelelő – korrekciójára.

JEGYZETEK

¹ A törvényjavaslat 1992-ben került az Európa Tanács Jogi és Emberi Jogi Bizottsága elé. A bizottság velencei ülésén a téma két nemzetközi hírű szakértője, Christoph Pan és Jean-Pierre Worms is pozitívan értékelte a tervezetet. Bodáné Pálok Judit: A magyar kisebbségi törvény megszületésének körülményei. In *Acta Humana*, 1993, 12-13, 42-43.

² A kisebbségi törvényt ismerteti és elemzi: Bodáné Pálok Judit, Cseresnyés János és Vánkosné Timár Éva: *A kisebbségek jogai Magyarországon*. Budapest, 1994, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó; Wolfart János: A nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló új törvény. In *Magyar Közigazgatás*, 1993, 10, 577-581; Herbert Küpper: *Das neue Minderheitenrecht in Ungarn*. München, 1998, R. Oldenbourg

- Verlag; Jenő Kaltenbach: Die Rechtstellung der Minderheiten in Ungarn. In *Ethnos-Nation*, 1997, 1-2, 115-128; Jenő Kaltenbach: Hungarian Report. In Jerzy Kranz (szerk.): *Law and Practice of Central European Countries in the Field of National Minorities Protection After 1989*. Warszawa, 1998, Center for International Relations, 61-131.
- ³ A kérdés elméleti hátterét részletesen elemzi Bíró Gáspár: Az etnikai elvű csoportautonómia néhány elméleti kérdése. In Bíró Gáspár: *Az identitásválasztás szabadsága*. Budapest, 1995, Századvég, 177-211.
- ⁴ 1993. évi LXXVII. törvény a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól (Nektv.) 7. § (1)
- ⁵ Nektv. 15. § – 20. §.
- ⁶ A területi autonómia törvényi előfeltételeinek megteremtése a kisebbségek területi szétszórtsága miatt szóba sem kerülhetett.
- ⁷ A kisebbségek vezetőinek egy része attól tartott – joggal –, hogy ebben a modellben a helyi kisebbségi önkormányzatok függő viszonyba kerülnek a települési önkormányzatoktól. Bodáné Pálok Judit: i. m., 38.
- ⁸ Amennyiben nem alakul a településen kisebbségi önkormányzat, a kisebbség érdekeit a szöszölő képviseli. Nektv. 40. §. – 41. §.
- ⁹ A nemzeti és etnikai kisebbségi önkormányzati képviselők választását az 1990. évi LXIV. törvény a helyi önkormányzati képviselők és polgármesterek választásáról szabályozza. (48. § – 50/D. §)
- ¹⁰ Nektv. 25. § – 30. §.
- ¹¹ 1995-ben a ruszin és az ukrán kisebbség nem hozott létre országos önkormányzatot. 1999-ben már mind a 13 honosnak tekintett kisebbség esetében megvalósult a helyi kisebbségi önkormányzatok országos szintű integrációja.
- ¹² Kisebbségi elektor minden települési önkormányzati képviselő, akit kisebbségi jelöltként választanak meg, a helyi kisebbségi önkormányzati képviselő és a szöszölő. Ha a településen nincsenek ilyenek, akkor egy elektor megválasztását kezdeményezheti a településen élő három, magát kisebbséghez tarozónak valló polgár. Nektv. 31. §. (2)
- ¹³ Erre a hiányosságra Kaltenbach Jenő ombudsman többször is felhívta a figyelmet. *Beszámoló a Nemzeti és Etnikai Jogok Országgyűlési Biztosának tevékenységéről 1997. január 1 – december 31.* Országgyűlési Biztosok Hivatala, Budapest, 1998, 53.
- ¹⁴ Nektv. 35. § – 39. §.
- ¹⁵ Az Országos Cigány Kisebbségi Önkormányzat 60 millió Ft, a német, szlovák, horvát és román 30 millió Ft, a többi pedig 15 millió Ft értékű részvényt kapott. Nektv. 63. §. (4)
- ¹⁶ A helyi kisebbségi önkormányzatok normatív költségvetési támogatása 1997-ben 300 millió Ft, 1998-ban 350 millió Ft, 1999-ben pedig 730 millió Ft volt. In J/1397 sz. kormánybeszámoló a Magyar Köztársaság területén élő nemzeti és etnikai kisebbségek helyzetéről 1999. június. In Demeter Zayzon Mária (szerk.): *Kisebbségek Magyarországon 1999*. Budapest, 1999, 172.

- ¹⁷ 1997-ben 3246,8 millió Ft, 1998-ban 3924 millió Ft, 1999-ben 4941 millió Ft. Uo., 172.
- ¹⁸ A kisebbségi önkormányzati rendszert ismerteti Csefkó Ferenc és Pálné Kovács Ilona: *Kisebbségi önkormányzatok Magyarországon*. Budapest, 1999, Osiris-MTA Kisebbségkutató Műhely-MTA Regionális Kutatások Központja. Bodáné Pálok Judit, Cseresnyés János és Vánkosné Timár Éva: i. m., 95-145, 181-215; *A kisebbségi önkormányzatok kézikönyve*. Budapest, 1999; Csaba Tabajdi: Minderheiten-selbstverwaltung in Ungarn. In *Ethnos-Nation*, 1996, 1-2, 129-136.
- ¹⁹ Csefkó Ferenc és Pálné Kovács Ilona: i. m., 138. A jogi szabályozással kapcsolatban leggyakrabban felmerült kritika, hogy kevés a kisebbségi önkormányzatoknak juttatott érdemi hatáskör, jogosítvány, valamint hogy sok a csak megengedő, feltételes jogszabály. Emellett a súlyos hiányosságok között sorolják fel az érintettek, hogy ellentmondások fedezhetők fel a kisebbségi törvény, az önkormányzati törvény és a közoktatási törvény között. Uo., 132-144.
- ²⁰ A kérdéssel foglalkozó szakirodalomban a *szimpátiaszavazat* terminus technicus azokat a kisebbségi önkormányzati jelöltekre leadott szavazatokat jelenti, melyek a többségi társadalom oldaláról érkeznek. A regisztráció törvényi tilalma miatt nem állapítható meg pontosan a kisebbségi társadalom által leadott szavazatok és a szimpátiaszavazatok aránya. A legtöbb kisebbség esetében azonban elmondható, hogy a szimpátiaszavazatok aránya jóval meghaladja a kisebbség által leadott voksok arányát. Az 1990-es népszámlálás hivatalos adatai szerint 232 751 állampolgár vallotta magát valamilyen nemzetiséghez tartozónak. A kisebbségi szervezetek becslései szerint ezzel szemben 843 000-1 062 500 nemzetiségi lakosa van Magyarországnak. Ha ezekkel az adatokkal összevetjük a kisebbségi jelöltekre leadott szavazatok számát, akkor megállapíthatjuk, hogy a kisebbségi önkormányzatiság a többségi társadalom körében is támogatottságot élvez.
- ²¹ *J/1397 sz. kormánybeszámoló*. 42-43.
- ²² Az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlése, Strasbourg, 1992. október 23. A Jogi és Emberi Jogi Bizottság észrevétele a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól készült törvénytervezethez. Jean-Pierre Worms megállapítását idézi Bodáné: *i. m.* 42.
- ²³ Bár több kisebbség esetében is felmerült a probléma, a legnagyobb vihart a budapesti román kisebbségi önkormányzatok megválasztásának esete kavarta. A választások előtt alakult Magyar-Román Demokrata Szövetség (MRDSZ) elnöke például négy évvel korábban még a XVI. kerületi cigány kisebbségi önkormányzat elnöke volt. (A törvény a váltást lehetővé teszi.) Román választás. In *HVG*, 1995/5. sz., 89-90. A román színekben elinduló cigány kisebbséghez tartozó jelöltek mellett Romániából áttelepült magyar nemzetiségű, magyar állampolgárságot szerzett személyek is elindultak a választáson. (Ők úgy jutottak korábban kedvezményesen magyar állampolgársághoz, hogy a kérvényükben magyar nemzetiségükre hivatkoztak.) Riba István: *Vita a kisebbségi önkormányzati szabályokról*. In *HVG*,

- 1999/8. sz., 105-106. A Kérdés általános összefüggéseit ismerteti: *A kisebbségi önkormányzatok kézikönyve*. 104-106.
- ²⁴ Az MRDSZ távolmaradása miatt nem sikerült megalakítani Gyulán az országos román kisebbségi önkormányzatot. A szervezethez tartozó elektorok 40 százaléka ugyanis csak abban az esetben lett volna hajlandó részt venni a választáson, ha a hazai románság autentikus képviselői megjelenésükkel lehetővé teszik a fővárosi román kisebbségi önkormányzat megalakulását, mely értelem szerint az MRDSZ irányítása alá került volna. Emellett az országos önkormányzat elnökségében az elektorainak számaránya szerint kívánt részesedni. A követeléseiket azonban elutasították. Román választás. *i. m.* 89-90.
- ²⁵ Radu Vasile román kormányfő 1999 februári budapesti látogatása során Orbán Viktorral folytatott megbeszélésén sürgette az országos román kisebbségi önkormányzat megalakításának lehetővé tételét. A magyar miniszterelnök erre ígéretet tett. Lásd Hende Csaba, az Igazságügyi Minisztérium politikai államtitkárának 1999. szeptember 18-i beszéde Gyulán, a magyarországi románok országos önkormányzat-választó elektori gyűlésén.
- ²⁶ *Beszámoló a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogok Országgyűlési Biztosának tevékenységéről 1998. január 1. – december 31.* Országgyűlési Biztosok Hivatala, Budapest, 1999. 2.4.5. fejezet.
- ²⁷ *A kisebbségi Önkormányzatok kézikönyve. i. m.* 103-104.
- ²⁸ Makai Sándor: Az önkormányzati választási törvények módosításához. In: *Magyar Közigazgatás*, 2000/1. sz. 58.
- ²⁹ Bár a cigány kisebbség vezetői közül többen a regisztráció ötletét elfogadhatónak tartják, a többi kisebbség elutasítja a javaslatot. Dzindisz Jorgosz, az Országos Görög Kisebbségi Önkormányzat vezetője egy, a HVG-nek adott interjújában elmondta, hogy a kis létszámú, szétszórtan élő kisebbségeknek ebben az esetben komoly problémát jelentene önkormányzatokat állítani. Ugyanitt Lásztity Péró, az Országos Szerb Kisebbségi Önkormányzat elnöke annak a félelmének adott hangot, hogy ebben az esetben pusztán a létszámtól függne a kisebbségi önkormányzatok finanszírozása, és nem pedig attól, hogy milyen feladatokat látnak el. Riba István: Vita a kisebbségi önkormányzati szabályokról. *i. m.* 106.
- ³⁰ *6-Á-568/2000. sz. Előterjesztés a Kormány részére a kisebbségi képviselők választásáról szóló törvénytervezetről.*
- ³¹ A tervezettel szemben megfogalmazott fenntartásokat Lásztity Péró foglalta össze az ETNONET-nek adott interjúban. Külön kiemelte, hogy a tervezet szinte lehetetlenné tenné sok helyen, például a nagyvárosokban a kisebbségi önkormányzatok megalakulását. Ebben az esetben viszont az értelmiség eleve ki lenne zárva az önkormányzatokból. <http://etnonet.hu/archiv/inter/interpero.htm>
- ³² A törvény nem szabályozta például a képviselők tiszteletdíjának kérdését, nem rendelkezett az összeférhetetlenség és az elnök felmentésének lehetőségéről sem. Nem tisztázta többek között azt sem, hogy ha feloszlik a kisebbségi önkormányzat, akkor az időközi választásokat kinek kell finanszíroznia. Ami a feladatokat illeti, elméletileg eddig is volt arra lehetőség, hogy a kisebbségi önkormányzat a te-

leépüléstől oktatási intézményt vegyen át, de az új helyzetben fennálló finanszírozás kérdése, a települési önkormányzattal való viszony több olyan kérdést is felvetett, amelyre a törvény nem nyújtott magyarázatot.

³³ A rendelet az önkormányzat saját hatáskörében kibocsátott jogszabály. A határozat pedig egy testületileg hozott döntés.

³⁴ Csefkó Ferenc – Pálné Kovács Ilona: *i. m.*. 120.

³⁵ „Az egyik...Nógrád megyei község Szlovák Kisebbségi Önkormányzatának elnökhelyettese panasszal fordult a kisebbségi biztoshoz, amelyben sérelmezte, hogy a községben működő Általános Művelődési Központ (ÁMK) igazgatójának határozott időre szóló kinevezését a települési önkormányzat testületi ülése – alkalmatlanság miatt – visszavonta... a kisebbségi önkormányzat véleményét nem kérték ki, illetőleg a kisebbségi állásfoglalás ismeretében – a döntés meghozatalakor – azt figyelmen kívül hagyták... megállapítást nyert, hogy a települési önkormányzat határozata ellen benyújtott panasz megalapozott.” *Beszámoló a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogok Országgyűlési Biztosának tevékenységéről 1997. január 1. – december 31.* 59-61.

³⁶ Az 1997/98- as tanévben a kisebbségi óvodai nevelés anyanyelvű kisebbségi óvodában (69 csoport), és nyelvet oktató óvodákban történt (860 csoport). Az általános iskolákban 174 csoport részesült anyanyelvű, 446 kétnyelvű, 3019 nyelvvoktató oktatásban. A Magyarországi Németek Országos Önkormányzata az iskolák önbesorolásán alapuló statisztikai adatokkal nem értget egyet, mert túlzónak tartotta. Az országban 19 tannyelvű, illetve kétnyelvű gimnáziumban, egy cigány gimnáziumban, valamint 4 szakközépiskolában folyik kisebbségi középfokú oktatás. In *J/1397 sz. kormánybeszámoló.* 67-72.

³⁷ Az 1999-es költségvetésben szereplő kiegészítő normatív támogatás (Ft/fő): óvodai nevelés 25 ezer, kisebbségi nyelvvoktató 26 ezer, cigány felzárkóztató 27 ezer, két tannyelvű vagy kisebbségi nyelvű 32 ezer, kiegészítő óvodai és iskolai normatíva 20 ezer, cigány tanulók kollégiumi nevelése 22 ezer Ft. In *J/1397 sz. kormánybeszámoló.* 172.

³⁸ *Beszámoló a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogok Országgyűlési Biztosának tevékenységéről 1998. január 1-1998. december. 31.* 7.4 fejezet.

³⁹ Az ombudsman átfogó vizsgálatot folytatott a kisebbségi oktatás helyzetéről. Ebben megállapította, hogy a felhasználási köztéttséggel járó állami támogatást a települési önkormányzatok egy része nem rendeltetészerűen használta fel. Ugyanerre az eredményre jutott az Állami Számvevőszék is vizsgálatában. *Beszámoló a Nemzeti és Etnikai Jogok Országgyűlési Biztosának tevékenységéről 1999. január – december 31.* Országgyűlési Biztosok Hivatala, Budapest, 2000, 60-61.

⁴⁰ Az új jogszabályi háttérről és a pályázati lehetőségekről Torba Nándor, az Oktatási Minisztérium Közoktatási és Kisebbségi Kapcsolatok Főosztályának vezetője nyilatkozott az ETNONET-nek. <http://www.etnonet.hu/archiv/inter/torba.htm>

⁴¹ *Beszámoló a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogok Országgyűlési Biztosának tevékenységéről 1997. január 1. – december 31.* 79.

- ⁴² Beszélgetés Hargitai Jánossal, a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló törvény módosítását előkészítő albizottság elnökével 2000. március 2-án. AKM Hangtár 1. Kazetta A. oldal
- ⁴³ A cigányság helyzetét ismerteti: Kemény István (szerk.): *A magyarországi romák*. Útmutató Kiadó, Budapest, 2000; Cigánykérdés a 20. század végi Magyarországon. *Regio*, 1993, 1, 84-102.
- ⁴⁴ A magyarországi cigány népességnek „...nem alakult ki egységes nyelve, kultúrája, s etnikai tudata is csak formálódóban van. A kulturális különbségek megnehezítik asszimilációjukat, közösséggé szerveződésüket viszont gátolja nyelvi-kulturális megosztottságuk, szétszórtságuk, szociális problémáik és a közösetudat kiépítéséhez szükséges cigány értelmiség kis száma.” Schlett István: Nemzetek és nemzeti kisebbségek. In Gyurgyák János (szerk.): *Mi a politika? Bevezetés a politika világába*. Budapest, 1996, Osiris, 197. A magyarországi cigány kisebbség helyzetének javítása nem képzelhető el csupán a kisebbségi törvény által felvázolt keretek között. Ellentétben a nemzeti kisebbségekkel a cigány kisebbség esetében jelenleg nem elsősorban a kulturális autonómia megvalósítása a kérdés. A szociális gondok kezelésére pedig a kisebbségi önkormányzatok önmagukban nem alkalmasak. Bár a még a Horn-kormány idején kidolgozott középtávú romaprogramot az új kabinet is átvette, és létezik a Cigányügyi Tárcaközi Bizottság is, komoly kétségek merültek fel a program hatékonyságával kapcsolatban. Farkas Flórián az Országos Cigány Önkormányzat vezetője több interjúban kifejtette, hogy a minisztériumok rendelkezésére bocsátott összegeknek csak a töredékét használják fel a cigányság helyzetének javítására. Dobszay János: Hazai Cigányügy. In *HVG*, 2000, 31, 8.
- ⁴⁵ Csefkó Ferenc – Pálné Kovács Ilona: *i. m.*, 102; A cigány kisebbségi önkormányzatok működését, problémáit egy esettanulmány kapcsán elemzi Kállai Ernő: Az abonyi cigány kisebbségi önkormányzat működése. In *Regio*, 1998, 4, 99-111.
- ⁴⁶ Az MTA Regionális Kutatások Központja által készített felmérés szerint a cigány kisebbségi önkormányzatokat érintő feladat- és hatáskör átruházás 55,6 százaléka szociális ügyekre vonatkozik. Ez kiemelkedően magas arány. A többi kisebbségi önkormányzat elsősorban kulturális ügyekben vesz át feladat- és hatásköröket. Csefkó Ferenc – Pálné Kovács Ilona: *i. m.*, 97-98.
- ⁴⁷ 1997-ben a helyi kisebbségi önkormányzatok kb. 450 ezer, 1999-ben pedig 550 ezer Ft támogatást kaptak a központi költségvetésből.
- ⁴⁸ A települések nagyobb része csak az állami támogatást kapja meg. A település gazdasági helyzetétől és nagyságától függően több kisebbségi önkormányzat is kap támogatást a települési önkormányzattól. Ennek nagysága (1997-es adatok szerint) a 777 Ft-tól a több millió Ft-ig is terjedhet. Emellett pályázhatnak különböző alapítványokhoz (pl. a Kisebbségi Közalapítványhoz). Csefkó Ferenc – Pálné Kovács Ilona: *i. m.* 79-89. Jó néhány esetben az országos önkormányzatok is támogatják a helyi szintet – igaz csekély összeggel. Ezt a támogatást azonban nem az önkormányzatok kaphatják, hanem a helyi kulturális és hagyományápoló csoportok.

Ezeknek pályázniuk kell az országos önkormányzat költségvetésében erre a célra elkülönített pénzüsszetre. Eiler Ferenc: Az országos német, szlovák és horvát kisebbségi önkormányzatok első négy évi működésének tapasztalatai. In *Regio*, 1998, 4, 62-63.

⁴⁹ Csefkó Ferenc – Pálné Kovács Ilona: *i. m.*, 135-137.

⁵⁰ Baranya megyében a németek, a horvátok és a cigányok megyei szövetsége részt vehet a közgyűlés üléssein. *Beszélgetés Hargitai Jánossal*. AKM Hangtár. 1. Kazetta A oldal.

⁵¹ Az 6-Á-568/2000 számú Előterjesztés a Kormány részére a kisebbségi önkormányzati képviselők választásáról szóló törvénytervezetről. III. fejezet. A tervezet szerint megváltoznának az országos kisebbségi önkormányzat megválasztásának szabályai is. Az eddigi elektóri rendszer helyébe egy három lépcsős rendszer lépne, és 700 főben maximálna az országos önkormányzat választásán résztvevő küldöttek számát. uo. V. fejezet.

⁵² Borók György: A nemzeti és etnikai kisebbségek országgyűlési képviselőinek szabályozási modelljei Európában és Magyarországon. In *Társadalmi Szemle*, 1998, 4, 68-85.

⁵³ A német, a horvát és a szlovák kisebbség országos önkormányzata ezért elvi támogatásáról biztosította az 1998-as parlamenti választásokra sebtében összeállt Nemzeti Fórumot, mely a többi párttal azonos feltételek mellett mérte meg magát. A választási szövetségnek sikerült ugyan országos listát állítania, a parlamentbe való bekerülésre azonban semmi esélye sem volt.

⁵⁴ Borók György: *i. m.* 78-80.

⁵⁵ *Beszámoló a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogok Országgyűlési Biztosának tevékenységéről 1995. július 1.-1996. december 31.* Országgyűlési Biztosok Hivatala, Budapest, 1997. 95-97.

⁵⁶ A kérdés néhány aspektusát röviden összefoglalja Hargitai János. In *A kisebbségek parlamenti képviselete és részvételük a politikai döntéshozatali folyamatban*. Budapest, 1999. október 15-16. Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogok Országgyűlési Biztosa, Budapest, 2000, 60-68.

⁵⁷ Ez a megoldás politikai szempontból talán egyszerűbbnek tűnik, de jogtechnikai megvalósítása nehezebb. Megvalósításához alkotmánymódosításra lenne szükség.

⁵⁸ A választás esetén a kisebbségi listákra nem lenne érvényes a parlamenti bejutáshoz szükséges 5 százalékos küszöb elérése.

⁵⁹ A jelenlegi kormánypártok – a FKGK fenntartásai ellenére is – csak ebben a formában tudják elképzelni a kisebbségek parlamenti képviseletének megvalósítását. Az MSZP a háromszavazatos rendszert részesíti előnyben, de nem zárkózik el teljesen a kétszavazatos rendszertől sem. Az SZDSZ is elméletileg elfogadhatónak tartja ezt a rendszert.

⁶⁰ Egy megoldási lehetőségként felmerülhet a kisebbségek kapcsolt listáinak engedélyezése. Természetesen ebben az esetben a kisebbségeknek egymás közt megegyezésre kellene jutniuk a jelölt személyében.

- ⁶¹ Mindkét párt támogatja az országgyűlés létszámának csökkentését. Azzal a különbséggel, hogy az egyik az egyéni jelöltként, a másik a listás helyekről parlamentbe kerülők számát csökkentené nagyobb mértékben. K. F.: Bizottsági patt. In *Magyar Nemzet*, 2000. április 26.
- ⁶² Christoph Pan állásfoglalása a magyar nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló törvényelőterjesztéssel kapcsolatban (1992. szeptember 16.). Idézi Bodámé Pálok Judit: *i. m.*, 42.
- ⁶³ Jean-Pierre Worms előterjesztése. uo. 43.
- ⁶⁴ Herbert Küpper: *i. m.*, 346.
- ⁶⁵ Csefkó Ferenc: A kisebbségi önkormányzatok közjogi státusa, működésük meghatározó területei. In *Regio*, 1998, 4, 43.
- ⁶⁶ Előzőleg az ombudsman is elkészített ajánló jelleggel egy törvénytervezetet a magyarországi nemzetiségek jogairól. *Beszámoló a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogok Országgyűlési Biztosának tevékenységéről 1999. január 1. – december 31.* 168–220.
- ⁶⁷ A kisebbségi önkormányzati képviselők választásáról szóló törvénytervezet 2000 júliusában készült el.
- ⁶⁸ Az értelmező rendelkezések a következő fogalmakra terjednek ki: kisebbségi közügy; kisebbségi önkormányzat; a kisebbségi közoktatás nevelési, valamint nevelési és oktatási intézményei; kisebbségi közoktatásban alkalmazottak köre; megfelelő színvonalon való további gondoskodás; kisebbségi közművelődési intézmény; kulturális intézmény; kisebbségi tömegtájékoztató; a kisebbség történelmi hagyományokkal rendelkező települése, településrésze; hivatalos okmány. *Törvényjavaslat a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló 1993. évi LXXVII. törvény módosításáról. Tervezet. 6/A. §*
- ⁶⁹ Puskás Sándor: A helyi kisebbségi önkormányzatok működésének tapasztalatai Bács-Kiskun megyében. In *Magyar Közigazgatás*, 1997, 4, 223–227; Hajdú László: Cigány kisebbségi önkormányzatok működése Jász – Nagykun – Szolnok megyében. *Magyar Közigazgatás*, 1998, 9, 554–563; Kiss Csilla: A fővárosban megalakult kisebbségi önkormányzatok törvényessége az 1995. évben. *Magyar Közigazgatás*, 1996, 6, 375–380.
- ⁷⁰ *Törvényjavaslat a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló 1993. évi LXXVII. törvény módosításáról. Tervezet. 30/P. § – 30/R. §.* A tervezetben a megyei szintnek csak véleményezési jogosítványa lenne, amit a kisebbségi vezetők elfogadhatatlannak tartanak. A Lásztity Péróval készült interjú az ETNONET-en: *i. m.*
- ⁷¹ A törvényjavaslat 47/B. § szerint „Amennyiben jogszabály a kisebbségi önkormányzat részére valamely döntés meghozatalánál – közoktatással kapcsolatos ügyben – véleményezési vagy egyetértési jogot biztosít – jogszabály eltérő rendelkezésének hiányában – a nyilatkozat megtételére 15 nap áll rendelkezésre. A határidő jogvesztő. Ha a kisebbségi önkormányzat az egyetértést nem adja meg és további 15 napon belül az érdekeltek közötti egyeztetés nem vezetett eredményre, bármelyik fél 5 napon belül bírósághoz fordulhat. A határidő jogvesztő. A bíróság az ügyet soron kívül bírálja el.

⁷² *Törvényjavaslat a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló 1993. Évi LXXVII. törvény módosításáról. Tervezet. 47. § (4)*

⁷³ *uo. 49. § (3)*

FERENC EILER – NÓRA KOVÁCS
The System of the Minorities Self-Government
in Hungary

The authors draw the balance of the system's function based on the experiences of the national minorities' self-government during five years. In the first part of their work, they outline the legitimate regulations with reference to the autonomy of minorities. However they mostly concentrate on the awkward situation of the self-government, on the problems risen during its activities and the problems concerning the representation in Parliament. At the end of their study, they outline the possible course of development with knowledge of the draft regarding the rectification of the laws of the minorities.

RÁTKAI ÁRPÁD

A kisebbségi önkormányzatok legitimációhiánya

A kisebbségi törvény¹ 1993-ban történt elfogadása óta politikusok és kisebbségi önkormányzati vezetők gyakran állítják azt, hogy Magyarországon „immár vannak a kisebbségeknek legitim képviselői, és pedig a kisebbségi önkormányzatok.” Ez az állítás azonban hamis. A legitimitás nem az önkormányzatok privilégiuma. A közjogi alapon működő önkormányzatok és a polgári jogi, magánjogi alapokon működő kisebbségi társadalmi szervezetek, egyesületek egyaránt jogszerűen, törvényesen létrejött, törvényesen működő, azaz legitim szervezetek.

A törvényesség persze csak azt jelenti, hogy ezek a szervezetek a jogszabályoknak megfelelően léteznek, és az állam (közigazgatási hivatal, ügyészség, bíróság) nem talál olyan nagy anomáliákat, amelyek a szervezet feloszlását vonnák maguk után. Az az állítás tehát, hogy a kisebbségi önkormányzatok legitim, tehát törvényesen működő közjogi szervezetek, olyan evidencia, mint például valakinek a büntetlen előlétele: nem ok a dicsekvésre, gyakori emlegetése pedig felesleges és gyanús.

A kérdés nem a jogszerűség, hanem az, hogy a kisebbségek helyi kisebbségi önkormányzatai is olyan jól megalapozott, a társadalomba beágyazódott, demokratikus, igazi, valódi képviselők-e, mint a kisebbségek civil szervezetei, azaz rendelkeznek-e megfelelő legitimációval?

Az etnikai jellegű, kisebbségi kulturális egyesületek aktivistákat és szimpatizánsokat tömörítő, az 1989. évi egyesülési törvény² szerint műkö-

dó, demokratikus szervezetek. Egy településen egy kisebbség általában egy egyesületbe tömörül. Ez vagy önálló, a megyei bíróságon bejegyzett egyesület, vagy országos egyesületük helyi szervezete. Egy-egy helyi etnikai közösséget képvisel, megfelelő keretet biztosít a kisebbségi kulturális tevékenységnek, hagyományápolásnak és érdekvédelemnek. Tagságuk rendszeresen beszámoltatja és újjáválasztja vezetőségüket, vezetőik bármikor visszahívhatóak. A helyi etnikai közösség az egyesületet sajátjának tekinti, és bárki csatlakozhat hozzájuk.³

Számos ilyen helyi egyesület már a hetvenes-nyolcvanas évek óta folyamatosan működik, míg mások a kilencvenes években alakultak meg. Tudatosan őrzik közösségük etnokulturális sajátosságait. Legitimációjuk azon alapul, hogy valamely etnikai közösségben gyökereznek, annak érdekeit szolgálják, folyamatosan annak ellenőrzése alatt állnak, tőle függenek. Legitimációjuk nem a törvény erején, hanem társadalmi beágyazottságukon, társadalmi gyökereiken alapul, tehát azon, hogy a jogi formaságoktól függetlenül valóban egy-egy helyi etnikai közösséget képviselnek. Így volt ez már 1989 előtt is, amikor elődszervezetük esetleg nem is egyesületi formában működött, hanem a helyi művelődési ház táncegyütteseként, nemzetiségi szakköröként, nemzetiségi népfront-klubként stb.

Ezzel szemben a kisebbségi önkormányzatok közjogi szervezetek. A közjogiság nem azt jelenti, hogy a civil szervezeteknél magasabb rendűek, hanem csupán azt, hogy azoktól különböznek. Sok félreértés adódik abból a hibás feltevésből, hogy az állami hatalom, a törvény ereje legitimációt is biztosít valamely közjogi szervezetnek. A kisebbségi önkormányzatok nem nyertek legitimációt sem a közjogisággal, sem azáltal, hogy a civil szervezeteknél nagyságrenddel nagyobb állami és önkormányzati támogatást kapnak. De vajon biztosítja-e a helyi kisebbségi önkormányzatok legitimációját az a körülmény, hogy sokkal szélesebb körben választják meg, mint az etnikai egyesületek vezetőségeit?

Vizsgálatunk kezdetben a az ország öt nagyvárosára terjedt ki (Győr, Pécs, Szeged, Debrecen, Miskolc), majd bevontunk két olyan budapesti kerületet is, amelyekben az átlagosnál nagyobb a kisebbségi népesség aránya, és sok kisebbségi önkormányzatuk van (XI. és XVIII. kerület).

Az 1998. október 18-i választásokon e hét településen ill. kerületben összesen 46 kisebbségi listát állítottak. Ezek közül 15 volt öt jelöltes, 31 pedig ötnél több jelöltes. Az etnikumok szerinti megoszlás a következő volt:

7 cigány, 6 lengyel, 6 német, 5 bolgár, 4 görög, 4 örmény, 4 szerb, 3 horvát, 2 román, 2 szlovák, 1 ruszin, 1 szlovén és 1 ukrán lista.

Öt jelölt (15): Pécs: bolgár, görög, szerb. Szeged: román. Debrecen: bolgár. Miskolc: bolgár, görög, lengyel. Bp. XI.: horvát, szerb. Bp. XVIII.: bolgár, horvát, örmény, ruszin, szlovén.

Hat jelölt (6): Győr: lengyel. Miskolc: német. Pécs: lengyel. Szeged: örmény, ukrán. Bp. XVIII.: szerb.

Hét jelölt (8): Debrecen: örmény. Szeged: görög, lengyel, német, szerb, szlovák. Bp. XI.: bolgár. Bp. XVIII.: lengyel.

Nyolc jelölt (3): Miskolc: szlovák. Bp. XVIII.: görög. Bp. XVIII.: német.

Kilenc jelölt (1): Bp. XI.: lengyel.

Tíz jelölt (2): Győr: görög. Bp. XI.: örmény.

Tizenegy jelölt (2): Pécs: horvát. Bp. XI.: román.

Tizenhárom jelölt (1): Szeged: cigány.

Tizenhat jelölt (1): Bp. XI.: német.

Tizenhét jelölt (1): Győr: cigány.

Tizenkilenc jelölt (1): Pécs: német.

Huszonnégy jelölt (1): Pécs: cigány.

Huszonhat jelölt (1): Bp. XI.: cigány.

Huszonkilenc jelölt (1): Debrecen: cigány.

Harmincegy jelölt (2): Miskolc: cigány, Bp. XVIII.: cigány.

A listák és a választási eredmények bárki számára hozzáférhetőek a települési önkormányzatoknál. A választások körüli napokban teljes egészében megjelentek a helyi sajtóban is.

A választások kezdeményezése mint életidegen közjogi procedúra

A kisebbségi önkormányzati választásokat a települési önkormányzati választások kitűzését követő tíz napon belül kellett írásban kezdeményezni a helyi választási irodánál. A határidő túllépése jogvesztő volt.

A szerző 1998-ban olyan beosztásban dolgozott, hogy figyelemmel kísérhette a választási előkészületeket. A választásokat július végén tűzték ki. Az érintettek nagyobb része, különösen a szabadságukat töltők általában nem is értesültek erről. Néhány nappal az augusztusi kezdeményezési ha-

táridő előtt feltűnt, hogy az egyik kisebbség, amelynek vezetői feltétlenül kisebbségi önkormányzatot szerettek volna létrehozni, még nem kezdeményezte a választást. Ekkor azonban az összes számításba jöhető személy szabadságon volt, és a határidő lejártáig nem is tértek haza. Az érintett kisebbség egyik aktivistáját azonban mégis sikerült felkutatnom, és figyelmeztettem őt a jogvesztő határidőre. Kiderült azonban, hogy ő nem magyar állampolgár, ezért nem is kezdeményezheti a választást. A kezdeményezéshez egyébként is legalább öt személyre van szükség.

Ezzel az ügy le is zárult volna. Csakhogy ez a személy öt magyar szomszédjával aláírta a kezdeményezési nyomtatványt. Ez így érvényes kezdeményezés lett, és lehetővé tette azt, hogy ősszel ez a kisebbség is jelölteket állítson, majd önkormányzatot alakítson.

Helytelenül cselekedett-e a nem magyar állampolgárságú egyén és magyar állampolgárságú szomszédjai? Beavatkoztak-e a kisebbség ügyeibe? Nyilvánvalóan nem a kisebbséghez tartozók, és nem is a kisebbségeket segíteni akaró magyarok mulasztottak vagy cselekedtek helytelenül. Az a baj, hogy a helyi etnikai közösségek rákényszerülnek ilyen életidegen közjogi procedúrákra. Az eljárás kisebbségellenes, ugyanakkor az is kétségtelen, hogy a közbiztonságból következően nem is lehet ettől nagyon eltérő szabályt alkotni. Az ellentmondás ebben a rendszerben feloldhatatlan.

A jelölés és az etnikai regisztráció

A kisebbségi képviselők jelölésére az a furcsaság irányította rá a figyelmet, hogy 1998-ban olyan jelöltek indultak a választásokon, akik sokak szerint nem tartoztak az adott kisebbséghez⁴. Egy becslés szerint például a megválasztott román kisebbségi önkormányzati képviselőknek mintegy 40 százaléka nem tartozik a román kisebbséghez⁵. Ezt a problémát ismertette a kisebbségek helyzetéről szóló kormánybeszámoló is⁶. Megoldás azonban ebben a kisebbségi önkormányzati rendszerben nincs és nem is lehetséges. Az egyének hivatalos regisztrációja híján mindenki szabadon deklarálja etnikai hovatartozását, és ezt az egyéni álláspontot a hatóságok nem bírálhatják felül.

A regisztrációval szembeni nagy ellenállásnak ma már nem elsősorban a kedvezőtlen történelmi tapasztalatok az okai, hanem az, hogy életidegen, idegen a modern, multikulturális társadalomtól. A problémát a többek által javasolt etnikai regisztráció többek között azért sem oldaná meg, mert

az egyének kettős, sőt többes etnikai kötődése Magyarországon általános jelenség, ezért bármilyen regisztráció még hevesebb viták kiindulópontja lenne. A népesség nagy része nem kötődik kizárólagosan valamely etnikumhoz, és ez normális körülmények között semmiféle problémát nem okoz. Nem tekinthető azonban normális jelenségnek az a törekvés, hogy egy etnikailag kevert társadalomban élő egyéneket egy „nemzetiségi” Prokrusz-tész-ágyba akarják kényszeríteni.

A kisebbségi egyesületekben az ilyen problémák ismeretlenek. Ha a kisebbségi egyesületek befogadnak (és nagyon sokszor befogadnak) magyarokat is, az kizárólag az ő dolguk. Ugyanúgy, ahogyan a magyarok is elfogadnak és kvázi magyarnak tartanak olyan személyeket, akik egészen bizonyosan nem magyarok.

Előre eldöntött választási eredmények

Egy-egy választási kezdeményezés hátterében rendszerint egy kisebbségi egyesület vagy a helyi kisebbségi aktivisták informális csoportja áll. A végeredmény szempontjából e különbségnek nincs jelentősége. Az ötjelöltes listák esetében az egyesületek előre eldöntötték azt, hogy kik legyenek a kisebbségi képviselők és őket jelölték. Az öt jelölt közül öt képviselőt kellett választani. A jelöltek között semmiféle versengés nem volt, s természetesen mind az öt jelöltet megválasztották. Maga a választás pusztán formáság volt, tehát felesleges lett volna a jelölő szervezet nevének feltüntetése is. Ezért 15 ötjelöltes listából tizennégyen csak az öt „független” jelölt szerepelt. Egy listán pedig mind az öt jelölt esetében ugyanaz az egyesület.

Az egyesületeknek nem a választás, hanem annak rossz szabályozása okozott problémákat. Ha ugyanis a jelöltek egyike az utolsó pillanatban meghal, elköltözik, visszalép stb. (*vis major*), akkor a választási szabályok szerint már nincs lehetőség új jelöltet állítani, sőt mi több, a választás sem tartható meg, mivel ötnél kevesebb a jelöltek száma. Pótjelöltek állítására nincs lehetőség. Dicséretes módon ezt a kisebbségellenes szabályt is kijátszották, úgy, hogy az öt jelölt mellett még egy-két áljelöltet is indítottak. Az így létrejött hat-hét jelöltes listák száma 14 volt. A jelölő egyesületek nevének feltüntetése ezeken is felesleges lett volna, s két lista kivételével ezt nem is tették meg. A két kivételt jelentő listán ugyan feltüntették, de mind a hat jelölt ugyanahhoz az egyesülethez tartozott.

Ájelöltek indításakor persze fennállt annak a lehetősége, hogy ezek több szavazatot kapnak, mint az igazi jelöltek. Voltak is ilyen esetek. A képviselővé választott ájelöltek ezért, a választások előtti döntéseknek megfelelően, lemondtak mandátumukról. Ezzel lehetővé tették azt, hogy a választási eredményektől függetlenül, az előzetes döntésnek megfelelően álljon fel a kisebbségi önkormányzat.

Az eddig felsorolt esetekben (29 lista, a listák többsége) tehát az előre kijelölt öt személy nyerte a választásokat, más szóval a választások végeredménye az előzetes döntéseknek megfelelően alakult. A helyi etnikai közösség szempontjából ez azt jelenti, hogy a bonyolult és drága választás beváltotta ugyan a hozzá fűzött reményeket, de teljesen felesleges volt. Kisebbségi önkormányzati választások nélkül is ugyanezek a személyek lennének a kisebbségi vezetők.

Mit jelent ez a helyi kisebbségi önkormányzatok legitimációja szempontjából? Egy, a civil szervezeteket negligáló, a helyi etnikai közösség vezetőségét megkettőző, felesleges közjogi procedúra révén létrejött szervezet legitimációja eleve kizárt. Annyira felesleges ez az intézmény, mint amennyire felesleges lenne ennek analógiájára például a házaspárok mellé házastársi önkormányzatot felállítani ugyanabból a két személyből.⁷

Mindemellett egy nem várt, érdekes fejlemény is akadt. A megválasztott képviselők ugyanis néha túl messzemenő következtetéseket vontak le abból, hogy ki hány szavazatot kapott. Különösen az lett presztizstényező, hogy az előre kijelölt öt győztes közül ki kapta a legtöbb szavazatot. Mindez azonban nem az ő hibájuk, hiszen – csupán a saját választási eredményüket vizsgálva – ekkor még nem vehették észre a választási eredmények komolytalanságát, komikusságát.

Az ábécé szerint összeállított listákon 20 esetben, vagyis az esetek két harmadában a névsor első helyén álló jelölt (a továbbiakban: névsorelső) lett a legtöbb szavazatot kapó „legfőbb győztes”. A névsorelső ettől kezdve hajlamos volt túlértékelni önmagát. Ez a torzulás némi zavart okozott a kisebbségi önkormányzatok elnökeinek megválasztásakor. Ennek következtében az ábécé-preferenciának az ötjelöltes listák esetében is volt kontraszelektív hatása, ha nem is olyan erőteljes, mint a többjelöltes listák esetében.

A választóktól független, automatikus kontraszelekció

31 listán ötnél több (6–31) jelölt neve szerepelt, még ha közülük egyesek csupán áljelöltek voltak is. Az e listákról megválasztott kisebbségi önkormányzati képviselők „választási eredményét” döntően az befolyásolta, hogy családnevüknek mi a kezdőbetűje. Az összes többi tényezőnek együttesen is csak alárendelt szerepe volt az eredmények alakulásában. Az alábbiakban különféle módszerekkel mutatjuk be ezt az ábécé-hatást.

Egyes jelöltekre a leadott szavazatok száma alig haladta meg az érvényességhez szükséges százat, ugyanakkor azonban voltak olyanok is, akik tizenegyzernél is több szavazatot kaptak. Az összehasonlítás nehézségeinek a jelölnévsorban azonos sorszámúak szavazatszámainak átlagolásával és a rangkorreláció vizsgálatával történt.

Az ún. kapcsolatvizsgálati módszerek közül leggyakrabban használt Spearman-féle rangkorrelációs együtthatóval mérhető az ábécérendbe állított jelöltek és a rájuk adott szavazatok alapján kialakított erőssorrend közötti kapcsolat szorossága. Ebben az esetben nullához közeli értéket kapunk akkor, ha nem az ábécé, hanem más tényezők befolyásolják a választási eredményeket. Ha viszont az ábécé alakítja az eredményt, akkor ez az együttható nem a nullához, hanem az egyhez lesz közelebb (az egy maga az ábécé). A 31 listán kialakult rangsorok és az ábécé együtthatója 0,8. Az ábécé és a kialakult erőssorrend ilyen nagyfokú hasonlósága azt jelenti, hogy a választási eredményeket döntően az ábécé határozta meg.

Mekkora volt a esélykülönbség a névsorban (azaz a listán) első illetve utolsó helyen állók között (a továbbiakban névsorelső illetve névsorutolsó)? A 31 névsorelső közül 28-at választottak be a kisebbségi önkormányzatokba, míg a 31 névsorutolsóból csupán 11-et. Két és félszer annyi névsorelső lett képviselő, mint névsorutolsó. A kudarcot vallottak száma között még nagyobb a különbség: a névsorelsőkből három, a névsorutolsókból pedig húsz jelölt szerepelt sikertelenül. Hatszor annyi névsorutolsó vallott kudarcot, mint ahány névsorelső.

A névsorelsők és a névsorutolsók átlagos szavazatszámai a következőképpen alakultak: a listák első helyein szereplők, azaz a névsorelsők átlagosan 1027 szavazatot kaptak, a listák 16. helyein szereplők 599 szavazatot, a listák 31. helyein szereplők pedig 117 szavazatot. Tehát a névsor első és 31. helyén állók közötti különbség kilencszeres.

A listák azonban különböző hosszúságúak, ezért amíg az első helyen szereplőből 31, a 16-ikból csak nyolc, 31-ikből pedig csupán kettő volt. A névsorelsőket ezért célszerű összehasonlítani a névsorutolsókkal is, hiszen ez utóbbiakból is 31-nek kell lenni (valahol a különböző hosszúságú listák 6-31. helyein). Eszerint a névsorelsők átlagos szavazatszama 1027, a névsorutolsóké pedig 547. Vagyis ha ezt a számítást vesszük alapul, a szavazatszerzési esélyeik közötti különbség „csupán” kétszeres.

A legtöbb szavazatot elnyert jelöltnek megnöttek az esélyei az elnökké választáshoz. Kik kapták a legtöbb szavazatot, azaz kik lettek a győztesnek nevezhető szavazatelsők? A 31 győztes több mint fele, 18 győztes a névsorelsők közül került ki, 3 győztes a névsorban őket követők, a többi győztes pedig szórványosan a többi közül (de inkább a névsor elejéről és senki a névsorok 16-31. helyeiről). Tehát kétség nem férhet ahhoz, hogy a névsorelsők többsége nem azért kapta a legtöbb szavazatot, mert a választóknak ő volt a legszimpatikusabb, vagy mert ő a legalkalmasabb kisebbségi önkormányzati képviselőnek, hanem az ábécében elfoglalt helye alapján.

A szavazatszámoknak nem csak a képviselővé választáskor volt döntő szerepe, hanem még később, az öttagú képviselőtestületek elnökének megválasztásakor is. Az öt képviselő közül bárki lehetett elnök, de annak volt erre a legnagyobb esélye, aki kiemelkedően a legtöbb szavazatot kapta. Számos esetben meglepetést keltett a győztes személye, hiszen korábban szóba sem került lehetséges vezetőként, de a szavazás eredményének, „a választók bizalmának” ismeretében azonnal nagy ambíciói támadtak. A többiek gyakran jobb meggyőződésük ellenére mintegy fejet hajtottak a „demokratikus” választások eredménye, a „népakarat” előtt, s azt választották meg elnöknek, akire korábban nem is gondoltak volna. Fel sem merülhetett az, hogy az eredmények az ábécé-hatás miatt alakultak úgy, ahogyan alakultak. Már csak azért sem, mert a névsorelsőnek rendszerint nem is A-val, hanem esetleg B-vel, C-vel, D-vel E-vel F-fel stb. kezdődik a neve. Az ábécé-preferencia tendenciaszerűen, de nagyon határozottan érvényesült. Azonban közvetlenül a választások után, csupán egy-egy lista választási eredményét tanulmányozva, a kezdőbetűk és a szavazatszám közötti összefüggés rejtve maradt.

A kisebbségi biztos jelentése beszámolt egy 1998-ban megválasztott kisebbségi képviselő esetéről. „Eredményes választási szereplésének feltehetően az a magyarázata, hogy családi nevének kezdőbetűje az ábécé elején ta-

lálható, és így a német kisebbségi önkormányzati jelöltek nevét tartalmazó szavazólapon az első helyen tüntették fel...”⁸

Most már látjuk, hogy a szóvá tett eset nem egyedi, hanem általános, tipikus. Alább azonban a sokkal kisebb jelentőségűnek bizonyult egyéb tényezőket, sőt a kivételeket is áttekintjük.

A közigazgatásban dolgozó szakemberek számítások nélkül is érezték azt, hogy itt valami nincs rendben. Nem véletlenül terjedtek körükben az olyan ironikus megjegyzések, hogy sokkal olcsóbb és célszerűbb lenne a jelöltek közül kisorsolni a kisebbségi képviselőket.

Ebben a rendszerben persze véletlenül igen kiváló személyek is lehetnek győztesek. A probléma az, hogy ezt nem elsősorban kiválóságuknak, hanem inkább a véletlennek köszönheték. Még nagyobb probléma az, hogy ebben a diszfunkcionáló rendszerben más kiváló jelölteknek gyakorlatilag semmi esélyük sem volt a győzelemre, sőt a kisebbségi önkormányzatba való bejutásuk esélye is minimálisnak mondható. A „választás” tehát a kisebbségi vezetők kontraszelekcióját eredményezte.

A választók zöme legalább egy nevet megjelölt, rendszerint az elsőt, anélkül, hogy ez tartalmilag, érdemben erre a jelöltre leadott szavazat lett volna. Akik több (maximum öt) nevet jelöltek meg, azok is többnyire a névsor elején állókkal tették ezt, tehát ők sem a jelöltekre, hanem csupán a kisebbségi listára szavaztak, mintegy biztosították a kisebbséget szimpátiájukról, támogatásukról.

Ami most még csak irónia tárgya és a humoristák céltáblája, az rövidesen abszurd valósággá válhat. Karriertanácsadók a legjobb meggyőződéssel fogják ajánlani a névváltoztatást a kisebbségi képviselőjelölteknek. Egy jól megválasztott (A-val vagy Aa-val kezdődő) családnévvel bárki egy kisebbségi lista élére kerülhet, és ez már majdnem garancia arra, hogy az illető megkezdheti kisebbségi politikusi pályafutását. Kivételek persze mindig lesznek, de azért a névsor vége felé állókat, legyenek ők bármilyen kiválóak, inkább a kudarcok elviselésére kell felkészíteni.

Csak a cigányok és a németek állítottak annyi többjelöltes listát, hogy az etnikumok közötti különbségek is vizsgálhatóak. Az ő választási eredmények ábécé-preferenciája között határozott különbség van. (1. táblázat)

1. táblázat. A többjelöltes listák legtöbb szavazatot kapott jelöltjeinek helye a névsorban

<i>Kisebbség</i>	<i>Listák száma</i>	<i>A legtöbb szavazatot kapott jelöltek helye a névsorban</i>
Cigány	7	1., 1., 1., 2., 12., 14., 15.
Német	6	1., 1., 1., 1., 1., 12.
Lengyel	5	1., 1., 1., 5., 6.
Örmény, görög, szerb, szlovák, bolgár, horvát, román, ukrán együtt	13	1., 1., 1., 1., 1., 1., 1., 2., 2., 3., 4., 5., 10.

Az ábécé-preferencia tehát legkevésbé a cigány listákra szavazók körében érvényesült, azaz ők sokkal tudatosabban szavaztak, mint a többiek. Ugyanakkor leginkább a német listákra szavazók körében érvényesült az ábécé-hatás. Mi ennek a magyarázata? Hiszen az összes kisebbség közül a cigány a legkevésbé művelt, képzett, iskolázott, a német pedig a legképzettebbek között van.

A német (és az egyéb nem cigány) listákra szavazóknak az a rétege, amely tudatosan valamely személyre szavazott, alulmaradt azokkal szemben, akik valójában nem választottak, hanem csak a német etnikumot biztosították szimpátiájukról. Ezért a német képviselők között erőteljesebb kontraszelekció érvényesült, mint a cigányok körében.

A cigányok többsége ugyanis szavazni sem ment el. Akik elmentek, azok többnyire tudatosan személyre szavaztak, volt valamilyen koncepciójuk, céljuk, elképzelésük a választásról. A cigányság alacsonyabb társadalmi presztízse és a velük szembeni előítéletesség miatt szavazóik között feltehetően kevesebben voltak a cigányságot szimpátiaszavazatukkal támogatók is, mint a németek esetében. Az ábécé-preferencia a cigány listák esetében is meghatározó ugyan, de a többinél, különösen a német listáknál kevésbé.

A felesleges kiadások megduplázásának terve

Többnyire a tényeket figyelmen kívül hagyó hipotéziseken alapulnak a kisebbségi és a választási törvény tervezett módosításai. Ezek közül

az egyik az, hogy ha a kisebbségi választásoknak a helyi önkormányzati választásoktól eltérő időpontban történő megrendezésével szűkítjük a választók körét, akkor számos probléma megoldódik. Csakhogy ilyen elkülönített választások már voltak, többek között az egyik nagyvárosban, Szegeden is, s ebből következtetni lehet a törvénymódosítás várható eredményére. Itt 1995. november 19-én négy kisebbségi önkormányzatra (cigány, görög, német, román) összesen 1266 érvényes szavazatot adtak le. (1998-ban, a helyi önkormányzati választásokkal egy időben ugyanerre a négyre 8219-en szavaztak.)

1995-ben két lista ötjelöltes volt, tehát nem volt kétséges, hogy pontosan az előzetes döntéseknek megfelelően alakulnak a választási eredmények. A hatjelöltes listán a névsorban második, a hétjelöltes listán a névsorelső kapta a legtöbb szavazatot. A négy lista Spearman-féle rangkorrelációs együtthatója 0,8, vagyis ugyanannyi, mint 1998-ban. Az egyes jelöltek szavazatainak számát tehát az elkülönített választásokon is az ábécében elfoglalt helyük determinálta, és az összes többi tényezőnek együttesen is csak ennek alárendelt szerepe volt.

A helyi önkormányzati választásokkal egy időben vagy attól elkülönülten megrendezett kisebbségi választások között azért nincs lényeges különbség, mert a szavazók zöme az utóbbi esetben sem a kisebbségi aktivisták, a kisebbségi egyesületek tagjai, tehát nem a hozzáértően, valóban személyre szavazók közül kerülnek ki. A szavazók többsége pedig akár a névsorban jó helyet elfoglaló Caligula lovát is képviselővé választja, függetlenül attól, hogy elkülönülten rendezik a választásokat vagy sem. Ezek a választások egy eleve rossz rendszer demokratikus mázának újabb és újabb rétegei. Szerencsés esetben feleslegesek, rosszabb esetben tovább erősítik az ábécéhatással járó kontraszelekciót. Várhatóan a kiadások megduplázódása lesz a választások elkülönítésének egyetlen új fejleménye.

A kisebbségi egyesületek „versenyztetése”

A 31 többjelöltes lista közül 16-ban nem lehetett verseny a kisebbségi szervezetek között, mert 14 listán ezek egyáltalán nem jelentek meg, kettőn pedig az összes jelölt ugyanahhoz az egyesülethez tartozott.

15 listán viszont legalább egy egyesület szerepelt, tehát elméletileg, azaz a jogalkotó szándéka szerint versenynek kellett volna lennie, legalább

az egyesület és egy független jelölt között. Csakhogy a névsorelsőt többnyire ott is megválasztották, ahol nem a választók által nyilvánvalóan preferált, hanem egy másik egyesülethez tartozott, vagy független volt (debreceni cigány, győri cigány, Bp. XI. cigány, lengyel, román, Bp. XVIII. cigány). Alig néhány esetben tapasztalható az, hogy az ábécé-preferencia ennél kisebb, elhanyagolható mértékben érvényesült.

Számos kis szervezet csupán a választásokon való részvétel céljából jött létre, majd nyomtalanul eltűnt. Ezekben a helyi etnikai közösségekben nem volt és azóta sincs olyan szervezeti elkülönülés, amely megosztaná a közösséget. A választás csupán alkalom volt arra, hogy egyes személyi ellentétek úgy jelenjenek meg, mintha szervezetek állnának egymással szemben, ennek azonban nem lett tartós következménye.

Ezeknél nagyobb figyelmet érdemel az a néhány eset, amelyekben országos egyesületek helyi versengése tapasztalható. Ilyen az örmények két nagy, egymással szemben álló egyesülete, az Arménia Népe (AN) és az Erdélyi Örmény Gyökök (EÖ). A XVIII. kerületben csak az AN, Szegeden csak az EÖ indított jelölteket, és természetesen megválasztották őket. Debrecenben az AN 4 képviselője mellé ötödiknek bejutott képviselő viszont nem az általa képviselt kis szervezetnek, hanem annak köszönhette bejutását, hogy névsorelső volt. A XI. kerületben alakulhatott volna ki csak igazi verseny az AN és az EÖ 5-5 jelöltje között. Az EÖ 4, az AN 1 képviselői helyet szerzett a kisebbségi önkormányzatban. De feltűnő az, hogy a megválasztottak között van a névsor elején álló négy személy, akik közül három az EÖ jelöltjeként indult. Esetünkben azonban a választás az ábécé-preferencia nélkül is problematikus lett volna. Ennek a két egyesületnek ugyanis nem a(z egyáltalán nem szükségszerű) szembenállása a lényeges, hanem az, hogy nagyjából a magyarországi örménység két rétegét képviselik. Szervezeteik viszonya tehát soha nem rendeződhet egymás „leszavazásával”. Az ilyen látszólagos versenyhelyzetek helyett inkább az együttműködés útjának egyengetése lenne célszerű. A kulturális élethez való hozzájárulásuk megítéléséhez sem ad semmiféle támpontot egy ilyen szavazás, amely csak a másik „legyőzésére” irányuló irracionális hajlamot erősítette, szembenállásukat fokozta és nem oldott meg semmit.

Kettőnél több egyesület a cigány listákon indult: Bp. XI. 6, Pécs 5, Debrecen 4, Bp. XVIII. 4, Miskolc 3, Győr 2, Szeged 2, és mindegyiken még függetlenek is. Hiába indult azonban sok kicsi és alkalmi szervezet, továbbá

számos független jelölt, Győrben, Pécsen és Szegeden mégis többséget kapott az, amelyről a választások nélkül is tudni lehetett, hogy ez a helyi szervezet (Cigányok Érdekvédelmi Szövetsége, Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület, Szegedi Cigányok Demokratikus Közössége). Másutt ilyen egyesület híján a függetlenek kaptak többséget (Miskolc, Bp. XI.). A magukat országosnak tekintő cigány szervezetek közül a Phralipe csak egy helyen, az MCDSZ kettőben, a Lungo Drom háromban tudott jelöltet állítani. Közülük az MCDSZ szerzett négy mandátumot (XVIII. ker.), a Lungo Drom pedig egyet (Debrecen, névsorelső). A nagyvárosok cigány tömegeiben tehát az országos szervezetek közül a legnagyobbnak tartott Lungo Dromnak sincs bázisa. A Lungo Drom nagy befolyása onnan ered, hogy a kis települések sok cigány önkormányzata jobban van képviselve az országos cigány önkormányzat megválasztásán, mint a nagyvárosok nagy létszámú cigány tömegeit képviselő néhány önkormányzat.

Képzettség és kisebbségi névhasználat

A szervezeti hovatartozáson kívül a doktori cím és a kisebbségre utaló családnév az, amely az ábécé-hatás dominanciája mellett egyes esetekben, némileg befolyásolta a választási eredményeket.

A szavazólapokon feltüntetett 373 jelölt közül 31-nek a neve mellett fel volt tüntetve a doktori cím, és közülük 27-et meg is választottak, sőt mi több, heten közülük szavazatelsők is lettek. A doktori címmel rendelkezők megoszlása persze nagyon egyenetlen. A 46 lista közül 16 listán egyáltalán nem szerepeltek, de a debreceni örmény önkormányzatba négyet, a szegedi lengyelbe hármat is beválasztottak. A doktori cím tisztelete talán valamelyest kisebb a fővárosban, hiszen budapesti az a négy, akiket nem választottak meg (közülük kettő névsorutolsó).

Bizonyára az ábécétől eltérítő tényező volt még a jelöltek személyes ismerettségű köre, népszerűsége is, de csak a szavazók szűk körében. Egy másik tényező is van, amelyet szintén lehetetlen számszerűsíteni. A választók valamelyest előnyben részesítették volna a megfelelő etnikumhoz való tartozásra utaló család-, sőt a keresztnéveket is. A magyarországi családnevek történetét ismerve azonban érthető, hogy ez a törekvés nem volt erős. Az esetek túlnyomó többségében ugyanis a családnév sem a valamely etnikumhoz való tartozást, sem az abból való származást nem fedi fel, sőt gyakran félrevezető.

Különösen félvezetők lehetnek az asszonynevek, hiszen sok asszonynak csak férje családneve után van kisebbségi származásra utaló neve, míg ő maga nem tartozik ahhoz a kisebbséghez. Más esetekben pedig ennek éppen a fordítottja igaz: a magyar asszonynev elfedi azt aényt, hogy ő például kifejezetten, teljes mértékben, minden szempontból valamely kisebbséghez tartozik, és nem is tartja magát magyarnak. Többen joggal kifogásolták, hogy kisebbségi lánykori nevüket csak azokban a ritkább esetekben tüntethetik fel a szavazólapokon, amikor egyébként ezt az asszonynevformát használják személyi igazolványukban is. Amikor férjhez menetelük idején saját névhasználatukról döntöttek, még nem vehették figyelembe azt, hogy lánykori nevük elhagyása majd valamikor hátrányos helyzetbe hozhatja őket egy akkor még nem létező közéleti szerepben, a kisebbségi önkormányzati választásokon.

Területi megoszlás

Győrben fordult elő az az egyedülálló eset, hogy a többjelöltes listán egy névsorutolsó jelölt kapta a legtöbb szavazatot. (Igaz ugyan, hogy egy nem is túl hosszú, 6 fős listán indult, és doktori címmel is rendelkezett.) Ennek a kivételes helyezésnek a következtében a győri listák körében alig mutatható ki az ábécé-preferencia, ti. a másik két lista közül csak az egyikben győzött a névsorelső. A másik véglet Miskolc, Szeged és Budapest, ahol a névsorelsők szavazatelőnye több, mint kétszeres. Ezt az ábécé-index mutatja, amelynek 1,0 körül kellene lennie abban az esetben, ha nem érvényesülne az ábécé-preferencia. (2. táblázat)

A névsorelsők a legjobb eredményeket a budapesti kerületekben érték el. A XVIII. kerületben kivétel nélkül mindegyik listán a névsorelső lett a győztes. A budapesti kerületek kisebbek ugyan, mint a nagyvárosok, a főváros részeként azonban ezek mutatnak leginkább nagyvárosi jelleget.

A nagyvárosok helyzete mindenesetre kiemelkedő jelentőségű. A néprajzi kutatások és a politikai illúziók szempontjából persze a hagyományosan kisebbségek által lakott kistéleplések az érdekesek, a kisebbségek jövője szempontjából azonban sokkal fontosabb az, hogy mi történik a nagyvárosokban.

Folyamatos a migráció az ország elmaradottabb rurális térségeiből a nagyvárosokba, és folyamatos a hagyományosan kisebbségek által lakott

Település kerület	Átlagos szavazatszám	Ábécé-index		Névsorelső = szavazatelső		
		Névsorutolsók	Névsor-elsők	né/nu	Esetek száma	Esetek aránya %
Győr	3	1195	901	1,33	1	33
Pécs	4	994	543	1,83	0	0
Szeged	8	763	358	2,13	5	62
Debrecen	2	1111	748	1,49	1	50
Miskolc	3	1128	505	2,23	1	33
Bp. XI.	6	1355	672	2,02	4	67
Bp. XVIII.	5	886	437	2,03	5	100
31 lista		1027	547	1,88	17	55

2. táblázat. Az ábécé-preferencia mértéke településenként.

vidékek elmagyarosodása is. A kisebbségek jövője döntően attól függ, hogy mekkora esélyük van identitásuk megőrzésére ott, ahová vándorolnak, vagyis a nagyvárosban. Ha itt hiányoznak vagy gyengék a kisebbségi szervezetek, akkor sorsuk az azonnali beolvadás. Azokban a nagyvárosokban azonban, amelyekben a fejlett országokhoz hasonlóan kibontakozik az etnikai reneszánsz, gyorsan növekedhet etnikai identitásuk megőrzésének esélye. A nagyvárosokban új típusú, a migrációban gyökerező etnikai közösségek jönnek létre, amelyek civil szervezeteik révén képesek sokkal tudatosabban fellépni etnokulturális sajátosságaik megőrzéséért, mint az előregedő, kiürülő vidéki közösségek.⁹ A vidéki közösségek helyzetének javulása is jórészt a nagyvárosi (fővárosi) szervezetek erejének, aktivitásának, a kisebbségpolitikára gyakorolt hatásuknak, befolyásuknak a függvénye.

Mire jók a kisebbségi választások?

A kisebbségi választásoktól a jogalkotó azt várta, hogy a kisebbségek megválasszák önkormányzati képviselőiket. A választásokon azonban alapvetően nem ez történt. A vizsgált településeken a települési önkormányzatokra szavazóknak 20-30-40 százaléka valamely kisebbségi listára is szavazott. Egészen biztos tehát, hogy jóval többen szavaztak rájuk, mint ahányan

ahhoz a kisebbségekhez tartoznak (kivéve a cigányokat, akikre általában kevesebben). A kisebbségi szavazótábort lényegében a népességnek az az egyharmada adja, amely tudatában van valamely felmenőjük kisebbségi származásának, esetleg maga is egy kisebbséghez tartozónak érzi magát (valamelyest vagy kifejezetten). Kisebbség és többség között nincs éles határ.

A jelölteket csak a kisebbségi egyesületekbe tömörült „bennfentesek” ismerték. A tekintélyes nagyságú kisebbségi szavazótábor tehát a kisebbségekre szavazott, nem pedig a számára ismeretlen jelöltekre. A kisebbségi képviselőket nem választották, hanem egy rossz rendszerben rosszul „kiválasztódtak”. Arról sincs szó, hogy a magyarok mintegy beavatkoztak volna a kisebbségek belső ügyeibe. A népesség jelentős része tudatában van kisebbségi származásának vagy maga is valamely kisebbséghez tartozónak érzi magát, s ezért úgy gondolta, hogy egy kisebbségi listára kell szavaznia.

A kisebbségi önkormányzati választások nem érték el a kitűzött célt, nem váltak be a gyakorlatban, tehát ilyenekre nincs szükség. A megfelelő legitimációval rendelkező civil szervezetek szerepét töltenék be, ezért feleslegsek.

Etnobiznisz

1993-ban a magyar kisebbségpolitika egyszerűen a kisebbségi önkormányzatok hatáskörébe utalta mindazon etnikai nyelvpolitikai, kulturális és hagyományőrző tevékenységeket, amelyeket, mint sok egyéb feladatot is, a fejlett országokban civil szervezetek látnak el, jelentős állami támogatással.

Pályázatok útján a kisebbségi önkormányzatok és a civil szervezetek egyaránt pénzhez juthatnak, a feltételek azonban alapvetően a kisebbségi önkormányzatoknak kedveznek. Őket támogatja a jogi háttér, a kiemelt, folyamatos, évről évre növekvő és feltételekhez nem kötött állami támogatás. Ezen felül a helyi önkormányzatoknak törvény szerinti kötelességei között szerepel az, hogy számukra helyiséget, technikát, szakmai segítséget, azaz megfelelő infrastruktúrát is biztosítsanak.

További különbség közöttük az, hogy az egyesületek lényegében a kisebbségi aktivisták és tagságuk folyamatos ellenőrzése mellett, a kisebbségi önkormányzatok pedig ellenőrzés nélkül tevékenykednek. Az Állami Számvevőszék és a közigazgatási hivatalok feladata csupán a pénzfelhasználás törvényességének és a számviteli szabályok betartásának ellenőrzése.

A határozatok azonban bármilyenek lehetnek, abba senkinek nincs beleszó-lása. A kisebbségi önkormányzatok pénzfelhasználását az eddigi legalapo-sabb vizsgálat¹⁰ sem tudta elemezni. Már csak azért sem, mert a vizsgálat ön-kéntes bevalláson alapult, és a kérdőívek nagy részét vissza sem küldték.

Az országgyűlés és települési önkormányzatok tevékenységét szigorúan szemmel tartja és ellenőrzi az ellenzék és a sajtó. A helyi kisebbségi önkor-mányzatokban azonban nincs ellenzék, ez az önkormányzat nem számol be senkinek, nem számol el senkinek, nem vonhatja felelősségre senki. Füg-getlensége ebben a vonatkozásban nagyobb, mint a kormányé vagy a tele-pülési önkormányzaté.

A cigányságtól (sajátos helyzete miatt) eltekintve, a nem cigány kisebb-ségek esetében az etnokulturális sajátosságok megőrzésének legfontosabb területei fontossági sorrendben a következők lennének: családi anyanyelv-használat, a gyermekek anyanyelvi nevelése, anyanyelvi oktatás, anyanyelvi kultúra, az anyanyelv használata egyéb területeken, hagyományápolás és egyebek.

Ezek a törekvések egyes esetleírások szerint az országos kisebbségi ön-kormányzatokban elég erőteljesen érvényesülnek. Ugyanakkor az tapasztal-ható, hogy a fenti sorrend egyre több helyi kisebbségi önkormányzat pénz-felhasználásában nemcsak hogy nem érvényesül, hanem a sorrend már for-dított. Igaz, hogy ez a megállapítás nem felmérés eredménye, hanem csak az egyre elterjedtebb szubjektív megítélésen alapul, amelyet kisebbségi ve-zetők nem is igyekeznek cáfolni, ugyanis a „sajátos magyarországi viszonyokkal” magyarázzák azt. A közmegítélés szerint a kisebbségi önkormány-zati képviselőnek nem kell értenie semmihez, s egyetlen feladata a kisebb-ségi önkormányzatok rendelkezésére álló pénz törvényes elköltése¹¹. Mint láttuk, elsősorban egyebekre, s ebbe bármilyen emberi tevékenység belefér. Elsősorban az ilyen tevékenységre használják az etnobiznisz kifejezést.

A kialakult furcsa helyzetre azonban az is jellemző, hogy ahol nincs etno-biznisz, hanem az etnokulturális sajátosságok megőrzéséért folyó érdemi munka folyik, ott a szükséges pénz töredékével rendelkeznek, és a meglévő pályázati rendszerben folyamatos szolgáltatásokat nem tudnak biztosítani.

A legitimitációhiány, az ellenőrzés nélküli működés és az etnobiznisz miatt a helyi kisebbségi önkormányzatok rendszere nem illeszthető be a de-mokratikus társadalmi rendbe. Ahol az önkormányzatoknak mégis van bi-zyonyos fokú legitimitációjuk, ott azt elsősorban az őket létrehozó, mögöttük

álló egyesületeknek köszönhetik. A rendszer lényegéből következik azonban az egyesületekhez fűződő kapcsolat lazulása, a civil szférától való további eltávolodás, és a szaporodó egyéb riasztó jelenségek is (a kritikát kisebbségellenes megnyilvánulásként interpretálják, hiányzó legitimációjukat többek között historizálással igyekeznek pótolni, más etnikumokkal szemben határozzák meg magukat, pártpolitikával foglalkoznak stb.).

A kisebbségpolitikai modell megtisztításának lehetősége

A helyi kisebbségi önkormányzatoknak szánt feladatok ellátásához nincs szükség közjogi értelemben vett önkormányzatokra, hiszen az egyesületek legalább olyan jól, de inkább egyszerűbben, demokratikusabban és hatékonyabban gyakorolhatnák valamennyi eddigi kisebbségi önkormányzati jogosítványt. Ez ma már nem is vita tárgya. Az egyetlen súlyos ellenérv az, hogy a kisebbségi érdekképviselő közjogi súlyában határozott visszalépés lenne az önkormányzatiság „megvonása”¹². Meggyőződésünk szerint máris ennél súlyosabb érvek szólnak a rendszer fenntartása ellen, ugyanakkor nem is az önkormányzatiság „megvonása” a teendő.

A kisebbségi kulturális autonómia megvalósulásának legfontosabb biztosítéka az, hogy szervezeteiket demokratikus úton hozzák létre, és azok demokratikusan és hatékonyan működjenek a kisebbség etnokulturális sajátosságainak megőrzése érdekében. A helyi kisebbségi önkormányzatok egyik követelménynek sem tesznek eleget.

A felesleges helyi kisebbségi választások és önkormányzatok mögött azonban ott állnak a helyi egyesületek. Igaz, ezek számos településen még hiányoznak. Az egyesülési törvény azonban már tíz fővel lehetővé teszi egyesület alapítását. Külön nyereség lenne a kisebbségi önkormányzatok megszűnése ott, ahol öt olyan támogatójuk sincs, akik velük együtt megalakítanák a szerepüket átvevő egyesületet, hiszen ez egy olyan elszigetelt, ötagú szervezet, amely valószínűséggel csak etnóbiznisszel foglalkozik.

Az országos önkormányzatok rendszere nemcsak megmaradna, hanem jelentősen megerősödne, hiszen azt az egyesületeknek, tehát a megfelelő legitimációval rendelkező helyi kisebbségi szervezeteknek a küldöttei választanák.

Összefoglalás

Az öt nagyváros és két budapesti kerület összesen 46 kisebbségi önkormányzat választásának elemzéséből levont következtetések az alábbiak:

1. A kisebbségi kulturális autonómia megvalósulásának legfontosabb biztosítója az, hogy szervezeteiket legalább olyan demokratikusan hozzák létre és azok legalább olyan demokratikusan és hatékonyan működjenek a kisebbség etnikulturális sajátosságainak megőrzése érdekében, mint a helyi kisebbségi egyesületek. A helyi kisebbségi önkormányzatok egyik követelménynek sem tesznek eleget, de a kisebbségeket képviselő szervezetek megduplázása miatt jó működésük esetén is feleslegesek lennének.
2. Az esetek mintegy fele részében az aktivisták előre eldöntik a választási eredményeket, ezért a választások feleslegesek.
3. A választók az esetek másik felében sem személyre, hanem kisebbségre szavaznak. A jelöltekre leadott szavazatok számát az ábécében elfoglalt helyük determinálja, és az összes többi tényezőnek együttesen is csak ennek alárendelt szerepe van. Az ilyen kisebbségi választások a demokráziát látszatát keltik, ugyanakkor a demokráciát rombolják és kontraszelektációs folyamatokat indítanak el.
4. Az ábécérendbe állított jelöltek és a rájuk adott szavazatok alapján kialakított erőssorrend közötti kapcsolat szoroságát mutatja a Spearman-féle rangkorrelációs együttható, amely esetünkben 0,8. Az eredmény ugyanez volt 1995-ben is, amikor a kisebbségi választásokat a helyi önkormányzati választásoktól elkülönülten tartották. Ennek az elkülönítésnek a tervezett törvénybe iktatásától tehát a költségek megduplázódásán kívül más következménye nem várható.
5. A részben kontraszelektált és demokratikus ellenőrzés nélkül működő helyi kisebbségi önkormányzatok körében általános az etnobiznisz, azaz beszámolási kötelezettség és számonkérési lehetőség nélkül költik el az állami és önkormányzati pénzeket.
6. Az országos kisebbségi önkormányzatok helyzete, legitimitációja csak akkor erősödhet meg, ha a megfelelő legitimitációval rendelkező helyi kisebbségi egyesületek küldöttei választják.

JEGYZETEK

- ¹ Az 1993. évi LXXVII. törvény a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól.
- ² Az 1989. évi II. törvény az egyesülési jogról.
- ³ Itt nem foglalkozunk az ifjúsági, írói, vallásos, szakmai stb. ún. rétegszervezetekkel.
- ⁴ *Beszámoló a nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosának tevékenységéről.* 1998. január -1998. december 31. Országgyűlési Biztosok Hivatala, 1999.
- ⁵ Boka Tibor: Az 1998-99-es kisebbségi önkormányzati választások egyes tapasztalatairól. In *Conviețuirea. Együttélés*, 1999, 2-3, 96-100.
- ⁶ *Beszámoló a nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosának tevékenységéről.* 1998. január -1998. december 31. Országgyűlési Biztosok Hivatala, 1999, 140-141.
- ⁷ Csak a násznép által megválasztott, kéttagú, közjogi státuszú házastársi önkormányzatok lennének jogosultak családi pótlékra, adókedvezményre, stb. A pénz felvételét követően a házastársak persze roppant elégedettek lennének a házastársi önkormányzatok működésével, és egyáltalán nem éreznék azokat feleslegesnek.
- ⁸ *Beszámoló a nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosának tevékenységéről.* 1999. január 1. – 1999. december 31. Országgyűlési Biztosok Hivatala, 2000, 32-33.
- ⁹ Lásd: Rátkai Árpád: A kisebbségi aktivitás új központja: Szeged. In *Regio*, 1997, 1, 82-103.; Rátkai Árpád: A szegedi etnikai közösségek. In *Eurotrio*. Mutatványszám, 1997, 28-36.; Rátkai Árpád: Szeged változó etnikai arculata. In *Conviețuirea. Együttélés*. (Szeged) Anul 1. nr. 4. 1997. – Anul 2. nr. 1. 1998.; Rátkai Árpád: A migráció nyomán létrejött etnikai közösségek Szegeden. In *A migráció és mobilitás*. 2. A KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Konferenciája. 1997. nov.10-11. Budapest, 1999, KSH, 199-207.; Rátkai Árpád: A kisebbségek társadalmi súlyáról. In *Conviețuirea. Együttélés*. 1999, 2-3, 100-105.; Rátkai Árpád és Sümeghy Zoltán: A Dél-Alföld nem magyar és nem cigány kisebbségei. In Szónokyné A. G. (szerk.): *Határok és régiók. Nemzetközi Konferencia. Szeged, 1999. november 29-30.* Szeged, 2000, JATE Gazdasági Földrajzi Tanszék (megjelenés alatt).
- ¹⁰ Csefkó Ferenc és Pálné Kovács Ilona: *Kisebbségi önkormányzatok Magyarországon.* Budapest, 1999, Osiris.
- ¹¹ Boka Tibor: Az 1998-99-es kisebbségi önkormányzati választások egyes tapasztalatairól. In *Conviețuirea. Együttélés*,. 1999, 2-3, 96-100.
- ¹² Csefkó Ferenc: A kisebbségi önkormányzatok közjogi státusa, működésük meghatározó területei. In *Regio*, 1998, 4, 39-52.

ÁRPÁD RÁTKAI

The Lack of Legitimacy of the National Minority Self-Governments

The author gives the analysis of the elections in 46 autonomies of the minorities held in the 5 cities in the countryside in Hungary and two districts of Budapest. According to him, the election's results are generally settled beforehand, thus they are needless. On the other hand the votes by the electorate are given to the national minority and not to a person. The numbers of the votes are determined by their place in the alphabet and all other factors have inferior places. While these minority elections have the appearance of the democracy, it destroys it and launches a process of counter selections. The 'ethno business' is general among the unsupervised and partly counter – selected autonomies, that is to say, they spend the state and self-government's money without being held responsible.

KISEBBSÉGEK RÉGI ÉS ÚJ SZERVEZŐDÉSEI

ANGYAL BÉLA

A csehszlovákiai magyarság anyaországi támogatása a két világháború között

A határon túli magyarság anyaországi támogatása a legutóbbi évekig tabu témának számított a magyar kisebbségekkel foglalkozó szakirodalomban. Ennek részben politikai okai voltak, a történészek attól tartottak, hogy a magyarellenes, nacionalista körök kaphatnak újabb történelmi érveket a kisebbségi pártok és intézmények elleni támadásokhoz.¹ Másrészt az anyagi támogatás kérdését mindig titkosan kezelték, a dokumentumok jelentős részét megsemmisítették, és csupán töredékes iratanyag maradt ránk.

Az államfordulat utáni évek

A történelmi Magyarország első világháborút követő feldarabolása után az elcsatolt területek magyarságának kérdése országos kérdéssé vált, amellyel a Károlyi Mihály vezette, majd az azt követő kormányoknak szembe kellett nézniük. Az elszakított területekről meginduló menekültáradat sürgős intézkedéseket követelt.²

Az első hónapok, magyarországi intézkedéseiről kevés adat áll rendelkezésünkre. Átgondolt intézkedésekről nem is igen beszélhetünk a politikai helyzet ingatag volta, a forradalmi események, a gyakori kormányváltások és a későbbi román megszállás miatt.

A megszállt területek magyarságának ügyeivel a Károlyi-kormány, majd a Tanácsköztársaság bukását követő zavaros időszakban az ellenforradalmi kormány több kormány szerve is foglalkozott. A Nemzetiségi Minisztériumon kívül még két, a Külügy- és a Propaganda Minisztérium is igyekezett felügyelni ezt a területet. Ugyanakkor számos társadalmi szervezet, egyesület jött létre, hogy a megszállt területek érdekeit képviselje és a menekülteket ellássa.³

A felvidéki megszállt területek ügyeivel elsősorban a Nemzetiségi Minisztérium Tót Főosztálya, a Propaganda Minisztérium győri kirendeltsége és a Tót Központi Iroda foglalkozott. Ez utóbbi létrejöttéről keveset tudunk. Egyes adatok szerint már a Tanácsköztársaság alatt is létezett.⁴ A Propaganda Minisztériumot 1919. december 23-án megszüntetik, tevékenységi körét a Miniszterelnökség (ME) III. ügyosztálya veszi át, amely egy előterjesztés szerint már több mint másfél évtizede foglalkozik „az idegenben élő magyarok nemzeti gondozásával.”⁵

A társadalmi szervezetek közül a Területvédő Liga (TEVÉL) és annak egyik fiókszervezete, a Felvidéki Liga (FL) fejtett ki tevékenységet a csehek által megszállt területen. A FL 1919-ben jött létre, elsősorban a Felvidékről Magyarországra menekült hivatalnokok, állami alkalmazottak hozták létre. Tevékenysége kezdetben a menekültek gondozására is kiterjedt.⁶ Az ellenforradalmi rendszer megszilárdulása után, annak anyagi segítségével, főleg a Felvidéken végzett hírszerzés és kémtevékenység révén a katonai szervezkedésben és propagandában vett részt.

Az említettek mellett még számos más szervezet is tevékenykedett a Felvidéken. A zavaros, gyakran egymás ellen is dolgozó, különböző elképzeléseket támogató szervezetek tevékenysége nagyrészt még feltáratlan. Aktivitásuk a revíziós törekvések, a szegedi ellenforradalmi kormány hatalomra kerülése után erősödött fel 1919 őszén. A szegedi kormány vasutasokból és katonatisztekkel álló futárszolgálaton keresztül tartotta a kapcsolatot a megszállt területekkel.

A Csehszlovákiához csatolt területek visszaszerzése érdekében a kezdeti időszakban katonai akciók előkészítésén munkálkodtak a különböző hivatalos és félhivatalos szervezetek.⁷ Erőteljes propagandát fejtettek ki a megszállt területen egy népfelkelés előkészítése érdekében. Elsőrendű feladatnak tekintették a szlovák (és ruszin) autonómia-törekvések támogatását. Az egykor Magyarországhoz tartozott területek autonómiájának elérésével

az új állam kereteinek szétfeszítését, a területi integritás helyreállítását kívánták elősegíteni. A szlovák és ruszin autonómiatörekvések, a történelmi hagyományokon kívül, abból táplálkoztak, hogy a politikai és gazdasági helyzet más volt a Felvidéken és Kárpátalján, mint Csehországban. A Magyarországtól elcsatolt országrészeket súlyosan érintette a monarchia piacainak elvesztése, iparuk nem tudta felvenni a versenyt a fejlettebb cseh iparral, magasabb volt a munkanélküliség és a szociális problémák is súlyosabban voltak.

A hivatalos magyar kormánykörök Csehszlovákia létrejöttére nem tekintették úgy, mint a történelmi Magyarország szláv népeinek egyesülésére anyaországgával. Míg az erdélyi románság esetében nyilvánvaló volt, hogy egy nemzetet alkot a Regátban élő román nemzetrésszel, Csehszlovákia esetében következetesen tagadták az ott élő szláv népek egy nemzethez való tartozását. A hivatalos csehszlovák állameszmét támadták ezzel, amely a cseh és a szlovák népet egyazon nemzet két ágának tekintette. A hivatalos magyar kormányzati politika két évtizeden keresztül hol nyílt, hol titkos eszközökkel arra törekedett, hogy a szláv népek közötti közlekedést megakadályozza, illetve a nyelvi, vallási különbségeket elmélyítse és ezzel megingassa az államot. Ehhez igyekezett felhasználni a szlovák és a ruszin autonómia törekvéseit. Számára a szlovákság nem fajtestvérei által felszabadított nemzet, hanem a csehek által megszállt népesség volt, mely az „öslakos” magyarokkal, németekkel és ruténnel együtt küzd a felszabadulásáért. A magyar vezető körökben, a szlovák sérelmek túlhangsúlyozása miatt, a második világháborúig élt az a meggyőződés, hogy egy esetleges népszavazáson a szlovákok és a ruszinok a Magyarországhoz való csatlakozás mellett szavaznának.⁸ Az autonómiatörekvéseket, illetve az ezt szorgalmazó szlovák, valamint rutén pártokat, mint azzal a későbbiekben még részletesen foglalkozunk, anyagilag is támogatták a magyar kormánykörök.

A Felvidéki Liga és a Tót Központi Iroda elsősorban katonai akciók útján képzelte el a megszállt területek felszabadítását. A Nemzetiségi Minisztérium Tót Főosztálya a szlovák autonómia támogatásában látta elérhetőnek a területi integritás helyreállítását. A Tót Főosztály és a Tót Központi Iroda munkatársai nagyrészt a magyar érzelmű felvidéki származású szlovák értelmiségiek, újságírók, hivatalnokok köréből kerültek ki. Munkájukban részt vett Clair Vilmos, Dvortsák Győző, Janovetz Lajos, Pechány Adolf,

Podhorszky György, Steier Lajos, Szviezsényi Zoltán.⁹ Nyelvtudásuk és helyismeretük nélkülözhetetlen volt az intézmények munkájához.

A szlovák nemzeti törekvések szellemében került sor a néppárt vezetőknek, Andrej Hlinkának, František Jehličkának (Jehlicska Ferenc) és társainak útjára Párizsba 1919 augusztusában. Az utat a lengyel kormány finanszírozta és a magyar kormány is támogatta. A szlovák küldöttség Párizsban a békekonferencián akart szót emelni Szlovákia autonómiájáért, de útjuk nem járt eredménnyel. Hlinka októberben visszatért Csehszlovákiába, ahol letartóztatták, és csak azután szabadult börtönéből, hogy 1920 áprilisában parlamenti képviselővé választották. Jehlicska Párizsból Budapestre utazott, ahol 1919 decemberében megalakította a Magyarbarát Tót Néppártot. 1920 elején Lengyelországban találjuk, ahol részt vett egy Csehszlovákia ellen irányuló közös magyar-lengyel katonai fellépés előkészítésében. Néhány év múlva Bécsbe költözött, és évtizedekig a magyar kormány szolgálatában állt a csehek által elnyomott szlovákok felszabadításáért harcoló egyik emigráns csoport vezetőjeként.

1919 elején megindult a magyar politikai szervezkedés is a megszállt területeken. A pártok szervezése felgyorsult 1920 elején, mivel áprilisra kiírták a parlamenti választásokat. Az új szerveződések elsősorban az államfordulat előtt létezett pártokra, másrészt a meglévő egyházi és gazdasági szervezetekre épültek rá. Ezek közül a legszervezettebb a Magyarországi Szociáldemokrata Párt volt, amely az államfordulat után nemzeti tagozatokra esett szét.

A háború előtt már létezett keresztényszocialista mozgalom újjászervezése 1919 elején indult meg. Két központja volt a szervezkedésnek: Pozsony és Kassa. Jelentős volt még a nyugati országrészben a nyitrai szervezet, amelynek vezetője Lelley Jenő ügyvéd volt, az Országos Keresztényszocialista Párt (OKP) első elnöke. Nyitrán jelent meg a keresztényszocialisták első magyar nyelvű hetilapja, *Népakarat* címmel 1919 áprilisában. A kassai csoport Fischer-Colbrie püspök körül jött létre, aki egyetlen felvidéki püspökként maradt helyén az államfordulat után. A keleti szervezkedés élén Wirth Gyula, Fleischmann Gyula és Tost Barna állt. Az újjászerveződő keresztényszocialista mozgalom hangsúlyozta keresztény egyetemes jellegét, és az összes „óslakos” polgár pártja kívánt lenni. A pártépítésbe igyekeztek bekapcsolni a magyarokon kívül a szlovákokat és a németeket is.

További magyar jellegű párt szervezése is elkezdődött a választások előtti hetekben. Az impériumváltás előtt létezett pártalapokra építkezett

a másik jelentős magyar szervezet, a kisgazdapárt is. A szerveződés központjai ebben az esetben Komáromban és Gömör megyében voltak. 1920 februárjában került sor az Országos Magyar Kisgazda és Földműves Párt alakuló ülésére Komáromban, vezetői Mohácsy János, Füßy Kálmán és Lukovich Ferenc voltak. A másik kisgazda központ vezetői, amely a Gömör-Nográdi Gazdasági Egyesületre támaszkodva jött létre, Szent-Ivány József, és Törköly József lettek. A két legjelentősebb magyar politikai szervezet, a keresztényszocialista és a kisgazdapárt között az egyik jelentős különbség az volt, hogy az utóbbi inkább a református vallású magyarságra támaszkodott. Legjelentősebb vezetői Szent-Ivány és Törköly evangélikus vallásúak voltak.¹⁰

Az irredenta törekvések egységesítése érdekében a magyar kormány kezdeményezésére 1920 áprilisában létrejött egy titkos szerv, amely irányította és koordinálta a kormány ilyen irányú törekvéseit. A titkos szerv vezetője, Kánya Kálmán a külügyi apparátus egyik irányítója lett. A felvidéki mozgalom vezetésére és a kormány közötti kapcsolat fenntartására két személy kapott megbízást. A katonai feladatok irányítását Siménfalvy Tihámér alezredes végezte, a polgári ügyeket báró Kürthy Lajos¹¹ felügyelte.

A katonai támadásra történő felkészülés megkövetelte, hogy a Csehszlovákiában folyó magyar katonai és politikai szervezkedés irányítását is egységesítsék. Felmerült annak az igénye, hogy egy olyan személy kezében fussanak össze a katonai szervezkedés számai, aki az utasításokat egyenesen a kormánytól kapja. Ez a megbízott, 1920 januárjától, Tuka Béla pozsonyi egyetemi tanár volt.¹² Tuka a húszas évek elején a magyar pártok szervezésében is jelentős szerepet játszott.

Az első írásos adataink a Felvidékre irányuló anyagi támogatásról 1919 végéről származnak. A Tót Központi Iroda 1919. december 15-én levélben fordul Haller István közoktatási miniszterhez, aki korábban a Propaganda Minisztériumot irányította, és közli vele, hogy előző minisztersége alatt a győri kirendeltség vezetőjével a keresztényszocialista párt részére küldött 50 ezer koronát a cseh határőrök elvették. Tobler János, a pozsonyi keresztényszocialisták titkára újabb összeg kiutalását kéri, mivel pénz nélkül nem folytatható a szervezkedés. A tót iroda felajánlja, hogy az újabb összeget eljuttatja rendeltetési helyére.¹³ Az esettel és a győri kirendeltség vezetőjének korábban viselt dolgaival a Miniszterelnökség III. ügyosztálya foglalkozott a továbbiakban, mivel, mint azt már korábban említettük, ez az osztály vet-

te át az 1919 végén megszüntetett Propaganda Minisztériumtól az elcsatolt területek magyarságának gondozását. A ME kérte a pénzügyminisztertől a megszüntetett minisztérium fennmaradt 2 millió koronájának a részére történő átutalását, hogy új feladatait elláthassa.¹⁴

A csehszlovákiai parlamenti választások előkészületeire Lelley Jenő keresztényszocialista pártelnök 150 ezer cseh koronát kapott 1920. április elején a magyar kormánytól. Ez az összeg azonban jóval elmaradt a korábban a kormány részéről ígért 8 milliótól.¹⁵ Kürthy István, volt komáromi főispán, kezelt egy másik összeget Komáromban 1920 áprilisában.¹⁶ A parlamenti választások után, amely során a kisgazdáknak és a keresztényszocialistáknak is sikerült képviselőt juttatniuk a parlamentbe, a politikai pártok, elsősorban az OKP anyaországi támogatása rendszeressé válik. A magyar kormány a szlovákiai magyarság hivatalos képviselőinek ismerte el a pártok vezetőit.

A pártok rendszeres havi támogatása megítéléséről 1920 nyarán levelezést folytatott a miniszterelnök, a Felvidéki Liga, a Miniszterelnökség, Haller István és Kürthy Lajos báró. A Felvidéki Liga június 9-én levélben fordult Simonyi-Semadam Sándor miniszterelnökhöz. „A csehek által megszállt felvidéken a keresztényszocialista párt van első sorban hivatva arra, hogy a szociál demokráta és a csehek által fizetett egyéb agitátorok magyarellenes propagandájával sikerrel vegye fel a harcot, s a magyarellenes agitáció hatását teljesen paralizálja. E párt szívvel-lélekkel küzd a felvidéki magyarság érdekeiért s a mint azt néhány e napokban itt járt tekintélyes vezető tagja kifejezésre juttatta, természetesen kész az ellenpropagandát szóval és írásban (napi sajtó, röpcédulák stb.) a legnagyobb eréllyel megindítani. Hogy e nagy munkájához sikerrel foghasson, megfelelő anyagi eszközökre volna szüksége, annál is inkább, mert eddig is nagy anyagi nehézségekkel küzdött e párt, támogatásért többször fordult hozzánk s sajnos anyagi eszközei elégtelenségén múlt, hogy a választásokból nem került ki nagyobb eredménnyel.¹⁷ A kérést Haller István vallás- és közoktatásügyi miniszter is támogatásáról biztosítja a Teleki Pálnak, az újonnan kinevezett miniszterelnöknek írt levelében.¹⁸ A ME III. ügyosztálya, a miniszterelnökkel történt szóbeli megegyezés után a párt három központja (Pozsony, Komárom és Kassa) részére 15-15 ezer korona támogatást javasol a májusi és júniusi hónapokra, tehát összesen 90 ezer koronát. Eredetileg csupán a pozsonyi és a kassai pártszervezeteket kívánták támogatni, a Felvidéki Liga javas-

latára később kiterjesztették a támogatást a komáromi szervezetre is. Az ügyben a ME III. ügyosztályának vezetője kikéri Kürthy Lajos báró véleményét is.¹⁹

A keresztényszocialista párt támogatása azonban a további hónapokban is folytatódott és egyre rendszeresebbé vált. A pénzt Tuka Béla kapta kézhez, és ő is osztotta szét. Fennmaradt néhány Tuka Béla által készített elszámolás. Az egyik az 1920. október 25-től 1921. március 31-ig terjedő időszakraól ad képet. A dokumentum címéből kiderül, hogy ez volt a harmadik elszámolása. Tuka ez alatt az öt hónap alatt 669 571 cseh koronát kapott, a legnagyobb összeget, 370 ezer koronát futár útján, egy 40 ezer koronás összeget „Kürthytől”. Ez utóbbi esetben bizonyára a Kürthy Lajos által kezelt számláról kapta. A kiadások oldalán a három legjelentősebb tétel: „Tvrdi Jenő részére, tót mozgalom céljaira, elszámolás később 85.341 K,... Szentiványi Józsefnek a kisgazdapárt, Szepesség és Ruszinszko részére febr. márcz. 174.000,... Pozsonyi ker. szocz. pártnak adósság fizetésre 150.000”²⁰ Az elszámolásból kiderül, hogy a legnagyobb összeget a pártok támogatására fordították. A támogatottak között újabb pártok és területek jelentek meg. Ilyen a Szepesség, ahol a Szepességi Német Párt kapott támogatást, amely szorosban együttműködött a magyar ellenzéki páttal. A másik jelentős terület Kárpátalja, korabeli nevén Ruszinszko, ahol megalakult az OKP és a kisgazdapárt is, de ezek finanszírozása területi elven és nem az országos pártok alapján történt. Kárpátalja finanszírozási különállását az egész két háború közötti időszakban megőrizte. Tvrdi Jenő az OKP szlovák osztályát vezette, a neki nyújtott magas összeg mutatja, milyen nagy jelentőséget tulajdonítottak a magyar politika irányítói a párt szlovák területekre történő kiterjesztésének.

Az OKP-nak nyújtott támogatást illetően éves összegzés is a rendelkezésünkre áll az 1920-as évről. Ebben „adományok” címén 180 ezer korona szerepel.²¹ Feltételezésünk szerint ez a rovat rejti magába a magyar kormánytól kapott támogatás egy részét. Ezt a számot óvatosan kell fogadni az előző számok tükrében. Feltételezésünk szerint a választásokra kapott összeget az OKP hivatalos kimutatásában nem szerepeltették. A bevételi oldalon a legnagyobb tételek az adományokon kívül: *Népakarat* 186 ezer és párttagdíjak 128 ezer korona. Kiadási oldalon a legnagyobb összeget a személyi és adminisztratív kiadások (216 ezer), a *Népakarat* (290 ezer) és a választások költségei (148 ezer) teszik ki. A *Népakarat* a párt hetilapjaként mű-

ködött, és a fenti számokból kiderül, hogy jelentős veszteséget halmozott fel. Ennek ellenére, agitációs célból, 1921 januárjától napilappá alakították. Elsősorban erre a tényre és a szlovák titkárság működésének kiszélesítésére hivatkozva, amelynek a szlovákság megnyerésében szántak jelentős szerepet, az 1921. évi költségvetés előterjesztésében az adományok rovatban már 1 200 000 korona szerepelt, vagyis ennyit vártak támogatásként a magyar kormányköröktől.²²

A politikai pártok közül a kezdeti időszakban elsősorban a keresztényszocialista párt kapott rendszeres támogatást. A kisgazdapárt központi titkára, Lukovich Ferenc 1920 októberében levelet írt a magyar külügyminiszternek, amelyben évi 60 ezer csehszlovák korona támogatást kért pártja részére.²³ A támogatások áttekinthetősége és a két párt vezetői befolyásának megerősítése érdekében egy szűk bizottságot kívántak létre hozni, de ennek a csoportnak a kizárólagosságát a magyar kormány nem fogadta el. A pénz elosztásáról és kezelésről továbbra is Tuka döntött. Tuka Béla 1921. február 26-án kelt jelentése ezt egyértelműen megerősíti. „A 370 000 sokolt (csehszlovák koronát – A. B. megj.) megkaptam s részben már el is osztottam, amint megállapítottam a felosztási kulcsot Tátrafüreden, nem pártközileg állapítottam meg, hanem a párt szervezésében részt nem vevő Jabloniczky és Körmeny képviselők magán véleménye alapján.”²⁴ Tuka a későbbiekben többször kérte a maga által megállapított elosztási kulcs módosítását, illetve a támogatás emelését.²⁵

Az egyes pártok és területek egymással is rivalizálva igyekeztek minél nagyobb támogatáshoz jutni, ezért a magyar kormány szorgalmazta egy közös központi irányító szerv létrehozását. Első lépésként november 30-án Ungváron a kárpátaljai magyar pártok megalakították a Ruszinszkói Magyar Pártszövetséget, majd december 7-én Ótátrafüreden létrejött a Szlovenszkói és Ruszinszkói Szövetkezett Ellenzéki Pártok Közös Bizottsága. Az alakuló ülésen Rakovszky Iván elnökkölt. A közös bizottság elnökévé Szilassy Béla losonci földbirtokost választották. A Közös Bizottságnak 60 delegált tagja volt, amelyben az egyes pártok súlyuknak megfelelő számban vettek részt. Az arányok véglegesítésére a Közös Bizottság harmadik ülésén, 1921. február 14-én Pöstyénben került sor. Az Országos Keresztényszocialista Párt 28, az Országos Magyar Kisgazda, Földműves és Kisiparos Párt 20, a Ruszinszkói Magyar Pártszövetség 12, a Szepesi Német Párt pedig 8 taggal képviseltette magát. Pöstyénben február 14-én megválasztottak egy szű-

kebb, nyolctagú ún. Vezérlő Bizottságot, amelynek elnökévé Körmendy-Ékes Lajos parlamenti képviselőt választották. A Vezérlő Bizottságban minden résztvevő párt két-két taggal vett részt. Elhatározták egy sajtóosztály létrehozását, amelynek elnöke Lelley Jenő, igazgatója Szent-Ivány József lett.²⁶

A pártokkal a támogatások összegéről a Külügyminisztériumban Kánya Kálmán egyezett meg 1921 tavaszán. A megállapodás alapján a támogatások havi összege csehszlovák koronában a következő volt: Prága központ 10 ezer, losonci központ 2 ezer, rendelkezési alap: Pozsony 5 ezer és Losonc 5 ezer. A keresztényszocialista párt a támogatást három címen kapta – Pozsony 30 ezer, Kassa 30 ezer, „tót csoport” 15 ezer. A kisgazdapárt két központja, Komárom és Gömör 15-15 ezer koronát kapott. A szepességi németek (Zipser Deutsche Partei) havi tízezret. Ez együtt, Szlovákia részére, 137 ezer koronát tett ki. Ezen kívül a Ruszinszkói szervezetek összesen kaptak 70 ezer koronát a következő elosztásban: ruszinszkói kisgazdapárt és ruszinszkói keresztényszocialista párt egyaránt 15 ezer, a ruszinszkói jogpárt 5 ezer, a ruszin párt (?) 20 ezer, és végül a jogpárt a Magyar Hírlapra 15 ezret.²⁷

A politikai célokra fordított összegeken kívül jelentős támogatást kaptak az első években az elbocsátott tisztviselők. Erről kevesebb adatunk van. 1920-ban negyedévente az erre fordított összeg 400 ezer koronát tett ki, és részben különböző magyarországi segélyszervezetektől, részben a kormánytól érkezett. A pénz elosztását Kiss Albert, a pozsonyi egyetem dékánja végezte.²⁸ Sor került a tisztviselők rendszertelen támogatására is. Körmendy-Ékes Lajos e célra 1921 nyarán 100 ezer koronát kapott Hege-dűs Lóránt pénzügyminisztertől. A pénz elosztására egy külön bizottság alakult Kassán Szalay László volt főispán elnöke alatt. A bizottság munkájában részt vett többek között Tost Barna plébános és Juhász Béla.²⁹

A felsorolt támogatásokon kívül még a katonai szervezetek, a sajtó, az iskolák is kaptak a vizsgált időszakban rendszertelenül anyagi támogatást, továbbá egyes egyházak, egyházi szervezetek is. Ezeket többnyire személyes ismeretség, korábbi kapcsolataik révén sikerült megszerezniük. Ezekről azonban nincsenek számszerű, írásos adataink.

Az első évek támogatását áttekintve elmondható, hogy nem volt meghatározott stratégia és költségvetés a Csehszlovákiához csatolt területek magyarságának anyagi támogatására. A támogatást a Magyarországon legfontosabbnak ítélt célokra adták, azok rendszertelenül érkeztek. Nagy jelentőség-

ge volt az anyaországi támogatás megítélésében a kisebbségi magyarság vezetőinek régebbi személyes kapcsolatainak.

Bethlen István miniszterelnöknél május 11-én értekezletet tartottak az irredenta szervezetek megszüntetése, illetve korlátozása érdekében. Elhatározták, hogy megszüntetik a katonai szervezkedést a megszállt területek felszabadítására.³⁰ Elhatározták továbbá az egyes szervezetek felülvizsgálatát, a legveszedelmesebbek felszámolását. A megmaradó intézmények alapszabályaiból ki kellett iktatni a területi integritásra vonatkozó részeket, nem használhattak erre utaló szimbólumokat.³¹ Az értekezletet követő hetekben kormánydöntések születtek, amelyek nyomán kialakult a határon túli magyarság ügyeivel foglalkozó intézmények új rendszere, amely nagy vonalokban az egész Bethlen-kormányzás alatt érvényben volt. Német mintára úgy döntöttek, hogy létrehoznak társadalmi szervezeteket, amelyek ezek után az állam titkos irányításával és pénzügyi támogatásával végzik a határokon túli magyarság gondozását.³² Ennek érdekében a következő intézményeket hozták létre: Népies Irodalmi Társaság (Erdély), Szent Gellért Társaság (Délvidék) és a Rákóczi Szövetség (Felvidék), valamint ezek csúciszervét, a Teleki Pál vezetése alatt álló Társadalmi Egyesületek Szövetségének Központját (TESZK).³³ Július elején belügyminiszteri rendelettel feloszlattak több irredenta egyesületet, köztük a Felvidéki Ligát is, de a liga valójában nem szűnt meg, hanem ha jóval kisebb működési területtel és anyagi támogatással is, a szintén a TESZK-hez tartozó Magyar Nemzeti Szövetség II/A osztályaként működött tovább.³⁴ A kormány kisebbségi ügyekben illetékes szerve a Miniszterelnökségen létrehozott II. ügyosztály lett.³⁵ A TESZK megalakulása után is itt készítették elő a határon túli magyarsággal kapcsolatos politikai döntéseket. Hivatalosan „az idegenbe szakadt magyar állampolgárok nemzeti gondozására vonatkozó ügyek a külügyminisztériummal egyetértőleg”³⁶ tartoztak a hatáskörébe, de valójában a határon túli magyarság ügyeivel foglalkozott. Vezetője az első hónapokban Petri Pál, majd az egész általunk vizsgált időszakban, Pataky Tibor volt. Ez utóbbi egyik meghatározó személyisége volt a magyar kormány kisebbségi politikájának.

Bethlen utasítást adott ki, hogy a TESZK-hez tartozó egyesületek nem tarthatnak fenn közvetlen kapcsolatot a Miniszterelnökséggel és a minisztériumokkal, csupán a szervezetek központján keresztül érintkezhetnek a ME II. ügyosztályával. Bethlen ezzel érte el, hogy az információk az elcsa-

tolta magyarság ügyeiről hozzá érkezenek be, és az egyesületek ügyeiben ő maga dönthessen. A TESZK operatív irányítását, a gyakran külföldön tartózkodó Teleki Pál helyetteseként, az Erdélyből áttelepült Papp Antalra bízta.³⁷

A Rákóczi Szövetség

A Rákóczi Szövetség, a csehszlovákiai magyarság gondozására létrehozott társadalmi szervezet kialakításával Rakovszky Ivánt³⁸ bízta meg, aki az év elején a Felvidékről Magyarországra települt át. Rakovszky májusban kidolgozta az egyesület szervezeti felépítésének, működési rendjének és az 1921/22-es pénzügyi évre szóló költségvetésnek a tervét.³⁹ A Rakovszky által fölvázolt elképzelések szorosan kapcsolódtak az első két évben Csehszlovákiával szemben kialakított magyar kormányzati stratégiához. Rakovszky egy olyan szervezetet kívánt létrehozni, amely az őslakosokat egységesítő törekvést szolgálja, és összefogja mindazokat a magyarországi és csehszlovákiai szervezeteket, amelyek ehhez hozzájárulhatnak.

Rakovszky tervzetét maga Bethlen miniszterelnök is véleményezte, és a költségvetés átdolgozását, annak csökkentését javasolta. Kifogásolta, hogy a Magyarország területén működő szlovák és rutén pártok is kapnak támogatást. „Itthon az u.n. tót, vagy ruthén párt támogatása is csak ideiglenes dolognak tekinthető merthízen ezen pártok állandó fennmaradásának nincsen célja, tehát csak arról lehet szó, hogy addig nyerjenek segítséget, míg békésen leszerelhetnek.” A tisztviselősegélyekkel kapcsolatban megjegyezte, hogy ezek csupán ideiglenesnek tekinthetők, az állás nélkül maradt tisztviselők nem rendezkedhetnek be egy állandó magyarországi támogatásra.⁴⁰ A költségvetést végül 48 millió 54 ezer koronában állapították meg. A szövetség céljaira a Pénzügyi Központban létrehoztak egy számlát Rákóczi kultúralap néven. Papp Antal erre utalta át folyamatosan a különböző minisztériumokban és a Miniszterelnökségen kezelt alapokból a költségvetésében előírt összegeket.⁴¹

Az RSZ elnöksége a tervzet alapján 5 főből állt volna. Az elnöki posztot báró Perényi Zsigmondnak szánták, Rakovszky az ügyvezető elnöki funkciót töltötte volna be. Perényi a Magyar Nemzeti Szövetség elnöke lett, nem vett részt közvetlenül a szövetség munkájában, de befolyása rendkívül nagy volt az elkövetkező években, különösen a kárpátaljai ügyekben. Az el-

női posztot az első évben Rakovszky töltötte be, az ügyvezető elnöki posztot nem hozták létre. Alelnök Kollányi Ferenc volt, aki a Kulturostály vezetését is ellátta. Továbbá egy titkár Farkas Jenő és egy gépírnő alkotta az elnökséget. A teljes személyzetet a két irodaszolgálóval együtt 21 főben állapították meg. Az általános osztályon Janovetz Lajos vezette a könyvelést és intézte a pénzügyeket. Janovetzen kívül, többen dolgoztak a szervezetben, elsősorban a sajtóosztályon, a régi felvidéki szervezetek vezetői és a magyar érzelmű szlovák értelmiségiek, újságírók közül. Az első években itt dolgozott Clair Vilmos, Gombos Béla, Csecotka Károly, Dobrotka György, Pazurik József, Pechány Adolf, Pechány Aladár és Podhradszky György. Pechány Adolf csupán néhány hónapig dolgozott a szövetségénél, mivel kinevezték „A magyarországi tótajkiúk m. kir. Kormánybiztosává”. A szövetség munkatársa lett az 1923-ban Csehszlovákiából történt kiutasítása után, Tobler János, volt pozsonyi keresztényszocialista parlamenti képviselő is.

Egy 1922 őszen készült kimutatás alapján a társadalmi szervezetek közül az RSZ rendelkezett a legnagyobb apparátussal. Míg a NIT-nek 17, a Szent Gellért Társaságnak 13, Papp Antal irodájának csupán 4 alkalmazottja volt, az RSZ alkalmazottainak száma pedig, a MNSZ II/A osztály alkalmazottaival együtt, 28 fő.⁴² Ebből a létszámból 15-en nem voltak állami alkalmazottak.⁴³ A többiek, az akkor bevett gyakorlat szerint, különböző minisztériumok állományában voltak. A fizetéseik, a bizalmi állásból kifolyólag, magasak voltak és részesültek az állami tisztviselőknek járó kedvezményes ellátásában is.

A szövetség az első években két fő területen fejtett ki tevékenységet. Feladatai közé tartozott a felvidéki lakosságra vonatkozó adatgyűjtés és elemzés, valamint az anyaországi támogatások közvetítése a kisebbségi szervezetek felé. A sajtóosztály folytatta a Felvidéki Liga által korábban elkezdett adatgyűjtő, elemző munkát. Havi lapszemléket, valamint jelentéseket készített. Ezek sokszorosított lapokon, 20-30 oldal terjedelemben, elsősorban csehszlovák sajtószemléket tartalmaztak témakörök szerint csoportosítva. Az egyes fejezetek címei: Kultúra, Közgazdaság, Igazságszolgáltatás, Közigazgatás, Politika, Földbirtok, Nyelvi rendelkezések stb. A szemlézett lapok között egyaránt megtalálhatóak csehszlovákiai magyar, szlovák, cseh és német lapok. A lapszemléket és összefoglaló jelentéseket eljuttatták különböző minisztériumokhoz és az ME II. ügyosztályára.⁴⁴

A politikai célú támogatásokat elsősorban a magyar pártok apparátusának fenntartására fordították. A politikai pártoknak nyújtott jelentős támogatás felkeltette Bethlen István érdeklődését is, aki az erdélyi példát tartotta követendőnek, ahol elsősorban a magyar egyházak kapták a legnagyobb támogatást, akik ebből tartották fenn iskoláikat.⁴⁵ A Rákóczi Szövetség költségvetésével kapcsolatban 1921 novemberében Petri Pál levelet küld Papp Antalnak, amelyben közli, hogy a miniszterelnök érdeklődik, miért politikai pártokat támogatnak a Felvidéken, és nem pedig egyházakat, intézményeket.⁴⁶ Papp Antal az RSZ elnökéhez fordult, Rakovszky erre a következőket válaszolta: „Az egyházi adminisztráció teljesen idegen kezekben van, kulturális egyesületeinknek, mint a Magyar Népszövetség, vagy a Magyar Színpártolók Egyesülete, minden fáradozása ellenére sem sikerült eddig alapszabályaikat jóváhagyni... Teljesen téves az a felvetés, hogy az ügynek ártunk vele, ha mozgalmunkat a politikai pártokon keresztül irányítjuk... Az egyedüli terep ahol a kisebbségi jogokat némileg respektálják, a politikai szervezkedés... Nem áll meg tehát az a feltevés, hogy a nyújtott anyagi támogatást a különböző párttitkárok veszik igénybe.”⁴⁷

Az RSZ intézte a Felvidékről érkező kérvényeket, az áttelepülők állás-kéréseit, segítették a Magyarországon tanuló felvidéki főiskolások elhelyezését. Rakovszky Iván, Perényi Zsigmond és Illés József 1921-ben a miniszterelnökhöz fordultak, azzal a kéréssel, hogy a minisztertanács határozzon arról, hogy 15 felvidéki vezető személy kapjon garanciákat arra, hogy ha a csehszlovák területről kiutasítják őket, vagy menekülniük kell, Magyarországon azonnal állást kapnak. A korábban állami alkalmazásban voltak továbbra is alkalmazásban maradnak, és a megszállt területeken töltött időszakot a nyugdíjukba beszámítják. Bethlen Papp Antalnak küldött válaszában támogatja a kérést, de kéri a személyek névsorát. Az RSZ vezetői által a kérésre összeállított jegyzéken többek között szerepel Tuka Béla, aki számára egyetemi katedra fenntartását kérték, továbbá számos parlamenti képviselő és politikai vezető: Fedor Miklós, Korláth Endre, Fleischmann Gyula, Bóhm Rezső, Sziklay Ferenc.⁴⁸ Erre a jegyzékre a Rákóczi Szövetség, majd később a Felvidéki Egyesületek Szövetsége ajánlására lehetett felkerülni, és a húszas években több irat utal arra, hogy Csehszlovákiából áttelepülők ott töltött éveit beszámították a nyugdíjukba.⁴⁹ Példa erre Rakovszky Elek sáros megyei árvaszéki ülnök esete, aki 1927-ben repatriált.⁵⁰ Az áttelepülők állás-

hoz juttatására példa Körmendy-Ékes Lajos esete, aki Csehszlovákiából történt kiutasítása után, 1926 augusztusában Veszprém megye főispánja lett.⁵¹

A magyar kormány a Csehszlovákiában működő és anyagi támogatásban részesülő pártok egymás közti rivalizálását igyekezett csökkenteni. A magyar kormányköröknek jelentős szerepük volt abban, hogy 1922 februárjában megalakult a Szlovenszkói és Ruszinszkói Szövetkezett Ellenzéki Pártok Központi Irodája. A szervezet székhelye Losonc lett, igazgatója pedig Petrogalli Oszkár beszercebányai ügyvéd. A politikai munka súlypontja azonban egyre inkább áthelyeződött Prágába, a fővárosba. A magyar parlamenti képviselők idejük jelentős részét a parlamenti ülések alatt itt töltötték. Prágában működött a magyar nagykövetség, amely az anyaországgal történő kapcsolattartásban és az anyagi támogatás eljuttatásában egyre nagyobb szerepet játszott.⁵²

A központi magyar napilap szerepét a *Prágai Magyar Hírlap* (PMH) töltötte be a vizsgált időszakban. A *Prágai Magyar Hírlap* első száma 1922 június elsején jelenik meg és a csehszlovákiai magyarság legszínvonalasabb napilapjaként működik 1938-ig. A lap elindítását a magyar kormány jelentős összegekkel támogatta. 1922 végén egymillió koronás alapítókével részvénytársaságot hoztak létre a lap támogatására, melyhez a magyar kormány is hozzájárult. 1923 januárjában a jegyintézet 300 ezer cseh korona összegű kölcsönt juttatott a lapnak egy kitöltetlen, cseh felülbélyegzésű váltó ellenében. A kölcsön kamatait az RSZ költségvetéséből fedezték.⁵³ A visszafizetés módjáról nincsenek adataink, de a lap megjelenését követően az RSZ kimutatásaiban havi rendszerességgel szerepel a neki juttatott támogatás. A PMH előkészítésének időszakában, 1922 februárjában, kerül Prágába Flachbart Ernő⁵⁴, aki Csehszlovákiából 1929-ben történt elmeneküléséig jelentős szerepet játszik nemcsak a lap életében, hanem a pártoknak és a lapnak nyújtott támogatás szétosztásában is.

Az RSZ tevékenységét nagyon befolyásolta, hogy Rakovszky Iván 1922 júniusában belügyminiszter lett Bethlen kormányában. A szövetség irányítását ideiglenesen Szinyei Merse István⁵⁵ vette át. Az RSZ 1922/23 évi költségvetési tervzetét már ő dolgozta ki és küldte el Papp Antalnak.⁵⁶ A tervzetben új tételként szerepel a pozsonyi Orsolya rend támogatása. A rend tartotta fenn a két világháború között az egyetlen magyar tannyelvű női tanítónőképzőt Csehszlovákiában, ennek fenntartásához kért segítséget. Figyelmet érdemel a kérvényük elintézésének menete, mivel rávilágít a ki-

sebbségi ügyek intézésére. A kérést a Pozsonyból érkezett Végh Ferenc tolmácsolta a Vallás és Közoktatásügyi Minisztériumban, amely 1922. augusztus 16-án levélben fordul az ME II. ügyosztályához. Pataky Tibor a kérést továbbítja Papp Antalnak, aki a Rákóczi Szövetséget kéri fel a támogatás beiktatására. Hamarosan Szinyei értesíti a kérés pozitív elbírálásáról Pappot, aki Patakyt és rajta keresztül a miniszterelnököt informálja ugyanerről.⁵⁷

Szinyei csak ideiglenesen vállalta el a szövetség vezetését, és tevékenységére nem fordított annyi energiát, mint elődje. 1922 októberétől hosszabb időn át, magánügyei miatt, nem tudta ellátni a szövetség vezetését. Mivel az alkalmazottak közül senki sem tudta helyettesíteni a posztját, a pénzügyek irányításával Papp Antalt bízták meg, a többi kérdésben Perényi Zsigmond irányította a szövetséget.⁵⁸ Bethlen utasítására néhány nappal később Kiszely Gyula vette át az elnöki teendőket.⁵⁹

Szinyei Merse István 1923 nyarán a miniszterelnök és a külügyminisztérium belegyezésével jelentős változtatásokat hajtott végre a szövetségben. Megszüntették a külön lapszemlék kiadását, csupán a külügy lapszemléjének felvidéki részét egészítették ki. Megszüntették a Felvidéki Ligából alakult MNSZ II/A osztályát, amely érdemleges munkát már nem végzett, de dolgozói az RSZ költségvetéséből kapták fizetésüket. Pataky Tibor kapta feladatul, hogy keresse magához a feloszlátandó osztály vezetőjét, és vegye őt rá, hogy önkéntesen mondják ki feloszlásukat.⁶⁰

Az RSZ bomlása, amely már többnyire csak a támogatások továbbításával foglalkozott, ezzel még nem ért véget. Szinyei 1924 májusában, elsősorban takarékosági okok miatt, kérte a szövetség feloszlását. A jövőre nézve kérte, hogy a felvidéki pártok által létesített Központi Iroda jobban épüljön ki, mivel „az lesz hivatva azokat (a támogatásokat – A. B.) a szükséghez képest nemcsak felosztani, de azok megfelelő felhasználását ellenőrizni is.” Az irodával való összeköttetés céljára két személy kapjon megbízást. Az RSZ megszűnése után Magyarországon újítsa fel működését a Tót Közművelődési Egyesület, és ez végezze a felvidéki lapok szemléjét. „Az ifjúsági és kulturális ügyeket s a személyi segélyezések s álláskérők stb. kérdéseit természetesen legelőször is a Felvidéki Egyesületek Szövetségének e célból megerősített irodája.” A támogatás nyilvántartására Papp Antal irodájában nyitott számla szolgálna, a pénzeket a megbízott személyek juttatnák el részletekben a csehszlovákiai szervezetekhez. A szövetség munkatársait végkielégítéssel elbocsátják.⁶¹ Szinyei kéri a feloszlással kapcsolatban, hogy

Janovetz Lajos, aki a szövetségnél „éppen a legkényesebb ágat a pénzkezelést kiváló pontossággal és lelkiismeretességgel látta el... kedvezőbb végelátás illetve nyugdíjban részesüljön”.⁶²

A Rákóczi Szövetség tehát mindössze három évig működött, szemben a Népies Irodalmi Társasággal, amely a húszas években jelentős szerepet játszott az anyagi támogatás közvetítésében a keleti területek felé, valamint az egész két háború közötti időszakban folytatta az erdélyi magyarsággal kapcsolatos adatgyűjtést, feltáró tudományos munkát.⁶³ Az RSZ megszűnésének az oka elsősorban az lehetett, hogy Rakovszky Iván távozása után nem tudott olyan befolyásos vezetőt felmutatni, aki össze tudta volna fogni a szervezet munkáját. A szövetségben tevékenykedő szakembergárda sem érte el azt a színvonalat, amelyet a NIT munkatársai képviseltek ebben az időben. Az RSZ munkatársainak egy jelentős része szlovák származású volt, akikkel szemben az akkori magyar kormányhatalom eleve bizalmatlan volt. A további ok a pénzhiány, a takarékoság lehetett, Szinyei ez utóbbira helyezte a hangsúlyt a felosztatást kérő beadványában. A szervezet Rakovszky távozása után egyre inkább veszített jelentőségéből, két év alatt fokozatosan leadta egyes feladatait, így megszűnése ennek a folyamatnak természetes betetőzése volt.

A Felvidéki Egyesületek Szövetsége

A Felvidéki Egyesületek Szövetsége (FESZ) 1922. június 29-én alakult meg. Néhány vezetőjének neve alapján feltételezhető, hogy a Felvidékről áttelepült, a korábbi állami apparátushoz tartozó egyének hozták létre. Első ismert elnöke Juhász Béla, aki korábban Kassán volt bíró, őt 1927-ben törént lemondása után Vaszkó Endre követett a szövetség élén.⁶⁴ Az RSZ felosztatása után a FESZ vette át dolgozóinak egy részét és könyvtárát. Sajtóreferense Podhradszky György lett, aki folytatta a felvidéki lapszemlék készítését, bár kisebb terjedelemben és ezeket már nem nyújtották be önállóan a különböző minisztériumoknak és az ME-nek. Egy 1927-ben készült kimutatás szerint hozzá került a Felvidéki Liga 1919 és 1923 közötti, valamint az RSZ 1921 és 1923 közötti teljes lapszemleggyűjteménye és irattára. A lapkivágatok összesen 70 kötetet tettek ki. A szövetség ekkor 15 csehszlovákiai napilapot, 6 hetilapot és 13 folyóiratot járatott. Beszerezték a Csehszlovák törvények összes kötetét. A személyzet ekkor összesen 8 főből állt.

Ügyvezető elnök, főtitkár, egy titkár, két sajtóelődő, két gépirónő és egy altiszt.⁶⁵ A szövetség a költségvetését a TESZK irodájában összeállított költségvetésből kapta. A Csehszlovákiához került területek magyarságának szánt tételt Észak vagy Rákóczi Szövetség címen vezették továbbra is Papp irodájában.⁶⁶ Ebből a költségvetésből, a budapesti központban tételben számolták el a FESZ-nek nyújtott támogatást.

A szövetség 1925-ben Hunfalvy Internátus néven kollégiumot hozott létre a Budapesten tanuló felvidéki egyetemi és főiskolai hallgatók részére, mely szintén a TESZK költségvetéséből kapott rendszeres támogatást a FESZ közvetítésével. Feltehetően azonban más jövedelemmel is rendelkezett. A szövetség az internátus céljára 1924-ben földbirtok adományozását kérte a miniszterelnöktől. A kérvény elbírálásáról csupán annyit tudunk, hogy Bethlen támogatta a javaslatot.⁶⁷ Lehetséges, hogy a FESZ is hozzájuttott földbirtokhoz, hasonlóan az ekkor működő erdélyi diákok internátusához.⁶⁸ Az internátus egyetlen ismert, 1927/28 évi, részletes költségvetésében a bevételi oldalon azonban ilyen tétel nem szerepel. A legnagyobb összeggel, évi 5-7 ezer pengővel a Felvidéki Egyesületek Szövetsége támogatta a fenntartását.⁶⁹

A FESZ befolyása az anyagi támogatást illetően jóval kisebb volt, mint az RSZ-é. A fennmaradt töredékes iratanyag alapján csupán a Rákóczi Kulturális Alap néven vezetett számla kezelésére korlátozódott. Ebből fedezték a szövetség és az internátus, tulajdonképpen a budapesti központ fenntartását. Az elszámolásokat Papp Antal irodájának nyújtotta be havonta Vaszkó Endre elnök.⁷⁰

A húszas évek második felében a Magyarországon működő, a felvidéki magyarság gondozására alakult társadalmi szervezetek befolyása általánosan csökkent. Továbbra is fennmaradt azonban néhány egyén, elsősorban Szinyei Merse István és Perényi Zsigmond befolyása. A Felvidékre irányuló támogatást illetően feltételezhetően Szinyei Merse véleménye volt a meghatározó, az 1925/26 évi költségvetés tervezetét is ő készítette el. A javaslat alapján Perényi havi 110 ezer cseh koronás alappal rendelkezett, amelyből ő fedezte a kárpátaljai politikai és kulturális kiadásokat.⁷¹

A TESZK költségvetését négy nagyobb forrásból fedezték. Az állami költségvetésben a miniszterelnökség, a külügyminisztérium és a pénzügyminisztérium rendelkezési alapjában bújttatták el a határon túli magyarságnak nyújtott anyagi támogatást, valamint a húszas évek közepétől a nagykö-

vetségeknél a vízumokból befolyt összegeket adták át egyenesen a kisebbségi szervezeteknek. A nagykövetségek bevonására a kisebbségi szervezetek finanszírozásba Kánya Kálmán javaslatára került sor 1924 júniusától.⁷² A prágai nagykövetség esetében ez havi 100–150 ezer koronát jelentett, amelyet nem számoltak el a pénzügyminisztériumnak.⁷³ A Csehszlovákiába irányuló támogatás legfontosabb közvetítőjévé a prágai nagykövetség vált. A szlovákiai intézményeknek szánt összegeket Flachbart Ernő, a ruszinszkoói támogatásokat általában Korláth Endre vagy közvetítője vette át. 1926-ban, havonta 300–400 ezer csehszlovák koronát fizettek ki két tételben a nagykövetségen.⁷⁴ A pozsonyi konzulátus, 1927-ben történt megnyitása után, a következő években egyre nagyobb szerepet kapott a pénzek és az információk közvetítésében, részben átvette a prágai követség e téren korábban játszott szerepét is.⁷⁵

Az anyagi támogatás keretei 1921 és 1930 között

Az anyagi támogatást a legnagyobb titoktartás mellett kezelték úgy az anyaországban, mint a határon túl. Az átutalásokról gyakran nem készültek feljegyzések, vagy ellenőrzésük után később azokat megsemmisítették. Papp Antal egyik előterjesztésében engedélyt kért a miniszterelnöktől egy magánlakáson összegyűlt számadások megsemmisítésére. Mivel „azoknak teljes egészükben való megőrzése egy magán lakásban sok veszélyt rejt magában, hivatalos levéltárban való elhelyezésük pedig szintén veszedelmes lenne.” Megjegyzi még, hogy hasonló gyakorlatot alkalmaznak a külügyminisztériumban is.⁷⁶ A szervezetek titkosságának megőrzése, a kémkedés ellen külön magándetektív-szolgálatot foglalkoztattak. Ennek költségei Védelem címén szerepelnek a TESZK költségvetésében.⁷⁷

A levéltári források hiánya különösen szembeűnő a Bethlen István lemondását követő időszakban, amikor úgyszólván nem találunk feljegyzéseket az anyagi támogatásról. A Bethlen-korszak alatt működő TESZK töredékesen fennmaradt iratanyaga azonban lehetővé teszi, hogy áttekintsük és elemezzük a Csehszlovákiába irányuló támogatást. Hangsúlyozzuk, ez csak a TESZK költségvetésén keresztül nyújtott támogatásra vonatkozik, a más alapokból, alkalmanként nyújtott támogatásokra külön utalunk.

A húszas években a csehszlovákiai magyarságnak nyújtott támogatást táblázatban foglaltuk össze.⁷⁸ Az 1924/25-ös évről nincsenek adataink,

az 1925/26-os évről rendelkezésünkre áll Szinyei Merse István javaslata a felvidéki költségvetésre. Ebben havi 7 millió korona és 368 ezer csehszlovák korona kiadást javasol.⁷⁹

Az anyagi támogatást a felhasználás helye szempontjából két részre oszthatjuk, az anyaországban illetve a Csehszlovákiában felhasznált összegekre. Az anyaországban felhasználthoz tartoztak a budapesti központ és a védelem költségei, amelyek a társadalmi szervezetek titkosságát voltak hivatottak biztosítani. A táblázat nem tartalmazza a Védelem költségeit, mely évente 732 ezer és 1,2 millió csehszlovák korona között mozgott.⁸⁰

A hiányos adatok ellenére is az egyes éveket összehasonlítva megfigyelhetők bizonyos tendenciák a támogatási stratégiában. A budapesti központ költségei minden esetben néhány százalékát tették ki a kiadásoknak. Az 1923/24-es évben némileg torzíja az arányokat a magyar korona nagymértékű értékvesztése, a korona/valuta árfolyam rosszabbodása. A központnak szánt összegekből fizették az RSZ, majd a FESZ munkatársait, folyósították a támogatást az MNSZ II/A osztályának, szerezték be a csehszlovák sajtót és a könyveket, valamint az iroda dologi kiadásait. A Hunfalvy Internátus 1925 őszén alakult, és fenntartásának költségeit a központ költségvetésében számolták el, ezért mutat némi emelkedést a budapesti központ részesedése a húszas évek második felében.

A tisztviselői segélyek az évek során csökkenő tendenciát mutattak, mert arra számítottak, hogy a munkanélküli hivatalnokok elhelyezkednek. A húszas évek végén ebbe a kategóriába csupán egy szűk réteg, a komáromi és a somorjai evangélikus lelkészek, valamint Petrogelli özvegy édesanyjának rendszeresen folyósított segélyek tartoztak. Az előbbieket Raffay Sándor evangélikus püspök, illetve a Thököly Szövetség jóváhagyásával fizették ki. A két magyar evangélikus gyülekezet megőrizte függetlenségét a túlnyomórészt szlovák evangélikusoktól, ezért számíthattak anyaországi támogatásra.

A kultúra és az iskolaügy támogatása csökkenő tendenciát mutat, végül 12 százalék körül stabilizálódott. A kezdeti helyzetfelmérő évek után kiderült, hogy a római katolikus és református magyar elemi iskolák nem szorulnak nagyobb támogatásra. Az evangélikus iskolák több északi városi szórványban megszűntek. Nagyobb hiány mutatkozott a magyar középiskolák és különösen a főiskolák és egyetemek terén, amelyeket fokozatosan megszüntettek, illetve szlovák nyelvűvé alakítottak át. Ezért kapott a húszas évek

elejétől rendszeresen támogatást a pozsonyi Orsolya rend által fenntartott tanítóképző, az 1925-ben megalapított losonci református teológia, a komáromi papnevelő intézet.

A támogatott sajtótermékek között voltak a szepességi magyar újságok, a *Szepességi Híradó* és a *Szepességi Hírlap*. A magyar városi szórványok fenntartása szempontjából nagy jelentőséget tulajdonítottak megjelenésüknek. A legtöbb támogatást azonban a PMH kapta központi magyar lapként. A támogatás nagysága nagyon változó volt, függött pillanatnyi kiadási költségeitől és a bevételektől. A magyar pártok apparátusán keresztül próbálták meg terjeszteni a lapot, ám az egyes pártoknak voltak saját lapjaik, ezért gyakran elhanyagolták és nem tekintették sajátjuknak a PMH-t. A lap terjesztését az is nehezítette, hogy gyakran egy nap késéssel érkezett Szlovákiába, illetve Kárpátaljára. A szerkesztőségben állandó volt a viszály, az újságírók közötti személyes ellentétek. A lapot irányító szindikátus vezetősége erélyes intézkedésekkel megpróbálta a példányszámot növelni, a lapot érdekesebbé tenni. 1927 végén hétköznap 9500, vasárnap 11 600 példányban jelent meg. A lap 1927 novemberi havi vesztesége 12 ezer korona volt.⁸¹ A lap 17 éves fennállása alatt rendszeres anyaországi támogatást kapott, amely nélkül nem tudott volna fennmaradni. A támogatási összegek az egymást követő években is nagy változásokat mutatnak. 1926-os év második felében havi 43 500 cseh korona támogatást kapott, 1928/29-ben évi összegben mindössze 75 ezer koronát irányoztak elő támogatására, a következő évben már magasabb, 200 ezer korona volt a tervezett évi támogatás.

Az első évet leszámítva, a csehszlovákiai támogatás több mint a felét a politikai pártok kapták. A címzettek között volt az OKP és a kiscgazdapárt, miután ez utóbbi 1925-ben a jogpárttal egyesült, és létrejött a Magyar Nemzeti Párt (MNP) és jogutódja kapta a támogatást. Külön támogatásban részesült a ruszinszki kiscgazda és a keresztényszocialista párt. A magyar pártokon kívül a szepességi németek és Kurtyák István ruszin pártja tartozott még a támogatottak közé. A két legnagyobb párt esetében havi több tízezer csehszlovák korona támogatás érkezett. A pártok elsősorban ebből az összegből fizették az apparátusukat, tartották fenn irodáikat, adták ki párt-sajtójukat.

A támogatás nem egyenletesen oszlott meg az egyes hónapokban, ez elsősorban azzal magyarázható, hogy a pártok régebbi adósságaikra és választási kiadásaikból származó többletkiadásaikra hivatkozva állandóan támoga-

tásaik megemelését kérték. 1926 második félévében a következőképpen kapták meg a politikai pártok a segélyeiket: július – 551 ezer, augusztus – 294 500, szeptember – 255 ezer, október – 177 500, november – 485 ezer, december – 277 500 csehszlovák korona.⁸²

A választások alkalmával külön támogatásban is részesültek a pártok, amelyeket más alapokból fedeztek. 1925-ben a külügyminisztérium 1 millió csehszlovák koronával támogatta a magyar pártok választási kampányát.⁸³

Az északi szervezeteknek nyújtott támogatás mértéke és a felhasználás módja többször vált kritika tárgyává. Papp Antal, összegezve a TESZK első öt éves gazdálkodását, kiemeli, hogy az egyes országokban élő magyarság létszámához viszonyítva az arányosnál jóval nagyobb mértékben részesedik a Csehszlovákiához került magyarság. A Kárpát-medencében 1930-ban a Magyarországon kívül élő magyarság 26,5 százaléka élt a Csehszlovákiához csatolt területeken, míg 55,9 százaléka élt a Romániához csatolt területeken. Ennek ellenére az északi területek költségvetése egyes években meghaladta a keleti részek költségvetését.⁸⁴ Ezenkívül „amíg a keleti részeken a rendelkezésre bocsátott összegeknek mintegy 90 %-a kulturális célokra fordított és csupán a fennmaradó 10 % ment politikai célokra és propagandára, addig ez az arány a délen már mintegy 40 és 60 %-ra bomlik, északon ellenben úgy szolván teljes egészében a politika, itt is legtöbbszörre a személyes kiadások emésztik fel a kiadott összegeket.”⁸⁵

Többször tettünk említést arról, milyen nagy hangsúlyt helyeztek a magyar kormánykörök a szlovák autonóm mozgalom megnyerésére, amelyet az egész csehszlovák állam léte szempontjából az egyik kulcskérdésnek tekintettek. Az OKP többször próbálta tárgyalások útján megnyerni a Hlinka vezette szlovák néppártot az együttműködésre. A cél egy autonomista vagy katolikus blokk kialakítása volt. Fontos szerepet szántak e téren Tuka Bélának, aki – beépülve a néppártba – annak egyik alelnöke lett. Ezek a kísérletek azonban végig eredménytelenek voltak. Több titkos és nyílt tárgyaláson sem tudták elérni, hogy a néppárt elkötelezze magát a magyar pártokkal történő együttműködésre. Ezért az OKP szlovák osztályát igyekeztek kiszélesíteni, a szlovák vidékeken a párt jelöltek indított a választásokon. Ez a terjeszkedés még jobban elriasztotta a néppártot, hiszen riválist látott a OKP-ban. A két háború között, a belpolitika és gyakran a külpolitika függvényében, hol felerősödött, hol fagyossá vált a viszony a két párt között. A magyar kormánykörök részéről

azonban nagy nyomás nehezedett az OKP vezetőire, hogy újból és újból próbálják megnyerni a néppártot.

Megnyerési kísérletek nem csak politikai, de anyagi téren is voltak. Tuka Béla és Rakovszky Iván már a húszas évek elején többször utalt rá, hogy titkos pénzügyi támogatással kell Hlinkáékot megnyerni. Több jel is utal arra, hogy a szlovák néppárt valóban kapott Magyarországról anyagi támogatást. Ez a párt, a ruszin autonomista Kurtyák István pártjával ellentétében, nem szerepelt a TESZK költségvetésében, nem kapott rendszeres támogatást. Inkább célhoz kötött, például választások alatti támogatásról volt szó, illetve egyes vezetőit próbálták nagyobb pénzüsszegekkel megnyerni.

Ezeket a támogatásokat azonban még titkosabban kezelték, mint a magyar pártok támogatását, ezért konkrét adatokat találni még nehezebb. Eddig egyetlen számszerű adatra bukkantunk, egy 1927 márciusában kelt, a külügyminisztériumnak küldött aláíratlan napi jelentésre, amely egyértelműen utal a pénzügyi támogatásra. „Szülő Gézával annyiban maradtunk” – írja a szerző – hogy „az annak idején Hlinka által igénybe vett 2 000 000 cseh korona összegű kölcsön visszafizetése ügyében meg lehet elégedni azzal, hogy azonnal visszatérítik a tőke 35 %-át, a tőke 50 %-át illetőleg pedig kellő biztosíték mellett haladék adatik.”⁸⁶ A Magyarország által Hlinkának nyújtott pénzügyi támogatás politikai hatása nem ismert, ennek felderítése további kutatást igényel.

A Hlinkának nyújtott 2 millió korona értékű kölcsönről valószínűleg a csehszlovák rendőrség is tudomást szerzett, mivel többször felmerült a Tuka-per során. A vádakkal kapcsolatban Hlinka vezércikket írt a *Slovák* című lapban, amelyben hevesen cáfolta, hogy a pénz, amelyet a néppárthoz közel álló, csőd helyzetbe került gazdasági vállalkozások megmentésére használt fel, a magyar kormánytól származott. „A kassai káptalanság kimentett a szorultságból, két milliót adott kölcsön, amelyet még ma is véres ve-rejtéssel törleszttek.” – írta Hlinka vezércikkében.⁸⁷

Bethlen István, tíz év kormányzás után, 1931 augusztusában váratlanul lemondott kormányfői posztjáról. Ebben az időben készült egy kimutatás arról, hogy az előző évtized alatt milyen támogatást közvetített a TESZK a határon túlra az egyes utódállamokba. A jelentés szerint 1931 június végéig az északi szervezetek 8 399 000 pengő (akkori árfolyamon 49,4 millió csehszlovák korona) támogatást kaptak. Ez az összeg a TESZK egy évtizednyi kiadásainak 33 százalékát tette ki.⁸⁸

Anyagi támogatás a harmincas években

A Bethlen István utáni kormányok az anyagi támogatás kereteit átalakították. A TESZK támogatást közvetítő szerepe megszűnt. 1931-től nincs nyoma annak, hogy a TESZK a kisebbségi magyarság irányába pénzügyi támogatást nyújtana, koordinálna. A töredékes források alapján megállapítható, hogy az anyagi támogatás közvetlenül a Miniszterelnökségről és a Külügyminisztériumból érkezett. A közvetítésre a felvidéki szervezetek irányába továbbra is a prágai nagykövetséget és pozsonyi konzulátust használták fel. A harmincas évektől a FESZ tevékenységéről sincsenek adataink.⁸⁹ A támogatás mértéke a nagy gazdasági válság idején, a harmincas évek elején, csökkent. A Csehszlovákiába irányuló támogatás csökkenésének másik oka az volt, hogy az új magyarországi vezetés nem bízott oly mértékben a felvidéki magyar pártok vezetésében, mint Bethlen. Szüllő Géza, az OKP elnöke számos levélben eredménytelenül tiltakozott a támogatás csökkentése ellen. „1931. év augusztus 1-én a budget-ben kaptam a normal-budget-re havi 100 000 koronát a rendelkezési alapra havi 10 000 koronát. Ekkor egyszerre, minden átmenet nélkül, anélkül, hogy erről tudattak volna, leszállították a javadalmamat:

augusztusban	110(ezer) k.cs.-ről	82.000 k.cs.-re
szepemberben		88.000 “ “
októberben		88.000 “ “
novemberben		60.000 “ “
decemberben		59.000 “ “

Ilyen leszállítást semminemű intézmény nem bír el, hiszen augusztustól kezdve a manko 211.000 k.cs.”⁹⁰

Az anyagi támogatás csökkentésének hátterében az állt, hogy Szüllő Géza egyértelműen Bethlen István volt miniszterelnök bizalmasának számított, és az új kormánnyal már korántsem voltak ilyen jó kapcsolatai. A másik ok valószínűleg az lehetett, hogy az új kormány erőteljesen szorgalmazta a magyar pártok egyesülését Csehszlovákiában. Ennek lehetősége a húszas években már többször is felmerült, és az MNP feltétel nélkül támogatta azt. Az egyesülés azonban az OKP ellenállása miatt nem valósult meg. A magyar kormánykörök ezért is szorgalmazták egy elnöki váltást a keresztényszocialistáknál. Hogy Szüllő 1932 augusztusában önként lemondott pártelnöki posztjáról, annak közvetlen kiváltó oka az volt, hogy

a magyar kormánykörök megvonták a pénzügyi támogatást. Az új magyar kormány az elnöki posztra gróf Esterházy Jánost választotta ki, aki a magyar kormánykörök elképzeléseit jobban meg tudta valósítani. Ő volt az, aki újra biztosítani tudta a párt számára a folyamatos anyagi támogatást. Ezért 1932 decemberében az országos pártvezetőség az elnöki posztra egyhangúlag választotta meg Esterházyt, annak ellenére, hogy sok párttag számára teljesen ismeretlen volt, azok pedig, akik ismerték, tapasztalatlanoknak tartották.⁹¹

A Felvidékre juttatott anyagi támogatás túlnyomó többségét a harmincas években is a pártok kapták, akik továbbra is elsősorban ebből tartották fenn irodáikat, titkárságaikat. Ebben az időben is fennmaradt a ruszinszkoói pártok finanszírozási különállása. A sajtó terén az elsőszámú támogatott a PHM maradt.

Az OKP és a Magyar Nemzeti Párt 1936-ban történt egyesülését szorgalmazók elsősorban takarékosági okokkal igyekeztek mindezt megmagyarázni, mondván, így kettő helyett majd csak egy apparátust kell fenntartani. A töredékes adatokból azonban úgy tűnik, az apparátus és a költségek nem csökkentek jelentős mértékben. Az egyesülést elsősorban az MNP szorgalmazta, amelynek pénzügyi helyzete konszolidált volt, míg az OKP nem tudta rendezni régebbi adósságait. Az egyesülés a magyar kormány egyetértésével és támogatásával történt meg, és a keresztényszocialista párt ígéretet kapott adósságai rendezésére, amely nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az egyesülés létrejöjjön. Itt az apparátus, a titkári állások, a független státuszok fenntartásáról volt szó. „Mikor Magyarországról ígéretet kapott, hogy az adóssága rendezve lesz, a Magyar Nemzeti Párt beleegyezett, hogy a járási titkárságokon két titkár legyen és így mindkét párt képviselve legyen, a keresztényszocialisták beleegyeztek az egyesülésbe.”⁹²

1938-ban, néhány hónappal az első bécsi döntés előtt, Szűllő beszámolója alapján „A magyar ügyre a következő segítyeket osztják ki

Korláth pártja kap	42	ezer	koronát
Bródy „ „	58	„	„
az Egyesült párt „	123	„	„
a PMH havonta „	60	„	„
az Új Hírek „	40	„	„
az ifjúság „	20	„	„
Vagyis összesen	343	„	„ havonta,
ami egy esztendőben 4 millió 116 ezer koronát tesz ki... ⁹³			

A kárpátaljai Korláth Endre vezette magyar és a Bródy András vezette ruszin pártok a két magyar párt egyesülése után is aránytalanul nagymértékű külön támogatást kaptak. A PMH-t a harmincas évek második felében az állami cenzúra többször hónapokra betiltotta, ezért került kiadásra Pozsonyban egy másik napilap, az *Új Hírek*. Ezzel próbálták a magyar pártok pótolni a kieső központi lapot.

A harmincas években is néhány Csehszlovákiában élő személy kapott rendszeres segílyt Magyarországról. 1936-ban havi 8000 koronát fordítottak erre a célra. Feltehetően Tuka Béla feleségéről van szó az alábbi idézetben. „...ebből a 8000 koronából többek között egy intelligens úri asszony kapott mostanáig 2000 koronát, mely összegből nemcsak hogy saját magát kellett fenntartania, de ezen összegből kellett fedeznie azon útiköltségeket is, melyek felmerülnek minden hat hétben akkor, ha férjét ki már 7 éve el van csukva és további 8 év áll előtte meg akarja látogatni.”⁹⁴

Az oktatásügy támogatása

A magyar oktatásügyet az impériumváltás után a legnagyobb veszteség az egyetemi és főiskolai oktatás terén érte. A két világháború között mindössze 8 magyar tannyelvű gimnázium működött Csehszlovákiában. A húszas évek elejére a magyar gimnáziumi oktatás terén is hiány mutatkozott. Különösen az északi városi magyar szórványok kerültek nehéz helyzetbe, akik az elemi iskoláikat is elvesztették.

Az anyaország részéről érkező anyagi támogatás igyekezett ezeket a kedvezőtlen jelenségeket ellensúlyozni, a magyar nyelvű oktatást fenntartani. A Thököly Szövetség részéről a szepességi és a Sáros megyei evangélikus magyar iskolák rendszeres támogatást kaptak. Ennek a támogatásnak köszönhetően tudott fennmaradni az egész két háború közötti időszakban a magyar evangélikus elemi iskola Eperjesen. A Thököly Szövetség több Gömör megyei evangélikus iskolát is támogatásban részesített.

A magyar nyelvű tanítóképzést is csaknem teljesen fől számolták a húszas évek elején, ezért volt nagy jelentősége a pozsonyi Orsolya rend által fenntartott női tanítóképzőnek, amely 1922-től szerepel a Rákóczi Szövetség költségvetésében. A húszas évek elején negyedévente kapott 10-15 ezer korona támogatást. Az 1929/30 évi költségvetésben 120 ezer korona volt terelve az intézmény részére.⁹⁵

Kassán mindössze egy magyar nyelvű reálgimnázium működött a húszas években, és mivel nem sikerült egy újabb gimnázium nyitását hivatalos úton megoldani, ezért a Vallás és Oktatásügyi Minisztérium támogatásával egy gimnáziumi tanfolyamot indítottak a húszas évek első felében.⁹⁶

Az impériumváltás után nagy számú egyetemi és főiskolai hallgató tanult Magyarországon. Gondozásukat először a Felvidéki Liga, a Rákóczi Szövetség, majd a Felvidéki Egyesületek Szövetsége látta el. A diákok megalakították szervezetüket, a Felvidéki Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesületét (FEFHE), amelyről az első említés 1921-ből származik.⁹⁷ Az egyesületnek a harmincas évek elején 400 tagja volt.⁹⁸ A magyar kormány az első években az anyaországban tanuló egyetemi hallgatók helyzetét átmenetinek tekintette. A gyors területi revízió reményében arra számított, hogy hamarosan a szülőföldjükön fejezhetik be majd tanulmányaikat. A későbbi években pedig azzal számolt, hogy a diploma megszerzése után hazatérnek szülőföldjükre, és az ottani magyar kisebbség vezetői lesznek. A források hiányában nem tudunk pontos adatokkal szolgálni az elképzelések megvalósulásáról, azonban alig van tudomásunk olyan magyar értelmiségi tevékenységéről Csehszlovákiában a két világháború között, akik Magyarországon végezték az egyetemi és főiskolai tanulmányaikat. A csehszlovák hatóságok a Magyarországon végzett fiatal értelmiségiek diplomáját nem nosztrifikálták.

A Hunfalvy Internátus működéséről 1930-tól nincsenek adataink. Ebben az időben a magyar kormány megváltoztatta az elcsatolt területekről származó diákokkal kapcsolatos stratégiáját, mivel világossá vált, hogy különböző okok miatt a diploma megszerzése után kevesen térnek vissza szülőföldjükre. Tehát nem tudnak értelmiséget nevelni a Magyarországon a határon túli magyarság számára, és ezért inkább az utódállamokban tanuló magyar diákokat kezdték el támogatni. 1931-ben megszüntették az erdélyi diákok internátusait is.⁹⁹

A húszas évek közepére egyre nagyobb problémát jelentett Csehszlovákiában a református lelkészek képzése.¹⁰⁰ Ebből a célból hozták létre 1925-ben Losoncon a Teológiai Főiskolát, amely 1939-ig működött. A magyar kormány is támogatta az intézményt. A TESZK, illetve az északi részek számára előirányzott 1929/30 évi költségvetésben 50 ezer koronával szerepel.¹⁰¹

A komáromi bencés főgimnázium volt a két háború közötti magyarság egyik legjelentősebb középiskolája. Az intézmény és a városban működő diákmenza is rendszeres támogatást kapott Magyarországról. A menza az évi

költségvetésekben külön tételként is szerepel. 1928/29-ben évi 16, 1929/30-ban 20 ezer korona támogatást kapott.¹⁰²

A magyar nyelvű katolikus papok képzése az első évektől kezdve megoldatlan volt. A római katolikus egyház vezetése teljesen szlovák kézbe került az impériumváltás után, a papok képzése is csupán szlovák nyelven folyt. A gondok enyhítése érdekében magyar papnevelő intézet és internátus épült Komáromban. Erre a célra a TESZK költségvetésében az 1928/29 évre 300 ezer koronát irányoztak elő.¹⁰³

Miután a magyarországi diplomák elismerését megtiltották, egyre inkább a prágai és a brünni német, valamint a cseh egyetemek látogatása vált általánossá a magyar középiskolát végzettek körében. A húszas évek végére felnőtt egy fiatal generáció, akik a középiskolát, a főiskolát vagy az egyetemet már az új államban, nagyrészt nem anyanyelvükön végezték. A magyar politikai pártok értékrendjétől, érzelemlágától sokszor eltérő értékeket való fiatal értelmiség megnyerése nagy gondot jelentett a magyar politikusok és a magyar kormány számára. Különösen a húszas évek végétől egyre növekedett a kommunista ideológia befolyása a magyar egyetemisták körében. A Balogh Edgár vezette baloldali Sarló mozgalommal szemben, nemzeti érzelmű ifjúsági szervezetek létrehozásával és a magyar diákmenzák, diákotthonok létrehozásával és azok anyagi támogatásával igyekeztek annak befolyását csökkenteni. A pozsonyi regős cserkész mozgalom, amelyből a Sarló kinőtt, kezdetben szintén részesült anyaországi támogatásban, az elhidegülés, sőt az ellenségeskedés néhány évvel később jött létre.¹⁰⁴

A kárpátaljai iskolák külön pénzügyi támogatást kaptak. Ezt a pénzalapot Perényi Zsigmond egyedül kezelte a húszas években. Ezen a területen a támogatottak köre még feltáratlan. Minden bizonnyal itt is elsősorban a magyar tannyelvű egyházi iskolák számíthattak támogatásra.

E tények ismeretében meglepő, hogy a magyarországi támogatáson belül az iskolaiügyre aránylag milyen kevés összeget fordítottak. Különösen szembetűnő ez az aránytalanság a politikai pártoknak nyújtott támogatással összevetve.

A támogatás hatása a kisebbségi társadalomra

A magyarság gazdasági térvészése is rendkívül gyorsan ment végbe az impériumváltás után. A magyar kormányzatnak a felvidéki magyar pénz-

ügyi érdekeltségek megsegítésére szánt segélyakciói nem sok eredménnyel jártak, nem állt arányban a cseh ipari és pénzügyi behatolás mértékével sem. Ráadásul a két meghatározó kisebbségpolitikai stratégia is a gazdaságpolitikában tért el egymástól a legmarkánsabban: Szüllő számára a magyarság rossz gazdasági helyzete a nemzetiségi elégedetlenségét is fokozó tétel volt, míg Szent-Ivány épp a gazdasági önszerveződés, a Csehszlovákián belüli gazdasági érvényesülés híve volt.

A magyarországi anyagi támogatás a politikai pártok esetében volt a legjelentősebb, és így ezek működésére gyakorolta a legnagyobb hatást. Lehetővé tette ezek apparátusának fenntartását, független státusok létrehozását. Az anyagi támogatás csökkentése vagy megvonása leginkább e réteg létét veszélyeztette.

A pártok kiadásának döntő többségét az alkalmazottak fizetése tette ki, majd az útiköltségek és az irodák fenntartása. A pártok apparátusa már a húszas évek elején kialakult. Az állások bizalmassága miatt fizetések viszonylag magasak voltak. Az OKP alkalmazottainak havi fizetése ebben az időben 600 és 2000 cseh korona között mozgott.¹⁰⁵ Hasonló volt a helyzet a másik magyar pártban is. Az irodaszolgák és gépfőrönők bére 500-600 korona volt, a titkárok fizetése 1000 és 1800 korona között ingadozott.¹⁰⁶ A húszas évek elején Csehszlovákiában 90-100 korona, a harmincas évektől, a gabonaárak monopolizálásától kezdve 130 korona volt, azaz egy métermázsza búza ára. Egy kaszás arató napszáma 10 korona körül mozgott.

A pártok alkalmazottainak nagy része állásvesztett állami hivatalnokok közül került ki. Akadtak közöttük tanárok, tanítók, jegyzők, vasúti tisztviselők, sőt filozófiai és jogi doktorok is. A harmincas évek elején Szüllő Géza a következőképpen jellemezte az OKP felépítését: „A keresztényszocialista párt teljes közigazgatási organizációval bír Szlovenszkon. Két nagy centruma van: Pozsonyban és Kassán. A pozsonyi körletben a központban 16 alkalmazott van, a vidéken pedig 17 titkár működik. A pozsonyi központ személyzetébe bele van számítva a Magyar Néplap, a tót Vola Ludu (helyesen Völa ludu – A. B. megj.) és a most felállítandó német Deutsche Zeitung lapok szerkesztősége, amely utóbbit adakozás útján újra életbe tudtam léptetni. Ezek az alkalmazottak a központban a párt központi adminisztrációján kívül intézik a tartománygyűlési képviselők klubjának ügyeit, a tartomány fővárosában (Pozsonyban – A. B. megj.) lévő központi hivataloknál elfekvő ügyeket stb. A vidéken pedig titkárságok vannak Léván, Nyitrán, Dunaszerdahelyen, Somorján, Besztercebányán, Érsekújvárott, Vágsellyén,

Ipolyságon, Galántán, Ipolynyéken, Verebélyen, Komáromban, Körmöcbányán és Navojocén.

A kassai főtitkárságon 12 alkalmazott van, vidéki titkárság pedig 11, és pedig: Losoncon, Rimaszombatban, Rozsnyón, Szepsiben, Királyhelmecezen, Gálszécsezen, Nagymihályon, Szobráncon, Eperjesen, Iglón és Sárosban. A kassai központban szerkesztik a *Nép* című lapot, amelynek szerkesztői szintén a főtitkárság alkalmazottai közé vannak számítva.

Mindezeknek az intézményeknek megvan majdnem mindenütt a maga kaszinója, népköre, helyisége. Ezekben a helyiségekben gyűlnek össze a magyarok, vagy a tótok, különböző ipartestületek, szakszervezetek, itt folynak le a színelőadások, műkedvelő előadások, zeneegyesületek, ifjúsági sportegyesületek s egyéb egyesületek összejövetelei. Ezeket mind állandó titkáraink vezetik...

Ezen az állandó kiadásokon kívül a keresztényszocialista pártnak részt kell vennie mindennemű társadalmi megmozduláson, a hitélet élesztését előmozdító intézményekben, processziók rendezésében, színelőadások rendezésében, propaganda-kiadásokban stb., úgyhogy az az összeg, amely rendelkezésre áll (ti. a támogatás a magyar kormány részéről – A. B. megj.), per absolute nem elegendő ezen kiadások fedezésére. Csak úgy tudunk kijönni, hogy a legszigorúbb óvatossággal takarékoskodunk és néha gyűjtünk. A gyűjtéseknek azonban jóformán semmi eredményük nincsen, mert az arisztokrácia hihetetlen nemtörődomséggel s szűkkeblűséggel viseltetik, száz koronát sem ad, mert azt mondja, hogy nincsen, a középbirtokosság elvesztette vagyonát, a népnek pedig a lelkesedését anyagiak követelésével lecsökkenteni nem lehet.¹⁰⁷

Egy másik helyen így érvel a titkárok fenntartása mellett: „A titkárságok nem színekurák. A titkár a közvetítő szerv a központ és a közönség között, a titkár a szervezetek vezetője, tanácsadója, híveinket ügyes-bajos dolgaikban segíti és különösen fontos a szerepe a hivatalokban való közbejárások körül (adóügyek, iskolai-ügyek, segélyügyek stb.). Híveink jó része nem tud tótul a titkárra tehát annál is inkább rászorul.”¹⁰⁸

A Szűllő által leírtak nagy vonalakban érvényesek voltak a másik magyar pártra is. Az MNP apparátusa azonban némileg kisebb volt, hiszen ő csupán a magyar vidékeken tartott fenn irodákat, titkárságokat, a szlovák lakta területeken nem. Nem volt német osztálya sem. Az általa kiadott egyetlen sajtótermék a *Barázda* című hetilap volt.

A magyarországi anyagi támogatás különösen a belső pártviszályok, pártszakadások esetében játszott döntő szerepet. Az OKP 1925-ös belső viszályai alkalmával Lelley lemondatásában és Szüllő pártelnökké választásában is döntő szerepet játszott a támogatás megvonása Lelleytől. A pártszakadás után sorra kerülő parlamenti választások alkalmával a Lelley-csoport vereségében is a pénzhiány játszotta a főszerepet, míg a Szüllő-féle szárny az évi költségvetésen felül külön támogatást kapott a választásokra.

A Magyar Nemzeti Párt az 1925-ös választásokat követően a szudétanémet pártokkal alkotott közös parlamenti klubbot, és több fontos törvény esetében a csehszlovák kormánytöbbséggel együtt szavazott. Sőt, komoly tárgyalások folytak a párt kormánybalépéséről. E lépések egy részéhez megkapta a magyar kormánykörök egyetértését, azonban néhány esetben ezeken túllépve tett kormánytámogató lépéseket. A mereven ellenzéki álláspontra helyezkedő OKP-val rendkívül megromlott a viszonya. 1926 végén a magyar kormánykörökben is felmerült, hogy az MNP-től megvonják az anyagi támogatást. Erre hívta fel az illetékes köröket a prágai nagykövet is. 1927 elején az MNP havi támogatását több alkalommal Budapesten fizették ki, ami a nagykövetet felháborította: „Budapesti tartózkodásom idején a Miniszterelnök Úr Önagyméltóságával tartott megbeszéléseink során, megfontolás tárgyát képezte az az eshetőség, hogy amennyiben Szent-Ivány József a magyar kormány által neki írásban átadott feltételek nemteljesítése dacára is a jelenlegi opportunistá színezetű politikát folytatná, a Magyar Nemzeti Párt részére megállapított subventió esetleg beszüntetessék.

Tapasztalom, hogy a közelmúltban a Nemzeti Párt és a Prágai Magyar Hírlap havi quótája ismételten Budapesten fizettetik ki és a követséghez csak azok az összegek küldetnek, amelyek a többi szervezetet illetik...

Tisztelettel kérek tehát Kegyelmes Uram légy szíves hathatósan közbenjárni, hogy a subventiók összegek a jövőben a maguk teljes összegében hozzám továbbíttassanak, annyiival is inkább, mivel a Szent-Iványnak adott terminus (január 31.) már lejárt, s bár vele Budapest óta nem volt alkalmam találkozni, a hozzám érkezett hírekből arra kell következtetnem, hogy ő a Budapesten nyert utasításokat nem tartja be, amiért is most van a legfőbb ideje annak, hogy őt kezünkben tartsuk.”¹⁰⁹

Az ellentéteknek a magyar kormánykörök és a párt között az vetett véget, hogy az MNP kilépett a német klubból, és 1927 őszétől ismét ellenzéki álláspontra helyezkedett.

A magyar kormány jelentős mértékben befolyásolta a parlamenti választások alkalmával a magyar pártok jelölőlistáinak összeállítását. Több alkalommal előfordult, hogy a párton belüli támogatottság hiánya, sőt nemegyszer a pártok vezetőségének kifejezett ellenállása sem tudta megakadályozni, hogy Budapest kérésére egyes személyeket előkelő helyre soroljanak a választási listákon. Példa erre Jabloniczky János esete, akivel szemben az OKP-ban tömörült katolikus papok fenntartásaikat fejezték ki az 1935-ös parlamenti jelölőlisták összeállításánál. Budapest azonban kifejezetten ragaszkodott ahhoz, hogy Jabloniczky felkerüljön a listára.¹¹⁰ A luteránus Jabloniczky az érsektúrvári választókerületben a két párt közös listáján az ötödik helyet kapta meg, ez azonban nem volt elegendő képviselővé választásához.

A csehszlovákiai magyar politika egyik kulcskérdése az volt, hogy melyik politikus milyen befolyással bír Budapesten, milyen anyagi támogatást tud biztosítani a maga és pártja számára. A magyar politikusok mindig arra törekedtek, hogy az anyagi támogatásról szóló döntéseket ne Magyarországon hozzák meg, hanem minél nagyobb beleszólási joguk legyen nekik, akik a helyzetet legjobban ismerik. Szüllő számos írásában utal arra, hogy helytelen a kisebbségi ügyekben a döntéseket Magyarországon, úgymond külföldön meghozni – ezzel a saját szerepét kívánta erősíteni. „Mennél tovább foglakozom, mint a ker. szoc. Párt vezetője az itt levő ügyekkel, annál inkább látom azt, hogy nem lehet a külföldről belügyeket intézni, mert a szellemi vesztegzár miatt annyira eltávolodott az évek során Magyarország az utódállamoktól, hogy nincs kellő módjuk a túloldalon arra, hogy megítélhessék az itteni tényleges helyzetet.

Angliában, ha a kormány valamely gyarmatra valakit kiküld, abban vagy megbízik, s akkor engedi teljesen szabadon a maga józan belátása szerint cselekedni, vagy – ha nem bízik meg benne akkor visszahívja. De soha nem engedi meg azt, hogy mellékkormányzatok, mellékirányzatok, vagy a fej fölött való átnyúlások által bizalmi emberének pozíciója meggyöngyögtessék.”¹¹¹

A „fej fölötti átnyúlásokra” különösen érzékenyek voltak a magyar pártvezetők. Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy tudtuk nélkül tárgyaltak pártjuk egyes vezetőivel, és ígértek nekik pénzt a magyar kormány illetékesei. Szüllő például több alkalommal nehezményezte a húszas évek végén a magyar kormánynak küldött jelentéseiben, hogy Franciscy Lajos és Gregorovits Lipót, akik tulajdonképpen az OKP-n belül a pápi ellenzék

alkották vele szemben, a tudta nélkül kijárták a komáromi papnevelde-re a magyar kormánytámogatást. „Például a magyar kormány anélkül, hogy arról én, mint a ker. szoc. párt elnöke tudtam volna, az én pártom kebelében lévő Gregorovits képviselőnek a komáromi szeminárium építésére 250 000 koronát (a TESZK költségvetésében 300 ezer korona szerepel – A. B. meg), tehát tekintélyes összeget utalt ki. Gregorovits ugyan nem tudta, hogy azt a magyar kormány utalta ki, mert neki úgy állították be, hogy azt a prímás adta. Ezzel azonban a benne lévő klerikális gondolat megerősödött. Társult Franciscy szenátorral, aki szintén pap és olyan politikát kezdett, amely politika abban csúcspodott ki, hogy ők meg akarják valósítani itt a Molnár János féle néppárti politikát és elkezdik a felekezeti irányt. Ezt a harcot én ugyan állom, de ha én általam és a velem való konzultálás után jutatták volna azt a pénzt a papok kezei közé, akkor nem állhatott volna elő az a helyzet, hogy Gregorovits és Franciscy most azzal agitáljanak, hogy a magyar kormány protestánsokból állván mafiát szervez a katolikusok elnyomására és azért keresi azt, hogy a protestáns nemzeti párt uralmát erősítse meg a katolikus ker. szocpárt rovására.”¹¹²

Többször képezték vita tárgyát az egyes magyar pártok támogatása közötti aránytalanságok. „...Pest nem tudja megérteni azt, hogy a ker. szoc. párt az egész országban: magyar és tót vidékeken igen sok szervezetben dolgozik és mindannak dacára ugyanannyi javadalmazást kap, mint a magyar nemzeti párt, amely csak magyar vidékeken dolgozik és Ruszinszki, amelynek együttevőve nincsen annyi lakossága, mint a mi pártunk egyik városának.”¹¹³

A határon túli magyarság ügyeinek magyarországi kezelését, a pénzügyekkel kapcsolatos döntések meghozatalát előkészítő szervek munkáját is elhibáztak tartották. „Az az alapértelem, hogy belügyeket nem lehet kintől intézni, csak külügyeket lehet kívülről intézni, bevált, mert a legjobb szándékot és a legjobb indulatot látom ugyan, de nagyon sok intézkedésnél a helyzet és a terep nemismerését vagyok kénytelen konstatálni...

Az államfordulat után a leszakított magyarság életét kezdetben a külügyminiszter irányította. Amikor Bethlen miniszterelnök úr jött kormányra – aki a külügyek vezetését is magához ragadta, – a magyar politikának ezt a részét áthelyezte a miniszterelnökséghez s most ez a nemzetiségi osztály az egyedüli, amely a külföldön lévő magyarság nemzetiségi részeit is irányítja. Miután azonban a helyzetről igazán referátumokat nyújtani tudó ténnyezők: a követek és a konzulok nem a miniszterelnökség alá tartoznak, ha-

nem a külügyminisztérium alá, – ezek pedig, mert nem alájuk tartoznak az egyes országokban a nemzetiségi csoportok, ezzel a kérdéssel belterjesen nem foglalkoznak és így a minisztérium azoknak az információjára van utalva, akik hozzá épen eljönnek.”¹¹⁴

Ezek a kérdések megoldatlanok maradtak az egész két háború közötti időszakban, erre utal Szüillő 1938-ban kelt feljegyzése is: „Ha az itt lévő magyar ügyet úgy kezelnék, ahogy azt az angol példa, az orosz példa és a német példa mutatja, – mert ezek sikeres példát nyújtanak, – akkor ezt nem lehet másképp megcsinálni, csak úgy, hogy ne felülről dirigálják azt, hogy itt ki mikor és mennyit kap, hanem megbíznának az itt élő tényezőkben és egy komiténak adnák át a pénzt úgy, hogy az a maga belátása szerint ossza szét az összeget, oda, ahova jónak látja. Ennek a vezetőségnek teljes szabadságot kell adni, mert ezt itt tudják a legjobban, hogy mit hova, és mikor kell adni, nem pedig B-n... ennek az eredménye az lesz, hogy el fog folyni rengeteg pénz minden gyakorlati érték nélkül. Pedig ennek a pénznek sokkal nagyobb eredményét lehetett volna megteremteni, ha húsz év alatt azt a majdnem százmillió koronát okosan s a helyi ismeretek és szükségletek szerint osztották volna szét.”¹¹⁵

Összegzés

Dolgozatunkban bemutattuk a magyar kormány által a csehszlovákiai magyarságnak nyújtott anyagi támogatás kereteit és az ezen belül követett stratégiát a két világháború között. A hiányos források ellenére is megállapítható, hogy húsz év alatt mintegy 100 millió csehszlovák koronát fordítottak a csehszlovákiai intézmények támogatására a magyarországi költségvetésből.¹¹⁶

A pártapparátus fizetésének valós megítéléséhez némi fogódzót adhat, hogy egy kaszás arató napszáma 10 korona körül mozgott a két háború között. A középiskolai tanárok fizetését 1926-ban államilag rendezték. A tisztes megélhetést biztosító kezdő fizetésük 15 600, három szemeszter után 17 400 korona volt évente (havonta 1 300–1 450 korona). Három év után állandósították őket és ekkor a letöltött évektől és a szolgálati helyüktől függően 15 ezer és 39 600 korona között lehetett a fizetésük évente (1 250–3 300 korona havonta), ehhez még több kiegészítést kaptak a beosztásuktól függően.

Az anyaországi támogatás valós mértékének megítéléséhez megemlítem, hogy az 1932. évi csehszlovák állami költségvetésből 5 011 600 koronát juttattak a magyar középiskoláknak.¹¹⁷ Ez az összeg megegyezik az összes magyar szervezetnek átlagosan egy évben juttatott anyaországi támogatással. Tehát Magyarország egy évben kb. olyan összeggel támogatta a csehszlovákiai magyarságot, amennyit az összes csehszlovákiai magyar középiskola kapott az említett évben a csehszlovák állami büdzséből.

A csehszlovák állami szervek pontos információkkal rendelkeztek a magyar kisebbség anyaországi támogatásáról, azonban hallgatólagosan tudomásul vették, mint olyan jelenséget, amely csökkenti az országban a kisebbségi téren jelenlévő feszültséget. A pénzügyekkel kapcsolatban a magyar vezetők közül senkit nem üldöztek, nem állítottak bíróság elé. A külföldi pénzügyi támogatás elfogadása ekkor nem számított bűncselekménynek. A kormánypárti lapok ugyan többször is megszéllőztették a magyarországi támogatás tényét, de ennek nem voltak különösebb következményei. A *Národný Denník* 1929 márciusában így írt: „Flachbart dr. a szlovenszkói magyar irredentákhoz közel álló valamennyi körben úgy ismert, mint az irredenták pénzügyminisztere. Számtalan jólétesült forrásból úgy tájékozódunk, hogy Flachbart dr. minden elsején délelőtt tizenegy órakor a prágai magyar követségen 180 ezer koronát kap a Prágai Magyar Hírlap fenntartására és a magyar keresztényszocialisták szervezeti- és propagandaszervei számára. Különös azonban, hogy ezekről az ügyekről az illetékes hivatalok és a külügyminisztérium is tud, mégsem tesz lépéseket, hogy az irredenták legfőbb forrása beduguljon.”¹¹⁸

A csehszlovák szervek információi a magyarországi anyagi támogatással kapcsolatban több forrásból származtak. A magyar politikusokat állandó rendőri megfigyelés alatt tartották¹¹⁹, s a levéltári anyag alapján a magyar pártok vezető köreiből is voltak informátoraik. A magyarországi vezető politikai körökben szintén voltak beépített emberei a csehszlovák hírszerzésnek, és nem utolsósorban a budapesti nagykövetség is rendszeresen küldött jelentéseket a kisebbséggel kapcsolatos tevékenységről.

Az államfordulat utáni első években a támogatás nem költségvetés alapján folyt, hanem a magyar kormánykörök által fontosnak tartott ügyeket támogatták rendszertelenül. A húszas évek elejétől a támogatás a társadalmi egyesületeken keresztül folyt. A északi támogatás koordinálására létrehozott Rákóczi Szövetséget 1924-ben feloszlatták, feladatainak egy részét a Felvi-

déki Egyesületek Szövetsége vette át a harmincas évek elejéig. A csehszlovákiai támogatást közvetítő társadalmi szervezetekről elmondható, hogy nem volt olyan jelentős szerepük az anyagi támogatás terén, mint a Népies Irodalmi Társaságnak, amely a keleti magyarság ügyeivel foglalkozott. A NIT kisebbségi társadalommal kapcsolatos adatgyűjtő és elemző munkáját egészen a második világháború végéig folytatta, míg a felvidéki magyarság esetében nem folyt ilyen mélyreható feltáró munka. A harmincas évektől a támogatás egyenesen a Külügyminisztériumból és a Miniszterelnökségről érkezett.

Csehszlovákiában az anyagi támogatást illetően a legfontosabb intézmények a magyar ellenzéki politikai pártok voltak, amelyeket a magyar kormány a kisebbség hivatalos képviselőinek ismert el. A Felvidéken és a Kárpátalján a katolikus és az evangélikus egyház vezetése szlovák kézben volt, ezért itt nem lehetett az erdélyi modellt követni, ahol az egyházak szerepe jelentős volt a támogatás elosztásában és felhasználásában. Míg ez utóbbi esetben az anyaországi támogatást jelentős részben oktatási és kulturális célokra használták fel, a Csehszlovákiához csatolt részekben döntő többségében politikai célokat szolgált.

A Csehszlovákiába juttatott összegekből a legnagyobb arányban a magyar politikai pártok részesültek, amelyek a támogatás 50-70 százalékát kapták. Ez a támogatás tette lehetővé a pártok számára, hogy fenntarthassák apparátusukat, független státuszokat hozhassanak létre. A rendszeres havi támogatás mellett a választások alkalmával külön pénzügyi támogatást is kaptak a pártok, de nem csupán az ellenzéki magyar pártok, hanem a szepességi német és a ruszin autonomista pártok is. Sőt még a szlovák néppárt is, amelynek autonómiaörekvéseit a Csehszlovák állam megingatására akarták felhasználni a magyar kormánykörök.

Kisebbségi mértékű, viszont a kisebbségi lét szempontjából nagyon jelentős volt az oktatásügy támogatása, elsősorban a magyar nyelvű középiskolák és a felsőfokú intézmények hiánya miatt.

A magyar ellenzéki sajtó, elsősorban a *Prágai Magyar Hírlap*, a magyar ellenzéki pártok központi napilapja nem tudott volna fennmaradni jelentős anyagi támogatás nélkül.

Kismértékű és esetleges volt a gazdasági támogatás, amely elsősorban a pénzhiánnyal magyarázható. Csehszlovákiában nem valósult meg nagyobb pénzintézeti támogatás oly módon, mint Erdélyben.

A csehszlovákiai magyar intézmények költségvetése
1921 és 1930 között (ezer egységben)

Felhasználás		1921/22	1922/23	1923/24	1924/25	1925/26	1926/27	1927/28	1928/29	1929/30
Budapesti központ	K	810	2400	14000						
	Kč								48	48
	P								42	48
	%	1,69	3,33	0,45					5,48	5,24
Politikai pártok	K	18148	38600	600						
	Kč			4356					3918	4038
	P									
	%	37,77	53,61	86,44					72,73	64,13
Sajtó	K	4596	5000	3600						
	Kč			22					251	566
	P									
	%	9,56	6,94	0,55					4,66	8,99
Kultúra és iskolaügy	K	20000	19000	3800						
	Kč			610					698	718
	P									
	%	41,62	26,39	12,23					12,96	11,4
Társadalmi szervezetek	K	1020	2000	1000						
	Kč									
	P									
	%	2,12	2,78	0,03						
Hírszolgálat és futár-költségek	K	1080	3000	1000						
	Kč									
	P									
	%	2,25	4,17	0,03						
Tisztviselő és egyéb segélyek	K	2400	2000	1000						
	Kč			12					25	35
	P									
	%	4,99	2,78	0,27					0,46	0,56
Vegyes és gazdasági	K									
	Kč								200	610
	P									
	%								3,71	9,69
Összesen	K	48054	72000	25000						
	Kč			5000						
	P						5040	5040	5140	6015
							28	28	42	48

K - korona, P - pengő, Kč - csehszlovák korona

Általánosságban elmondható, hogy anyaországi támogatás nélkül nem lehetett volna egyetlen jelentősebb lépést sem tenni a kisebbségi politika, kultúra, oktatásügy, sajtó terén: lehetett szó akár választásról, pártépítésről, új intézmények létrehozásáról vagy sajtótermékek kiadásáról. Az anyaországi támogatás figyelembevétele nélkül nem értelmezhetők helyesen a kisebbségi társadalomban, politikában végbement folyamatok, a mélyebb összefüggések feltárása érdekében azonban még további munka vár a kisebbségi magyarság kutatóira.

JEGYZETEK

- ¹ Az utóbbi évek szlovák propaganda jellegű kiadványai közül megemlíti Ladislav Deák: *Politický profil Jánoša Esterházyho*. Bratislava, 1996. Esterházy János hazaárulási vádjával kapcsolatban legfőbb érvként hozza fel szoros politikai és anyagi kapcsolatát az anyaországgal.
- ² A Csehszlovákiához csatolt területekről Magyarországra érkező menekültek száma a következőképpen alakult az első években: 1918-ban 12 373, 1919-ben 57 783, 1920-ban 31 606, 1921-ben 1 722 személy. Dr. Petrichevich Horváth Emil: *Jelentés az Országos Menekültügyi Hivatal négyévi működéséről*. Budapest, 1924, 37.
- ³ Bárdi Nándor: „A Keleti Akció”. A romániai magyar intézmények anyaországi támogatása az 1920-as években. In *Magyarságkutatás 1995-96*. Budapest, 1996, 146.
- ⁴ Kun Béla a „Slovenski irodának” 8 millió koronát folyósított, de a felhasználására már nem került sor. Lásd: A külügyminisztérium levele a pénzügyminiszterhez. Kelt 1919. október 10. Magyar Országos Levéltár (MOL) Külügyminisztérium. A Politikai osztály rezervált iratai K 64 (a továbbiakban MOL K 64), 1. csomag, 7. tétel, 4/res/1920
- ⁵ A szöveg arra utal, hogy a történelmi Magyarország határain kívül élő magyarság ügyeivel ez az osztály foglalkozott századunk elejétől. Lásd: A Miniszterelnökség III. ügyosztályának előterjesztése a minisztertanácsnak. 1919. XII. 23. MOL A Miniszterelnökség együtt kezelt aktái K 26 (a továbbiakban MOL K 26), 1204. csomó, I. tétel, 6460 szám.
- ⁶ Petrichevich H. E.: *i.m.*, 5.
- ⁷ A Felvidék visszaszerzése érdekében folytatott tevékenységről lásd Angyal Béla: *Magyar szervezetek és mozgalmak Csehszlovákiában 1918–1921*. In *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 2000, 1, 3–28 és 2000, 2, 63–84.
- ⁸ Bethlen István miniszterelnök 1930-ban a *New York Times* riporterének arra a kérdésére, milyen terjedelmű határkiigazítással elégedne meg, a következőt válaszol-

ta: „Mi, a magyar nemzetiséghez tartozó testvéreinket akarjuk visszanyerni és népszavazásra törekszünk, mely megállapítja, vajon bizonyos más nemzetiségűek is vissza akarnak-e térni hozzánk, igen, vagy nem. Én magam azt hiszem, hogy Csehszlovákia szlovák lakossága gazdasági okokból talán arra az elhatározásra jutna, hogy mellettünk döntsön. De ha szabad választással a visszatérés ellen foglalnak állást, úgy abba bele kell nyugodnunk.” Idézi a *Prágai Magyar Hírlap*, 1930. november 19., 3.

- ⁹ Clair Vilmos (1858-?) újságíró 1899-től az államfordulatig a Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület főtitkára volt. Pechány Adolf (1859-1942) Illaván született. Újságíró, ő adta ki az első magyar-szlovák, szlovák-magyar szótárt 1906-ban. Több magyar orientációjú szlovák nyelvű újságot szerkesztett az államfordulat előtt. 1908-tól a miniszterelnökségi sajtóirodában dolgozott. 1921-től a magyarországi „tótajkúak” kormánybiztosa lett. Steier Lajos (1885-1938) Liptószentmiklóson született, publicista, történész. Főleg a szlovák-magyar viszonyral, az 1848-49-es évekkel foglalkozott. Janovetz Lajosról nincsenek pontos életrajzi adataink, csupán annyit tudunk róla, hogy 1924-ben, mikor nyugdíjba ment, úgy mutatták be, mint aki korábban „munkatársa volt a kormány által megindított hazafias tót lapnak is. A tót közművelődési társulatnak választmányi tagja, jegyzője, majd 1919 évben ügyvezető alelnöke lett.” MOL Társadalmi Egyesületek Szövetsége iratanyaga K 437 (a továbbiakban MOL K 437), 4. csomó, K 437-1924-11. f. 143-144.
- ¹⁰ A magyar pártok szervezéséről lásd Angyal B.: i. m.
- ¹¹ Kürthy Lajos 1849-ben született a Komárom megyei Kürtön. Jogi tanulmányokat végzett, majd Zólyom és Türoc vármegyék főispánjának nevezték ki. Az államfordulat után néhány hónapig Csehszlovákiában maradt, majd Magyarországra települt, ahol a Felvidék visszaszerzésére indított szervezkedések egyik vezetője volt. Meghalt 1921. szeptember 10-én.
- ¹² Tuka Béla (Vojtech Tuka) (1880-1946) a Selmecebánya melletti Hegybányán (szlov. Piarg, Štiavnické Bane) született szlovák családban, de kezdetől fogva magyar nevelést kapott. Jogi tanulmányokat végzett, majd az államrendőrség büntügyi osztályán dolgozott. Előbb a pécsi jogakadémián, majd 1914-től a pozsonyi egyetemen a nemzetközi jog tanára. A hatalomváltás után 1921-ben a pozsonyi egyetemet Pécsre költöztetik, ő azonban Csehszlovákiában marad. A kezdetektől részt vesz a titkos magyar katonai szervezkedésekben és a magyar politikai pártok megalakításában. A magyar kormány megbízásából belép a Hlinka-féle szlovák néppártba és annak alelnöke, 1925-től parlamenti képviselője lesz. Ő dolgozta ki a párt első autonómiairányzatát 1929-ben. Mint magyar kémet a csehszlovák hatóságok letartóztatják és 15 évi fegyházra ítélik. Részleges amnesztiával szabadul 1937-ben. Az önálló Tiso-féle Szlovák Köztársaság megalakulása után miniszter, majd miniszterelnök lesz. 1946-ban mint háborús bűnöst kivégzik.
- ¹³ A Tót Központi Iroda levele Haller István vallás- és közoktatásügyi miniszternek. 1919. december 15. MOL K 26, 1261. csomó, XXXVIII. tétel, 1045. sz. f. 93.

- ¹⁴ A ME III. ügyosztályának levele a pénzügyminiszterhez, 1919. XII. 23. MOL K 26, 1239. csomó, XXXVIII. tétel, 6784. sz. A ME ezután nem csak a határon túli magyar szervezeteket támogatta anyagilag, hanem a magyarországi társadalmi szervezeteket is, amelyek a szomszédos országok magyarságával foglalkoztak. A Felvidéki Liga 1920-ban havi 100 ezer korona támogatást kapott. MOL K 26, 1268. csomó, IV. biz. tétel II. rész, 2786 és 6492. sz.
- ¹⁵ Jelentés a felsővidéki magyar és magyarbarát tót pártok cseh ellenes politikai szervezkedéséről és kívánalmairól. MOL K 64, 1. csomó, 7. tétel, 168/res/1920.
- ¹⁶ Erről Malcomes Béla memorandumából tudunk. A pénz kezelőjét csupán monogramjával jelöli K. I., mivel komáromiról van szó, minden bizonnyal Kürthy István, volt Komárom megyei főispán a felelős személy. Lásd: Memorandum a felvidéki propaganda tárgyában. MOL K 64, 2. csomó, 41. tétel, 274/res/1920.
- ¹⁷ A FL levele a miniszterelnökhöz. 1920. június 9. MOL K 26, 1268. csomó, IV. biz. tétel II. rész, 1212/1920 sz.
- ¹⁸ Lásd: Haller István levele Teleki Pál miniszterelnökhöz. MOL K 26, 1268. csomó, IV. biz. tétel II. rész, f. 50.
- ¹⁹ Lásd: Felvidéki Liga a csehek által megszállt Felvidéken lévő keresztényszocialistának (?) a magyar érdekek szolgálatában kifejtendő munkásságának anyagi támogatása ügyében. 1920. VI. 16. Benne Pataky Tibor Kürthy Lajoshoz írt levelének kézzel írt fogalmazványa. 1920. VIII. 5. MOL K 26, 1268. csomó, IV. biz. tétel II. rész, 4798. sz.
- ²⁰ MOL K 64, 13. csomó, 7/b tétel, f. 177-178.
- ²¹ Lásd: Kimutatás az Országos Keresztényszocialista Központ 1920 évi bevételeiről és kiadásairól. A táblázatos kimutatást Lelley továbbá még néhány pártvezető írta alá és „Keresztény Szocialisták Országos Központja Pozsony” pecséttel van ellátva. A külső lapján ceruzával ráírva: „Tuka Béla elszámolása”. MOL K 64, 13. csomó, 7/b tétel 75/res/1921.
- ²² Az 1920-as évben 13 titkár és 8 kezelőszemélyzet dolgozott az OKP-ban. 1921-ben további 10 magyar, 20 szlovák és 5 német titkárt kívántak felvenni és kiképezni. Uo.
- ²³ MOL K 64, 1. csomó, 7. tétel, 478/res/1920.
- ²⁴ MOL K 64, 5. csomó, VII. tétel, 105/res/1921.
- ²⁵ „Több ízben jelentette már (Tuka Béla – A. B. megj.), hogy a felvidéki pártok subvenciója helytelen információk alapján lett megállapítva. Kéri mindenesetre legalább 200.000 (kettőszázezer) koronára azt felemelni (havonta – A. B. megj.),...” – áll Tuka 1921. május 5-i jelentésében. MOL K 64, 13. csomó, 7b. tétel, 202/res/1921.
- ²⁶ Popély Gyula: *Ellenszélben*. A felvidéki magyar kisebbség első évei a Csehszlovák Köztársaságban (1918–1925). Pozsony, 1995, 99-101.
- ²⁷ Lásd: A felvidéki politikai mozgalomra eddig lekötött havi összegek. Aláírás és keltezés nélkül. MOL K437, 11. csomó, Amerikai segélyalap, f. 76.

- ²⁸ Lásd: Memorandum a felvidéki propaganda tárgyában. MOL K 64, 2. csomó, 41. tétel, 274/res/1920.
- ²⁹ Lásd: Körmendy-Ékes Lajos levele Hegedűs Lóránt pénzügyminiszternek. MOL Bethlen István iratai K 468 (a továbbiakban MOL K 468), 9. csomó, 618/1926.
- ³⁰ A megszállt területeken folyó meggondolatlan propaganda megszüntetését a Felvidéki Liga is kérte, mivel miatta a csehszlovák hatóságok zaklatták a magyar lakosságot. Olyan rölapokról ad hírt a liga, amely lázadásra szólít fel a megszállt területeken, egyes rölapokon azt terjesztették, hogy az állami liszt mérgezett. MOL K 26, 1239. csomó, XXXVIII. tétel 7074. sz.
- ³¹ Jellemzi az elhatározás komolyságát a következő eset: 1920 júniusában a Szepesi Szövetség azzal a kéressel fordult a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz, hogy rendeljen ki egy tanárt a számára munkaeérnek. Ebben az időben ugyanis több tisztviselő volt kirendelve az egyes szervezetekhez, akik különböző minisztériumok állományában voltak. A kérés több szinten történt megtárgyalása után azt a választ kapták a Miniszterelnökségtől, hogy előbb változtassák meg alapszabályukat, amely szerint az ország területi épségéért küzdenek. A kérésük csak az új alapszabály benyújtása után teljesíthető. MOL K 26, 1261. csomó, XXXVIII. tétel, 2022 sz.
- ³² Az elszakított magyarság társadalmi szervezetek útján történő titkos támogatásának gondolata már egy évvel korábban megfogalmazódott. „A külpolitikai érzékenységre tekintettel az a nézet jegeczesedett ki, hogy az ország régi keretei között magyar faji öntudat ápolására és fejlesztésére, nem különben a destruktív irányzat kigyomlálására irányuló propagandával a kormányhatalom nem foglalkozhat, mert ez könnyen külpolitikai bonyodalmakra vezethet. A legszélesebb alpra helyezett propaganda csak nemzeti irányú társadalmi szervezkedés mellett lehetséges. Ebből következőleg szerves kapcsolatot kell teremteni mindazon társadalmi szervezetekkel, amelyek nemzeti ideálok szolgálatára alakultak... azonos célok érdekében alakult társadalmi szervezetek a propagandát illetően egy – a legkiterjedtebb és legkomolyabb társadalmi egyesület – kötelékében egyesítenek... Az erőket tehát egyesíteni kell, miként ezt a németek tették a „Centralbund der Reichsdeutschen” címet viselő egyesületi központ felállításával.” Lásd: A ME III ügyosztályának előterjesztése a propaganda akció szervezéséről. MOL K 26, 1239. csomó, XXXVIII. tétel, 1701/1920.
- ³³ Bárdi N.: i.m. 148-149., Romsics Ignác: Előszó In. *Magyarok kisebbségben és szorványban*. Budapest, 1995.
- ³⁴ Erről tanúskodik Perényi Zsigmondnak, a Magyar Nemzeti Szövetség elnökének levele Papp Antalhoz, a TESZK helyettes vezetőjéhez. MOL K 437, 2. csomó, K 437-1922-10.
- ³⁵ A létrehozás pontos körülményeit nem ismerjük. 1921 márciusáig kisebbségi ügyekben a III. ügyosztály levelezett, áprilistól már az ME II. ügyosztálya. Ez a változás nyomon követhető a MOL K 26, 1268. csomó IV. biz tétel iratanyagában.

- ³⁶ Lásd: *Magyarország tiszti név- és címtára*, XXXVIII. évfolyam 1927. Budapest, 1927, 15.
- ³⁷ Bárdi N.: i. m. 151.
- ³⁸ Rakovszky Iván (1885-1960). Budapesten született, középiskolai elvégzése után jogi doktorárust szerzett. 1907-től Túróc megye aljegyzője, majd főjegyzője. 1910-től országgyűlési képviselő. A háború alatt a túrócmegyei vöröskereszt elnöke, majd a Kárpátok védelmére rendelt német csapatok mellett polgári biztos. A Tanácsköztársaság alatt részt vett Bethlen István ellenforradalmi mozgalmában, elfogatása elől pedig Felvidékre menekült. A kezdeti években a felvidéki magyar politikai mozgalom egyik vezetője. 1921-ben Magyarországra repatriál. 1922-től 1926-ig belügyminiszter Bethlen kormányában. 1928-tól a fővárosi Közmunkák Tanácsának elnöke. 1951-ben kitelepítik és kényszerlakhelyén hal meg.
- ³⁹ MOL K 437, 11. csomó, K 437-10 Amerikai segélyalap.
- ⁴⁰ Uo 22.
- ⁴¹ Ez kitérnik Papp Antal 1921. október 30-án kelt leveléből is, amelyben arról értesítette Rakovszkyt, hogy átutalt az említett számlára 6 és fél millió koronát. MOL K 437, 11. csomó, 10. tétel f. 44.
- ⁴² Papp Antal levele a ME II ügyosztályához, amelyben kéri, hogy a TESZK-hez tartozó szervezetek dolgozói kapjanak a Köztisztviselői Fogyasztási Szövetkezetén keresztül önköltségi áron élelmiszert és ruházati cikkeket. Érkezett 1922. október 17. MOL K 26, 1266. csomó, I. biz. tétel, 557/biz.
- ⁴³ MOL K 26, 1266. csomó, I. biz. tétel 365/biz.
- ⁴⁴ Ezek megtalálhatók a Miniszterelnökség iratai között. MOL K 26, 1262. csomó, XL. tétel, 1268. csomó IV. biz. tétel és MOL Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztály K 28 (a továbbiakban MOL K 28), 38. csomó 89. tétel. Csehszlovákiai lapszemlék és jelentések.
- ⁴⁵ Lásd Bárdi N.: i. m.
- ⁴⁶ MOL K 437, 11. csomó, 10. tétel 192.
- ⁴⁷ Rakovszky Iván levele Papp Antalhoz. Kelt 1921. december 1. MOL K 437, 11. csomó, 10. tétel 196-197.
- ⁴⁸ A miniszterelnökhöz írt levél kelte 1921. december 17. Bethlen válasza Papp Antalnak. Kelt 1921. december 17. Az iratok közt megtalálható a névjegyzék. MOL K 437, 1. csomó, K 437 1922-4-628.
- ⁴⁹ Hasonló lista létezett a Romániából áttelepülők esetében. Lásd Bárdi N.: i. m. 19. sz. jegyzet.
- ⁵⁰ MOL K 437, 6. csomó, K 437-1927-11-376.
- ⁵¹ Fia, Körmendy-Ékes Sándor pedig a ME II. ügyosztályára került, ahol hosszú évekig a csehszlovákiai magyarság ügyeivel foglalkozott.
- ⁵² A prágai követség 1920. március 16-án jött létre képviselőként, Tahy László vezetésével. 1922-től működött követséggént. Vezetői voltak Matuska Péter (ügyvivőként), Villani Frigyes követként (1923. I. 18 – 1925. V. 14.), Masirevich Szilárd rendkívüli követként (1925. V. 19-től – 1933. V. 13-ig), Wettstein János rendkívüli

- li követ 1939 márciusáig. Pritz Pál: Iratok a magyar külügyi szolgálat történetéhez 1918 – 1945. Budapest, 1996, 438.
- ⁵³ A váltót aláíró személyek kiléte ismeretlen. Az illetékes helyről (vagyis a miniszterelnöktől) Papp Antalnak küldött levél szerint „általad (tehát Papp által A. B.) ismert urak” írták alá. Papp Antal levele Szinyei Merse Istvánnak. Kelt 1923. január 9. MOL K 437, 11. csomó, 10. tétel Teleki iroda f. 1370.
- ⁵⁴ Flachbart Ernő (1896-1955) Gölcnicbányán (Gelnica) született szepességi német családban. Prágába kerüléséig Kézsmárkon tanított a reálgimnáziumban. A PMH szerkesztőjeként, majd főszerkesztőjeként, kiadójaként dolgozik. 1925-től az ellenzéki pártok prágai központi irodájának igazgatója, és magyar a parlamenti képviselők klubjának titkára. 1929 elején a csehszlovák rendőrség a Tuka perrel kapcsolatban zaklatja, ezért Németországba szökik, majd Magyarországra kerül. Itt egyetemi tanárként, a kisebbségi ügyek szakértőjeként dolgozik.
- ⁵⁵ Szinyei Merse István(1862-?) A Sáros megyei Jernyén (Jarovnice) született. Budapesten végzett jogi tanulmányokat, majd különböző közigazgatási posztokat töltött be a felvidéki megyékben az első világháború előtt. Volt Sáros, Árva és Zemplén megye főispánja. A háború után Magyarországra költözik, ahol részt vesz különböző Felvidékkel kapcsolatos szervezkedésekben. A Bethlen-kormány idején a kisebbségi ügyekben nagy befolyással bírt.
- ⁵⁶ MOL K 437, 11. csomó, 10. tétel f. 127-128.
- ⁵⁷ A pozsonyi Orsolya rend tanítónőképzője anyagi támogatásával kapcsolatos levelezés. MOL K 26, 1268. csomó IV. biz. tétel I. rész, 407/biz/1922 és 386/biz/1922.
- ⁵⁸ Pataky Tibor levele Papp Antalhoz, amelyben arról értesíti, hogy a miniszterelnök megbízásából felkéri, vegye át az RSZ pénzügyeinek irányítását. Kelt 1922. X. 9. 2. csomó, MOL K 437-1922-4. tétel. és MOL K 26, 1268. csomó IV. biz. tétel I. rész, 520/biz/1922.
- ⁵⁹ Papp Antal levele Pataky Tibornak. Kelt 1922. október 18. MOL K 26, 1266. csomó, I. biz. tétel 576/biz.
- ⁶⁰ Ismeretlen levele Pataky Tiborhoz. Kelt 1923. augusztus 20. MOL K 437, 3. csomó, K-437-1923-4. tétel.-622.
- ⁶¹ Szinyei Merse István levele ismeretlenhez. Kelt 1924. május 23. MOL K 437, 4. csomó, K 437-1924-3-344.
- ⁶² Szinyei Merse István levele Papp Antalhoz. Kelt 1924. szeptember 28. MOL K 437, 4. csomó, K 437-1924-11.
- ⁶³ Lásd Bárdi N.: i. m.
- ⁶⁴ Juhász Béla lemondásáról – Jelentés a felvidéki Egyesületek Szövetsége által fenn tartott Hunfalvy Internátus 1926/27 évi működéséről. MOL K 28, 31. csomó, K 28-1927-76t.
- ⁶⁵ Kimutatás a Felvidéki Egyesületek Szövetsége működéséről. MOL K 437, 6. csomó, K 437 1927-3-603.
- ⁶⁶ Az egyes elszakított területek megnevezésével – Észak, Kelet, Dél – a folytonosságot hangsúlyozták a magyar kormány részéről.

- ⁶⁷ Ismeretlen levele Papp Antalhoz. Kelt 1924. június 21-én. MOL K 437, 4. csomó, K 437-1927-3-377.
- ⁶⁸ Az erdélyi hallgatók számára fenntartott diákokthonok fenntartására a NIT két 50 holdnyi földbirtokot kapott. Lásd Bárdi N.: i. m. 157.
- ⁶⁹ Jelentés a felvidéki Egyesületek Szövetsége által fenntartott Hunfalvy Internátus 1926/27 évi működéséről. MOL K 28, 31. csomó, K 28-1927-76t. 2-20.
- ⁷⁰ MOL K 437, 9. csomó, K 437 Vegyes.
- ⁷¹ Szinyei Merse István levele ismeretlenhez. Kelt 1925. május 1. MOL K 437, 11. csomó, Prágai Magyar Hírlap f. 869-871.
- ⁷² Bárdi N. i. m. 165.
- ⁷³ A Papp Antal előterjesztései a TESZK költségvetésére. MOL K 437, 8. csomó. A TESZK költségvetésével kapcsolatban még Bárdi N.: i. m. 160-166.
- ⁷⁴ Masirevich Szilárd prágai követ levele ismeretlenhez. K 437, 11. csomó, K 437-10, Prágai Magyar Hírlap. F. 892.
- ⁷⁵ A pozsonyi konzulátust 1927 augusztusában nyitották meg. 1936 januárjáig Bartók László alkonzul, majd Petravich Gyula alkonzul vezette. Pritz P.: i. m. 471.
- ⁷⁶ Papp előterjesztése a TESZK 1928/29 évi költségvetéséről. Kelt 1928. július 3. MOL K 437, 9. csomó, Vegyes. 396-400.
- ⁷⁷ Bárdi N. i. m.
- ⁷⁸ A táblázathoz felhasznált legfontosabb dokumentumok: Papp Antal költségvetés-előterjesztései, az RSZ és FESZ kimutatásai a MOL K 437, 8., 9., és 11. csomóban található. A különböző pénznemeket az aktuális árfolyamon átszámítottuk csehszlovák koronára, és ezután végeztük el a költségvetések egyes rovatainak összehasonlítását, a százalékos kimutatást.
- ⁷⁹ Szinyei Merse István levele ismeretlenhez. Kelt 1925. május 1-én. MOL K 437, 11. csomó, Prágai Magyar Hírlap f. 869-871.
- ⁸⁰ Bárdi N. i. m. Lásd A támogatás megoszlása című táblázatot 163.
- ⁸¹ Kimutatás a PMH 1927 november havi gazdálkodásáról. MOL K 437, 11. csomó, f. 1445.
- ⁸² A Rákóczi Szövetség 1926 évi havi kiadási naplói. MOL K 437, 8. csomó.
- ⁸³ Papp Antal előterjesztése a TESZK 1926/27-ik évi költségelőirányzatára. MOL K 437, 8. csomó, MOL K 437-1922-1930-10.
- ⁸⁴ Bárdi N. i. m. 162-163.
- ⁸⁵ Papp Antall emlékeztetője. MOL K 437, 8. csomó, K 437-1922-1930-10-26-27.
- ⁸⁶ Ismeretlen levele Khuen Héderváry Sándorhoz. MOL K 64, 21. csomó, 7. tétel, f. 185.
- ⁸⁷ Idézi a PMH 1929. augusztus 8. 7.
- ⁸⁸ Jelentés a Teleki Iroda vezetése alatt álló Társadalmi Szervezetek tíz évi gazdálkodásáról. MOL K 468, 9. csomó, 31-33.
- ⁸⁹ A FESZ nem szerepel a budapesti egyesületek jegyzékében sem. In *Statistikai Közlemények*. 74. kötet, 4. szám. Dobrovits Sándor: *Budapest egyesületei*. 1933.

- ⁹⁰ Szüllő Géza feljegyzése 1932-ből. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Szüllő hagyaték fond X (a továbbiakban OSZK KT, fond X), X/15.
- ⁹¹ „Böhm-nek (keresztényszocialista szenátor A. B.) expozéjából látom, hogy Eszterházy jelöltsége Szüllő helyére nem találkozik osztatlan tetszéssel a keresztényszocialista pártban. Én Eszterházy Jánost nem ismerem személyesen és ennél fogva sem pro sem kontra állást nem foglalom.” – írja Masirevich Szilárd prágai nagykövet 1932. november elsején a külügyminiszternek küldött jelentésében. MOL K 64, 48. csomó, 7. tétel, 594/res/1932.
- ⁹² A pozsonyi rendőrigazgató bizalmas levele a tartományi elnökségnek. Kelt 1937. március 16. Slovenský národný archív, fond Policajné riaditeľstvo v Bratislave 1921–1945. (a továbbiakban SNA, fond PR BA), 253. doboz, 297–300.
- ⁹³ OSZK KT, fond X, X/8.
- ⁹⁴ Tuka Bélát 1929-ben ítélték 15 év fegyházra, s ebben az időben Prágában raboskodott. A pozsonyi konzul levele a külügyminisztériumba. Kelt 1936. április 28. MOL K 64, 69. csomó 47. tétel, 322/res/1936.
- ⁹⁵ MOL K 437, 9. csomó, K 437-1929-9cs Vegyes, f 383.
- ⁹⁶ A külügyminisztérium levele gróf Klebersberg Kunó vallás- és oktatásügyi miniszternek a kassai tanfolyamról. Kelt 1925. március 8. MOL K 64, 12. csomó, 80/res/1925.
- ⁹⁷ A FEFHE levele Bethlen Istvánnénak, amelyben nyomorúságos helyzetükre hivatkozva tankönyveket kérnek. Kelt 1921. december 13. K 437, 2. csomó, f. 42-43.
- ⁹⁸ In *Statistikai Közlemények*. 74. Kötet, 4. szám. Dobrovits Sándor: *Budapest egyesületei*, 1933, 122.
- ⁹⁹ A határon túli magyar diákokkal kapcsolatos döntésekről és az erdélyi diákokthozokról lásd Bárdi N. i. m. 158–159.
- ¹⁰⁰ A református egyház helyzetéről lásd MOL K 64, 12. csomó, 7. tétel 1-26.
- ¹⁰¹ MOL K 437, 9. csomó, K 437 Vegyes f. 390.
- ¹⁰² MOL K 437, 9. csomó, K 437 Vegyes f. 390.
- ¹⁰³ MOL K 437, 9. csomó, K 437 Vegyes f. 390.
- ¹⁰⁴ Erről tanúskodik Flachbart Ernő levele, amelyben köszöni a 3000 koronát, ebből 2000 a Szent György Körének a regós mozgalom fejlesztésére, 600 koronát a pozsonyi cserkészeknek adott. 400 maradt esetleges más cserkész mozgalom támogatására. Flachbart levele ismeretlenhez. Kelt 1927. július 16. MOL K 437, 6. csomó K 437-1927-3-400.
- ¹⁰⁵ Lásd: Varjú J. az OKP főtitkárának jelentése az OKP pénzügyi helyzetéről. Kelt 1922. június 27. MOL K 64, 13. csomó, 189/res/1922.
- ¹⁰⁶ Lásd: Jegyzőkönyv a Magyar nemzeti párt pénzügyi bizottságának üléséről. Kelt 1925. december 21. MOL K 437, 11. csomó, f. 899-900.
- ¹⁰⁷ OSZK KT, fond X, X/15.
- ¹⁰⁸ OSZK KT, fond X, X/15.
- ¹⁰⁹ Masirevich Szilárd prágai követ levele ismeretlenhez. Kelt 1927. február 3. MOL K 64, 21 csomó, 7. tétel, f. 12-13.

- ¹¹⁰ Lásd ezzel kapcsolatban Bartók pozsonyi konzul és a Külügyminisztérium számjeltávirat-váltását 1935. április 24-én. A szövegben az egyes szereplők fedőnéven szerepelnek. Tamás – Esterházy János, Jenő – Jabloniczky János. MOL K 64, 62. csomó, 7. tétel, 271/res/1935.
- ¹¹¹ OSZK KT, fond X, X/15.
- ¹¹² Szüllő Géza feljegyzése 1929-ből. OSZK KT, fond X, X/15.
- ¹¹³ Szüllő Géza feljegyzése 1928-ból. OSZK KT, fond X, X/15.
- ¹¹⁴ Szüllő Géza feljegyzése 1932-ből. OSZK KT, fond X, X/15.
- ¹¹⁵ Szüllő Géza feljegyzése 1938-ból. OSZK KT, fond X, X/8.
- ¹¹⁶ Összehasonlítás céljából közlünk néhány adatot: A csehszlovák állami költségvetésben az iskolaügy céljaira évente 800-900 millió koronát különítettek el. Az 1936-os állami költségvetés alapján a nemzetgyűlés két háza 36,1 millió, a miniszterelnökség 37,2 millió csehszlovák koronából gazdálkodott.
- ¹¹⁷ Turczel Lajos: A csehszlovákiai magyar közművelődés alakulása 1918-tól 1945-ig. In *Fejezetek a csehszlovákiai magyarság történetéből*. Pozsony, 1993. 222.
- ¹¹⁸ Idézi a PMH 1929. március 6. 3.
- ¹¹⁹ A teljhatalmú miniszter 1921. december 9-én adott ki egy szigorúan bizalmas utasítást a pozsonyi rendőrigazgatónak a magyar ellenzéki pártok megfigyelésére. Utasítást adott a magyar sajtó rendszeres figyelésére is. SNA, fond PR BA, 252. doboz, 10457/21 adm. rev.

BÉLA ANGYAL

The Support Given to the Ethnic Hungarians in Czechoslovakia by Hungary

The author shows the limits of support given to the ethnic Hungarians in Czech Republic and the strategies followed between the two World Wars. In spite of the deficient sources one can see that almost 100 million of Czech crowns was allocated out of the Hungarian budget for supporting the institutions in Czechoslovakia. Right after the changes of the country the support was not given based upon the budget. The cases thought as being important were supported irregularly by certain groups of the Hungarian government. From the beginning of the twenties the support was given through social unions while from the thirties the aid has arrived right from the Ministry of Foreign Affairs and from the Prime Minister's office. In Czechoslovakia, as concerns the support, the most important institutions were the Hungarian opposition parties who were acknowledged by the state as representatives of the minority. From the point of the minority the support of the public education was significant though to a less-

er degree because of the lack of High Schools and Higher Education in Hungarian. The ethnic Hungarian press couldn't have survived without the considerable material support given by Hungary. Due to the shortage of money the economical support was on lesser degree and given occasionally.

PAPP Z. ATTILA

A civil társadalom eszméje a romániai sajtónyilvánosságban 1990 után

1. Bevezető. A civil társadalom gondolatának felbukkanása Közép-és Kelet-Európában

A romániai nyilvánosságban a civil társadalomról megjelenő gondolkodás nem választható el mindazoktól a töprengésektől és tevékenységektől, amelyekkel e fogalom kapcsán az utóbbi több mint két évtized Közép- és Kelet-Európájában találkozhattunk. Írásunknak nem célja a civil vagy polgári társadalom fogalmának részletes, John Locke-ig és a skót, francia, német felvilágosodás filozófusaiig visszanyúló elemzése¹, de ahhoz, hogy az elmúlt évtized romániai sajtójának a civil társadalom tematikája szempontjából való elemzése érthetőbb legyen, szükséges e fogalom „mögöttes” dimenzióit feltárnunk, különös tekintettel a fogalom elmúlt húsz évben tapasztalt viszontagságaira.

Abban ma minden elemző egyetért, hogy a nyolcvanas évek végén, kilencvenes évek elején a civil társadalom fogalma valóságos reneszánszát élte, újra felfedezték és az államszocializmus leépítése, felszámolása érdekében folytatott harc lobogójára tűzték. Kérdés azonban, hogy a civil társadalom szószólói és jelen teoretikusai egy és ugyanazon értelemben használták/használják-e a fogalmat. A válasz sejthetően nem, ugyanis – ahogy például Seligman is figyelmeztet – a fogalom eszmetörténeti útja során újabb és újabb tartalmakkal telítődött. A 18. században a társadalmi kölcsönösség

szféráját, a 19. században az állami szférán kívüli dimenziót jelölte, míg a 20. században egyfajta „aszimptotikus” utat járt be: a nyugati és észak-amerikai politikaelméleti gondolkodók mellőzték, a baloldali értelmiségi körök pedig állandóan napirenden tartották értelmezését. A fogalom azonban a kelet-európai változások és a kommunista típusú állami berendezkedések szétesése nyomán vált nemcsak politikai szlogenné, hanem tudományos, szakmai elemzések tárgyává is (Seligman, 1997).

Noha a civil társadalom az elmúlt több mint két és fél évszázadban újabb és újabb értelmezésekkel bővült, lényege alapvetően nem változott. Megkockáztatható, hogy bármilyen új kontextusba is helyezik, létjogosultságát mindig a köz- és a magánszféra dichotóm szétválasztása implikálja. E dialektikus dichotóm életszférák megléte nélkül civil társadalom nem létezhet. A közép- és kelet-európai országokban is – többek között – azért válhatott a civil társadalom eszméje politikai és mozgalmárszervező erővé, mert az elnyomó, totális ellenőrzésre törekvő állami berendezkedések a magánszféra felszámolását is végre akarták hajtani. Ha nem létezik a magán- és a közsféra jogilag biztosított és a gyakorlatban megvalósuló szétválasztása, akkor nemcsak civil társadalomról, hanem nyilvánosságról sem beszélhetünk. A kelet-európai értelmiség hetvenes-nyolcvanas évekbeli szerveződése éppen a nyilvánosság intézményeinek megteremtését, a (magán és közéleti) felelősségteljes ember elismerését szorgalmazták. Ahogy Havel fogalmazott, az ember titka saját felelősségében rejlik (Havel, 1988: 65). Ehhez természetesen hozzátartozott az emberi jogok betartása, a kisebbségek és különbözőségek elismerése, a környezetvédelem, az alternatív magatartások létjogosultsága, és bármilyen uniformizáló szándék zsigeri elutasítása. Nem véletlen, hogy az 1990 utáni időszak elemzői is, mint például Arató András, a civil társadalom értelmezésében külön kihangsúlyozzák a nyilvánosság szerepét: „a modern civil társadalom a gazdaság és az állam közötti társadalmi interakció szférájaként értelmezendő; ez a szféra mindenekelőtt a nyilvánosságból és a különböző szabad társulásokból tevődik össze” (Arató, 1999: 54). A magánjog biztosította szabad társulásoknak azonban nem a hatalom megszerzése, hanem annak befolyásolása, korlátozása a célja. Ezt az egykori disszidensek is felismerték, amikor a civil társadalom újraépítésének erőszakmentességét hangsúlyozták. Igaz, az erőszakmentesség nyolcvanas évekbeli hangsúlyozása elsősorban az elnyomásra épülő kommunista rendszerek racionális felmérésén alapult, nevezetesen azon a belátáson,

hogy az erőszakra épülő és óriási erőfölénnyel rendelkező rendszert képtenség erőszakos módon megváltoztatni. Mivel „nekünk [értsd: a civil társadalom képviselőinek] nincsenek tankjaink” (Michnik, 1985: 28), célszerű az erőszakmentesség morális pozíciójára helyezkedve követelni a dialógust.

A csehszlovákiai Charta 77, a lengyelországi KOR és a Szolidaritás mozgalma, a magyarországi szamizdat kiadványok, a különböző kollégiumok, repülő egyetemek, klubok az autoritáriánus, hierarchikus társadalmi berendezkedés felszámolását célozták meg, működtetőinek stratégiája pedig az volt, hogy oly módon kell viselkedni, mintha már rendelkeznének a gyülekezés, társulás, a kommunikáció jogával, és ez a magatartás a későbbiekben ezeknek a jogoknak a tényleges intézményesülését mozdítja elő (Arató, 1999). Ebből a stratégiából három megállapítás következik. Egyrészt sejteti azt, hogy a civil társadalom fogalma Kelet-Európában nagyon gyakran a demokrácia szinonímája, másrészt a civil társadalom magatartásban való megmutatkozása a Bellah által (Amerikára vonatkoztatva) leírt „civil vallás” (Bellah, 1967), avagy a dahrendorfi értelemben vett „civil kultúra” (Dahrendorf, 1990) fontosságát emeli ki, harmadsorban pedig újra az egyén felelősségét emeli ki a rendszer „felelőtlenségével” szemben.

A civil társadalom tehát a felelős individuumok társulási szabadságát és képességét, a spontán, alulról induló, nem-kormányzati kezdeményezéseket (Tismăneanu, 1997), továbbá a személyiséghez, a kommunikációhoz való jogokat (Arató, 1999) foglalja magába. Ahhoz, hogy mindez megvalósuljon, szükséges az emberek közötti, valamint az intézményekbe vetett bizalom. Giddens szerint a bizalom áthidalja a tér-idő komplexumot, és ezáltal megszünteti azt az egzisztenciális szorongást, amely a társadalmi interakciók egyre absztraktabbá válása által elviselhetetlen gyötrelmeket és viselkedészavarokat okozhat (Giddens, 1990). A bizalom megléte azért is lényeges, mert elvezet a civil társadalom csírájában rejtőző udvariasság (civility) fontosságához.

Látható tehát, hogy a nyolcvanas években a civil társadalom a zsarnokoskodó állam ellen tételeződő demokratizmust, a politika újrafelfedezését (Tismăneanu), ám antipolitikát (Konrád) is jelölt, a hatalom befolyásolását és korlátozását jelentette az „igazságban élés” (Havel) megvalósítása érdekében. A kilencvenes években azonban a fogalom egyre inkább veszített mobilizáló jellegéből, és átadta helyét az NGO-knak, a nem-kormányzati szervezeteknek. Ezzel párhuzamosan pedig egyre gyakrabban már csak egysz-

erően civil szféráról, civil szervezetekről, non-profit szektorról kezdenek beszélni. Ez a metamorfózis azonban több volt, mint egyszerű névváltoztatás: az „új szervezetek (NGO-k) sikere legalább annyira függ professzionalizmusuktól, költségvetésük sikeres kezelésétől, propagandatevékenységüktől, a támogatásszerzéstől stb., mint közéleti vagy társadalmi vonzerejüktől” (Kaldor, 1998:126).

A civil társadalom ezen intézményi szintjének megjelenése azonban korántsem jelentheti azt, hogy ezáltal megoldódott volna a társadalmi részvétel, az önszerveződés problémaköre. Noha a közép- és kelet-európai országokban a kilencvenes évek legelején a pluralista demokratikus rendszerekre való áttérés lehetővé tette a civil szféra intézményi, szervezeti kibontakozását, ezt a folyamatot elemzők gyakran csak mint „statisztikailag erős civil társadalom” említik: „a szervezetek számának megnövekedése (...) nem jelenti szükségszerűen sem a civil társadalom részvételi arányának megnövekedését az érdemi döntésekben, sem azt, hogy ugyanilyen arányban erősödött volna a politikai döntésmechanismusok civil társadalmi kontrollja vagy befolyásolhatósága” (Miszlivetz-Jensen, 1998:143). A civil szervezetek megjelenését gyakran a politikai szféra gerjeszti szavazóbázisának növelése érdekében, de találni olyan látszatszervezeteket is, amelyeknek létrejötte nem föltétlenül társadalmilag hasznos tevékenységeket folytat².

A kilencvenes években létrejött civil szervezeteknek rá kellett jönniük, hogy nagyon gyakran pusztán létezésük is megkérdőjeleződik, ha csak állami forrásokra támaszkodnak, így célszerűnek látszott nemzetközi források felkutatása is. Ez a beállítódás felerősítette a civil szféra nemzetközivé válását, és tudatosította azt is, hogy a globalizálódó világban azok lehetnek életképesek, akik nem csak a helyi, országos, hanem a nemzetközi pénzügyi csatornákat is ismerik. Az így kialakult transznacionális civil társadalmat, Mary Kaldor szerint, a globális/helyi választóvonalat átszelő politikai tervezetnek tekinthetjük. E nemzetek fölötti civil társadalom fontossága egyre inkább felerősödött a kilencvenes évek fontosabb politikai történései során (dél-szláv háborúk, az Európai Unió kibővítésének szándéka), és mint politikai tervezetnek egyaránt mondanivalóval kell rendelkeznie az autonóm és a hatalomhordozó egyének számára. „A független gondolkodású individuumok számára a fogalomban benne foglaltatik, hogy a helyi tevékenységeknek és kampányoknak összeköttetésben kell állniuk a határokon átnyúló támogatói hálózattal, valamint, hogy bejáratosnak kell lenniük egy sor intézményhez.

A hatalom birtokosai szempontjából a fogalom tartalmazza a valódi segítségnyújtás biztosításának felelősségét (és önértékét) azok számára, akik küzdenek a polgári értékek helyi életben tartásáért.” (Kaldor, 1998).

Kaldor kissé programatikus transznacionális civil társadalom fogalma talán feloldhatja azt a Közép-Európában gyakran tapasztalt ellentétet is, amely a civil társadalom eszméje és a nemzeti identitáshoz való ragaszkodás között húzódik: „a nemzeti identitás és hovatartozás jelentőségének konzerválódása megakadályozza, hogy kialakítsuk a polgári létezésnek és a nemzetállam ügyeiben való részvételnek azt a modelljét, mely a liberális-individualista ideológia elvei jegyében fogant meg” (Seligman, 1997:160). Seligman eme meglátása talán túlságosan is határozottnak látszik, mögötte azonban az áll, hogy mindaddig, amíg a régió országaiban nem alakul ki az autonóm magánemberre jellemző polgári magatartás, addig nem lehet civil társadalomról beszélni. Közép- és Kelet-Európa történelme folyton azt igazolta, hogy a nemzeti kötődésekhez való állandó ragaszkodás nem tette lehetővé a nyugati típusú berendezkedések megvalósítását.

Azért tartottuk szükségesnek, még ha vázlatosan is, ismertetni a civil társadalomról szóló fejtegetéseket, hogy a továbbiakban érezhetőbb legyen az e témakorról Romániában megjelent gondolatmenetek sajátossága. A nemzetközi szakirodalom e nagyon rövid bemutatása egyféléképpen viszonyítási pontként szolgál az alábbiakban, és segíteni fog az ettől eltérő, a romániai civil társadalom diskurzusának *differentia specificáját* beazonosítani.

2. A civil társadalom eszméje a romániai sajtóban

Tanulmányunk nem a romániai civil társadalom jelen helyzetéről szól, hanem arról, hogy a civil társadalom gondolata, eszméje hogyan jelent meg a romániai sajtóban az 1989 decemberi események után. Kérdésünk nem az, hogy milyen esélye van a civil társadalom kibontakozásának Romániában, hanem az, hogy a civil társadalom fogalma, diskurzusba kerülése milyen problémákat, tematikákat vetett fel a romániai sajtó egy körülhatárolható szeletében, pontosabban a román és magyar nyelvű, jobbára szociológiai, politológiai írásokat közlő folyóiratokban. Nyilván e diskurzus végigkövetése szükségszerűen kitér arra, hogy milyen a kilencvenes évek Romániájának civil társadalma, melyek kibontakozásának esélyei, lehetőségei, azon-

ban az empíria ezúttal csak annyiban érdekel, amennyiben a diskurzus valószínűsítő aktusának részeként jelenik meg.

Azt előjáróban mindenképp el kell fogadnunk, hogy a civil társadalom eszméjének nyilvánosságban való jelenléte mintegy megelőlegezi a civil szféra tényleges létrejöttét. A nyilvánosság e tematikus vizsgálata arra szolgál, hogy „bemérjük” a kialakulóban lévő civil társadalom mögött meghúzódó érvrendszereket (itt fontos a többes szám használata, hiszen a civil társadalom gondolatísága csírájában hordozza a pluralizmust). Ezzel azonban nem azt állítottuk, hogy a formálódó civil társadalom az eszmék operacionalizálásának egyenes következménye, hiszen a céltételezett értékek nem intézményesülhetnek a mindennapi világ területéről érkező perturbációk figyelmen kívül hagyása nélkül. A valóság ellenálló közegének dimenzióit a szélesebb társadalmi környezet, illetve a létező mentalitások táplálják. Másképp szólva, az értelmiségi diskurzus nem intézményesülhet akadálytalanul, sőt, még ha bizonyos civil társadalmi értékek tényleges intézményes formát öltenek is, ez nem jelenti azt, hogy a létrehozott konstruktum egyértelműen azt a funkciót tölti be, amiért létrejött. Ahogy tanulmányunk bevezetőjében már jeleztük, a kilencvenes évek közepe óta gyakran elhangzik az az állítás, miszerint nem minden civil szervezet az, aminek látszik (ld. a 2. sz. lábjegyzetet).

Tanulmányunk tehát elsősorban a sajtó vizsgálatának eredménye. Ez a vizsgálat kiterjedt néhány román és magyar nyelvű lap a civil társadalom valamilyen formáját taglaló tanulmányainak, cikkeinek elemzésére, a különböző nyelveken megjelenő írások összevetésére³. Központi kérdésünk az, hogy a különböző nyelven, ám egy országban megjelenő, ugyanazon problematikával foglalkozó írások milyen szakirodalmi forrásokból merítenek, a két különböző nyelvű sajtó között milyen átjárások, fogalmi korrespondenciák tapasztalhatók? Röviden: ha a nyilvánosság résztvevői civil társadalomról beszélnek, vajon ugyanarra a fogalomkörre, jelenségegyüttesre alapozva fogalmazzák-e meg állításaikat. Divatos kifejezéssel élve: létezik-e etnikai vagy más természetű „törésvonal” a civil társadalom romániai diskurzusában?

A civil társadalomról való beszédet már önmagában is saját intézményesülésének tekinthetjük, ezen túlmenően pedig azt is megállapíthatjuk, hogy az e diskurzust éltető fórumok Romániában jórészt az 1989 decemberi fordulat után jöttek létre. Ez főképp a román nyelvű sajtóra érvényes, hi-

szen a vizsgálatunkba bevett orgánumok kivétel nélkül 1990 januárjától léteznek. A magyar nyelvű fórumok egy jó része (nevezetesen *A Hét* és a *Korunk*) a diktatúra éveiben is létezett, itt tehát a korábbi „szürke” nyilvánosság formális keretekben való megmutatkozását állapíthatjuk meg. E rövid összehasonlításból két következtetést vonhatunk le. Egyrészt nyilvánvaló, hogy a román nyelvű sajtónyilvánosság 1990-től kezdődően strukturálisan dinamikusabban újhódott meg, mint a magyar nyelvű (szak)sajtó. Másrészt a jelzett különbség azt is jelentheti, hogy a magyar nyelvű nyilvánosságban a korábbi informális és formális nyilvánosság közötti távolság talán nem volt olyan nagy, hogy a románhoz mérhető strukturális „bomm”-ot eredményezzen. Ezt magyarázza az is, hogy a magyar sajtóban már 1990-ben kibontakozott egyfajta vita a civil társadalomról, e vita gyökerei pedig 1986-ra vezethetők vissza⁴.

2. 1. A civil társadalom gondolatisága a magyar nyelvű sajtóban

1990-től kezdve a romániai magyar sajtóba három irányból „folyt be” a civil társadalom gondolatvilága: az egyiket autochton dimenzióknak nevezhetjük, a másodikat a közép-európaiság magyarországi csatornájának, a harmadik pedig román nyelvű importként értelmezhető.

Az autochton dimenzióknak nevezett csatornát jobbra a csíkszeredai KAM képviseli. Az 1990-ben megjelent *Átmenetek* (egyébként csak kevés lapszámot megért) folyóirat első számában Biró A. Zoltán *Intézmény – képviselet – civil társadalom* címmel közölt tanulmányt, majd ehhez hozzászólt néhány ismert romániai magyar társadalomtudós. Az írásban nem találunk határozott definíciót a civil társadalomra vonatkozóan, a fogalmat inkább deskriptív módon, tényszerűen használja a szerző. Alapállítása az, hogy a Ceaușescu-féle diktatúra (legalábbis a Székelyföldön) nem a civil társadalom szétrombolásához, hanem éppen ellenkezőleg, annak megerősödéséhez vezetett. Az értelmiség talán izolálódott, de a szerző által „lent”-nek nevezett világban valójában az emberi kapcsolatok, a kapcsolathálók megszilárdulását lehetett észrevenni. A lenti társadalom mintha stabilizálódott volna, a 89-es fordulat után megjelenő képviseleti szervezet azonban éppen ennek a stabilizálódási folyamatnak vetett véget, ugyanis az értelmiség saját egységes nép-képét vetítette ki, erőszakolta rá magára népre. E folyamat, ahogy az egyik hozzászóló (D. Lőrincz József) kifejeztette „nem azt jelentet-

te, hogy a közösség delegálta az értelmiségit, hogy a hatalom színe előtt képviselje, hanem pont fordítva: a hatalom delegálta őt, az értelmiségit, hogy érdekeit közvetítse a *nép* fele”.

Összevetve ezt a gondolatmenetet a civil társadalomra vonatkozó, korábbiakban röviden ismertett szakirodalommal, azt mondhatjuk, hogy a civil társadalomnak ez a felfogása inkább negatív, védekező jellegű. Az igaz, hogy ebben a tanulmányban a civil társadalom léte összefügg valamilyen önszerveződéssel, de az önszerveződés a hatalom, a „fent” hiányában, „távollétében” indult be. A kommunista hatalom már nem tudott reális jövőképeket felmutatni, ezért a mindennapi emberek egymásra találtak. Azonban látni kell, hogy ez az egymásra találás inkább kényszer jellegű volt, és nem valamilyen, a hatalom befolyásolására irányuló szerveződés, vagy netán mozgalom része. Ezek a kisközösségek az egyének mindennapi gondjait enyhítették, de e gondok javát maga a hatalom idézte elő, ezért a „fent” világa talán nem is állt olyan messze. Ugyancsak vitatható az az állítás is, hogy 1990 elején e civil társadalmyszerű rejtett kapcsolatok csak az érdekképviselési szervezet megjelenése miatt bomlottak volna föl. Az érdekképviselési szervezet szimbolikus politizálása elősegítette e kisközösségek koherenciájának gyengülését (hiszen olyan értékeket propagált, amelyek távol estek a mindennapiság tényleges dimenziójától), azonban ehhez mindenképp nagy mértékben hozzájárult az elhúzódó gazdasági átmenet is.

Mint látható, a civil társadalom fogalmi tisztázásának igénye ebben a vitában még nem merült fel különösebb hangsúllyal. Ez az igény kissé később azonban már megjelent a magyar nyelvű lapokban. *A Hét* 1990/26-os számában Magyar Nándor László *Civil társadalom: utópia vagy realitás?* címmel jelentetett meg vitaindító tanulmányt. Ebben a tanulmányban már beazonosíthatjuk a romániai magyar sajtó civil társadalmi gondolatiságának második forrását: itt a közép-európai kontextusba helyezett és elemzett civil társadalom elsősorban magyarországi csatornákon (szerzőkön és/vagy kiadványokon) keresztül jelenik meg. Az idézett szerzők Bibó István, Arató András, Csizmadia Ervin, Vesna Pešić. A szerző leginkább Csizmadianak a *Kritika* 1989/5 számában megjelent gondolatait teszi magáévá⁵, aki szerint a civil társadalomnak három szintje különböztethető meg: „Ha a civil szféra valamilyen szintéziséről beszélünk, akkor ez (a *mindennapi civil társadalom* – PZA megj.) jelentheti az *első* szintet, az alapot vagy másképpen szólva a „velejét”. Ennek megléte biztosíthatja az egészséges *második* szintet,

a mozgalmi civil társadalom szféráját, és a *harmadikat, az intézményi-korporatív* civil társadalom lehetőségét.” (Csizmadia, 1989:5). Csizmadia szerint magyarországi viszonylatban az a fő kérdés, hogy vajon miért hiányzik az alapként értelmezett szint, ami lehetetlenné tesz egy olyan „teljes civil társadalmi fordulatot”⁶, amely egyben a valódi demokratikus fordulat is lehetne?

Magyari kapcsán azért ismertettük kissé részletesebben Csizmadia gondolatait, mert a romániai magyar gondolkodásban ezek az elkövetkezendőkben minduntalan visszatérnek. Magyari romániai viszonylatba a következőképpen ülteti át ezeket a gondolatokat: „Ha a mindennapi civil társadalom alapja lehet egy teljesebb civil társadalmi fordulat megvalósításának, akkor a társadalmi létnek ezeket az önszerveződésre hajlamos, közösség-generáló kereteit kellene újrafelfedezni, és ugyanakkor legitimálni kellene az emberek köznapi életének – igényeiknek, céljaiknak, köznapi tudásuknak stb. – a jogosságát, vissza kellene adni magátólértetődését” (Magyari, 1990). A szerző ebből azt a programszerű következtetést vonja le, hogy az európai felzárkózás egyetlen biztosítóka a „társadalom animálása”, amely nem más, mint „a társadalom természetes vitalitásának, öntermelő mechanizmusai kibontakozásának elősegítése”.

Néhány héttel később szintén *A Hétköznapokban* Veress Károly reflektált az előbb ismertetett cikkeire. Kissé filozofikus hangvételű, ám kifejezetten csak az erdélyi magyar kisebbségre vonatkoztatott állításai egyrészt ellentmondanak, másrészt meg alátámasztják a Magyari tanulmányában foglaltakat. Tanulmányának elején Veress hamisnak tartja azt az elképzelést, miszerint a civil társadalmi fordulat „megtartó erőként” szolgálhatna „kisebbségi létünk jövőbeni fennmaradása” céljából, mivel ez „azt feltételezi, hogy valamely létidemenzióknak a lét egésze szempontjából kitüntetett szerepe van. Holott akár a gazdasági, akár a morális vagy kulturális tényezőknek más létfeltételekkel szembeni előnyben részesítése és megtartó erővé való átminősítése a lét teljességét kikezdő torzulásokhoz vezet” (Veress, 1990). A szerző a tanulmány vége felé viszont kijelenti, hogy „a kisebbségi lét minőségi tartalmának feljavításához” az „egyedüli alapot egy működőképes, önszabályozó mindennapi kisebbségi civil társadalom életre hívása szolgálhat”. Ennek az egyébként önmagának ellentmondó érvelésnek a kapcsán három dolgot állapíthatunk meg: 1. feltételezhetőleg az idézett részek is megfelelően sugallják a filozófiai diskurzusba való áthajlás szándékát, kérdés azonban, hogy ebben

a kontextusban ez mennyire indokolt; 2. az érvelésből és szóhasználatból továbbá kidomborodik egyfajta transzilván prizma, a civil társadalom gondolatiságának összekapcsolása „kisebbségi létünk” problémájával; 3. talán az előbbiekkal összhangban, az is megállapítható, hogy ebben a hozzászólásban teljesen hiányozik a civil társadalom irodalmának kánonjába tartozó szerzők beidézése. Ez azért szembeötlő, mert a vitaindítóban, mint láthatuk, kísérlet történt a magyarországi források felhasználására.

Az előbbi vita(csíra) folytatásának tekinthetjük azt az 1990. szeptember 29-én Csíkszeredában lezajlott beszélgetést, amelynek témája a civil társadalom volt, és amelyről az *Európai Idő* 1990/38-as és 39-es számában Veress Károly számolt be (Veress, 1990a). A beszélgetés a fogalomhasználat, a hivatkozások szintjén nagyon hasonlít az eddig tárgyalt tanulmányokba foglaltakhoz, ezért részletes ismertetésébe nem bocsátkozunk bele, de azt megemlítjük, hogy itt a civil társadalom definíciójának kérdése (a hivatkozott szerzők köre bővül: Szelényi, Hankiss, Michnik, Zinovjev), a kisebbségi civil társadalom kialakulásának, animálásának problémája továbbra is napirenden van. Egy rövid hozzászólás azonban felveti azt a témakört is, amely a későbbiekben részletesebben vissza fog térni: nevezetesen arról van szó, hogy *hol* van a civil társadalom? Rostás Zoltán arra utalt, hogy „a civil társadalom a modern urbanizációs enklávékban működhetett és működik. Ennél fogva például a rendtartó székely falut nem kell összetéveszteni a civil társadalommal”. A civil társadalom kialakulására vonatkozó vélemények újra peszsimista húrokat pengettek, de az együttgondolkodás szükségességét mindenki elismerte: „A végén a beszélgetők megegyeztek abban, hogy a tulajdonképpeni eredménynek magát a beszélgetés megvalósulását tekinthetik”.

Az előbbieken tárgyalt Magyarai és Veress tanulmány „között” *A Hétben* megjelent egy másik, a civil társadalmat érintő írás is. Szerzője, Dan Pavel Románia második világháború utáni időszakát a civil társadalom és a mindenkor hatalom közti hallgatóságos társadalmi szerződés kategóriáival magyarázza (Pavel, 1990). Állítása szerint az 1948 utáni hatalom, noha minden igényeket latba vetette a civil társadalom csíráinak felszámolása érdekében, egyúttal „vásárt” ajánlott a román népnek. A szerző két példát említ. 1964-ben Gh. Gheorghiu Dej ajánlott vásárt a románoknak: ha a politikai hatalom továbbra is a pártbürokrácia kezében marad, akkor a nép cserébe megkapja azt a jogot, hogy nyíltan szovjetellenes legyen, hogy változatlanul lassan dolgozzon, továbbá életszínvonalának emelkedésére is számíthat.

Ceașescu ezt a csereviszonyt folytatta 1965-ben, csakhogy ő később a szovjetellenességet nacionalista demagógiára váltotta fel, ez pedig a többségi románság és a nemzeti kisebbségek közötti feszültségek felgyülemeléséhez vezetett (ebben a „játsmában” a magyar kisebbség például kétszeresen is veszített, hiszen egyrészt továbbra is a diktatúra alattvalója maradt, másrészt pedig a román többség és a diktatúra közötti hallgatólagos szerződésből is kimaradt). A szerző szerint ez a szerződés 1989-ben a „szeretett vezető” hibájából felbomlott, mert nem vette észre, hogy miközben teljesen magára maradt, nem tartotta be a szerződésben foglaltakat, magyarán nem biztosított „cirkuszt és kenyeret” a népnek. Dan Pavel továbbá azt állítja, hogy 1990 legelején Iliescu újabb szerződést ajánlott a román népnek, vagy legalábbis a többségnek, hiszen a korábbi évtizedek „privilegiumjai” (biztos munkahely, lakás) mellett újabb értékeket is ajánlott (föld, feljavult ellátás, meghosszabbított „szabad” tévéműsor stb). Így nem meglepő, hogy az 1990-es választások során Iliescu és pártja elsöprő sikert aratott. Csakhogy a szerződést a szeretett vezető valószínűleg nem tudja majd betartani, és hogy helyére ki kerül majd, azt a „civil társadalom egyes struktúráinak megléte” dönti el. Látható, ebben a gondolatmenetben a civil társadalom fogalma elsősorban demokratikus berendezkedést jelöl. Habár a szerző tételenen nem mondja ki, nem hivatkozik ismert művekre vagy szerzőkre sem, itt a civil társadalom a hatalom befolyásolásának eszközeként jelenik meg.

Az előbbi Dan Pavel írást méltán tekinthetjük a korábbiakban jelzett harmadik, román imporként értelmezett csatorna részeként. Szintén ebbe a dimenzióba sorolható még egy sor, többnyire a 22 c. lapból átvett cikk is; a leggyakrabban magyarra fordított szerzők Vladimir Tismăneanu, Dan Pavel, Dan Oprescu, Horia Patapievic. E szerzőkre itt nem térünk ki részletesen (majd megteesszük a román nyelvű sajtó elemzése során), most csak annyit állapítunk meg, hogy náluk a civil társadalom szükségének felismerése gyakran társul ennek megvalósításának lehetetlenségével.

Magyarul erről részletesen olvashatunk Dan Oprescunak *A Hétben* megjelent tanulmány sorozatában (Oprescu, 1993). Mivel ez az írás eredetileg nem az általunk is vizsgált román nyelvű sajtóban jelent meg, az alábbiakban bővebben ismertetjük Oprescu gondolatait. A szerző, miután kifejti, hogy a civil társadalom létrehozása a demokratikus berendezkedés kialakításának egyetlen helyes stratégiája, leszögezi azt is, Romániában nincs civil társadalom: „Romániában egyelőre nincsen önállóan nevezhető civil társa-

dalom; a romániai civil társadalom (újra) kiépítése a következő (sőt, a jelenlegi) időszak legfőbb stratégiai irányvonalának kell lennie. A privatizáció (kis-, közepes és nagyvállalatokra kiterjedően), a központi tervezés megszüntetése, gazdasági és közigazgatási önkormányzatok létrehozása, a hadsereg és a rendőrség politikamentessége, a hatalom szétválasztása az államban, igazi szakszervezetek, az egyházi (ortodox, görögkatolikus stb.) szervezetek felélesztése, a független sajtó – mindez egy-egy része a civil társadalom (újra) kiépítésének, és ez az a kritérium, amelynek alapján megítélhető, hogy mi jó és mi rossz az országnak”. A magyar nyelvű sajtóban talán itt találkozhatunk először a civil társadalom egyfajta operacionalizált meghatározásával. Míg a kilencvenes évek legelején a civil társadalom fogalma egyféléképpen ideáltipikus normaként és politikai jelszökeént jelent meg, az évtized közepe felé közeledve a fogalom egyre inkább „lebontva”, a konkrétumok szintjén kifejtve bukkan fel. Oprescu azonban nemcsak egy ilyen definíciót adott, hanem ismertette azokat a tényezőket is, amelyek szerinte megakadályozzák a romániai civil társadalom újraépítését. Ezek a következők: a továbbélő centralizmus, a túlzott iparosítás, a mezőgazdaság jellege, a pénzügyi és adórendszer, a bürokrácia, a monopóliumrendszer, a román (állami juttatásokra épülő) értelmiségi mentalitás, Besszarábia esetleges egyesülése Romániával, nemzetközi tényezők (pl. általános recesszió). Romániának ezek szerint nem egy olyan „atyuskára” van szüksége, aki megszabadítja az embereket döntéseinek terhétől és felelősségétől, hanem stratégiaiailag végiggondolt cselekvésekre, a civil társadalom kiépítésére. Ebben az összefüggésben, állítja a szerző, a magyar kisebbség autonómiatörekvései korántsem veszélyeztetik Romániát, sőt, az ilyen típusú gazdasági régiók, még ha kezdetben etnikai jelleggel is rendelkeznének, jótékony hatásúak lehetnének.

A magyarul is megjelent román szerzők írásaiban tetten érhetünk egyfajta civil társadalomra vonatkozó román paradoxont: a civil társadalom szükséges, reménykeltő dimenzió, de romániai megvalósítása pusztán csak illúzió. Ezért a civil társadalom kialakítása értelmiségi jellegűvé vált, hiszen ez az egyetlen réteg, amelyik felismerte szükségét, illetve e felismerés propagálásában is szerepet vállalt.

A civil társadalommal szembeni kételyek a magyar nyelvű írások zömén is végighúzódnak. A *Korunk* 1992/9-es tematikus számának címe: Civil társadalom Romániában. A civil társadalomról a folyóiratban olvashatunk két

nemzetközileg elismert szerzőtől (Arató és Seligman), de olvashatunk két „bennszülött” írást is. Az egyik szerzője Liviu Matei, aki rövid cikkében, a bányászjárásokat szem előtt tartva, így töpreng: „Feltevődhet a kérdés: léteznek-e ma Romániában civil társadalom? És a válasz talán a *nem* lehetne. Akkor volna csak szép paradoxon: a nemlétező civil társadalom szembesze-
gül az állammal, csökkentve ennek esélyeit.” (Matei, 1992). A másik hazai írás már címében is hordozza a civil társadalommal szembeni kételkedést: *A civil társadalom esélye – aknatűzben.* (K.S.J., 1992). A szerző így érvel: „Az aknatűz tapasztalata egyébként nagyon is valós. A történelem balkáni poklában valódi aknák valódi emberek felé szállnak. Olyan emberek felé, akiknek a civil társadalom bősége helyett polgárháborús pusztaság jutott, s akik talán sosem fogják érezni az önálló társadalmi gondolkodás és cselekvés felszabadító örömet”. De nemcsak a *Korunk* hasábjain, hanem *A Héttben* is jelent meg ilyen pesszimista kicsengésű politológiai esszé: Bakk Miklós szerint a civil társadalom – akkoriban divatos kifejezéssel élve – „tündöklése és bukása” a poszttotalitárius időszak elitképződésének lassúságával magyarázható, a politikai közömbösség elterjedésével, hiszen a személyes elkötelezettség, a politikai identitás hiánya gátolja a plurális vélemények megjelenését a nyilvánosságban (Bakk, 1992).

A magyar nyelvű sajtóban a továbbiakban megjelenő, civil társadalmat érintő tanulmányok az említett három forrás valamelyikéből vagy ezek keveredéséből táplálkoznak. *A Héttben* gyakran jelentek meg interjúk magyarországi szociológusokkal, közgazdászokkal, politológusokkal, amelyekben a civil társadalom viszonyát egyéb társadalmi jelenségek viszonylatában taglalták. Ilyenek például a könyvkultúra, a kultúra támogatása és a civil társadalom viszonya (Rostás 1990), helyi társadalom és civil társadalom megkülönböztetése (Magyari – Bodó 1990), a civil szféra és a konfliktuskezelés kapcsolata (Bakk 1993) stb.

A kilencvenes évek közepéig még mindig napirenden van a civil társadalom fogalmi pontosításának kérdése. Szintén a magyarországi csatorna részeként értékelhetjük Andorka alaposan dokumentált, a *Korunkban* megjelent tömör tanulmányát (Andorka, 1995), amelyben a szerző röviden ismerteti a civil társadalomról szóló értekezések kánonjába tartozó gondolkodókat (Locke-tól kezdve Dahrendorfig majdnem minden nagyobb nevet idéz), majd leszögezi, hogy jelenleg a helyi önkormányzatokban, munkahelyeken, médiumokban meg kell próbálnunk „szívós munkával építeni a ci-

vil társadalmat”. Véleménye szerint Kelet-Közép-Európában a totalitárius rendszerek alatt „talán egyedül az egyházi közösségeknek sikerült egy keveset megőrizniük a civil társadalmi jellegből”⁷.

A magyar nyelvű sajtó sajátossága annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy létezik-e, létezhet-e kisebbségi civil társadalom? Erre a kérdésre próbál választ adni (a korábban már említett csíkszeredaiak mellett) Fábíán Ernő. A rendtartó székely falut, mint autonóm társadalomszervezési forma elemzi, majd a jelenhez közeledve kijelenti: „a kisebbségi civil társadalomban lehet az individuum igazán szabad, mert nem kell elszenvednie azokat a diszkrimináló megkülönböztetéseket, melyekben a milyenségéért a nemzetállam makrotársadalmában részesül”, később azonban hozzáteszi: „Csakhogy a kisebbség civil társadalma, mivel kényszerűségből alakul és elkerülhetetlenül beszűkített, éppúgy nem lehet teljes értékű, mint a kisebbségi lét” (Fábíán 1993b:5). E gondolatmenet szerint a kisebbség civil társadalma valamilyen szükséges rossznak képzelhető el: szükséges, mert a kisebbség tagjai itt érezhetik szabadnak magukat, ám ugyanakkor rossz is, mert beszűkítő jellegű. A civil társadalom eszméje itt valójában a kisebbségi közösséget jelenti. Az önszerveződés kihangsúlyozása a fogalmat talán közel viszi a Közép-Európában (főleg a nyolcvanas években) használt társáshoz, csakhogy ez az önszerveződés nemcsak az állam elnyomó természeté, hanem a mindenkori többség jelenléte miatt nyer fontosságot. A kisebbség mintha arra lenne kényszerítve, hogy állandó önkorlátozó forradalmat hajtsa végre.

A kisebbségi civil társadalom létének elismerése továbbá azt a kérdést vetette fel, hogy hol létezik ez a szféra, mit tekintünk a civil társadalom részének? A válaszok két dimenzió mentén strukturálódnak: az egyik a falu-város, a másik pedig az intézményi szféra – nem intézményi szféra ellentéte épül. Az első dimenzió egyik pólusát képviselők azt állítják, hogy a civil társadalom csírái a diktatúra éveiben falun maradtak meg a leginkább (Nagy, 1992), a másik pólus képviselői szerint pedig civil társadalmat csakis urbánus feltételek közepette lehet elképzelni (ld. például Rostás Zoltának az Európai Időben megjelent, korábban már idézett gondolatát). A második dimenzió egyik oldalán azok állnak, akik a magyar kisebbség képviselői által létrehozott érdekképviseleti szervezeteket, egyesületeket, alapítványokat stb.-t a civil társadalom részének tekintik (pl. Horváth – Deák-Sala, 1995; Kötő, 1999), a másik oldalon pedig azok vannak, akik ezen intézmé-

nyeket az értelmiség sajátos pozícióvédő és -kiépítő stratégiájának látják, és azt állítják, a civil társadalmat máshol kell keresni⁸.

A kilencvenes évek elején patetikusan, ám kételyektől nem mentesen felfedezett civil társadalmiság az évtized közepe felé haladva többnyire kérdőjeles tárgyasulás formájában jelentkezett. Ennek a helyzetnek mintapéldája a *Korunk* 1995/11-es száma. A tematikus lapszám címében jelenlévő kérdőjel már önmagában is előrevetíti a kételyek továbbélését: *Civil társadalom?* De nemcsak a kérdőjel megléte, hanem a lap tanulmányai is erre utalnak. Bevezető írásában Salat Levente felteszi azt az alapvető kérdést, amelyet a romániai magyar közéletben a civil társadalom fogalmát használóknak tisztázniuk kellene: létezik-e egyáltalán romániai magyar „civil”? Majd hozzászól: „ha vannak, kihez, mihez képest civilek ők, a kisebbség egzisztenciájára törő, szélsőséges nacionalisták által tüzelt államhatalommal vagy tulajdon – ugyancsak államszerűen szerveződő – érdekképviselői szervezetekkel szemben?” (Salat, 1995: 3) A kérdés igencsak jogos, hiszen a civil társadalom fogalmának elmúlt évtizedekben kialakult használata mindig az elnyomó, homogenizáló szándékú hatalom ellenében történt. Ha a romániai magyarság törekvéseit a mindenkori román állam ellenében fogalmazza meg, akkor az egész romániai magyarságra ráhúzható a civil társadalom fogalma, és innen már csak egy lépés a magyarság demokratikus, illetve a többségi nemzet antidemokratikus beállítása. Ha azonban a magyar kisebbség érdekvédelmi szervezete ellenében gondoljuk el a civil társadalmat, akkor el kell fogadnunk a csíkszeredai KAM azon állítását, miszerint a romániai magyar civil társadalmat a meglévő intézményeken kívül, a „lent” mindennapi világában kell keresnünk (ld. 8. sz. lábjegyzet). Nyilvánvalóan a két változatnak egyfajta keresztmetszete is elképzelhető, nevezetesen az, hogy a romániai magyar civil társadalom ott ragadható meg, ahol olyan törekvések tapasztalhatók, amelyek az egyneműsítő, egységesítő érdekvédelmi szervezet, valamint a központi hatalom antidemokratikus megnyilvánulásai ellenében jönnek létre, illetve ha ezek az intézmények (az érdekvédelmi szervezet és az állam) visszavonulása nyomán valós társadalmi igényeket elégítenek ki. A szélesebb értelemben vett társadalmi folyamatoknak nincsen etnikai jellege, az ezek mentén kialakult, alulról építkező kezdeményezések pedig méltán tekinthetők a civil szféra részének. Az ilyen típusú (magyar) civil szervezeteknek kettős integrálódást kell megvalósítaniuk: egyrészt lokális szinten, „befelé”, és ilyen szempontból magukon viselhetik az

etnikai jegyeket (főleg, ha olyan helységben működnek, amelyben zömében magyarok élnek), másrészt „kifelé”, regionális, vagy országos szinten is integráldniuk kell, mert csak így juthatnak hozzá a különböző (anyag- és információ-) forrásokhoz.

A civil társadalomról szóló militáns diskurzus lebontására, újragondolására való serkentés céljából jelentették meg ebben a *Korunk-számban* Michael Walzer egyik könyvének néhány részletét (Walzer, 1995). A szerző érvelésében kifejti, hogy az állam és a civil társadalom viszonyát át kell értelmezni, de nem föltétlenül úgy, ahogy azt az egykori disszidens írók tették. Az állam a civil társadalomnak nem ellensége, hiszen „amennyiben a civil társadalom magára marad, egyenlőtlen hatalmi viszonyokat termel ki, amelyeket csak az állam képes kiegyensúlyozni, kiegyenlíteni”. Másképp szólva, a civil társadalomnak szüksége van az állam szolgálataira, és ez méginkább megmutatkozik a globalizálódás feltételei közepette (pl. az államközi szerződések elősegíthetik a multinacionális cégek ésszerű korlátok közé szorítását, a környezeti katasztrófák megelőzését, és ezeket a célokat bizonyos civil szerveződések is magukénak érzik, tehát az állam és civil társadalom egymásra van utalva). Walzer szerint a civil társadalom aktív és elkötelezett polgárookra épül, „akik az állam, a gazdaság, a nemzet vagy akár a vallásos gyülekezet, a szomszédság, a család ügyeinek intézéséből veszik ki részük”. Közép-Kelet-Európában szerinte három feltétel mellett lehet sikeres a civil társadalom programja: 1. az állam decentralizálása ; 2. a gazdaság társadalmisítása és 3. a nacionalizmus megszelídítése a történeti identitás plurálissá tétele érdekében. A civil társadalom – zárja tanulmányát a szerző – újfajta érzékenységet feltételez a „lokális, a sajátos, a véletlenszerű iránt, és annak felismerését végső soron, hogy az élet minősége a részleteken múlik”.

Felfoghatjuk úgy is, hogy éppen e lokális, a sajátos megragadására tett kísérletet néhány szociológus a lapban (Horváth – Deák-Sala, 1995). Ismereteink szerint ők próbálták meg először feltérképezni kérdőíves módszerrel a kilencvenes évek első felében intézményesült romániai magyar civil szférát. E kutatással (és a *Korunkban* közzétett beszámolóval) a civil társadalomról szóló diskurzus újabb dimenziót nyert. A civil társadalom intézményekben való megtestesülése már nemcsak filozófiai spekulációk tárgya, hanem szervezetszociológiai kutatás témája is lett. A korábbi pátoszt kezdte a szakmai, számokba zárt hűvösség.

Horváth és Deák-Sala adatai szerint a romániai magyar civil szervezetek tevékenységi terület szerinti lebontásában a kulturális és vallási intézmények több mint 50 százalékot tesznek ki. 1995 környékén a romániai magyarok szervezetalapítási kedve azonban már alacsonyabb az évtized első éveire képest, a csökkenő tendencia pedig éppen a kultúra, vallás és oktatás területein a legszembetűnőbb. Ezt úgy is értelmezhetjük, hogy 1989 után a civil szféra elsősorban a szimbolikus, a kisebbségi létehez szorosan kapcsolódó dimenziót erősítette meg, ez pedig egyrészt a korábbi évtizedek megtorló politikájára adott válaszként értelmezhető, és nyilván összhangban volt az 1989 végén létrejött érdekképviselői szervezet meghirdetett programjával is. Ezek után nem meglepő, hogy „az RMDSZ-politikusok jelentős arányban vállalnak vezető szerepet a civil szféra szervezeteinek vezetésében, vagy támogatják a különböző szervezetek működését” (Horváth – Deák-Sala, 1995:44). A szervezetek hazai (romániai) adományozóinak és támogatóinak listáján azonban az RMDSZ az utolsó előtti helyen szerepel. E látszólag ellentmondó megállapítást, úgy gondoljuk, az RMDSZ és a civil szervezetek közötti személyi szintű összefonódások oldják fel. Az érdekképviselői szervezet nem támogatja anyagilag a civil intézményeket, de azokban mégis jelen van, mintha egyfajta ellenőrző tevékenységet fejtene ki. Ez egyrészt a civil szféra kisajátításának szándékára utal, másrészt pedig az RMDSZ-en belül elfoglalt pozícióból származó kapcsolati tőkének „civil tőkévé” való konvertálását jelentheti. A kapcsolathálók bonyolultságára utal továbbá, hogy a civil szervezeteket külföldi adományok tartják el (a szerzők adatai szerint az 1995-ös összjövedelem mintegy 71 százaléka származik innen), ezen belül pedig Magyarország messzemenőleg a legelső. Ez már sejteti, hogy a politikai (kapcsolati) tőke civil szférába való áramoltatása jórészt Magyarországon keresztül történik, továbbá ez a mechanizmus egyrészt a politikai klientúrák kiépítéséhez, másrészt pedig a civil szféra valamely dimenziójának kisajátításához vezet (ld. ezekről részletesebben pl. Cs. Gyimesi, 1998, Biró, 1998a).

A tanulmányírók az ilyen típusú kapcsolatháló működési mechanizmusaira nem tértek ki, mint ahogy azt sem igyekeztek feltérképezni, hogy milyen életút-alakulások sodorhatnak valakit a civil szférába. A *Korunk* tematikus számában Magyarai Nándor László tesz kísérletet néhány ilyen lehetséges kategória beazonosítására: 1. aktív politikai karrieristák; 2. politikából kiszorult vagy visszavonult értelmiségiek; 3. a politikai elitet kiszolgáló,

civil társadalmi mezben játszó „második vonal”; 4. létbizonytalansággal küszködő pályakezdők; 5. a helyi vagy országos elit azon tagjai, akik a deklarált célért őszintén ragaszkodnak. (Magyari, 1995:64)

A *Korunk* 1995/11-es számából még egy írást emelünk ki. Öt év összegzése kapcsán Kötő József három gyakorlati tennivalót jelöl ki „nekünk, akik rákényszerültünk az új közművelődési mozgalom körül a bábáskodásra”: 1. a politikai küzdelem fő célja a jogalanyiség státusának kivívása, ezért „civil társadalmunk felépítése feltételeként az önrendelkezés érvényesítését kell célul tűznünk”; 2. „a politikai célkitűzésből ered a művelődésszervezési gyakorlatunk fő módszere: az önszerveződés, amely a civil társadalom kiépítésének egyetlen útja”; 3. a közjogi kulturális autonómia kivívása. (Kötő, 1995). A beidézett részletekből is világossá válik az az erdélyi magyar nyilvánosságban elterjedt beszédmód, amely a többes szám első személy gyakori hangoztatásával az „egész közösségre” vonatkoztatva fogalmaz meg normaértékű állításokat. Mint ahogy már tanulmányunk előbbi részeiben is megfogalmaztuk, a magyar nyelvű sajtóban a civil társadalom gyakran nem jelent mást, mint a kisebbségi közösség szinonimáját. A többes szám első személyének használata a magyar kisebbség egészére vonatkozik („közösségünk”, „alapítványaink”, „egyesületeink” stb.). Később látni fogjuk, hogy a román sajtóban is elterjedt ez a beszédmód, csak ott a mi-ők ellentétpár érvényesül, a „mi” a demokratikus értékeket felvállaló deklarált civil társadalmat jelöli az emberi jogokat be nem tartó hatalommal („ők”) szemben.

1995 után a civil társadalom eszméje többnyire operacionalizálva vagy résztémaként jelenik meg a magyar nyelvű sajtóban. Így például olvashatunk összegző tanulmányt a civil szféra kiadványairól (Magyari, 1996), vagy a civil tudomány lehetőségéről (Bodó, 1999). Ez utóbbiban a szerző azt vizsgálja, hogy mi történik azokkal a tudományos kérdésekkel, amelyek kiszorulnak a hivatalos kutatóhelyek vizsgálódási köreiből, de amelyek mégiscsak fontosak egy közösség, például a szórvány szempontjából? Az írás nem ad választ erre, feltételezhetőleg csak a probléma felvetése volt a célja.

A civil társadalom további konkrét szintjeinek megragadására vállalkozik Kötő egy újabb⁹ tanulmánya (Kötő, 1999). A szerző részletesen ismerteti, és sajátosan értelmezi a civil társadalom működésére vonatkozó, Romániában érvényes jogi keretet és az akkori (Radu Vasile-féle) kormány idevágó reformelképzeléseit. A jogi keret kapcsán Kötő kifejti, annak ellenére, hogy Romániában biztosított a szabad egyesületi jog, az egyesületek és ala-

pítványok létrehozását az 1924/21-es törvény szabályozza, amely azonban több hátráltató, centralisztikus elemet tartalmaz. Ilyen például az, hogy az alapítványt vagy egyesületet előzetes szakminisztériumi engedélyek alapján a közhatalóság iktatja be az állam nevében, vagy az, hogy a létrehozáshoz legalább 21 személy szükséges (szemben a nyugat-európai tapasztalatokkal, ahol a bejegyzés csak formáság, és elég 2 vagy 3 alapítótag). A reformelképzelések között szerepel a civil szféra támogatási rendszerének megváltoztatása egy, a Pénzügyminisztérium kezelésébe tartozó úgynevezett Civil Társadalom Fejlesztési Alap létrehozása által¹⁰.

A romániai magyar civil társadalom létevel kapcsolatosan a szerző úgy látja, hogy „értelmiségi elitünk megteremtette a civil társadalom csíráit, de a politikai élet ellentmondásossága, az alapvető társadalmi reform késlekedése miatt egy komplex civil társadalom kiépítéséről, amely képes a hatalom döntéseit a közhasznúság szellemében befolyásolni, még nem szólhatunk, ez további küzdelmek tétje”. Ebben a megállapításban benne rejlik az egész romániai civil társadalom gondolatiságának két alapvető jellemzője: a szóban forgó diskurzus erősen értelmiségi, illetve pesszimista jellege.

A civil társadalom eszméjének, fentebb jelzett résztémaként való megjelenése alatt azt értjük, hogy pátoszmentesen utalás történik fontosságára bizonyos témák, események kapcsán. Például Bakk Miklós az állam és társadalom viszonyát taglaló elméleti igényű írásában kifejti, hogy Nyugaton a világi és egyházi hatalmak közötti harc lehetővé tette a civil társadalom politikai megerősödését, az üzlet és ipar általi meggazdagodását (Bakk, 1999). Szintén résztémaként jelenik meg a civil társadalom a Bakk-Horváth-Salat szerzőhármának az RMDSZ VI. kongresszusa alkalmából, a romániai magyarság helyzetét elemző tanulmányában. A szerzők itt a politikai és társadalmi stratégiák megkülönböztetése mellett érvelnek és kihangsúlyozzák a társadalomszervezés szerepét. A romániai magyarság jövőjét döntően befolyásoló egyik tényezőként emlegetik a civil társadalom azon képességét, hogy „életképes helyi közösségeket teremtsen, amelyek alkotó, jövőorientált módon cselekszenek és cselekedtetnek” (Bakk-Horváth-Salat, 1999). Tanulmányukra néhány héttel később Bíró Béla reagált: noha több helyen nem értett egyet a szerzőhármással, a civil társadalommal kapcsolatos megállapítással összhangban ő is leszögezi, hogy „valóságos demokrácia csakis kis-közösségekben, önszervező helyi társadalmon, civiltársadalmi szervezeteken alapulhat” (Bíró, 1999). Látható, hogy ezekben az írásokban, annak el-

lenére, hogy csak részlegesen jelenik meg, a szerzők abban egyetértenek, hogy a civil társadalom eszméje egyrészt a demokrácia előfeltétele, másrészt pedig és a lokalitások szerepét hangsúlyozza ki¹¹.

Röviden összefoglalva a civil társadalom eszméjének vizsgálatát a romániai magyar sajtóban, elmondhatjuk, hogy a fogalom felépítése három dimenzióra támaszkodva történt:

1. *Autochton dimenzió*: ide a romániai magyar társadalomtudósok munkássága tartozik, a civil társadalom sajátos erdélyi viszonylatban értelmeződik, és gyakran szinte semmilyen hasonlóságot nem mutat a fogalom közép-európai értelmével.

2. *A közép-európaiság magyarországi csatornája*: a civil társadalom eszméjének magyarországi kiadványok általi táplálását jelenti. Az e csatornát használó szerzők vagy magyarországi szakembereket, vagy magyarországi folyóiratokban megjelent írásokat idéznek.

3. *Román import*: a magyar nyelvű sajtóban többé-kevésbé rendszeresen jelennek meg írások román szerzőktől. Ez a dimenzió egyfajta átjárást képvisel a román és a magyar nyelvű nyilvánosság között, azonban megállapíthatjuk, hogy a civil társadalom értelmezése természetesen eltér egymástól a két közegben: míg magyarul a fogalom gyakran csak a kisebbségi lét sajátosságának megragadására szolgál, addig a román szerzők esetében a közép-európai környezetbe való ágyazottság mellett párhuzamosan visszatérő gondolat a civil társadalom romániai létezésének, kialakulása esélyének hangsúlyos tagadása.

A magyar nyelvű nyilvánosságban három szakasz azonosítható be a fogalom körül:

1. a civil társadalom kételyekkel teli felfedezése: a kilencvenes évek legelejére jellemző periódus; a felmerülő főbb kérdések arra vonatkoznak, fennmaradtak-e a diktatúra évtizedeiben civil társadalom-szerű képződmények, illetve hogyan lehetne ilyeneket animálni az 1989-es fordulat után; ennek az időszaknak visszatérő megállapítása, hogy csak egy „civil társadalmi fordulat” járulhat hozzá a pluralista berendezkedés kialakításához, de Romániában ez csak illúzió, utópia;

2. a civil társadalom fogalmának tisztázási szándéka: 1991-1995 között több tanulmány a fogalom tényleges definíciójával foglalkozik, ezekben az írásokban már egyre gyakrabban találunk hivatkozásokat közép-európai

teoretikusokra, vagy más, a fogalom értelmezésében alapvetőnek számító könyvekre; e definíciós szándékkal egyetemben gyakran felmerülő kérdés, hogy az akkori időszakban volt-e vagy nem civil társadalom: ha igen akkor, hol található meg, ha nem, akkor melyek azok a tényezők, amelyek megátolják (újra)kiépítését;

3. a civil társadalom operacionalizálása és résztermává zsugorodása: 1995 végétől a fogalom többnyire már csak alkalmazva jelenik meg, konkrét megnyilvánulási formái szociológiai elemzések tárgyává váltak; ezzel párhuzamosan a civil társadalom „egzisztenciális” kérdése (azaz: létezik vagy sem?) háttérbe szorult. A fogalom a demokratikus berendezkedés kialakulásának feltételeként jelenik meg, és használata gyakran csak önszerveződő helyi társadalmat jelöl.

2. 2. A civil társadalom gondolatisága a román nyelvű sajtóban

Az 1989. december végi események után a román sajtó tényleges „boom”-ot ért meg, a szó legalább két értelmében. Egyrészt megszűntek a korábbi ideológiai korlátok, az újságok tartalmi választéka így sokkal árnyaltabb lett, másrészt pedig lehetségessé vált új lapok beindítása. A tanulmányunk által megcélzott sajtónyilvánosság román nyelvű részét kivétel nélkül olyan folyóiratok szolgáltatják, amelyek 1989 decembere után, a román értelmiségi elit kezdeményezéseként jöttek létre. Így talán nem annyira meglepő, hogy a román nyelvű nyilvánosságban a civil társadalom fogalma sokkal egységesebben, értelmezése pedig egyöntetűbben épült fel, mint a magyar nyelvűben.

Mielőtt ezt a konvergáló építkezést részletekbe menően megvizsgál-nánk, meg kell jegyeznünk, hogy itt is találunk kivételeket. A román nyilvánosság terében a civil társadalom szintén teljesen új jövevénynek számított, ezért érthető, hogy felbukkanásának idején itt is található olyan fogalmi találgatásokat, amelyek nem mutatnak különösebb hasonlóságot a ki-fejezés közép-európai társával. Íme egy jellegzetes példa: az 1989 után (újra)indult akadémiai szociológiai folyóirat (*Sociologie Românească*) egyik 1991-es számában találunk egy írást „a romániai átmenet civil és politikai társadalmáról” (Hoffman, 1991). A tanulmány jól példázza a diskurzusba való belépés szándékának igyekezetét. A civil társadalomról való diskurzus, mint ahogy az alábbiakban részletesebben is látni fogjuk, már 1990 elején

beindult, ez a tanulmány pedig 1991-ben a „szakmai kánon” ismerete és bizonyos, a korábbi évtizedekre jellemző beállítódások felszámolása nélkül szeretett volna rácsatlakozni erre a fősodorra. E szándék eredménye a korábbi propagandisztikus szövegekre jellemző bikkfanyelv (hosszú és ismétlődő körmondatok) használatának túltengése és a fogalmi pontatlanság. A szerző teoretikusan szétválasztja a civil és politikai társadalmat: a két fogalom a politikai és nem-politikai képzeletbeli tengelyen helyezkedik el, és kölcsönösen feltételezik egymást, azaz a civil társadalom csak a politikai társadalom viszonylatában létezik. A politikai társadalom szerinte a hatalom (állam) létezését és működését szolgáló szervezetek, intézmények, mozgalmak (!), társadalmi viszonyok és normák biztosítják, míg a civil társadalom a gazdasági, szakmai, családi, háztartási, humanitárius szférára vonatkozik. A politikai és civil társadalom a diktatúra éveiben azért nem létezett, mert „a totalitarizmus nemcsak a civil társadalmat taszítja rejtett¹², az állami ellenőrzés és jelenléten kívüli dimenziókba (...), hanem ún. párhuzamos társadalmak létrehozása által a politikai társadalmat is szétrombolja” (Hoffman, 1991: 142). Hoffman továbbá azt állítja, hogy az állam kettős funkciót tölt be: egy hatalmi és egy polgári funkciót. Második szerepe által a politikai társadalom hozzájárul a civil társadalom megerősödéséhez. E gondolatmenetből kiderül, a szerző a civil társadalom fogalmát nem „közép-európai” értelemben használja. Az kétségtelen, hogy a civil társadalom nagyon sok szálal kapcsolódik a politikai társadalomhoz, de a civil társadalomnak a politikai által való generálása éppen a civil társadalom gyarmatosításának veszélyét, az állami irányítás túlzott felértékelését hordozza magában. Mint korábban már leírtuk, a kilencvenes évek közepéig még nagyon élt a civil társadalomba, mint alulról jövő építkezésbe való hit. A most ismertetett szerző pedig ezt az elemet teljesen mellőzte.

E kitérő után kövessük végig a román „mainstream” civil társadalom fogalmának (és praxisának) főbb állomásait. 1990. január 20-án jelent meg a Társadalmi Dialógus Csoport (Grupul pentru Dialog Social – GDS) kiadásában a 22 című hetilap. Az első lapszám közli a csoport tagjainak szándéknyilatkozatát, amelyben leszögezik, ők a társadalom korábban megáltozott és szétzilált tiszta lelkiismeretét képviselik. A csoport a román civil társadalom alapvető problémáira keres válasz(oka)t, egy értelmiségiekből és a különböző szakmák képviselőiből összeálló nyílt vitaklub kíván lenni¹⁵. Az elmúlt tíz év alatt a csoport be is bizonyította, hogy következetesen ra-

gaszkodik eredeti szándékaihoz, hiszen nemcsak aktuálpolitikai kérdések kapcsán rendeztek vitákat, hanem olyan témák mentén is, amelyek a román társadalomban és közéletben korábban tabunak számítottak (pl. a nemzeti kisebbségek anyanyelvű oktatása, az autonómia fogalma, a nők helyzete, homoszexualitás Romániában stb.).

1990 szeptemberében egy másik értelmiségi csoport létrehozta a Polgári Szövetséget (Alianța Civică). Szándéknyilatkozatukban kifejtik, hogy a tömörülés, lengyel és csehszlovák mintára, a társadalom aktív és felelős részét kívánja képviselni, tevékenységükkel pedig a románok számára ismeretlen civil társadalom és polgári mentalitás megalapozását akarják elérni¹⁴. Majdnem egy év múlva, 1991 nyarán a szövetség egy része kivált, és annak érdekében, hogy meghaladják az utcai megmozdulások szintjét és az ilyen értelemben vett polgári politizálást, létrehozták a Polgári Szövetség Pártját¹⁵ (Partidul Alianței Civice – PAC). A párt – doktrínájának tisztázása – céljából 1992 decemberében kerekasztal-beszélgetést rendezett Temesváron. Ebből az alkalomból mutatták be a *Sfera Politicii* nevű politológiai irányultságú (kezdetben kétnyelvű: román és angol nyelvű) folyóiratot. A szerkesztőségi beköszöntőben megállapítják, hogy „a kommunizmus bukása milliós tömegeket fordított vissza a történelembe, ezzel párhuzamosan pedig újra felfedezték a közéletet, a civil társadalmat, egyszersmind a politikát. (...) A lap célja tehát egyfajta politikai kultúra kialakítása, először a román politikai osztályon belül, majd később ezen kívül is”. A szerkesztők azonban tisztában vannak e szándék megvalósításának nehézségével: „Természetesen van annyi humorérzékünk, hogy belássuk, csak kis mértékben fog ez sikerülni nekünk” (*Sfera Politicii*, 1992/1).

A civil társadalom eszméjének a román nyilvánosságban való megjelenését és állandó továbbélését a fentebb röviden bemutatott fórumok biztosították és biztosítják ma is. A 22 c. lap kezdetben több elméleti jellegű írást közölt, később pedig inkább aktuálpolitikai elemzésekre koncentrált. A román civil társadalom fogalmának „Közép-Európa-konform” jellegét nagy részben a román származású politológusnak, Vladimir Tismăneanunak köszönheti. Ő nemcsak könyveivel, hanem hosszabb-rövidebb tanulmányai-val is állandóan jelen van a román nyilvánosságban. Az egyik ilyen mérvadó és témánk szempontjából releváns írása a 22-es 1991 novemberi számaiban jelent meg (Tismăneanu, 1991). Mivel a szerzőt a civil társadalomról szóló diskurzus „kánonja” részének tekinthetjük, nem meglepő, hogy állításai,

idézett szerzői összhangban vannak a fogalom elmúlt két-három évtizedben kialakított változataival. Szerinte is „a civil társadalom legegyszerűbben úgy határozható meg, mint *alulról* kiinduló kollektív kihívás a poszt-totalitárius rendszer ellen, mint a bürokratikus-önkényuralmi államgépezet által hosszú évekig erőszakosan elnyomott mélyrétegek fokozatos öntudatra ébredése”¹⁶. A szerző a civil társadalom prizmjáján keresztül elemzi a kelet-európai országok átmeneteit¹⁷, és idézi Haraszti Miklósnak a kommunista rendszerek felbomlásáról alkotott felfogását. A magyar szerző szerint ez a felbomlás három szakaszban történik: az első a posztsztálinista szakasz, amikor az elnyomást „szükséges” szintre állítják be; a második a poszttotalitárius szakasz, ekkor jelenik meg a tulajdonképpeni civil társadalom; a harmadik szakasz pedig a posztkommunista szakasz, a pártállam felbomlik és kialakul a többpártrendszer. E modell azonban Romániára, Jugoszláviára és Bulgáriára nem érvényes, hiszen itt a civil társadalom és a többpártrendszerre való átmenet egyszerre zajlik. Ezért itt az átmenet sokkal több „megrázkódattással jár”, mint a többi régióbeli országban. Tismăneanu továbbá úgy érzékeli, hogy „történetileg nézve a civil társadalom inkább Közép-Európában, semmint Délkelet-Európában alakult ki”, és hogy bizonyos elemzők még „abban is kételkednek, hogy ortodox országokban egyáltalán lehetséges-e demokrácia”.

Az 1992 végén beindult *Sfera Politicii* valóságos kampányt folytatott a civil társadalom fogalmának tisztázása érdekében. Már az említett első számban külön tanulmány foglalkozik a civil társadalom és a politikai pártok viszonyával (Voicu, 1992). A szerző amellet érvel, hogy a politikai pártok parlamenten kívüli mozgalmak létrehozása által nagyobb legitimációra tesznek szert, tehát feltételezik a civil társadalmat. Az állam és társadalom, vagy a nép és állam között közvetítő politikai pártoknak éppen ezért szükségük van társadalmi gyökerekre, tehát arra, hogy ne integrálódjanak teljesen az állami szférába. Voicu felfogásában tehát a civil társadalom úgy jelenik meg, mint a politikai pártok társadalmi alapja: a politikum innen gyűjthet erőt, információt, legitimációt, ezt közvetíti az állam felé, de ugyanakkor nem semlegesíti mozgalmi jellegét, azaz távol tartja magát az állami szférától. A gondolatmenetet el is fogadhatnánk, de romániai viszonylatban az mindenképp kérdés, hogy a civil társadalmat magát milyen „erőforrások” éltetik, egyszersmind hogyan jön létre, illetve hogyan lesz képes információkat szolgáltatni a politikai pártok számára (ha egyáltalán még létre sem jött).

Ha viszont a politikai pártok hozzák létre a civil társadalmat, akkor az valóban civil lesz-e, avagy inkább a civil társadalom kisajátításáról beszélhetünk? A szerző nem tért ki az ilyen típusú kérdések megválaszolására, holott mindezeket romániai példákon is végig lehetne gondolni. Az 1989 decemberében létrejött NMF (Nemzeti Megmentési Front) vajon nem annak tudhatta be 1990 és 1992-es választási sikerét, hogy gyakorlatilag „rült” a jórészt tájékozatlan, többpártrendszert alig ismerő, inkább az autoriter magatartáshoz hozzászokott „népre”, és egyúttal kisajátította és elfojtotta a civil társadalom kibontakozását? (Tanulmányunk korábbi fejezetében kifejtettük, hogy hasonló strukturális mozzanatok az RMDSZ-re vonatkozóan is megállapíthatók).

A következő lapszám közli Adam Michnik 1976-ban született, az újfajta evolucionizmussal foglalkozó tanulmányát (Michnik, 1993), ehhez pedig Călin Anastasiu írt bevezetőt *Civil társadalom vs. állam* címmel (Anastasiu, 1993a). Michnik gondolatait interpretálva, azaz az autonóm és mobilizálható civil társadalmi stratégia fontossága kapcsán a román szociológus keserűen jegyzi meg, hogy Romániában azért nem lehet tárgyalásos átalakulásról beszélni, mert nem létezett ilyen stratégia. Anastasiu egy másik lapszámában tovább elemzi a közép-európai értelemben vett civil társadalom és a politikai intézmények közötti romániai kapcsolatot (Anastasiu, 1993b). Állítása szerint posztkommunista kontextusban a civil társadalom nem lehet a demokratizálódás egyetlen feltétele. A szerző elsősorban az új politikai osztály felelősségét hangsúlyozza ki, hiszen a politikusokra hárul a társadalom átalakításának mindennapi megvalósítása, nekik kell rendelkezniük olyan társadalmi vízióval, amelyet az új törvényhozás meg is valósíthat. Talán meg lehetne kockáztatni, hogy ennek az érvelésnek a forrása abban rejlik, hogy Romániában sokkal inkább elfojtott volt a civil társadalomszerű képződmények létrejötte, mint a többi volt szocialista országban. Noha a román értelmiségi a kilencvenes évek elején már ismerte a többi országban kibontakozott elméleti és gyakorlati civil társadalmi próbálkozásokat, ha Romániában az ilyen kezdeményezésekre hivatkozik, hiteltelenné válik. Így érthető, hogy a politikai-társadalmi átmenetben az alulról jövő kezdeményezések hiányában a politikai szférának nagyobb felelősséget szántak.

A román nyilvánosságban is felmerült az a kérdés, hogy falun vagy inkább városban létezik-e civil társadalom? A román eszmetörténetben érthető módon a falunak mindig egyfajta megváltó, mitikus jelleget kölcsönöz-

tek („az örökkévalóság falun született”¹⁸), hiszen az ország lakosságának zöme falun élt. A modernizációt választó és vállaló Romániával szemben hangsúlyosan mindig megmaradt a másik, rurális Románia. Az tehát kérdés, hogy a jelenleg is rurálisnak tekintett Romániában egyáltalán milyen esélye lehet a civil társadalom kibontakozásának, illetve lehetséges-e a falusi civil társadalom? David A. Kideckel erre a kérdésre azt a frappáns választ adja, hogy Romániában a falusi társadalom halva született, ugyanis a korábban kialakult familizmus és politikai közömbösség tovább él. Ez azt jelenti, hogy a rurális népesség felelőssége nem terjed túl a családi, háztartási kapcsolatokon, s akárcsak a Ceaușescu-rendszerben, az 1990 utáni világban is megmaradt egyfajta tartózkodás a politikával szemben (Kideckel, 1993). Vintilă Mihăilescu antropológus ehhez még hozzáteszi, hogy a román falusi közegben egyfajta törzsi alázatosságra emlékeztető, függőségi mentalitással (*mentalitate tributală*) találkozhatunk, amelyet egyrészt a változástól való félelem, másrészt pedig a családfenntartás céljából táplálkozó, a mindenkori hatalommal szembeni kompromisszum-készség jellemez¹⁹.

A mentalitás tematizálása a civil társadalom kérdését kimozdítja a falu-város ellentétpárból. A híres francia antropológus, Claude Karnooh például egyik interjúban kifejti, hogy a románok körében tapasztalható archaikus mentalitás nem csak a falusi népesség körében, hanem városban is létezik (Karnooh, 1994a). A kommunista rendszer alatt az erőltetett iparosítás következtében a falvakból a városokba került (kényszerített) tömeg valójában gyökértelen, identitás nélküli tömeget képez, sőt a falusi beállítódást a hatalom csúcsain lévőknél is meg lehet tapasztalni: „mindig volt valami parasztos ennek az országnak a vezetésében” (Karnooh, 1994:25). Egy 1990 és 1991 folyamán végzett szociológia felmérés 1993-ban közölt adatai még részletesebb képet adnak a román poszttotalitárius társadalomban uralkodó mentális sztereotípiákról és beállítódásokról (Mihăilescu, 1993). A kutatás eredményei szerint a románokra a következő tíz legfontosabb beállítódás jellemző: 1. az idegenekkel szembeni ellenérzés, azaz az a hit, hogy azért megy rosszul a románoknak, mert idegen erők ellenük dolgoznak; 2. a hivatalos hírcsatornákkal szembeni nagy bizalom; 3. a politikai cselekvés verbális szintre való zsugorodása; 4. elzárkózás a tényleges politikai tevékenységtől; 5. a politikai paletta téves észlelése (abban az értelemben, hogy a megkérdészetek nem tudtak különbséget tenni a jobboldali és baloldali politikai pártok között); 6. a társadalmi egyenlőség biztosításában való hit;

7. a társadalmi konfliktusoktól való félelem; 8. a piacgazdasággal és a gyökeres társadalmi reformokkal szembeni bizalmatlanság; 9. a paternalista államra való igény; 10. a társadalmi intézményekkel, főképp az új politikai intézményekkel szembeni bizalmatlanság. E felmérés eredményei visszacsengenek más későbbi írásokban is. Stelian Tănase például az évtized közepén a román társadalomban uralkodó három alapvető politikai kultúráról beszél: egyrészt létezik egy autochton-hagyományos kultúra, másrészt találunk egy etatista kultúrát, harmadrészt pedig beazonosítható egyfajta liberális politikai kultúra is (Tanase, 1995). A román elemző szerint azonban a nyilvánosságban és a tényleges politikai gyakorlatban is az első két politikai kultúra uralkodik a leginkább.

Ilyen „alapfeltételek” mellett van-e, lehet-e értelme civil társadalomról beszélni? A civil társadalom bármelyik meghatározását is vennénk elő, egyértelművé válna, hogy ilyen beállítódások mellett annak létrejöttéről beszélni alaptalan alakoskodás volna. Nem véletlen, hogy az 1994-ben megjelent új politológiai lapban, a *Polis*-ban a civil társadalom gondolata már csak mint utópia jelenik meg. Egy idevágó írás részletesen elemzi a civil társadalom kialakulását megbéklyózó „beteges mentalitás”²⁰ külső és belső okait (Ștefan-Scalat, 1995). A szerző szerint a román civil társadalom sikertelenségének külső okai a társadalom rurális jellege, az állam erőteljes részvétele a társadalmi életben, valamint a kommunista típusú propaganda és képzési rendszer maradványai. A „tömeg” mentális sztereotípiáit magába foglaló belső okok között az elemző kiemeli a paternalista, tekintélyelvű beállítódást, a konfliktusok elutasításával társuló passzivitást, a társadalmi részvételre való alkalmatlanságot, és végül egyfajta primitívizmussal jellemezhető, „mágikus” gondolkodásra való hajlamot²¹.

Az eddigiekből talán már kiderült, amit e fejezet elején állítottunk: a román nyilvánosságban a civil társadalom eszméje folyamatosan építkezett, azonban ez a konstruálás a tényleges terep sajátosságainak figyelembe vételével történt. A civil társadalom kezdetben itt is politikai szlogenként, megváltó fogalomként viselkedett, de a román értelmiség hamar felismerte, hogy mindaz, ami más közép-európai országban egy sikeres átmenetben csúcsosodott ki, az Romániában nem történhet hasonlóképpen. Akárcsak a magyar nyelvű nyilvánosságban, ebben az esetben is találkozhatunk egyfajta pragmatikus pesszimizmussal.

A szerves fogalmi építkezés, az „ami van”-ra való odafigyelés részének tekinthetjük D. Lőrincz József románul megjelent tanulmányát²² (D. Lőrincz, 1994), valamint a szlovén civil társadalomnak az ellenzékiségből a hatalomba való kerülésének ívét körbejáró Tomaž Mastnak írását is (Mastnak, 1994).

Az 1996-os parlamenti választások eredményeképpen a korábbi ellenzék került hatalomba. Ezt sokan a civil társadalom győzelmeként, vagy a „mi” „ők” feletti diadalaként ünnepelték, vagy a korábban kibékíthetetlennek látszó „mi” és „ők” közötti konszenzus megvalósulásaként²³. A mámor azonban nem tartott sokáig, kiderült, hogy a „mi” politikusai is csak politikusok, tehát pont úgy tévedhetnek, mint elődjeik, sőt, az értelmiségi elit hatalom-közelsége még inkább előtérbe hozta e réteg felsőbbrendűségi érzését (Adameşteanu, 1996). Az új román kormány körüli botrányok a civil társadalom diskurzusába egyfajta neopesszimizmusként csapódtak le, hiszen ezek az események beindították a „civil társadalom és a pártok közötti elválást”. A civil társadalom egyre nehezebben értette meg az 1996-ban hatalomra került pártok közötti konfliktusok tétjeit, ezért gyakran konspirációs elméletek gyártásába kezdett, a láthatót valami nem láthatóval magyarázta (Patapievici, 1998a), a hatalomban lévő pártok a civil társadalmat pedig egyre gyakrabban kioktatásra szoruló, alárendelt szereplőként kezdték kezelni (Patapievici, 1998b). Ezt az újfajta kiábrándulást neveztük az előbb neopesszimizmusnak, aminek jogosságát nem kívánjuk részletezni, ám az érvelési mód kapcsán meg kell jegyeznünk egy lényeges elemet. Ez az argumentáció teljesen mellőzi azt a tényt, hogy a civil társadalom egyik lényeges velejárója egyfajta civil kultúra. Itt (és általában a 22-es hasábjain) a civil társadalomra való hivatkozás hangsúlyosan értelmiségi jellegű (nagyon gyakoriak az ilyen megfogalmazások: „mi, a civil társadalom”) és valójában a nyugat-orientált értelmiségiek és az általuk létrehozott intézményeket jelöli.

Ezt a hangsúlyos értelmiségi jelleget a kilencvenes évek civil társadalmának nyugati szakértői is kihangsúlyozták. Egy, a közép- és kelet-európai országok demokratizálódását vizsgáló összehasonlító kutatás eredményeképpen Romániára vonatkozóan a civil társadalom gyengesége mellett az értelmiségi jelleget találhatjuk meg (Kaldor-Vejvoda, 1999). Hosszú távon, paradox módon, elképzelhető, hogy ez a neopesszimizmus, a civil társadalom magáramaradottsága, termékeny is lehet. A már többször kiemelt intellektuális jelleg visszaszorulhat, a politikai kiábrándultság a tényleges

társadalom felé irányuló, szervezkedő potenciált szabadíthat fel. Ennek jeleit főleg politikai események viszonylatában lehet érzékelni. Az 1999 elején lezajlott „bányászjárás” idején Bukarestben a bányászok fővárosba jövetele ellen nagyméretű felvonulásokat, tüntetéseket szerveztek. E megmozdulások kapcsán Stelian Tănase egy interjúban azt állította, hogy a román civil társadalom egész története két szakaszra oszlik: a fővárosi tüntetések előtti-re és utáni-ra, ugyanis az akkor szervezett megmozdulások ezúttal nem a hatalom ellenében történtek, hanem bizonyos absztrakt értékek, a hatalom legitimitása, a jogállamiság melletti kiállást jelképezték (Tănase, 1999)

A civil társadalom romániai diskurzusában is megfigyelhető az intézményesülésre való hajlam, illetve az ilyen érdekeltségű empirikus kutatások beindítása. A *Sfera Politicii*-ben „Civil társadalom” címmel rendszeresen jelenik meg rovat, amelyben olyan (a civil társadalom eszméjéhez képest) részkérdéseket taglalnak, mint például a stabil demokrácia kialakulása (Aranyosi, 1997), a román egyetemi szféra válsága (Leahu, 1998) vagy az értelmiség politikához való viszonya (Mungiu-Pippidi, 1997). A lapban továbbra is találunk a civil társadalom fogalmát tisztázni kívánó elméleti írásokat, amelyek vagy a korábbiakban már több szempontból ismertetett civil társadalom közép-európai fogalmát elevenítik fel (Lăzăroiu, 1997; Mateescu, 1999), vagy a civil társadalom romániai kibontakozásának esélyét elemzik. Egy idevágó írás 1999-ben jelent meg, amelyben a szerző kifejti, hogy a román politikai rendszer demokratizálásában a civil társadalom nem játszott semmilyen szerepet. Ilyen szerepet csak akkor tölthet majd be, ha a civil társadalmon belül a „civis”, a polgári elem kerül előtérbe, hiszen az 1989 után létrejött civil szerveződések jó része nemcsak hogy nem polgári értékeket forgalmaz meg, hanem nagyon gyakran éppen antidemokratikus meggyőződésről tanúskodik (Grecu, 1999). Látható, hogy itt román adaptációban felbukkan az a bevezetőnkben már leírt gondolat, hogy nem kell minden civil szervezetet feltétlenül a civil társadalom részének tekintenünk (ld. 2. sz. lábjegyzet).

A magyar nyelvű sajtóban 1995 végére helyezett empirikus fordulat (a civil társadalom vagy szerveződések konkrét szociológiai vizsgálata) a román nyilvánosságban 1997-re tehető. A *Sfera Politicii* két lapszámban is közöl empirikus kutatás alapján készült beszámolót. Az egyik a nonprofit szektor lakosság általi támogatottságát vizsgálja (Săulean, 1997a). Az adatok szerint 1989–1996 között a lakosság mintegy 10 százaléka (kb. 1,8 millió személy) alapító tagja valamilyen szervezetnek, 200 000 személy közvetle-

nül is részt vett valamilyen civil szervezet létrehozásában, ezek zöme pedig férfi. Érdekes azonban, hogy a civil szervezeteket (pénzügyileg és másképp is) támogatók elsősorban a 30-35 év közötti, házas, elemi és középfokú végzettséggel rendelkező nők sorából kerülnek ki. Săulean végül megjegyzi, hogy a nonprofit szektor támogatása szoros kapcsolatot mutat egyrészt a román társadalomban uralkodó tradicionális mentalitással, másrészt pedig a gazdasági helyzettel. A másik empirikus vizsgálat alapján készült tanulmány témája az egyesületi hajlandósággal szembeni beállítódások feltérképezése (Săulean, 1997b). A szerző eredményei szerint a szervezeti tagsággal rendelkezők az individuális életstratégiák mellett a kormányzati tényezők fontosságát emelik ki, míg a civil szervezeteken kívüli személyek, paradox módon, a minimális állam mellett voksolnak, mert nem hisznek az állam minden irányú gondviselésében. A román szociológus nem fejt ki, de az általa érzékelt paradoxon éppen azt jelzi, hogy Romániában azért hoznak létre civil szervezeteket, hogy individuális előnyökre formálisan is szert tehesenek, és ehhez még a kormányzat segítségét is elvárják²⁴.

Ebben a fejezetben már többször említettük, hogy a román nyilvánosságban a civil társadalom eszméjének kibontakozása egy pragmatikusan építkező vonalat követett. E sorozat részének tekinthetjük – igaz, szűkebb értelemben nem tartozik a tanulmányunk címében foglaltakhoz – a civil társadalom taglalását az 1999-ben megjelent alternatív tankönyvekben, amelyekben a civil társadalomra adott definíciók elsősorban az emberi jogok védelmezését és a szabad társulások, kezdeményezések fontosságát emelik ki. Ezekben a tankönyvfejezetekben is tetten érthetjük a civil társadalom értelmiségi felhangjait, ugyanis bizonyos ismert polgári emberjogi szervezeteken kívül másokról nem történik említés. Míg a román sajtónyilvánosságban a civil társadalom gondolatiságához hozzátapad a közép-európaiság gondolata, e könyvekből ez a dimenzió teljesen hiányzik²⁵. Azonban a civil társadalomnak mint a demokratikus berendezkedésbe való átmenet szükségyszerű feltételeként való tálalása, nyilvánvalóan kezdeti pozitívumként értelmezhető. Ily módon, ennek a kilencvenes évek elején felfedezett, jobbára értelmiségi diskurzusnak középiskolai szinten való lehorgonyozása középtávon talán mentalitásbeli változásokat is eredményezhet.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy a fogalom hangsúlyosan közép-európai szerzőkre támaszkodva vonult be a román nyilvánosságba. Kezdetben

itt is találhattunk fogalmi találgatásokat, de mégiscsak beazonosítható a diskurzus fő áramlata, ami azokra a jórészt közép-európai szerzőkre támaszkodik, akik méltán tekinthetők a civil társadalmi kánon részének (Havel, Michnik, Kuron, Konrád, Kolakowski, Haraszi, Gellner stb.). Talán a Ceaușescu-féle diktatúra totális elnyomásra való törekvésének tudható be, hogy az 1989 utáni román sajtóban a civil társadalom eszméje hirtelen és erőteljes virágzásnak indult. Ezt az intenzivitást azonban a román értelmiségi elit folyamatosan kézben tartotta, a diskurzus emiatt nem folyhatott szét sem a társadalomban, sem a fogalmi megközelítések szintjén. A folyamat egyenes következménye a civil társadalom gyengesége és hangsúlyos értelmiségi jellege.

A diskurzus folyamán itt is felbukkant a falu/város ellentét, azonban ez összefonódott a román mentalitás sajátosságainak szemrevételezésével. A szerzők zöme kihangsúlyozta a román mentalitás tradicionális, rurális, autoriter, totalitarizmust elfogadó jellegét, a gondoskodó állam szükségére való beállítódást. Itt felmerült a kérdés, ilyen alpból kiindulva lehetséges-e egyáltalán a civil társadalom kiépítéséről beszélni. A civil társadalom eszméje a román nyilvánosságban továbbá hangsúlyosan összeolvad az emberi jogok, a jogállamiság védelmezésével, ez pedig az erőteljes politikumra való odafigyeléssel jár (nem véletlen, hogy különböző politikai események kapcsán gyakran olvashatunk „a civil társadalom” nevében megfogalmazott felhívásokat).

1997-re tehetjük a civil társadalom vizsgálatának empirikus fordulatát, azonban ez a gyakorlati vizsgálódás nem zárta el a fogalom tisztázására igyekvő szándékokat. A civil társadalom „reifikációjának” tekinthetjük továbbá a téma rendszeres taglalását a szakfolyóiratokban, megjelenését a középiskolai tankönyvekben, illetve ilyen irányú folyóiratok, kiadványok és orgánumok²⁶ létrehozását, és nem utolsósorban a közel tízezer civil szervezet²⁷ bejegyzését is.

3. Összehasonlító összefoglalás

A civil társadalom eszméje a romániai magyar sajtóban több forrásból táplálkozik, a fogalom kialakításában nagy szerepe van a magyarországi kiadványoknak. Ez természetesen egyfajta Közép-Európa-centrikusságot kölcsönöz, a román nyilvánosságban azonban ez a közép-európaiság mégis

egységesebben jelenik meg, és határozott intellektuális jellegén túl elsősorban az emberi jogok, a jogállamiság védelmét foglalja magába. A magyar nyilvánosságban nagyobb teret kap az autochton értelmezések dimenziója, ezért a fogalom gyakran egyszerűen csak a magyar kisebbségre vagy a magyar közösségre vonatkozik. Mindkét nyilvánosságban előfordul a civil társadalomnak a demokratikus berendezkedés szempontjából való fontossága, illetve a civil társadalomnak mint olyan létrehozásának a lehetetlensége, utópisztikus jellege. Az ez utóbbi gondolat köré szerveződő attitűd szintjén azonban árnyalatnyi különbség tapasztalható: a magyar sajtóban ennek a lehetetlenségnek a belátása időben hamarabb felbukkant, mint a románban, azonban ehhez rögtön hozzátársult az „a civil társadalom animálásának” elmélete.

A román nyilvánosságban a civil társadalommal szembeni pesszimizmus fokozatosan érlelődött, okát elsősorban a román társadalomban továbbra is jelen lévő ruralitással, és az ezzel járó, illetve ezt tápláló mentalitással magyarázták, míg a magyar sajtóban a falu gyakran úgy jelent meg, mint a civil társadalom „melegágya”. A román sajtóban fokozatosan felgyűlemlett pesszimizmust megtörték az 1996-os választások eredményei, rövid eufória után azonban újra felütötte fejét az általunk neopesszimizmusnak nevezett jelenség. A civil társadalom román nyilvánosságban való reprezentációja, talán a fentiekből is kiderült, sokkal inkább politikumhoz kötött, mint a magyar nyelvű. A romániai magyarság érdekképviseleti szervezete is tematizálódik a civil társadalom kapcsán, de a civil társadalom kialakulására, lehetőségére való reflexiókat nem befolyásolják aktuális politikai események.

A fogalomhasználat szintjén hasonlóságként foghatjuk fel a többes szám első személynek használatát, azonban míg ez a diskurzív stratégia magyarul a kulturális, politikai elit egységes kisebbség- (vagy nép-, vagy civil társadalom) képét jelenti, addig a román nyilvánosságban a *mihez* ellentétélezve mindig ott van az *ők*, azaz a hatalombeliek világa. Azt is mondhatnánk, a civil társadalom magyarul valaki(k)*ért*, míg románul valami *ellen* fogalmazódik meg.

A diskurzus mindkét nyelvben beazonosítottunk egyfajta empirikus fordulatot, a civil társadalom operacionalizálásának időszakát. Az időbeli eltérések túl azonban lényeges különbség, hogy míg a román kutatás a „társulások világát” célozta meg, ilyen irányú attitűdöket vizsgált, addig a magyar nyilvánosságban a civil szférának tekintett intézményeket vették górcső alá. Természetesen két kutatás témájából nem lehet messzemenő tanulságo-

kat levonni, azt azonban meg lehet kockáztatni, hogy románul arra voltak kíváncsiak „mi van amögött, ami van vagy lehetne”, míg a magyar kutatás elsősorban a közösség, az „ami, van” összeírására törekedett. Talán ezekben az operacionalizálásokban is visszacsend a civil társadalom helyenként nyelvfüggő értelmezése (nevezetesen az, hogy magyarul sokszor csak a kisebbségi közösséget értik alatta).

JEGYZETEK

- ¹ A civil társadalom ilyen irányú elemzéséhez lásd Adam B. Seligman *A civil társadalom eszméje* c. munkájának első három fejezetét.
- ² Ezért nem könnyű különbséget tenni a valódi, a kvázi és az ál-NGO-k között. A szakirodalomban egyre inkább elterjednek az NGO-k ilyen irányú csoportosítására kialakult ironikus rövidítések. Például: kvázi (quasi) NGO: QUANGO; donorok irányította NGO: DONGO; pénz (money) orientált NGO: MONGO; maffia vezette NGO: MANGO; hamis (fake) NGO: FANGO stb. (Ld. a már idézett Miszlivetz-Jensen tanulmányt).
- ³ Román nyelvű lapok: *Sfera Politicii, Revista de cercetări sociale, Polis, Sociologia Românească*, 22; magyar nyelvű folyóiratok: *A Hét, Korunk, Európai Idő, Átmenetek*.
- ⁴ 1986-ban jelent meg Bíró Zoltán, Gagyí József és Péntek János szerkesztésében a *Népi hagyományok új környezetben. Tanulmányok a folklorizmus köréből* c. kötet, amelyben éles hangú kritikát olvashatunk a népi, hagyományos kultúra újrateremtésére irányuló értelmiségi törekvésekről. Központi kérdésként az merült fel, hogy a társadalmi valóság megismerése szempontjából a folklorisztika avagy az antropológia-e a járhatóbb út.
- ⁵ A magyar politológus ebben a cikkében valójában egy, szintén a *Kritikában* megjelent Fricz Tamás tanulmányra reflektál (Fricz, 1989). Fricz állítása szerint különbséget kell tenni polgári és civil társadalom között: míg az előbbi inkább a bourgeois létre helyezi a hangsúlyt, addig az utóbbi a citoyenére. A civil társadalom fogalma tehát szűkebb, azonban valamilyen intézményesítést is feltételez: „Ezek az érdekképviselési-államidöntés-befolyásoló intézmények a letéteményesei az állam demokratikus működésének, s ezen keresztül a polgári társadalom civil társadalommá válásának – azaz annak, hogy a polgár (a bourgeois) citoyenné válhasson, s ezáltal megőrizhesse (!) polgári létét is”. Csizmadia erre a felosztásra reflektálva fejti ki, hogy nem elég pusztán csak jelezni, hogy a civil társadalomnak van állami szintű érdekképviselése, hanem meg kell különböztetni a civil társadalom szintjeit is.
- ⁶ A „civil társadalmi fordulat” kifejezés, mint a továbbiakban látni fogjuk, gyakran és kritikátlanul vissza fog térni a magyar nyelvű írásokban. Azért kritikátlanul, mert ha elfogadjuk, hogy a civil társadalom a mindennapi magatartásban (is) meg-

mutatkozik, akkor (ilyen fizikai, filozófiai konnotációktól nem mentes) fordulatról, hirtelen beálló gyökeres változásról nem beszélhetünk. Dahrendorf szerint is legalább egy nemzedéknyi idő, vagy legalább 60 év szükséges a „civil kultúra” fokozatos kialakításához.

- ⁷ Erdélyben továbbra is nagy szerepet szánnak az egyháznak. Az RMDSZ által felvállalt, illetve deklarált magyar nyelvű egyetem ügyében az állam továbbra is mint elnyomó intézet értelmeződik, ezért a civil társadalom egy szeletére, az egyházakra hárul az egyetemi tér által létrehozandó szabadság (kis) szigeteinek megvalósítása. Az más kérdés, hogy az egyház erre a feladatra milyen mértékben felkészült, illetve, hogy egy európai normákkal összeharható felsőoktatási intézményt pusztán az egyház égisze alatt létre lehet-e hozni.
- ⁸ Ennek az álláspontnak legmarkánsabb képviselője Bíró A. Zoltán. Igaz, nem az általunk vizsgált nyilvánosságban, hanem egyik könyvében ír a kérdéstről, ám tételiesen is megfogalmazta: „A tényleges romániai magyar „civil” társadalom valahol a mai romániai magyar intézményrendszeren kívül van. Létezik, de nem igazán civil társadalom, mert érdekeit a közéletben csak igen kis mértékben jeleníti meg. Akárcsak 1989 előtt, ennek a lenti társadalomnak ma is megvannak a maga szerkezetei, információforgalmazási csatornái, szerveződései és működési modelljei. Amint a nemrég lezárult helyhatósági választások mutatják, ez a lenti társadalom egyre inkább működőképes” (Bíró, 1998:186)
- ⁹ Az „újabb” kifejezés csak félig igaz: a cikkben helyenként találunk olyan passzusokat, amelyek az 1995-ben a *Korunkban* megjelent írás (majdnem szó szerinti) részei.
- ¹⁰ Érdekes, paradox helyzet alakulhat így ki: a román állam a korábbi évtizedekben halálra ítélt ellenségét (a civil társadalmat) központilag revitalizálja. Míg a civil társadalom kialakulásának egyik alappillére a decentralizáció, itt mintha demokratikus centralizmussal akarnának decentralizálni.
- ¹¹ A civil társadalom és a helyi társadalom kapcsán idevágó megjegyzést tesz D. Lőrincz József az egyik magyarországi folyóiratban: „jogosultnak tűnik az a következtetés, hogy a civil társadalom fogalma alkalmatlan a társadalmi jelenségek leírására, értelmezésére. (Normatív, kritikai eszközként felhasználható ugyan, de akkor még csak azt tudjuk meg, hogy „mi nincs”). Ezért kézenfekvőnek tűnik az a feltételezés, hogy bizonyos, már bejáratott, differenciált, kézzelfoghatóbb és/vagy esetleg elméleti holdudvarral is rendelkező fogalmak, mint például a „helyi társadalom”, „civil szervezetek” vagy „polgári társadalom”, jobban segítenének munkánkban.” (D. Lőrincz, 1998: 104). E megjegyzés a civil társadalomnak nemcsak politikai szlogenként való lecsengését, hanem teoretikus kifulladását is magában hordozza. A kilencvenes évek második felében tehát a civil társadalom Nagy Eszméjéről le kell mondanunk, és talán ajánlatosabb figyelmünket a lokalitások, a létrejött intézmények, röviden: az „ami van” felé irányítani.
- ¹² A szerző a *rejtett* kifejezést annak heideggeri értelemben használja: a szabadság hiánya rejtőzve-való-életet jelent.

- ¹³ A szándéknyilatkozat teljes szövegét lásd: *Declarația de constituire a GDS*. In 22, 1990, 1.
- ¹⁴ A Polgári Szövetség megalakulásáról, szándékairól részletesen tájékoztat ad a 22 c. lap 1990, 44-es száma
- ¹⁵ A párt kialakulásáról, az 1992-es helyi és országos választásokon elért sikereiről, majd az ezt követő belső konfliktusokról részletesen olvashatunk Liana Ionescunak a *Sfera Politiciei*-ben megjelent tanulmányában (Ionescu, 1994).
- ¹⁶ Az idézetek *A Hétköznapokban* megjelent magyar nyelvű változatból származnak.
- ¹⁷ Jelenleg azért nem térünk ki ezekre, mert a már idézett könyve kapcsán ezt megtettük (ld. Tismăneanu, 1997).
- ¹⁸ Talán ezt a szállóigévé minősült mondatot parafrázálja Ghiță Ionescu egyik cikkének címe is: *Civil társadalom csak városban létezik* (Ionescu, 1993).
- ¹⁹ Erről magyarul is olvashatunk. A csíkszeredai *Antropológia Műhely* 1993, 3-as számában, majd később a magyarországi 2000 c. lapban is megjelent Mihăilescu egy idevágó tanulmánya. A román antropológus ezekben kifejti: „Jogaikat, mindenki a magáét és együttesen a közösségét, ki kell csikarniuk ettől a 'mástól', akie a hatalom, és aki maga a hatalom. A nyugalom korszaka az tehát, melyben ezek az egyezkedések megőrzik status quójukat. Persze a dolgok sokkal bonyolultabbak, a függőségi mechanizmusok azonban a sok évezredes idegen megszállás és hazai uralkodás idején nagyjából újraképződtek, valóságos politikai habitust hozva létre: ezt, amit merészeltünk függőségi mentalitásnak nevezni.” (Mihăilescu, 1994: 14).
- ²⁰ A kifejezés szerepelt a már idézett 22 c. lap 1990, 1-es számának vezércikkében is.
- ²¹ Megjegyzendő, hogy a szerző nagy részben Alina Mungiu könyvére támaszkodik (ld. Mungiu, 1994).
- ²² D. Lőrincz ebben a tanulmányában valójában azt a vitát ismerteti, amely a kisebbségek képviseletéről alakult ki, és többé kevésbé a magyar nyilvánosságban is megjelent (és tanulmányunk előbbi fejezetében is kitértünk rá): ki képviselheti a magyar kisebbséget, és akik képviselik, milyen ideológia mentén építik fel legitimitásukat? Egységesként kell-e elképzelni a magyar kisebbséget, vagy el kell ismereni a plurális értékek jelenlétét? A vita természetesen elvezetett ahhoz a kérdéshez is, hogy a civil társadalom falun vagy városban maradt-e meg leginkább, illetve hogyan lehetne animálni, generálni a civil társadalom-szerű képződményeket. A szerző végezetül megjegyzi, hogy egy kisebbségi etnikai párt liberális értékek mellett való elköteleződése nem ideológiai választás eredménye, hanem magának a kisebbségi helyzetnek az egyenes következménye.
- ²³ A „mi” és „ők” közötti ellentételezés már az 1992-es választásokat megelőző kampányban is pregnánsan felbukkant. Az ebben a kampányban érvényesülő diskurzív stratégiáról részletesen olvashatunk Camelia Beciu tanulmányában (Beciu, 1995)
- ²⁴ Ha elfogadjuk az RMDSZ állam az államban státusát, ez a mozzanat talán a magyar kisebbség vonatkozásában is érvényes.

- ²⁵ A tankönyvek szerzői gárdáját és a téma másmilyen megközelítését megtalálhatjuk Gabriel Andreescu egyik cikkében (Andreescu, 1999)
- ²⁶ Lásd például az interaktív *Voluntar* című lapot, amely heti rendszerességgel közli a nonprofit szektor legfontosabb híreit, vagy az ACCES nevű információszolgáltatás honlapját (mindkettő elérhető a <http://www.fdsc.ro/ACCES> internetes címen)
- ²⁷ Ez az adat a Ioan Scurtu és csapata által kiadott iskolai tankönyvben szerepel (Scurtu és mások, 1999)

ATTILA Z. PAPP

The Idea of the Civil Society in the Romanian Press after 1990.

The author analyses the writings on civil society published in both Romanian and Hungarian newspapers after 1990 in Romania. According to the study, the idea of society has more sources in the Hungarian press in Romania since the Hungarian publications play a great part in formulating the notions. It endows a sort of Central European centralism however, in the Romanian public sphere, this centralism appears more united and beyond its determined character includes all the defence of constitutionality and civil rights. In the Hungarian publicity, the dimension of the autochthon interpretation gains bigger grounds thus the notion often refers to the Hungarian minority or Hungarian community. In each publicity, it appears the importance of the civil society in the respect of the democratical system or the impossibility of creating a civil society. A slight difference can be experienced on the level of attitude around this idea. The discretion of this impossibility appeared sooner in the Hungarian press than in the Romanian one however the theory of ‘animation of the society’ was linked to it.

Bibliográfia

- *** Redacția: *Ce vrem*. In Sfera Politicii 1992/1 3.
- *** *Restaurarea societății civile*. In: 22 1990/44.
- ****Declarația de constituire a GDS*. In: 22 1990/1.
- Adameșteanu, Gabriela 1996 *O trăsătură ne-europeană*. In: 22 1996/49.
- Anastasiu, Călin 1993a *Societate civilă vs. stat*. In: Sfera Politicii 1993/2 23.
- Anastasiu, Călin 1993b *Societatea civilă și instituțiile politice*. In: Sfera Politicii 1993/4. 12-13.
- Andorka Rudolf 1995 *A civil társadalom fogalmának definíciója és használhatósága a kelet-közép-európai társadalmak elemzésében*. In: Korunk 1995/5 14-18.
- Andreescu, Gabriel 1999 *Rezistența, drepturile omului și societatea civilă în manualele de istorie de clasa a XII-a*. In: 22 1999/42. 8.
- Aranyosi István Albert 1997 *Drumul către democrația stabilă*. In: Sfera Politicii 1997/53. 32-34.
- Arató András 1999 *Civil társadalom, forradalom és alkotmány*. Budapest, Új Mandátum
- Arato, Andrew 1992 *Forradalom, civil társadalom és demokrácia*. In: Korunk 1992/9 66-71.
- Bíró A. Zoltán 1990 *Intézmény – képviselő – civil társadalom*. In: *Átmentek* 1990/1. 5-19. (A tanulmányhoz hozzászóltak: Gáll Ernő, Veress Károly, D. Lőrincz József, Magyar Vincze Enikő, Magyar Nándor László)
- Bíró A. Zoltán 1998a *Intézményesedési folyamatok a romániai magyar társadalomban 1989-1995 között*. In: *Stratégiaiák vagy kényszerpályák? Tanulmányok a romániai magyar társadalomról*, Csíkszereda, Pro-Print 15-48
- Bíró Béla 1999 *Képzelt és valódi közösségek*. In: A Hét: 1999/23.
- Bakk Miklós 1992 *A civil társadalom tündöklése és bukása*. In: A Hét 1992/42.
- Bakk Miklós 1993 *Civil szféra, társadalmi integráció, konfliktuskezelés. Beszélgetés Bognár László közgazdásszal* In: A Hét 1993/20
- Bakk Miklós 1998 *Állam és társadalom*. In: A Hét 1998/46
- Bakk Miklós-Horváth Andor-Salat Levente 1999 *A 2000. év küszöbén. Politika és kisebbségi magyar társadalom Romániában*. In: A Hét 1999/19.
- Beciu, Camelia 1995 *Reconstrucția discursivă a campaniei electorale din România '92. Discursul presei*. In: *Revista de cercetări sociale* 1995/4 48-71.
- Bellah, Robert D. 1967 *Civil Religion in America*. In: *Daedalus*, 96. vol. 1-21.
- Bíró A. Zoltán 1998 *A kisebbségi civil társadalom építéséhez*. In: *Stratégiaiák vagy kényszerpályák? Tanulmányok a romániai magyar társadalomról*, Csíkszereda, Pro-Print 179-186.
- Bodó Barna 1999 *Civil tudomány*. In: A Hét 1999/7.
- Cs. Gyimesi Éva 1998 *Vázlatok egy szellemi kórképhez*. In: Cs. Gyimesi Éva *Colloquium Transylvanicum*. Marosvásárhely, Mentor 32-66.
- Csizmadia Ervin 1989 *Milyen civil társadalom van és milyen nincs Magyarországon?* In: *Kritika* 1989/5. 5-7.

- D. Lőrincz József 1994 *Construirea societății civile: pe baze naționale sau științifice – o polemică în cultura maghiară din România* -. In: Polis 1994/1. 123-131.
- D. Lőrincz József 1998 *A civil társadalom fogalma*. In: Regio 1998/3 102-104.
- Dahrendorf, Ralf 1990 *Reflections on the revolution in Europe*. London, Chatto and Windus.
- Fábián Ernő 1993a *Az autonóm társadalomszerveződés előzményei. Meditáció a pre-civil társadalomról Erdélyben 1*. In: A Hét 1993/24 5.
- Fábián Ernő 1993b *Az autonóm társadalomszerveződés előzményei. Meditáció a pre-civil társadalomról Erdélyben 2*. In: A Hét 1993/25 4-5.
- Fricz Tamás 1989 *Ván vagy nincs civil társadalom Magyarországon?* In: Kritika 1989/2 2-3.
- Giddens, Anthony 1990 *The Consequences of Modernity*. Polity Press
- Grecu, Răzvan 1999 *Societatea civilă și democratizarea politică*. In: Sfera Politicii 1999/73,74. 33-37.
- Havel, Václav 1988 *Letters to Olga*. New York, Knopf
- Hoffman, Oscar 1991 *Societatea civilă și cea politică în procesul tranziției în România*. In: Sociologie Românească 1991/3-4. 137-146
- Horváth István – Deák-Sala Zsolt 1995 *A romániai magyar egyesületek és alapítványok szociológiai leírása*. In: Korunk 1995/11. 23-57.
- Ionescu, Ghița 1993 *Societatea civilă este numai la oraș*. In: Expres 1993/20.
- Ionescu, Liana 1994 *Partidul Alianței Civice* In: Sfera Politicii 1994/16. 8-9.
- K.S.J. 1992 *A civil társadalom esélye – aknatűzben*. In: Korunk 1992/9. 66-67.
- Kaldor, Mary 1998 *Transznacionális civil társadalom*. In: Miszlivetz Ferenc (szerk) *Közép-Európai változások. Társadalmi folyamatok és stratégiák*. Szombathely, Savaria University Press, 115-138.
- Kaldor, Mary – Vejvoda, Ivan (ed.) 1999 *Democratization in Central and Eastern Europe*. London and New York
- Karnooh, Claude 1994 *Români – tipologie și mentalități*. București, Humanitas
- Karnooh, Claude 1994a *Ar trebui reconstruite elitele rurale – interviu cu Claude Karnooh*. In: Sfera Politicii 1994/15.
- Kideckel, David A 1993 *Populația rurală și autoritatea în noua Românie*. In: Sfera Politicii 1993/6 3-5.
- Kötő József 1995 *Az elmúlt öt év dilemmái*. In: Korunk 1995/11. 13-18.
- Kötő József 1999 *A romániai magyar civil szervezetek működési feltételei*. In: A Hét 1999/5. 3-4.
- Kötő József 1999 *A romániai magyar szervezetek működési feltételei* In: A Hét 1999/5. 3-4.
- Lazaroiu, Andra 1997 *De la etos la telos*. In: Sfera Politicii 1997/55. 40-43.
- Leahu, 1998 *Criza universității românești*. In: Sfera Politicii 1998/56. 16-18.
- Magyari Nándor László – Bodó Julianna 1990 *Helyi társadalom – helyi hatalom. Beszélgetés A. Gergely András politológussal*. In: A Hét 1990/41-42.

- Magyari Nándor László 1990 *Civil társadalom: utópia vagy realitás?* In: A Hét 1990/26. 11.
- Magyari Nándor László 1995 *Civil társadalom, vagy amit akartok.* In: Korunk 1995/11. 58-68.
- Magyari Tivadar 1996 *Civil média. A romániai magyar szervezetek időszakos kiadványai.* In: Korunk 1996/1. 106-115.
- Mastnak, Tomaz 1994 *Societatea civilă în Slovenia: de la opoziție la putere.* In: Polis 1994/1 102-115
- Mateescu, Oana 1999 *Societatea civilă – o validare relativă?* In: Sfera Politicii 1999/68. 61-62.
- Matei, Liviu 1992 *A civil társadalom paradoxonai és esélyei Romániában.* In: Korunk 1992/9. 3-4.
- Michnik, Adam 1985 *Letters from the Prison and Other Essays.* Berkeley and Los Angeles, University of California Press
- Michnik, Adam 1993 *Un nou evoluționism.* In: Sfera Politicii 1993/2. 23-25.
- Mihăilescu, Ioan 1993 *Stereotipuri mentale și atitudinale în România posttotalitară.* In: Sfera Politicii 1993/7. 22-23.
- Mihăilescu, Vintilă 1994 *Hol vannak a régi barbárok?* In: 2000 1994/7. 13-18.
- Miszlivetz Ferenc -Jensen, Jody 1998 *A civil társadalom metamorfózisa: 1988-1999.* In: Miszlivetz Ferenc (szerk) *Közép-Európai változások. Társadalmi folyamatok és stratégiák.* Szombathely, Savaria University Press, 141-169.
- Mungiu, Alina 1994 *Româniul după '89 – istoria unei neînțelegeri.* București, Humanitas.
- Mungiu-Pippidi, Alina 1997 *Intelectuali ca actori politici în Europa de Est – cazul României.* In: Sfera Politicii 1997/52. 53.
- Nagy Olga 1992 *A paraszti polgárosulás erdélyi sajátosságai.* In: Korunk 1992/9. 77-82.
- Opreescu, Dan 1993 *Értékes útmutatások 1-4.* In: A Hét 1993/35, 36, 37, 38.
- Patapievic, H-R. 1998a *În căutarea motivelor crizei.* In: 22 1998/5.
- Patapievic, H-R. 1998b *Partidele și societatea: un divorț.* In: 22 1998/7.
- Pavel, Dan 1990 *Civil társadalom és társadalmi szerződés.* In: A Hét 1990/27. 11.
- Rostás Zoltán 1990 *Könyvkultúra a civil társadalomban. Beszélgetés Zöld Ferencsel, a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesületének elnökével.* In: A Hét 1990/30.
- Salat Levente 1995 *Romániai magyar civil társadalom?* In: Korunk 1995/11. 3-6.
- Scurtu, Ioan et all. 1999 *Istoria românilor din cele mai vechi timpuri pâna astăzi. Manual pentru clasa a XII-a.* București, Petron.
- Seligman, Adam B. 1992 *A civil társadalom, a bizalom és a szolidaritás.* In: Korunk 1992/9. 40-49.
- Seligman, Adam B. 1997 *A civil társadalom eszméje.* Kávé Kiadó
- Săulean, Daniel 1997a *Susținerea de către populație a sectorului nonprofit.* In: Sfera Politicii 1997/46. 20-24.
- Săulean, Daniel 1997b *Filantropie și asociaționalism la români.* In: Sfera Politicii 1997/51. 25-31.

- Ștefan-Scalat, Laurențiu 1995 *Societatea civilă românească – o utopie? „Popor” și elite intelectuale la începutul anilor '90*. In: Polis 1995/4. 161-182.
- Tănase, Stelian 1995 *Trei culturi*. In: Sfera Politicii 1995/28.
- Tănase, Stelian 1999 *În Europa de Est democrația nu este un proces ireversibil. Interviu realizat de Raluca Mărculescu*. In: 22 1999/9. 12-13.
- Tismăneanu, Vladimir 1991 *Societatea civilă, pluralism și viitorul Europei Centrale și de Est*. In: 22 1991/46, 47 (Magyarul: *Civil társadalom, pluralizmus és Közép-Kelet-Európa jövője*. In: A Hét 1991/51).
- Tismăneanu, Vladimir 1997 *Reinventarea politicului. Europa Răsăriteana de la Stalin la Havel*. Iași, Polirom
- Veress Károly 1990 *Kisebbségi lét és civil társadalom*. In: A Hét 1990/30.
- Veress Károly 1990a *Beszélgetés a civil társadalomról*. In: Európai Idő 1990/38-39.
- Voicu, George 1992 *Societatea civilă și partidele politice*. In: Sfera Politicii 1992/1. 4.
- Walzer, Michael 1995 *A civil társadalom fogalma – részletek -*. In: Korunk 1995/11. 7-12.

KÁNTOR ZOLTÁN

Kisebbségi nemzetépítés

A romániai magyarság mint nemzetépítő kisebbség

A nemzeti és etnikai kisebbségeket különböző elméleti keretekben közelíthetik meg a kutatók. A teljesség igénye nélkül megemlíthetjük az intézményrendszerre, a kisebbségi pártok politikájára, a kisebbségi eliteire, az oktatásra, a nemzeti identitásra, a kisebbségi jogok, az etnikumok közötti konfliktusra vonatkozó kutatásokat és megközelítéseket. Nem von le semmit az érdemükből, ha azzal a bírálattal illetjük őket, hogy nem fektetnek megfelelő hangsúlyt munkájuk elméleti hátterére. Kétféle ilyen hibát fedezhetünk fel. Egyrészt a szerzők kritikátlanul átveszik a nyugati szakirodalom elméleteinek egyes tételeit és azokból kiindulva alakítják ki magyarázó-apparátusukat. Másrészt olyan elméletekre támaszkodnak, amelyeket nem specifikusan a nemzeti kisebbségek elemzéséhez állítottak fel, és gyakran a szerzők nem transzformálják az illető elméletet. Fontos kihangsúlyoznunk, hogy a kérdéseket átfogóbban kell elemezni. Ahhoz, hogy érvényes állításokat tehesünk egy nemzeti kisebbségre vonatkozóan, fel kell állítanunk egy „kisebbségelméletet”. Azért használom az idézőjelet, mert tulajdonképpen egy hipotézisrendszerrel van szó, amelyből kiindulva elemezhetjük a kisebbségi kérdés különböző vetületeit.

E téren megkülönböztethetjük a normatív és analitikus megközelítéseket. A normatív – elsősorban a jogi és politikai filozófiai – megközelítések a kisebbségi kérdés lehetséges megoldásaira fektetik a hangsúlyt, s a nacionalizmusra és a nemzeti kisebbségekre vonatkozó kérdéseket úgy teszik fel, hogy milyen nacionalizmus igazolható, illetve milyen kisebbségi jogokra

tarthatnak igényt a különböző nemzeti és etnikai csoportok. A nemzetépítésre vonatkozóan Will Kymlicka azt állítja, hogy amennyiben elismerjük a többség jogát a nemzetépítésre, úgy azt nem tagadhatjuk meg a nemzeti kisebbségektől sem. Ezzel szemben az analitikus – elsősorban a szociológiai, antropológiai, történeti – megközelítések leíró jellegűek. Nem a megoldást, nem a jogosultságot vizsgálják, hanem elsősorban leíró jellegűek és azt a fogalmi rendszert keresik, amely segítségével minél pontosabban leírhatók valamely nemzeti kisebbség törekvései, illetve az azon belüli folyamatok. A nemzeti kisebbségekkel foglalkozó szakirodalomban felfedezhetünk még egy súlyos problémát. Ezeket a tanulmányokat jelentősen befolyásolja a szerző álláspontja a kisebbségi kérdés megoldására vonatkozóan. E megközelítésekben kiderül, hogy a szerző feloldhatónak vagy ellenkezőleg, feloldhatatlannak látja-e az egy országban élő nemzeti csoportok közötti feszültségeket, továbbá az, hogy a konfliktusra vagy a kooperációra helyezi a hangsúlyt. Tanulmányomban nem normatív módon, hanem analitikusan igyekszem megközelíteni e kérdéseket, és így arra a kérdésre sem keresem a választ, hogy ezek az interetnikus feszültségek feloldhatók-e vagy sem.

Úgy vélem, szükség mutatkozik egy kisebbségelméletre, amelyet hipotézisrendszerként használunk a konkrét elemzésnél. Egy ilyen keretben érthetjük csak meg az illető nemzeti kisebbség politikai öndefiníciós kísérleteit, törekvéseit és önszerveződését. Ez az elméleti keret adhatja meg azokat a szempontokat, amelyeket figyelembe kell vennünk, legyen szó akár egy kronológia megalkotásáról, az etnikai konfliktusok elemzéséről vagy az intézményrendszer kialakulásáról, vagy akár a tágabban vett kisebbség politikatörténetéről. Egy ilyen keret nélkül nem érthetjük meg a kisebbségen belüli törésvonalakat és a kisebbségeken belüli vitákat sem. Természetesen nem állíthatjuk, hogy csupán egy ilyen lehetséges elméleti keret létezik, viszont azt szinte biztosan állíthatjuk, hogy ennek az elméletnek a nacionalizmuselméletekre kell épülnie. Állításomat azzal indokolom, hogy a nacionalizmuselméletek azok, amelyek kiemelt figyelmet szentelnek a nemzeti alapon való szerveződésnek, ami egyben a nemzeti kisebbségek jellemzője is. Nem tartom szerencséseksnek azokat a megközelítéseket, amelyek a kisebbségi pártokat, eliteket, társadalmat nem etnikai alapú pártoknak, elitnek vagy társadalomnak tekintik. Az azonos (nemzeti/etnikai/kulturális) csoporthoz való tartozás (tudata) és az ezen az alapon való szerveződés a kérdés kvintesszenciája. Ennek figyelmen kívül hagyása a Kelet-Közép-Európai folya-

matoknak a meg nem értéséhez vezet. Természetesen az etnikai/nemzeti tényezővel nem magyarázhatunk meg mindent, de mellőzésével a félreértelmezéseknek tesszük ki magunkat.

Nem kívánok foglalkozni azokkal az állításokkal, amelyek a nemzetállamok halálát hirdetik, és az etnikai hovatartozás háttérbeszorulás folyamata mellett érvelnek. Ezek egyelőre csak hipotézisek. Michael Mann állításával értek egyet, aki szerint a nemzetállamok átalakulnak, diverzifikálódnak, de nem halnak meg¹. Abból a megfigyelésből indulok ki, hogy a nemzeti/etnikai hovatartozás és az ezen az alapon való szerveződés még mindig fontos, legalábbis térségünkben semmi jelét sem látjuk annak, hogy ez ne így lenne. Annak ellenére, hogy a globalizáció miatt csökken az államok szuverenitása, azt is észrevehetjük, hogy az állam továbbra is ellenőrzése alatt tartja a nemzeti kultúrát és az állampolgárság intézményét. De most ennek morális vonzatai (ti. hogy ez így helyes vagy nem) egyáltalán nem képezik tanulmányunk témáját.

Elképzeléseim szerint a javasolt megközelítés tágabban érvényes a régió egyes nemzeti kisebbségeire, viszont a hipotézisrendszert elsősorban a romániai magyarságra gondolva állítottam fel. Ezért érvelésem és példáim csupán a romániai magyarságra szorítkoznak.

Ez a tanulmány is a kisebbségkutatás fő kérdésére keres választ, pontosabban arra, hogy egy kisebbségi társadalom hogyan írható le, hogyan működik és fogalmilag mit értünk alatta. A szakirodalom *a romániai magyar társadalom* fogalmat használja, de hallhatunk és olvashatunk olyan megfogalmazásokról is, mint *erdélyi magyar társadalom* vagy *székelyföldi társadalom* is. De amíg egyetértek azzal, hogy a társadalmat helyezzük a középpontba, azaz már kevésbé, hogy ily módon ténylegesen megérthetjük a végbemenő folyamatokat. A tulajdonképpeni kérdés az, hogy melyik elemre helyezzük a hangsúlyt: a 'magyar'-ra (a nemzeti vagy etnikai tényezőre) vagy a 'társadalomra'. Ezzel igazából csak azt kérdőjelezem meg, hogy vajon a kettőt egyforma hangsúllyal lehet-e elemezni ugyanabban az elméleti keretben, és azt állítom, hogy a kérdést csak úgy lehet megközelíteni, ha eldöntjük, hogy melyik legyen a fő elemzési szempont.

Amennyiben a társadalom fogalomából indulunk ki, akkor a romániai vagy erdélyi magyar társadalom mellett el kell képzelnünk a romániai vagy az erdélyi román társadalmat is, amely szerintem fogalmilag nehezen ragadható meg. Amennyiben a kisebbségi társadalmat elemezzük, ezt először fo-

galmilag kell meghatározni, amit ha lehetetlennek nem is, de igen bizonyultnak tartok. A legnehezebb annak a megállapítása, hogy mi az, amit még társadalomnak nevezünk, és mi az amit már nem. Nem világos, hogy a társadalom fogalmát milyen egységre alkalmazzuk. Nem világos az sem, hogy az egyénnek milyen mértékben kell az adott kisebbségi társadalomhoz kötődnie, hogy odatartozónak tekintsük. Elég, ha valamilyen módon részt vesz a kisebbségi intézmények tevékenységben, vagy több és intenzívebb szállal kell kötődnie hozzá? Esetleg a magyar életvilághoz kell tartoznia? Ezekre a kérdésekre csak normatívan lehet válaszolni, ami viszont eltávolított bennünket a deskriptív elemzéstől.

Ennek a ‘társadalomnak’ a működését talán már könnyebben írhatjuk le, ám módszertanilag állandóan szembesülnünk kell fogalmi rendszerünkkel. Ennek elkerülése végett azt javaslom, hogy a ‘magyar’-t, tágabban a kisebbséget (az etnikai/nemzeti elemet hangsúlyozva) helyezzük elemzésünk központjába. Amennyiben az andersoni képzelte közösség² meghatározásból indulunk ki, a kisebbségi társadalom és a nemzeti kisebbség, legalábbis a romániai magyarság esetében, ugyanazt a képzelte közösséget jelenti – azaz az olvasó ugyanarra a csoportra asszociál. Mindkét esetben ugyanolyan nehéz (lehetetlen) meghatározni azt a csoportot, amelyet elemzünk. Egyik esetben sem lehet pontosan meghatározni, hogy egyfelől kik azok, akik a romániai/erdélyi magyar társadalomhoz, másfelől akik a nemzeti kisebbséghez tartoznak. A ‘ki a romániai/erdélyi magyar’ kérdés egy másik diskurzus része. Ehelyett azt javaslom, hogy azokat a folyamatokat vizsgáljuk meg, amelyek a romániai társadalom magyar részében zajlanak. Mivel (szerintem) nem tudunk válaszolni a társadalmat a központba helyező kérdésekre, azt javaslom, hogy a romániai magyar intézményekre és politikai törekvésekre helyezzük a hangsúlyt, azokra, amelyek a ‘nemzeti’ kérdést helyezik érdeklődésük homlokterébe, illetve annak mentén szerveződnek. Ez egy felvállaltan makroszintű megközelítés, amely nem tér ki a magyar életvilág minden vetületére, de támpontul szolgálhat a további kutatásokhoz. Az etnikai törésvonalat, és az azon belüli politikai cselekvéseket helyezi a középpontba, ugyanakkor figyelembe veszi, hogy mindez egy nagyobb egységben zajlik. Jelen esetben az etnikai törésvonalat a nyelvi és vallási különbözőség határozza és erősíti meg. Ebből a szempontból Románia esetében egy fragmentált politikai kultúrájú társadalomról beszélhetünk. Lijphart elmélete nyomán romániai magyar szubkultúráról és ennek intéz-

ményesüléséről (pilléresedéséről/oszloposodásáról) beszélhetünk. Míg Lijphart számára a plurális társadalmakban a demokrácia kérdése a központi kérdés, addig számunkra ennek a szubkultúrának az intézményesülése és működése az elemzendő kérdés. A szubkultúrán belül is léteznek törésvonalak, viszont ezek elemzése egy másik írás témája lehetne. A belső törésvonalak elemzésével világosan kiderülne, hogy a romániai magyarság, mint ahogy egyetlen más csoport sem, nem tekinthető homogén csoportnak.

Nézetem szerint ezt az intézményesülést leginkább úgy érthetjük meg, ha a nemzeti elven való szerveződést elemezzük. A legtöbb társadalom nemzeti alapon intézményesült, viszont ez sok esetben más szervezőerőkkel járt együtt, és sok helyen vesztett is jelentőségéből. A nemzeti kisebbségek esetében megfigyelhetjük, hogy a fő szervező erő a nemzeti elv, és ennek jelentősége a legritkább esetekben csökken, sőt inkább hangsúlyosabbá válik. Tanulmányom célja ennek a folyamatnak a vizsgálata a romániai magyarság esetében.

Az előbbiek értelmében azt javaslom, hogy a romániai magyarságot a nemzetépítés fogalmi keretében vizsgáljuk meg. A nemzetépítés és intézményépítés közötti összefüggés világíthatja meg az elemzett folyamatot. A nemzetépítés tulajdonképpen a különálló – nemzeti elven szerveződő – társadalom építése, amely a különálló intézményrendszerre épül. A nemzetépítés révén, amelyet folyamatnak tekintünk, elkerülhetjük azokat a kérdéseket, amelyek a társadalmat a középpontba helyező megközelítések eleve magukba foglalnak. A nemzeti elven szervezett politika azokra irányul, akiket a 'nemzeti elit' saját nemzetéhez tartozónak tekint. Ez független az egyének társadalmi beágyazódásától, független attól, hogy milyen szinten és mértékben kapcsolódnak a magyar életvilághoz, és független az egyének akaratától is. A nemzetépítő politika projektjéhez tartozik, hogy ezeket valamilyen módon a romániai magyar szubkultúrához csatolja, illetve ott tartsa. A nemzetépítési megközelítés par excellence felülről elemzi a kérdést. Nagyobb hangsúlyt tulajdonít az elit szándékainak és cselekvéseinek, és az egyoldalú (fentről lefele irányuló) kommunikációra helyezi a hangsúlyt, ellentétben a társadalmat középpontba helyező megközelítésekkel, melyek alulról elemzik a kérdést, s a társadalmi átalakulás és az elit tevékenységének hatására helyezik a hangsúlyt. Nem azt nézik, hogy hogyan szervezi az elit a társadalmat, hanem azt, hogy az hogyan szerveződik. Nem vonom kétségbe ennek a megközelítésnek a létjogosultságát, viszont szerintem ez a mód-

szer csak korlátozottan használható a kisebbségi társadalmak elemzéséhez. Nézetem szerint ezzel a megközelítéssel nem lehet megmagyarázni, hogy etnikailag miért nem homogénizálódik a romániai társadalom, ami a kisebbségkutatás egyik kulcskérdése.

Mielőtt a kisebbségi nemzetépítésre áttérnénk, vizsgáljuk meg, hogyan tevődik fel a nemzetépítés kérdése a szakirodalomban. A nemzetépítés (nation-building) fogalma az ötvenes években került be a nacionalizmus szakirodalmába, a fogalom elsősorban Karl Deutsch nevéhez kötődik³. A nemzetépítés modellje a nemzetek politikai jellegét és az állampolgárok és elitek aktív szerepét emeli ki (szemben azokkal az elméletekkel, amelyek inkább a nemzetek kialakulását más folyamatok hatásának tudják be). Reinhard Bendix módszertanilag úgy közelíti meg a kérdést, hogy nem az egyének közösségét, hanem az egyének és az állam közötti viszonyt kell vizsgálni a politikai átalakulások során⁴. Deutsch és társainak bírálói felvetik, hogy nem tettek különbséget a nemzet-, illetve az államépítés között⁵. Ennek egyrészt az angol fogalomhasználat az oka (amelyben a nation egyben országot és nemzetet is jelent), másrészt nem vették figyelembe az országon belüli más etnikai vagy nemzeti csoportokat, elsősorban azért, mert számukra a politikai integráció és a modernizálódás volt az elemzendő kérdés. Juan J. Linz és Alfred Stepan különbséget tesz a nemzetépítés és az államépítés között, miszerint az államépítés folyamatának nincsenek olyan, az organikus növekedéshez kapcsolódó konnotációi, amelyek a nacionalizmus diskurzusában jelen vannak. A nemzetnek, az állammal ellentétben, nincsenek meghatározott vezető szerepei, habár mindig vannak egyének, akik a weberi értelemben hordozói (Träger) a nemzeti szellemnek/érzésnek.⁶ Anthony D. Smith a nemzetépítés és az államépítés dinamikus és voluntarisztikus vetületére fekteti a hangsúlyt, amely a korábbi államalakulás és nemzetalakulás megközelítéseknél hiányzott.⁷ Ugyanő állítja, hogy mivel a nacionalizmus korában az államiság csak a 'nemzet'-el és a nacionalizmussal legitimálható, az államokat nemzetépítőknak kell tekintenünk⁸.

Ebben a tanulmányban nem érdemes jobban belemélyülni a nemzetépítés szakirodalmába, elég megállapítanunk, hogy az utóbbi időben a fogalmat már árnyaltabban kezelik, és figyelembe veszik az államon belül létező kisebbségeket is. Amit a szakirodalom figyelmen kívül hagy, azok a nemzeti kisebbségeken vagy etnikai csoportokon belül végbemenő folyamatok. Esetünkben szükséges azt látni, hogy a modern nemzetállam nemzetépítő

állam. Ez a nemzetépítés a többségi nemzet kultúráját és érdekeit veszi elősősorban figyelembe. Ennek a folyamatnak természetes következménye az, hogy a nemzeti kisebbségek is hasonló technikákkal próbálnak ellenállni ennek a homogénizáló folyamatnak.

A nemzetépítést a nemzeti (etnikai) elv alapján való intézményépítésként és identitásalakításként definiálhatjuk. A nemzetépítés feltételezi a szándékosságot. A szándék az, hogy a „mi” nemzetünk is olyan legyen, mint a „többi” (nyugati) nemzet. Megkülönböztetjük a nemzet kialakulást (nation-formation) a nemzetépítéstől (nation-building). A nemzetek kialakulásáról az első nemzetek esetében beszélünk. Ahogy Gellner és Hobsbawm is állítja, a nacionalizmus⁹ teremtette meg a nemzetet, és nem fordítva¹⁰. Elemzéseik központjában a nacionalizmus és ennek folyománya-ként a nemzet kialakulása, mint a társadalmi változás következménye áll. A nemzetek kialakulása után már tudatos nemzetépítésről beszélünk. Erre példaként hozhatjuk fel Eugene Weber elemzését, amelyben azokat a folyamatokat, tényezőket és mechanizmusokat tanulmányozza, amelyek megteremtették a homogén francia nemzetet, mindezt jóval a francia nemzet megalakulása után.¹¹ Míg a magyar nemzet kialakulását tekintve viták vannak, az egyértelműnek tekinthető, hogy 1867 és 1914 között nemzetépítésről beszélhetünk. Hozzátehetjük, hogy ugyanakkor államépítésről is beszélhetünk, hisz a két folyamat gyakran egybeesik. Ez nem törvényszerű, és fontos megvizsgálnunk minden esetben a két folyamat közötti viszonyt. Juan J. Linz, hasonlóan Gellnerhez, azt állítja, hogy Nyugat-Európában először az állam alakult ki, majd ezt követően a nemzet, míg ez Kelet-Közép-Európában fordított sorrendben következett be. Szükségesnek tartom kihangsúlyozni, hogy tanulmányomban nem kívánok állást foglalni a modernisták és etnicisták közötti vitában¹², de meg kell említeni, hogy csupán a modern nemzetéről és a modern államról írok. Ebben az értelemben azokkal a szerzőkkel értek egyet, akik a modern magyar nemzet kialakulását 1848-ra teszik.

A nemzetépítést, mint említettem, a nemzeti elven való intézményépítésként és az identitás kialakításaként/erősítéseként határozom meg. Ennek két vetülete van. Az egyik eszmetörténeti: az illető nemzet jellemzőit próbálja meg egységes elméleti keretbe foglalni, és a nemzeti eszme alakulását vizsgálja. A másik azoknak a mechanizmusoknak az összessége, amely (részben) az előbbi eszmerendszerre alapozva alakítja ki a nemzet számára

szükséges(nek tartott) intézményeket. Ezek egyrészt gyakorlati, másrészt szimbolikus funkciót töltenek be.

Az előbbi folyamatok és mechanizmusok egyaránt érvényesek a nemzetekre és a nemzeti kisebbségekre. A körülmények természetesen különböznek, viszont a folyamatok és mechanizmusok hasonlóak. Elemzésemben ezekre helyezem a hangsúlyt. Elméleti keretemet három szerző, Rogers Brubaker, Miroslav Hroch és Michael Mann tanulmányaira alapozom. Rogers Brubaker a nemzetépítő állam (nationalizing state), az anyaország (external national homeland) és a nemzeti kisebbség (national minority) által meghatározott keretben elemzi a kelet-európai nacionalizmusokat¹³. Magyar nyelvre nehezen fordítható a nationalizing state fogalma, az eredeti jelentést talán a nemzetiesedő állam fordítás adná vissza a leginkább. Ő a nationalizing state fogalmat javasolja a nation-building helyett, kiemelendő a folyamat dinamikus voltát. A három szereplő folyamatosan monitorizálja egymás politikáját. A klasszikus nacionalizmuselméletek bírálataként fogalmazza meg, hogy:

„Lehet és egyaránt szükséges a nacionalizmust anélkül értelmezni, hogy a »nemzetet«, mint szubsztanciális entitást segítségül hívnánk. Ahelyett, hogy a nemzetre, mint tényleges csoportra összpontosítanánk, inkább a nemzetre, mint egy gyakorlati kategóriára, intézményesült formára és esetleges eseményre kell a hangsúlyt fektetni. A nacionalizmus megértéséhez először meg kell értenünk a nemzet kategória gyakorlati használatát, azt a módozatot, ahogyan percepciónkat strukturálja, ahogyan gondolkodásunkat és tapasztalatainkat alakítja, és ahogyan diskurzusunkat és politikai cselekvéseinket szervezi.”¹⁴

Igen hasznosnak tűnik ez a módszertani javaslat, annak ellenére, hogy Brubaker bíráló¹⁵ azt állítja, hogy ez minden társadalomtudományi fogalomról állítható, és ezáltal elveszítjük a fogalmat. Számunkra a nemzeti kisebbségek elemzéséhez mégis hasznos lehet ez a megközelítés, mivel egy kisebbség esetében talán még nehezebb meghatározni az elemzett csoportot, mint egy nemzet esetében.

Brubaker dinamikussá teszi a nemzetépítő államot, viszont nem teszi ugyanezt a nemzeti kisebbségre vonatkozólag. Munkássága központjában a nacionalizmus, és nem a nemzet vagy a nemzeti kisebbség áll. Mivel szá-

munkra a nemzeti kisebbség és annak nacionalizmusa a központi kérdés, ezért azt javaslom, hogy a nemzeti kisebbséget is tekintsük dinamikusabbnak, mint ahogy azt a szakirodalom teszi. Ezért javaslom a kisebbségi nemzetépítés fogalmát a nemzeti kisebbségek nemzetépítésére. Lehetne kisebbségi nacionalizmusnak is nevezni ezt a folyamatot, hisz nem a fogalomhasználat tanulmányunk fő kérdése, viszont ha a többségi állam esetében a nemzetépítési folyamatot vizsgáljuk, ahogyan ezt Brubaker és Irina Livezeanu teszi, akkor kategoriólisán a kisebbségi nemzetépítés ennek a fogalomnak a párja. Ebben az esetben két fogalmilag egyenrangú folyamatot vizsgálunk.

Különbséget kell tennünk a kétfajta nemzetépítés között, de nem elvi szinten, hanem a gyakorlati politika szintjén. Míg a többségi nemzetépítés élvezi az állam támogatását, a kisebbségi nemzetépítés erre nem számíthat, sőt a nemzetállami politika igyekszik ezt megakadályozni. Egy kis kitérőt kell tennünk akkor, amikor a nemzetállami politikát elemezzük. Amennyiben ez egy nemzetállami ideológia mentén szerveződik, a nemzeti kisebbségek hátrányos helyzetbe kerülnek. Az állami forrásokat nem a kisebbségi infrastruktúrákra fordítják, hanem a kisebbségeknek kell saját előnyükre fordítaniuk a létező infrastruktúra által nyújtott (korlátozott) lehetőségeket. John McGarry¹⁶ az államok által irányított demográfiai szabályozásról beszél. Elemzésében arra tér ki, hogy az állam azért költöztet többségeket a kisebbség által lakott területekre, illetve azért költözteti a kisebbségeket a többség által lakott területekre, mivel ezzel konszolidálhatja hatalmát a terület és a források felett, csökkenti a kisebbség önszerveződési erejét, valamint katonai agresszió esetén könnyebben védi meg a területet. Mindezek a nemzetépítő állam politikai eszköztárához tartoznak. Amit fontos figyelembe vennünk, és amit a kérdésről író kisebbségi elemzők általában figyelmen kívül hagynak, az az, hogy a nemzetépítő állam politikája nem csupán a nemzeti kisebbségek ellen irányul. Ez csak az egyik vetülete a nemzetállami politikának. A másik vetülete, amelyre mindkét előbb említett szerző utal, az adminisztratív inkorporáció. Különösen érdekes ez Románia esetében, ahol 1918 után a bukaresti kormányzat saját, regáti adminisztrációt irányít Erdélybe. Ennek egyrészt az a magyarázata, legalábbis nemzeti terminológiában, hogy az erdélyi román nemzetépítést is összhangba kellett hozni a bukaresti projekttel, és nem csak a magyarokat kell integrálni. Mivel a magyarok voltak jobb társadalmi és gazdasági pozícióban, Erdély politikai és gazdasági inkorporációjá elsősorban őket érintette. Nem a nemzeti ellen-

téteket és a román nacionalista politika jelentőségét kívánom csökkenteni, csupán azt állítom, hogy az adminisztratív inkorporációt is figyelembe kell vennünk. A román nemzetépítő politika elemzésénél figyelembe kell vennünk az akkori társadalmi helyzetet. A magyarok urbanizáltabbak voltak, az ingatlan tulajdonosok és földtulajdonos réteg is elsősorban a magyarok köréből került ki. A társadalmi élet is szinte kizárólag magyar volt. A nemzetépítő állam logikáját tekintve mindjárt érthetőbb (ha morálisan nem is), miért folytattak épp ilyen politikát.¹⁷

Visszatérve a nemzeti kisebbséghez, a transzformációhoz Miroslav Hroch elmélete ad bátorságot¹⁸. Míg Brubaker a jelenlegi, 1989 utáni nacionalizmusokat az első világháború utáni nacionalizmusokhoz hasonlítja, addig Miroslav Hroch ezt a 19. századi nem-domináns nemzetek kialakulásához hasonlítja. Hangsúlyozom, hogy én a mechanizmusokat emelem ki, nem pedig a helyzeteket hasonlítom össze. Hroch elmélete azért hasznos számunkra, mivel központjában a kialakuló nem-domináns nemzetek állnak, míg a mi esetünkben a nem-domináns kisebbség áll. A Hrochnál a nem-domináns nemzetek kialakulásáról, míg a mi esetünkben már egy kialakult nemzet egyik leszakadt, kényszerközösséggé¹⁹ vált részéről van szó. Szakmai szempontból nehéz megállapítani, hogy mikor beszélhetünk egy létrejött társadalomról és nemzetről. Mindkettő szakmai absztrakció, és tulajdonképpen megegyezésén alapul. Természetesen ilyen absztrakciók nélkül nem beszélhetnénk tudományról. Nézzük, a nemzetről mit állíthatunk ebben az értelemben. Walker Connor szerint a nemzet nem elit-, hanem tömegjelenség. Csak akkor beszélhetünk nemzetről, ha az emberek többsége szubjektíven a nemzethez tartozónak érzi magát²⁰. Miroslav Hroch is hasonlóan gondolkodik²¹. Elmélete szerint a nem-domináns nemzetek, valamely nagyobb politikai egységen belül, a fázismodell szerint alakultak ki. Eszerint az első fázis az etnológusok gyűjtőmunkájával kezdődik, amelyet az értelmiség politikai célok megfogalmazása követ, majd a harmadik fázisban a nemzet létrejöttét e politikai célok tömeges támogatása jelenti. A lényeges elem mindkét szerző esetében a tömegek támogatása, a megfogalmazott célokkal való egyetértése. Hogyan értelmezzük mindezt egy nemzeti kisebbség esetében? Egyfelől mondhatjuk, hogy – legalábbis Hroch esetében – a nemzet már létrejött, és a határmódosítás csak a politikai célok meg- és újrafogalmazásával járt. Másrészt pedig azt is észre kell vennünk, hogy a nemzeti kisebbségek sok szempontból hasonló politikát folytatnak,

mint a kelet-közép-európai kism nemzetek a 19. században. Mindehhez szükséges egy ideológia. A kisebbségi politika elképzelhetetlen egy (nemzeti) ideológia nélkül. Elméleti szempontból az az érdekes kérdés, hogy merre visz ez a kisebbségi nemzetépítés. Csupán az elemzési keret tisztázása miatt el kell gondolkodnunk azon, hogy elképzelhető, hogy egy sikeres nemzetépítési politika külön nemzet kialakulásához vezet. Lesz majd romániai magyar nemzet is a magyar nemzet mellett? Vagy úgy tekintsük, hogy Magyarországon és a szomszédos országok magyar kisebbsége ugyanazt a nemzetet építi különböző körülmények között?

Mint említettem, a Hroch által leírt nemzet-kialakulási fázisok kevésbé használhatók számunkra, viszont megállapíthatjuk, hogy ezen nemzetek követeléseai azonosak a mai nemzetépítő kisebbségek követeléseivel:

1. a nemzeti kultúrának a helyi nyelven alapuló fejlesztése, a nyelvnek az oktatásban, a közigazgatásban és gazdasági életben való használata;

2. az állampolgári jogok és a politikai öngazgatás elnyerése, eleinte az autonómia, végül (rendszerint igen későn, határozott követelésként) a függetlenség formájában;

3. az etnikai csoportból felépülő teljes társadalmi struktúra létrehozása, művelt elitel, hivatalnokai karral és vállalkozói réteggel, de ahol szükséges, szabad parasztokkal és szervezett munkásokkal is.²²

Azért állítom, hogy ezek a követelések azonosak a nemzetépítő kisebbségekével, mivel vannak nem nemzetépítő kisebbségek, amelyek nem fogalmazzak meg politikai követeléseket, nem kívánnak teljes társadalmi struktúrát létrehozni. Ezen okok miatt tartom szükségesnek, hogy különbséget tegyek a nemzeti kisebbségek között. Ebben az értelemben az ausztriai magyarok vagy a romániai bolgárok nem nemzetépítő kisebbségek. Itt elsősorban a szándéokra helyezem a hangsúlyt, és csak másodsorban az illető kisebbségek konkrét politikai lehetőségeire.

Amennyiben a hrochi folyamat és a nem-domináns csoport centrikusságát figyelembe véve térünk vissza a brubakeri modellhez, már sokkal inkább látható, hogy itt két egymással ellentétes, de kategoriálisan azonos folyamatot kell vizsgálnunk. A brubakeri modellt még egy transzformációval alakíthatjuk úgy, hogy jobban megfeleljen céljainknak. A hármas viszony helyett a kettes viszonyt javaslom, amelyben a harmadik elem, az anyaország magyarzófaktor marad, elsősorban úgy, mint a kisebbségi nemzetépítés támogatója.

A modell dinamikusan tekint a nemzetépítés kérdésére, és a nemzeteket állandó alakulásában nézi. Ebből a szemszögből nem létezik az a pont, amikor a nemzet elitje megalakulnak tekinti a nemzetet, hanem energiájának egy részét továbbra is a nemzetépítésre vagy nemzeterosztásra fordítja, hisz a társadalmi változás állandóan új kérdések elé állítja. Itt röviden kitérnék a nacionalizmus és rendszerváltozás közötti összefüggésekre. A tranzíció nacionalizmus – állítja Gellner. A modern nemzetek kialakulása is ilyen társadalmi változások következménye. Minden rendszerváltozás (háború, forradalom, stb.) új helyzetet teremt, amelyben az elit újrafogalmazza, illetve újra meg kell fogalmaznia a nemzeti kérdést. Az új társadalmi, politikai és gazdasági rendszerben meg kell találni a nemzeti szervezőelvet. Ez minden társadalomban, de főleg a nemzeti kisebbségekkel rendelkező társadalmakban okoz feszültséget. A politikatudományból ismert tény, hogy a rendszerváltozás utáni új rendszer egy idő után huzamos időre stabilizálódik. Így a politikai életben lévők tudatában vannak, hogy addig kell pozíciókat szerezni, amíg a rendszer még flexibilis. Ez az egyik magyarázata annak, hogy miért lánognak fel a nemzeti ellentétek minden rendszerváltozás után. Ezek általában a régi ellentétekre épülnek rá. A romániai magyarság esetében a legfontosabb ilyen rendszerváltozás természetesen az 1918-as volt, amely alapjában véve új helyzetet teremtett. Az utólagos rendszerváltozások, elsősorban az 1944-es és az 1989-es, a 'megszokott' helyzet keretében maradtak, viszont befolyásolták a megnyilvánulási és szervezési formákat/kereteket. Azt mindhárom korszakra vonatkozóan megállapíthatjuk, hogy kulcskérdés volt az öndefiníció és az önszerveződés. A követelések nem változtak, viszont a rendszertől függően fogalmazták meg (vagy hallgatták el) ezeket. Annak ellenére, hogy a romániai magyarság kulturálisan a magyar nemzet részeként határozta meg magát, és így is tekintett önmagára, gyakorlatilag olyan stratégiákat kellett kialakítania, amelyekkel a Romániához való tartozásra készült fel. Az öndefiníciót tekintve ezzel magyarázhatóak a transzilvanizmus-viták, a Korunk, az Erdélyi Fiatalk, a Hitel, a MADOSZ, a Magyar Népkörök vagy az Erdélyi Párt stratégiái, később a Csipkerózsika-vita, a Limes Kör és az Ellenpontok, jelenleg pedig a Molnár Gusztáv által az Erdélyi kérdés által elindított vitasorozat, de a Bolyai egyetem körüli polémiák is ide sorolhatók. Az önszerveződést tekintve, leszámítva az 1948 (1953) utáni kommunista időszakot, amikor politikai szerveződésre nem volt lehetőség, a párt és társadalmi szervezet kettősége volt

a meghatározó. A magyarságot képviselő politikai csoportosulás kettős funkciót látott el. Egyrészt a romániai politikai szférában politikai pártként lép fel, másrészt a magyar politikai szférában társadalom- és politikaszervezési funkciókat lát el.

Itt Michael Mann elméletére támaszkodva kísérlem meg megragadni a kisebbségi nemzetépítést²³. Mann azt állítja, hogy a politikai hatalom elemzésekor el kell különítenünk a despotikus és infrastrukturális hatalmat. A despotikus hatalom közel áll a weberi értelemben vett állami legitim erőszak monopóliumának igényléséhez, és a kevésbé modern társadalmakra jellemző, míg az infrastrukturális hatalom a modern államok jellemzője, és az adminisztratív apparátuson keresztül gyakorolt hatalomra vonatkozik.

A romániai magyarság esetében is nyomon követhetjük ezen infrastrukturális hatalom kialakulását. Ha weberi fogalmakkal kísérreljük meg a helyzet leírását, akkor azt mondhatjuk, hogy a karizmatikus vezetők teret veszítettek a bürokratikus vezetők javára. A rendszerváltozások utáni időszakokra jellemző az új intézmények teremtése/kialakulása. Ezek az intézmények, mint említettük, gyakorlati vagy szimbolikus funkciókat töltenek be (sokszor mind a kettőt egyszerre), vezetőiknek presztízst és hatalmat biztosítanak. Annak ellenére, hogy az első időszakokban még nem beszélhetünk egy összefüggő intézményrendszerrel, ezek az idő folyamán függővé váltak a központi vezetőségtől és az azáltal ellenőrzött forrásoktól (legyen szó akár magyarországi pénzekről, akár a helyi vagy országos szintű kapcsolatokról). Ezt nevezzük az intézményesülési folyamatnak. Természetesen állandó politikai harc folyik a vezető pozíciókért, átalakul az intézményi struktúra, de ez nem csak a nemzeti kisebbségek esetében jellemző.

A romániai politikai elitet is csak egy ilyen keretben értelmezhetjük, de egy ilyen elemzésben nem sok hasznát vehetjük az általános elitelméleteknek. Sok minden hasznosítható belőlük, viszont egy nemzeti kisebbség elitjének tanulmányozásához másfajta megközelítésre van szükségünk. Az elitelméletek általában az országos szintű hatalom elérését vizsgálják, és legfeljebb csak a statisztikáikban jelenik meg, hogy hány százaléknyi nemzeti kisebbségi tartozik az országos elithez. A kisebbségi elitek elemzéséhez megint vissza kell térnünk a nacionalizmuselméletekhez, és esetünkben a kisebbségi nemzetépítéshez. Enélkül értelmezhetetlen a nemzeti alapon való szerveződés, illetve annak fontossága, hogy valaki a nemzeti kisebbség elitjéhez tartozzon. Egy párhuzamos nemzetépítéssel jellemezhető állam-

ban a nemzeti kisebbségekhez tartozók valószínűleg nehezebben kerülnének egyenesen az országos elitbe, és ennek valószínűleg az lenne az ára, hogy csoportjuk marginalizálja őket. A nemzeti kisebbség elitjénél hangsúlyosan figyelembe kell vennünk azt, hogy egy komoly hányadának fontos az, hogy tegyen valamit nemzeti csoportja érdekében, és ez áll akkor is, ha ő ebből profitál, vagy pedig a 'szolgálat' háttérbe szorul. Természetesen ez is egy jó pálya lehet az országos elitbe való kerüléshez, viszont megfigyelésem arra engednek következtetni, hogy a romániai magyarság számára, legalábbis az elején, nagyobb fontossággal bírt a romániai magyar, mint a romániai elithez tartozás.

Vizsgáljuk meg, hogy a jelenlegi, 1989 utáni romániai magyar politikumról mit állíthatunk, illetve, hogy ezeket az állításokat hogyan csoportosíthatjuk. Az első kérdésünk természetesen az, hogy mit kívánunk vizsgálni. Mint már említettem, arra keresem a választ, hogy melyik az az elméleti keret, amelynek segítségével a romániai magyarságot a „legjobban” lehet elemezni. Már önmagában a kérdés ilyen feltevése egy választás eredménye. Tulajdonképpen sok lehetséges elemzési szempontból egyet választunk ki. Természetesen az is szemléleti kérdés, hogy mi szerint válogatjuk ki az elemzendő csoportot (jelen esetben a romániai magyar kisebbséget), és az is, hogy miként fogjuk fel a csoportot. A romániai magyar szakirodalomban és közéletben tulajdonképpen ugyanazt a csoportot különböző nevekkel illetik (romániai magyarság, erdélyi magyarság, romániai magyar nemzeti kisebbség, stb.). Végeredményben ugyanarról a csoportról van szó, szociológiai szempontból a gond onnan ered, hogy a szerzők e csoport számára különböző jellemzőket képzelnek el. Ezeket a képzeteket két csoportba osztanám. Az egyik a múltat hangsúlyozza, s a *természetes* összetartozás hipotézisére épít. A másik a jövő felé orientálódik, s feltételezi, hogy a romániai magyarság valamilyen végcél felé *halad*. Annak ellenére, hogy a komoly tanulmányok nem tekintik homogén csoportnak a romániai magyarságot, az elemzések ezt a kérdést nem tárgyalják érdemlegesen. A csoport (a nemzeti kisebbség) kötelkei változóak, és ezek a mindennapi életnek csak néhány aspektusában manifesztálódnak. A csoportok dinamikus, nem pedig statikus egységek. Természetesen a nemzetek, a nemzeti kisebbségek nem a kis csoportok kategóriájához tartoznak, nem írhatók le a mikroszociológia eszköztárával²⁴.

A probléma megértéséhez figyelembe kell vennünk a nemzetek kialakulását és a nemzeti elv szervezőerejét. Ez az elv olyan erős, hogy Walker Connor kutatásaira alapozva azt állapítja meg, hogy a 20. században nincs arra példa, hogy valamely nemzet vagy etnikai csoport önszántából feladta volna nemzetiségét.²⁵ A nemzeti kisebbségek esetében külön figyelmet kell szentelnünk az illető kisebbség kialakulásának módozatára. Amennyiben a nemzeti határ és az államhatár nem esik egybe, különbséget kell tennünk a kultúrnemzeti és az államnemzeti önmeghatározások között. Itt Benedict Anderson meghatározása hívható segítségül, ahol is a nemzet képzelt politikai közösség, amely körülhatárolható és szuverén. Ez természetesen átirható, némi pontosítással, a nemzeti kisebbségekre is. Nem hagyható figyelmen kívül az etnokulturális értelemben vett nemzet és a nemzeti kisebbség viszonya. Amíg andersoni értelemben 1918 előtt a magyar nemzet megfelel a képzelt politikai közösség meghatározásának, mely szuverén és körülhatárolt, addig 1918 után ez legfeljebb a magyar állam határain belül maradtakra érvényes. Állíthatjuk, hogy a meghatározás összes eleme érvényes a Magyarország területén élő magyarságra, a „képzelt” viszont csak megszorítással értelmezhető, mivel a képzelt közösségekhez tartozók csupán egy része (jelen esetben a többsége) maradt az államban. Csak erre a csoportra érvényes a szuverén jelző. Vizsgáljuk meg a nemzeti kisebbséget. Vajon képzelt politikai, szuverén és körülhatárolt-e a közösség? Képzelt, mint minden nagyobb csoport. Körülhatárolt, de nem csak a „képzelt” határai, hanem a konkrét országhatár miatt is, amely ennek a képzeletnek határt szab. Ezért nem használja senki sem jelző nélkül (sem belülről, sem kívülről), amikor a Romániában élő magyarságról beszél. Szuverenitásról pedig egyáltalán nem beszélhetünk, habár a romániai magyarságot képviselő elit politikája ilyen irányba mutat. Megállapíthatjuk, hogy a továbbiakban az országhatárok határozzák meg a képzelt közösség határait is. Ezért a magyarság esetében háromféle és -szintű képzelt közösséget különböztethetünk meg: az egyik az etnokulturális képzelt közösség (az „összmagyarság”), a másik az anyaországi szuverén képzelt közösség, a harmadik pedig a nemzeti kisebbségek képzelt közössége. Az 1918-at követő korszakokban mindig meg kell vizsgálni a három közötti viszonyt; ez sokszor magyarázatul szolgálhat különböző, a nemzeti kérdést érintő viták alkalmával.

A nemzet kérdése nem csupán elméleti kérdés, hanem különböző politikai helyzetekben a politikai elitek, érdekeiknek megfelelően, más-más

konstitutív elemre fektették a hangsúlyt az öndefiníálás során. Szűcs Jenő találoan jellemzi ezt úgy, hogy „a Monarchiában a magyar vezető osztályok történelmi tudatát a két koncepció változó használata jellemezte: államnemzeti volt a nemzetiségekkel szemben, kultúrnemzeti a bécsi udvar németesítő politikájával szemben”. A nemzetdefiníció, illetve ennek használata nem csupán egy szakmai fogalom, hanem egyben politikai eszköz is. Így a kelet-európai nemzetek kialakulását, nemzetépítését elemezve észrevehetjük, hogy ez a definíció nem csak a politikai helyzettől függ, hanem a politikai intencióktól is. Míg Magyarországon nincs olyan nemzeti kisebbség, amely politikai programot fogalmaz meg, vagyis nem létezik olyan nemzeti kisebbség, amely nemzetépítő politikát folytatna, addig ez már elmondható a romániai magyar kisebbségről. Románia elméleti szinten nem tudja azonos fogalmi keretben meghatározni nemzetkoncepcióját, hisz akkor vagy a Moldvai Köztársaságban élő románokat nem tekinti a nemzet részének, vagy elfogadja azt, hogy a romániai magyarok a magyar nemzethez tartoznak. Ugyanakkor a nemzetállami koncepció jegyében nem lehet egyszerre a romániai kisebbségeket és a határon túli románokat is az etnokulturális nemzethez tartozóknak tekinteni. Emiatt a nemzet és állam viszonyát a konkrét politikai helyzettől függően kell vizsgálni.

Az előbb leírtak alapján megkockáztathatjuk azt az állítást, hogy – függetlenül, hogyan definiáljuk a Romániában élő magyarokat, továbbá ha kételkedve tekintünk a hivatalos retorikára – a romániai magyarság önmeghatározása egyrészt a történelmi helyzet függvénye (román állam, magyar nemzet), másrészt, és talán ez a fontosabb, önálló politikai és társadalmi entitásként tételezi magát. Kimondott vagy kimondatlan célja a valamilyen önálló, nemzeti elven szerveződő társadalom megteremtése. Az intenciókra helyezem a hangsúlyt, hiszen az öndefinícióról beszélünk, amely implicite tartalmaz egy jövőképet is.

Az andersoni modelltől kiindulva választ kapunk arra, hogy egy nemzeti kisebbség miért szeretne szuverén politikai közösséggé válni. Megfigyelhetjük a nemzeti kisebbség politikusainak és értelmiségének ezirányú politikai törekvéseit. Az előbbi megállapításokra építve kijelenthetjük, hogy a kisebbségi politika célkitűzéseit igen egyszerűen úgy fogalmazhatjuk meg, mint az országon belüli kisebb egységek megteremtésére irányuló szándékokat (ebben az írásban nem foglalkozom a szecesszió vagy irredentizmus kérdésével). Alaptételnek fogadjuk el, hogy a kisebbség szegregáció-

ra törekszik, minden nyilvános retorika ellenére. Ennek a szegregációnak két fajtája különíthető el: a területi és az intézményes. A kisebbségi politikában a föderalizmus, az autonómia, a devolúció, az adminisztratív decentralizáció, helyenként a *konszociális* modell azért kap ekkora jelentőséget, mivel ez a kisebb egységek megteremtését szolgálja, amelyekben a nemzeti kisebbség esetleg többségbe kerülhet (ha nem is homogén csoportként), ahol is valamilyen formában ők hozzák meg a döntéseket. Ezáltal közelebb kerülnek ahhoz a politikai helyzethez, mely Ernest Gellner szerint a nacionalizmus egyik célja, ti. hogy a nemzetet a nemzettársakból kikerülő vezetők irányítsák²⁶. Az intézményes szegregáció különálló (magyar) intézményeket próbál létrehozni, akár a meglevő állami intézményrendszerből leszakadva (vagy azok keretén belül), akár új intézmények létrehozásával. Tehát olyan intézmények megteremtése a cél, amelyben a kisebbség saját igénye és elkötelezése szerint szervezi meg a működést.

Visszatérve a csoporthoz, láthatjuk, hogy mennyire nem egyértelműen meghatározható csoport a nemzeti kisebbség. Tehát egyrészt a határmódosítások vezetnek a kérdés újradefiniálásához, másrészt pedig önmagában a csoport kötelékei hordozzák az elemzendő problémát.

Tanulmányunk szempontjából a következő következtetéseket vonhatjuk le: a nemzeti kisebbség nemzeti elven szerveződő dinamikus csoport, melynek kötelékei/határai egyáltalán nem egyértelműek, ám a nemzeti kisebbség politikusainak/értelmiségének cselekvése a csoport határainak egyértelműsítésére és stabilizálására törekszik.

Tehát elkülönítjük a politikai és jogi követeléseket az etno-civil társadalom megerősítésétől illetve létrehozásától. Az előbbieken bemutatottak alapján látjuk, hogy a kisebbségi politikai csoportosulások esetében külön kell választani a politikai pártot és a társadalmi szervezetet. Természetesen a gyakorlatban ez nem igazán elkülöníthető, de módszertanilag ezt a különválasztást megengedhetjük magunknak. A kisebbségi párt mint politikai párt részt vesz az országos politikai életben, választásokon indul, képviselőcsoportot alakít, szavazói érdekeit képviseli. Mint politikai párt az említett területi és intézményi szegregáció érdekében cselekszik. Tehát kifele (kulturán, nemzeten) szegregál, befele pedig integrál. Ez a kisebbségi politikai csoportosulásnak mint társadalmi szervezetnek a funkciója. Társadalmi szervezatként a nemzeti identitást építve szervezi meg az etno-civil társadalmat.

A kisebbségi civil társadalom éppen olyan problematikus fogalom, mint amilyen a romániai vagy az erdélyi magyar társadalom. A civil társadalom fogalmán általában azt a szférát értjük, amely nem az állami szférához tartozik, és valamilyen ellenőrző funkciót lát el az állami hatalom túlkapásai ellen. Nem e tanulmány célja elmerülni a civil társadalom fogalmán és működésén, viszont fel kell tennünk azt a kérdést, hogy mit értünk kisebbségi civil társadalmon. Az előbbieken az etno-civil társadalom fogalmát használtam, amivel azt próbálom leírni, hogy a nemzeti kisebbség esetében e fogalom használatával az általánosabbnál körültekintőbben kell bánunk. Egyrészt a romániai magyarság a romániai civil társadalom részének tekinthető, amennyiben kontrollfunkciót tölt be az állammal szemben. Ugyanakkor viszont ez a civil társadalom a romániai magyar nemzetépítés intézethálózatát alkotja. Ezért tartom indokoltnak az etno-civil társadalom fogalom használatát.

Két folyamatot kell figyelembe vegyünk, a felülről irányítottat és az alulról szervezettet. A felülről létrehozott vagy felülről irányított szervezetek, intézetek közé azokat sorolom, amelyek valamilyen módon függnek a romániai magyarság vezető testületeitől. Alulról létrehozottak azok, amelyek ettől függetlenül alakultak meg. Természetesen ezek a „civil” kezdeményezések is gyakran függnek valamilyen módon vagy a tágabb értelemben vett RMDSZ-től, vagy a magyarországi forrásoktól. Ez a civil társadalom a romániai magyar intézményépítés, pontosabban a romániai magyar nemzetépítés projektjébe tartozik bele, a párhuzamos társadalom megteremtése a cél. A csíkszeredai kutatócsoport (KAM) romániai magyar társadalomról beszél, ami az én értelmezésemben ennek a nemzetépítő politikának esetleges eredménye lehet.

Az „építés” fogalom egy kicsit félrevezető lehet, ugyanis azt sugallja, hogy fogalmunk van a kimenetelről. Az én értelmezésemben erről szó sincs. A nemzetépítés eredménye, pontosabban mindenkori részeredményei, a versengő nemzetépítési tervek valamilyen, általában a tervezők által előre nem látott eredménye. A kisebbségi politikusok/ideológusok valamilyen jövőképpel, a mi szempontunkból, valamilyen nemzetképpel rendelkeznek. Ez általában valamelyik (francia vagy német) nemzetmodell, amelyben hangsúlyos szerepet kap a szuverenitás. Ennek eléréséhez különböző hipotetikus utak vezetnek el. Mivel nincs és nem is lehet egy egységes építési terv, ezért a hatalommal rendelkező vagy ideológiai befolyással ren-

delkező csoportok, egyének tervei kerülnek előtérbe. Hozzá kell tennünk, hogy a társadalom-mérnök felfogás ma már a múlté, és abban a hipotetikus esetben – hogy egységes nemzetépítő terv létezik, vagy az egyik csoport terve teljes mértékű támogatásra talál – sem alakulnak majd aszerint a dolgok. Ugyanakkor a nemzetépítés esetében nem lehet megegyezés arról, hogy egy adott pillanatban milyen „állapotban” van a nemzet. Az alapoktól kell építkezni vagy csak tatarozásról van szó? Szakmailag talán még fontosabb a kérdés, hogy mikor tekinthetjük „megépítettnek” a nemzetet; milyen kritériumok alapján döntünk erről. Világos, hogy ez szubjektív megítélés kérdése. Szakmailag ehhez fel lehet állítani a kritériumokat, viszont ez a politikusok, illetve a szakemberek megítélésének függvénye. Rengeteg faktor tereli majd más irányba a „munkálatokat”, és akkor még nem is beszéltünk a nemzetépítő állam befolyásáról.

A kisebbségi nemzetépítést nem lehet csupán a nemzeti kisebbségre szorítkozva elemezni. A kisebbségi nemzetépítésre befolyással van a nemzetállami politika, az anyaországi politika, valamint a nemzetközi szervezetek (és a globalizáció) hatása. Mivel mi a nemzeti kisebbségeket elemezzük (a kisebbségi nacionalizmust, a kisebbségi nemzetépítést), ez lesz számunkra a fő változó, a többi pedig magyarázó változó lesz. Ilyen értelemben az elemzési keret így nézne ki:

1. A nemzetközi kisebbségvédelmi kodifikáció, rendszer és erőviszonyok (ezt a mindenkori hatalmi egyensúly/érdekek és hatalmon lévő ideológia határozza meg; például a nemzetek önrendelkezésének elve, az amerikai liberális ideológia, a nyugati államok bevándorlás- és állampolgárság politikája, stb.).

2. A nemzetállam nemzetépítő nacionalizmusa/politikája. A gyakorolt technikák (integráló, szegregáló) és ideológia a különböző kisebbségek irányában. Különös figyelemmel kell lennünk az általános ideológia és a korszakonkénti változások közötti különbségekre (például Kelet-Közép-Európában minden állam nemzetállami politikát folytat /vagy folytatott/, de más-más tervekkel a különböző kisebbségek irányában, illetve különböző rendszerek között is létezik különbség).

3. Az anyaországi nacionalizmust is tekinthetjük állandónak, habár intenzitása, ideológiája és orientáltsága ugyancsak korszakonként és rendszerként változik.

Mindhárom aktor, de különösen az utolsó kettő esetében föltétlenül meg kell vizsgálni a mindenkori politikai konstellációt. Mindkét állami na-

cionalizmus esetében²⁷ belső törésvonalakkal számolhatunk, különböző versengő nemzetkoncepciókkal, amelyeknek gyakorlati hatásuk van a kisebbségi nemzetépítésre. Példaként megemlíteném, hogy a kilencvenes években a magyarországi választások befolyásolják, hogy melyik romániai magyar politikai csoportosulás támogatása élvez prioritást²⁸. Ugyanakkor a romániai választások eredményeképp változik az RMDSZ mozgásteré²⁹.

A korszakonkénti elemzés, a fenti szempontok figyelembevételével, egy viszonylag teljes képet adhat a kisebbségi nemzetépítésről, ebben az írásban azonban csak az elméleti keret kialakítására törekedtem.

Következtetések

Tanulmányomban egy elméleti keretet vagy hipotézisrendszert kíséreltem megfogalmazni a nemzeti kisebbségek elemzéséhez. Ez a megközelítés a folyamatokra és mechanizmusokra helyezi a hangsúlyt, és a kisebbségi nemzetépítésben véli megtalálni ezt a keretet. A megközelítés felvállaltan makroszintű, és nem ad választ minden felmerülő szakmai kérdésre, de azok levezethetők belőle. Fő állításom az, hogy egy nemzeti kisebbség is hasonló politikát folytat, hasonlóan szervezkedik, mint egy állam, még ha nem is állnak rendelkezésére ugyanazok az eszközök. A hangsúly a nemzeti elven van, mely mentén az illető kisebbségi társadalom szerveződik. Ez egyben az összetartó és a szervezőerő, ez határozza meg, hogy miért nem asszimilálódik az illető kisebbség, és miért törekszik egy, a többséggel párhuzamos intézményrendszer, tágabb értelemben vett társadalom kialakítására.

Az elméleti keret arra épül, hogy a kisebbség válasz helyzetben van; nem ő határozza meg a politikai rendszer lényeges kérdéseit, illetve saját státusát az országon belül sem, politikájával ezt csupán befolyásolhatja. Mivel egy nemzetépítő és/vagy nemzeterősítő nemzetállam határain belül él, követelésesei gátolják ennek a nemzetállamnak a nemzetépítő politikáját, így nem számíthat követeléseit teljesítésére. Ezen ok miatt a természetes válasz egy jellegében hasonló nemzetépítő politika folytatása, amelyet kisebbségi nemzetépítésnek neveztem. Ez a kisebbségi nemzetépítés egyrészt ellenáll a többségi állam nemzetépítő politikájának, másrészt erősíti az illető nemzeti kisebbség közötti kötelékeket és összetartozás-érzetét. A kisebbségi politika, de általában a nemzeti elven alapuló politika határteremtő illetve határerősítő. Befele integrál, kifelé szegregál.

A kisebbségi nemzetépítés célja az önálló társadalom megteremtése. Nem e tanulmány célja megválaszolni, hogy ez megteremthető-e vagy nem, de fontos észrevennünk, hogy ez a kisebbségi döntéshozók célja. Erre példa a különálló intézményrendszer megteremtését célzó politika, illetve az összetartozásra épülő diskurzus.

Talán nem felesleges megemlíteni, hogy a leírtak csak általános folyamatokat mutatnak be. Nem minden politikai döntés tartja szem előtt a kisebbségi nemzetépítést, nem mindenki tartja helyesnek a szegregált intézményrendszert, és a nemzetépítésre irányuló politikai cselekvések sem mindig a várt eredmény hozzák, mégis azt állítom, hogy a romániai magyar politikára a nemzetépítés jellemző. Egy társadalmat amúgy sem lehet az eleméleteknek megfelelően alakítani (nem is alakítják), viszont a politikai cselekvések eredője – az általam vizsgált távlatban – erre enged következtetni.

JEGYZETEK

- ¹ Mann, Michael: Nation-States in Europe and Other Continents: Diversifying, Developing, Not Dying. In *DAEDALUS*, 1993, 122 (3).
- ² Anderson, Benedict: *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London, 1983, Verso.
- ³ Deutsch, Karl W. és William J. Foltz (szerk.): *Nation-building*. New York, 1966, Atherton Press.
- ⁴ Bendix, Reinhart: *Nation-building and Citizenship: studies in our changing social order*. New Brunswick, London, 1996, Transaction Publishers, 11.
- ⁵ Walker Connor, David McCrone
- ⁶ Linz, Juan J. és Stepan, Alfred: *Problems in Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. Baltimore, London, 1996, The Johns Hopkins University Press, 20-22.
- ⁷ Smith, Anthony D.: State-Making and Nation-Building. In Hall, John A. (szerk.): *States in History*. Basil Blackwell, 1986, 240.
- ⁸ Smith, Anthony D.: *i.m.*, 263
- ⁹ A nacionalizmus fogalmát a szó semleges értelmében használom, negatív vagy pozitív konnotációk nélkül. Csupán egy folyamatról van szó, hasonlóan a modernizációhoz vagy a demokratizálódáshoz.
- ¹⁰ Gellner, Ernest: *Nations and Nationalism*. Cambridge University Press, 1983 és Hobsbawm, E. J.: *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*. Cambridge, 1990, Cambridge University Press.
- ¹¹ Weber, Eugene: *Peasants into Frenchmen: the modernization of rural France 1870-1914*. London, 1979, Chatto and Windus.

- ¹² A ‘modernisták’ (más szóhasználatban ‘instrumentalisták’) azt állítják, hogy a nemzet a modern kor terméke, és elsősorban a modern korban végbemenő társadalmi változás hozta létre őket. Ezzel szemben az ‘etnicisták’ (‘esszencialisták’, ‘etno-szimbolisták’ vagy ‘pre-modernisták’) a modern kor előtti etnikai magra helyezik a hangsúlyt. Tom Nairn szerint a két álláspont közötti vita feloldhatatlan.
- ¹³ Brubaker, Rogers: *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge, 1996, Cambridge University Press.
- ¹⁴ Brubaker: *i.m.*
- ¹⁵ Anthony D. Smith, *Nationalism and Modernism: a critical survey of recent theories of nations and nationalism*, London and New York, Routledge, 1988
David McCrone, *The Sociology of Nationalism: Tomorrow’s Ancestors*, London and New York, Routledge, 1988.
- ¹⁶ McGarry, John.: ‘Demographic engineering’: the state-directed movement of ethnic groups as a technique of conflict regulation. In *Ethnic and Racial Studies*, 1998 július, 4.
- ¹⁷ lásd részletesebben Livezeanu, Irina: *Cultural Politics in Greater Romania: regionalism, nation building and ethnic struggle, 1918-1930*. Ithaca, London, Cornell University Press.
- ¹⁸ Hroch, Miroslav: *Social Preconditions of National Revival in Europe*. Cambridge, 1985, Cambridge University Press.
- ¹⁹ Bárdi Nándor: A romániai magyarság kisebbségpolitikai stratégiái a két világháború között. In *Regio*, 1997, 2.
- ²⁰ Connor, Walker: *Ethnonationalism: the quest for understanding*. Princeton University Press, 1994.
- ²¹ Hroch, Miroslav: A nemzeti mozgalomtól a nemzet teljes kifejlődéséig: a nemzetépítési folyamata Európában. In *Regio*, 2000, 3 (Erdősi Péter fordítása).
- ²² Hroch: *i.m.*
- ²³ Mann, Michael: The Autonomous Power of the State: its origins, mechanisms and results. In Hall, John A. Hall (szerk.): *States in History*. Basil Blackwell, 1986 és Mann, Michael: *The Sources of Social Power*, II. Cambridge, 1993, Cambridge University Press.
- ²⁴ Természetesen egyes vetületeit ezekkel a módszerekkel is elemezhetjük, de több lényeges jelenségre így nem tudunk válaszolni.
- ²⁵ Connor, Walker: *Ethnonationalism*.
- ²⁶ Gellner, Ernest: *Nations and Nationalism*.
- ²⁷ Természetesen nem csak a nacionalizmus fogalomrendszerében elemzhető ez a kérdés, de ebben a tanulmányban erre helyezzük a hangsúlyt.
- ²⁸ Ehhez lásd még Bíró A. Zoltán: Kormányváltás kívülről nézve. In *Változásban? Elemzések a romániai magyar társadalomról*. Csíkszereda, 1995, Pro Print.
- ²⁹ Például az 1996-os választásokkal az RMDSZ bekerült a kormányba.

ZOLTÁN KÁNTOR
Minority Nation-building – The Hungarians in
Romania as a “Nationilizing” Minority

The purpose of the article is to offer a different approach for the analysis of national minorities. The conceptual framework suggests that one should approach a national minority as a “nationalizing minority”. The concept is derived from the accounts of Rogers Brubaker, Miroslav Hroch and Michael Mann. It suggests that for the understanding of national minority politics one should analyse the institutionalization process of a particular national minority on national basis. That explains why the national minority’s political actions are oriented toward the creation of smaller political units within the country (federalism, autonomy, devolution, administrative decentralization), and establish institutions organized on the nationality principle (separate university in minority language, ethnic parties, national minority professional organizations). The explanatory model of the article is based on the dynamic approach of the national minority and makes it more comparable with the nationalism of the nationalizing state. It understands the ethnic/national tensions and conflicts as the conflict (not necessary violent) between two nationalizing (or nation-building) processes within a plural society. The examples are mainly from Romania and references regard the Hungarian national minority in Romania.

Folyóiratismertetés

A cigány gazdaságról

Études Tsiganes 1998, második félév: Économie Tsigane

Az *Études Tsiganes* francia nyelvű, romákról szóló társadalmi folyóirat. Félévenként megjelenő tematikus számai antropológusok, szociológusok, szociális munkások személyes hangú és tudományos cikkeit, illetve alapítványok és az illetékes hivatalok pragmatikus írásait közlik. Célja, hogy a kijelölt téma, a cigány kultúra egy szeletének bemutatása alapján egyrészt egyedi esetekkel ismertesse meg az olvasót, másrészt általánosságokat fogalmazzon meg a cigány kultúra sajátosságairól, a cigányok pozíciójáról a különböző társadalmakban, illetve a különböző konfliktusokról, és, hogy ez utóbbiak kapcsán megoldási kísérleteket is bemutasson.

Az 1998 második félévi szám a cigány gazdaság (*économie tsigane*) kapcsán igyekszik eleget tenni ennek a feladatnak. Így belső szempontú elemzéseket közöl a bourgogne-i ószeres cigányokról, a dél-franciaországi idénymunkás cigányokról és a mexikói „mozis” vándorcigányokról, amelyekből úgy tűnik, az említett csoportok még ha küszködnek is nehézségekkel, és gyakran konfliktusba is kerülnek a többségi társadalom képviselőivel (a helyi lakókkal, hivatalokkal, stb.), megélhetésük mégis biztosított, és „nem cserélnének senkivel”; másrészt általánosabb, inkább többségi szempontú leírásokkal is találkozunk a kelet-európai cigányság helyzetéről a második világháború óta, illetve konkrétan a magyar cigányságról a rendszerváltást követő időben, amelyek a többségi kritériumok alapján jóval sötétebben látják a cigányság helyzetét. Az eltérő nézőpont ellenére a cikkekben közös, hogy a cigány gazdaságot a többségi gazdaságtól láthatóan elkülönülő, és attól szemléletében és megjelenési módjában is eltérő rendszert fog-

ják fel, ugyanakkor arról nem mint egy önmagában álló, zárt egységről, hanem mint az őket körülvevő társadalom gazdasági életébe illeszkedő, annak tényeire reflektáló és velük dialógusban lévő, állandóan mozgásban lévő rendszerrel beszélnek. A cikkek harmadik – eddig nem említett – típusa fokozottan felveti a cigány gazdaság önállóságának és a többségi társadalomban való létének kérdését. Ezekben ugyanis olyan (nagyreszt francia alapítványok által kezdeményezett) megoldási kísérletekkel találkozunk, amelyek különféle cigány csoportok megélhetését kívánják segíteni, oly módon vonva be őket a társadalom gazdasági rendszerébe, hogy az ne ellenkezzen a munkáról vallott saját elképzeléseikkel.

A folyóirat cikkei a cigány gazdaságot tehát ebből a három – szociológiai, antropológiai, pragmatikus – szempontból közelítik meg, és ezért mi is ilyen felosztásban ismertetjük őket.

1. A cigányság társadalmi helyzete Kelet-Európában

Alain Reyniers tanulmánya (8-33. o.) a kelet-európai cigányságnak a szocializmusbeli helyzetével foglalkozik, pontosabban azzal, hogy miképpen változtak meg (általában negatív irányban) a roma gazdasági tevékenységek, a romák életmódja és későbbi lehetőségeik az adott periódusban. Az elemzés „kétszeresen” is külső szempontú, hiszen amellett, hogy a cigányság helyzetét a többségi társadalom azon kritériuma alapján szemléli, hogy „ez az etnikai csoport egészében fejlődött-e” az említett időszakban, egy, már utólag kialakult helyzet követelményrendszeréhez viszonyítva kéri számon a szocialista rendszer cigánypolitikájának intézkedéseit, a cigányság erőszakos proletarizálását, a vándorló életforma megszüntetését stb.

Ebből a szempontból a kelet-európai cigányság gazdasági helyzete és lehetőségei valóban katasztrofálisnak tűnnek, hiszen többségük számára nemigen látszik semmiféle út, hogy a nem-cigány gazdaságba bekapcsolódhassanak.

Puporka Lajos a magyarországi cigányok gazdasági helyzetéről írott cikkében (133-141. o.) a rövid történeti áttekintés után – amely a 15. századtól kezdődően, mikor is az első cigány csoportok Magyarországra érkezhettek, a szocializmus végéig követi nyomon a hagyományos mesterségek alakulását – kitér a cigányság mai helyzetének bemutatására, hogy aztán a számok ismertetése után rögtön ki is jelenthesse: „a cigányok életszínvonalá elviselhetetlen” (135. o.). Ezen kijelentését többek között az alacsony iskolázott-

sággal, a rossz lakási viszonyokkal, a „katasztrofális” egészségügyi helyzettel támasztja alá.

A magyarországi cigány gazdaság bemutatását szintén a statisztikák ismertetésével kezdi, melyek szerint 1991-ben a megkérdezett cigány családok 37 százalékának egy önálló jövedelemmel rendelkező tagja sem volt, 1993-ra pedig ez a szám 57 százalékra emelkedett. A számok ismeretében meg kell válaszolni azt a kérdést, ma Magyarországon akkor miből élnek a cigány családok? Az adatok szerint a cigány lakosság számára a megélhetést legnagyobb részben a másodlagos vagy fekete gazdaságban – főleg az építési vállalkozásokban vagy a mezőgazdasági idénymunkában – való részvétel, a gyűjtögetés (amit a cigányok közel egynegyede folytat), illetve a kereskedelem (főleg a ló-, az autó- és a régiségkereskedelem) jelenti. Lényeges megélhetési forrás ezeken kívül a hulladék-, kábel-, ócskavas-, használatlan-gyűjtés és újrafeldolgozás, az a szokás, hogy a jövedelmeiért és a ház körül végzett munkáiért cserébe a családok magukhoz vesznek magányos, nagyrészt hajléktalan embereket, az uzsoráság, a vendéglőkben való zenélés, ami manapság már korántsem tud eltartani annyi embert, mint annak előtte stb. Hogy a cigányságnak ne a társadalom ezen peremterületein, az elsődleges gazdaságból szinte teljes mértékben kizárva kelljen élnie, azt a rendszerváltás óta létrejött alapítványok és különféle célzott támogatások igyekeznek több-kevesebb sikerrel lehetővé tenni.

Tehát Puporka megközelítésében ezek a gyakran veszélyes és illegális gazdasági tevékenységek mind a szegénység negatív következményei, nem pedig olyan stratégiák, amelyekkel a cigány közösségek alkalmazkodnak az új körülmények diktálta feltételekhez.

2. Esettanulmányok

Orsetta Bechelloni esettanulmányában (29–47. o.) egy olyan jénis csoportról ír, amely környezete – a bourgogne-i borvidék – meggazdagodását kihasználva, továbbá felismerve egy bizonyos gazdasági tevékenység hiányát, vándorló kosárfonóból és mezőgazdasági idénymunkásból letelepedett ószeressé vált, és ezáltal meggazdagodott. A jénis családok gazdasági tevékenysége egyrészt elkülöníti a csoportot a város és a környező települések lakosságától, hiszen munkájuk – a kidobott holmik gyűjtése és a hálalás – rossz hírű tevékenységek (így az általuk keresett pénz is piszkosnak számít),

főleg a nemzeti szimbólumként kezelt bor termeléséhez képest, ráadásul a családok a városon kívül alakították ki negyedüket, ami térbeli elkülönülést is eredményezett. Másrészt viszont gazdasági tevékenységük sok területen összekapcsolódik az általuk „kancs”-nak nevezett nem-jénis lakosság gazdaságával, hiszen áruikat – legyen szó akár a kidobált holmikról, akár a házaláskor megvett tárgyakról – tőlük szerzik be, és azokat később általában „kancs” régiségkereskedőknek adják tovább (bár az elkülönülést ez nyilvánvalóan nem oldja fel, hiszen ugyanazt a gazdasági viszonyt, ugyanazt az üzletet teljesen eltérően értékelik az elérendő cél, a nyereség, a szerencse és a hozzáértés szerepe stb. szempontjából).

A holista szemléletű elemzés a gazdasági aspektuson keresztül magyarázza a rokonsági kapcsolatok szerepének összetettségét (a rokonságot gazdasági szempontból egyszerre konkurenciának és partnerségnek tartja), a peripatetikus életmód kettősségét, és ezzel összefüggésben a vándorcigány identitástól való távolságtartást és a gazdasági tevékenység mentén történő önmeghatározást, illetve az endogám házasodási mód előnyben részesítését és az exogám házasodás lehetőségeit, valamint ezek összefüggéseit.

A jénis identitáshoz hozzátartozik a vándorlás, viszont a csoport minden családja mára már letelepedett. A vándorló identitás megtartását a házasulandó párnak adott hozomány – a lakókocsi – biztosítja, ami arra kényszeríti a fiatalokat, hogy a negyedben való végleges letelepedés előtt legalább néhány évig úton legyenek, egyébként ezzel is megalapozva későbbi gazdasági tevékenységüket. Egyrészt tehát a vándorlást a gazdasági tevékenység indokolja, másrészt igazolja, vagyis a gazdasági tevékenység az, ami révén fedezik maguknak azt, ami bármiféle vándorcigány identitással összefüggésbe hozhatná őket, és az hozza létre az utazáshoz és ezáltal a csoporthoz való tartozáshoz kapcsolódó identitást is.

A peripatetikus életmód és a gazdasági tevékenység viszonyát egy más megközelítésben veti fel Marc Bordigoni tanulmánya (47-71. o.), amely a Calavon (Dél-Franciaország) térségbe, a nyári mezőgazdasági munkákra érkező cigány csoportok, az őket foglalkoztató parasztok és a hatóságok kapcsolatát elemzi (legalaposabban talán a parasztok szemszögéből). Már Bechelloni is felhívta a figyelmet arra, hogy az ószeresek kirekesztése nem írható a vándorláshoz való ragaszkodás számlájára, annak okát inkább az eltérő gazdasági tevékenységben kell keresni. Ezt látszik alátámasztani a cseresznyeszedő idénymunkás cigányok esete is, akiket a gazdasági kapcsolat a parasztok

megbecsült partnereivé és a hatóságokkal szembeni állandó szövetségeseivé avat. A parasztnak ugyanis megéri a cigány munkaerő alkalmazása („csak hívni kell őket”; sokan jönnek egyszerre, „a számukban van az erejük”; a munkát megszervezik maguk közt; nem kell számukra szállást biztosítani, mert lakókocsival jönnek; a pénzt, amit keresnek, helyben el is költik stb.), annak ellenére, hogy az tulajdonképpen folyamatos konfliktust jelent a hivatalokkal. A konfliktusok oka leginkább abban keresendő, hogy a cigány csoportoknak a munkához és az érte kapott pénzhez való viszonya nagyban eltér a nem-cigány társadalom által elvártaktól és szabályzottaktól. A családok közös munkája (kit kell bejelenteni?), majd a pénz elosztásának különös módja (ha minden pénz a családfő kezébe, majd újra elosztásra kerül, akkor ki adózik?) sehogy sem fér bele a szabályzott keretekbe, viszont a parasztnak úgy gondolják, „miért ne oldhatnák meg ők egymás közt?”. Az említett problémákhoz még hozzájárul az is, hogy a cigány családok gyakran csavargókat vesznek maguk mellé, akiket szintén bevonnak a munkába, a hivatalok pedig ezt valamiféle rab-szolgatartásnak minősítik.

Látjuk tehát, hogy ebben az esetben – bár a parasztnak és a cigányok munkáról való elképzelése itt is gyökeresen eltér egymástól – az érdekek összeegyeztethetősége miatt nincs meg a sokszor említett cigány/paraszt ellentét. Az eltérő szempontok (az elmondottak alapján) inkább egy cigány/paraszt – hivatal – csavargó hármásban elemezhetőek.

A mexikói ludár cigányoknak – akiket a helyiek gyakran magyaroknak is neveznek amiatt a téves elképzelésük miatt, hogy a főként Romániából és Boszniából érkezett családok magyar származásúak lennének – speciális gazdasági tevékenységét mutatja be Lorenzo Armendariz és Richardo Perez cikke (120-133. o.). Ezek a ludár családok a harmincas évek végétől egészen napjainkig filmvetítésből éltek, vagyis abból, hogy vetítógépeiket kocsijaikra rakva faluról falura jártak, hogy az ott élőknek filmeket mutassanak be. A technikai lehetőségek változásai hozták létre szakmájukat, azokhoz kellett az évtizedek során folyamatosan alkalmazkodniuk, és végül azok miatt indult hanyatlásnak ez a három generáció számára speciális életmódot és biztost megélhetést nyújtó foglalkozás.

A tanulmány nem azt vállalja föl, hogy nyomon kövesse egy konkrét ludár család pályafutását, hanem inkább magának a „mozis” tevékenységnek a történetét igyekszik felvázolni, attól kezdve, hogy a nagyrészt mutatványos családok vetítéssel kezdtek el foglalkozni, a hetvenes és nyolcvanas évek „moz-

izós virágkorán” keresztül egészen napjainkig, az „otthoni videózás koráig”, amikor már úgy tűnik, a dédunokák a mutatóvázhoz térnek vissza.

3. Cigányság és alapítványok

A folyóirat – néhány franciaországi alapítvány (A.D.I., APTGV, ADVOG) bemutatása mellett – közli Orsetta Bechelloninak az alapítványok és a cigányság kapcsolatáról, vagyis a segítségnyújtás lehetséges irányairól írott cikkét, amelyben a szerző újra és újra rákérdez (az esettanulmányokban talán feloldódott problémára), hogy miként hidalható át a szakadék (át kell-e hidalni?), amely a többségi társadalom munkával kapcsolatos elvárásai és a cigányság munkáról való elképzelései között húzódik. Tanulmánya felfogható egy olyan esettanulmánynak, amely ezúttal nem a cigányság, hanem az alapítványok (konkrétan az ATS, SAGV, APPONA, ATEMA) a nézőpontjából íródik. Ebből a nézőpontból értelmeződik egyrészt a cigányok gazdasági tevékenysége (mint a nagycsaládon alapuló, az autonómiára törekvő, a többségi gazdaság feltételeitől függő, de attól elhatárolódó, annak hiányait kihasználó megélhetési forma), másrészt az ezt behatároló többségi szabályozás (mint a vándorlás korlátozása, a különféle szakmai bizonyítványok megszerzésének kötelezettsége stb.). Az alapítványok egyik legnagyobb kérdése az, hogy lehetséges-e a cigány világhoz úgy közeledni, hogy annak autonómiája megőrződjön. Az, hogy hol vannak a közeledésnek a határai, hogy a szociális munkás meddig mehet el, hogy melyek azok a stratégiák, amelyek valamiféle egyensúlyt képesek teremteni, hogy egyáltalán mit kell kitűzni célként, azt csak egyedi esetek alapján tudjuk megmondani. Beválí-e a „hivatalos megállóhelyek” építése a vándorlók számára, a folyamatos segély biztosítása, a „nem létező” gazdasági tevékenység legalíssá tétele, az írás-olvasás tanítása? Láthatóvá vagy láthatatlanná akarjuk-e egyáltalán tenni őket és gazdasági tevékenységüket? Orsetta Bechelloni az alapítványok képviselőinek értékelése alapján konkrét sikereket és kudarckokat sorol fel ugyanarra a kísérletre. De ki tudja, ugyanezekről mit mondanának a cigányok?

Az *Études Tsiganes* valóban sok féle értelmezésben mutatja be az eltérő cigány csoportok gazdasági tevékenységeit, ami azonban a folyóiratból hiányzik, az az, hogy a kelet-európai térségnek egy konkrét csoportjáról sem

olvashatunk a lapban belső szempontú elemzést. Pedig főleg a franciaországi csoportokat bemutató esettanulmányok és a kelet-európai térségről szóló elemzések kontrasztja tenné szükségessé a válaszadást arra a kérdésre, hogy nyugat-európai „rokonaikhoz” hasonlóan vajon itt „keleten” is vannak-e olyan csoportok, akiknek tagjai úgy nyilatkoznak, hogy „nem cserélnék munkát senkivel”.

Horváth Kata

SZÁMUNK SZERZŐI

ANGYAL BÉLA köztisztviselő,
Pozsony – Guta

EILER FERENC történész,
MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest

FEDINEC CSILLA oktatáskutató,
Budapest – Bátyú

GYERTYÁNFY ANDRÁS jogász,
PhD-hallgató, ELTE – Budapest

HORVÁTH KATALIN egyetemi hallgató,
ELTE kulturális antropológus szak

HROCH, MIROSLAV történész,
Prága

IODACHI, CONSTANTIN történész,
CEU – Budapest

KÁNTOR ZOLTÁN szociológus,
Teleki László Intézet – Közép-Európai Kutatások Központja

KOCSIS ARANKA etnográfus,
Pozsony

KOVÁCS NÓRA antropológus,
MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest

LAGZI GÁBOR történész,
Teleki László Intézet – Közép-Európai Kutatások Központja

NAGY MIHÁLY ZOLTÁN történész,
Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár

PAPP Z. ATTILA szociológus,
Teleki László Intézet – Közép-Európai Kutatások Központja

RÁTKAI ÁRPÁD a szegedi Dél-Alföld munkatársa

REGIO

ALAPÍTOTTA 1990-BEN

Írók Szakszervezete Széphalom Könyvműhely
Tóth László

ELŐFIZETHETŐ

Magyarországon postai átutalással a Teleki László Alapítvány számlaszámán: OTP és Kereskedelmi Bank Rt. Pest Megyei Igazgatóság, 11742001-20004628, illetve a szerkesztőségben. Magyarországról külföldre előfizethető a Kultúra Külkereskedelmi Vállalatnál: 1389 Budapest, Pf. 49 Lapexport. Az Egyesült Államokban Püski-Corvin Könyvesbolt fogad el megrendeléseket (251 E 82th Street, New York, NY 10028).

TERJESZTŐK

HÍRKER Rt., NH Rt. és alternatív terjesztők. Az egyes lapszámok Budapesten és a vidéki városok hírlapboltjában, valamint az alábbi budapesti könyvesboltokban kaphatók: Teleki Téka, Árkádia, Balassi, Írók Könyvesboltja, LITEA, Magiszter, Pont, Püski Könyvesbolt, Stúdium, Osiris Könyvesbolt

ÁRA

280 Ft, 8 USD, 12 DM

Előfizetési díj egy évre: 1100 Ft, 32 USD, 48 DM
(Az árak a postaköltséggel együtt értendők)

Megjelenik: évente négyszer

ISSN 1219-1701

Megrendelem a
REGIO – Kisebbség, Politika, Társadalom

című negyedévenként megjelenő folyóirat
..... számait példányban

Előfizetési díj:

280 Ft/db vagy	1100 Ft/egy évre
8/USD/db vagy	32 USD/egy évre
14 DM/db vagy	56 DM/egy évre

postaköltséggel együtt.

Valamint kérem a prémiumkínálat keretében a számokat hozzácsatolni.
Az előfizetési díjat átutalással, csekken, utánvétellel egyenlítem ki. (A választott mód aláhúzandó).

Név

Pontos cím

DátumAláírás

Információ: Teleki László Intézet, tel.: 391-5766, fax: 391-5760, e-mail: regio@tla.hu

MAGYAR KISEBBSÉG

2000/3

TARTALOM

FÓRUM

Biczó Gábor: Megjegyzések Vetési László: *Szórványstratégia – nemzetstratégia* című tanulmányához

Bodó Barna: Jövőtervezés és bünbánat

Péter István: Szórvány – kisebbség – etnikum – erdélyi magyarság

Tóth Pál Péter: Szórványban... – hozzászólás Vetési László vitaindító írásához

ARCHÍVUM

Gergely Ferenc: A megoldott kévék

Schneller Károly: Szórványok és szigetek sorsa Kolozs vármegyében

Szathmáry Lajos: Gyakorlati hozzászólás a magyar szórványügyhöz

A KÖVETKEZŐ LAPSZÁM VITAINDÍTÓJA

Bakk Miklós–Székely István: Az RMDSZ és az önkormányzati választások

TRANSZSZILVÁN PRIZMA

A kisebbségek jogai – Nyilatkozat az etnokulturális és nemzeti kisebbségekre, valamint őshonos lakosságokra vonatkozó liberális demokrata elvekről

KITEKINTŐ

Neuberger, Benyamin: Nemzeti önrendelkezés: egy fogalom dilemmái

VÁLTOZÓ IDŐBEN

Sorbán Angella: „Tanuljon románul a gyermek, hogy jobban érvényesülhessen” – Az asszimiláció természetrajzához

MŰHELY

Izsák Balázs: A román tanügyi törvény a nemzetközi jog szemszögéből

Jánki András: Mítosz és valóság

Mák Ferenc: Az új nemzeti politika és a Határon Túli Magyarok Hivatala (1989–1999)

Süket Levente: Pro Universitate Sicularum

STÚDIUM

Gerencsér Balázs–Juhász Albin: A Kárpát-medencei magyar autonómia lehetősége az ezredfordulón (II.)

Kiss Dénes: Civil szféra és politikum

Véress Emőd: A román Alkotmánybíróság hatásköre

SZEMLE

Patapievici, Horea-Roman: Egy identitáselmélet margójára

KÖNYVÉSZET

A nemzetiségi irodalom válogatott bibliográfiája

Kedves Barátunk!

A Regio szerkesztősége a Teleki László Alapítvány támogatásával levelezési listát indít, mely reményeink szerint információs és vitafórumként fog működni.

A „Regio list” működtetésének célja a Közép-Európa- és nacionalizmus tanulmányokkal, kisebbségkutatással foglalkozó szakemberek, műhelyek információs kapcsolatának biztosítása.

A körlevélben a lista minden tagja egyenrangú partnerként elhelyezheti az általa fontosnak tartott üzeneteket, dokumentumokat. Számítunk kutatási programok, tudományos események, pályázati lehetőségek, tudománypolitikai információk, megjelent kiadványok ismertetésére, vagy legalább a figyelemfelhívásra. De ugyanígy fontosnak tartjuk, hogy bizonyos aktuális kérdésekben viták folyhassanak, illetve kooperációs felületek jöjjenek létre.

A körlevél létrehozását azért tartjuk fontosnak, mert évek óta folyik egy ki nem mondott vita a magyar kisebbségkutatás integrálatlanságáról. Mi nem egy központi integrációban látjuk a probléma megoldatlanságát, hanem a megfelelő kooperációs felületek hiányában, illetve a fiatalabb és Budapestről távol élő kutató nemzedék „helyzetbe hozásában”.

A legfontosabb ellentmondásokat kutatási területünket tekintve a következőkben látjuk:

1. Nézőpont: Míg Magyarországon kisebbségkutatásról beszélünk, addig a (Budapestről nézve) határon túli kutatóhelyek saját társadalmuk kutatják, ők pedig nem mint kisebbségkutatók, hanem mint egy-egy tudomány szakemberei kívánnak integrálódni a(z) összmagyar, illetve a nemzetközi tudományos életbe.
2. Az egymás melletti elbeszélés egyik forrása, hogy módszertanilag a különböző megközelítések más-más fogalomkészlettel és megközelítésben vizsgálják a problémákat, és ezek között alig van átjárás, párbeszéd: 1. interetnikus kutatások; 2. közép-európai összehasonlító tanulmányok; 3. nacionalizmus tanulmányok; 4. kisebbségtörténet; 5. tranzitológia; 6. elitkutatások; 7. identitásvizsgálatok; 8. nyelvhasználati kutatások; 9. társadalom- és településstatistikai megközelítések; 9. kisebbségjogi elemzések.
3. A kutatások és az intézmények finanszírozása szempontjából a magyarországi és az azon kívüli intézmények között hosszú ideje párhuzamosságok működnek. Pontosabban tíz év alatt még nem alakult ki, hogy ki mit tudna a leghatékonyabban csinálni. Csak a saját intézetbeli tapasztalatainkról beszélhetünk:
a) A szomszédos országok empirikus vizsgálatait, az alapkutatásokat nem lehet hatékonyan és hitelesen Budapestről elvégezni. b) Az infrastruktúrából adódó

szolgáltató szerep az összehasonlító vizsgálatok szervezésének, kiadványok szerkesztésének, illetve a térség problémáinak a nemzetközi tudományosságba való meghonosításának szükségességét hozza magával. c) Mivel az utóbbi tíz évben, a nem Magyarországon létrejött kutatóhelyek fenntartási/működési problémákkal küszködnek, a hazai hasonló intézmények az infrastrukturális háttérükön túl egyfajta kijáró szerepet is betöltenek, s ez újabb aszinkron helyzetekhez vezet.

Természetesen még egy sor hasonló megvitatatlan problémát fel lehetne sorolni. A kérdés az, hogy a – tágan értelmezett – kutatási területen milyen együttműködési lehetőségeket, tapasztalatcserét lehet kialakítani. Reméljük, nem lesz egyirányú az információközlés, mindenki kihasználja, s nem csak információszerezésre, hanem tájékoztatásra is. A „Regio-list” egy lehetőség, próbáljuk ki!

*A szerkesztőség nevében
Bárdi Nándor*

Hogyan működik a „Regio list”?

A listára a <http://www.tla.hu/mailman/listinfo/regio-list/> címen lehet feliratkozni.

A szerver néhány percen belül visszaküld egy üzenetet, amit küldjön vissza a „reply” („vissza”) funkcióval. Hamarosan megérkezik a listára való felvétel igazolása, a honlapon pedig megváltoztathatja beállításait.

A nagyobb szövegfájlokat (konferenciaprogramok, folyóiratok tartalomjegyzéke stb.) kérjük csatolt fájlban, rtf formátumban küldeni.

Amennyiben számítógépe nem ismeri fel az ékezeteket, kérjük jelezzé.

Alternatív módon a z.kantor@tla.hu címre küldött maillal is fel lehet iratkozni.

Egy-két napon belül felírjuk a listára, ahonnan majd egy e-mailt kap, amelyet egyszerű „reply”-al küldjön vissza. Attól kezdve automatikusan minden levelet megkap, amely a listára érkezik.

A jelszav (password) az e-mail cím @ előtti tagja lesz, amelyet a <http://www.tla.hu/mailman/listinfo/regio-list> címen majd megváltoztathat.

Amennyiben további kérdései vannak, írjon a z.kantor@tla.hu -ra

Kántor Zoltán

REGIO

A review of studies on minorities, politics and society

Volume 11, 2000, No. 3

MIROSLAV HROCH From National Movement to the Fully-formed Nation	3
CONSTANTIN IORDACHI Citizenship and National Identity in Romania	27
GÁBOR LAGZI The Citizenship and the Issue of the Repatriation in Poland in the Nineties	62
FERENC EILER – NÓRA KOVÁCS The System of the Minorities Autonomy in Hungary	81
ÁRPÁD RÁTKAI The Lack of Legislation of the National Minority Autonomies	112
BÉLA ANGYAL The Support Given to the Ethnic Hungarians in Czechoslovakia by Hungary	133
ATTILA Z. PAPP The Idea of the Civil Society in the Romanian Press after 1990.	179
ZOLTÁN KÁNTOR Minority Nation-building – The Hungarians in Romania as a “Nationilizing” Minority	219
REVIEWES	242

REGIO

Kisebbség, Politika, Társadalom

A nemzeti mozgalomtól a nemzet teljes kifejlődéséig:
a nemzetépítés folyamata Európában

Kisebbségpolitika és állampolgárság

Magyarországi kisebbségi önkormányzatok

Kisebbségek régi és új szerveződései

2000/3

SZERKESZTŐSÉG

Bárdi Nándor
Horváth György
Kántor Zoltán
Kovács Éva
Papp Z. Attila

LAPUNK TÁMOGATÓI

Illyés Alapítvány, Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma –
Nemzeti Kulturális Alapprogram

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG MINISZTERIUMA

SZERKESZTŐSÉG ÉS KIADÓ

1125 Budapest, Szilágyi Erzsébet fasor 22/c
Tel.: 391-5726 E-mail: regio@tla.hu

Szerkesztőségi titkár: Dömök Zsuzsa – Kiadja a TLA –
Teleki László Intézet Közép-Európai Tanulmányok
Központja – Felelős Kiadó: a Teleki László Intézet főigaz-
gatója – Tördelés és a sokszorosítás: PrinterArt Kkt.

ISSN 1219-1701

REGIO

Kisebbség, Politika, Társadalom 11. évfolyam, 2000. 3. szám

MINERVA

MIROSLAV HROCH

A nemzeti mozgalomtól a nemzet teljes kifejlődéséig:
a nemzetépítés folyamata Európában

3

KISEBBSÉGPOLITIKA ÉS ÁLLAMPOLGÁRSÁG

CONSTANTIN IORDACHI

Állampolgárság és nemzeti identitás Romániában

27

LAGZI GÁBOR

Az állampolgárság és a repatriáció kérdése Lengyelországban
az 1990-es években

62

MAGYARORSZÁGI KISEBBSÉGI ÖNKORMÁNYZATOK

EILER FERENC – KOVÁCS NÓRA

A kisebbségi önkormányzatok rendszere Magyarországon

81

RÁTKAI ÁRPÁD

A kisebbségi önkormányzatok legitimációhiánya

112

KISEBBSÉGEK RÉGI ÉS ÚJ SZERVEZŐDÉSEI

ANGYAL BÉLA	
A csehszlovákiai magyarság anyaországi támogatása a két világháború között	133
PAPP Z. ATTILA	
A civil társadalom eszméje a romániai sajtónyilvánosságban 1990 után	179
KÁNTOR ZOLTÁN	
Kisebbségi nemzetépítés – A romániai magyarság mint nemzetépítő kisebbség	219

SZEMLE

KÖNYVISMERTETÉSEK

A román történetírás az „Arhivele Totalitarismului” tükrében (Nagy Mihály Zoltán)	242
A szlovák polgárságról (Kocsis Aranka)	250
Tömbösített Kárpátalja (Fedinec Csilla)	259
Az antropológia forradalma (Gyertyánfy András)	272

FOLYÓIRATISMERTETÉS

A cigány gazdaságról (Horváth Kata)	283
-------------------------------------	-----

MIROSLAV HROCH

A nemzeti mozgalomtól a nemzet teljes kifejlődéséig: a nemzetépítés folyamata Európában*

A nemzet az újkori európai történelem elválaszthatatlan kísérőjelenése. Könnyű ironizálni a „nacionalizmus” múlt- és jelenbeli ismérvein, kritizálni a szerepét, jó vagy rossz jegyeket osztogatni a folyamatban résztvevő csoportoknak, személyeknek, s akár nemzeteknek is. Ez a módszer a közönség egy részének ínyére van, de a téma tudományos megközelítésével nem tévesztendő össze. A történészek nem ítélőbírák: a valós történelmi átalakulásokat kell magyarázniuk. A közelmúltban a nemzetekkel és a nacionalizmussal foglalkozó irodalom jelentős méretűre nőtt, nagyrészt a társadalomtudósok munkájának köszönhetően, akik elméleti kereteket dolgoztak ki, majd kiragadott példákkal illusztrálták általánosításait. A történészek inkább az empirikus kutatással kezdik, s ezután lépnek az átfogóbb következtetések felé. Munkámban nem az a célom, hogy elméletet kovácsoljak a nemzetépítésről, inkább arra törekszem, hogy olyan, hatékony módszereket dolgozzak ki, melyekkel a nemzetépítés folyamatának tapasztalatai osztályozhatók és felmérhetők; ez a folyamat a tágabb társadalom- és kultúrtörténetbe illeszkedik, s nem az egyedi, megismételhetetlen események sorozataként kezelendő, hanem a társadalom széleskörű átalakulásának részeként, mely lehetőséget ad a megfontolt általánosításokra.¹ Mindjárt az elején le kell szögeznünk, hogy távolról sem tudunk megmagyarázni minden fontos problémát, amit a modern nemzetek kialakulása felvet.

* A tanulmány eredeti megjelenésének adatai: Hroch, Miroslav, „From National Movement to the Fully-formed Nation: the nation-building process in Europe”, *New Left Review*, No. 198 (March-April), 1993, pp. 3-20

A nemzeti mozgalmakkal foglalkozó történészek egyetértenek abban, hogy miközben megérteni próbálják őket, hiányos adatokkal dolgoznak. Ilyen értelemben a védhető konklúziókat nem tarthatjuk többnek részeredményeknél, s az „elméletek” csupán a további kutatás kiindulópontjának számítanak. Polemikus szellemben azt is mondhatnánk, hogy jelenleg az elméletek túltermelésével és a téma összehasonlító kutatásának stagnálásával van dolgunk.

Nemzet és civil társadalom

Ez a szerencsétlen helyzet véleményem szerint részben az általános fogalmi zavarnak tudható be. Ma ugyanis azt a folyamatot, mely Európában létrehozta a nemzeteket, a „nacionalizmus” eszméinek kibontakozásaként vagy elterjedéseként jellemzik. Úgy tűnik, ez különösen a közelmúlt angolszász szakirodalmára áll.² Megítélésem szerint ez a szemléletmód alaposan félrevezető. A nemzeti eszmék elterjedése ugyanis csak meghatározott társadalmi adottságok mellett mehetett végbe. A nemzetépítés nemcsak ambíciózus és narcisztikus értelmiségiek terve volt, inspiráló erejük nem lett volna elegendő ahhoz, hogy ezek az eszmék egész Európában elterjedjenek. Az értelmiségiek csak akkor „találhatják ki” a nemzeti közösséget, ha már megvannak a nemzet kialakulásának bizonyos objektív előfeltételei. Karl Deutsch már jó ideje felhívta rá a figyelmet, hogy a nemzettudat kifejlődéséhez szükség van valamire, ami tudatosulhat. A nemzeti érzés felfedezésének egyedi esetei nem magyarázzák meg, miért történt meg ez a felfedezés olyan sok országban, egymástól függetlenül, eltérő körülmények között és különböző korszakokban. Csak akkor vizsgálhatjuk meg a problémát, ha azt a hasonlóságot keressük, mely azoknak az okoknak a háttérében áll, amik miatt az emberek elfogadták az új nemzeti identitást. Lehet, hogy ezek az okok verbálisan megragadhatók, de a „magas politika” szintje alatt sokszor nem verbalizálódtak.

Maga a „nemzet” természetesen nem örök kategória, hanem az európai történelmi fejlődés hosszú és bonyolult folyamatának terméke. Saját használatunkra, kiindulásként olyan széles társadalmi csoportként határozzuk meg, mely egyrészt több objektív kapcsolat (gazdasági, politikai, nyelvi, kulturális, vallási, földrajzi, történelmi) kombinációja, másrészt a kollektív tudatban történő szubjektív reflexió által integrált. Sok kötelék helyettesíthető egymással: némelyik különösen fontos szerepet játszik egy adott nemzet-

építési folyamatban, a másikban viszont csak másodlagos szerepet kap. Közülük hármat azonban nem lehet semmi mással felcserélni: (1) a csoport vagy legalább központi alkotóelemeinek „sorsaként” kezelt, közös múlt „emlékezetét”; (2) olyan nyelvi és kulturális kötődések sokaságát, melyek jóvoltából a csoporton belül magasabb szintű társadalmi kommunikáció válik lehetővé, mint rajta kívül; (3) a civil társadalomként szerveződő csoport tagjainak egyenlőségéről szóló koncepciót.

A folyamat, melyben a nemzetek kiépültek az említett központi elemek körül, nem volt előre elrendelt vagy megfordíthatatlan. Félbeszakadhatott, és hosszú szünet után újra megindulhatott. Ha Európa egészét nézzük, világos, hogy ennek két külön, nem egyenlő hosszúságú szakasza volt. Az első a középkorban vette kezdetét, és kétféle eredményhez vezetett, ami ellentétes kiindulópontokat teremtett a második szakasz, a kapitalista gazdaság és a civil társadalom felé történő átmenet számára. A szó valódi értelmében vett modern nemzethez vivő út ezen a ponton két ellentétes társadalmi-politikai helyzetből indulhatott ki (természetesen átmeneti esetek is adódtak). Nyugat-Európa nagy részén – Angliában, Franciaországban, Spanyolországban, Portugáliában, Svédországban és Németalföldön –, és keletebbre tekintve Lengyelországban, a kora újkori állam egy etnikus kultúra dominanciája alatt fejlődött ki, abszolutista formában vagy rendi-reprezentatív rendszerben. Az esetek zömében a késő feudális hatalmi rendszer ezután reformok révén vagy forradalom által modern civil társadalommá alakult át, *párhuzamosan* a nemzetállamnak mint egyenlő polgárok közösségének az építésével. Másfelől, Közép- és Kelet-Európa nagy részén egy „külső eredetű” (exogenous) uralkodó osztály dominált olyan etnikai csoportok fölött, melyek összefüggő területen éltek, de nem rendelkeztek „saját” nemességgel, politikai egységgel vagy folytonos irodalmi hagyománnyal. Kutatásaim során a második típusal foglalkoztam. Tévedünk azonban, ha azt hisszük, hogy Nyugat-Európában nem fordult elő ilyen helyzet. Kelet- és délkelet-európai sajátosságként szokták emlegetni, hogy léteznek „nem-domináns etnikai csoportok”, mintha ez csak az észtek, ukránok, szlovének, szerbek és más népek sorsa lenne. Ám eredetileg Nyugat- és Dél-Nyugat-Európában is voltak hasonló közösségek, csak nagyrészt asszimilálta őket a középkori és kora újkori állam, ha fenn is maradt jónéhány önálló, régi kultúra az integrációs folyamat során: az írek, a katalánok, a norvégok és mások (Kelet-Európában talán a görögök tekinthetők ezzel analógnak).³

Voltak átmeneti esetek is, amikor az etnikai közösség rendelkezett „saját” nemességgel és irodalmi hagyománnyal, de közös államszervezettel nem: a németek és az olaszok, később pedig (a köztársaság bukása után) a lengyelek.

A második helyzetfőpusban, melyre munkám összpontosult, a nemzetépítés modern szakaszának kezdete attól a pillanattól datálható, amikor a nem-domináns etnikai közösség bizonyos csoportjai saját etnikai hovatartozásukról kezdtek beszélni, és ezt egy potenciális, majdani nemzetként fogták föl. Előbb-utóbb észrevették, milyen hiányosságai vannak a jövőbeli nemzetnek, és arra törekedtek, hogy leküzdjék egyiket-másikat, miközben annak fontosságáról akarták meggyőzni honfitársaikat, hogy tudatosan tartozzanak a nemzethez. *Nemzeti mozgalomnak* ezeket a szervezett erőfeszítéseket nevezem, melyek a teljesen fejlett nemzet valamennyi attribútumának megszerzésére irányultak (ami nem mindig és mindenhol járt sikerrel). Súlyos félreértést okoz, ha a jelenlegi tendenciának megfelelően „nacionalistáknak” hívjuk őket. A nacionalizmus a szó szoros értelmében valami más jelent: azt a szemléletmódot, mely *abszolút elsőbbséget ad a nemzet értékeinek minden más értékkel és érdekel szemben*. Ha a szót helyesen értelmezzük, távolról sem igaz, hogy minden patrióta nacionalista lett volna a 19. századi, 20. század eleji közép- és kelet-európai nemzeti mozgalmakban. Aligha alkalmazhatjuk a fogalmat olyan reprezentatív személyiségekre, mint Wergelandra, a norvég költőre, aki nyelvet akart teremteni országának; Mickiewiczre, a lengyel költőre, aki szülőföldje felszabadulására vágyott, vagy akár Masarykra, a cseh tudósra, aki úgy fogalmazta és valósította meg a nemzeti függetlenség programját, hogy végig a cseh nacionalisták ellen küzdött. A nacionalizmus csupán egy volt a nemzettudat formái közül, melyek e mozgalmak során kialakultak. Igaz, hogy a nacionalizmus később jelentős erővé válhatott ebben a régióban, akárcsak nyugatabbra, a nemzetállamok régiójában, ahol egyfajta, irracionális felhangokkal rendelkező hatalmi politikaként jelentkezett. A klasszikus nemzeti mozgalomnak azonban más volt a programja. A céljai közt szereplő követelések három fő csoportba sorolhatók, melyek megfelelnek a nemzeti létben tapasztalt hiányosságoknak: (1) a nemzeti kultúrának helyi nyelven alapuló fejlesztése, a nyelvnek az oktatásban, közigazgatásban és gazdasági életben való rendes használata; (2) az állampolgári jogok és a politikai öngazgatás elnyerése, eleinte az autonómia, végül (határozott követelésként rendszerint igen későn) a függetlenség formájában;⁴ (3) az etnikai csoportból épülő teljes társadalmi

struktúra létrehozása, művelt elittel, hivatalnoki karral és vállalkozói réteggel, de ahol szükséges, szabad paraszttal és szervezett munkásokkal is. A követelések három csoportjának viszonylagos elsőbbsége és időzítése esetenként változott, de a nemzeti mozgalom csak akkor járta be teljes pályáját, ha mindegyiket elérte.

A nemzeti mozgalmak kiindulópontja és sikeres befejezése között három strukturális szakaszt különböztethetünk meg, résztvevőik kilétét és szerepét, továbbá az etnikai csoport általános nemzettudatának szintjét tekintve. A kezdeti időszakban, melyet *A szakasz*nak neveztem el, az aktív szereplők mindenekelőtt a nem-domináns csoport nyelvi, kulturális, társadalmi, olykor történelmi jellemzőinek tudományos kutatására, illetve az ezirányú tudatosság terjesztésére fordították az erejüket, de egészében véve nem merültek fel sürgető nemzeti követelések a hiányosságok orvoslására (volt, aki nem hitte, hogy csoportja nemzetté fejlődhet). A második időszakban, vagyis a *B szakasz*ban, újabb aktív szereplők léptek a színre, akik csoportjuk minél nagyobb részét akarták megnyerni a leendő nemzet létrehozása tervének, és hazafias agitálással próbálták „felébreszteni” bennük a nemzettudatot – a szakasz első részében nem értek el számottevő sikert, de a későbbiekben a közönség egyre inkább hajlott eszméik befogadására. Amikor a népesség nagyobb része speciális értékészletet hozott létre nemzeti identitásából, tömegmozgalom alakult ki (*C szakasz*). Csak ebben a befejező szakaszban jöhetett létre a teljes társadalmi struktúra, csak ekkor különülhetett el a mozgalmon belül a konzervatív-klerikális, liberális és demokratikus szárny a maga programjával.

A nemzeti mozgalmak négy típusa

Az itt leírt periodizációnak az a célja, hogy lehetővé tegye a nemzeti mozgalmak értelemmel bíró összehasonlítását, ami több annál a pusztán szinkronikus vizsgálatnál – a történelmi fejlődés analóg formáinak és szakaszainak tanulmányozásánál –, amely azt állapítja meg, hogy mi történt a múlt század folyamán Európa különböző országaiban ugyanabban az időpontban. Az összehasonlítás megkívánja, hogy kijelöljük a specifikus dimenziók korlátozott készletét, melyek alapján a különböző nemzeti mozgalmakat elemezni tudjuk. Természetes, hogy minél bonyolultabb az összehasonlítandó jelenség, annál nagyobb a rá vonatkozó dimenziók száma. Ál-

talában ajánlatos inkább fokozatosan haladni, lépésről lépésre gyűjteni az összehasonlítás eredményeit, ahelyett, hogy túl sok dimenziót vezetnénk be egyszerre. Nézzünk néhányat a legfontosabb jellemzők közül: némelyiket másokkal együtt jómagam is vizsgáltam, némelyik további kutatásra vár. Ilyen a vezető patrióták és aktív szereplők társadalmi hovatartozása és területi megoszlása; az identifikáció szimbólumaként és közvetítő eszközeként szolgáló nyelv szerepe; a színház, valamint a zene és a folklór szerepe a nemzeti mozgalmakban; az állampolgári jogok követelésének kiemelkedő vagy kevésbé jelentékeny volta; a történelmi tudatosság jelentősége; az iskolarendszer helye és az írástudás terjedése; az egyházak részvétele és a vallás befolyása; a nők hozzájárulása (akik aktív szereplőnek, másrészt szimbólumnak számítottak). Mindenekelőtt azonban az derült ki a munkámból, hogy Közép- és Kelet-Európában (de nemcsak ott) a nemzeti mozgalmak tipologizálása szempontjából központi jelentősége van egyfelől a B szakaszba, majd onnan a C szakaszba való átmenet, másfelől az egyenlőségre alapuló, alkotmányos társadalomba való átmenet közti *kapcsolatnak*. Gyakran ezt hívják általánosabb kifejezéssel élve a „polgári forradalom” pillanatának. Ha a változások e két sorozatát kombináljuk, az európai nemzeti mozgalmak négy típusát különböztethetjük meg:

1. Az elsõben a nemzeti agitálás az abszolutista régi rend uralkodása idején kezdõdött meg, de a politikai rendszer forradalmi átalakulása során öltött tömeges jelleget, amikor a szervezett munkásmozgalom is megjelent. A B szakasz vezetői a politikai felfordulás közepette alakították ki nemzeti programjukat. Ilyen volt a cseh agitáció, a magyar és a norvég mozgalom, melyek 1800 körül léptek a B szakaszba. A norvég hazafiak 1814-ben tettek szert liberális alkotmányra és nyilvánították ki függetlenségüket, míg a csehek és a magyarok, jóllehet nagyon is különbözõ módon, az 1848-as forradalmak során alakították ki nemzeti programjukat.

2. A másodikban a nemzeti agitálás szintén a régi rend uralkodása alatt vett lendületet, de a tömegmozgalomba, vagyis a C szakaszba való átmenet az alkotmányos forradalom utáni idõig váratott magára. A szekvencia eltolódását az egyenetlen gazdasági fejlõdés éppúgy okozhatta (Litvánia, Lettország, Szlovénia vagy Horvátország esetében), mint az idegen elnyomás (Szlovákiában vagy Ukrajnában). A B szakaszról elmondható, hogy Horvátországban az 1830-as években kezdõdött, Szlovéniában az 1840-es években, Lettországban az 1850-es évek végén, míg Litvániában az 1870-es éve-

kig késlekedett; a C szakaszt Horvátországban nem érte el az 1880-as évek előtt, Szlovéniában az 1890-es évek előtt, Lettorszáiban és Litvániában pedig csak az 1905-ös forradalom alatt jutott el odáig. Szlovákiában az erőszakos magyarosítás 1867 után megállította a C szakaszt, s ugyanezt tette Ukrajnában az elnyomó oroszosítás.

3. A harmadik típusban a nemzeti mozgalom már a régi rend alatt tömeges jelleget kapott, tehát a civil társadalom vagy az alkotmányos rendszer kialakulása előtt. Ez a típus fegyveres felkeléseket eredményezett, s az Oszmán birodalom európai területeire korlátozódott, vagyis Szerbiára, Görögországra és Bulgáriára.

4. Az utolsó típusban a nemzeti agitálás alkotmányos körülmények közt, a Nyugat-Európára jellemző, fejlettebb kapitalista környezetben indult meg. Ezekben az esetekben a nemzeti mozgalom egészen korán elérhetette a C szakaszt, mint Baszkföldön és Katalóniában, míg más esetekben erre csak egy igen hosszú B szakasz után került sor, mint Flandriában, vagy pedig egyáltalán nem, például Wales-ben, Skóciában, Bretagne-ban.

Természetesen az itt kijelölt, a definíciótól a periodizáción át a tipológiáig vezető lépések közül egyik sem lehet önmagában a célunk. Nem magyarázzák meg a különböző nemzeti mozgalmak eredetét és kimenetelét. Nem jelentenek többet szükségszerű kiindulópontnál, ahonnan a történeti kutatás elindulhat valódi célja, vagyis a kauzális elemzés felé. Miért lettek sikeresek bizonyos mozgalmak a versailles-i békerendszerrel záruló időszakban, illetve miért buktak el mások? Mivel magyarázható fejlődésük és kimenetelük változatossága? Ha nyilvánvalóan alaptalan az a divatos gondolat, hogy az európai nemzeteket a nacionalizmus találta fel, akkor azok a magyarázatok sem jobbak, amelyek egyetlen okkal számolnak. A kielégítő indoklásnak több okot kell figyelembe vennie, az általánosítás különböző szintjei között kell mozognia, és az egyenlőtlen európai fejlődés kronológiailag hosszú ívét kell átfognia.

A nemzetépítés előzményei

A magyarázatnak a modern nemzetépítés „előjátékával” kell kezdődnie, mely a késő középkori és kora újkori időszakban ment végbe, és nemcsak a nyugati nemzetállamok számára volt nagy jelentőségű, hanem azoknak

az etnikai csoportoknak a számára is, melyek a kontinens középső és keleti részén, vagy másutt a „külső” uralkodó osztályok uralma alatt maradtak, vagy később kerültek az alá. A történeti valóságban természetesen sok átmeneti eset létezett e két ideáltípus között. A középkori politikai képződmények közül, melyek saját írott nyelvvél is rendelkeztek, sok nem fejlődött állammennzetté, hanem részben vagy egészben elvesztette az önállóságát, míg lakossága általában megtartotta etnikai azonosságát. Így történt a csehekkel, katalánokkal, norvégékkal, horvátokkal, bolgárokkal, walesiekkal, írekekkel és másokkal. Még a tipológiailag „tisztának” mondható nem-domináns etnikai csoportok esetében – mint a szlovéneké, az észteké vagy a szlovákoké – sem tekinthetünk el közös múltjuktól, egyszerű mítosznek nevezvén azt. Általában véve, a nemzetépítés folyamatának első szakasza, ha megszakadt is, gyakran jelentős forrásokat hagyott a második szakasz számára. Ezek közül különösen a következő tényezőket kell említenünk:

1. A korábbi politikai önállóság relikviái igen gyakran megmaradtak, jöllehet az „uralkodó” nemzethez tartozó rendek kisajátították őket, s olyan feszültséget keltettek a rendek és az abszolutizmus között, mely olykor a későbbi nemzeti mozgalmakat ösztönözte. A 18. század végi Európában sokfelé megfigyelhető ez a jelenség, például a magyar, cseh és horvát rendeknek a jozefinista centralizmussal szembeni ellenállásában, a finnországi nemességnek a III. Gusztáv új-abszolutizmusára adott reakciójában, az írországi protestáns földbirtokosoknak az angol központosítással való szembenállásában, vagy a norvégiai, helyi hivatalnok rétegnek a dán abszolutizmusra adott válaszában.

2. A korábbi önállóság vagy államiság „emlékezetének”, még ha az a régmúltba veszett is, fontos szerepe lehetett a nemzeti történeti tudat és az etnikai szolidaritás élesztésében. A B szakaszban a hazafiak először ezzel érveltek Csehországban, Litvániában, Finnországban, Bulgáriában, Katalóniában és másutt is.

3. Sok esetben többé-kevésbé fennmaradt a középkori írott nyelv – például a cseh, a finn és a katalán –, megkönnyítve a modern nyelvi és irodalmi norma kidolgozását. A 19. század folyamán azonban messzemenően el-túlozták az ilyen hagyatékkal rendelkezők és az azt nélkülözök közti ellentétet, és olykor azt állították, hogy ez megfelel a „történelmi” és „történelem nélküli” népek közti különbségnek, pedig valójában csak azzal függött össze a jelentősége, hogy milyen ütemben fejlődött a nemzet történelmi tudata.

Minden esetben világosan látható, hogy a modern nemzetépítés folyamata a nem-domináns etnikai csoport történelméről, nyelvéről, szokásairól szóló adatok gyűjtésével kezdődött, amely meghatározó elem lett a hazafias agitálás első szakaszában. Az A szakaszban a művelt kutatók „felfedezték” az etnikai csoportot és lefektették a „nemzeti identitás” későbbi kialakulásának alapjait. Intellektuális tevékenységük mégsem nevezhető szervezett társadalmi vagy politikai mozgalomnak. A patrióták nagy része egyelőre nem támasztott „nemzeti” követeléseket. Céljaik csak a B szakaszban alakultak át egy kulturális és politikai változásokra törekvő társadalmi mozgalom célkitűzéseivé, s nagyrészt megválaszolatlanul marad a kérdés, hogy miért történt így. Hogyan lett a tudományos érdeklődésből érzelmi kötődés? Miért vált a terület iránti lojalitásból és érzelmi vonzódásból a leendő nemzetet képező etnikai csoporttal való azonosulás?

A társadalmi mobilitás és kommunikáció szerepe

Első lépésben az átalakuláson belül három meghatározó folyamatot jelelhetünk ki: (1) a régi rend társadalmi és/vagy politikai válságát, melyben új feszültségek keletkeznek és új távlatok nyílnak; (2) az elégedetlenség megjelenését a nép számottevő köreibben; (3) a hagyományos erkölcsi rendszerekbe vetett hit elvesztését, mindenekelőtt a vallási legitimitáció hanyatlását, még ha ez csak kevés értelmiségit érintett is (de nemcsak azokat, akiket a felvilágosodás racionalizmusa befolyásolt, hanem azokat is, akikre más eszmeáramlatok kihívásai hatottak). Világos, hogy a jövőbeli kutatásoknak több figyelmet kell fordítaniuk a válság különféle vetületeire, és a patriótáknak arra a képességére vagy szándékára, hogy válaszaikat inkább nemzeti, mint társadalmi vagy politikai terminológiával fogalmazzák meg. Ha bizonyos értelmiségi csoportok most valóban nemzeti agitálást indítottak, az megnyitotta a kritikus B szakaszt. De ez nem jelentette mindjárt a modern nemzet megszületését, hiszen annak további feltételei voltak. Így fel kell tennünk a kérdést, milyen körülmények között lehetett végül sikeres ez az agitálás, hogyan ment át a C szakasz tömegmozgalmába, mely képes volt a nemzeti program kiteljesítésére?

A társadalomtudósok sokféle elmélettel próbálták magyarázni ezt az átalakulást, de nem elégedhetünk meg velük, mert nem felelnek meg az empirikus tényeknek. Ernest Gellner például a „nacionalizmus” növekedését

lényegében az iparosodás funkcionális követelményeivel magyarázza.⁵ Csak hogy az európai nemzeti mozgalmak többsége jóval a modern ipar kialakulása előtt jelent meg, és a fejlődésükben meghatározó B szakasz kiteljesült, mielőtt bármiféle kapcsolatba kerültek volna azzal – sok esetben ez túlnyomóan agrár viszonyok között történt. De ha a szociológiai irodalom nagy részét ilyen hibák jellemzik, akkor mi sem érhetjük be a hagyományos történetírók által kedvelt induktív leírással. Vegyünk szemügyre két tényezőt, melyeket a különböző szerzők más-más fogalommal jelölnek ugyan, de a szakma egyfajta konszenzussal tekint rájuk. Karl Deutsch szavával társadalmi mobilitásnak és kommunikációnak nevezhetjük őket.⁶ Amennyiben a felszínen maradunk, a helyzet aránylag egyszerűnek tűnik. Egyetérthetünk azzal, hogy a legtöbb esetben a patriotikus csoportosulások tagjai igen magas vertikális mobilitást mutató szakmákhoz tartoztak, és az olyan alacsony társadalmi mobilitású csoportokból való emberek, mint például a parasztok, nem domináltak bennük. A B szakaszban ezek szerint a társadalmi mobilitás jótékonyan hatott a patrióta program elfogadására. Idáig rendben is volnánk. Sajnos azonban azt is tudjuk, hogy gyakran ugyanezen csoportok tagjainak felfelé, az uralkodó nemzet soraiba történő, sikeres asszimilációját is megkönnyítette. Hasonlóképp a társadalmi kommunikáció – mint a valóságról szóló információk és a vele kapcsolatos attitűdök közvetítése –, kétségkívül fontos szerepet játszott a modern kapitalista társadalom létrejöttében; s ha a patrióták foglalkozását elemezzük, arra a következtetésre jutunk, hogy a nemzeti agitálás a nem-domináns etnikai csoporton belül leginkább azokat vonzotta, akik a legjobb kommunikációs csatornákkal rendelkeztek. A területenkénti elemzés során ugyanilyen eredményt kapunk: a legsűrűbb kommunikációs hálózattal rendelkező térségek voltak a legfogékonyabbak az agitálásra. Mindezek, úgy tűnik, megerősítetik Deutsch nézetét, hogy a nemzeti mozgalmak (szerinte a nacionalizmus) fejlődése együtt haladt a társadalmi kommunikáció és mobilitás javulásával, mely folyamatok egy általánosabb társadalmi átalakulás részét képezték.⁷

Azonban ezt a feltevést, legalább két határesetben, a történeti valóság mérlegére kell tennünk. Ilyen szélsőségeként kell figyelembe vennünk a két világháború közti Lengyelország Polesie körzetét, ahol a társadalmi mobilitás minimális volt, a piachoz nagyon gyenge kapcsolatok fűzték, és gyenge volt az írni-olvasni tudás. Amikor az 1919-es népszámlálás során a lakosokat nemzetiségükről kérdezték, többségük így felelt: „idevalósi (környék-

beli) vagyok”.⁸ Ez a jelenség meghatározó volt Kelet-Litvániában, Nyugat-Poroszországban, Alsó-Luzáciában és különböző balkáni régiókban is. És az ellenkező szituáció? A kommunikáció intenzív növekedése és a mobilitás magas aránya vajon a sikeres B szakasz okának tekinthető-e? Szó sincs róla: a Wales-ről, Belgiumról, Bretagne-ról, Schleswigról és más területekről szóló ismereteink éppen az ellenkezőjét bizonyítják: e két tényező megvolt, de a nemzeti agitálásra gyenge válasz érkezett, mivel az érlelődő alkotmányos rend fontosabbnak bizonyult az adott körülmények közt.

Válság és konfliktus

Lennie kellett tehát egy további számottevő faktornak is a társadalmi átalakulás, a mobilitás és a kommunikáció magas szintje mellett, mely tipikus módon hozzájárult a nemzeti mozgalmak lendületéhez. A nemzet számára releváns érdekellentétnek nevezem ezt a tényezőt, vagyis olyan társadalmi feszültségnek vagy összetűzésnek, mely a nyelvi (néha vallási) szembenállás térképére vetíthető. A 19. században gyakori példa erre, hogy a nemdomináns etnikai csoportból jövő friss egyetemi diplomások szembekerülnek az uralkodó nemzet zárt elitjével, mely ragaszkodik az állami és társadalmi vezető pozíciók örökletes tulajdonához.⁹ De a társadalmilag alárendelt csoporthoz tartozó parasztok is konfliktusba kerültek a domináns csoportból való földesurakkal, az egyik csoport kézművesei a másik nagykereskedőivel és gyárosaival, s így tovább. Hangsúlyoznunk kell, hogy ezek az érdekellentétek, melyek befolyásolták a nemzeti mozgalmak sorsát, nem redukálhatók az osztályellentétre: a nemzeti mozgalmak tagjai ugyanis mindig különböző osztályokból és csoportokból toborzódtak, tehát a társadalmi kapcsolatok széles spektruma határozta meg érdekeiket (amibe természetesen az osztályviszonyok is beletartoznak).

Vajon miért tudták egyes európai országokban a nemzeti terminológiával sikeresebben artikulálni az ilyen jellegű társadalmi konfliktusokat, míg más országokban kevésbé? Az a paradox helyzet, hogy a 19. században a nemzeti agitálás gyakran korábban kezdődött és jobban előrehaladt azokban a térségekben, ahol a nemdomináns etnikai csoport mint egész, gyakran a vezetőit is beleértve, csekély politikai műveltséggel rendelkezett, és jóformán nem volt politikai tapasztalata az abszolutista elnyomás miatt, melyben nevelkedett. Csehország és Észtország csak két példa a sok közül. Ilyen

körülmények között nemigen nyílt tér a politikai diskurzus vagy vita fejlettebb formáinak. Az adott konfliktusban mindkét fél számára könnyebb volt nemzeti kategóriákkal megfogalmazni a társadalmi ellentéteket és viszályokat, melyeket a közös kultúrára, vagy egy bizonyos nyelvre, etnikai érdekre leselkedő veszélyként értelmeztek. Ez a fő oka annak, hogy a nyugat-európai nemzeti mozgalmak tipológiai eltérést mutatnak (lásd fenn a 4. típust). A politikai kultúra és tapasztalat magasabb szintje lehetővé tette, hogy a nyugati országok nagy részében politikai fogalmakkal fejezzék ki az érdekelletéteket. A flamand patrióták például a B szakasz kezdetétől fogva két – liberális és klerikális – táborra szakadtak, s a flamand választók a liberális vagy a katolikus pártra adott szavazatukkal nyilvánították ki politikai preferenciájukat, és csak egy kisebbség állt a tulajdonképpeni Flamand Párt oldalán. Ez a jelenség figyelhető meg a mai Wales-ben vagy Skóciában is. Ilyen körülmények közt a nemzeti program nem egykönnyen tehetett szert tömeges támogatottságra, és néhány esetben egyáltalán nem ment át a C szakaszba. Ebből az a tanulság, hogy nem elég megállapítanunk, formailag milyen szintet ért el a társadalmi kommunikáció az adott társadalomban, hanem az általa közvetített tartalmak együttesére is figyelniünk kell (még ha ezek részben nem is voltak tudatosak). Ha az agitátorok nemzeti jelszavai és céljai, melyekkel megfogalmazzák a társadalmi feszültségeket, ténylegesen összhangban vannak a nem-domináns etnikai csoport többségének közvetlen, mindennapi tapasztalatával, iskolázottságának színvonalával, szimbólumainak és sztereotípiáinak a rendszerével, akkor a C szakasz aránylag rövid idő alatt elérhető.

A sikeres nemzeti mozgalom modellje legalább a következő négy elemet mindig magába foglalja: (1) legitimációs válság, mely társadalmi, erkölcsi és kulturális feszültségekhez kapcsolódik; (2) a vertikális társadalmi mobilitás szükséges szintje (amikor a nem-domináns etnikai csoportból tanult emberek kerülnek ki); (3) a társadalmi kommunikáció elég magas szintje, ideértve az írni-olvasni tudást, iskolázást és a piaci kapcsolatokat; és (4) a nemzet szempontjából releváns érdekelletétek. Ez a modell nem kíván mindent megmagyarázni a nemzeti mozgalmak hosszú és összetett történetében. Hadd illusztráljam ezt úgy, hogy jelzem azokat a problémákat, melyek a „nacionalizmus-elméletek” sokasága ellenére mindmáig megoldatlanok.

A modell által jelzett hiányosságok

Komparatív kutatásaim során a 19. századi Európa nemzeti mozgalmainak B szakaszára jellemző társadalmi konstellációkra összpontosítottam. A C szakaszcól mindeddig nem készültek hasonló tanulmányok.¹⁰ Itt is nagy szükség van az összehasonlító elemzésre, melynek nemcsak azok a társadalmi csoportok képezik a tárgyát, amelyeket az immár tömeges vonzást kifejtő nemzeti program mozgósít, hanem a program agendáján szereplő három fő elem viszonylagos jelentősége is. Ezeknek nem csupán egyetlen, ideális kombinációjuk volt lehetséges. A korabeli nemzeti mozgalmak kulturális, politikai és társadalmi törekvései közti kölcsönös kapcsolatokat kell kutatnunk, valamint az egyes mozgalmak belső struktúráját, a belőlük eredő sajátos követeléseket. Tudjuk, hogy ezek sokféle változatban léteztek. Továbbá, amikor a politikai követelések előtérbe kerültek a nemzeti programban, maga a mozgalom is elkerülhetetlenül a hatalmi harc csataterévé vált, melyen nemcsak az uralkodó nemzettel folyt a küzdelem, hanem a nemzeti mozgalom vezetésén belüli erők is harcoltak egymással. Ebben a helyzetben a nemzeti mozgalom vezetését az értelmiségtől jellegzetesen tágabb értelemben vett professzionális rétegek vették át.

A komparatív kutatás másik létfontosságú területének számít a vezető patrióták, mindenekelőtt a régió nemzeti értelmiségének társadalmi hovatartozása. A korabeli cseh, lengyel, szlovák és német értelmiségiek esetében előzetes összehasonlításra vállalkoztam, mely arra hívta fel a figyelmemet, hogy kihasználatlan lehetőségek rejlenek itt a nemzeti sztereotípiák, a hazafiak politikai kulturája és társadalmi érzületeik interpretációja előtt. A korszakban olyan feltűnő különbség van a német és cseh értelmiségiek között társadalmi származásuk tekintetében, hogy ez mindkét csehországi csoport nemzeti mozgalmát új oldalról világítja meg.¹¹ Tegyük hozzá, ezidáig keveset foglalkoztak azokkal az értelmiségiekkel, akik képzettségük, műveltségük és etnikai kötődésük miatt elvileg csatlakozhattak volna a nemzeti mozgalomhoz, de mégsem tették. Többet kellene tudnunk erről a nemzeti szempontból közömbös vagy asszimilált értelmiségről is.

Végül meglepőnek tűnhet a múlt századi nemzeti mozgalmakkal foglalkozó mai kutatások egyik döntő hiányossága. Sokat ironizáltak már a történelmi legendákon és a fiktív múlton, amivel a korabeli patrióták léptek elő,¹² de valójában nem sokat tudunk arról, hogy mi volt a történelem tényleges

szerepe a nemzeti mozgalmak kialakulásában és fejlődésében. Ugyanis több mozgalom a történelmi tapasztalatok valóságos tárával élt, melyet a nemzet-építés folyamatának első, premodern szakasza hozott létre; ezek később sokféleképp tükröződtek a nem-domináns etnikai csoport tudatában. Tipikus módon a nemzeti mozgalom kezdetén jelentkező történelmi gondolkodás eltérő volt attól, ami a vége felé alakult ki. Tanulságos lenne, ha ebből a szempontból is összehasonlítanánk Nyugat- és Kelet-Európát, az uralkodó és az alávetett nemzeteket. Gondolatébresztő eredményeket kapunk, ha egymás mellé tesszük a korabeli német és cseh történelmi regényeket, ahogy nemrég magam is megpróbáltam ezt: az előbbieket többnyire a (főleg porosz) uralkodók és nemesek soraiból veszik a hőseiket, míg az utóbbiakban csak ritkán szerepel ez a réteg.¹³

Az „új nacionalizmusok” a régieket ismétlik

Mennyire segíthet a felvázolt modell – melyet a 19. századi európai nemzeti mozgalmak kutatása során dolgoztunk ki – a mai közép-kelet-európai „új nacionalizmusok” megértésében? Nyilvánvalóan felületes az a konvencionális nézet, miszerint a jelenlegi zűrzavar a régóta elfojtott irracionális erők elszabadulásának következménye, amelyeket „mélyhűtöttek” a kommunizmus alatt, ötven év múltán pedig teljes egészében újjáéledtek. Ez a szertelen elgondolás közelebb áll a tündérmesék világához, mint a történelmi folyamatokhoz. Sokkal közelebb áll a valósághoz, ha a Közép-Kelet-Európát az elmúlt egy évtized során átalakító erőket „új nemzeti mozgalmaknak” tekintjük, melyek céljai sokban hasonlítanak a 19. századi mozgalmakéihoz, de számottevő eltéréseket is mutatnak.

A legfeltűnőbb hasonlóság az, hogy korunkban ugyanaz a három törekvés észlelhető, mely a száz évvel ezelőtti nemzeti programokat jellemezte. A specifikus célkitűzések természetesen nem azonosak a korábbi nemzeti mozgalmakéival, de általános irányvételük már közeli rokonságot mutat. Újra felszínre kerültek a nyelvi és kulturális követelések, elsősorban persze a volt Szovjetunió területén. Itt a hivatalos politika nem nyomta el annyira a helyi nyelveket, mint gyakran a cári uralom. A két világháború között még támogatta is őket: ekkor az ukrán, a belorusz, a kaukázusi és a közép-ázsiai helyi nyelveket használták az iskolai oktatásban és a sajtóban. A háború után megszerzett nyugati területeken viszont nem ezt a politikát követték, ha-

nem egyre inkább az orosz tettek közéleti nyelvvé. Innen ered, hogy a nyelvi kérdések ma fontossá válnak ebben a térségben; hogy Észtország a saját nyelvének ismeretéhez köti a polgárjogokat, Moldávia pedig újra bevezeti a latin ábécét. A Bug és a Dnyeszter folyótól nyugatra a nyelvi követelések kevésbé szembeötlőek. Ugyanakkor az 1970- 80-as években az a kampány volt Jugoszlávia szétesésének egyik első jele, mely arra törekedett, hogy a horvát teljesen önálló nyelvként váljék külön a szerbtől; a Szlovák Irodalmi Intézet (Matica) ugyanígy a nyelvi érvek hangsúlyozásával járt élen a szlovák nemzeti függetlenség követelésében.

Míg a nyelvi elem jelentősége területenként változó, a politikai elem minden esetben központi helyet kap. Mindkét fő célkitűzésnek megvan a múltbeli megfelelője. Egyrészt a demokrácia igénye megfelel a polgári jogok követelésének a „klasszikus” mozgalmak programjában, másrészt a teljes függetlenség utáni vágy az etnikai autonómiára való törekvést idézi fel a 19. századból. Az esetek többségében, bár nem mindegyikben (Szlovénia, Horvátország vagy Szlovákia) a háború előtti független államiság tapasztalata adja a követendő mintát. 1992-re Kelet-Közép-Európa nagy részében teljesen visszazerezték a politikai függetlenséget, ma a volt Szovjetunió tagköztársaságai legalább jogilag szuverén államok. Ebben a helyzetben az energiák abba az irányba fordulnak, melyet most az elnyert függetlenségnek kell megszabnia, vagyis a külső szomszédokkal és a hazai kisebbségekkel való politizálás kérdése felé.

Végezetül, az új nemzeti mozgalmak sajátos társadalmi programot hirdetnek meg, olyan körülmények közt, amelyekben az uralkodó osztályok tipikus módon gyorsan cserélődnek. Ezeknek a mozgalmaknak a vezetői nagyon sajátos célt tűznek ki: úgy akarják kiteljesíteni a nemzet társadalomszerkezetét, hogy a nyugati államokéhoz hasonló tőkés osztályt hoznak létre, melyben ők maguk kívánnak vezető szerepet játszani. A múlttal való formai analógia itt is szembeötlő.

Ezeken kívül még jónéhány fontos hasonlóság vehető észre. A 19. században a B szakaszba való átmenet olyan korszakban ment végbe, mikor a régi rendszer és társadalmi rendje szétesőben volt. A hagyományos kötelek gyengülésével vagy felbomlásával az új kollektív identitás igénye egyetlen nemzeti mozgalomban egyesítette a különböző társadalmi rétegeket, később pedig a különböző politikai irányzatokhoz tartozó embereket. Hasonlóan bomlanak fel ma is a családi kötelékek a kommunista rendszer

és a központi tervgazdaság összeomlása után, általános nyugtalanságot és bizonytalanságot hagyván maguk után, melyben a nemzeti eszme veszi át a kollektív integráció szerepét. A súlyos válsághelyzetben az emberek jellemző módon hajlanak arra, hogy túlértékeljék a saját nemzeti csoportjuk kínálta biztonságérzetet.

A nemzeti csoporttal való azonosulás viszont éppúgy magába foglalja a nemzet megszemélyesített képének konstrukcióját, mint a múlt században. Dicső múltját az állampolgárok egyéni emlékezetük részének vélik, veséseit még ma is úgy élik meg, mintha saját bukásuk lenne. A megszemélyesítés eredményeként az emberek a nemzetüket – vagyis önmagukat – nem pusztán metaforikus értelemben tekintik egyetlen testnek. Ha sérelem éri a nemzet valamely részét, az egész megérzi azt, s ha asszimiláció fenyegeti az etnikai csoport egyik ágát – élhet mégoly távol is az „anyaországtól” –, a megszemélyesített nemzet tagjai könnyen a nemzettest megcsonkításaként érzékelik.

A megszemélyesített nemzeti test persze éppúgy teret igényel magának, mint a 19. században. A térrel kapcsolatos egykori és mai követelések általában kétféle alapra támaszkodnak, melyek gyakran igencsak ellentmondásos viszonyban állnak egymással: egyrészt az etnikailag homogén lakosság, mint közös nyelvi-kulturális csoport által meghatározott terület elvére, másrészt a hagyományos határokkal rendelkező, gyakran más etnikai csoportokat kisebbség gyanánt magába foglaló történelmi terület gondolatára. A 19. században a második kritérium különös jelentőséget kapott az úgynevezett „történelmi nemzetek” szempontjából. A csehek a nemzettest részének tekintettek mindent, ami Cseh- és Morvaország határain belül volt; a horvátok magukénak mondták a középkori királyság mindhárom részét; a litvánok Vilnót, a lengyel-zsidó várost tartották igazi fővárosuknak. Ma ez a minta potenciálisan még jobban elterjedhet, hiszen a múlt században „történelminek” nevezett nemzetek mellett azok is megjelentek, melyek a háború előtt kerültek történelmileg releváns fázisba, amikor is önálló észt és lett állam alakult, vagy akár a háború alatt, mikor a szlovákok és horvátok protektorátusra tettek szert a nácik felügyelete alatt. Ebben a helyzetben az új nemzeti mozgalmak vezetői ismét hajlanak rá, hogy az államhatárt a nemzet határává nyilvánítsák, és a „saját” területükön élő etnikai kisebbségeket kívülállóként kezeljék, melynek megtagadhatják az identitáshoz való jogát, tagjait pedig elűzhetik. A pszicho-geográfia megint fontos szerepet

játszik Európában, hiszen az elemista gyerekek folyton az ország hivatalos térképét látják az iskolában.¹⁴

Etnolingvisztikai követelések és a lefokozódás problémája

Miért kerülnek oly gyakran első helyre az etnikai és nyelvi hivatkozások annyi közép- és kelet-európai új nemzeti mozgalom programjában, kérdezhetnénk, miközben a nyugati világ búcsút kíván venni az etnicitástól, mint a gazdasági élet szervező elvétől? A térség klasszikus nemzeti mozgalmairól szerzett tapasztalatunk magyarázatot kínál erre.¹⁵ Amikor a 19. században megindult az agitálás, a nem-domináns etnikai csoport tagjai nem rendelkeztek politikai képzettséggel, hiányzott a civil társadalomra jellemző közéleti tapasztalatuk. Ilyen adottságok mellett nem lett volna hatása a polgári vagy emberi jogok politikai diskurzusának. A „szabadság” a feudális terhek eltörlését, a föld akadálytalan használatát jelentette a cseh vagy az észti paraszt számára, nem a parlamentáris rendszert. A közös nyelv és szokások valóságát könnyebben meg tudták ragadni, mint az alkotmányos szabadság távoli eszméit. Némileg hasonlít ehhez, hogy ötven év diktatúra után ma nagyrészt még hiányzik a civil társadalmi műveltség, s a nyelvi és kulturális hivatkozások ismét az artikulált politikai követelések pótlékaiként működnek – ezt látjuk az egykori jugoszláv tagköztársaságokban, Romániában és a balti államokban. A gyakorlatban ez ott is előfordul, ahol a hivatalos diskurzus a demokráciát és a polgárjogokat visszhangozza.

A nyelvi és etnikai követelések természetesen nem mindenhol egyformán fontosak. De helyenként, különösen az egykori Szovjetunió számos köztársaságában, az uralkodó nemzet nyelve a politikai elnyomás fő szimbóluma maradt, függetlenül a helyi nyelv státusától. A 19. században nagyrészt nyelvi kérdések körül forgott az akkori nemzeti mozgalmak küzdelme a Habsburg Birodalom német nyelvű bürokráciája, a cári birodalom orosz bürokráciája, vagy az oszmán birodalom hivatalnoki kara ellen. A függetlenségükért küzdő kis nemzetek saját nyelvüket ma is magától értetődően a szabadság nyelvének tekintik. Nagyobb a tét, mint a presztízs és a szimbolizmus. Amennyiben az uralkodó nemzet tagjai nem fogadják el a tényleges nyelvi egyenlőséget, az mindig anyagi hátrányt jelent a nem-domináns etnikai csoport számára. Az Osztrák-Magyar Monarchiában a német és magyar nyelvűek nem akarták megtanulni vagy használni a „saját” területükön

élő más etnikai csoportok nyelvét. Amikor 1918-19-ben felbomlott a Monarchia, sokan egyszercsak hivatalosan kisebbségi státusban találták magukat. Ennek ellenére, jellegzetes módon, továbbra sem akarták elfogadni a kisebb, de már domináns nemzetek – többek közt a csehek, románok és a lengyelek – nyelvét, akiknek az uralma alatt éltek. Ennek a robbanásveszélyes helyzetnek végzetes következményei lettek a Harmadik Birodalom megjelenésével. Ma is hasonló lefokozódásnak lehetünk tanúi, különösen az oroszok esetében, akik a külső köztársaságokban kisebbségi helyzetbe kerülnek a nemzeti mozgalmak által épített független államokban. A *Völkersdeutsche*, és – ha szabad ezzel a kifejezéssel élnünk – a „*Völkerrussen*” helyzete közti történelmi párhuzamok feltűnőek és nyugtalanítók.

A posztkommunista helyzet sajátossága

Mi a szerepe a nemzeti szempontból releváns társadalmi konfliktusoknak a mai körülmények közepette? Elméletileg feltételezhető, hogy nem jönnek létre, ha az érdeellentétek közvetlenül – politikai és társadalmi formában – fejeződhetnek ki. Bár ezen a téren még korlátozott a tudásunk, az azért bizonyos, hogy több ilyen jellegű konfliktus hegyeződik ki a nemzeti kérdésre. Ebből a szempontból nem is az a leggyakoribb, hogy a helyi értelmiség konfrontálódik a nómenklatúra más etnikai eredetű elitjével, mely nem hajlandó megtanulni a helyi nyelvet (ez a paradigmátikus balti helyzet). Tény, hogy a nemzeti szempontból releváns társadalmi konfliktusok zöme különbözik a klasszikus 19. századiaktól, s a tegnapi és a mai Közép-Kelet-Európa társadalmi struktúrája közti mély eltérések nyomát hordják magukon.

A térség mai helyzete sok szempontból egyedi az európai történelemben. A tervgazdaságra és a nómenklatúra uralmára épülő régi rend hirtelen eltűnt, és politikai, társadalmi irt hagyott maga után. Ilyen körülmények közt az új elit, melyek a régi rendszer alatt szereztek képzettségüket, jelenleg pedig a nemzeti mozgalom élén állnak, gyorsan a társadalom vezető pozícióiba kerültek. A nem-domináns etnikai csoport képzett rétegei hasonló célokra törtek a 19. században, de minden pozícióért az uralkodó nemzet intézményesült elitjével kellett megküzdeniük, sikerüknek pedig az volt a feltétele, hogy elfogadják a fölöttük lévő osztály hagyományos életformáját, erkölcsi rendjét és játékszabályait. Ezzel szemben ma a győon és

a hatalom legfelsőbb szintjei felé történő vertikális társadalmi mobilitás nem függ a hagyományos szokásoktól, hanem sokszor egyszerűen az egyéni vagy nemzeti egoizmus eredményének tűnik. A társadalom csúcsán keletkezett úr nagyon gyors karrierekre adott lehetőséget, és új uralkodó osztály alakul ki, melynek három fő összetevője van: a kezdő politikusok (sokan közülük szemben álltak a korábbi rendszerrel), a veterán bürokraták (ezek a régi tervgazdaság legügyesebb menedzserei) és a kialakuló vállalkozói kör (mely néha kétséges eredetű tőkével rendelkezik). Mindeddig az a harc jelenti a posztkommunista társadalom legintenzívebb érdekkonfliktusát, mely a privilegizált pozíciókért folyik ezeken a csoportokon belül és közöttük; ott pedig, ahol különböző etnikai csoportok tagjai élnek ugyanazon a területen, ez a szembenállás kelti a legnagyobb, nemzeti szempontból releváns feszültséget.

A helyzet kockázatait nagymértékben fokozza a mai és a korábbi konszolidáció másik feltűnő különbsége. A 19. században a nemzeti szempontból releváns érdekkonfliktusok jellemzően a gazdasági növekedés és a társadalmi fejlődés folyamataiból eredtek, melyek a hagyományos kézművesréteget szembeállították a modernizáló iparosokkal, a kisparasztokat a nagybirtokosokkal, a szerényebb vállalkozókat a nagy bankárokkal, akik mindannyian az egyre nagyobb méretű tortából akarták kiharítani a maguk részét. Mint tudjuk, ma az ilyen jellegű konfliktusok gazdasági pangás és hanyatlás közepette bontakoznak ki, melyben a torta egyre kisebb lesz. Ebben a helyzetben nem meglepő, ha a nemzeti mozgalmon belüli konfliktusok köre lényegesen tágabb, mint a múltban. Ennek az az egyik következménye, hogy nemigen lehet egyetlen nemzeti programról beszélni, hiszen széles spektrumon helyezkednek el azok a politikai álláspontok, melyeket a jelenlegi pártok, még a (hitelesen) „nacionalista”, de módszereikben és céljaikban olykor nagyon is eltérő pártok programjai képviselnek. Ugyanakkor a társadalmi kommunikáció minőségileg magasabb szintje, amit a modern elektronikus média biztosít, lehetővé teszi, hogy a nemzeti agitálás sokkal gyorsabban alakuljon át tömeghangulattá. Nagyobb a lehetősége a nép manipulációjának, s annak, hogy nemzeti érdekeket találjanak ki ott, ahol nem erről van szó. Közép-Kelet-Európában a tömegkommunikációs eszközök ellenőrzése életbevágó a hatalmi harcban, szakszerű használatuk rendkívüli hatalmat ad azok kezébe, akik ellenőrzik. És ezzel még nem is tekintettünk át minden következményt.

A mai helyzetben van még egy különbség, amely ellensúlyozó hatást fejthet ki. A 19. században a nemzeti mozgalom, a nemzetépítés folyamata, valamint a nacionalizmus is közös jelenség volt mindenütt Európában. Közép-Kelet-Európa új nemzeti mozgalmi ezzel szemben olyan pillanatban lépnek színre, amikor az európai integráció gondolata történelmi valósággá vált a kontinens nyugati részén. Nagy vita folyik akörül, hogy ez milyen formát öltjön. Két szembenálló irányzat vitatkozik az EU alkotmányos jövőjéről: az egyik olyan kontinenssé tenné Európát, ahol nem számít az állampolgárok etnikai hovatartozása, míg a másik ragaszkodik a hagyományos etnikai identitásokhoz, és különálló nemzetállamok egységeként építené fel Európát. Függetlenül e nézeteltérés kimenetelétől, nem hagyható figyelmen kívül, hogy az egykori kommunista zónában az összes nemzeti mozgalom mindenkor vezetői kifejezik abbéli kívánságukat, hogy belépjenek az egyesült Európába. Ebből a szempontból a csoportidentifikáció kétféle, egymást kiegészítő folyamatáról beszélhetünk Közép-Kelet-Európában: az egyik a nemzeti, mely a térség különböző etnikai csoportjainak történelmi tapasztalatán alapul, és a fent leírt konfliktusokat gerjeszti, a másik az európai, mely új távlatokat és reményeket tükröz. Amennyiben a klasszikus nemzeti mozgalom periodizációjának fogalmait az európai integrációra alkalmazzuk, Nyugat-Európában minden bizonnyal a B szakasz sikeres második fázisát találunk, míg Közép-Kelet-Európában csak a B szakasz kezdete lenne látható; itt egyébként is fontos, hogy megkülönböztessük az oppor­tunista nyilatkozatokat (melyek csak gazdasági érdekből hivatkoznak az európai ideálokra) a valódi kulturális, politikai aspirációktól.

Perspektívák vagy katasztrófa?

Vajon mi lesz a korábbi kommunista zóna új nemzeti mozgalmainak a hatása a kontinens egészére? A most zajló tragikus folyamatok túlságosan is nyilvánvalóvá teszik a helyzet veszélyeit azon a területen, amit tegnap még Jugoszláviának hívtunk. Ahol kizárólagosan a nemzet etnikai sajátosságaira összpontosítanak, hamar feléled – a szó valódi értelmében vett – nacionalista politizálás. Amikor ez a dinamikus erő elszabadul, a moralizáló vagy humanista megközelítésmódok jellemzően hiábavalónak bizonyulnak, nem azért, mert követők tehetségtelenek lennének, hanem mert az új mozgalmak, ha egyszer tömeges jellegűvé válnak, sem racionális érvekkel nem

téríthetők más irányba, sem politikai erővel nem nyomhatók el (ez még radikalizálhatja is őket), ahogy azt az elődeikről szerzett tapasztalat mutatja. Mennyire fenyegeti ez az integrációt, sőt, az európai stabilitást?

Köztudott, hogy a térségben a klasszikus nemzeti mozgalomnak az volt a legsúlyosabb következményük, hogy hozzájárultak az első világháború kitöréséhez. Ma a közép-kelet-európai „új nacionalizmusok” bírálói a fatális eseménysorozat ismétlődésének veszélyére figyelmeztetnek. Arról azonban elfeledkeznek, hogy lényegében a nagyhatalmak nacionalista politikája vezetett a háborúhoz – a kisállamok és nacionalista politikusaik konfliktusai jóformán alig jelentettek többet, mint hogy gyújtóanyagot adtak a nagyhatalmak kezébe. A mai „etno-nacionalizmus” jelensége kis etnikai csoportokra vagy nemzetekre korlátozódik, és nemzetközi szinten távolról sincs jelentős súlyuk. Az általuk kiváltott konfliktusok csakugyan a regionális instabilitás tényezői, de nem veszélyeztetik ugyanúgy Európa békéjét, mint a századfordulón, vagy legalábbis addig nem, míg egyik nagyhatalom sem akar hasznot húzni belőlük. Jelenleg ennek igen távoliak a kilátásai, hiszen Oroszország kivételével minden jelentős európai állam az Európai Közösségbe tömörül. Mindazonáltal nem lenne bölcs dolog teljesen figyelmen kívül hagyni azt a lehetőséget, hogy a vezető nyugati államok ilyen téren érdekelt politikusai vagy pártjai az új nemzeti mozgalmak kihasználásával tághatják befolyási szférájukat. Volt, aki így értelmezte a németek szlovéniai és horvátországi kezdeményezéseit. Ugyanakkor van egy másik probléma is, mely ma a térségben kísért, és inkább a két világháború közti időszakra emlékeztet, mint a múlt századra: a kisebbségek helyzete a posztkommunista államokban. Ezek a kisebbségek két típusba sorolhatók. Az egyikbe a viszonylag kompakt területen, más nemzet által dominált államban élő etnikai csoportok tartoznak, akik egyúttal a határ túloldalán élő nemzethez is tartoznak: például a szlovákiai és erdélyi magyarok, a morvaországi lengyelek, az észtországi oroszok, a koszovói albánok. A másik csoporthoz azok az etnikumok tartoznak, amelyek nem saját országukban és szétszórtan élnek, mint a magyarországi szlovákok és németek, a szerbiai románok, a macedóniai törökök, és mindenütt a cigányok. Mindkét esetben keletkezhetnek olyan kisebbségi mozgalmak, melyek formailag a nemzeti mozgalmakra hasonlítanak, de azzal a lényeges különbséggel, hogy független nemzetállamot nem remélhetnek. Ezeknek a mozgalmaknak az lehet a fő céljuk, hogy politikai autonómiát szerezzenek vagy határrevíziót érjenek el. Célki-

tűzéseik adott esetben persze nagyobb robbanásveszéllyel járhatnak, mint az új nemzeti mozgalmak saját céljai.

Végezetül fel kell tennünk a kérdést: a 19. századi Európa klasszikus nemzeti mozgalmairól szerzett tudásunk alapján mit tekinthetünk megváltoztathatónak, és mit megváltoztathatatlanak az új mozgalmak dinamikájában? Tegnap és ma is minden nemzeti mozgalomnak alapvető előfeltétele a régi rend mély válsága, ami legitimitásának, az őt fenntartó értékeknek és érzelmeknek a csődjével jár. A jelenlegi mozgalmak esetében ez a válság gazdasági depresszióval és széles körű társadalmi hanyatlással jár együtt, melyek növekvő népi elégedetlenséget keltenek. De mindkét időszakban van a helyzetnek egy harmadik döntő tényezője: a néptömegek politikai kultúrájának és tapasztalatának alacsony szintje. A három feltétel, vagyis a társadalmi válság, a gazdasági recesszió és a politikai tapasztalatlanság egybeesése specifikus jelenség a mai helyzetben, hatásait pedig felerősíti a társadalmi kommunikáció egyre nagyobb sűrűsége és gyorsasága. Amikor a hatalmi rendszer – az abszolutizmus, illetve a kommunizmus – egyfajta liberalizálódáson ment át, elkerülhetetlenek lettek a rendszerrel szembeni társadalmi és politikai mozgalmak. Ezek akkor váltak nemzetivé, ha két további tényező is közrejátszott: a teljes nemzeti élet valós hiányosságainak, valamint az egyenlőtlen fejlődéssel járó, számottevő feszültségek megléte, melyek nemzeti konfliktusként artikulálódhattak. Ha ezek a nemzeti mozgalmak tömeges jelleget öltenek, a kormányzati tiltás vagy az erő alkalmazása nem tarthatja fel őket, sem a múlt században, sem jelenleg. Az iskolai állampolgári nevelés, a média és a foglalkoztatottságban ésszerű etnikai arányokat biztosító hivatalos intézkedések ma legfeljebb másfelé téríthetik őket, abba az irányba, amit „európainak” vélünk. Ezeknek az intézkedéseknek jól látható korlátai vannak. A jelenlegi helyzetben rejlő veszélyek egyetlen igazi orvossága sajnos a leginkább utópisztikus: a térség gazdasági válságának megoldása, az új prosperitás eljövetele.

Fordította Erdősi Péter

JEGYZETEK

- ¹ Lásd a szerző két munkáját: *Social Conditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*. Cambridge, 1985, és *Narodni Hnutí v Evropě 19. Století*. Prága, 1986.
- ² A „nacionalizmus” fogalma meglehetősen későn honosodott meg a tudományos nyelvhasználatban; valószínű, hogy Carlton Hayes amerikai történész munkássága, különösen a *Historical Evolution of Modern Nationalism* (New York, 1931) előtt nem volt elterjedt. A Kemiläinen *Nationalism. Problems concerning the Word, the Concept and Classification* (Jyväskylä, 1964) című vizsgálatából kiderül, hogy a két világháború között még ritkán használták Európában. E. Lemberg volt az első jelentős európai tudós, aki szisztematikus elemzés keretében élt a fogalommal: *Der Nationalismus*. 2 kötet, Hamburg, 1964.
- ³ Ha összevetjük, hogy hány nemzeti mozgalom fordul elő a 19. századi Nyugat- és Kelet-Európában, körülbelül ugyanilyen számot kapunk, de változnak az arányok, ha azt a kérdést tesszük fel, hogy hány autonóm középkori kultúra integrálódott vagy szűnt meg az egyes régiókban. Nyugaton ugyanis csak néhány ilyen kultúra maradt fenn, és képezte a későbbi nemzeti mozgalmak alapját, ami másokról (alnémet, arab, provanszál stb.) nem mondható el. A nyugati monarchiák általában véve sikeresebben asszimilálták a „nem állami” kultúrákat, mint a Habsburg, a Romanov vagy az Oszmán Birodalom.
- ⁴ Voltak olyan nemzeti mozgalmak, melyek igen korán célul tűzték ki a függetlenséget – például a norvég, a görög és a szerb –, de mások csak később jutottak el ideig, az első világháború kivételes körülményei között – ilyen a cseh, a finn, az észti, a lett és a litván mozgalom –, míg olyanok is akadnak – a szlovén vagy a belorusz –, amelyek meg se fogalmazták ezt a célt. A katalán eset élő példa arra, hogy még egy erőteljes nemzeti mozgalom sem mindig áll elő a független állam követelésével.
- ⁵ Ld. *Nations and Nationalism*. Oxford, 1983, több helyen.
- ⁶ Ld. Deutsch művét: *Nationalism and Social Communication*. Cambridge, Mass., 1953. Más kutatók is hangsúlyozták, hogy szem előtt kell tartani a társadalmi kommunikáció fontosságát a nemzeti érzés megértése érdekében, de nem vették át Deutsch szemléletét, terminológiáját. Ld. például Benedict Anderson: *Imagined Communities. Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*. London, 1983, és 1991-es bővített kiadása.
- ⁷ Otto Bauer értette meg először, hogy milyen kapcsolat fűzi a nemzetépítés folyamatát a társadalom általános kapitalista átalakulásához; O. Bauer: *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*. Bécs, 1907.
- ⁸ A nyugati szakirodalom nem elemzi ezt az esetet; ld. J. Tomaszewski: *Zdziejów Polesia 1921-1939*. Varsó, 1963, 25, 32. o. skk.

- ⁹ E nemzeti szempontból releváns konfliktus jelentőségére először *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegungen bei den kleinen Völkern Europas* (Prága, 1968) című könyvemben mutattam rá. A nem foglalkoztatott értelmiségiek problémájának további, részletes elemzését ld. A. D. Smith: *The Ethnic Revival in the Modern World*. Cambridge, 1990.
- ¹⁰ Mivel a problémával foglalkozó esettanulmányok hiányoznak, Eric J. Hobsbawm nem tudta elemezni a C szakasz társadalmi strukturáját legújabb könyvében: *Nation and Nationalism 1789-1945*. Cambridge, 1990. (*A nacionalizmus kétszáz éve*. Budapest, 1997, Maecenas.)
- ¹¹ Részeredményeket közöltem egy tanulmányomban, Miroslav Hroch: *Das Bürgertum in den nationalen Bewegungen des 19. Jahrhunderts – ein europäischer Vergleich*. In Kocka, Jürgen (szerk.): *Bürgertum in 19. Jahrhundert*, 3. kötet. München, 1988, 345. o. skk.
- ¹² A könnyelmű reakció tipikus példáját találjuk W. Kolarznál: *Myths and Realities in Eastern Europe*. London, 1946.
- ¹³ *Die bürgerliche Belletristik als Vermittlerin des bürgerlichen Geschichtsbewusstsein: deutsches und tschechisches Geschichtsbild im Vergleich*. Bielefeld, 1987, ZIF
- ¹⁴ A pszicho-geográfáról mint a nemzeti identitás tényezőjéről ld. F. Barnes (szerk.): *Us and Them: The Psychology of Ethnonationalism*. New York, 1987, 10. o. skk.
- ¹⁵ A „Keleten” és „Nyugaton” jelenleg zajló nemzeti mozgalmak jóval kevésbé hasonlíthatók össze ma, mint 1918 előtt. A nyugati nemzeti mozgalmak (például a katalán, baszk, walesi, breton és a skót) tipikus módon még mindig a C szakasznál tartanak, vagy a 19. században kezdődött B szakasznál, míg a keleti mozgalmak többsége (például a cseh, észt, litván és lengyel) szert tett a nemzeti függetlenség-re az első világháború után, mások pedig (például a belorusz és az ukrán) most kezdik újra a félbeszakadt B szakaszt vagy (mint a szlovák és a horvát esetben látjuk) C szakaszt.

KISEBBSÉGPOLITIKA ÉS ÁLLAMPOLGÁRSÁG

CONSTANTIN IORDACHI

Állampolgárság és nemzeti identitás Romániában

– történeti áttekintés –

Az utóbbi időben felélénkült a tudományos érdeklődés az állampolgárság fogalma iránt; politológusok és történészek, antropológusok és szociológusok végeztek interdiszciplináris kutatásokat a témában.¹ A posztkommunista és a Maastricht utáni korszak társadalmi és politikai változásai arra készítették a tudósokat, hogy felülvizsgálják az állampolgárság elfogadott definícióit, és ezen nézetek összefüggését az identitás, a civil társadalom és a demokrácia fogalmaival. Jóllehet – amint arra Brian S. Turner helyesen mutatott rá – az állampolgárság kérdésével foglalkozó tudományos munkák korpusza egyre növekszik, de ezek túlnyomóan elméleti nézőpontból tárgyalják a témát, viszont az állampolgárság intézményének története mindmáig kevésbé kutatott terület maradt.²

E tanulmányom célja a román állampolgári törvénykezés 1866-tól napjainkig terjedő történeti áttekintése, melyben a romániai állampolgárság intézményének történeti gyökereire, a román állampolgárság-felfogás jellegzetességeire, valamint az állampolgárság és az államiság kialakulása, az identitás kifejlődése, valamint a köz- és magánélet szerkezeti felépítése között fennálló kapcsolatokra összpontosítok. Különös figyelmet szentelek a román állampolgárságból kizárt társadalmi, etnikai és nemi csoportoknak, ezen csoportok emancipációs stratégiáinak és az uralkodó nemzeti ideológiához fűződő viszonyuknak.

Az állampolgárság átfogó tanulmányozása igen nagy horderejű elméleti és módszertani kihívást jelent. Az állampolgárság fogalma a dolgok rendkívül széles kérdéskörét foglalja magába: jogok és kötelességek összességére, egy modern intézményre, filozófiai eszmére és erkölcsi ideálra stb. utalhat. Az állampolgárság minden egyes meghatározása egymással versengő felfogásokat foglal magába, viszont egyike sem fogadható el mint az állampolgárság igazi jelentése. Következésképpen, az állampolgárság „lényegénél fogva vitatott fogalom”, amelynek jelentése sosem állandó, hanem ugyanúgy változik, mint a társadalmi és politikai jelenségekhez kötődő szerepe³. Ezzel a problémával küzdve e tanulmányban Charles Tilly relacionális, kulturális, történelmi és feltételes állampolgárság-definícióját használom fel. Tilly szerint az állampolgárság egyszerre 1) *kategória*, amely „a jogalanyoknak azt a körét – állampolgárokat” – jelöli, akiket az általuk élvezett kiváltságos helyzet fűz egy bizonyos államhoz”; 2) *kötöttség*, amely „a jogalany és az állam közötti, mindkét félt kötelező kölcsönös viszonyt” jelöli; 3) *szerep*, amely magába foglalja a jogalany másokhoz fűződő kapcsolatait, amelyek a jogalanynak az államhoz fűződő viszonyától függenek; és végül 4) *identitás*, amely az előző három dolog tapasztalatára és közéleti reprezentációjára vonatkozik⁴. Az állampolgárságnak ez az instrumentális meghatározása az államot egymástól elkülönülő és eltérő (céloktól vezérelt) cselekvő alanyok összességének tekinti, nem pedig egységes és oszthatatlan jogalanynak, és figyelembe veszi az állampolgárság különféle társadalmi kategóriákra, szerepekre és identitásokra gyakorolt hatását. Ez a meghatározás tehát a jogalanyok/szereplők tömegével számol, továbbá az állampolgársághoz kapcsolódó viszonylatokkal és területekkel is foglalkozik, és a kutatás fókuszát az állampolgárság formális-jogi aspektusáról „az állami gyakorlat és az állam és állampolgár interakciójára” helyezi át⁵. Következésképp egyetemes, eleve adott státus helyett az állampolgárságot tranzakciók folyamatos sorozatának, „az állami ágensek és nemek, fajok, nemzetiségek és más társadalmilag konstruált kategóriák tagjai közötti kölcsönösen fellépő igényeknek tekinti⁶. Ezen az alapon különbséget tehetünk az állampolgárság többszörös (multiple) és hierarchikus formái között, a jogalanyok speciális társadalmi helyzetéből fakadó szerep és egyfajta kötelék között, amely az államhoz fűzi őket.

Állampolgárság, nemzet- és államépítés Romániában 1886-tól 1918-ig

Az egy évszázados példátlan társadalmi-politikai izolációt a Moldvai és Havasalföldi Fejedelemségben a 19. század első felében az intenzív fejlődés korszaka váltotta fel. A „westernizációs” folyamat fontos lépése volt a modern állampolgársági törvénykezés bevezetése. Ez a folyamat az Oszmán Birodalommal szemben a megyék autonómiájának megerősödéséhez, a közigazgatás fejlődéséhez és további centralizációjához, valamint az állampolgárok és a külföldiek formális jogi elhatárolódásához vezetett. Az első szakaszban a kezdeti lépés az volt, hogy a fejedelemségek első modern polgári törvénykönyveiben, a *Legiuirea Caragea*-ban Havasalföldön és a *Codul Calamachi*-ban Moldvában, kísérletet tettek az alattvalók homogenizációjára. Később a *Szervezeti Statútumok (Regulamentul organic)*, a dunai fejedelemségek első alkotmánya – melyet az 1829-től 1834-ig terjedő orosz megszállás alatt fogadtak el – fektette le a modern román állampolgársági doktrína alapjait. A *Szervezeti Statútumokban* szentesítették az alapelvet, amely szerint a moldvaiak és a havasalföldiek azonos állampolgársággal rendelkeznek. Ráadásul szigorú szabályozást vezettek be a honosítás kapcsán, és a zsidó közösségeket kirekesztették az állampolgári és politikai jogokból. Végül 1859-ben – Moldva és Havasalföld egyesülésével – a román nemzetállam megalakulása újabb jelentős változásokat hozott az állampolgárság-felfogásban. Ezeket az elveket a román polgári törvénykönyvben és az 1866-os román alkotmányban fektették le. A romániai állampolgársági törvénykezés – amely mintájául az 1804-es Code Napoleon, illetve az 1831-es belga alkotmányt tekintette –, először egyetlen jogi keretben egyesítette az állampolgárság néhány világosan elkülöníthető aspektusát. Eszerint az állampolgárság egyrészt azt jelenti, hogy az illető polgár egy állam tagja (*Staatsangehörigkeit*); másrészt, hogy az illető polgár politikai jogokkal rendelkezik és más állampolgárokkal egyenlő (*Staatbürgerschaft*). A következőkben az állampolgári törvénykezés ezen két fő aspektusával foglalkozom.

I. 1. Az állampolgárság (Staatsangehörigkeit) a román állampolgárság-felfogásban

Az állampolgárság (*Staatsangehörigkeit*) tekintetében a román felfogás a nemzet politikai, illetve etno-kulturális meghatározása között ingadozott. Ennek tudható be, hogy a Havasalföldön az 1848-as forradalom programja a francia liberális politikai modellt követte, melynek alapelve volt a „politikai értelemben vett állampolgárság dominanciája a nemzethez tartozás felett”.⁷ A program azt tűzte ki célul, hogy a népszuverenitáson, a törvény előtti egyenlőségen és az állampolgári jogokon és szabadságon alapuló parlamentáris köztársaságot hozzon létre. Rendelkezett ezenkívül még a zsidóság emancipációjáról és a cigányság rabszolgasorból történő felszabadításáról. Ezt a túlnyomóan politikai jellegű koncepciót később egyfajta *risorgimento* jellegű nacionalizmus és a modernizációval szembeni mélyről jövő ellenállás állította nehézségek elé. Hosszútávon mindez a nemzet etno-kulturális felfogásához vezetett, amelyet a román állampolgári törvénykezés szentesített. Ebből kifolyólag az 1865-ös román polgári törvénykönyv szerint automatikusan megkapta a román állampolgárságot a román férfi házasságból született gyermeke, valamint az az idegen nemzetiségű nő, akit román férfi vett feleségül, amennyiben az igazolta, hogy lemondott előző állampolgárságáról, és az volt a kívánsága, hogy román állampolgárnak nyilvánítsák.⁸ Az 1866-os alkotmány harmadik cikkelye kikötötte, hogy „román területet nem lehet idegen lakossággal benépesíteni”, míg a kilencedik cikkely a következőképpen hangzik: „bármely államból származó román személy, tekintet nélkül állandó lakhelyére, azonnal politikai jogokhoz juthat, ha azt a parlament megszavazza”.⁹ A *ius sanguinis* elve tehát a román állampolgárság megszerzésének kizárólagos alapját képezte; ráadásul a szomszédos országokból származó román nemzetiségűek („*români de origină*”) azonnal elnyerték az állampolgárságot, anélkül, hogy alávetették volna őket a honosítási eljárásnak. Ez a későbbi kikötés érzékeltette a román nemzetállam etnikai határainak lezáratlanságát, és legitímálta azt az irredenta politikát, amely arra törekedett, hogy beolvassza az Osztrák-Magyar Monarchia, Oroszország és a Balkán területén élő románokat. Ezzel ellentétben – a disszimiláció szellemében – az állampolgári törvénykezés *ius solis* komponense úgyszólván teljesen hiányzott: a román állampolgárság elnyeréséhez semmi köze nem volt annak, hogy az illető román területen született vagy

megszakítás nélkül ott tartózkodott. Egyetlen esetben tett kivételt a törvény: ha elhagyott újszülöttekről volt szó, akikről – minthogy román területen találták őket –, feltételezték, hogy román szülők gyermekei, és így román állampolgároknak nyilvánították őket. A román állampolgársági törvénykezés tehát nem követte a francia asszimilatív modellt, mely a *ius sanguinis* elvet erőteljes *ius solis* komponenssel egészítette ki. Erőteljes hasonlóságot mutatott viszont a „tisztán” *ius sanguinis* elvén alapuló törvénykezés német és orosz példáival. Ez a lényeges változás, amely a román állampolgárság-felfogásban bekövetkezett, fontos gyakorlati következményekkel járt. A román állampolgárság ilyen intézménye jelentős különbséget eredményezett az ország teljes lakosságának és az állampolgárok sokkalta korlátozottabb csoportjának lélekszáma között: 1876-ban a 4 800 000-es lakosságból körülbelül 700 000 volt az állampolgársággal nem rendelkező lakosok száma, s ez az összlakosság 14 százalékát tette ki.¹⁰ A század vége felé ezt a különbséget tovább növelte, hogy Románia emigrációs célszáddá vált: nem hivatalos becslések szerint ebben az időben az ország idegen lakossága évenként átlagosan 20 000 bevándorlóval gyarapodott, azaz 1000 lakóra 4–5 bevándorló jutott.¹¹ Amint azt Roger Brubaker irányadó elemzésében – melyben összehasonlította a francia és német állampolgárság intézményét és bevándorlást – felvetette, ezt a helyzetet általában az okozza, hogy az állampolgárságot anyagi érdekeik körülbástyázását szolgáló politikai eszközként használják.¹² A romániai állampolgári törvénykezésnek két módszere volt e „védőbástya” létrehozására. Az egyik az 1866-os alkotmánynak azon közkeletűen elfogadott alapelvein nyugodott, amely kizárta a külföldieket a politikai jogok gyakorlásából (6. cikkely).¹³ Ehhez hozzá kell tenni, hogy a politikai jogok Romániában a privilégiumok kiterjedt körét érintették, mint például a földbirtokhoz való jogot és az állami hivatali apparátusban való elhelyezkedés lehetőségét (13. cikkely). A másik módszer pedig az volt, hogy a román politikai elit különleges politikájával közvetlen kapcsolatot teremtett az állampolgárság és bizonyos civil jogok és gazdasági tevékenységek gyakorlásának joga között, s ezzel messze túllépett a politikai jogok zárolásának „rutinján”. Ily módon az állam kihasználta azt a tulajdonságát, hogy egyszerre tagsági és területi szervezet: noha a politikai közösségben való részvétel lehetőségét a román etnikum tagjai számára tartotta fenn, a teljes lakosság az állam területi fennhatósága alá tartozott. A román állampolgári törvénykezés e célból *de facto* két fajtáját határozta meg a honosításnak:

a „korlátozott honosítás”-t, amely letelepedési jogot adott, s virtuálisan román alattvalóvá tette az ország valamennyi állandó lakosát, valamint a „széles körű honosítás”-t, amely a politikai jogok teljes körét biztosította.¹⁴ Ez a megkülönböztetés hatékony eszköz volt az állam kezében ahhoz, hogy a kötelesek teljesítését számon kérje a lakosságtól, úgy, hogy közben az állampolgárságból fakadó jogokat megvonja tőlük.

Ide illő példa a katonai szolgálatra vonatkozó törvény. Az 1876-ból és 1882-ből származó, hosszú időn keresztül változatlan sorozási törvények katonai szolgálati kötelezettséget írtak elő minden román területen élő más nemzetiségűnek „aki nem idegen ország alattvalója”, és ennek megfelelően „az ország minden lakosának”. Ezen kívül az állampolgársággal nem rendelkező lakosság katonai kötelezettsége jogi státusától teljesen független volt, eltekintve egyetlen esettől, a nagy katonai konfliktusokban való részvételtől. 1879-ben 883 zsidó katonának adományoztak állampolgárságot, mert a román hadseregben harcoltak az 1877–1878-as függetlenségi háborúban. Azok a zsidó katonák viszont, akik a második balkáni háború idején (1913) Bulgáriában részt vettek a román hadjáratban, csak 1918-ban nyerték el az állampolgárságot.¹⁵ Sőt, a katonaság által nyújtott, felfelé irányuló társadalmi mobilizáció lehetőségét kifejezetten megtagadták az állampolgársággal nem rendelkező katonáktól; az 1875-ös és 1910-es törvények például megtiltják számukra, hogy tiszti rangot szerezzenek¹⁶.

I. 2 Az állampolgársági gyakorlat: az állampolgársághoz fűződő jogok és kötelezettségek

A román állampolgársági törvénykezés jogok és kötelezettségek széles körét kapcsolta az állampolgársági státushoz. Először is, ami a politikai részvételt illeti, az 1866-os alkotmány parlamentáris politikai rendszerű alkotmányos monarchiát vezetett be. Az alkotmány gondoskodott a különböző hatalmi ágak szétválasztásáról: a kétkamarás parlament és a fejedelem gyakorolta a törvényhozó hatalmat (33. és 113. cikkely); a kormány és a fejedelem együttesen a végrehajtó hatalmat (35. cikkely); valamint független bírósági rendszer a bírói hatalmat. Az alkotmány biztosította az alapvető szabadságjogokat is: a népszuverenitást, a képviseleti kormányzatot, a sajtószabadságot, a gyülekezési és lelkiismereti szabadságot, az állami oktatáshoz való

jogot; valamint kimondta a magántulajdon szentségét és sérthetlenségét (lásd az 5., 21., 23., 24., 26. és 31. cikkelyt).

A liberális ideológiai elkötelezettség ellenére a gyakorlatban a parlamenti képviseleti rendszert alapvető választási egyenlőtlenségre alapozták. Az alkotmány a politikában való részvételt csak a vagyonos, tanult felnőtt férfiak számára biztosította. Azokat a szavazókat, akik a képviselőház (a parlament alsóháza) tagjait választották, négy részre, testületre osztották: ezek a szavazók egyfelől a nagy- és középbirtokosok képviseletét biztosították (az I. és II. testület az összes szavazó 1,5 százalékát képviselte, viszont küldöttek százalékát választotta), valamint a városi középosztályt és a foglalkozási csoportok (a III. testület a szavazók 3,5 százalékát képviselte, ellenben a küldöttek 38 százalékát választotta). A szavazók fennmaradó 95 százalékát egy testületbe (IV) sorolták, amely a képviselőknek csupán a 21 százalékának megválasztására volt jogosult. Ezen a csoporton belül minden ötven állandó jövedelemmel nem rendelkező, műveletlen szavazónak (91 százaléka a szavazóknak) egyetlen képviselője volt, aki a második fordulóban közvetlen szavazati joggal rendelkezett¹⁷. Még ennél is korlátozottabb volt azoknak a szavazóknak a köre, akik a szenátus képviselőit választották meg, az összes szavazónak mindössze 2 százalékát tette ki ez a réteg, melybe kizárólag a nagybirtokosok és a nagypresztízsű foglalkozási kategóriák tagjai tartoztak.

A politikai részvétel szempontjából az 1866-os román alkotmány tehát azt a jellegzetességet örökölte, amelyet Jürgen Habermas a polgári demokratikus ideológia *ambivalenciájának* nevezett. Az alkotmány elméletileg a mindenki számára nyitott, egyetemes állampolgárság-meghatározás mellett foglalt állást. A gyakorlatban viszont az egységes, univerzális, az egyenlőséget céljául kitűző állampolgársági státus helyett a hierarchikus és a több-rétegű állampolgárság intézménye valósult meg. A parlamenti képviseleti rendszerben lényeges különbség jelentkezett az aktív és passzív politikai részvétel között: a nagybirtokosoknak két szavazatuk volt (egy a szenátusi, egy a képviselőházi választáson), míg a parasztok egyetlen, közvetett szavazattal rendelkeztek. Mindemellett a társadalom peremén ott voltak a további kirekesztett csoportok: az 1866 és 1919 közötti időszakban a nőktől, illetve a nem-keresztény lakosságtól (főként a zsidóságtól), 1878-tól pedig Dobrudza lakosságától is megtagadták az érdemi állampolgársági és politikai jogokat.

A következőkben különös figyelmet szentelek az állampolgárságból kizárt társadalmi – etnikum, vallás és nem szerint elkülönülő – csoportok jogi státusának, ezen csoportok emancipációs stratégiáinak és az uralkodó nemzeti ideológiához fűződő viszonyuknak.

I. 3 A „hovatartozás” joga: az állampolgársággal nem rendelkezők emancipációja Romániában 1866 és 1919 között

Az első nagy etnikai-vallási csoport, amelyet kirekesztettek az állampolgárság intézményrendszeréből, a zsidóság volt. A 18. században a román törvénykezés támogatta az országban született zsidóság társadalmi és politikai integrációját, s csak a frissen bevándorolt zsidóságtól tagadta meg az integrációt. 1831-ben viszont a *Szervezeti Statútumok* rendelkezései eltörölték azt a jogi állapotot, mely szerint az országban született zsidók kiváltságokat élveztek, s ehelyett a zsidóság egészét idegenként kezelték.¹⁸ 1859 és 1866 között a román törvénykezés francia példát követő modernizációja a zsidóság politikai emancipációjának kedvezett. Az 1864-es román polgári törvénykönyv (8., 9. és 16. cikkely), csakúgy, mint az 1866-os alkotmány egyik első tervezete az országban született zsidóság teljes politikai emancipációjáról rendelkezett. A moldvai bojároknak az alkotmányozás időszaka alatti, 1866 kezdetére eső – a fővárosban antiszemita megmozdulásokkal kísért – hatékony lobbyjának köszönhetően az alkotmány 7. cikkelyének végső szövege a következőképpen szól: „csak keresztény külföldiek honosíthatóak.” 1866 szeptemberében a román kormány határozata ismét megszüntette a különbségtételt az országban született és a külföldi zsidóság között, és ez az alapelv azután a honosítási politika sarokkövévé vált. Következésképp a zsidó lakosság egészét kizárták az állampolgárságból, még akkor is, ha valaki közülük Romániában született és ősei több generáció óta éltek már Romániában.

Minek a számlájára írható ez, a zsidóság jogi státusában bekövetkezett deliberalizáló fordulat? Az antiszemita törvénykezést Romániában bizonyára gazdasági és vallási indítékok sajátos kombinációja váltotta ki, de a zsidóságnak az állampolgárságból való kirekesztésére azért mégiscsak döntően gazdasági okok miatt került sor.¹⁹ A 19. század második felében tömegesen áramlottak a ritkán lakott cári területekről Észak-Moldvába a jiddis-ajkú askenáziak, s ezzel 1899-ben a zsidóság aránya Moldvában az összlakossá-

gon belül 10,5 százalékra emelkedett és a főváros, Iași népességének 51 százaléka zsidó volt²⁰. Ráadásul a zsidó népesség jelentős gazdasági szerepet töltött be: 1899-ben a zsidóság Románia össznépességének 4,4 százalékát tette ki, de a kereskedőknek 21 százaléka, a kereskedelmi ügynököknek 39 százaléka a zsidóság köréből került ki, és a nagyiparba fektetett tőkének körülbelül 19,5 százalékát birtokolták²¹.

Ez a helyzet etnikai szegregációhoz és az erőforrásokért való küzdelemhez vezetett Észak-Moldvában, és széles körben antiszemita előítéleteket gerjesztett, amit a román politikai elit ügyesen fordított a maga hasznára. A román politikai elit úgy beszélt a fontos területek zsidó domináciájáról, mint olyan jelenségről, amely sérti a román nemzeti érdekeket. A zsidó gazdasági elit megnyirbálása érdekében 1866 és 1919 között a román kormány több mint kétszáz adminisztratív rendeletet bocsátott ki, amelyek eltiltották a zsidókat a vidéken való letelepedéstől, mezőgazdasági terület birtoklásától és bizonyos szakmáktól, illetve gazdasági tevékenységektől, úgy mint a jogászságtól (1864 és 1884), gyógyszerészettől (1910), szállodaműködtetéstől, dohány- és italkereskedéstől (1873 és 1887), szerencséjáték-szervezéstől stb.²² Ezen szakmák és tevékenységek vagy magának a román állam, vagy a román nemzetiségűek privilégiumai maradtak.

Az alacsonyabb rendű jogi státusz megváltoztatta a zsidóság társadalmi összetételét és befolyásolta emancipációs stratégiáját. A zsidó szervezetek a romániai politikai elit hajthatatlanságába ütköztek, és Románia hatalmilag gyenge nemzetközi helyzetéből próbáltak előnyt kovácsolni, annak érdekében, hogy emancipációjukat külső erők bevonásával kényszerítsék ki. Erőteljes lobbyjuknak köszönhetően a berlini egyezmény (1878 júliusa) 44. cikkelye Románia függetlenségének diplomáciai elismerését ahhoz a feltételhez kötötte, hogy a nem keresztény vallású alattvalói állampolgárságot kapjanak. 1879-ben a román alkotmányt a berlini egyezménnyel összhangba hozva módosították: a 7. cikkelyt, amely a nem keresztény személyeket kizárta a honosításból, a következőképpen változtatták meg: „a vallási meggyőződés és felekezeti különbözősége nem lehet akadálya Romániában sem a polgári és politikai jogok megszerzésének, sem pedig ezen jogok gyakorlásának.”²³ A liberalizáció csupán látszólagos volt: a törvény módosítása a *kollektív* emancipáció helyett csak az *egyéni* honosításra kínált lehetőséget. A honosítás folyamatát számos megszorítás nehezítette: „kizárólag a törvényhozó hatalom” hagyhatta jóvá, legalább kétharmados szavazati többség-

gel (8. cikkely). Ez a folyamat messze nem volt pusztá formalitás. A honosítás egyéni eseteit a parlament hosszadalmasan tárgyalta, és a kedvező döntések száma elenyésző volt: az 1878 és 1911 közötti időszakban a kérvények száma több ezerre becsülhető, de ezek közül csupán 183-at fogadtak el.²⁴ Az első világháborúig tehát a román politikai vezetés megtagadta a zsidóságtól a teljeskörű állampolgári és politikai emancipációt. Jogilag az alacsonyabb rendű „letelepedett” státusban maradt a román zsidóság, azaz: Románia területén élt, adózott, katonai szolgálatot teljesített, viszont jelentős állampolgári és politikai jogokat nem élvezhetett. 1912-ben mindössze 4668 zsidó állampolgára volt Romániának, ez az ország teljes zsidó népességének 1,9 százalékát tette ki. Ehhez képest a teljes zsidó lakosság 95,8 százaléka, azaz 228 430 fő állampolgársággal nem rendelkező zsidó alattvaló volt, a teljes zsidó lakosság 3,3 százaléka, azaz 7 987 fő pedig külföldi védelem alatt állt.²⁵

A román hatóságok kérlelhetetlen magatartásával szembesülve számos zsidó döntött az Egyesült Államokba vagy Nyugat-Európába való kivándorlás mellett, s ez azt eredményezte, hogy a zsidóság Románián belüli aránya 1912-re 4,5 százalékról 3,3 százalékra csökkent.²⁶

Állampolgárság és asszimiláció:

Észak-Dobruzsza beolvasztása Romániába

A román állampolgárságból kizárt második kategóriába Észak-Dobruzsza lakossága tartozott. Észak-Dobruzsát, a korábbi oszmán birodalmi tartományt a Berlinben tartott kongresszus Romániának adta, kárpótlásul Dél-Besszarábiáért, amelyet a cári birodalom kapott meg. Dobruzsza anektálása igen nagy kihívás elé állította Románia *ius sanguinis* állampolgárság-felfogását. Az Oszmán Birodalommal határos Dobruzsza sajátos demográfiai örökséget hordozott: huszonegy etnikai csoport népesítette be, köztük törökök, tatárok, románok, bolgárok, oroszok, görögök, örmények, zsidók, németek, olaszok stb. Ezen felül a tartomány a „vallások mikrokozmosza” volt.²⁷ Az uralkodó muzulmán vallású törökök és tatárok mellett éltek itt még a görögkeleti egyházhoz tartozó románok, bolgárok és görögök, illetve zsidók, orosz ortodoxok, katolikusok és protestánsok. Annak ellenére, hogy jó néhány román politikai a más keresztény felekezetekkel szembeni vallási tolerancia mellett érvelt, sok nacionalista szemében a „román zsidó” és a „muzulmán román” olyan „belső ellentmondás” volt, amely alá-

Ássa a román állam keresztény jellegű felfogását.²⁸ A román politikai elit kezdetben éppen ezért utasította vissza Dobruzsza annektálását mint „végzetes ajándékot”, amely megtöri Románia latinságának homogenitását, és megrontja Románia diplomáciai kapcsolatait a szomszédos balkáni államokkal.²⁹ Mivel azonban a berlini egyezmény megfellebbezhetetlen döntésével szembeni ellenállás „politikai öngyilkosság”-nak számított, ezért később Észak-Dobruzsát ősi román földként állították be, az ország egyik fő részeként, amely a Nyugat (orosz-ellenes) katonai védőbástyája lett. Kelet-Európában pedig a politikai biztonság garanciájának, valamint a Nyugat és Kelet közötti kereskedelmi útvonal fontos láncszemének tekintették.³⁰ Ennek eredményeként Észak-Dobruzsza integrációját a szimbolikus befogadás és az adminisztratív kirekesztés alapvető kettőssége jellemezte. Annak ellenére, hogy Románia területileg hivatalosan bekebelezte, 1878 és 1913 között külön közigazgatási kormányzat alá tartozott. Dobruzsza lakói ebben a státusban 1878 és 1909 között csupán „lokális” állampolgárságot élvezhettek: 1. Nem rendelkezhetek képvisellel a román parlamentben, és nem léphettek be politikai pártokba, ehelyett egy évben egyszer a tartomány két képviselője vitte a fejedelem elé a speciálisan Dobruzsza érdekeit érintő ügyeket. 2. Ha a Duna túlsó partján lévő román területre léptek, lényegében külföldinek tekintették őket, akiktől megtagadták a politikai részvétel és az ingatlanyszerzés jogát.³¹

A megszorító állampolgári törvénykezés a következő szinteken mozdította elő Észak-Dobruzsza Romániához való integrálását: 1. Dobruzsza román nemzetiségűekkel való benépesítése; 2. a tartományi földbirtokok államosítása; 3. a tartomány kulturális homogenizációja; 4. erősen centralizált politikai rezsim beiktatása, mely a bukaresti politikai elit érdekeit képviselte, és meggyengítette a regionális ellenállást; és végül 5. Dobruzsza nem román gazdasági elitjének a politikai jogokból történő kizárása. Az államilag támogatott etnikai kolonizáció következtében Dobruzsza lakossága drámai növekedésen ment keresztül: 1878-ban hozzávetőleg 100 000 lakosa volt, 1900-ban 261 490, 1912-re pedig 368 189-re gyarapodott³². A betelepítés lényegében a fő etnikai csoportok: a románok, bolgárok, a törökök, valamint a tatárok egymáshoz viszonyított arányát változtatta meg. Szűk 25 év elteltével a román nemzetiségűek aránya Észak-Dobruzszában relatívból abszolút többséggé vált (arányuk 1880-ban 36,3 százalékos, 1905-ben 52,5 százalékos, 1913-ban pedig 56,9 százalékos). Ezek a demográfiai változások a birtokviszo-

nyokat is befolyásolták a tartományban: 1905-re a földbirtokoknak hozzávetőlegesen kétharmad része a románok kezébe került. A századforduló után a román politikai elit végre majdnem teljesen egyöntetűen úgy értékelte, hogy Dobrudzsa asszimilációja kielégítő eredményekkel járt. Törvények sorával, melyek egyfelől a bíraskodás rendszerét (1909; 1911-ben, 1912-ben, 1913-ban módosítva), másfelől a politikai jogokat (1909, 1910, 1919) és a helyi közigazgatást (1913) szabályozták, megvalósították Románia és Dobrudzsa jogharmonizációját. A törvény megadta az állampolgárságot Dobrudzsa török lakosainak, valamint azoknak, akik 1878 után Dobrudzsa rurális területein települtek le. Egyfajta disszimilációs szellemtől vezérelve azonban a politikai jogok gyakorlásából a törvény még mindig kizárta a városokban letelepült nem román nemzetiségűeket, azaz a zsidó, az örmény és görög kereskedők nagy lélekszámú csoportját, akik 1878 után „szivárogtak be” Dobrudzsába.

Nők és állampolgárság Romániában 1866 és 1918 között

Végül, de nem utolsó sorban, az 1866-os román alkotmány és az 1864-es román polgári törvénykönyv a nemek közötti alapvető egyenlőségen alapult, mivel megtagadta a nőktől a politikai részvételt, és a férjzett nőket megfosztotta tulajdonuktól és jogi cselekvőképességüktől. Ily módon az újonnan született polgári demokratikus rendszert lényegében a férfiak uralták, akik a nőket a privát szférába „száműzték”, kiszorították a közéletből és a források elosztásából. Az első világháborúig állandóan napirenden volt a parlamentben és a sajtóban a „nőkérdés”, hol a választójogról, hol a vagyoni feletti rendelkezésről vagy a munkaerőpiacról szóló törvények kapcsán. Ezeket a vitákat a nemek társadalmi szerepéről vallott három különböző nézet jellemezte:

1. A liberális szemlélet – melyet olyan képviselők támogattak, mint Pantazi Ghica, Nicolae Fleva és Gheorghe Panu – a nőket és a férfiakat egyaránt racionális emberi lényeknek tekintette, alapvető egyenlőségük mellett tört lándzsát, és a nőknek járó egyenlő állampolgári és politikai jogok mellett emelte fel szavát;

2. A hagyományos-konzervatív szemlélet szerint – melyet többek között az ortodox egyház támogatott – a nők és a férfiak a köztük lévő különbség révén, egymást kiegészítve alkotják a társadalom egészét. Akik ezt a né-

zetet vallották, azok szorgalmazták, hogy a nőket száműzzék a magánéletbe;³³

3. A harmadik nézet az új polgári demokratikus politikai rend uralkodó „gender”-ideológiája volt.

Az állampolgársági törvény elválasztotta a férfiak által uralt univerzális és racionális közéleti szférától a partikuláris és intim magánéleti szférát, melyben a polgári otthon és intimitás eszménye szerint fontos szerepet kaptak a nők mint anyák, feleségek és a háztartás vezetői. A nőknek a román nemzetbe való szimbolikus bevonásakor nem a nemzeti hovatarozásukat vették figyelembe, hanem a nemzet reprodukálásában és a jövő nemzedékének nevelésében betöltött szerepüket. A nők emancipációját épp ezért: 1. fokozatos módszerrel megvalósíthatónak gondolták el, azért, hogy az a politikai rendszert a lehető legkisebb mértékben változtassa meg; 2. a nők közéleti szereplését csupán szűk területen tették lehetővé – a nők oktatását az elemi iskolai, illetve szakképzésben való részvételre korlátozták –, s mindez a polgári család és a nők sajátos társadalmi szerepének megszilárdítását szolgálta; és végül: 3. az emancipációt csak a nők speciális csoportjainak esetében tartotta elfogadhatónak, mint a hajadonok és özvegyek, akiknek az egyenjogúsága nem töri meg a polgári család egységét.

Összefoglalva az elmondottakat: az 1866-os román alkotmány passzív, formális, hierarchikus és „fölülről kezdeményezett” állampolgárság-felfogáson alapult, amely számos etnikai és társadalmi-politikai csoportot kizárt a közéletből. Így a román állampolgári törvénykezés hatékony eszköze volt a társadalmi „védőbástya” felépítésének. A románok részére volt fenntartva az a lehetőség, hogy tagjai legyenek a politikai közösségnek, kizárólag ők juthattak földbirtokhoz, hivatali tisztséghez, és a politikai részvétel joga is őket illette meg. Ezzel egy időben az állampolgárság elnyerésében a *ius solis* komponens hiánya az ország területén lakó népesség jelentős részét jogilag alacsonyabb státusú alanná degradálta: a törvény előírta ezen állampolgárok adófizetési és katonai szolgálatra vonatkozó kötelezettségét, viszont megtagadta tőlük a politikai jogokat és bizonyos gazdasági tevékenységek üzésének jogát. Sőt, a honosítás folyamata a bürokráciának teljes ellenőrzést biztosított az állampolgárság elnyerése fölött; és ez olyan helyzetet teremtett, amely a korrupciónak és a visszaéléseknek kedvezett.

Az állampolgárság elnyerésének korlátozása ellenére az 1866-os alkotmány a polgári demokrácia szellemében ígéretet tett a nem állampolgárok fokozatos egyenjogúsítására. Ennek megfelelően az 1866 és 1918 közötti időszakban a jogilag hátrányos helyzetű csoportok erőteljesen felléptek az állampolgárság megszerzéséért és a politikai emancipációért. A politikai részvétel lehetőségének kiszélesítéséért folyó harc a különböző csoportok összefogása ellenére sem hozta meg a kívánt eredményt. A zsidó szervezetek, a dobrudzsai lokálpatrióták és a feminista társaságok divergens, sőt, néha egymásnak ellentmondó emancipációs stratégiákat alkalmaztak, s ez gyengítette a fennálló politikai rendre gyakorolt befolyásukat. Az 1866-os alkotmányon alapuló politikai rendszer szinte egyáltalán nem mutatott hajlandóságot a közélet fokozatos kiszélesítésére. A politikai részvételre vonatkozó követeléseket a román politikai elit úgy fogta fel, mint a kisebbségnek az uralkodó polgári-nacionalista ideológia egésze ellen irányuló támadását. Az állampolgársággal nem rendelkező alattvalók emancipációja épp ezért a meghatározó geopolitikai események – például az első világháború – hatására, nem pedig egy plurális politikai diskurzus eredményeként valósult meg.

II. Állampolgárság a két világháború közötti Romániában: nacionalista konszenzus és ideológiai viták

Az első világháború társadalmi és politikai megrázkódtatásai jelentős változásokat hoztak a román állampolgárság-felfogásban. Közülük az első és legfontosabb, hogy ezek az események a román állampolgárság elnyerésének példátlan liberalizációját idézték elő. Az orosz hadsereg keleti fronton elszenvedett vereségét követően, 1918 májusában Románia kénytelen volt különbékét kötni a központi hatalmakkal. E szerződés 27-ik és 28-ik cikkelye biztosítja azoknak a romániai zsidóknak a honosítását, akik a román hadseregben harcoltak, vagy olyan szülők leszármazottai, akik az országban telepedtek le, és soha nem voltak más ország alattvalói. Ezeket a kikötéseket hamarosan szentesítette a Romániában született, más nemzetiségű személyek honosításáról szóló törvény, amelyet a román parlament 1918. augusztus 25-én fogadott el. A törvény mindössze néhány hétig volt érvényben, és semmilyen gyakorlati következménnyel nem járt: 1918. november 10-én Románia újra az antanthoz csatlakozott, hadat üzent Németországnak, és

eltörölt minden törvényt, amelyet az előző, „kollaboráns” parlament fogadott el. A romániai zsidók emancipációja mindazonáltal égető diplomáciai probléma maradt. A román miniszterelnök, Ion Brătianu azzal az elhatározással, hogy a párizsi békekonferenciát megelőzően a belföldi törvénykezelés eszközeivel oldja meg a zsidóság emancipációját, két egymást követő határozatot hozott: 1918 decemberében és 1919 májusában, amelyek azonnali honosítást biztosítottak azoknak a zsidóknak, akik román alattvalók leszármazottai. Brătianu rendeletei mindazonáltal megkésettnek voltak. A végső politikai döntést a zsidóság emancipációjának ügyében a párizsi békekonferencia hozta meg. Az új nemzetközi politikai rend részeként a békekonferencia nemzetközi kormányt jelölt ki a kelet-európai nemzeti kisebbségek védelmére. Ennek következtében a kisebbségi egyezmény – amely a nagyhatalmak legfelsőbb tanácsa által 1910. szeptember 10-én, Saint-Germainben aláírt, Románia és Ausztria közötti békeszerződés része volt – az utolsó lépéseket is megtette a zsidóság állampolgári és politikai emancipációja felé. Az egyezmény nemzetközi védelmet biztosított a Nagy-Románia területén élő etnikai kisebbségeknek. Viszont azokat a különleges feltételeket és azokat az eljárási szabályokat, amelyekeken keresztül ezek az etnikai csoportok állampolgárságot nyertek, a román közigazgatás állapította meg, mégpedig az 1924. február 23-i, a román állampolgárság megszerzéséről és elvesztéséről szóló törvényben. Az 1924-es törvény nagyjából megőrizte a román állampolgárság-felfogásnak azt az alapvető jellegzetességét, hogy az állampolgárság elnyerésének három fő útja lehetséges: 1. leszármazás alapján, a *ius sanguinis* elve szerint; 2. román állampolgárral kötött házasság révén; 3. honosítás által. A törvény ezen kívül állampolgárságot adott még: 1. a történelmi tartományok: Bukovina, Erdély, Bánság, Kőrösvidék, Máramaros teljes lakosságának, valamint Besszarábia azon lakosainak, akiknek szülei állandó lakhellyel rendelkeztek ezen tartományok valamelyikén, vagy hivatalos lakhelyük szerint 1918. december 1-ig ezen tartományok valamelyikében, illetve 1918. április 9-ig Besszarábiában telepedtek le; 2. Dél-Dobrudda (Durostor és Caliacra megyék) teljes lakosságának, akiknek már az 1914-es és 1921-es törvény állampolgárságot biztosított; 3. a régi román királyság teljes lakosságának, melynek az 1923-as alkotmány 133. cikkelye biztosította az állampolgárságot; és 4. a szomszédos országokból áttelepült románoknak, akik úgy döntöttek, hogy idegen állampolgárságukról lemondanak a román javára. A korábbi állampolgársági szabályozáshoz képest

ez a törvény jó néhány liberális újítást vezetett be a honosítási politikában. Először is, a honosításról szóló döntést a román kormány hozta meg mint végrehajtó hatalom, nem pedig a román parlament mint törvényhozó hatalom. Ennél is fontosabb, hogy a törvény a szomszédos országokból áttelepült románokhoz hasonlóan mentesítette a kötelező honosítási eljárás alól azokat a tizedik életévüket betöltött más nemzetiségűeket, akik román területen születtek és nevelkedtek, és rendelkezett arról, hogy csak a nagykorúság (21 év) elérésekor kelljen a honosításért folyamodniuk.

Az állampolgárság elnyerhetőségének liberalizációja az ország nagy horderejű társadalmi-politikai újjászervezésével kapcsolódott össze. Az átfogó reformok – a férfiak általános választójoga (1918), a földosztás (1921) és az új, liberális alkotmány (1923) – Romániát modern parlamentáris demokráciává alakították át. A két háború közötti Nagy-Romániában az általános választójog elvében még mindig érvényesült egy figyelemre méltó korlátozás: ez pedig a nemek közötti különbségtétel volt. Annak ellenére, hogy az első világháború alatt felerősödtek a női emancipációs törekvések, az 1923-as alkotmány a nők választójogát csak elvben ismerte el: a 6-ik cikkely előírja, hogy „kétharmados többséggel megszavazott törvény fogja meghatározni, mely feltételek mellett gyakorolhatnak a nők politikai jogokat.”³⁴ Az azt követő időszakban azonban a parlament egyetlen, a nők politikai emancipációjával kapcsolatos törvényt sem hozott. Következésképp 1918 és 1929–1932 között a nők még mindig nem voltak egyenrangú állampolgárok, és sem a helyi közigazgatás szintjén, sem pedig az országos választások szintjén nem rendelkeztek politikai jogokkal. A nők állampolgári és részleges politikai egyenjogúsítása Romániában csak később – a két háború közötti Nagy-Románia törvénykezését egységesítő általános folyamat részeként – következett be: 1929-ben a nők elnyerték helyi szinten a szavazati jogot. 1932-ben az új román polgári törvénykönyv végre teljes körű állampolgári jogokat biztosított a nőknek.

Az 1923-as alkotmány és az 1924-es törvény rendelkezései tehát kiteljesítették az állampolgársággal nem rendelkezők emancipációjának hosszú folyamatát, és nemzetiségi, vallási szempontból sokszínű állampolgársági közösséget alakítottak ki. De a politikai közélet példátlan mértékű kiszélesedése ellenére, a 19. század polgári társadalma nem fejlődött tartós demokráciává. Nagy-Románia etnikai-vallási divergenciája új állampolgárság-felfogást tett szükségessé, mely szerint az állampolgárság, származástól függet-

lenül, az állam és az állampolgár közötti politikai megegyezésen alapul – ez a felfogás az „alkotmányos patriotizmus” szellemében értelmezhető³⁵. Valójában az ellenkezője történt: a két háború közötti politikai életet a nemzeti identitás radikális értelmezése határozta meg, amely különbséget tett „vér szerinti” és „papír szerinti” román állampolgár között, és megkísérelte, hogy az utóbbiakat kizárja a legfontosabb társadalmi és politikai jogokból.

Mindennek több oka is lehet. Először az, hogy a történelmi tartományok – Erdély, Bánát, Besszarábia és Bukovina –, amelyeket 1918 után Nagy-Romániához csatoltak, gyökeresen eltérő társadalmi-politikai rendszerrel rendelkeztek. Nagy-Románia berendezkedése pedig éppen ebből kifolyólag mozaikszerű volt, azaz különböző polgári törvénykönyvekből, politikai kultúrákból és eltérő fejlettségű gazdaságokból állt össze. Másodszor Nagy-Romániában különösen nehéz feladat volt előmozdítani a közigazgatás integrációját, a törvényhozói hatalom egyesítését és a kulturális homogenizációt. Noha a domináns nemzet a román volt, Nagy-Románia területén viszonylag nagy arányban éltek – a teljes népesség 28 százalékát alkották – a különböző nemzeti kisebbségekhez tartozók: 8,4 százalékuk magyar, 4,3 százalék német, 5 százalék zsidó, 3,3 százalék orosz és rutén, 3,3 százalék bolgár, 1,5 százalék török és tatár, és 1 százalék egyéb nemzetiségű volt.³⁶ Néhány etnikai csoportot – így a zsidót, magyart és németet –, „kiemelt státusú kisebbség”-ként tartottak számon. A korábbi birodalmi rendszer elönyöket biztosított számukra: túlnyomó többségük városban élt, önálló tevékenységet végzett vagy köztisztviselő volt. A román politikai elit a nemzeti kisebbségeket, magas arányuk, illetve a városok kulturális és gazdasági életében betöltött vezető szerepük miatt a nemzeti konszolidáció legfőbb kerékkötőinek tartotta.³⁷ A nemzeti kisebbségek és a román többség közötti társadalmi diszkrépancia következtében az utóbbinak a „nemzetisítő nacionalizmus”-a került a politikai küzdelmek homlokterébe.³⁸ Ezen összetett okok miatt az állampolgárság kérdése előkelő helyen maradt a két háború közötti Románia politikai életében, az előző időszakokkal összehasonlítva viszont ezeknek a vitáknak a természete és szerepe lényegesen megváltozott. A háború előtt a nemzeti és vallási kisebbségek állampolgárságból történő kizárására összpontosítottak. A háború után azáltal, hogy a nemzeti kisebbségek számára általánosan megszerezhető lett a román állampolgárság, szimbolikus különbség jött létre a formális állampolgárság és aközött, hogy valaki ténylegesen a román nemzeti közösség tagja. A jobboldali poli-

tikai szervezetek a nemzetközi erőket hibáztatták az állampolgársággal nem rendelkező romániai polgárok „erőszakos” és „elhamarkodott” emancipációjáért, azzal vádolták a hagyományos román politikai elitet, hogy túl lassan haladt az állam általuk támogatott „nemzetiesítése”. Azért is harcoltak, hogy érvényt szerezzenek a *numerus clausus* politikának az oktatásban, a gazdaságban és a politikában.

A háború utáni első évtizedben a jobboldal aktivistái képtelennek bizonyultak arra, hogy az 1923-as alkotmány által megalapozott politikai rendszert aláássák, és ezért elsősorban a kultúra területén vetették be erőiket. A jobboldal ideológusai tevékeny részvevői voltak a román nemzeti sajátosságot érintő vitáknak, igyekeztek a nemzetet szimbolikus-ideológiai ellenőrzés alá vonni, és ezáltal szimbolikusan kizárni a nemzetből „az idegeneket”. A leginkább reprezentatív jelenség e tekintetben az *ortodoxizmus* volt, ennek az irányzatnak képviselői a *Gândirea (Gondolat)* című folyóirat köré csoportosultak. Az ortodoxizmus egyfajta vallási nacionalizmus formájában értékelte át a vallás és nemzetiség egymáshoz való viszonyát. Ebben a felfogásban az ortodox egyház a nemzet szellemi vezetőjeként, a hagyományos román értékek letéteményeseként jelent meg, s így az ortodoxiát „izmussá”, azaz ideológiává változtatta. A két háború közötti Romániában kialakult nacionalizmusnak elmaradhatatlan frázisa lett az, hogy: „Ortodoxok vagyunk, mert románok vagyunk, és románok vagyunk, mert ortodoxok vagyunk.”³⁹ Ionescu jelmondata jól ötvözte a román nemzeti ideológia két alapvető motívumát: a román parasztságot, mint az etnikai tisztaság és a hagyományos nemzeti értékek őrzőjét, valamint az ortodox vallást, mint a román lélek alapvető és jellegzetes elemét. Ionescu identitás-definíciója ráadásul a jól bejáratott radikális-romantikus hagyományára épített, azaz a vallás és nemzet szinkretizmusára, amely – ha a román társadalom vallási tekintetben sokszínű valóságát nézzük – a Romániában élők jelentős részét kizárta a nemzeti közösségből.

Később, az 1923-as alkotmányon alapuló politikai rendszer elmélyülő válsága – az 1929–1933-as gazdasági világválság társadalmi kihatásaival, valamint az olasz és német fasiszta rezsimek megszilárdulásával párosulva – is kedvezett a jobboldali politikai pártok romániai térhódításának. A nemzet összekovácsolására törekvő nacionalizmus hatására a román állampolgárság-felfogás a második világháború előestéjén és a háború alatt lényeges változásokon ment keresztül. Így 1938-ban az Octavian Goga vezette jobbol-

dali kormány – amely a két háború közötti Romániában tartott utolsó szabad választásokat követő politikai válság kihasználásával került hatalomra –, a zsidók román állampolgárságának átértékelését kezdeményezte. Az 1938. január 21-én kelt 169. számú határozat értelmében a zsidó lakosoknak ötven napon belül jogi dokumentumokkal kellett igazolniuk, hogy az 1924-es állampolgársági törvény előírásainak megfelelően szerezték meg a román állampolgárságot. A határozat nem törölte el az 1919-es kisebbségi törvény emancipatorikus rendelkezéseit, hanem elsősorban az ellen a zsidók ellen irányult, akik 1918 után – főleg az ukrán területekről – emigráltak Romániába. Hivatalos adatok szerint az 1938-as határozat következtében 225 222 személy, vagyis a romániai zsidóság 36,3 százaléka vesztette el állampolgárságát és vált hontalanná (*Heimatlos*).⁴⁰ Noha a Goga-kormány megalakulása után 40 nappal lemondott, az általa bevezetett politika zsidóellenes tendenciája II. Károly király diktatúrája alatt (1938–1940) is érvényben maradt. 1940. augusztus 8-án a 2560. és a 2651. számú határozat eltörölte a romániai zsidó népesség első világháború utáni emancipációját, és a 19. század utolsó felének antiszemita rendelkezéseit léptette újra életbe. Először is a teljes zsidó népességet megfosztotta az alapvető politikai és állampolgári jogoktól: nem volt joguk földet vásárolni, nem tölthettek be köztisztviselői állást, és nem köthettek keresztényekkel házasságot. Másodszor pedig, a határozatok különböző jogi kategóriákat különböztettek meg a zsidóságon belül. A határozatok rendelkezései azoknak a zsidóknak kedveztek, akiket a román parlament – akár egyénileg, akár kollektívan – a román hadseregben nyújtott katonai szolgálat fejében emancipált, és azokat a zsidókat diszkriminálták, akik az 1919-es kisebbségi egyezmény következtében nyerték el az egyenjogúságot.

A nemzeti-legionárius állam megalapítása (1940 szeptembere – 1941 januárja) és Ion Antonescu azt követő katonai diktatúrája tovább erősítette a törvénykezés antiszemitizmusát, és azt a politikai rendszer szintjére emelte. Különösen az 1940 és 1942 közötti időszakban hozott az új rezsim „kiforrott” zsidóellenes törvényeket, miniszteri határozatokat, rendeleteket és körözlvényeket, melyek arra irányultak, hogy a zsidókat kirekesszék az ország társadalmi és gazdasági életéből. Az antiszemita határozatok megfosztották a zsidókat vidéki (1940. október 5-i és december 5-i határozat) és városi ingatlanjaiktól (1941. március 28-i határozat), kizárták őket a katonai szolgálatból, munkaszolgálatra kötelezték őket (1940. december 5-i határo-

zat), nem vehettek részt az oktatásban (1940. október 14-i határozat), és átstrukturálták vallási és közösségi szervezeteiket (1940. szeptember 9-i és különösen az 1941. október 30-i határozat).

Azt követően, hogy Románia a szovjetek ellen 1941 nyarán belépett a háborúba, Besszarábia és Bukovina felszabadított területein és a keleti front román fennhatóság alatt álló területein különleges megszálló rezsim alakult. A román osztagok megszervezték a transznisztriai zsidók tömeges elnyomását, gettókba terelését és tömeges deportációját. 1942 után komoly fordulat következett be a román állam zsidóellenes politikájában: az előzetes szándéknyilatkozat és a számos titkos előkészítő parancs ellenére a rendszer alkalmatlannak bizonyult Németország követésére a zsidó kérdés „vég-ső megoldásában”, sőt a deportált zsidók bizonyos csoportjainak engedélyezték a román területre való visszatelepülést. Egészében véve tehát a román antiszemita politika alapvető ellentmondásba keveredett: a keleti fronton az antiszemita atrocitásokat a román megszálló rezsim vezényelte le, viszont Románia területén a körülbelül 300 000-es zsidó népesség túlélte a második világháborút.⁴¹ Erre a paradoxonra többen felfigyeltek, akik a romániai antiszemitizmust tanulmányozták. William O. Oldson például e jellegzetesség alapján határozta meg a romániai antiszemitizmust egyfajta „gondviselő antiszemitizmus”-ként, „tertium quid”-ként, illetve a „nemzeti büszkeség és védekezés sajátos keveréke”-ként, és különböztette azt meg a „doktrínerebb” nyugati modellektől.

III. A nemzeti kommunizmus és a román állampolgárság-felfogás

A román kommunista rezsim jelentős változásokat eszközölt az állampolgársági doktrínában. A politikai legitimitás megszerzése és megszilárdítása érdekében a társadalmi ellenőrzés három fő formáját kombinálta: a jutalmazást, a megtorlást és a szimbolikus-ideologikus ellenőrzést.⁴² Ez alapján Romániában a kommunista rezsim fejlődésének három szakaszát különíthetjük el: az 1946 és 1958 közötti időszakot, az 1958-tól 1980-ig tartó szakaszt és az 1980-as éveket. Az állampolgárság törvényi szabályozása minden periódusban hatékony „osztályhatalmi eszköz” volt, ezért is módosították oly sokszor: 1948-ban, 1952-ben, 1953-ban, 1954-ben, 1956-ban, 1965-ben és 1971-ben.

Az első fázisban, a „legitimitás primitív felhalmozásának” időszakában (1946 és 1958 között) az állampolgársági törvénykezésnek alapvetően elnyomó szerepe volt.⁴³ A fő politikai támogatást a kommunista rezsim a Vörös Hadseregtől kapta, és ez egyfajta „áttörési” (Jowitt) folyamatot indított el, amely a „burzsoá nacionalizmus” örökségének és a társadalmi erők alternatív központjainak felszámolását jelentette. Ebben a kontextusban az állampolgársági törvénykezés erős ideológiai töltetű elemeket hordozott magában. Az 1948-as alkotmány népi demokráciának nyilvánította Romániát, és vezető politikai szerepet osztott a munkásosztályra. Ezen felül felruházta az államot a magántulajdon kisajátításának jogával, és hangsúlyozta, hogy az állampolgárnak kötelessége az új rendszerhez hűségesnek lennie és a köztulajdont óvnia. A rendszer brutális hadjáratot indított a belső „osztályellenségek” ellen: az alkotmány 18. cikkelye a „nemkívánatos elemek”-et – akiket az új rendszer bírói testülete önkényesen annak nyilvánított – megfosztotta alapvető politikai és állampolgári jogaitól. Az új törvénykezés ideológiai dimenziója megváltoztatta a román nemzeti közösség és a diaszpóra hagyományos viszonyát is: noha az 1948-as alkotmány még mindig lehetővé tette a román nemzetiségűeknek a visszatelepülést, a gyakorlatban ez csak szelektíven érvényesült, politikai kritériumokhoz kötődött. Később, az 1956. november 5-i 563. számú rendelet a politikailag nemkívánatos személyek tömegét fosztotta meg román állampolgárságától.

A korszak állampolgársági törvénykezésének legjelentősebb reformja az volt, hogy a nők teljes körű állampolgári jogokat nyertek. Az 1948-as alkotmány 16-os, 17-es illetve 18-as cikkelye a nőknek politikai jogokat biztosított, egyenlő esélyt az állami tisztségek betöltéséhez és a férfiakéval egyenlő keresetet. A 21. cikkely kifejezetten leszögezi, hogy „a nőket a férfiakéval egyenlő jogok illetik meg az állami tevékenységek minden területén – a gazdasági, a társadalmi és a kulturális életben –, csakúgy mint a magánéletben. Az azonos munkavégzés azonos fizetésre jogosítja a nőket.” A nemek közötti egyenlőséget később a társadalmi élet más területeire is kiterjesztették. Az 1949. április 2-án kelt 130. számú rendelet vizsgálatot rendelt el a törvénytelen gyermekek esetében az apaság megállapítására, míg az 1952. január 24-i 33. számú rendelet elfogadta az állampolgárság anyai ágon történő öröklését. Kezdetben az állampolgárságnak ez a fajta öröklése korántsem volt automatikus: a szóban forgó 1952-es rendelet szerint ha egy román nő külföldi férfival kötött házasságot, szülői megállapodás alapján

a gyermek vagy az apa, vagy az anya állampolgárságát nyerte el. *A férjezett nők státusáról szóló egyezményt* a román államtanács 1960. szeptember 22-én ratifikálta, noha az Egyesült Nemzetek közgyűlése már 1957. január 27-én elfogadta azt. Ennek eredményeként a 24. számú törvény 24-es cikkelyének értelmében a román nők leszármazottai automatikusan román állampolgárnak számítottak, tekintet nélkül az apa állampolgárságára. Azzal, hogy a nők teljes körű polgári, politikai és állampolgári jogokat nyertek, lezárult az emancipáció hosszú és küzdelmes folyamata, amely 1866-ban vette kezdetét. A kommunista rendszer alatt – noha az újonnan megszerzett politikai jogok legtöbbször meglehetősen formális volt – Romániában a nőket pontosan abban az időben egyenjogúsították, amikor a politikai jogok értelmetlenné váltak, miközben az állampolgári kötelességek jelentősen megnövekedtek.

1958 után, a kommunista rendszer fejlődésének második szakaszában, a Moszkvától való diplomáciai eltávolodás és a bukaresti politikai vezetők elmozdulása a politikai függetlenség irányába jelentős változásokat idézett elő a hivatalos szocialista ideológiában. A kommunista rendszer lemondott a legitimitás külső forrásairól – amely előzőleg oly fontos volt –, és szélesebb hazai támogatást próbált szerezni: a politikai foglyokat kiengedték a börtönökből, a hivatalos propaganda pedig a belső ellenségekről a külső ellenségekre fordította a figyelmet. A társadalom feletti szimbolikus-ideológus kontroll megerősítésének érdekében a kommunista rendszer nacionalista fordulatot ment keresztül. Különösen 1965 után, amikor a hivatalos propaganda a nemzeti ideológia jó néhány elemét helyreállította, és felerősítette a román nép területi kontinuitásának gondolatát, a román nemzet predestináltságát – „nyilvánvaló küldetését” –, a dákoromán gyökerek hangsúlyozását és az etnocentrikus mítosz hagyományát.⁴⁴ Az eredmény a nacionalizmus és a hanyatló marxizmus különleges ötvözeté lett a nemzeti kommunizmus formájában: Nicolae Ceaușescu szerint a kommunista rendszer ideológiai bázisa inkább a nemzet volt, semmint a proletariátus. Az állampolgársági törvények tükrözték a román nemzeti ideológia elemeinek a hivatalos állami ideológiával történő ötvözését: az 1971-es, román állampolgárságról szóló törvény a *ius sanguinis* elvet a homogén nemzeti közösség valódi alapjának tekintette, és még erősebb nacionalista jelentést tulajdonított neki. A törvény 5. cikkelye a következőképpen hangzik: „A szülők és gyermekek közötti kapcsolatnak, a szülőföldön a társadalmi és nem-

zeti szabadságért harcoló előző generációk töretlen folytonosságának kifejezőjeként, a román területen, román szülőktől született gyermekek román polgárok.⁴⁵

A kommunista rendszer politikai liberalizációja igen csekély volt, és az állampolgári törvénykezés megőrizte fontos elnyomó és ellenőrző szerepét. A rendszer szigorúan ellenőrizte a belső migrációt is – mint például a nagyvárosokban való letelepedést –, és drasztikusan korlátozta az állampolgárok külföldre utazását. Ezen kívül kemény ellenőrzés alatt tartották a Románia területén tartózkodó külföldieket: az 1969-es és 1982-es határozatok értelmében a külföldieknek regisztráltatniuk kellett magukat a hatóságokkal, hogy különleges engedélyt kapjanak bizonyos térségekben való letelepedésre, és a román állampolgárokkal fenntartott minden kapcsolatukról be kellett számolniuk.⁴⁶ Végül, de nem utolsó sorban, a román állampolgárság elnyerését is szigorúan kontrollálták: az 1971-es állampolgárságról szóló törvény szerint a végrehajtó hatalmat képviselő köztársasági elnök volt az egyedüli, aki román állampolgárságot adhatott illetve visszavonhatott.

A romániai kommunista rendszer harmadik szakaszában, az 1980-as években, az általánossá vált gazdasági és társadalmi-politikai krízis akut válságot idézett elő az interetnikus viszonyokban. Nicolae Ceaușescu úgy próbált felülkerekedni a legitimitás és a társadalmi támogatottság égető hiányán, hogy növelte az elnyomó intézkedések számát – ez a helyzet Romániát valóságos rendőrállammá változtatta –, és tovább szította a nacionalista-kommunista propagandát. Következésképpen a hagyományos, etnikai alapú nemzetfelfogás egyesült a szocializmus autoriter jellegével, és ez monolitikus nacionalizmushoz vezetett. A hivatalos propaganda jellegzetessége ebben az időszakban a xenofóbia, az önellátás hangoztatása, az elszigeteltség, az antiintellektualizmus volt.⁴⁷ A kommunista propaganda fő célpontja az lett, hogy felhívja a figyelmet a Románia integritását fenyegető, állítólagos „magyar veszély”-re. A romániai rendszer szélsőséges nacionalista fordulata azzal a folyamattal is egybeesett, melynek során Magyarország diplomáciájának meghatározó elemévé vált az etnikai kisebbségek ügye: „a nemzetiségek mint az országokat összekötő hidak” Kádár János-i elvétől a magyar diplomácia elmozdult a „kétoldalú felelősség” tézise felé. Ez utóbbi Szűrös Mátyás nevéhez fűződik, aki a nyolcvanas évek végén a magyar diplomácia vezéralakja volt. Ezek a fejlemények végül is állandó ideológiai és diplomáciai konfliktusokat váltottak ki a két ország között a romániai ma-

gyar kisebbségek státusa miatt. A konfliktus a nyolcvanas évek végén érte el a tetőpontját.

A román-magyar ideológiai polémia sarkalatos pontja az egymással szembenálló, de egymást átfedő nemzet-definíció volt. A román fél a nemzetnek az *államisággal összefüggő* meghatározását alkalmazta, s a nemzetet területi-politikai egységnek tekintette. Minthogy a nemzetudatot kulturális jelenségnek tartotta, az erdélyi magyarokat „etnikai kisebbség”-nek tekintette, amely csupán kulturális közösséget vállal a Magyarországon élő magyarokkal. A másik oldalon a magyar fél *eticista* definíciót használt, amely szerint a nemzet olyan politikai etnikai csoport, amelyet a közös kultúra és az állítólagos közös származás határoz meg.⁴⁸ Ebből a nézőpontból a nemzetudat politikai jelenség, amely elsősorban a közös kormánnyal való azonosulást fejezi ki. Következésképp az Erdélyben élő magyarokat a magyar fél „nemzeti kisebbség”-nek tekintette.

Az eltérő nemzet-meghatározásoknak fontos politikai következményei voltak. A magyar kormány elhatározta, hogy figyelemmel kíséri, hogyan bánnak a magyar kisebbséggel a szomszédos államokban. 1985-ben Szűrös úgy érvelt, hogy a „határon túli, de azért többségében a Kárpát-medencében élő magyarok a magyar nemzet részét képezik. Minden joguk megvan arra, hogy elvárják Magyarországtól, hogy felelősséget érezzen a sorsukért, és fel-emelje szavát az érdekükben, ha a kisebbséget diszkrimináció éri.”⁴⁹ A román oldal ezt az elvet ellenben kétségbe vonta: olyan jognak tekintette, amellyel a magyar fél önhatalmúlag ruházta fel magát. A román kommunista vezető, Nicolae Ceaușescu a kisebbségeket nem tartotta más nemzethez tartozóknak. Azzal érvelt, hogy a nemzetet a századokon keresztülli „együtt-élés” teszi nemzetté. A magyarok és más etnikai csoportok a román nemzet részei.⁵⁰ A polémia akkor lépett új szakaszába, amikor 1990-ben a magyar alkotmány 6. cikkelye kifejezésre juttatta a magyar kormánynak a külföldön élő magyar nemzetiségűekkel szembeni érdekvédelmi kötelezettségét. A magyar diplomácia megpróbálta ezen alapelv nemzetközi jelentőségét jogilag elismertetni, oly módon, hogy hangsúlyozta a „nemzeti kisebbségek”-nek az anyaországhoz fűződő kötelékeinek fontosságát, és azt állította, hogy a nemzetiségi kérdés nem kizárólag belügy, minthogy az emberi jogokat és nemzetközi szempontokat is magába foglal. Ez a helyzet a román-magyar diplomáciai viták felerősödéséhez vezetett, amikor az új miniszterelnök, Antall József kijelentette, hogy lélekben 15 millió magyar miniszterelnök-

ének tartja magát, beleértve a határon túli magyarokat is. Erre Adrian Năstase, a román külügyminiszter reakciójában nem késlekedett rámutatni, hogy Antall József politikai vezetőként csakis a magyar állampolgároktól kapott miniszterelnöki megbízatást. Ami a magyar származású román állampolgárokat illeti, ők a saját politikai vezetőiket választották meg, akik a román parlamentben képviselik őket.

A vita új belpolitikai és diplomáciai jelentőségre tett szert 1989 decemberében, amikor – a magyar érdekek legjelentősebb politikai képviselőjeként –, megalakult a Romániai Magyar Demokrata Szövetség (RMDSZ). Egyfelől az RMDSZ a romániai magyar nemzeti kisebbséget a magyar nemzet szerves részének tekintette, és magát (a romániai magyar kisebbséget) „társnemzet”-ként vagy „államépítő nemzet”-ként definiálta. Másrészt az RMDSZ nemzetközi szinten követelte, hogy ismerjék el a szervezetet a romániai magyar közösség hivatalos képviselőjeként, és hogy részese legyen minden olyan Románia és Magyarország közötti kétoldalú tárgyalásnak, amelynek tárgya a magyar kisebbségek státusa. Ezt a kívánságot a magyar fél legitimnek tekintette. Annak érdekében, hogy a magyar kisebbségek képviselőivel folytatott állandó politikai konzultációnak intézményes keretet biztosítson, a magyar parlament különleges intézményt állított fel, a *Határon Túli Magyarok Hivatalát*. Továbbá a magyar kormány támogatta azt, hogy az RMDSZ-t bevonják a Románia és Magyarország között zajló tárgyalási folyamat során abba a tanácskozásba, mely az alapszerződés (1994–1996) véglegesítésére irányult: „A magyar kormány hivatalosan nem képviselheti a magyar kisebbséghez tartozók jogait, ha azok más ország állampolgárai, de alapvető követelménynek tekintendő, hogy a kisebbségi ügyek képviselői kifejthessék nézeteiket a folyamat alatt (ti. a román-magyar tárgyalások) és a született egyezményvel kapcsolatban.”⁵¹ A román fél visszautasította ezt a követelést, mondván, hogy az RMDSZ politikai párt, míg Magyarország és Románia ügyében kormányközi megoldást kellene találni. Az alapszerződés Magyarország és Románia közötti szerződés, és a két ország kapcsolatára vonatkozik. Azok a romániai lakosok, akik a magyar kisebbséghez tartoznak, Románia polgárai, és a román állammal való kapcsolatuk rendezése ugyanolyan módon történik, mint bármely más román állampolgáré. A romániai magyar kisebbségek jogait nem a román-magyar alapszerződés garantálja, hanem Románia alkotmánya, az ország törvényei és a Románia által aláírt nemzetközi szerződések.⁵²

IV. A kettős állampolgárságról folyó viták az 1989 utáni Romániában

1989 után a politikai rendszer demokratizálódása szintén erőteljes hatást gyakorolt az állampolgárság-felfogásra, hozzájárulva a román nemzeti közösséghez tartozás kritériumainak újraértékeléséhez. Ugyanakkor a román, magyar és moldáv állampolgársági politika egymásra hatása számos diplomáciai feszültséget idézett elő a kettős állampolgárság kérdésében.

Hagyományosan a román állampolgársági doktrína anomáliának tartotta azt, hogy egy személy egyidejűleg két nemzeti közösség tagja legyen; ebből kifolyólag tiltotta a kettős állampolgárságot. A román állampolgársági törvénykezés ezen jellegzetessége a kommunista időszakban is megmaradt. Azért, hogy felszámolja a kettős állampolgárságnak azokat az eseteit, amelyek a második világháború utáni határváltozásokból adódtak, s hogy pontos tegyen az ebből fakadó jogi viták végére, Románia számos nemzetközi egyezményt írt alá a kettős állampolgárságról: Magyarországgal (1949), a Szovjetunióval (1957) és Bulgáriával (1959). Minden előzménnyel ellentétben az 1991. márciusi, a román állampolgárságról szóló törvény fontos újítást vezetett be az állampolgársági doktrínába: a törvény engedélyezte a polgároknak, hogy kettős állampolgársággal rendelkezzenek. A törvény 4. cikkelye szerint a román állampolgárságot a következő módokon lehet megszerezni: a) ha az illető román állampolgárságú szülők gyermeke; b) ha az illetőt román állampolgár adoptálta; c) visszatelepüléssel és d) honosítás útján. A visszahonosításra vonatkozóan a 8. és a 37. cikkely azt mondja, hogy „azon személyek, akik román állampolgárságukat elvesztették” és „leszármazottaik úgyszintén”, visszanyerhetik román állampolgárságukat, ha kérelmezik; *akkor is, ha rendelkeznek más állampolgársággal, és állandó lakhelyük nem Romániában van.*⁵³ A törvény tehát visszahonosítási jogot biztosított az egykori román állampolgárok számára. A törvény messze túlmutatott eredeti szándékán, mivel engedélyezte a volt román állampolgároknak, hogy megtartsák jelenlegi állandó lakhelyüket külföldön.

Az 1991-es törvények alkotói szerint ezek mögött a liberális rendelkezések mögött demokratikus szándékok húzódtak, mivel a rendelkezések lehetővé tették a volt román állampolgároknak, hogy kérelem alapján visszakapják elvesztett jogaikat.⁵⁴ A törvényt mindazonáltal alapvető nacionalista indíték is vezérelte: különösen Bukovina és Besszarábia lakosainak akarta

lehetővé tenni román állampolgárságuk visszanyerését. Ezeket a korábban Nagy-Romániához tartozó tartományokat 1940-ben a Szovjetunióhoz csatolták. 1991-ben, a Szovjetunió felbomlásakor Románia volt az első, amely a Moldáv Köztársaság függetlenségét elismerte, s a különleges partnerségnek és a két ország fokozatos integrációjának politikáját léptette életbe. Ebben az összefüggésben az 1991-es, állampolgárságról szóló törvény ki nem mondott célja az volt, hogy a kettős állampolgárság az államokat elválasztó határokat átlépve egy politikai közösségbe egyesítse az összes románt, és mint ilyen, lépést tegyen Románia és Moldávia jövőbeli lehetséges újraegyesítése felé.

Az 1991-es törvény kettős állampolgárságról szóló rendelkezéseinek viszont kiszámíthatatlan belpolitikai és nemzetközi következményei voltak. Először is a törvény elfogadása után tömeges igény jelentkezett a román állampolgárságra. A román statisztika szerint 1991 után csak a Moldáv Köztársaságból 250–300 000 – igen különböző etnikai csoporthoz tartozó – személynek adott a román kormány állampolgárságot.⁵⁵ Az új állampolgárok tömeges beáramlása felvetette azt az égető kérdést, hogy milyen társadalmi, politikai és választójogi befolyása lesz majd ezeknek a csoportoknak Romániában.⁵⁶ Másodsor, hogy a kettős állampolgárság nemhogy nem mozdítja előre, de sokkal inkább hátráltatja Románia és Moldávia „unió”-jának ügyét. A román állampolgárság valójában „menekülési lehetőséget” jelentett a moldáviai értelmiség számára gazdasági válság esetén. Ahelyett, hogy Moldáviában „románságukat” hangoztatták volna, az unionista értelmiség általában inkább úgy döntött, hogy Romániába emigrál. Harmadszor, minthogy a Moldáv Köztársaság belső törvénykezése kifejezetten tiltotta a moldáv állampolgároknak a kettős állampolgárságot, az 1991-es román törvény diplomáciai feszültséget szított a két ország között. Moldávia vezető politikusai attól félték, hogy a kettős állampolgárság Románia számára olyan stratégia, amely a Moldávia feletti befolyás növelésére irányul. Következésképp azzal vádolták Romániát, hogy szándékosan aláaknázza Moldávia stabilitását és szuverenitását. A kettős állampolgárság miatti feszültség pedig felerősítette az azzal kapcsolatos nézeteltéréseket, hogy milyen viszonyban is kellene lennie a két államnak.

Végül pedig, ami szintén igen fontos, az 1991-es törvény kettős állampolgárságról szóló rendelkezése az erdélyi magyarság státusát is befolyásolta. A Románia és Magyarország közötti vízumkötelezettségről folyó viták –

amelyek abból adódtak, hogy Magyarországnak jobb kilátásai vannak az Európai Unióhoz való csatlakozásra –, heves reakciókat váltottak ki a romániai magyar közösségből. Konkrét biztosítékot követeltek arra nézve, hogy az az anyaországgal való kapcsolattartásukat nem fogják megnehezíteni. Mindezt mérlegelve 1997. augusztus 26-án Katona Ádám, az Erdélyi Magyar Kezdeményezés elnöke arra kérte az RMDSZ vezetőségét, hogy saját programjában vesse fel, hogy a magyarok szabad mozgásának garanciája az lehetne, ha a magyar származású román állampolgárok megkapnák a magyar állampolgárságot. A magyar diplomácia erre a javaslatra nagyon óvatosan reagált. Mind Szócs Ferenc, Magyarország román nagykövete, mind pedig a magyar külügyminiszter, Kovács László elismerte a felvetés nyomasztó jogi, társadalompolitikai bonyolultságát, és tagadta, hogy a magyar kormány törvényjavaslatot készítené arról, hogy a romániai magyarok megkapják a magyar állampolgárságot. Még nagyobb jelentősége van annak, hogy az RMDSZ elnöke, Markó Béla kifejezetten elutasította, hogy a javaslatot hivatalosan a magukévá tegyék. Ez világosan jelezte, hogy közvetlen összefüggés van a romániai magyarok kettős állampolgárságáról szóló javaslat és az RMDSZ-en belüli ellentétes frakciók versengése között, melyek közül az egyiket az RMDSZ tiszteletbeli elnöke, Tőkés László által vezetett radikális politikai szárny jelentette. A radikálisok arra használták fel a javaslatot, hogy nyomást gyakoroljanak az RMDSZ vezetésére.

1998 májusának politikai változásait követően sok jel mutatott arra, hogy az Orbán Viktor vezette új magyar kormány talán újragondolja a romániai magyarok magyar állampolgárságának ügyét. Orbán miniszterelnök 1998 júliusában Romániában tett látogatása alatt megemlítette, hogy a magyar diplomácia alternatív megoldásokat keres ez ügyben. Noha Orbán nyíltan nem utasította vissza a kettős állampolgárság lehetőségét, egyértelműen azt ígérte, Magyarország akkor teszi lehetővé a kettős állampolgárság elnyerését, ha arra felkérést kap (az RMDSZ-től).⁵⁷ Ez a kijelentés azonnal heves reakciót váltott ki a román hatóságokból. Zoe Petre, a román elnök legfőbb tanácsadója úgy jellemezte a romániai magyarok kettős állampolgárságát, mint „kétségsbeesett megoldás”-t, ami „egyetlen országon belül két állampolgársági kategóriát teremt”, következésképpen „megrontja a kisebbségek és a többség viszonyát Romániában”.⁵⁸ A szembenálló romániai pártok is készek voltak a kettős állampolgárság megoldásának visszautasítására. Az előző kormányzó párt,

a Társadalmi Demokrácia Romániai Pártja (PDSR) a javaslatra úgy tekintett, mint ami „a román államnak polgáraival szembeni tekintélyének megdöntésére és a nemzetállam eszméjének kompromittálására” törekszik, és felhívta a román polgárok figyelmét arra, hogy aki „másik állampolgárságra áhítózik, el fogja veszíteni a románt.” E párt minden alternatív megoldást elutasított, amely szabad mozgást akart biztosítani a romániai magyarok számára, figyelmeztetve arra, hogy a romániai magyarok különleges vízumelbírálása „súlyos nemzeti feszültségek”-et fog szítani. A kettős állampolgárság kérdése tehát szenvedélyes reakciókat váltott ki a román és magyar politikusokból, újabb diplomáciai vitát gerjesztett, valamint azzal fenyegetett, hogy veszélybe kerül a két ország között csak az utóbbi időben és nagy fáradtsággal elért megbékélés. A két politikai párt érvei túllépték egy egyszerű jogi vita határait. A polémia mélységesen nacionalista felhangja inkább azt mutatta meg pregnánsan, hogy a romániai magyar kisebbség kettős állampolgárságáról folyó vita azzal a történelmi román-magyar ideológiai vitával függ össze, amelynek középpontjában a nemzet ellentétes, de egymást átfedő definíciói álltak. Végül, de nem utolsó sorban kettős állampolgárságról folyó viták a román nemzeti ideológia alapvető következetlenségére is rávilágítottak, amire Sorin Alexandrescu *Paradoxul Român* c. könyvében felhívta a figyelmet: az Erdélyre vonatkozó területi követelés etnikai alapon nyugodott, míg a Moldáviával szembeni területi követelés azon alapult, hogy Románia mint állam jogot formál a tartományra.⁵⁹ Ez az ellentmondás a magyarázata annak, hogy a román politikusok miért nem fogadták el a kettős állampolgárság megoldását a magyaroknál, és miért szorgalmazták azt a moldáv állampolgárok esetében.

Összegzés: Az állampolgárság-felfogás és Európa harmadik „időzónája”

Ernst Gellner – amellet érvelve, hogy a „magaskultúra” jelenléte a nemzet kialakulásának elengedhetetlen feltétele – az állampolgárság és a nemzetállamok létrejötte kapcsán Európa négy időzónájáról beszél. Az első időzónába az Atlanti-óceán partvidékének területei estek, ahol a nemzet kialakulásának folyamata a korai modernség korszakában zajlott le, és alapja lényegében a nemzeti identitás „elfelejtése”, nem pedig felébresztése volt.

A második időzóna az egykori Római Birodalom területeit érinti. Ezt a zónát a magaskultúra életképes jelenléte jellemezte, s a 19. század végén Németország és Olaszország politikai uniójának kedvezett. Ellenben a harmadik időzónában, azaz Kelet-Európában mind a politikai egység, mind a domináns magaskultúra hiányzott; ehelyett az eltérő népi kultúrájukból és életmódjukból adódóan elszigetelt társadalmi rétegek, valamint az egymással szomszédos területek tarka egyvelege volt. Ez a fajta tarkaság a nemzeté válás folyamatát elvakultabbá, durvábbá tette. Azok az országok, amelyek a negyedik időzónába tartoznak, az egykori cári, ill. szovjet birodalom határain belülre szorultak, ami sok nép számára igencsak lelassította a nemzetépités folyamatát.⁶⁰

Gellner munkáját sok bírálat érte az összefüggések leegyszerűsítése, a nyugat és kelet közötti fejlődés különbségének túlhangsúlyozása miatt, mégis kétségtelen érdeme, hogy a nemzeté válás eltérő mintáinak tanulmányozásakor elsőként a kulturális elemmel – a „magas kultúrával” – is számolt. Gellner tipológiája, azáltal, hogy különbséget tett *Bürgerschaft*, azaz a szubsztanciális állampolgárság – a marshalli értelemben vett szociális állampolgárság – és a *Staatsangehörigkeit*, vagyis a formális állampolgárság között, rávilágított a kelet-közép-európai állampolgárság jellegzetességeire és kialakulásának a nyugatitól eltérő ütemére.⁶¹ Míg nyugaton a szubsztanciális állampolgárság a társadalmi integrációt szolgálta, Kelet- és Közép-Európában inkább a formális állampolgárság-felfogás érvényesült.

Romániában az állampolgárság intézményének fejlődése legjobban a kelet-európai „harmadik zónás állampolgárság”-hoz hasonlított. Elsősorban azért, mert a román nemzeti ideológia a „vaskos” és „ösztönös” nemzet-felfogás⁶² mellett foglalt állást, minthogy: 1. szubsztantív jogokat és kötelezettségeket kapcsolt össze az állampolgári státussal; 2. az „elképzelt nemzeti közösséghez” tartozás alapjának a közös eredet mítoszát és a történelmi küldetést tekintette. Másodsorban azért, mert a román állampolgárság-koncepció két ellentétes felfogás harcából bontakozott ki: az egyik az államközpontú, szekuláris, asszimilatív liberális felfogás volt, a másik pedig a vele ellentétes romantikus felfogás, amely a népet (*Vólk*) tekintette központinak, és disszimilatív jellegű volt. E két ellentétes koncepció úgy szerepel a köztudatban, mint az állampolgárság francia illetve német felfogása. Az állampolgársági törvénykezés alakulását Romániában – ahogy arra cikkemben megkíséreltem rámutatni – nem kizárólag ezen ideológiai jelzőtáblák irányították, hanem sajátos úton ha-

ladt, melynek irányát az ország geopolitikai helyzete, kormányainak különböző politikai beállítottsága és érdekei, valamint a társadalmi-politikai fejlődés jellegzetessége befolyásolt.

Fordította: Takács Mónika

JEGYZETEK

- ¹ Az elmúlt évtized óriási tudományos terméséből mintegy kiemelten csak a következő munkákat említénem: Kymlicka, Will: *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*. New York, 1989, Clarendon Press; Mann, Michael: Ruling Class Strategies Nation-Building and Citizenship. In *Sociology*, 1988, 21, 339-354; Bendix, Reinhard: *Nation Building and Citizenship. Studies of Our Changing Social Order*. New Brunswick, London, 1996, Transaction Publishers; Brubaker, Rogers W.: *Citizenship and Nationhood in France and Germany*. Cambridge, 1992, Harvard University Press; és Tilly, Charles (szerk.): *Citizenship, Identity and Social History*. Cambridge, 1996, Cambridge University Press. Lásd még B. S. Turner és Peter Hamilton cikkeinek gyűjteményes kötetét, uő: (szerk.): *Citizenship. Critical Concepts*. London, 1994, I és II. kötet, valamint: Beiner, R. (szerk.): *Theorizing Citizenship*. New York, 1995.
- ² Turner, B. S.: Outline of a Theory of Citizenship. In *Sociology*, 1990, 24, 2, 189-217.
- ³ Gallie, W. B.: Essentially Contested Concepts. In Max Black (szerk.): *The Importance of Language*. New Jersey, 1962, Printing Hall, 121-146.
- ⁴ Tilly, Charles: Citizenship, Identity and Social History. In Tilly, Ch. (szerk.): *Citizenship, Identity and Social History*, 8.
- ⁵ Uo.
- ⁶ Uo., 9.
- ⁷ Brubaker, Rogers W.: *Citizenship and Nationhood in France and Germany*, 49.
- ⁸ Hamangiu, Constantin: *Codul Civil Adnotat*. București, 1899, I. kötet, 6-20. és 60-82. cikkely.
- ⁹ Constituția din 1866. In Muraru, I. és Iancu, Gh. (szerk.): *Constiuțiile României*. București, 1995, 32. Az eredetiből vett minden idézet a saját fordításom. (C.I.)
- ¹⁰ A Románia összalkosságára vonatkozó adatok gyakran önkényesek, mert demográfiai felméréseket csak 1859-60 között és 1899-ben végeztek. Az állampolgársággal nem rendelkező lakosság lélekszámának megbecsüléséhez M.G. Obedenaru munkáját használtam fel: *La Roumanie économique d' après les données les plus récentes*. Paris, 1876, 402; és Ghica, I.: Industria c. dolgozatát: In *Însemnări economice*, I. kötet, București, 1937. Figyelemre méltó adalékokkal szolgált Berindei, Dan: *Societatea românească în vremea lui Carol I. (1866-1876)*. București, 1992, 72-82.

- ¹¹ M.G. Obedenaru munkáját használtam fel: *La Roumanie économique*, 400-1.
- ¹² Brubaker: *Citizenship and Nationhood*, 32.
- ¹³ Korántsem a román törvénykezés sajátossága, hogy az állampolgársággal nem rendelkezőktől megtagadja a politikai jogokat, valójában ez a legszembetűnőbb jellegzetessége magának a polgárságnak a nemzetállamokban. Brubaker szerint ez a „beidegződött, közönséges és magától értetődő nacionalizmus”-nak az alapvető jellemzője.
- ¹⁴ A két honosítási gyakorlat közötti megkülönböztetést a *Természetes Szabályozást*, Moldávia és Havasalföld első alkotmánya vezette be, amelyet az orosz megszállás (1829-1934) alatt fogadtak el.
- ¹⁵ A kollektív honosítást az alkotmány 1879-es különleges módosítása alapján engedélyezték: „Azok, akik a függetlenségi háború alatt a a hadseregben szolgáltak, csoportosan honosíthatóak, egyetlen törvény rendelkezése alapján, minden egyéb formalitás mellőzésével.” (Art. 7/II/c).
- ¹⁶ Lásd: Iancu, Carol: *Emanciparea Evreilor din România (1913-1919)*. București, 1998, 51.
- ¹⁷ Philip G. Eidelberg adataira támaszkodom: *The Great Rumanian Peasant Revolt of 1907. Origins of Modern Jacquerie*. Leiden, 1974, 15-16. Lásd még: *Istoria parlamentului și a vieții parlamentare din România pînă la 1918*. București, 1983, 252-255.
- ¹⁸ Joseph Berkowitz úgy vélte, hogy Románia az 1831-es antiszemita törvényeket orosz befolyás alatt fogadta el: *La question des Israélites en Roumanie. Étude de son histoire et des divers problèmes de droit qu'ellen souleve*. Paris, 1923. Carol Iancu ugyancsak egyetértett ezzel a gondolatmenettel: *Les Juifs en Roumanie (1866-1919) De l'exclusion a l'emancipation*. Provence, 1978.
- ¹⁹ Lásd Mihail Kogălniceanu és I. Brătianu liberális politikusok országgyűlési beszédeit.
- ²⁰ A beáramlás azt eredményezte, hogy 1860 és 1899 között Románia népessége 50 százalékkal, míg a zsidó népesség 98,7 százalékkal növekedett. Lásd: Colescu, L.: *Analiza rezultatelor recensămîntului general*, 82.
- ²¹ Lásd: Bogdan-Duică: *Românii și Evreii*. București, 1913, 223. Az ipari tőkére vonatkozó statisztikával kapcsolatosan pedig lásd: Colescu, L.: *Anchetă industrială din anii 1901-1902*. București, 1904, 126.
- ²² A törvények alapos elemzését lásd: Berkowitz, Joseph: *La question des Israélites en Roumanie*; valamint Iancu, Carol: *Les Juifs en Roumanie*.
- ²³ Muraru: *Constituțiile României*, 34.
- ²⁴ Iancu: *Les Juifs en Roumanie*, 186-7.
- ²⁵ Iancu: *Emanciparea evreilor*, 210.
- ²⁶ Ha viszont a zsidóság természetes népességnövekedését nézzük, az ellenkezőjét látjuk: a zsidóság száma 1899-ben 239 016 volt, s ez 1912-re 269015-re emelkedett. Uo.: 37.
- ²⁷ Kogălniceanu, Mihail: *Opere*. București, 1968, Editura Academiei, V. kötet, I. rész, 287.

- ²⁸ Ezt a jogi ellentmondást alig egy évvel Dobruzdza annektációja után megszüntették: a román alkotmány 7. cikkelyének módosítása után (1879) lehetőség nyílt a nem-keresztény személyeknek az egyéni honosításra.
- ²⁹ A Dobruzdza annektálásával szembeni ellenállásról lásd: *Resolution for the Romanian Senate*, January 26, 1878; Románia külügyminiszterének az emlékiratát: Kogălniceanu, M.: *Memoriu în chestiunea Basarabiei*, 1878, február 25/március 9., valamint N. B. Locusteanu *Dobrogea c.* brosúráját, București, 1878.
- ³⁰ Kogălniceanu: *Opere*, 620.
- ³¹ Észak-Dobruzdza Romániához csatolási folyamatának elemzéséhez lásd Iordachi, Constantin: *Citizenship and Nation and State-building: The Integration of Northern Dobruđa into Romania, 1878–1913*. (Megjelenés előtt.)
- ³² Ionescu, Nicolae: *Dobrogea în pragul veacului al XX-lea*. București, 1904, I. V, Socescu; 1912-re vonatkozóan: Manuila, Sabin: *La population du Dobruđa. In Dobruđa Roumaine*. București, 1938, 456.
- ³³ Lásd: Educațiunea sexului feminin. In *Biserica*, September 1862, 164-165, apud Paraschiva Căncea: *Mișcarea pentru emanciparea femeii în România, 1848-1948*. Bucharest, 1976, 21.
- ³⁴ Articol 6, Titlu II, Despre Drepturile Românilor. In *Constituțiunea Promulgată cu decretul regal No. 1360 din 28 Martie*. București, 1923, 611.
- ³⁵ Az „alkotmányos patriotizmus” fogalmáról lásd: Jürgen Habermas: *Citizenship and National Identity. Some reflection on the Future of Europe*. In *Praxis International*, 1992, 1, 1–19.
- ³⁶ Hoseph S. Roucek: *Contemporary Roumania and its Problems*. New York, 1971, Arno Press, 187.
- ³⁷ Lásd: Irina Livezeanu, *Cultural Politics in Greater Romania. Regionalism, Nation Building, Ethnic Struggle, 1918-1930*. 1995, Cornell University Press.
- ³⁸ Rogers W. Brubaker: *Nationalism Reframed. Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge, 1996, Cambridge University Press.
- ³⁹ Nae Ionescu: *Roza Vînturilor*. București, 1937, 201.
- ⁴⁰ Lásd: *Evreii din România între anii 1940-1944*, Vol. I, Legislația antievreiască. București, 1993, Editura Hasefer; and Radu Ioanid: *Evreii sub regimul Antonescu*. Editura Hasefer, 1977, București.
- ⁴¹ William O. Oldson: *A Providential Anti-Semitism. Nationalism and Polity in Nineteenth-Century Romania*. Philadelphia, 1991, The American Philosophical Society, 9.
- ⁴² A román kommunista rendszer ellenőrzési formáiról alkotott irányadó felfogásról lásd: Verdery, Katherine: *National Ideology under Socialism. Identity and Cultural Politics in Ceaușescu's Romania*. Stanford, California, 1991, University of California Press.
- ⁴³ Az állampolgárság mint az „uralkodó osztály stratégiája” lásd Michael Mann: *Ruling Class Strategies and Citizenship*. In *Sociology*, 1988, 21, 339-354.

- ⁴⁴ Lásd Michael Shafir, *Romania. Politics, Economy and Society*. Boulder, Colorado, 1985, Rymme Rienner.
- ⁴⁵ Lásd Vladimir Tismăneanu és Dan Pavel: *Romania's Mystical Revolutionaries: The Generation of Angst and Adventure Revised*. In *East European Politics and Society*, 1994 ősz, 404.
- ⁴⁶ Article 5, The Law on Citizenship no. 24. In *Buletinul Oficial al Republicii Socialiste Române*, Partea I, No. 157, December 17, 1971.
- ⁴⁷ *Buletinul Oficial al Republicii Socialiste Române*, Partea I, No. 146, December 17, 1969.
- ⁴⁸ E két különböző felfogásról lásd: Smith, Antony: *Theories of Nationalism*. London, 1971, Duckworth, 176.
- ⁴⁹ Ezt a különbségtevést lásd: Anthony Smith, *Theories of nationalism*. London, 1971, Duckworth, 176.
- ⁵⁰ *Radio Free Europe Background Report*, Romanian SR/3, 22 April 1985, 3.
- ⁵¹ Romanian SR/3, *Radio Free Europe Background Report*, 22 April 1987, 12.
- ⁵² Traian Chebeleu, a román elnök szóvivőjének nyilatkozata. In *Evenimentul Zilei*, 1997. május 27.
- ⁵³ Kiemelés tőlem – I. C.
- ⁵⁴ Lásd M. Ionescu-Quintus nyilatkozatát: *Evenimentul Zilei*, 2000. február 24.
- ⁵⁵ A becslés Mircea Druc, volt moldáv miniszterelnök nevéhez fűződik: *Evenimentul Zilei*, 2000. május 28.
- ⁵⁶ A becslés a Moldvai Köztársaság volt miniszterelnökétől, Mircea Dructól származik. In *Evenimentul Zilei*, 2000. május 20.
- ⁵⁷ Lásd: Unde se duce votul basarabenilor. In *Evenimentul Zilei*, 2000. május 28.
- ⁵⁸ *Evenimentul Zilei*, 1997. augusztus
- ⁵⁹ Uo., 1998. július 21.
- ⁶⁰ Uo. július 27.
- ⁶¹ Lásd Sorin Alexandrescu: *Paradoxul Român*. București, 1998, Univers.
- ⁶² A „vaskos” kontra „kifinomult” és az „ösztönös” kontra „tanult” nemzetfelfogások közötti különbségről lásd: Tilly, Charles: *Citizenship, Identity and Social History*. In Tilly (szerk.): *Citizenship, Identity and Social History*.

CONSTANTIN IORDACHI

Citizenship and National Identity in Romania

The study shows the changes of the national politics in Romania during some different historical times. After the theoretical leads up the author comes to the point of formulating the doctrines, then he analyses the regulations during 1866 -1919, between the two World Wars and under the communist era. The author also mentions the discriminations of the Jews, the integration of

Dobrugea and Transylvania as well as the women's rights to the citizenship. At the end of the study, he analyses the present - day situation mentioning the easy access to the citizenship for the ethnic Romanians living in Moldavia. He relates the issue of the Romanian citizenship to the country's development and national doctrine. In this sense, the regulation of the Romanian nationality simultaneously asserts the principles of 'ius soli' and 'ius sanguini' stressing upon the latter. In one respect the study shows the above principles that are analysed in a typical political context.

LAGZI GÁBOR

Az állampolgárság és a repatriáció kérdése Lengyelországban az 1990-es években*

Az első világháború tette lehetővé, hogy az addig Németország, Oroszország és Ausztria által felosztott Lengyelország újjászülessen. Az új európai állam létrejötte magával hozta az új államiság kiépítését, ezért rendezni kellett az állampolgárság kérdését is. A helyzet összetettségét az jelentette, hogy az új állam gazdasági, társadalmi és mentalitásbeli szempontból különböző területeket foglalt magába, és etnikai értelemben is sokszínűnek volt mondható. A lengyel állampolgárságot három törvényi szint határozta meg: az 1920 januári állampolgársági törvény, a háborút lezáró nemzetközi szerződések és megállapodások, valamint az 1921-es, ún. márciusi alkotmány.

Nem tettek különbséget a volt osztrák és orosz területek állampolgárai között (ők akkor kaphatták meg a lengyel állampolgárságot, ha kérvényezték ezt, és lemondtak más állam állampolgárságáról), probléma a volt német területek lakóival adódott, itt ugyanis bizonyos megszorításokat alkalmaztak, azaz azok kaphattak lengyel állampolgárságot (illetve leszármazottaik), akik 1908. január elseje előtt ezeken a területeken rendelkeztek állandó lakhellyel.¹ A két világháború közötti Lengyelországban az állampolgárságot a lengyel állampolgárságú szülők gyermekeként lehetett megszerezni, továbbá honosítás, házasság és adományozás útján. Állampolgárságot a bel-

ügyminiszter adhatott. Az állampolgárságot el lehetett veszíteni, ha az egyén más ország állampolgára lett, vagy ha a lengyel hatóságok engedélye nélkül más állam fegyveres testületének vagy államigazgatásának lett a tagja. 1938 márciusában lépett életbe az a törvény, amely kimondta, hogy meg lehet fosztani az állampolgárságuktól azokat a személyeket, akik a lengyel állam rovására tevékenykednek, megszakítás nélkül öt éve külföldön élnek, és megszakították a kapcsolatukat a lengyel állammal.²

A második világháború alatt

A második világháború eseményei alapján változtatták meg nem csak a lengyel állam jogi és földrajzi helyzetét, hanem tömeges népmozgásokra is sor került. 1939 szeptemberében Németország és a Szovjetunió megtámadta és megszállta Lengyelországot. Lengyelország nyugati és északi területeit a német birodalomba olvasztották, míg a maradék területekből, Krakó székhellyel megalakították a Főkormányzóságot. A beolvasztott területeken azok kaptak automatikusan állampolgárságot, akik 1939 szeptembere előtt aktívan részt vettek a németiség életében valamelyik kisebbségi szervezet (politikai, gazdasági, kulturális, társadalmi) keretein belül.³ A második csoportba azok kerültek, akik német származásuk mellett kötődtek a lengyeliséghez is, ők ideiglenesen kapták meg az állampolgárságot. A harmadik csoportba a lengyel nemzetiségűek estek bele, akiket a birodalom alattvalóiként kezeltek. A zsidók és a cigányok hontalanoknak számítottak. A Főkormányzóságban a lengyel nemzetiségűek jogi helyzetét a megszállók nem tisztázták világosan: nem voltak sem a birodalom alattvalói, sem a Kormányzóság állampolgárai. A német nemzetiségűek különleges helyzetbe kerültek mint ún. Volksdeutschok.⁴

1939 novemberében, miután a Vörös Hadsereg elfoglalta Lengyelország keleti területeit (a mai Nyugat-Ukrajnát és Belorussziát) a Szovjetunió Legfelső Tanácsának határozata értelmében a terület formálisan is a szovjet birodalom része lett, és lakói szovjet állampolgárságot kaptak.⁵ Ez a dekrétum abból a jogi helyzetből indult ki, hogy a lengyel államiság megszűnt létezni; szovjet állampolgárságot csak a megszállt és bekebelezett területeken élő állandó lakosok kaphattak, így kizárták az állampolgárságból a német megszállás elől menekülőket és a Szovjetunióba százezerszámra elhurcolt és internált lengyel állampolgárokat.

A második világháború után

Még tartottak a harci események, amikor a lengyel kormány (pontosabban a Lengyel Nemzeti Felszabadító Bizottság) 1944. szeptember 9-én, illetve 22-én egyezséget kötött a repatriáció kérdésében az Ukrán, a Belorusz és a Litván Szocialista Köztársasággal. Nem sokkal ezután, 1944 végén jött létre az Állami Repatriációs Hivatal 1944, mely a hazatelepülés megszervezésével és lebonyolításával lett megbízva, valamint életre hívták a kormány repatriációs biztosának intézményét. A fent említett egyezségek kölcsönös lakosságcsereről döntöttek, mégpedig oly módon, hogy az ukrán, belorusz és litván nemzetiségű lengyel állampolgárok a Szovjetunió megfelelő tagköztársaságába költözhetnek, míg a lengyel és a zsidó nemzetiségű szovjet állampolgárok, akik 1939. szeptember 17-e előtt lengyel állampolgársággal bírtak, Lengyelországba távozhattak. Mindehhez szükséges hozzátenni, hogy a repatriációt, vagyis inkább az evakuációt, önkéntes alapon hajtották végre, tehát az érintettek számára a repatriáció *jogát* és *nem köteleességét* biztosították. Akik a Szovjetunió valamelyik tagköztársaságát választották, azok automatikusan elveszítették a lengyel állampolgárságukat.

Az említett egyezmények több szempontból is megszorító jogkörűek voltak: az Ukrán, Belorusz és Litván Szocialista Köztársaságon kívül nem terjedtek ki más tagköztársaságra; nem érintette a Lengyelországban élő – igaz, kis létszámú – orosz kisebbséget; időben korlátozott volt a lakosságcsere, mivel annak 1945. április 1-jéig be kellett volna fejeződnie. Mindezek egy újabb, a Szovjetunió kormányával 1945. július 6-án aláírt egyezmény megkötéséhez vezettek. Ennek alapján a Lengyelország területén élő ukrán, belorusz, litván, ruszin nemzetiségűek áttelepülhettek a Szovjetunióba; a volt lengyel állampolgárokra a fentebb említett megkötések érvényesültek. Ez az egyezmény sem oldotta meg teljesen a problémát, hiszen nem terjedt ki a politikai üldözések és a harci cselekmények során (1939–1941, 1944–1945) elhurcolt személyekre.⁶ Ezért volt szükséges 1957-ben a lengyel kormánynak egy újabb repatriációs egyezséget kötnie a szovjetekkel. A repatriált személyeket teljes jogú állampolgárként kezelték, habár gyakran semmiféle dokumentummal nem tudták bizonyítani, hogy valaha lengyel állampolgársággal rendelkeztek.

A Német Birodalomtól visszacapott, ún. Visszatért Területeken az állampolgárság kérdése komoly problémákat vetett fel, és főleg a német nemzetisé-

gúeket érintette hátrányosan. Ezt a kérdést egy 1946-ban született törvény és egy 1947-es kormányhatározat szabályozta. Ezek értelmében olyan személy jogosult a lengyel állampolgárság megszerzésére, aki 1945. január 1-jét megelőzően ezeken a területeken rendelkezett állandó lakhellyel, bebizonyította lengyel nemzetiségét az ellenőrző bizottság előtt és hűségnyilatkozatot tett. Az állampolgárság megszerzéséhez mind a három feltételnek egyszerre kellett megvalósulnia, de a nagyobb hangsúly a második feltételre esett.⁷ Külön problémaként jelentkezett az ún. autochton lakosság körül kialakult helyzet. Ezek a szláv származású etnikai csoportok (sziléziaiak, mazúrok, warmiaiak) a megszállások ideje alatt a német nyelvet és a kultúrát kisebb-nagyobb mértékben átvették. Bizonyítaniuk kellett lengyel származásukat, és ekkor megkaphatták az állampolgárságot, persze ezekhez a folyamatokhoz erőteljes lengyelesítési hullám társult.⁸ A Volksdeutschokat egy 1946-os határozat értelmében megfosztották a lengyel állampolgárságuktól, vagyonekbozás és kitelepítés várt rájuk. Több mint kétmillió német nemzetiségű polgárt kényszerítették az ország elhagyására a lengyel hatóságok.⁹

Az 1950-es évek elejére már befejeződtek a kitelepítések és a nagyobb méretű népességmozgások: megszületett a homogén (és tegyük hozzá, egyvallású) lengyel nemzetállam. A repatriáltak és az állampolgársággal nem rendelkezők jogállását az 1951-es állampolgársági törvény tisztázta. Ez a törvény azok számára is biztosította az állampolgárságot, akiknek nemzetiségét nem ellenőrizték (tehát megkapták a volt német területek nem lengyel nemzetiségű lakói is), valamint a repatriáns állampolgárságot kapott a törvény erejénél fogva, mivel a jogszabály visszamenőleges hatállyal bírt. A törvény nem tette lehetővé a kettős állampolgárság intézményét.

1962 februárjában a lengyel törvényhozás alsóháza, a Szejm elfogadta a lengyel állampolgárságról szóló törvényt, mely több helyen is módosította és pontosította az 1951-es törvényt.¹⁰ A törvény öt fejezetből áll, az elsőben pedig elfogadja a lengyel állampolgárság folytonosságának elvét. Az állampolgárság megszerzésénél a „ius sanguinis”-elvé erőteljesebben érvényesül a „ius soli”-elvénél.¹¹ A külföldi is szerezhet állampolgárságot, ha legalább öt éve az országban él és állandó letelepedési igazolvánnyal rendelkezik; ez a várakozási idő csökkenhet, ha a kérvényező legalább három esztendeje lengyel állampolgárral házasságot kötött.

A törvény bevezette a hazatelepülő fogalmát; ennek alapján a repatriáns olyan lengyel nemzetiségű vagy származású külföldi személy, aki állan-

dó letelepedés céljából Lengyelországba érkezett, és ehhez megszerezte a *megfelelő intézmény engedélyét*. Mindennek a négy feltételnek egyszerre kellett teljesülnie a lengyel állampolgárság megszerzéséhez. Hozzá kell tenni még egy feltételt, amely a 12. cikkelyben található: az illető személy nem vette igénybe a repatriáció intézményét a lengyel állampolgárság megszerzésére; magyarul a hazatelepülés egyszeri és megismételhetetlen aktust jelentett.¹² A törvény maga nem tisztázta, mit is ért a lengyel nemzetiségű vagy származású fogalmán, de a jogszabályhoz csatolt útmutató alapján lengyel nemzetiségű vagy származású emberen olyan személyt értenek, aki a saját maga vagy felmenői a lengyel nyelvet családi környezetben használta, őrizte a lengyel hagyományokat és szokásokat, az utódait lengyel szellemben nevelte. Ilyen módon a nemzetiséget vagy származást objektív és nem szubjektív (önbesorolás) tényezők alapján határozták meg. A lengyel hazatelepülő nemzetiségének meghatározása a repatriációt engedélyező szervnek a feladata, azaz gyakorlatilag a helyileg illetékes konzuli hivatalé.

Az állampolgársági kérdés az 1990-es években

Az 1989-es politikai fordulat után mélyreható változás történt az állampolgárság és a repatriáció kérdésében is, egyben előtérbe került a volt Szovjetunió területén (főképp a közép-ázsiai országokban) élő lengyel kisebbség szervezett visszatelepítésének az ötlete.

A legfőbb problémát a repatriáció jogi helyzetének tisztázatlansága okozta. Az 1962-es törvény 12. cikkelye körüli vitát (ahol akörül volt véleménykülönbség, melyik állami szerv adhatja ki a repatriáns számára az engedélyt, illetve ennek az utazás előtt vagy után kell történnie) az Alkotmánybíróság 1995. július 21-i határozata zárta le: ennek alapján a hazatelepülés során az állandó letelepedési engedélyt a Lengyel Köztársaság helyi konzulja bocsátja ki, még a Lengyelországba való érkezés előtt. 1995 októberében a lengyel kormány utasította a bel- és a külügyminisztériumot, hogy az alkotmánybírósági határozatot figyelembe véve konkrét tervekkel dolgozzanak ki a repatriációval kapcsolatosan. Ennek eredménye egy tárcaközi bizottság létrehozása lett, illetve a repatriációs vízum koncepciójának bevezetése ahhoz az idegenrendészeti törvényhez, amelyet éppen akkor a Szejm vitatott meg.

1996 májusában a lengyel kormány egy speciális programot fogadott el, mely a repatriáció intézményét hosszútávon volt hivatott szabályozni. Ennek értelmében a hazatelepítés jellegének egyrészt *egyéninek* kell lennie, azaz egy meghatározott község (a lengyel közigazgatás legkisebb egysége, amely lehet falu és nagyváros is) egy konkrét személyt és családját hívja meg, és biztosítja számukra az alapvető társadalmi és anyagi szükségleteket, másrészt *fokozatosan* kell végbemennie, azaz a község pénzügyi lehetőségeitől válik függővé, és végül *tartós jellegű*, tehát a lengyel állam a határon túli lengyel nemzetrészek irányába folytatott politikájának állandó eszköze a repatriáció.¹³

A repatriáció programja főleg a közép-ázsiai szovjet utódállamok lengyel közössége felé irányult, kiváltképp a Kazahsztánban élőkre. Ez a lengyel etnikai csoport mind történetileg, mind jogilag különleges helyzetben van, hiszen a kazahsztáni lengyelek és felmenőik nagyobb részben a sztálini tisztogatás során 1936-37-ben kerültek Ukrajna (és részben Belorusszia) területéről erre a helyre.¹⁴ Helyzetüket bonyolítja, hogy e személyek ősei sohasem rendelkeztek lengyel állampolgársággal, ennek megfelelően a háború alatti és utáni hazatelepítési akciók sem érintethették őket. Az itt élőket alapvetően három tényező motiválja a Lengyelországba való visszatelepüléskor: a nehéz anyagi helyzet, a történelmi hazába való visszajutás vágya és gyermekeik számára a jövő biztosítása. A kazahsztáni lengyelek száma 1999-ben a hivatalos adatok szerint ötvenezer volt, de a határon túli lengyelekkel foglalkozó szervezetek százezerre becsülik a számukat.¹⁵ Annál is égetőbb e lengyel nemzetrészt megsegítése, mert a felmérések azt mutatják, hogy az ottani lengyel népesség nem tudott azonosulni a kazah állammal (sokkal erősebben és határozottabban ragaszkodnak a széthullott szovjet birodalomhoz), továbbá az alacsony szintű nemzeti-nyelvi kötődés miatt (a kazahsztáni lengyelek valamivel több mint tíz százaléka vallotta anyanyelvének a lengyelt 1989-ben) jobban veszélyezteti őket az orosz pánszlávizmus. Ugyanakkor érdemes megemlíteni, hogy a lengyelek pusztán egyötöde választja célállomásként Lengyelországot, az emigráltak nagy többsége Németországba és Oroszországba távozott.¹⁶

A lengyel véleményformáló személyiségek és szervezetek, illetve maguk a hivatalos álláspontok is azt hangsúlyozzák, hogy a lengyel államnak erkölcsi kötelessége az önmaguk hibáján kívül nehéz helyzetbe jutott lengyelek megsegítése és a történelmi sérelmek orvoslása. Az 1990-es években

Lengyelországban számos vita zajlott a keleten élő lengyelekről, megvitatták a segítségnyújtás mibenlétét, nagyságát. A vitát megnehezítette, hogy még a számuk is kérdéses, ehhez hozzájárult a szovjet statisztikák tendenciózussága és a lengyelek specifikus önazonossága (az anyanyelv és a megvallott nemzetiség nem esik egybe, illetve a római katolikus vallás döntő szerepet játszik a népcsoport azonosságtudatának kialakításában, formálásában és fenntartásában). A lengyel államnak azt kell támogatnia, hogy az etnikai kisebbségből a lengyelek nemzeti (nyelvi) kisebbséggé lépjenek elő. Az ország a teljesítőképességének megfelelő – gazdasági, politikai, egyházi, kulturális, tudományos – segítséget nyújt mind a szovjet utódállamoknak, elsősorban a Lengyelország szempontjából kiemelkedő országoknak, mint Ukrajna, Belorusszia, Litvánia, mind az ott élő lengyel közösségeknek.

1997-ig, tehát az idegenrendészeti törvény bevezetéséig a következőképpen nézett ki a repatriációs eljárás: Az eljárás kezdete a községi előljárásság által kiállított meghívólevél volt (más jogi személyek meghívói nem helyettesíthették ezt a fajta okmányt), melyben garantálták a repatriánsok számára a lakást, fedezték a beilleszkedésükkel kapcsolatosan felmerülő költségeket, segítettek állandó munkahely megtalálásában. A községi meghívólevelet – a vajdán keresztül – a Belügyminisztérium Migrációs és Menekültügyi Főosztályára továbbították, itt ellenőrizték a kérvény jogszerűségét, és megküldték a helyileg illetékes konzulnak. A repatriáns az országában található konzulátuson vagy diplomáciai kirendeltségen kérvényt nyújtott be, hogy a hazatelepülés során állandó letelepedési engedélyt kér, valamint benyújtotta a lengyel nemzetiségét vagy származását bizonyító dokumentumokat. A konzuli vagy diplomáciai kirendeltség személyzete a személyes beszélgetés és a benyújtott iratok valóságtartalmának ellenőrzése mellett a kérvényt nemzetbiztonsági szempontból is megvizsgálta. Az első fázis befejezéseként – a pozitív elbírálást követően – a belügyminisztérium a repatriáns számára állandó letelepedési igazolványt állított ki. Ez az engedély az ún. repatriációs vízum formájában öltött testet, melyet a helyi konzul adott át és egy évig volt érvényes. Ennek birtokában a repatriáns a lengyel határ átlépését követően a törvény erejénél fogva lengyel állampolgársághoz jutott.¹⁷

1997. április 2-án a Szejm elfogadta, majd a május 25-i népszavazás megerősítette a Lengyel Köztársaság új alkotmányát. Az alaptörvény az állampolgárság megszerzéséről a következőket mondja ki: „A lengyel állampol-

gárságot megszerezni a lengyel állampolgársággal rendelkező szülők által lehet. Az állampolgárság megszerzésének egyéb módjait a törvény állapítja meg. A lengyel állampolgárságot nem lehet elveszíteni, hacsak az ezzel rendelkező személy maga nem mond le róla.” (34. cikkely) Ugyanakkor a 137. cikkelyben ezt olvashatjuk: „A lengyel állampolgárságot a Lengyel Köztársaság Elnöke adományozza, és engedélyezi az állampolgárságról való lemondást.” A repatriációval kapcsolatosan az 52. cikkely 5. pontja kimondja: „A Lengyel Köztársaság területén állandó jelleggel letelepedhet az a személy akinek a lengyel származása a törvényeknek megfelelően lett megállapítva”.

1997 decemberében a Szejm elfogadta az idegenrendészeti törvényt, amely a beutazási és az átutazási vízum mellett bevezette a repatriációs vízumot is, mely a hazatelepülés intézményének legfontosabb dokumentuma. Az ilyen típusú vízumot olyan lengyel nemzetiségű vagy származású személynek adják ki, aki a Lengyel Köztársaság területén állandó jelleggel le kíván telepedni. A dokumentumot korlátozott időtartamra bocsátják ki, azaz nem hosszabb időre, mint 12 hónap, ez alatt az idő alatt a vízumot birtoklónak át kell lépnie a lengyel határt. A kérelmező személyt kormányzati vagy községi segítség illeti meg, főleg Lengyelországban való tartózkodásának és a beilleszkedés első évében. A repatriációs vízummal rendelkező egyén – az addig érvényben lévő gyakorlatnak megfelelően – a határ átlépését követően a törvény erejénél fogva lengyel állampolgárságot szerez, melyet a helyileg illetékes vajdától kap meg. A jelenre vonatkozó szabályoknak megfelelően nem kell lemondani a másik ország állampolgárságáról, és nem kell kérvényeznie a hatóságoktól az állandó letelepedési engedélyt sem. Ezt a fajta vízumot a repatriáns lakhelyének megfelelő konzuli vagy diplomáciai képviselő vezetője állítja ki, a lengyel belügyminiszter engedélyének birtokában. Mielőtt a konzul döntene, a hazatelepülőre vonatkozó dokumentumokat (a hazatelepülő kérvényét, és többek között a saját, a családja, sőt a felmenői adatait is¹⁸) megküldi a lengyel belügyminisztériumba, az véleményeztetni a határrendészeti, nemzetbiztonsági szervekkel, valamint kikéri a fogadó település és az illetékes vajda véleményét. Csak ezek birtokában adja ki a belügyminiszter az engedélyt a vízum kiállítására.

Annnyiban változtatta meg ez a törvény az addig érvényes gyakorlatot, hogy már nem csak községi meghívó lehetett a repatriáció feltétele, hanem azt jogi vagy más természetes személyek is kiállíthattak, de pontosan rögzíteni kellett az általuk vállalt garanciákat (pl. lakás, anyagi segítség stb.).

A kérvényező másfajta dokumentumokat is bemutatathatott, melyek megerősítik, hogy rendelkezik a Lengyelországba való utazás és a letelepedéshez szükséges (anyagi) eszközökkel.¹⁹ A repatriáns nem lengyel nemzetiségű vagy származású családtagjai a helyi konzulátuson keresztül kérvényt nyújthattak be meghatározott időre szóló letelepedési engedély megszerzésére.

Az idegenrendészeti törvény értelmében a belügyminiszter minden év márciusában köteles tájékoztatni a Szejmet a repatriációt illető törvény teljesítéséről, valamint a genfi és a New York-i konvencióból fakadó kötelezettségek megvalósulásáról.

Piotr Stachańczyk belügyminiszter szerint 1999 végéig a Lengyelország területére visszatelepedett személyek száma mindössze 2500 főt tett ki.²⁰ Az 1998-as évben 547 főt, azaz 153 családot hívtak meg a községek vagy más intézmények, 1999-ben pedig 362 fő, azaz 195 család vette igénybe a lengyel államban való letelepedés e formáját. Az 1999-es esztendőben közel 10 millió zlotyt (kb. 600 millió forint) fordítottak a repatriánsok támogatására, s ez az év volt az első, amelyben a hazatelepülők sokoldalú – gazdasági és oktatási – segítséget kaptak. 1999 novemberében a lengyel kormány a 2000-es évre a költségvetésből 19,5 millió zlotyt különített el (kb. 1 milliárd 150 millió forint), ebből 3,7 millió a lengyel nyelv és a beilleszkedési tanfolyamok költségeit fedezné, a maradék összeg közvetlen anyagi segítség lenne a repatriánsok számára.²¹

1999-ben 937-en kérvényeztek repatriációs vízumot, összesen pedig 278 vízumot adtak ki 328 fő részére. A vajdák a repatriációval kapcsolatosan az alábbi megjegyzéseket tették a belügyminisztérium felé:

- egyre kevesebb község hívja meg a Keleten élő lengyeleket;
- a sikeres repatriáció összefüggésben van a hazatelepülő nyelvtudásával, műveltségével és a befogadó község anyagi lehetőségeivel;
- a gyakorlat bebizonyította, hogy a legmegfelelőbb módszer az, ha nem fizikai személy, hanem egy község hívja meg a repatriánst és családját, csak így lehet biztosítani számukra a megfelelő anyagi biztonságot;
- szükséges alaposan megvizsgálni a kérvényező lengyel származására vonatkozó dokumentumokat.

Ugyanebben a jelentésben a lengyel külügyminisztérium a következőket állapította meg:

- a repatriációs folyamatban nem volt nagyobb változás az előző évhez képest;
- a hazatelepülők igen gyenge nyelvtudással rendelkeznek, emiatt azt javasolja, hogy a repatriáns még a régi lakhelyén részesüljön lengyel nyelvi és honismereti órákban, melyet egy vizsga zárjon le.

Jelenleg a lengyel állam arra törekszik, hogy a hazatelepülés eljárását minél könnyebbé tegye, és elősegítse a repatriánsok beilleszkedését úgy, hogy közben az egész folyamat felett teljes ellenőrzést gyakorolnak a lengyel állami szervek.

A szenátusi javaslatok

Az európai integráció közeledtével komoly kérdésként merül fel – hasonlóan Magyarországhoz – a Lengyelországtól keletre élő, de a lengyel nemzethez tartozó személyeknek az anyaországba való beutazása. A felmerülő probléma egyik lehetséges jogi megoldása az ún. *Lengyel Kártya* (Karta Polaka) bevezetése lehet. A lengyel parlament felsőháza, a Szenátus Emigrációs és a Határon túli lengyelek Bizottsága három javaslatot dolgozott ki. Az első a lengyel nemzethez való tartozás és a lengyel nemzetiség vagy származás megállapításának módját, a második a repatriációt könnyítő törvényjavaslatot, a harmadik pedig az állampolgárság megszerzését, elvesztését és visszaszerzését szabályozná. A Szenátus marsallja, Alicja Grzeškowiak 1999 áprilisában, amikor ez a törvénycsomag a Szejm elé került, két okot hozott fel annak kidolgozására: hogy a lengyel törvények az alkotmány szellemét tükrözzék és hogy orvosolják a régi sérelmeket. Hangsúlyozni kell, hogy az alábbi törvénytervezetek csak *javaslatok*, melyek vitája hosszú és fájdalmas folyamat lesz.

A Lengyel Kártyát azok a személyek kaphatnák meg, akik a két világháború közötti Lengyelország állampolgárai és azok leszármazottai, és akik határtávozás következtében kerültek a lengyel határokon kívülre és fosztották meg őket a lengyel állampolgárságuktól; akik politikai, gazdasági, nemzetiségi vagy vallási okokból emigrálni kényszerültek Lengyelországból; valamint akik ugyan soha sem rendelkeztek lengyel állampolgársággal, de a származásuk és a nemzeti hagyományaik ápolása folytán lengyelnek érzik magukat az idegenben. A kártya birtoklóját megilletné az ún. *nemzetiségi vízum* elnyerése, mely lehetővé tenné a lengyel határ többszöri átlépését, és feljogosítaná

az ország területén való, korlátlan ideig történő tartózkodásra. A kártya tulajdonosa jogosult lenne – pár bizonyos jogtól eltekintve – minden közéleti jog gyakorlására: egészségügyi ellátásban részesülne, tanulhatna állami iskolában, mentesülne a külföldiekre vonatkozó adók és illetmények fizetésétől.

A Kártya hivatalos okmány lenne, mely az útlevéllel vagy más hivatalos okirattal együtt lenne érvényes. A Kártyát kibocsátó szervezet a kérvényező állandó lakhelyének megfelelő konzuli hivatal lenne. A lengyel nemzetiséget és származást többféle dokumentummal lehetne igazolni: keresztlevéllel, iskolai bizonyítvánnyal, a lengyel hadseregben letöltött katonai szolgálatot bizonyító dokumentumokkal, a deportálást vagy börtönbüntetést igazoló dokumentumokkal, ahol be van jegyezve a lengyel nemzetiségre vonatkozó adat, és a lengyeliséghez való tartozást igazolni lehet a lengyel szervezetekben való részvétel által is. Abban az esetben, ha nincsen ilyen dokumentum, igazolvány, elegendő, ha a lengyel nyelvtudással bíró kérvényező magatartásával bizonyítja, hogy a lengyel nemzethez tartozik. A Kártyát ingyen adnák ki, és a konzuli elutasítás után a belügyminiszterhez lehetne fellebbezni.²² A Kártya bevezetése azt eredményezné, vélik a javaslat kidolgozó, hogy a lengyel nemzetiségűeket vagy származásúakat már a határon lengyelként, és nem külföldiként (ahogyan jelenleg történik) kezelnék, illetve lehetőséget nyújtana azok számára, akik az anyaországgal kapcsolatban kívánnak maradni, de ugyanakkor – valamilyen oknál fogva – nem akarnak lengyel állampolgárságért folyamodni.

A következmények szempontjából is érdemes egy pillanatra megállni ennél a javaslatnál. A Kártya birtoklása önmagában nem jelent állampolgárságot, és a személy nem szűnik meg az adott állam polgára lenni. A Kártya bevezetésével – figyelmeztet a mértékadó lengyel napilap, a *Rzeczpospolita cikkírója* – csorbulhat a Lengyelország területén tartózkodó külföldiek jogegyenlősége, melyet az alkotmány mond ki, ugyanis egyes csoport kivételezett szerepbe kerülhetne csupán lengyel származása miatt. Lengyelország esetleges EU-tagságát követően a Nyugaton lakó lengyelek számára a Kártya elveszíteni az aktualitását, és a keleten élők számára okozna előnyt. A dokumentum bevezetése nagymértékben megkönnyítené egy nem uniós tag-állam állampolgára számára az Unióba (Lengyelországba) való beutazást. Emiatt az aktuális lengyel kormánynak egyeztetnie kell az uniós tagságból fakadó kötelezettségeket és a keleten maradt lengyelek iránt érzett felelősséget.²³

A repatriációról szóló törvényjavaslat szélesebb értelemben definiálja a hazatelepülő fogalmát, mint az idegenrendészeti törvény. E javaslat szerint az a hazatelepülő, aki lengyel nemzetiségűként vagy származásúként állandó jelleggel külföldön lakik és letelepedési engedély birtokában Lengyelországba érkezik, bejelenti, hogy véglegesen az országban szándékozik maradni. A kérvényező nemzetiségét a konzul (ha az illető külföldön tartózkodik) vagy a vajda (ha már Lengyelország területén lakik) állapítaná meg. Ha a hazatelepülő nem rendelkezik lengyel állampolgársággal, a törvény erejénél fogva elnyerné azt, ha átlépte a lengyel határt, ha pedig már a lengyel állam területén tartózkodik, abban az esetben nyerné el az állampolgárságot, ha lengyel nemzetiségét vagy származását bizonyító döntés jogerőre emelkedik. A törvényjavaslat kiemeli, hogy a volt Szovjetunió ázsiai tagköztársaságaiból érkezett hazatelepülők számára biztosítani kell az elengedhetetlen anyagi segítséget (pl. munka, lakás, ingyenes utazás a lengyel határtól a letelepedés helyéig).

A törvénycsomag harmadik része egy új állampolgársági törvényjavaslatot tartalmazna, mert az 1962-es törvényt három okból is meg kell változtatni: az állampolgárságról szóló előírásokat harmonizálni kell az Alkotmánnyal, valamint az európai jogrenddel, továbbá orvosolni szükséges azokat a sérelmeket, melyeket a különböző népcsoportok a népi Lengyelország fennállása alatt szenvedtek el. A javaslat megismétli az eddig érvényben lévő törvényt: a lengyel állampolgárságú szülők gyermeke automatikusan lengyel állampolgár lesz; nem lehet a javaslat értelmében senkit sem megfosztani az állampolgárságától, hacsak maga nem mond le róla. Előírja, hogy az állampolgárság megadása a köztársasági elnök jogkörében maradjon. A Lengyelországban élő külföldi akkor kaphatna állampolgárságot, ha állandó letelepedési igazolvánnyal rendelkezik és legalább öt éve Lengyelország területén él, tisztában van a lengyel nyelv alapjaival és a lengyel történelemmel. Ha a külföldi lengyel állampolgárral kötne házasságot, három év elteltével folyamodhatna az állampolgársághoz.

Újdonságnak számít, hogy a javaslat visszaállítaná azoknak az állampolgárságát, akiket 1989 előtt erőszakkal kitelepítettek, emigráltak vagy kényszer hatására 1989 előtt deportálták a lengyel határokon kívülre, még akkor is, ha azt megelőzően nem rendelkezett az illető lengyel állampolgársággal.²⁴ A javaslat elfogadása nagymértékben megkönnyítené az állampolgársághoz

való jutást, és a lengyel állam vállalná, hogy a keletről érkező szegényebb honfitársaikat anyagilag is támogatja.

A kormány javaslata

1999 második felében a kormány által a Szejm elé terjesztett állampolgársági törvényjavaslatról is szólnunk kell (nem hivatalos információk szerint a kormány elutasította a Szenátus javaslatát). A tervezet indoklásában utal arra, hogy az Alkotmány és a Lengyelország által 1999-ben aláírt, az Európa Tanács által kidolgozott konvenció a lengyel törvényalkotást is kötelezi arra, hogy igazodjon a megváltozott helyzethez. A kormány javaslata egységes koncepció alakul, és egyértelmű módon szabályozza a lengyel állam leendő állampolgársági politikáját (így a repatriációt is). Az Alkotmánynak és az eddigi gyakorlatnak megfelelően a következő módon lehetne lengyel állampolgársághoz jutni: a *ius sanguinis* elve alapján (bizonyos esetekben kiegészülne a *ius soli* elvével), örökbefogadás által²⁵, elismerés által, juttatás által, honosítás által, repatriáció által és visszajuttatás által.

Érdemes megjegyezni, hogy a törvényjavaslat bevezetése egyfajta decentralizációt jelentene, ugyanis az állampolgársággal kapcsolatos döntések egy része a vajda (bizonyos esetekben a konzul) jogkörébe tartozna. A tervezet előírja, hogy a köztársasági elnök is adományozhatna állampolgárságot, amely nem vonna maga után jogi-adminisztrációs eljárást. A vajda döntése alapján állampolgárságot kaphatna az a külföldi, aki legalább öt éve legalísan tartózkodik Lengyelország területén, beszéli a nyelvet, asszimilálódott a lengyel társadalomba, rendezett lakáskörülményekkel és jövedelemmel rendelkezik, és az állambiztonságra nézve nem jelent veszélyt. A fenti körülmények teljesítése és hároméves ott-tartózkodás szükséges annak a külföldinek, akinek lengyel állampolgárságú házastársa van.

A törvényjavaslat külön rendelkezik a repatriáció során szerzhető állampolgársággal, mely a repatriációs vízum segítségével történne. Így azok a személyek juthatnának az állampolgársághoz, akik rendelkeztek vele, vagy valamelyik felmenőjük volt állampolgár, képes beszélni és írni lengyel nyelven, bizonyítani kell, hogy a lengyel nemzethez tartozik, ápolja a lengyel hagyományokat, gyermekeit lengyel szellemben neveli, részt vesz a határon túli lengyel szervezetek működésében. Főleg olyan személyeket részesítenék előnyben a repatriációs vízum odaítélésekor, akik a lengyel államban

szándékoznak végérvényesen letelepedni, rendezett anyagi körülmények között élnek, és a Szovjetunió ázsiai részein laktak 1989 előtt.²⁶ Újdonság, hogy visszakaphatnák állampolgárságukat azok a személyek, aki akaratuk ellenére, üldöztetések vagy zaklatások hatására veszítették el azt.²⁷

A javaslat erősségei közé lehet sorolni azt, hogy az állampolgárság megszerzésében új intézményeket vezetne be, de egyidejűleg decentralizálná az ezzel kapcsolatos politikát. Ha összehasonlítjuk a kormány javaslatát a Szenátuséval, akkor megállapíthatjuk, hogy az előbbi tervezete sokkal részletesebb és jobban kidolgozott (pl. a javaslatához csatolt indoklásban a törvény bevezetésével járó anyagi vonzatokat is megemlíti, ami teljesen hiányzik a szenátusi javaslatból), a szakértők szerint ez képezhetné a szejmbe-li vita alapját.

Az egyik lengyel hetilap szerint a romantikus szenátorok csatáznak a kormányban ülő pozitivistákkal. A belügyminiszter magas rangú szakértője a Szenátus javaslatát liberális-szентimentálisnak nevezte.²⁸ Andrzej Stelmachowski, a határon túli lengyel szervezeteket összefogó *Wspólnota Polska* (Lengyel Közösség) elnöke szerint az Alkotmány szellemében kell eljárni az állampolgársággal kapcsolatosan, hiszen mindenkinek joga van letelepedni a lengyel állam területén, akinek valamilyen alapja van arra, hogy lengyelnek érezze magát.²⁹

Két illetékes alsóházi parlamenti bizottság, a közigazgatási és belügyi bizottság, valamint a határon túli lengyelek bizottsága 2000. május 11-én a Szenátus és a kormány által benyújtott törvénycsomag tanulmányozása után javasolta – változtatásokkal ugyan, pl. hiányzik a javaslatból a repatriációról szóló fejezet –, hogy a Szejm a kormány javaslatát emelje törvényerőre.³⁰

Összegzés

Jelenleg a lengyel állampolgársággal kapcsolatosan felmerülő problémák nem okoznak vitát és összeütközéseket politikai szinten, és társadalmi szinten sincsenek ilyen jellegű konfliktusok. Egy régebben (1994 végén) készített felmérés szerint a lengyel nyelv ismerete (96 százalék), illetve a lengyel állampolgárság birtoklása (92 százalék) alapvető feltétele annak, hogy valakit lengyelnek tartsanak.³¹ Az is igaz, a népi Lengyelország idejében emigrált vagy migrációba kényszerített emberek (pl. sziléziaiak, mazúrok,

warmiakok vagy a zsidó származásúak) egy része vissza kívánja kapni a lengyel állampolgárságát.

Az állampolgársági kérdés legújabb fejezetéhez tartozik, hogy 2000. június 29-én a lengyel parlament alsóháza, a Szejm új állampolgársági törvényt fogadott el, amely a fent említett kormányjavaslatra épült. A tervezetet 386 képviselő támogatta, 2-2 nemmel szavazott, illetve tartózkodott. A törvény értelmében kérhetik állampolgárságuk *visszajuttatását* azok a személyek, akiket a Lengyel Népköztársaság idejében erőszakkal kitelepítettek vagy emigrációba kényszerítettek. Állampolgársági státusuk visszaadását kérhetik azok is, akik a kommunista diktatúra alatt hagyták el Lengyelországot és lemondtak állampolgárságukról.³² A törvény azokat a személyeket érinti, akik 1939. szeptember 1-je és 1989. június 4-e között hagyták el a lengyel állam területét. Fontos kitételnek számít az az előírás, melynek értelmében a kettős állampolgársággal rendelkezők a Lengyel Köztársaság területén csak és kizárólag a lengyel állam által kiadott hivatalos dokumentumaikkal igazolhatják magukat, és nem élhetnek a külföldi állampolgárságukból fakadó (pl. gazdasági) előnyükkel.³³ A törvény 2001. január elsején lép életbe, de előtte azt a Szenátusnak is el kell fogadnia, és a köztársasági elnöknek is szentesítenie kell.³⁴

2000. június 20-án a Szejm elfogadta a repatriációról szóló törvénytervezetet, mely rögzíti, ki jogosult ilyen módon Lengyelországba telepedni: a kérvényező legalább egyik szülőjének vagy nagyszülőjének, illetve két dédszülőjének lengyel származásúnak vagy állampolgárságúnak kell lennie. A repatriációs vízumot a volt Szovjetunió köztársaságainak polgárai kaphatnák meg (a Szenátus a törvényhez benyújtott módosításában ezt a jogot kiszélesítené a volt szocialista államokra). A fent elmondottakhoz képest változás, hogy a konzul csak akkor adhatja ki a vízumot, ha a kérvényezők dokumentumokkal bizonyították, hogy Lengyelországban rendelkeznek megfelelő anyagi körülményekkel és lakással. A törvény felsorolja az egyszeri állami támogatás lehetőségeit: a repatriánsoknak megtérítik utazási költségeiket, és a letelepedés során felmerülő kiadásokat is fizeti az állam. Állami cél-támogatást a befogadó községek is kaphatnak. A hazatelepülők ingyen vehetnek részt a számukra szervezett lengyel nyelvi és beilleszkedési tanfolyamokon. A törvény szintén 2001. január elsejétől lépne életbe.³⁵ Ez a probléma sok megválaszolatlan kérdést vet fel mind a hazatelepülők, mind az őt befogadó közösségek előtt. Annyi bizonyos, hogy a rosszul megszer-

vezett és lebonyolított repatriáció mindkét félre nézve káros következményekkel járhat. Jelen pillanatban az egyetlen járható útnak az tűnik, hogy a lengyel állam felgyorsítja a folyamatot, és azt főképp a fiatalokra és a képzetesebb személyekre terjeszti ki. A folyamat felgyorsítása azt jelenti, hogy még Lengyelország EU-csatlakozása előtt be kell fejeződnie a repatriációnak, hiszen Brüsszel nem nézné szívesen, ha területén a poszt-szovjet térségből nagyobb létszámú népesség telepedne le.

Fontosban tarjuk megismertetni és figyelemmel kísérni az állampolgárság kérdésében felmerülő lengyel eseményeket. Számos olyan javaslat született, melyek, úgy tűnik, nem valósulnak ugyan meg a nagyon közeli jövőben, de a magyar törvényalkotók és felelős döntéshozók számára ötleteket adhatnak és irányt mutathatnak egy feltörekvő európai középhatalom joggyakorlatát illetően.

JEGYZETEK

* Itt szeretném megköszönni *Slawomir Łodziński*nek és *Marek Calkának* a tanulmány elkészítésében nyújtott segítségét.

¹ Ezzel a lépéssel a lengyel hatóságok a nagy német betelepítések során letelepítetteket kívánták az állampolgárságból kirekeszteni. Azt lehet mondani, az alapelv az volt, hogy az állam területén állandó lakhellyel kellett rendelkeznie az illetőnek, és valamelyik felosztó hatalomnak az állampolgárának kellett lennie.

² A törvény főleg a spanyol polgárháborúban harcoló lengyel önkénteseket érintette, valamint a náci Németországból eltávozott zsidó menekülteket, de alkalmazták a szanációs rendszer ellenfeleire is. Juliusz Bardach, Juliusz; Leśnodorski, Bogusław és Pietrzak, Michał: *Historia państwa i prawa polskiego* [A lengyel állam és jog története]. Varsó, 1987, 424.

³ Ramus, Walenty: *Prawo o obywatelstwie polskim* [A lengyel állampolgársági jog]. Varsó, 1968, 150-151.

⁴ Bardach, Leśnodorski és Pietrzak: i.m., 534-539, 544.

⁵ A német nemzetiségűeket nem érintette ez a határozat, őket az 1939. szeptember 28-i szovjet-német megállapodás alapján Németországba telepítették át.

⁶ A hivatalos adatok szerint 1949-ig Lengyelországba a Szovjetunióból 266 ezer lengyel nemzetiségű vagy származású ember érkezett, míg 1959 és 1962 között negyedmillió. Vö. Ciesielski, Stanisław; Hryciuk, Grzegorz és Srebrakowski, Aleksander: *Masowe deportacje radzieckie w okresie II wojny światowej* [Tömeges szovjet deportálások a második világháború alatt]. Wrocław, 1993, 53-54.

⁷ Vö. Łodziński, Slawomir: Polish Citizenship – Ethnic Boundaries and Issue of Citizenship in Polish Society. In. Balla Bálint és Sterbling, Anton (szerk.):

Ethnicity, Nation, Culture. Central and East European Perspectives. Hamburg, 1998. Meg kell jegyezni, hogy az itt élő, két kultúrájú lakosság identitásában ezek a törvények mélyreható változásokat indítottak el.

- ⁸ Az állam északi és nyugati felén lakó, lengyelnek egyértelműen nem nevezhető lakosságot a korabeli hatalom a határváltozás megindoklására használta fel, hiszen „fel kellett szabadítani” a német uralom alatt élő lengyeleket.
- ⁹ Ciesielski, Stanisław: *Uwagi o zmianach struktury narodowościowej w powojennej Polsce* [Megjegyzések a háború utáni nemzetiségi szerkezet megváltozásáról Lengyelországban]. Wrocławskie Studia z Historii Najnowszej. Tom VI., Wojciech Wrzesiński (szerk.). Wrocław, 1998, 94.
- ¹⁰ Ramus, Waleńty: i.m., 279-333.
- ¹¹ A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy a törvény garantálta az állampolgárságot azok számára, akiknek legalább az egyik szülője lengyel állampolgár; olyan szülők gyermekének, akik ismeretlen vagy meghatározatlan állampolgárságúak, de Lengyelország területén születtek vagy ott találták.
- ¹² Seniuta, Aleksander: *Obywatelstwo i jego regulacja prawna w PRL* [Az állampolgárság és annak jogi szabályozása a népi Lengyelországban]. Wrocław, 1974, 90-91.
- ¹³ Łodziński, Sławomir: *Repatriacja osób narodowości lub pochodzenia polskiego w latach 1989-1997. Problemy prawne i instytucjonalne* [A lengyel nemzetiségű vagy származású személyek repatriációja, 1989-1997. Jogi és intézményi problémák]. <http://biurose.sejm.gov.pl/teksty/i-586.htm>.
- ¹⁴ A szovjet hatalom az 1920-as, illetve az 1930-as években Ukrajnában Julian Marchlewski és Belorussziában Feliks Dzierżyński nevét viselő ún. autonóm körzeteket hoztak létre. Ezekben a területeken a hivatalos nyelv a lengyel volt és támogatták a lengyel szervezeteket, de mindezt erőteljes szovjetesítéssel egybekötve; Moszkva ezzel a lépéssel olyan bázist kívánt teremteni, melynek segítségével forradalmasíthatta volna a szomszédos Lengyelországot.
- ¹⁵ Iglicka, Krystyna: *The Migration of Kazachs of Polish Origin from Kazakhstan to Poland. Are they Fellow-countrymen or not?* Prace Migracyjne, 13, Instytut Studiów Społecznych, Uniwersytet Warszawski.
- ¹⁶ Vö. *Państwo polskie wobec Polaków na Wschodzie. Poszukiwanie modelu polityki* [A lengyel állam és a Keleten élő lengyelek. Politikai modell keresése]. In *Biuletyn Stowarzyszenia Wspólnota Polska*, 1998 augusztus, illetve Multanowski, Jacek és Lang, Maciej: *Nastroje migracyjne w Kazachstanie* [A kazahsztáni migrációs hangulat]. http://omp.org.pl/mult_lang.htm.
- ¹⁷ Łodziński, Sławomir: *Problemy polityki migracyjnej w latach 1989-1998 (czerwiec) a nowa ustawa o cudziemcach* [A migrációs politika problémái 1989 és 1998 júliusa között és az új idegenrendészeti törvény]. <http://biurose.sejm.gov.pl/teksty/r-147.htm>.
- ¹⁸ A kérvényhez csatolt kérdőív kevésbé részletes, mint a hasonló amerikai, kanadai, ausztrál vagy német, és a kérvényében meg kell indokolnia a Lengyelországba való visszatelepülés okait.

- ¹⁹ Azok a külföldiek, akik 1992 és 1996 között érkeztek Lengyelországba, és a letelepedés kérvényezésékor lengyel nemzetiségűnek vallották magukat, de nem kívántak élni a repatriációval, abban az esetben kaphatták meg a lengyel állampolgárságot, ha lengyel nemzetiségűek vagy származásúak voltak, az ország területén lakással és jövedelemmel rendelkeztek, és jelenlétükkel nem veszélyeztették az ország nemzetbiztonságát. Ez mindösszesen 1450 személyt érintett, és főleg a volt Szovjetunió területéről érkeztek.
- ²⁰ In *Rzeczpospolita*, 1999. szeptember 23.
- ²¹ *Informacja o stosowaniu ustawy z dn. 25 czerwca 1997 r. o cudzoziemcach w zakresie repatriacji w 1999 roku* [Az 1997 június 25-i idegenrendészeti törvény alkalmazása a repatriáció területén az 1999-es évben]. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej, III kadencja, Minister Spraw Wewnętrznych i Administracji. Druk nr 1822, Warszawa, 31 marca 2000.
- ²² In *Rzeczpospolita*, 1999. január 19.
- ²³ In *Rzeczpospolita*, 2000. július 15-16.
- ²⁴ In *Rzeczpospolita*, 1999. szeptember 22.
- ²⁵ Ez a javaslat azt a helyzetet akarja elkerülni, ami a csernobili katasztrófa után lengyel állampolgárok által örökbefogadott gyermekek esetében fordult elő, hogy – annak ellenére, hogy lengyel szellemben és hagyományokban nevelték őket – nem kaphatták meg lengyel állampolgárságot.
- ²⁶ Érdemes megjegyezni, hogy a törvényjavaslatban az eddigi gyakorlattól eltérően a „lengyel nemzetiségű vagy származású” fogalom helyett a „lengyel származású” szerepel.
- ²⁷ *Ustawa z dnia o obywatelstwie polskim*. Projekt. [A lengyel állampolgárságról szóló törvény. Tervezet.] 1999. szeptember 30. A törvényjavaslat szövegét a Szejm munkatársa, *Sławomir Łodziński* segítségével tanulmányozhattam, amit ezúton köszönök meg.
- ²⁸ Azt állította, hogy ha ez elfogadására kerülne, akkor a fél ukrán maffia megjelenhetne Lengyelországban. A lengyel Nemzetbiztonsági Hivatal is szeretné, ha megnövekedne a szerepe az állampolgársági kérelmek elbírálásakor, hiszen Lengyelország a nyugati katonai- és részben a gazdasági struktúrák teljes jogú tagja lett, ami kiváltotta az ország keleti szomszédai hírszerzőinek az érdeklődését.
- ²⁹ Szulc, Anna: Rodak niezwyfikowany. Przypadki lwowsko-krakowskiego lekarza. In *Polityka*, 2000. február 5.
- ³⁰ *Sprawozdanie Komisji Administracji i Spraw Wewnętrznych oraz Komisji Łączności z Polakami za Granicą o rządowym i senackim projekcie ustawy o obywatelstwie polskim (druki nr 1408 i 1222)* [A Közigazgatási és belügyi és a Határon túli lengyelek bizottságának a véleménye a kormány és a Szenátus állampolgársági törvényjavaslatáról]. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej, III kadencja. Druk nr 1907, Warszawa, 11 maja 2000.
- ³¹ In *Gazeta Wyborcza*, 1994. október 3.

³² Ez a kitétel az 1968-as anticionista (pontosabban: az államilag támogatott antisze-
mita) kampány hatására emigrált zsidó származásúakat érinti.

³³ Nem véletlen, hogy ezt a passzust a nyugati, főleg az egyesült államokbeli és ka-
nadai lengyel szervezetek illeték kemény kritikával.

³⁴ PAP, 2000. június 30.

<http://dziennik.pap.com.pl/di/polska/20000629213649.html>.

A törvény szövegét ld. http://ks.sejm.gov.pl:8009/proc3/ustawy/1222_u.htm.

³⁵ A törvény szövegét ld. http://ks.sejm.gov.pl:8009/proc3/ustawy/1204_u.htm.

GÁBOR LAGZI

The Citizenship and the Issue of the Repatriation in Poland in the Nineties

The Polish citizenship problems became known after the I World War since the congenial unification of the local residents was the ground of the 'new born' country. During the II World War the invader Germans and Soviets pursued different national policies. While all habitants in the invaded areas by Soviets became Soviet citizens, the German Empire didn't clarify the legal situation of their subjects. Following the war the issue became more complicated when Poland lost some of its territories on the East and gained on the West from Germany. Poland signed several pacts of agreement of repatriation with Soviet Union while German ethnic had to leave Poland and were deprived of their citizenship. The so-called regained territories were kept under supervision (named verification). The Citizenship Act of 1951 ends this period that is later on upgraded in 1962 in which the principle of 'ius sanguini' is more effective than the one of 'ius soli'. This regulation initiates the institution of repatriation that was massly used by the Polish authorities in the nineties. Mostly the Polish ethnics in Kazakhstan take these advantages and - with the help of Poland - return to the country of their ancestors. The repatriation was specified by the accepted Constitution and by the Alien Law. At the end of the study, the author presents the latest proposals of the national issues. One of the newest developments of the problem is that the Sejm accepted a new national and repatriation law though they haven't come into force yet.

MAGYARORSZÁGI KISEBBSÉGI ÖNKORMÁNYZATOK

EILER FERENC – KOVÁCS NÓRA

A kisebbségi önkormányzatok rendszere Magyarországon

A Magyar Köztársaság Országgyűlése 1993-ban fogadta el a LXXVII. törvényt a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól. Az ennek alapján 1994/95-ben kiépült kisebbségi önkormányzati rendszer hazai és nemzetközi fogadtatása alapvetően pozitív volt.¹ Az elmúlt öt évben összegyűlt tapasztalatok alapján ma már megvonható a rendszer működésének mérlege. Mivel a téma rendkívül összetett, jelen tanulmányunkban – a kisebbségi önkormányzatokra vonatkozó jogszabályok vázlatos ismertetése mellett – elsősorban az önkormányzatok megválasztásával kapcsolatban felmerült kérdésekre, a kisebbségi önkormányzatok működésének néhány problémájára, valamint a parlamenti képviselő kérdésére koncentrálnunk. A téma különös aktualitását adja, hogy az Országgyűlés most készül a kisebbségi törvény és a kisebbségi önkormányzati képviselők választásáról szóló törvény módosítására.

1. A kisebbségi önkormányzatokra vonatkozó törvényi szabályozás

A kisebbségi törvény helye speciálisnak mondható a magyar jogrendben. A törvény az Alkotmányban meghatározott alapjogot fejti ki és részletezi, miközben a jogrendszer eddig ezzel a kérdéssel foglalkozó részeit di-

rekt módon megváltoztatja, vagy új szabályozás bevezetését teszi szükséges-sé. A törvény maga kerettörvénynek is tekinthető, mivel alkalmazása csak azon nagyszámú, a részkérdéseket tovább pontosító „egyéb” törvénnyel együtt lehetséges, melyekre több helyen is utal.²

Kiindulópontja a *szabad identitásválasztás* elve.³ Eszerint „valamely nemzeti, etnikai csoporthoz, kisebbséghez ... való tartozás vállalása és kinyilvánítása az egyén kizárólagos és elidegeníthetetlen joga. A kisebbségi csoporthoz való tartozás kérdésében nyilatkozatra senki sem kötelezhető.”⁴ A regisztráció kisebbségek által követelt tilalma a jogalanyiség meghatározásának sajátos jogalkotási megoldására vezetett. A törvény hatálya alá tartozó személyi kört a Capotorti javaslatát felhasználó definíció, a honos kisebbségek és nyelveik taxációja, valamint a taxációban szereplők körének bővítési lehetőségét szabályozó eljárási mód együttesen határozza meg.

A törvényalkotó a kisebbségek nemzeti és etnikai önazonosságához való jogát az egyetemes emberi jogok részeként, egyéni és közösségi jogait (Gemeinschaftsrechte) alapvető szabadságjogokként definiálja. A törvény egyik fontos jellemzője tehát az, hogy a kisebbségi jogok dualista koncepcióján alapul. Ennek megfelelően az egyéni jogok mellett külön fejezetben sorolja fel az érintettek kollektív jogait. Ezek a közösségi létnek a kisebbségi identitás megőrzése szempontjából alapvető fontosságú területeit fedik le. Eszerint a kisebbségeknek joguk van hagyományaik, nyelvük ápolására, rendezvényeik és ünnepeik zavartalan megtartására, építészeti, kulturális és vallási emlékeik megőrzésére, valamint jelképeik szabad használatára. A törvény ugyanakkor garantálja az anyanyelvű oktatáshoz és az országos nevelési, oktatási, kulturális, tudományos intézményhálózat kiépítéséhez való jogukat is. A közszolgálati televízió és rádió köteles rendszeresen kisebbségi műsorokat készíteni és sugározni, az államnak pedig törekednie kell arra, hogy az anyaországból érkező rádió- és televízióadások vételi lehetőségét előmozdítsa. A kisebbségeknek továbbá joguk van társadalmi szervezeteket, helyi és országos kisebbségi önkormányzatokat létrehozni, s ezeket a szervezeteket megilleti a közvetlen nemzetközi kapcsolatok kiépítésének lehetősége. A törvény kilátásba helyezi a kisebbségek országgyűlési képviseléhez való juttatását is. Végül pedig rendelkezik a nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosának intézményéről.⁵

A kisebbségi törvény deklarált célja a személyi elven alapuló kulturális autonómia megerteremtése.⁶ Ennek szervezeti konzekvenciája – s mint ilyen,

az egész szabályozás lényege – a közjogi státusszal felruházott *kisebbségi önkormányzatok* rendszere lett. A törvény előkészítésének fázisában a kisebbségek önszerveződésére vonatkozóan az Igazságügyi Minisztérium hosszú ideig azt az álláspontot képviselte, hogy a kisebbségek jogai az általános demokratikus jogrendben is kiteljesedhetnek, következésképpen az egyesülési jog alapján történő szerveződés is megfelelő garanciát jelenthet Magyarországon a kisebbségi identitás megőrzésére. Ezt a nézetet azonban sem a Kisebbségi Kerekasztal, sem a Kisebbségi Hivatal nem osztotta, s a törvény végül is a kisebbségi önkormányzatoknak a helyi önkormányzati rendszerbe való integrálása mellett foglalt állást, s a kisebbségi képviselőlet modelljét a helyi önkormányzati szabályozás mintájára alakította ki.⁷

A kisebbségi önkormányzati rendszernek két szintje van: a helyi és az országos. Helyi szinten a törvény három lehetséges modellt vázol fel. Ha a települési önkormányzati választásokon mandátumot szerzett képviselők több mint fele az adott kisebbség képviselőjeként került be a képviselőtestületbe, akkor a testület átalakulhat települési kisebbségi önkormányzattá. Ebben az esetben a kisebbségi önkormányzat a kulturális autonómia megvalósulásához szükséges jogosítványokon túl mindazokat a hatósági feladatokat és közüzemi szolgáltatásokat is ellátja, amelyek rendszerint kimondottan a települési önkormányzat hatáskörébe tartoznak.

Amennyiben az önkormányzati testület képviselőinek 30 százalékát egyazon kisebbség jelöltjeként választják meg, úgy ezek a képviselők létrehozhatják a *közvetett módon létrejött helyi kisebbségi önkormányzatot*. Ennek kompetenciája megegyezik a harmadik, leggyakrabban előforduló modellével, a *közvetlen módon létrejött helyi kisebbségi önkormányzattal*.⁸

A helyi kisebbségi önkormányzatok közjogi személyek, s feladataikat a települési önkormányzatok mellé rendelve látják el. A települési önkormányzatokkal egyidőben történő megválasztásukban mind a kedvezmény elve, mind a szabad identitásválasztás törvényi előírása érvényesül.⁹ A kisebbségi jelöltnek elegendő mindössze öt ajánlást összegyűjtenie ahhoz, hogy a választáson indulhasson. Mivel nem létezik semmilyen nyilvántartás a kisebbségi állampolgárokról, ezért a törvényalkotó úgy döntött, hogy a kisebbségi önkormányzatok megválasztásánál gyakorlatilag minden magyar állampolgár rendelkezik mind az aktív, mind a passzív választójoggal. Magának a jelöltnek sem kell nyilatkoznia kisebbségi hovatartozásáról, mindössze azt kell írásba adnia, hogy elvállalja az adott kisebbség képviselőtét. A kisebbségi önkormányzatok tagjainak

létszáma a település nagyságától függően 1300 lakos alatt három, a fölött öt, a főváros esetében pedig kilenc fő.

A helyi kisebbségi önkormányzat többféle, a kulturális autonómia megteremtésére irányuló jogosítvánnyal rendelkezik.¹⁰ A felterjesztési jog keretében a kisebbség helyzetét érintő bármilyen kérdésben megkereséssel fordulhat a hatáskörrel és illetékességgel rendelkező közigazgatási szerv vezetőjéhez. Ebben tájékoztatást kérhet, javaslatot tehet, intézkedést kezdeményezhet és kifogással élhet az intézmények működésével kapcsolatos, a kisebbségek jogait sértő gyakorlatot vagy döntést illetően. Saját hatáskörben határozhatja meg a települési önkormányzat vagyonán belül részére elkülönített vagyon használatát, költségvetését és zárszámadását, védett műemlékei és emlékhelyei körét, szervezeti és működési rendjét, saját nevét, jelképeit és kitüntéseit, valamint az általa képviselt kisebbség helyi ünnepeit. Önálló döntési jogkörben jogosult intézményt alapítani és fenntartani, pályázatokat kiírni, ösztöndíjakat alapítani, vállalatot vagy más gazdasági célú szervezetet alapítani és fenntartani. Egyetértési joga van a helyi közoktatás, média, hagyományápolás és kultúra, valamint a kollektív nyelvhasználat kérdéskörében meghozandó, a kisebbségi lakosságot érintő települési önkormányzati rendeleteket illetően. Hasonlóképpen a kisebbségi intézmények vezetőinek kinevezéséhez, valamint a kisebbséghez tartozók képzésére is kiterjedő önkormányzati döntéshez is be kell szerezni a kisebbségi önkormányzat egyetértését.

A kisebbségi önkormányzat a települési önkormányzattal történő megegyezés esetén átvehet attól oktatási intézményt, amennyiben a képzés színvonalát fenn tudja tartani.

A helyi kisebbségi önkormányzatok törvényességi felügyeletét a területileg illetékes közigazgatási hivatalok látják el, gazdálkodásukat pedig az Állami Számvevőszék ellenőrizheti.

A kisebbségi törvény lehetőséget nyújt a helyi kisebbségi önkormányzatok országos szintű integrációjára, kisebbségenként egy országos kisebbségi önkormányzat megalakítására.¹¹ Ezek feladata a helyi kisebbségi önkormányzatok érdekeinek országos és megyei szintű képviselete. Az országos és a helyi szint között nincs alá- és fölérendeltség, s a helyi önkormányzatok nem tartoznak tevékenységükről beszámolási kötelezettséggel az országos önkormányzatnak.

Az országos kisebbségi önkormányzatot elektori rendszerben választják.¹² Amennyiben az elektori gyűlésen az összes elektor 50 százaléka megjelenik, a gyűlés határozatképesnek tekintendő. Az országos önkormányzatnak minimum 13, maximum 53 tagja lehet. Gazdálkodását a helyi kisebbségi önkormányzatokhoz hasonlóan az Állami Számvevőszék ellenőrzi. Törvényességi felügyeletére vonatkozóan azonban – a helyi szinttől eltérően – egyetlen állami szervnek sincs jogszabályban megállapított hatásköre.¹³

Az országos kisebbségi önkormányzatnak ugyanolyan felterjesztési jogai vannak, mint a helyi szintnek (a kifogásolás kivételével). Ezen kívül önállóan dönt székhelyéről, szervezetéről, működési rendjéről, költségvetéséről, zárszámadásáról és törzsvagyonának köréről. Ugyanígy önállóan dönthet a rendelkezésére álló rádió- és televíziócsatorna felhasználásának elveiről és módjáról, és a rendelkezésére álló közszolgálati rádió és televízió műsoridő-felhasználásának elveiről. Különböző intézményeket tarthat fenn és működtethet (könyvtár, színház, múzeum, kiadó, országos hatáskörű közép- és felsőoktatási intézmények). Véleményezési joga van a kisebbséget érintő jogszabálytervezeteket illetően, beleértve a megyei és a fővárosi közgyűlési rendeleteket is. A kisebbség történelmi településeinek és építészeti emlékeinek megőrzésével kapcsolatos jogszabályalkotás, valamint a kisebbségi oktatás törzsvagyonának kialakítása terén pedig egyetértési jog illeti meg.¹⁴

A kisebbségi önkormányzatok működésének infrastrukturális hátterét a települési önkormányzatoknak kell biztosítaniuk. Elhelyezésüket (lehetőség szerint) önálló épületben vagy helységben kell megoldani, valamint lehetővé kell tenni számukra az ügyintézéshez elengedhetetlenül szükséges technikai eszközök használatát is. Az országos önkormányzatok 150-300 négyzetméter hasznos alapterületű irodaépületekre jogosultak. Az ingatlanok nem mennek át a kisebbségi önkormányzatok tulajdonába, csak használatra kapják, s megszűnésük esetén vissza kell szolgáltatniuk azokat a települési önkormányzatoknak. Az állam a kisebbségi önkormányzatok elhelyezésével kapcsolatban felmerülő veszteségeket a települési önkormányzatoknak megtéríti. Az ingatlanjuttatás mellett az állam a költségvetésből egy-egy juttatás formájában induló vagyonnal látja el az országos önkormányzatokat.¹⁵

A kisebbségi önkormányzatok működésének pénzügyi feltételeit a mindenkori költségvetésben számukra elkülönített, évenként változó nagyságú normatív összeg teremti meg.¹⁶ Ez azonban nem zárja ki annak lehetőségét, hogy más forrásokból is pénzhez juthassanak. A települési és a megyei önkormányzatok, alapítványok, különböző hazai és külföldi szervezetek vagy magánszemélyek is támogathatják őket. Ezen kívül – bizonyos feltételek betartása mellett – vállalkozásokba is foghatnak.

A kisebbségi önkormányzatoknak nyújtott, a működési költségek fedezésére előirányzott támogatás azonban a nemzeti és etnikai kisebbségeket érintő többszörösített finanszírozási rendszernek csupán egy szelete. A nevesített kisebbségi célú költségvetési támogatások legnagyobb részét a kisebbségi oktatást ösztönző normatív kiegészítő többlettámogatás teszi ki.¹⁷ A kisebbségek civil szervezetei pedig az Országgyűlés Emberi Jogi, Kisebbségi és Vallásügyi Bizottságától szerezhetnek támogatást pályázati úton. Az anyagi támogatási rendszer ugyanilyen nélkülözhetetlen, program és tevékenységfinanszírozást ellátó elemei a kisebbségi közalapítványok.

2. *Eredmények és dilemmák*

Az 1994-es önkormányzati választások óta eltelt csaknem hat év igazolta a kisebbségi önkormányzati rendszer koncepciójának alapvető helyességét.¹⁸ Annak ellenére, hogy a törvényi szabályozás hiányosságaival kapcsolatban komoly kritikai észrevételek fogalmazódtak meg már az első önkormányzati ciklusban is, egy 1996/97-ben elvégzett felmérés eredménye szerint az érintettek döntő többsége szükségesnek és a kisebbségi érdekek képviselése szempontjából mindenképpen előrelépésnek ítélte meg az alig pár éve működő rendszert.¹⁹ Az 1998-as önkormányzati választások után a helyi kisebbségi önkormányzatok száma csaknem a duplájára emelkedett. Ez a többségi társadalom pozitív hozzáállását is bizonyítja, mivel a kisebbségi önkormányzatokra leadott *szimpátiaszavazatok* száma 1998-ban jóval magasabb volt, mint az előző választás idején.²⁰

A helyi kisebbségi önkormányzatok száma az eddigi két választás tükrében²¹

<i>Kisebbség</i>	<i>1997</i>	<i>Szavazatok</i>	<i>1999</i>	<i>Szavazatok</i>
Bolgár	4	2882	15	21 998
Cigány	421	888 279	754	1 092 044
Görög	6	10 635	19	61 605
Horvát	56	98 005	75	102 956
Lengyel	7	3220	33	82 743
Német	163	560 620	272	966 324
Örmény	16	32 052	25	72 725
Román	12	19 844	31	36 430
Ruszin	1	1323	10	7117
Szerb	19	37 319	35	34 642
Szlovák	49	114 460	75	163 110
Szlovén	6	5660	10	9558
Ukrán	–	0	5	6670
<i>Összesen</i>	<i>760</i>	<i>1 774 299</i>	<i>1369</i>	<i>2 657 922</i>

A kisebbségi önkormányzatok első négyéves működéséből levonható tapasztalatok alapján ma már tisztábban látszanak a rendszer gyenge pontjai. Ezért a parlament 1998 őszén elhatározta a kisebbségi törvény, illetve az önkormányzati képviselők megválasztását szabályozó törvény korrekcióját. Ugyanakkor bizottsági szinten ismét napirendre került a kisebbségi parlamenti képviselő megteremtésének kérdése is.

2.1 Kisebbségi önkormányzati választások – az identitásválasztás szabadságának csapdája

A kisebbségi törvény parlamenti vitája alatt a törvénytervezet szövegét az Országgyűlés Emberi Jogi, Kisebbségi és Vallásügyi bizottsága által létrehozott ad hoc szakértői bizottság megküldte véleményezésre az Európa Tanácsnak. Ennek Jogi és Emberi Jogi Bizottsága pozitívan értékelte a készülő törvényt, és külön üdvözölte azt a tényt, hogy a szabad identitásválasztás elve elsőként kerül be egy ország törvényébe.²²

A kisebbségi törvény előkészítésének már a korai fázisában nyilvánvalóvá vált, hogy a kisebbségi szervezetek mindenfajta nyilvántartás elől me-

reven elzárkóznak – elsősorban a negatív történelmi tapasztalatokra hivatkozva. Az identitás vállalásának és kinyilvánításának teljes szabadsága ezért egy olyan sarokponttá vált az egyeztető tárgyalások alatt, amelyet a kisebbségi önkormányzatiság rendszerének megtervezésénél is kiindulópontként kellett figyelembe venni. Amikor eldőlt, hogy a kisebbségek önkormányzati modelljét a működő települési önkormányzati rendszerbe integrálva valószínűsítik meg, s állandó költségvetési támogatást élvező közjogi jogi személyiséggel ruházzák fel, meg kellett alkotni azt a választási rendszert is, mely az elvet messzemenően tiszteletben tartja. A gyakorlati megvalósítás részleteinek kidolgozása azonban komoly dilemma elé állította a szakembereket, hiszen az Alkotmány két, egymással nehezen összhangba hozható rendelkezését kellett volna egyszerre érvényre juttatniuk. Míg ugyanis a 68. § (4) bekezdése kimondja, hogy a nemzeti és etnikai kisebbségek hozhatják létre a helyi és az országos önkormányzatokat, addig a 70. § (1) bekezdése az önkormányzatok megalakulását megelőző választási aktusban minden magyar állampolgár számára biztosítja az aktív és a passzív választójogot. Végül a törvényalkotó úgy döntött, hogy a szabad identitásválasztás elvének biztosít prioritást. A kisebbségi önkormányzatok képviselőinek megválasztását pedig a települési önkormányzati választásokkal azonos napra tűzte ki.

A kisebbségi önkormányzatok működésének első ciklusa alatt a lehetséges választási visszaélések kérdését illetően még jobbra azoké az egyelőre elméleti jellegű fejtegetéseké volt a főszerep, melyek arra a lehetőségre hívták fel a figyelmet, hogy az Alkotmány 70. § (1) bekezdése adott esetben a kisebbségi közösségek ellen is fordulhat. Megtörténhet ugyanis, hogy a többségi társadalom olyan személyeket juttat szavazataival mandátumhoz, akik nem az adott közösség autentikus vezetői, s ilyen módon az – akár tudatlanságból, akár helyi politikai céloktól vezérelve – az adott kisebbség erőviszonyaiba beavatkozva, annak érdekérvényesítési lehetőségeit komolyan korlátozhatja.

Az 1998-as önkormányzati választásokon beigazolódta azok a fenntartások, melyek a választási rendszerben rejlő visszaélési lehetőségeket hangoztatták. Négy évvel az első választások után már a törvény kínálta lehetőségek a rendszer hiányosságaiból hasznot húzni kívánók körében is ismertté váltak. Megszületett az úgynevezett etnobiznisz-jelenség. Bár a kisebbségi önkormányzatok finanszírozása jelenleg még távolról sem tekinthető ideálisnak, mégis van benne annyi pénz, hogy olyan személyeket is a választá-

sokon való elindulásra indítson, akik egyetlen kisebbséghez sem, vagy esetleg egy másik kisebbséghez tartoznak. Mivel a többségi társadalomhoz tartozó szavazók valójában nem ismerik a kisebbségi jelölteket, így többször is előfordult, hogy a szimpátiaszavazatok ezeket a személyeket juttatták be a kisebbségi önkormányzatba.²³ Bár az illetéktelen önjelöltek eljárása erkölcsileg kétség kívül komoly kívánnivalót hagy maga után, mégis teljesen törvényes. Ma ugyanis senkinek nem áll jogában megkérdőjelezni egy jelölt kisebbségi identitását.

A szimpátiaszavazók tájékoztatatlanságával való visszaélésre az is lehetőséget nyújt, hogy a kisebbségi listára a jelöltek ábécé sorrendben kerülnek fel. A többségi társadalomhoz tartozó választók választói magatartásából 1995 után azt a következtetést lehetett levonni, hogy azok ismereteik hiányossága miatt többnyire a lista első helyein lévőkre voksolnak. Mivel a törvény lehetőséget nyújt a vezetéknev egyszerű megváltoztatására, voltak olyan jelöltek, akik a kedvezőbb esélyek érdekében vezetéknevüket olyan névre cserélték, melynek kezdőbetűje az ábécé elején található. Az eredmény nem is maradt el, a jelöltek bekerültek az önkormányzatba, kiszorítva onnan azokat a személyeket, akik adott esetben valóban elismert kisebbségi vezetőnek számítottak.

Ezek a problémák természetesen legtöbbször a nagyobb városokban és elsősorban a fővárosban jelentkeznek. A legtöbb magyarországi kisebbség valódi bázisát jelentő vidéki kistelepüléseken ugyanis működik egy egészséges társadalmi kontroll, amely megnehezíti az ilyen típusú visszaéléseket.

A helyi választások eredménye természetesen kihat az országos kisebbségi önkormányzat megválasztására is, hiszen a helyi kisebbségi önkormányzati képviselők egyúttal automatikusan elektorok is lesznek. Amennyiben nagyszámú, valójában nem a kisebbséghez tartozó képviselő kerül megválasztásra helyi szinten, úgy az adott kisebbség országos szintű szervezetének megválasztása illetve működése kapcsán is komoly problémák merülhetnek fel. A legjobb példát erre az Országos Román Kisebbségi Önkormányzat megválasztása körül kirobbant botrány szolgáltatta 1998-ban. A román helyi kisebbségi önkormányzatok száma a választások után két és félszeresére emelkedett. A magyarországi románság elismert vezetői azonban többször is jelezték, hogy a megválasztott budapesti képviselők jelentős része valójában nem tartozik a kisebbséghez. Az országos önkormányzat megválasztásától ezek az elektorok távol maradtak, s így, mivel

a megjelent, ténylegesen a román kisebbséghez tartozók számaránya nem érte el az összes elektor törvény által megkövetelt 75 százalékát, nem lehetett megalakítani az országos önkormányzatot.²⁴ Mivel a szabad identitásválasztás törvényben is rögzített alapelve miatt nem lehetett a „kakukkfíókat” felelősségre vonni, csak a 75 százalékos küszöb 50 százalékra történő leszállításával lehetett az időközben diplomáciai bonyodalmakat is előidéző problémát megoldani.²⁵

A települési önkormányzati választásokkal kapcsolatban is felmerül a szabad identitásválasztással való visszaélés lehetősége.²⁶ A helyi önkormányzati képviselők és polgármesterek választását szabályozó 1990. évi LXIV. törvény ugyanis lehetővé teszi, hogy kisebbségenként egy jelölt akkor is bejuthasson a települési önkormányzat testületébe, ha a kisebbségi indulók közül egyik sem érte el a bekerüléshez szükséges szavazatszámot. Amennyiben egy kisebbségi jelöltnek sikerül feleannyi szavazatot begyűjtenie, mint a többségi társadalomhoz tartozó legkevesebb szavazatot elérő, a képviselőtestületbe bekerült jelöltnek, akkor automatikusan ő is teljes jogú képviselői helyet kap a települési önkormányzatban.²⁷ (Megjegyzendő, hogy a közigazgatás oldaláról a törvény e pontjával kapcsolatban erős fenntartásokat fogalmaznak meg. Véleményük szerint ugyanis a kulturális autonómia megvalósításának letéteményesei a kisebbségi önkormányzatok. Amennyiben nem alakul kisebbségi önkormányzat, akkor a kisebbségi szószóló hivatott a kisebbségek érdekeit képviselni. Ráadásul ha a településen többségben van az adott nemzeti vagy etnikai kisebbség, akkor arra is van lehetőség, hogy a települési önkormányzat kisebbségi települési önkormányzattá alakuljon át. Ezért aztán ezt a típusú kedvezményt teljességgel feleslegesnek tartják.)²⁸

Az 1998-as kisebbségi önkormányzati választások után mind a kisebbségek, mind a kormány illetékesei körében megfogalmazódott a kisebbségi törvény, és az önkormányzati képviselők megválasztásával foglalkozó jogszabály módosításának szükségessége, nem utolsósorban a választási rendszer kínálta visszasságok kiküszöbölése érdekében. Erre a gyakorlatban több lehetőség is kínálkozik, anélkül hogy az identitásválasztás szabadságának elve komolyan sérülne.

Kiindulópontként el kell fogadni, hogy az aktív választójog bármiféle korlátozása a jövőben sem képzelhető el. A kisebbségek regisztrációjának elutasításában a 12 nemzeti kisebbség között konszenzus van.²⁹ Így csak két-

féle lehetőség kínálkozik a kérdés rendezésére. Az egyik elképzelés szerint a passzív választójogot kellene korlátozni, mert így csak azok kerülhetnének fel a kisebbségi listára, akiknek a jelölését előzetesen egy kompetens szerv – adott esetben az országos kisebbségi önkormányzat – jóváhagyja. Ezt az elképzelést a kisebbségi vezetők többsége is elfogadhatónak tartaná. A belügyminisztérium 2000 júliusában elkészített előterjesztése azonban nem számol ezzel a lehetőséggel, s a jelölteket mindössze a kisebbséghez való tartozásról szóló nyilatkozat hivatalos megtételére kötelezné.³⁰ A minisztérium a másik – elméletileg az előzővel is kombinálható – út mellett foglalt állást. Ez egy jogtechnikai megoldást jelent, amelynek az a lényege, hogy a kisebbségi önkormányzati választásokat a települési önkormányzati választásoktól számítva hat hét múlva tartanák. Ilymódon valószínűsíthetően csak az érintettek mennének el szavazni, akik természetesen tisztában vannak azzal, hogy melyik jelölt tartozik ténylegesen a kisebbségükhöz. Ebben az esetben a többségi társadalom oldaláról érkező szimpátiaszavazatok nem befolyásolnák lényegesen a választás kimenetelét. Ezt az elképzelést a legtöbb kisebbségi vezető több okból sem tartja elfogadhatónak. Ez a variáció ugyanis drasztikusan csökkentené a szimpátiaszavazatok számát, márpedig szerintük a kisebbségeknek ez feltétlenül fontos, társadalmi elfogadottságukat is mutató visszajelzésként szolgál. Ennél jóval komolyabb és elgondolkoztatóbb érv azonban az, mely szerint a kisebbségi társadalom identitástudata még/már nem elég erős ahhoz, hogy a külön időpontban megtartott kisebbségi önkormányzati választások megfelelő mozgósító erővel bírjon. Különösen elfogadhatatlannak tartják a két választás közé beiktatott nagy szünetet. Így ugyanis azoknak a választóknak a részvétele is bizonytalanná válna, akik valószínűsíthetően elmennének szavazni, ha a kisebbségi önkormányzati választások az önkormányzati választások másnapján kerülnének megrendezésre.³¹

2.2 A kisebbségi önkormányzatok működésével kapcsolatos problémák

A kisebbségi önkormányzatok az önkormányzati rendszerbe integrálva, a települési önkormányzatok mellé rendelve végzik feladataikat. Jogositványaik egy része olyan, amely tulajdonképpen a magánjogi egyesületeket is megilleti (pl. megkeresési jog), s vannak olyan hatásköreik is, melyeket a te-

lepülési önkormányzatokkal együtt gyakorolhatnak (pl. egyetértési jog). Mivel jelenleg a kisebbségi önkormányzatok feladat- és eszközrendszerének, valamint működésének több kérdése is bizonytalanul szabályozott³², és ráadásul a kisebbségi törvényből csaknem teljesen hiányoznak a kisebbségek védelmére hivatott szankciók, így a kisebbségi önkormányzatok működésének hatékonysága jelentős részben a települési önkormányzattal kialakított szubjektív viszonytól függ. Annál is inkább így van ez, mivel a kisebbségi önkormányzatok kezében lévő legerősebb jogosítvánnyal, a gyakorlatilag vétőjognak megfelelő egyetértési joggal a törvény értelmében csak akkor élhetnek, ha a települési önkormányzatok az adott kérdést rendeleti úton kívánják szabályozni. Márpedig a kisebbségeket érintő ügyek jó részében a döntéseket nem rendeletileg, hanem határozatilag hozzák meg.³³

Bár az említett 1996/97-es felmérés eredményei szerint a két önkormányzati típus közötti együttműködést a kisebbségi önkormányzatok többsége összességében kielégítőnek tartja, öt évvel a kisebbségi önkormányzati rendszer kiépítése után is rendszeresen érkeznek még olyan panaszok az ombudsmanhoz, melyek az együttdöntési kötelezettség figyelmen kívül hagyására hívják fel a figyelmet.³⁴ Az ilyen jellegű sérelmek a kisebbségi közösségek legalapvetőbb érdekeit sértik, ezért jelentőségük – éppen az egész közösségre való esetleges kihatásuk miatt – kiemelkedő fontosságú. Kitérő példa erre a kisebbségi intézmények vezetőinek kinevezésével illetve elmozdításával kapcsolatos egyetértési jog figyelmen kívül hagyása. E tárgyban több kisebbségi önkormányzat is megkereséssel fordult a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogok Országgyűlési Biztosához.³⁵

A mai magyar oktatási rendszerben a kisebbségi oktatás – eltekintve a néhány alacsonyabb létszámú kisebbség országos önkormányzata által fenntartott és az Oktatási Minisztérium által finanszírozott ún. vasárnapi iskolától – a közoktatási rendszerbe integrálva valósul meg. A beiskolázott gyerekek az oktatási típusok alapján anyanyelvű, kétnyelvű, és nyelvvoktató kisebbségi oktatást végző iskolákban tanulhatnak. Ezen kívül a cigány tanulók felzárkóztató oktatásban vehetnek részt. A legtöbb érintett iskola a nyelvvoktató, a legkevesebb pedig az anyanyelvű oktatást biztosító típusba tartozik.³⁶ Megjegyzendő azonban, hogy a kisebbségi oktatás pozitív statisztikai mutatóit alapvetően a német nyelvnek a térségben felértékelődött szerepe befolyásolja.

Az állam a kisebbségi oktatást végző iskolákat normatív kiegészítő több-lettámogatásban részesíti.³⁷ Ennek a felhasználási kötöttséggel ellátott több-

lettámogatásnak a sorsa is több kisebbségi önkormányzati panasz tárgya volt. Az iskolák működéséhez szükséges pénz ugyanis az állam és az önkormányzatok költségvetéséből származik. Az önkormányzatok nagy része Magyarországon súlyos anyagi helyzetben van. Ezért közülük jó néhány valójában nem utalja át a többlettámogatást a címzett iskolának, mivel saját hozzájárulását az iskola költségvetéséhez a többlettámogatás mértékében csökkenti.³⁸ Mivel az iskolák többnyire amúgy is csak nagyon kevés pénzből gazdálkodhatnak, a jelenlegi gazdasági helyzetben sokszor már az is nagy eredménynek tűnik, ha egy iskolát nem zárnak be. Ilyen körülmények között a jogsértő önkormányzatok gyakran hivatkoznak arra, hogy az iskola alapvető működésének biztosítása elsőbbséget élvez a kisebbségi oktatás felteteleinek maradéktalan biztosításához képest.³⁹

A jogszabályi háttér a 2000-es tanévtől kezdve megváltozott, mivel a kisebbségi oktatás támogatására szánt összeget a költségvetés átminősítette felhasználási köztötség nélküli normatív állami támogatássá. A 3500 fő alatti települések esetében az iskolafenntartók a kisebbségi oktatásban részt vevő tanulók után dupla normatívát kapnak. Emellett lehetőség van kiegészítő támogatás megpályázására is abban esetben, ha az önkormányzat kisebbségi oktatásra fordított kiadásainak kevesebb, mint 80 százalékát fedezik az állami költségvetésből származó összegek.⁴⁰

Az egyetértési jog figyelmen kívül hagyásának gyakorlata csak úgy számolható fel, ha a törvénymódosítás során a települési és a kisebbségi önkormányzatok kapcsolatát részletesebben szabályozzák, mint eddig, s a jogszabályba hatékony ellenőrzési mechanizmusokat és a törvénysértések esetében meghatározott szankciókat építenek be.

Az „együtt döntési hatáskörökön” kívül a törvény elméleti lehetőséget biztosít arra is, hogy a kisebbségi önkormányzatok a települési önkormányzatoktól – azok beleegyezése esetén – intézményeket vehessenek át kulturális és oktatási területen.

Az intézmények kisebbségi önkormányzatok által történő átvételét azonban a hiányos törvényi szabályozás és a finanszírozás kérdéseinek tisztázatlan volta jelenleg szinte lehetetlenné teszi. Ráadásul az átvenni kívánt intézmény dolgozóinak sem feltétlenül érdeke a fenntartó személyének változása, mivel így például a közművelődési intézmények esetében a hatályos jogszabályok szerint a dolgozók közalkalmazotti jogviszonya automatikusan megszűnik.⁴¹ Márpedig a kulturális autonómia kereteinek valódi tartalom-

mal való megtöltéséhez elengedhetetlenül hozzátartozik az a lehetőség is, hogy a kisebbségi önkormányzatok saját kezelésben lévő – elsősorban oktatási jellegű – intézményekkel is rendelkezhessenek. Mivel a kisebbségi önkormányzatok anyagi helyzete legtöbb esetben csak a napi működés finanszírozására elegendő, így nem várható, hogy a közeljövőben saját erőből önálló intézményeket alapítanak. Ezért aztán eleve felértékelődik az intézményátvétel szerepe. Sem helyi, sem országos szinten nem lehet azzal számolni, hogy a kedvező lehetőségek megteremtésével a kisebbségi önkormányzatok nagy számban akarnának a jelenlegi fenntartóktól intézményeket átvenni. Az előzetes vizsgálódások alapján az is megállapítható, hogy elsősorban az országos önkormányzatok élnének az országos vagy regionális beiskolázású iskolák esetében a felkínált lehetőséggel.⁴² Az átvétel feltételeit megteremtő törvénymódosítás után a részletekre is kiterjedő megállapodással lehetne biztosítani az érintett intézmények zavartalan működésének feltételeit. Helyi szinten a kisebbségek önkormányzatainak túlnyomó többsége megelégszik azzal, hogy együttműködési jogosítványaival veszi ki részét a kisebbségi intézmények irányításából.

Míg a 12 nemzeti kisebbség számára ma az asszimilációs trend megállítása, a kulturális autonómia kereteinek tartalommal való megtöltése a legfőbb cél, addig a cigány kisebbségi önkormányzatok számára a cigányság társadalmi és gazdasági integrációjával kapcsolatos kérdések jelentik a legnagyobb kihívást.⁴³ Bár a kisebbségi törvény alapvetően a kulturális autonómia megvalósításának eszközét látja a kisebbségi önkormányzatokban, a cigány kisebbségi önkormányzatok energiájuk legnagyobb részét kénytelenek az akut foglalkoztatási és szociális problémák enyhítésére fordítani.⁴⁴ Ezt támasztják alá a már említett országos felmérés eredményei is. A megkérdezett cigány kisebbségi önkormányzatok a többi kisebbséghez képest kiugróan magas arányban kénytelenek szociális és segélyezési ügyekkel foglalkozni (tipikus ügyeik 26,3 százaléka).⁴⁵ Ez a tendencia az esetleges hatáskör átruházásokban is megjelenik. Több települési önkormányzat árad ugyanis szociális és segélyezési feladat- és hatásköröket a cigány kisebbségi önkormányzatoknak, arra hivatkozva, hogy az érintettek sokkal jobban ismerik közösségük belső viszonyait, a ténylegesen rászorultak körét, tehát képesek a megfelelő döntések meghozatalára.⁴⁶ Ez az eljárás, még ha segítő szándék is húzódik meg mögötte, több mint aggályos, s alkotmányossági szempontból is kérdéseket vet fel. A kisebbségi törvény ugyanis a hatáskörök átruhá-

zását csak oktatási és kulturális területen szorgalmazza. A szociális ügyeket a jogszabály alapvetően a települési önkormányzatok hatáskörébe utalja. A kérdés megfelelő kezelését nem a hatáskörök átruházása jelentheti, hanem a cigány kisebbségi önkormányzat képviselőinek bevonása a települési önkormányzat adott döntéshozó testületeinek munkájába.

Az önkormányzati rendszer hatékony működésének alfája és omegája – az egyértelmű törvényi szabályozás mellett – a megfelelő anyagi feltételek biztosítása. A probléma rendkívül összetett, s az állami és önkormányzati támogatások mellett beletartozik az infrastrukturális háttér, valamint a rendelkezésre álló pénzeszközök elosztásának és felhasználásának kérdése is.

A helyi kisebbségi önkormányzatok évente változó nagyságú normatív támogatást kapnak a központi költségvetésből. Bár a támogatás mértéke enyhén növekvő tendenciát mutat, a pénz a legtöbb esetben ma is csak arra elegendő, hogy a működési költségeket fedezze.⁴⁷ A települési önkormányzatok is hozzájárulhatnak a kisebbségi önkormányzatok költségvetéséhez, de mivel többségük maga is súlyos pénzhiánnyal küzd, nem vagy viszonylag kevés kivételtől eltekintve csak kis összeggel tudja támogatni a kisebbségek választott szervezeteit.⁴⁸

A központi állami támogatás jelenlegi szervezetfinanszírozó rendszerével kapcsolatban többször felvetődött már az a kritika, hogy lényegében nem veszi figyelembe a kisebbségek arányait. Ugyanannyi támogatást juttat a kevesebb létszámú közösségek képviselőit ellátó kisebbségi önkormányzatoknak, mint azoknak, melyek egy nagyobb közösséget fognak össze. A kérdés rendezése nem egyszerű, hiszen magukon a kisebbségek közösségein belül is különböző érdekek csapnak össze. Az arányosabb támogatási rendszer megvalósítása ugyanakkor elég komoly technikai nehézségekbe is ütközik. A regisztráció tilalma ugyanis meghatározhatatlanná teszi az érintett kisebbségi közösségek valódi létszámát. A települések mérete nyilvánvalóan nem lehet irányadó a támogatási összegek odaítélésénél, és a szimpátiázavazatok miatt az egyes önkormányzatokra leadott szavazatok száma sem tükrözi feltétlenül a tényleges arányokat. Felvetődik tehát a kérdés, hogy az anyagi támogatás arányos elosztása miként valósítható meg? Ez – amennyiben egyáltalán megvalósítható – egyedül az országos önkormányzatok bevonásával képzelhető el. Ez viszont a két önkormányzati típus viszonyának újragondolását, az egymástól való teljes függetlenség megszüntetését feltételeznél.

Az eredményes működéshez elengedhetetlenül szükséges infrastruktúrális háttér tekintetében rendkívül nagy szóródás figyelhető meg a kisebbségi önkormányzatok helyzete között. Az elhelyezés kérdése többnyire megoldottnak tekinthető, bár korántsem nevezhető ideálisnak. A kisebbségi önkormányzatok a legtöbb esetben a települési önkormányzat épületében kapnak egy helyiséget. Jó esetben ezt a hét minden napján használhatják, kevésbé szerencsés körülmények között csak fogadóóráikat tarthatják benne. Az viszont már súlyos hiányosságnak tekinthető, hogy a polgármesteri hivatalok egy része az ügyintézéshez szükséges alapvető technikai feltételeket sem biztosítja a kisebbségi önkormányzatoknak. Az igazsághoz persze az is hozzátartozik, hogy mind az elhelyezés, mind a technikai feltételek biztosítása terén megfogalmazott törvényi előírások teljesíthetőségének az önkormányzatok lehetőségei is határt szabnak.

A jövőben az önkormányzati rendszer felépítését is hozzá kell igazítani a főleg a nagyobb létszámú kisebbségek oldalán megfogalmazott igényekhez. Jelenleg ugyanis az országos önkormányzatok látják el a kisebbségek megyei szintű képviseletét is. Ők véleményezik a megyei önkormányzatok kisebbségeket érintő rendeleteit is. Az elmúlt évek tapasztalatai nyilvánvalóvá tették, hogy a megyei szint kiépítése több okból is célszerű. Az új szint a helyi kisebbségi önkormányzatok közötti kapcsolattartás intézményesített kerete lehetne, ugyanakkor lerövidíthetné a távolságot a helyi és az országos szint között, jelentősen hozzájárulva ezzel az információáramlás hatékonyságának növeléséhez. Ezeknél még fontosabb lenne azonban az a funkciójuk, hogy jogi személyként a megyei közgyűlés állandó, törvény által is legitimált tárgyalópartnerei lehetnének, s így befolyásolhatnák az ezen a szinten végbemenő folyamatokat.

A megyei szint megszervezését a megye területén megalakult helyi kisebbségi önkormányzatok számához lehetne kötni. Ma is működnek az országban saját kezdeményezésre létrejött német, cigány, horvát és szlovák megyei szövetségek.⁴⁹ Ezek az egyesületi törvény alapján szerveződtek, éppen ezért a megyei önkormányzatokkal mint feladatellátókkal való kapcsolattartásuk jelenleg kizárólag a megyei közgyűlés együttműködési készségén múlik. Néhány megyei önkormányzat szervezeti és működési szabályzata már rögzíti, hogy az adott szövetségek tanácskozási joggal részt vehetnek a közgyűlés ülésén.⁵⁰ A belügyminisztérium által a kormánynak 2000 júliusában benyújtott előterjesztés a kisebbségi önkormányzati képviselők vá-

lasztásáról szóló törvénytervezetről a területi kisebbségi önkormányzati képviselők megválasztását elektori rendszerben javasolja, a kisebbségi önkormányzati képviselők számát pedig kilenc főben állapítaná meg.⁵¹

Az elmúlt években szerzett tapasztalatok alapján tehát ki lehet jelenteni, hogy a kisebbségi törvény a kisebbségi önkormányzatok működésének hatékonysága szempontjából is reformra szorul. A mainál sokkal részletesebben és egyértelműbben kellene szabályozni mind a települési és a kisebbségi önkormányzatok egymáshoz való viszonyát, mind a kisebbségi önkormányzatok feladat- és eszközrendszerét, belső működésének szabályait. Emellett a törvénybe feltétlenül be kellene építeni a jogsértéseket büntető szankciókat is. Mindezt lehetőleg a kisebbségi törvény keretein belül, hogy lehetőleg minél kevesebb jogértelmezési probléma merülhessen fel amiatt, hogy az adott kérdést csak több, más törvényekben fellelhető jogszabály egyidejű értelmezésével lehet megválaszolni. A törvénymódosítás során azonban feltétlenül szem előtt kellene tartani azt a követelményt, hogy a kisebbségi önkormányzatok autonómiája ne csökkenjen.

2.3 Parlamenti képviselet

Bár nemzetközi szinten nem léteznek olyan dokumentumok, melyek az államok számára kötelező érvénnyel előírnák a kisebbségek parlamenti reprezentációjának megvalósítását, a magyar parlament az 1993-ban életbe lépett kisebbségi törvényben önként vállalta ezt a kötelezettséget. Hét évvel a törvény elfogadása után azonban a nemzeti és etnikai kisebbségek parlamenti képviseletének kérdése még mindig nem rendeződött Magyarországon.

1990 óta minden parlamenti ciklusban napirendre kerültek olyan tervezetek, melyek a választójogi törvény megfelelő módosításával lehetővé tették volna a kisebbségek parlamenti képviseletének megvalósítását.⁵² A be-terjesztett javaslatok azonban a politikai konszenzus hiánya miatt egyszer sem kapták meg a törvény elfogadásához szükséges kétharmados parlamenti támogatást.⁵³ A pártok szakértőinek nemegyszer koncepcionális eltéréseket is tükröző jogi érvelése mögött a kérdést valóban rendezni kívánó politikai akarat hiánya húzódott (húzódik?) meg. A képviselet megeremtése ugyanis kül- és belpolitikai szempontból sem tartozott (és ma sem tartozik) az elsőrendű fontosságúnak tekintett ügyek közé. A pártok közömbösségét

csak erősíti, hogy a kisebbségi képviselőkkel egy olyan, tisztán a pártok erőviszonyain alapuló felálláshoz képest általuk bizonytalansági tényezőnek elkönyvelt „erő” jelenhetne meg a politikai palettán, amely egy kiélezett helyzetben a mérleg nyelvének szerepét is betölthetné a politikai küzdelmekben.

A Magyar Köztársaság Alkotmányának 68. §-a a következőképpen rendelkezik: „(1) A Magyar Köztársaságban élő nemzeti és etnikai kisebbségek részesei a nép hatalmának: államalkotó tényezők. ... (3) A Magyar Köztársaság törvényei az ország területén élő nemzeti és etnikai kisebbségek képviselétét biztosítják.”

A kérdéssel foglalkozó jogi szakértőknek az Alkotmánybíróság álláspontjának ismeretében sem sikerült mind a mai napig egységes álláspontra jutniuk annak megítélésében, hogy az idézett puha jogszabályból levezethető-e a parlament alkotmányos kötelezettsége.⁵⁴ A Nemzeti és Etnikai Kisebbségek Országgyűlési Biztosának – egyébként ugyancsak az Alkotmánybíróság határozatára támaszkodó – jogértelmezése szerint mindenesetre fennáll a mulasztásos alkotmányértés ténye.⁵⁵ Bár ez a szakmai vita kétségkívül alapvető jelentőségű kérdés körül bontakozott ki, a képviselőténylenes megvalósítása szempontjából *jelenleg* mégsem tekinthető elsődleges fontosságúnak. Valódi politikai akarat esetén ugyanis a kisebbségi törvény 20. § (1) bekezdésének már önmagában is elegendő ösztönző erőt kellett volna jelentenie. („A kisebbségeknek – külön törvényben meghatározott módon – joguk van az országgyűlési képviselőre.”)

A jelenlegi törvénymódosítást előkészítő folyamatot is beleszámítva már negyedszer rugaszkodik neki az országgyűlés 1990 óta a kisebbségi parlamenti képviselő kérdésének. Az elmúlt tíz év alatt több koncepció is napvilágot látott, s ma már nemigen létezik olyan variáció, amit a törvényjavaslatok előkészítésének különböző fázisaiban a szakértők ne jártak volna körül.⁵⁶

A kisebbségek parlamenti képviselőténylenes kérdését a jelenlegi egykamarás rendszerben gondolkozva kell megoldani. Elvileg természetesen nem zárható ki a kétkamarás rendszerben megvalósítandó képviselő lehetőség sem, a politikai realitások miatt azonban ez az alternatíva ma nyugodtan figyelmen kívül hagyható. Van ugyan olyan párt, amely a rendszerváltás óta következetesen ragaszkodik a kétkamarás rendszer bevezetéséhez, s a képviselőténylenes realizálását csak ennek keretében tartja elképzelhetőnek (FKGP, majd a MIÉP is). A kérdést kétség kívül ebben a felállásban lehetne legeggy-

szerűbben kezelni, ez azonban korántsem jelenti azt, hogy az egykamarás rendszer keretei erre ne lennének alkalmasak. Az európai alkotmányos rendszerekben sem a második kamarában vannak jelen a kisebbségek politikai képviselői, hanem többnyire az alsóházban.

A törvényalkotónak – amennyiben meg akarja valósítani a kisebbségek parlamenti képviseletét – két alapvető kérdést kellett és kell tisztáznia, mielőtt nekilátna a részletek kidolgozásának. Támogatja-e a teljes jogú parlamenti képviseletet, vagy csak tanácskozási jogot kíván adni a kisebbségi képviselőknek? Amennyiben támogatja, akkor a következő kérdés az, hogy a részletek kidolgozásakor mind a 13, vagy csak a nagyobb létszámú, komolyabb szavazóbázissal rendelkező kisebbségek képviselői székhez juttatása mellett kötelezi-e el magát.

Az összes kisebbség parlamentbe való bekerülése elméletileg kétféleképpen valósítható meg. Amennyiben az alanyi jog elve kerülne elfogadásra, úgy a kisebbségek országos önkormányzatai delegálhatnának egy-egy képviselőt a parlamentbe. Így a választási és a delegálási eljárás egyidejű alkalmazásával állna össze az országgyűlési képviselők névsora. Ebben az esetben azonban – a jelenlegi elképzelések szerint – ezek a képviselők csak tanácskozási jogosítvánnyal rendelkezhetnének. Bár a kisebbségek ezt a feltételt – joggal – csupán látszatomegoldásnak tartják, a pártok a választójogi törvény módosításának kudarca esetén „átmeneti megoldásként” számolnak vele.⁵⁷

Mind a 13 kisebbség választáson alapuló, teljes jogú képviseletének megvalósítása csak úgy lenne elérhető, ha a többségi lakosságot semmilyen jogtechnikai megoldással nem zárnák ki a kisebbségi képviselők megválasztásából.⁵⁸ Ez azt jelenti, hogy a választásokon minden magyar állampolgár automatikusan három szavazatot adhatna le. Voksolhatna egy egyéni képviselőre, egy pártlistára, és ha akar, akkor egy kisebbségi listára is. Ez a megoldás természetesen felveti az önkormányzati választásokon már megismert legitimitási problémát. Ebben az esetben nem érvényesülhetne a kisebbségek között az arányosság elve. A négy százalékos cigány kisebbség ugyanúgy egy képviselői helyhez juthatna, mint az egy-két ezer főt számláló kisebbségek. Természetesen jogilag ez a megoldási lehetőség sem eleve kizárt, jelenleg azonban nem találkozik a parlamenti pártok elképzeléseivel.

Amennyiben a pártoknak nem áll szándékukban az összes kisebbséget mandátumhoz juttatni, úgy ehhez a választási szabályok kialakításakor több

eszköz is a rendelkezésükre áll. A „háromszavazatos” rendszer alkalmazása esetén a választópolgár nem kapná meg automatikusan a kisebbségi szavazólapot, hanem kérnie kellene azt. Van viszont egy másik alternatíva is. E szerint az elképzelés szerint is szavazhatna minden magyar állampolgár a kisebbségi listákra, viszont választania kellene a pártlista és a kisebbségi lista között. Ez az ún. „kétszavazatos” rendszer. Ebben az esetben a többségi lakosság minden valószínűség szerint a pártlistákra adná a voksát. Kétségkívül a „kétszavazatos” rendszer biztosítja a legnagyobb legitimitást a parlamentbe bekerülő kisebbségi képviselőnek, mivel ebben az esetben valóban saját közösségének döntése alapján szerezheti meg a képviselői mandátumot. A 13 kisebbség közül azonban így jó néhánynak már eleve nincs esélye az országgyűlésbe való bekerülésre, még akkor sem, ha ehhez csak – a mindenki által minimálisnak tartott – ezer szavazatot kellene összegyűjtenie. A küszöb emelése természetesen tovább szűkítené a képviselőkhöz jutók körét. Az alacsonyabb létszámú kisebbségek országos önkormányzatainak ez a megoldás érthetően nem tetszik, a nagyobbak azonban elfogadhatónak tartják.

Jelenleg a pártok többsége elvileg hajlik a kétszavazatos rendszer elfogadására.⁵⁹ A küszöböt a törvényjavaslatban minden valószínűség szerint 3-5000 szavazat körül fogják megállapítani. Az a kisebbség, amely az országos önkormányzat által összeállított listára megkapná az előírt mennyiségű szavazatot, automatikusan teljes jogú parlamenti képviselővé jutna. A kedvezmény azonban csak egy képviselő megválasztására vonatkozna. A második jelölt parlamentbe való bekerüléséhez már ugyanannyi szavazat begyűjtése szükséges, mint amennyit a pártoknak egy képviselői helyhez az országos listán kell szerezniük. Így az előzetes becslések szerint maximum négyötöd kisebbség szerezhethetne teljes jogú képviselői helyet a 2002-ben kezdődő választási ciklusban.⁶⁰ Bár a legnagyobb pártok álláspontja az elmúlt időben kétségkívül közeledett egymáshoz, a megegyezés esélyeit jelentősen rontja, hogy a vezető kormánypárt jelenleg a kérdés rendezését összekapcsolja az a politikai célkitűzésével, amely a parlament létszámcsökkentésére irányul. A legnagyobb ellenzéki párt viszont – melynek szavazatai nélkül nem szerezhethő meg a kétharmados többség – a vezető kormánypárt által preferált megoldás előtt jelenleg mereven elzárkózik.⁶¹ Így aztán az sem kizárt, hogy a kisebbségek 2002 után legjobban esetben is csak tanácskozási joggal rendelkező delegált képviselőik révén lehetnek jelen a parlamentben.

3. Értékelés – a fejlődés lehetséges iránya

A magyarországi modell nemzetközi fogadtatása pozitív volt. Az Európa Tanács szakértőinek állásfoglalása szerint „a törvény-előterjesztés messzemenően figyelembe veszi az emberi jogokkal kapcsolatos, népcsoportokról folytatott nemzetközi vita legújabb eredményeit... messzemenőig modern kisebbségvédelmet kíván megvalósítani.”⁶² Állásfoglalásukban a javaslat nagy erényének nevezték, hogy az a kisebbségek egyéni jogain túl közösségi jogaikat is tételesen felsorolja. Annál is inkább, mivel a nemzetközi jog jelenleg még nem ismeri el a kollektív jogokat. A kisebbségi önkormányzatok tervezett rendszerét pedig „nagyon eredetinek” és „a nemzetközi jog szempontjából precedens értékűnek” találták.⁶³

A kisebbségi kérdés magyarországi törvényi szabályozása 1993-ban jogelméletileg is eredeti kísérletnek számított. Először próbálta meg ugyanis egy törvény a szétszórta élő, alacsony létszámú kisebbségek jogait megnyugtató módon rendezni.⁶⁴ Az 1993. évi LXXVII. törvény a kisebbségek helyzetét szabályozó állami jogalkotás progresszív vonulatába sorolható. Az egyébként részletezőnek számító törvény elismerte a kisebbségek közösségi jogait, s ezek megvalósulásának szervezeti kereteit is megteremtette a helyi és országos önkormányzatok által. Garantálta a kisebbségek nyelvhasználatának jogát, s rendelkezett a kisebbségi oktatás törvényi előfeltételeiről is.

Tény azonban, hogy „a kisebbségi önkormányzati feladatrendszer, illetve eszközrendszer szabályozása lényegében nem követi az önkormányzatiság elvi követelményeit, azaz a kisebbségek önkormányzata a jelenlegi feladat- és eszközrendszer alapján legfeljebb formai-szervezeti, de nem funkcionális, tartalmi értelemben önkormányzat.”⁶⁵ Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy a kulturális autonómia körébe eső funkciók terén az elmúlt években csak elvétve vettek át kisebbségi önkormányzatok intézményeket a települési önkormányzatoktól (oktatási és kulturális intézmények). A kisebbségi törvény tehát megérett a módosításra. Az elmúlt öt évben összegyűjtött tapasztalatok alapján elvégezhető a törvényalkotó eredeti szándékait jobban tükröző és a kisebbségek elvárásainak is jobban megfelelő korrekció. Nem hiányzik ehhez a politikai akarat sem.

Az 1998 szeptember végén megalakult, nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló törvény módosítását előkészítő albizottság 2000 május köze-

pére készítette el törvényjavaslat-tervezetét.⁶⁶ Ez nem öleli fel az önkormányzati és a parlamenti választások kérdéskörét, mivel ezeket a területeket a tervek szerint más törvényekben szabályozzák.⁶⁷ A módosítás legfőbb célja, hogy a kulturális autonómia érdekében létrehozott rendszert valódi tartalommal sikerüljön megtölteni. Ennek érdekében a tervezet az egyes területek részletesebb szabályozására tesz javaslatot, hogy a kisebbségi önkormányzatok már meglévő jogosítványaikkal a gyakorlatban is akadály nélkül élhessenek.

A javaslat szerint a kisebbségi törvény értelmező rendelkezésekkel egészülne ki, melyekben egyes, a törvény alkalmazása szempontjából kulcsfontosságú fogalmakat definiálnának.⁶⁸ Ezek egyértelmű meghatározása minimálisan csökkentené annak esélyét, hogy a jogszabályok egyes rendelkezéseinek gyakorlati megvalósulása az eltérő értelmezések miatt megghiúsulhasson.

A kisebbségi önkormányzatok belső viszonyaira vonatkozó szabályok törvényi konkretizálása a törvényességi felügyeletet ellátó közigazgatási hivatalok jelentései alapján is feltétlenül szükséges.⁶⁹ Az önkormányzati képviselők tiszteletdíja, az elnöki összeférhetetlenség vagy felmentés, a bizottságalakítás és az időközi választások mind olyan kérdéseket vetettek fel eddig, melyek nem, vagy csak több jogszabály egyidejű értelmezésével voltak tisztázhatók. Emellett az önkormányzati rendszer egy új szinttel bővül majd: 2002 után – amennyiben az adott kisebbség erre igényt tart – lehetőség nyílik a megyei szintű integráció megvalósítására is.⁷⁰

A települési önkormányzatok és a kisebbségi önkormányzatok, valamint az országos önkormányzatok és a kormányzati szervek kapcsolatrendszerét is újraszabályozza a tervezet. Az 1993-as kisebbségi törvényben biztosított jogosítványokhoz képest ugyan nem kapnak újakat a kisebbségi önkormányzatok, viszont a határidők konkretizálása és a szankciók lehetőségének beépítése remélhetőleg biztosítékot jelent arra, hogy a törvény által garantált jogaiknak érvényt szerezhetnek a jövőben.⁷¹ A kulturális autonómia gyakorlati – funkcionális értelemben vett – megvalósulásához az „együttdöntési hatásköreik” megerősítése mellett az oktatási és kulturális intézmények átvéti lehetőségének tényleges megeremtése is hozzátartozik. A tervezet nagy lépést tesz ebbe az irányba, s talán ez tekinthető a reform legjelentősebb elemének. Az albizottság elképzelése szerint az átadás-átvétel nem járna az eddigi finanszírozási rendszer megváltozásával. Új momentum viszont a törvényben, hogy bizonyos előfeltételek teljesülése ese-

tén kötelezővé tenné a települési önkormányzatoknak a kisebbségi oktatási és kulturális feladatokat ellátó intézmények fenntartói jogának átadását. Az oktatási intézmények esetében azokról a térségi, illetve országos feladatot ellátó iskolákról és kollégiumokról lehet szó, melyek alapító okiratuk alapján kizárólagosan kisebbségi feladatot látnak el.⁷² Ebben az esetben az országos önkormányzatok jogosultak az intézmény átvételére. Az alapító okirat alapján kizárólag kisebbségi kulturális feladatok ellátására létrejött kulturális intézményeket is köteles a települési önkormányzat átadni a helyi kisebbségi önkormányzatoknak.⁷³ Az átadást ebben az esetben az országos önkormányzatnak kell kezdeményeznie. Az intézmények fenntartói jogának átadás-átvételét pedig hivatalos megállapodásban kell rögzíteni.

A kisebbségi önkormányzati rendszer megítélése az érintettek körében eddig vegyes volt. Egyfelől pozitívan értékelték, hogy egyáltalán létrejött, másrészt viszont komoly fenntartásokat fogalmaztak meg az eredményes működés törvényi és anyagi feltételeit illetően. Az ombudsman éves beszámolóí is igazolták a kritikai megjegyzések jogosságát. A kisebbségi törvény és a kisebbségi önkormányzati képviselők választásáról rendelkező jogszabály módosítása mára tehát feltétlenül szükségessé vált. A törvényjavaslat-tervezeteket 2000 májusában és júliusában megkapták véleményezésre az országos kisebbségi önkormányzatok és az érintett minisztériumok is. Most még az egyeztetési folyamat kezdetén vagyunk. Hat évvel az első kisebbségi önkormányzatok megalakulása után lehetőség nyílt a rendszer – a kisebbségek visszajelzéseit is figyelembe vevő, az érintettek igényeinek jobban megfelelő – korrekciójára.

JEGYZETEK

¹ A törvényjavaslat 1992-ben került az Európa Tanács Jogi és Emberi Jogi Bizottsága elé. A bizottság velencei ülésén a téma két nemzetközi hírű szakértője, Christoph Pan és Jean-Pierre Worms is pozitívan értékelte a tervezetet. Bodáné Pálok Judit: A magyar kisebbségi törvény megszületésének körülményei. In *Acta Humana*, 1993, 12-13, 42-43.

² A kisebbségi törvényt ismerteti és elemzi: Bodáné Pálok Judit, Cseresnyés János és Vánkosné Timár Éva: *A kisebbségek jogai Magyarországon*. Budapest, 1994, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó; Wolfart János: A nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló új törvény. In *Magyar Közigazgatás*, 1993, 10, 577-581; Herbert Küpper: *Das neue Minderheitenrecht in Ungarn*. München, 1998, R. Oldenbourg

- Verlag; Jenő Kaltenbach: Die Rechtstellung der Minderheiten in Ungarn. In *Ethnos-Nation*, 1997, 1-2, 115-128; Jenő Kaltenbach: Hungarian Report. In Jerzy Kranz (szerk.): *Law and Practice of Central European Countries in the Field of National Minorities Protection After 1989*. Warszawa, 1998, Center for International Relations, 61-131.
- ³ A kérdés elméleti hátterét részletesen elemzi Bíró Gáspár: Az etnikai elvű csoportautonómia néhány elméleti kérdése. In Bíró Gáspár: *Az identitásválasztás szabadsága*. Budapest, 1995, Századvég, 177-211.
- ⁴ 1993. évi LXXVII. törvény a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól (Nektv.) 7. § (1)
- ⁵ Nektv. 15. § – 20. §.
- ⁶ A területi autonómia törvényi előfeltételeinek megteremtése a kisebbségek területi szétszórtsága miatt szóba sem kerülhetett.
- ⁷ A kisebbségek vezetőinek egy része attól tartott – joggal –, hogy ebben a modellben a helyi kisebbségi önkormányzatok függő viszonyba kerülnek a települési önkormányzatoktól. Bodáné Pálok Judit: i. m., 38.
- ⁸ Amennyiben nem alakul a településen kisebbségi önkormányzat, a kisebbség érdekeit a szöszölő képviseli. Nektv. 40. §. – 41. §.
- ⁹ A nemzeti és etnikai kisebbségi önkormányzati képviselők választását az 1990. évi LXIV. törvény a helyi önkormányzati képviselők és polgármesterek választásáról szabályozza. (48. § – 50/D. §)
- ¹⁰ Nektv. 25. § – 30. §.
- ¹¹ 1995-ben a ruszin és az ukrán kisebbség nem hozott létre országos önkormányzatot. 1999-ben már mind a 13 honosnak tekintett kisebbség esetében megvalósult a helyi kisebbségi önkormányzatok országos szintű integrációja.
- ¹² Kisebbségi elektor minden települési önkormányzati képviselő, akit kisebbségi jelöltként választanak meg, a helyi kisebbségi önkormányzati képviselő és a szöszölő. Ha a településen nincsenek ilyenek, akkor egy elektor megválasztását kezdeményezheti a településen élő három, magát kisebbséghez tarozónak valló polgár. Nektv. 31. §. (2)
- ¹³ Erre a hiányosságra Kaltenbach Jenő ombudsman többször is felhívta a figyelmet. *Beszámoló a Nemzeti és Etnikai Jogok Országgyűlési Biztosának tevékenységéről 1997. január 1 – december 31.* Országgyűlési Biztosok Hivatala, Budapest, 1998, 53.
- ¹⁴ Nektv. 35. § – 39. §.
- ¹⁵ Az Országos Cigány Kisebbségi Önkormányzat 60 millió Ft, a német, szlovák, horvát és román 30 millió Ft, a többi pedig 15 millió Ft értékű részvényt kapott. Nektv. 63. §. (4)
- ¹⁶ A helyi kisebbségi önkormányzatok normatív költségvetési támogatása 1997-ben 300 millió Ft, 1998-ban 350 millió Ft, 1999-ben pedig 730 millió Ft volt. In J/1397 sz. kormánybeszámoló a Magyar Köztársaság területén élő nemzeti és etnikai kisebbségek helyzetéről 1999. június. In Demeter Zayzon Mária (szerk.): *Kisebbségek Magyarországon 1999*. Budapest, 1999, 172.

- ¹⁷ 1997-ben 3246,8 millió Ft, 1998-ban 3924 millió Ft, 1999-ben 4941 millió Ft. Uo., 172.
- ¹⁸ A kisebbségi önkormányzati rendszert ismerteti Csefkó Ferenc és Pálné Kovács Ilona: *Kisebbségi önkormányzatok Magyarországon*. Budapest, 1999, Osiris-MTA Kisebbségkutató Műhely-MTA Regionális Kutatások Központja. Bodáné Pálok Judit, Cseresnyés János és Vánkosné Timár Éva: i. m., 95-145, 181-215; *A kisebbségi önkormányzatok kézikönyve*. Budapest, 1999; Csaba Tabajdi: Minderheiten-selbstverwaltung in Ungarn. In *Ethnos-Nation*, 1996, 1-2, 129-136.
- ¹⁹ Csefkó Ferenc és Pálné Kovács Ilona: i. m., 138. A jogi szabályozással kapcsolatban leggyakrabban felmerült kritika, hogy kevés a kisebbségi önkormányzatoknak juttatott érdemi hatáskör, jogosítvány, valamint hogy sok a csak megengedő, feltételes jogszabály. Emellett a súlyos hiányosságok között sorolják fel az érintettek, hogy ellentmondások fedezhetők fel a kisebbségi törvény, az önkormányzati törvény és a közoktatási törvény között. Uo., 132-144.
- ²⁰ A kérdéssel foglalkozó szakirodalomban a *szimpátiaszavazat* terminus technicus azokat a kisebbségi önkormányzati jelöltekre leadott szavazatokat jelenti, melyek a többségi társadalom oldaláról érkeznek. A regisztráció törvényi tilalma miatt nem állapítható meg pontosan a kisebbségi társadalom által leadott szavazatok és a szimpátiaszavazatok aránya. A legtöbb kisebbség esetében azonban elmondható, hogy a szimpátiaszavazatok aránya jóval meghaladja a kisebbség által leadott voksok arányát. Az 1990-es népszámlálás hivatalos adatai szerint 232 751 állampolgár vallotta magát valamilyen nemzetiséghez tartozónak. A kisebbségi szervezetek becslései szerint ezzel szemben 843 000-1 062 500 nemzetiségi lakosa van Magyarországnak. Ha ezekkel az adatokkal összevetjük a kisebbségi jelöltekre leadott szavazatok számát, akkor megállapíthatjuk, hogy a kisebbségi önkormányzatiság a többségi társadalom körében is támogatottságot élvez.
- ²¹ *J/1397 sz. kormánybeszámoló*. 42-43.
- ²² Az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlése, Strasbourg, 1992. október 23. A Jogi és Emberi Jogi Bizottság észrevétele a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól készült törvénytervezethez. Jean-Pierre Worms megállapítását idézi Bodáné: i. m. 42.
- ²³ Bár több kisebbség esetében is felmerült a probléma, a legnagyobb vihart a budapesti román kisebbségi önkormányzatok megválasztásának esete kavarta. A választások előtt alakult Magyar-Román Demokrata Szövetség (MRDSZ) elnöke például négy évvel korábban még a XVI. kerületi cigány kisebbségi önkormányzat elnöke volt. (A törvény a váltást lehetővé teszi.) Román választás. In *HVG*, 1995/5. sz., 89-90. A román színekben elinduló cigány kisebbséghez tartozó jelöltek mellett Romániából áttelepült magyar nemzetiségű, magyar állampolgárságot szerzett személyek is elindultak a választáson. (Ők úgy jutottak korábban kedvezményesen magyar állampolgársághoz, hogy a kérvényükben magyar nemzetiségükre hivatkoztak.) Riba István: Vita a kisebbségi önkormányzati szabályokról. In *HVG*,

- 1999/8. sz., 105-106. A Kérdés általános összefüggéseit ismerteti: *A kisebbségi önkormányzatok kézikönyve*. 104-106.
- ²⁴ Az MRDSZ távolmaradása miatt nem sikerült megalakítani Gyulán az országos román kisebbségi önkormányzatot. A szervezethez tartozó elektorok 40 százaléka ugyanis csak abban az esetben lett volna hajlandó részt venni a választáson, ha a hazai románság autentikus képviselői megjelenésükkel lehetővé teszik a fővárosi román kisebbségi önkormányzat megalakulását, mely értelem szerint az MRDSZ irányítása alá került volna. Emellett az országos önkormányzat elnökségében az elektorainak számaránya szerint kívánt részesedni. A követeléseiket azonban elutasították. Román választás. *i. m.* 89-90.
- ²⁵ Radu Vasile román kormányfő 1999 februári budapesti látogatása során Orbán Viktorral folytatott megbeszélésén sürgette az országos román kisebbségi önkormányzat megalakításának lehetővé tételét. A magyar miniszterelnök erre ígéretet tett. Lásd Hende Csaba, az Igazságügyi Minisztérium politikai államtitkárának 1999. szeptember 18-i beszéde Gyulán, a magyarországi románok országos önkormányzat-választó elektori gyűlésén.
- ²⁶ *Beszámoló a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogok Országgyűlési Biztosának tevékenységéről 1998. január 1. – december 31.* Országgyűlési Biztosok Hivatala, Budapest, 1999. 2.4.5. fejezet.
- ²⁷ *A kisebbségi Önkormányzatok kézikönyve. i. m.* 103-104.
- ²⁸ Makai Sándor: Az önkormányzati választási törvények módosításához. In: *Magyar Közigazgatás*, 2000/1. sz. 58.
- ²⁹ Bár a cigány kisebbség vezetői közül többen a regisztráció ötletét elfogadhatónak tartják, a többi kisebbség elutasítja a javaslatot. Dzindisz Jorgosz, az Országos Görög Kisebbségi Önkormányzat vezetője egy, a HVG-nek adott interjújában elmondta, hogy a kis létszámú, szétszórtan élő kisebbségeknek ebben az esetben komoly problémát jelentene önkormányzatokat állítani. Ugyanitt Lásztity Péró, az Országos Szerb Kisebbségi Önkormányzat elnöke annak a félelmének adott hangot, hogy ebben az esetben pusztán a létszámtól függne a kisebbségi önkormányzatok finanszírozása, és nem pedig attól, hogy milyen feladatokat látnak el. Riba István: Vita a kisebbségi önkormányzati szabályokról. *i. m.* 106.
- ³⁰ *6-Á-568/2000. sz. Előterjesztés a Kormány részére a kisebbségi képviselők választásáról szóló törvénytervezetről.*
- ³¹ A tervezettel szemben megfogalmazott fenntartásokat Lásztity Péró foglalta össze az ETNONET-nek adott interjúban. Külön kiemelte, hogy a tervezet szinte lehetetlenné tenné sok helyen, például a nagyvárosokban a kisebbségi önkormányzatok megalakulását. Ebben az esetben viszont az értelmiség eleve ki lenne zárva az önkormányzatokból. <http://etnonet.hu/archiv/inter/interpero.htm>
- ³² A törvény nem szabályozta például a képviselők tiszteletdíjának kérdését, nem rendelkezett az összeférhetetlenség és az elnök felmentésének lehetőségéről sem. Nem tisztázta többek között azt sem, hogy ha feloszlik a kisebbségi önkormányzat, akkor az időközi választásokat kinek kell finanszíroznia. Ami a feladatokat illeti, elméletileg eddig is volt arra lehetőség, hogy a kisebbségi önkormányzat a te-

leépüléstől oktatási intézményt vegyen át, de az új helyzetben fennálló finanszírozás kérdése, a települési önkormányzattal való viszony több olyan kérdést is felvetett, amelyre a törvény nem nyújtott magyarázatot.

³³ A rendelet az önkormányzat saját hatáskörében kibocsátott jogszabály. A határozat pedig egy testületileg hozott döntés.

³⁴ Csefkó Ferenc – Pálné Kovács Ilona: *i. m.*. 120.

³⁵ „Az egyik...Nógrád megyei község Szlovák Kisebbségi Önkormányzatának elnökhelyettese panasszal fordult a kisebbségi biztoshoz, amelyben sérelmezte, hogy a községben működő Általános Művelődési Központ (ÁMK) igazgatójának határozott időre szóló kinevezését a települési önkormányzat testületi ülése – alkalmatlanság miatt – visszavonta... a kisebbségi önkormányzat véleményét nem kérték ki, illetőleg a kisebbségi állásfoglalás ismeretében – a döntés meghozatalakor – azt figyelmen kívül hagyták... megállapítást nyert, hogy a települési önkormányzat határozata ellen benyújtott panasz megalapozott.” *Beszámoló a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogok Országgyűlési Biztosának tevékenységéről 1997. január 1. – december 31.* 59-61.

³⁶ Az 1997/98- as tanévben a kisebbségi óvodai nevelés anyanyelvű kisebbségi óvodában (69 csoport), és nyelvet oktató óvodákban történt (860 csoport). Az általános iskolákban 174 csoport részesült anyanyelvű, 446 kétnyelvű, 3019 nyelvvoktató oktatásban. A Magyarországi Németek Országos Önkormányzata az iskolák önbesorolásán alapuló statisztikai adatokkal nem értget egyet, mert túlzónak tartotta. Az országban 19 tannyelvű, illetve kétnyelvű gimnáziumban, egy cigány gimnáziumban, valamint 4 szakközépiskolában folyik kisebbségi középfokú oktatás. In *J/1397 sz. kormánybeszámoló.* 67-72.

³⁷ Az 1999-es költségvetésben szereplő kiegészítő normatív támogatás (Ft/fő): óvodai nevelés 25 ezer, kisebbségi nyelvvoktató 26 ezer, cigány felzárkóztató 27 ezer, két tannyelvű vagy kisebbségi nyelvű 32 ezer, kiegészítő óvodai és iskolai normatíva 20 ezer, cigány tanulók kollégiumi nevelése 22 ezer Ft. In *J/1397 sz. kormánybeszámoló.* 172.

³⁸ *Beszámoló a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogok Országgyűlési Biztosának tevékenységéről 1998. január 1-1998. december. 31.* 7.4 fejezet.

³⁹ Az ombudsman átfogó vizsgálatot folytatott a kisebbségi oktatás helyzetéről. Ebben megállapította, hogy a felhasználási köztéttséggel járó állami támogatást a települési önkormányzatok egy része nem rendeltetészerűen használta fel. Ugyanerre az eredményre jutott az Állami Számvevőszék is vizsgálatában. *Beszámoló a Nemzeti és Etnikai Jogok Országgyűlési Biztosának tevékenységéről 1999. január – december 31.* Országgyűlési Biztosok Hivatala, Budapest, 2000, 60-61.

⁴⁰ Az új jogszabályi háttérről és a pályázati lehetőségekről Torba Nándor, az Oktatási Minisztérium Közoktatási és Kisebbségi Kapcsolatok Főosztályának vezetője nyilatkozott az ETNONET-nek. <http://www.etnonet.hu/archiv/inter/torba.htm>

⁴¹ *Beszámoló a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogok Országgyűlési Biztosának tevékenységéről 1997. január 1. – december 31.* 79.

- ⁴² Beszélgetés Hargitai Jánossal, a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló törvény módosítását előkészítő albizottság elnökével 2000. március 2-án. AKM Hangtár 1. Kazetta A. oldal
- ⁴³ A cigányság helyzetét ismerteti: Kemény István (szerk.): *A magyarországi romák*. Útmutató Kiadó, Budapest, 2000; Cigánykérdés a 20. század végi Magyarországon. *Regio*, 1993, 1, 84-102.
- ⁴⁴ A magyarországi cigány népességnek „...nem alakult ki egységes nyelve, kultúrája, s etnikai tudata is csak formálódóban van. A kulturális különbségek megnehezítik asszimilációjukat, közösséggé szerveződésüket viszont gátolja nyelvi-kulturális megosztottságuk, szétszórtságuk, szociális problémáik és a közösgéttudat kiépítéséhez szükséges cigány értelmiség kis száma.” Schlett István: Nemzetek és nemzeti kisebbségek. In Gyurgyák János (szerk.): *Mi a politika? Bevezetés a politika világába*. Budapest, 1996, Osiris, 197. A magyarországi cigány kisebbség helyzetének javítása nem képzelhető el csupán a kisebbségi törvény által felvázolt keretek között. Ellentétben a nemzeti kisebbségekkel a cigány kisebbség esetében jelenleg nem elsősorban a kulturális autonómia megvalósítása a kérdés. A szociális gondok kezelésére pedig a kisebbségi önkormányzatok önmagukban nem alkalmasak. Bár a még a Horn-kormány idején kidolgozott középtávú romaprogramot az új kabinet is átvette, és létezik a Cigányügyi Tárcaközi Bizottság is, komoly kétségek merültek fel a program hatékonyságával kapcsolatban. Farkas Flórián az Országos Cigány Önkormányzat vezetője több interjúban kifejtette, hogy a minisztériumok rendelkezésére bocsátott összegeknek csak a töredékét használják fel a cigányság helyzetének javítására. Dobszay János: Hazai Cigányügy. In *HVG*, 2000, 31, 8.
- ⁴⁵ Csefkó Ferenc – Pálné Kovács Ilona: *i. m.*, 102; A cigány kisebbségi önkormányzatok működését, problémáit egy esettanulmány kapcsán elemzi Kállai Ernő: Az abonyi cigány kisebbségi önkormányzat működése. In *Regio*, 1998, 4, 99-111.
- ⁴⁶ Az MTA Regionális Kutatások Központja által készített felmérés szerint a cigány kisebbségi önkormányzatokat érintő feladat- és hatáskör átruházás 55,6 százaléka szociális ügyekre vonatkozik. Ez kiemelkedően magas arány. A többi kisebbségi önkormányzat elsősorban kulturális ügyekben vesz át feladat- és hatásköröket. Csefkó Ferenc – Pálné Kovács Ilona: *i. m.*, 97-98.
- ⁴⁷ 1997-ben a helyi kisebbségi önkormányzatok kb. 450 ezer, 1999-ben pedig 550 ezer Ft támogatást kaptak a központi költségvetésből.
- ⁴⁸ A települések nagyobb része csak az állami támogatást kapja meg. A település gazdasági helyzetétől és nagyságától függően több kisebbségi önkormányzat is kap támogatást a települési önkormányzattól. Ennek nagysága (1997-es adatok szerint) a 777 Ft-tól a több millió Ft-ig is terjedhet. Emellett pályázhatnak különböző alapítványokhoz (pl. a Kisebbségi Közalapítványhoz). Csefkó Ferenc – Pálné Kovács Ilona: *i. m.* 79-89. Jó néhány esetben az országos önkormányzatok is támogatják a helyi szintet – igaz csekély összeggel. Ezt a támogatást azonban nem az önkormányzatok kaphatják, hanem a helyi kulturális és hagyományápoló csoportok.

Ezeknek pályázniuk kell az országos önkormányzat költségvetésében erre a célra elkülönített pénzüsszagra. Eiler Ferenc: Az országos német, szlovák és horvát kisebbségi önkormányzatok első négy évi működésének tapasztalatai. In *Regio*, 1998, 4, 62-63.

⁴⁹ Csefkó Ferenc – Pálné Kovács Ilona: *i. m.*, 135-137.

⁵⁰ Baranya megyében a németek, a horvátok és a cigányok megyei szövetsége részt vehet a közgyűlés üléssein. *Beszélgetés Hargitai Jánossal*. AKM Hangtár. 1. Kazetta A oldal.

⁵¹ Az 6-Á-568/2000 számú Előterjesztés a Kormány részére a kisebbségi önkormányzati képviselők választásáról szóló törvénytervezetről. III. fejezet. A tervezet szerint megváltoznának az országos kisebbségi önkormányzat megválasztásának szabályai is. Az eddigi elektóri rendszer helyébe egy három lépcsős rendszer lépne, és 700 főben maximálna az országos önkormányzat választásán résztvevő küldöttek számát. uo. V. fejezet.

⁵² Borók György: A nemzeti és etnikai kisebbségek országgyűlési képviselőinek szabályozási modelljei Európában és Magyarországon. In *Társadalmi Szemle*, 1998, 4, 68-85.

⁵³ A német, a horvát és a szlovák kisebbség országos önkormányzata ezért elvi támogatásáról biztosította az 1998-as parlamenti választásokra sebtében összeállt Nemzeti Fórumot, mely a többi párttal azonos feltételek mellett mérte meg magát. A választási szövetségnek sikerült ugyan országos listát állítania, a parlamentbe való bekerülésre azonban semmi esélye sem volt.

⁵⁴ Borók György: *i. m.* 78-80.

⁵⁵ *Beszámoló a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogok Országgyűlési Biztosának tevékenységéről 1995. július 1.-1996. december 31.* Országgyűlési Biztosok Hivatala, Budapest, 1997. 95-97.

⁵⁶ A kérdés néhány aspektusát röviden összefoglalja Hargitai János. In *A kisebbségek parlamenti képviselete és részvételük a politikai döntéshozatali folyamatban*. Budapest, 1999. október 15-16. Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogok Országgyűlési Biztosa, Budapest, 2000, 60-68.

⁵⁷ Ez a megoldás politikai szempontból talán egyszerűbbnek tűnik, de jogtechnikai megvalósítása nehezebb. Megvalósításához alkotmánymódosításra lenne szükség.

⁵⁸ A választás esetén a kisebbségi listákra nem lenne érvényes a parlamenti bejutáshoz szükséges 5 százalékos küszöb elérése.

⁵⁹ A jelenlegi kormánypártok – a FKGK fenntartásai ellenére is – csak ebben a formában tudják elképzelni a kisebbségek parlamenti képviseletének megvalósítását. Az MSZP a háromszavazatos rendszert részesíti előnyben, de nem zárkózik el teljesen a kétszavazatos rendszertől sem. Az SZDSZ is elméletileg elfogadhatónak tartja ezt a rendszert.

⁶⁰ Egy megoldási lehetőségként felmerülhet a kisebbségek kapcsolt listáinak engedélyezése. Természetesen ebben az esetben a kisebbségeknek egymás közt megegyezésre kellene jutniuk a jelölt személyében.

- ⁶¹ Mindkét párt támogatja az országgyűlés létszámának csökkentését. Azzal a különbséggel, hogy az egyik az egyéni jelöltként, a másik a listás helyekről parlamentbe kerülők számát csökkentené nagyobb mértékben. K. F.: Bizottsági patt. In *Magyar Nemzet*, 2000. április 26.
- ⁶² Christoph Pan állásfoglalása a magyar nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló törvényelőterjesztéssel kapcsolatban (1992. szeptember 16.). Idézi Bodámé Pálok Judit: *i. m.*, 42.
- ⁶³ Jean-Pierre Worms előterjesztése. uo. 43.
- ⁶⁴ Herbert Küpper: *i. m.*, 346.
- ⁶⁵ Csefkó Ferenc: A kisebbségi önkormányzatok közjogi státusa, működésük meghatározó területei. In *Regio*, 1998, 4, 43.
- ⁶⁶ Előzőleg az ombudsman is elkészített ajánló jelleggel egy törvénytervezetet a magyarországi nemzetiségek jogairól. *Beszámoló a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogok Országgyűlési Biztosának tevékenységéről 1999. január 1. – december 31.* 168–220.
- ⁶⁷ A kisebbségi önkormányzati képviselők választásáról szóló törvénytervezet 2000 júliusában készült el.
- ⁶⁸ Az értelmező rendelkezések a következő fogalmakra terjednek ki: kisebbségi közügy; kisebbségi önkormányzat; a kisebbségi közoktatás nevelési, valamint nevelési és oktatási intézményei; kisebbségi közoktatásban alkalmazottak köre; megfelelő színvonalon való további gondoskodás; kisebbségi közművelődési intézmény; kulturális intézmény; kisebbségi tömegtájékoztató; a kisebbség történelmi hagyományokkal rendelkező települése, településrésze; hivatalos okmány. *Törvényjavaslat a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló 1993. évi LXXVII. törvény módosításáról. Tervezet. 6/A. §*
- ⁶⁹ Puskás Sándor: A helyi kisebbségi önkormányzatok működésének tapasztalatai Bács-Kiskun megyében. In *Magyar Közigazgatás*, 1997, 4, 223–227; Hajdú László: Cigány kisebbségi önkormányzatok működése Jász – Nagykun – Szolnok megyében. *Magyar Közigazgatás*, 1998, 9, 554–563; Kiss Csilla: A fővárosban megalakult kisebbségi önkormányzatok törvényessége az 1995. évben. *Magyar Közigazgatás*, 1996, 6, 375–380.
- ⁷⁰ *Törvényjavaslat a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló 1993. évi LXXVII. törvény módosításáról. Tervezet. 30/P. § – 30/R. §.* A tervezetben a megyei szintnek csak véleményezési jogosítványa lenne, amit a kisebbségi vezetők elfogadhatatlannak tartanak. A Lásztity Péróval készült interjú az ETNONET-en: *i. m.*
- ⁷¹ A törvényjavaslat 47/B. § szerint „Amennyiben jogszabály a kisebbségi önkormányzat részére valamely döntés meghozatalánál – közoktatással kapcsolatos ügyben – véleményezési vagy egyetértési jogot biztosít – jogszabály eltérő rendelkezésének hiányában – a nyilatkozat megtételére 15 nap áll rendelkezésre. A határidő jogvesztő. Ha a kisebbségi önkormányzat az egyetértést nem adja meg és további 15 napon belül az érdekeltek közötti egyeztetés nem vezetett eredményre, bármelyik fél 5 napon belül bírósághoz fordulhat. A határidő jogvesztő. A bíróság az ügyet soron kívül bírálja el.

⁷² *Törvényjavaslat a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló 1993. Évi LXXVII. törvény módosításáról. Tervezet. 47. § (4)*

⁷³ *uo. 49. § (3)*

FERENC EILER – NÓRA KOVÁCS
The System of the Minorities Self-Government
in Hungary

The authors draw the balance of the system's function based on the experiences of the national minorities' self-government during five years. In the first part of their work, they outline the legitimate regulations with reference to the autonomy of minorities. However they mostly concentrate on the awkward situation of the self-government, on the problems risen during its activities and the problems concerning the representation in Parliament. At the end of their study, they outline the possible course of development with knowledge of the draft regarding the rectification of the laws of the minorities.

RÁTKAI ÁRPÁD

A kisebbségi önkormányzatok legitimációhiánya

A kisebbségi törvény¹ 1993-ban történt elfogadása óta politikusok és kisebbségi önkormányzati vezetők gyakran állítják azt, hogy Magyarországon „immár vannak a kisebbségeknek legitim képviselői, és pedig a kisebbségi önkormányzatok.” Ez az állítás azonban hamis. A legitimitás nem az önkormányzatok privilégiuma. A közjogi alapon működő önkormányzatok és a polgári jogi, magánjogi alapokon működő kisebbségi társadalmi szervezetek, egyesületek egyaránt jogszerűen, törvényesen létrejött, törvényesen működő, azaz legitim szervezetek.

A törvényesség persze csak azt jelenti, hogy ezek a szervezetek a jogszabályoknak megfelelően léteznek, és az állam (közigazgatási hivatal, ügyészség, bíróság) nem talál olyan nagy anomáliákat, amelyek a szervezet feloszlását vonnák maguk után. Az az állítás tehát, hogy a kisebbségi önkormányzatok legitim, tehát törvényesen működő közjogi szervezetek, olyan evidencia, mint például valakinek a büntetlen előlétele: nem ok a dicsekvésre, gyakori emlegetése pedig felesleges és gyanús.

A kérdés nem a jogszerűség, hanem az, hogy a kisebbségek helyi kisebbségi önkormányzatai is olyan jól megalapozott, a társadalomba beágyazódott, demokratikus, igazi, valódi képviselők-e, mint a kisebbségek civil szervezetei, azaz rendelkeznek-e megfelelő legitimációval?

Az etnikai jellegű, kisebbségi kulturális egyesületek aktivistákat és szimpatizánsokat tömörítő, az 1989. évi egyesülési törvény² szerint műkö-

dó, demokratikus szervezetek. Egy településen egy kisebbség általában egy egyesületbe tömörül. Ez vagy önálló, a megyei bíróságon bejegyzett egyesület, vagy országos egyesületük helyi szervezete. Egy-egy helyi etnikai közösséget képvisel, megfelelő keretet biztosít a kisebbségi kulturális tevékenységnek, hagyományápolásnak és érdekvédelemnek. Tagságuk rendszeresen beszámoltatja és újjáválasztja vezetőségüket, vezetőik bármikor visszahívhatóak. A helyi etnikai közösség az egyesületet sajátjának tekinti, és bárki csatlakozhat hozzájuk.³

Számos ilyen helyi egyesület már a hetvenes-nyolcvanas évek óta folyamatosan működik, míg mások a kilencvenes években alakultak meg. Tudatosan őrzik közösségük etnokulturális sajátosságait. Legitimációjuk azon alapul, hogy valamely etnikai közösségben gyökereznek, annak érdekeit szolgálják, folyamatosan annak ellenőrzése alatt állnak, tőle függenek. Legitimációjuk nem a törvény erején, hanem társadalmi beágyazottságukon, társadalmi gyökereiken alapul, tehát azon, hogy a jogi formaságoktól függetlenül valóban egy-egy helyi etnikai közösséget képviselnek. Így volt ez már 1989 előtt is, amikor elődszervezetük esetleg nem is egyesületi formában működött, hanem a helyi művelődési ház táncegyütteseként, nemzetiségi szakköröként, nemzetiségi népfront-klubként stb.

Ezzel szemben a kisebbségi önkormányzatok közjogi szervezetek. A közjogiság nem azt jelenti, hogy a civil szervezeteknél magasabb rendűek, hanem csupán azt, hogy azoktól különböznek. Sok félreértés adódik abból a hibás feltevésből, hogy az állami hatalom, a törvény ereje legitimációt is biztosít valamely közjogi szervezetnek. A kisebbségi önkormányzatok nem nyertek legitimációt sem a közjogisággal, sem azáltal, hogy a civil szervezeteknél nagyságrenddel nagyobb állami és önkormányzati támogatást kapnak. De vajon biztosítja-e a helyi kisebbségi önkormányzatok legitimációját az a körülmény, hogy sokkal szélesebb körben választják meg, mint az etnikai egyesületek vezetőségeit?

Vizsgálatunk kezdetben a az ország öt nagyvárosára terjedt ki (Győr, Pécs, Szeged, Debrecen, Miskolc), majd bevontunk két olyan budapesti kerületet is, amelyekben az átlagosnál nagyobb a kisebbségi népesség aránya, és sok kisebbségi önkormányzatuk van (XI. és XVIII. kerület).

Az 1998. október 18-i választásokon e hét településen ill. kerületben összesen 46 kisebbségi listát állítottak. Ezek közül 15 volt öt jelöltes, 31 pedig ötnél több jelöltes. Az etnikumok szerinti megoszlás a következő volt:

7 cigány, 6 lengyel, 6 német, 5 bolgár, 4 görög, 4 örmény, 4 szerb, 3 horvát, 2 román, 2 szlovák, 1 ruszin, 1 szlovén és 1 ukrán lista.

Öt jelölt (15): Pécs: bolgár, görög, szerb. Szeged: román. Debrecen: bolgár. Miskolc: bolgár, görög, lengyel. Bp. XI.: horvát, szerb. Bp. XVIII.: bolgár, horvát, örmény, ruszin, szlovén.

Hat jelölt (6): Győr: lengyel. Miskolc: német. Pécs: lengyel. Szeged: örmény, ukrán. Bp. XVIII.: szerb.

Hét jelölt (8): Debrecen: örmény. Szeged: görög, lengyel, német, szerb, szlovák. Bp. XI.: bolgár. Bp. XVIII.: lengyel.

Nyolc jelölt (3): Miskolc: szlovák. Bp. XVIII.: görög. Bp. XVIII.: német.

Kilenc jelölt (1): Bp. XI.: lengyel.

Tíz jelölt (2): Győr: görög. Bp. XI.: örmény.

Tizenegy jelölt (2): Pécs: horvát. Bp. XI.: román.

Tizenhárom jelölt (1): Szeged: cigány.

Tizenhat jelölt (1): Bp. XI.: német.

Tizenhét jelölt (1): Győr: cigány.

Tizenkilenc jelölt (1): Pécs: német.

Huszonnégy jelölt (1): Pécs: cigány.

Huszonhat jelölt (1): Bp. XI.: cigány.

Huszonkilenc jelölt (1): Debrecen: cigány.

Harmincegy jelölt (2): Miskolc: cigány, Bp. XVIII.: cigány.

A listák és a választási eredmények bárki számára hozzáférhetőek a települési önkormányzatoknál. A választások körüli napokban teljes egészében megjelentek a helyi sajtóban is.

A választások kezdeményezése mint életidegen közjogi procedúra

A kisebbségi önkormányzati választásokat a települési önkormányzati választások kitűzését követő tíz napon belül kellett írásban kezdeményezni a helyi választási irodánál. A határidő túllépése jogvesztő volt.

A szerző 1998-ban olyan beosztásban dolgozott, hogy figyelemmel kísérhette a választási előkészületeket. A választásokat július végén tűzték ki. Az érintettek nagyobb része, különösen a szabadságukat töltők általában nem is értesültek erről. Néhány nappal az augusztusi kezdeményezési ha-

táridő előtt feltűnt, hogy az egyik kisebbség, amelynek vezetői feltétlenül kisebbségi önkormányzatot szerettek volna létrehozni, még nem kezdeményezte a választást. Ekkor azonban az összes számításba jöhető személy szabadságon volt, és a határidő lejártáig nem is tértek haza. Az érintett kisebbség egyik aktivistáját azonban mégis sikerült felkutatnom, és figyelmeztettem őt a jogvesztő határidőre. Kiderült azonban, hogy ő nem magyar állampolgár, ezért nem is kezdeményezheti a választást. A kezdeményezéshez egyébként is legalább öt személyre van szükség.

Ezzel az ügy le is zárult volna. Csakhogy ez a személy öt magyar szomszédjával aláírta a kezdeményezési nyomtatványt. Ez így érvényes kezdeményezés lett, és lehetővé tette azt, hogy ősszel ez a kisebbség is jelölteket állítson, majd önkormányzatot alakítson.

Helytelenül cselekedett-e a nem magyar állampolgárságú egyén és magyar állampolgárságú szomszédjai? Beavatkoztak-e a kisebbség ügyeibe? Nyilvánvalóan nem a kisebbséghez tartozók, és nem is a kisebbségeket segíteni akaró magyarok mulasztottak vagy cselekedtek helytelenül. Az a baj, hogy a helyi etnikai közösségek rákényszerülnek ilyen életidegen közjogi procedúrákra. Az eljárás kisebbségellenes, ugyanakkor az is kétségtelen, hogy a közjogiságból következően nem is lehet ettől nagyon eltérő szabályt alkotni. Az ellentmondás ebben a rendszerben feloldhatatlan.

A jelölés és az etnikai regisztráció

A kisebbségi képviselők jelölésére az a furcsaság irányította rá a figyelmet, hogy 1998-ban olyan jelöltek indultak a választásokon, akik sokak szerint nem tartoztak az adott kisebbséghez⁴. Egy becslés szerint például a megválasztott román kisebbségi önkormányzati képviselőknek mintegy 40 százaléka nem tartozik a román kisebbséghez⁵. Ezt a problémát ismertette a kisebbségek helyzetéről szóló kormánybeszámoló is⁶. Megoldás azonban ebben a kisebbségi önkormányzati rendszerben nincs és nem is lehetséges. Az egyének hivatalos regisztrációja híján mindenki szabadon deklarálja etnikai hovatartozását, és ezt az egyéni álláspontot a hatóságok nem bírálhatják felül.

A regisztrációval szembeni nagy ellenállásnak ma már nem elsősorban a kedvezőtlen történelmi tapasztalatok az okai, hanem az, hogy életidegen, idegen a modern, multikulturális társadalomtól. A problémát a többek által javasolt etnikai regisztráció többek között azért sem oldaná meg, mert

az egyének kettős, sőt többes etnikai kötődése Magyarországon általános jelenség, ezért bármilyen regisztráció még hevesebb viták kiindulópontja lenne. A népesség nagy része nem kötődik kizárólagosan valamely etnikumhoz, és ez normális körülmények között semmiféle problémát nem okoz. Nem tekinthető azonban normális jelenségnek az a törekvés, hogy egy etnikailag kevert társadalomban élő egyéneket egy „nemzetiségi” Prokrusz-tész-ágyba akarják kényszeríteni.

A kisebbségi egyesületekben az ilyen problémák ismeretlenek. Ha a kisebbségi egyesületek befogadnak (és nagyon sokszor befogadnak) magyarokat is, az kizárólag az ő dolguk. Ugyanúgy, ahogyan a magyarok is elfogadnak és kvázi magyarnak tartanak olyan személyeket, akik egészen bizonyosan nem magyarok.

Előre eldöntött választási eredmények

Egy-egy választási kezdeményezés hátterében rendszerint egy kisebbségi egyesület vagy a helyi kisebbségi aktivisták informális csoportja áll. A végeredmény szempontjából e különbségnek nincs jelentősége. Az ötjelöltes listák esetében az egyesületek előre eldöntötték azt, hogy kik legyenek a kisebbségi képviselők és őket jelölték. Az öt jelölt közül öt képviselőt kellett választani. A jelöltek között semmiféle versengés nem volt, s természetesen mind az öt jelöltet megválasztották. Maga a választás pusztán formáság volt, tehát felesleges lett volna a jelölő szervezet nevének feltüntetése is. Ezért 15 ötjelöltes listából tizennégyen csak az öt „független” jelölt szerepelt. Egy listán pedig mind az öt jelölt esetében ugyanaz az egyesület.

Az egyesületeknek nem a választás, hanem annak rossz szabályozása okozott problémákat. Ha ugyanis a jelöltek egyike az utolsó pillanatban meghal, elköltözik, visszalép stb. (*vis major*), akkor a választási szabályok szerint már nincs lehetőség új jelöltet állítani, sőt mi több, a választás sem tartható meg, mivel ötnél kevesebb a jelöltek száma. Pótjelöltek állítására nincs lehetőség. Dicséretes módon ezt a kisebbségellenes szabályt is kijátszották, úgy, hogy az öt jelölt mellett még egy-két áljelöltet is indítottak. Az így létrejött hat-hét jelöltes listák száma 14 volt. A jelölő egyesületek nevének feltüntetése ezeken is felesleges lett volna, s két lista kivételével ezt nem is tették meg. A két kivételt jelentő listán ugyan feltüntették, de mind a hat jelölt ugyanahhoz az egyesülethez tartozott.

Ájelöltek indításakor persze fennállt annak a lehetősége, hogy ezek több szavazatot kapnak, mint az igazi jelöltek. Voltak is ilyen esetek. A képviselővé választott ájelöltek ezért, a választások előtti döntéseknek megfelelően, lemondtak mandátumukról. Ezzel lehetővé tették azt, hogy a választási eredményektől függetlenül, az előzetes döntésnek megfelelően álljon fel a kisebbségi önkormányzat.

Az eddig felsorolt esetekben (29 lista, a listák többsége) tehát az előre kijelölt öt személy nyerte a választásokat, más szóval a választások végeredménye az előzetes döntéseknek megfelelően alakult. A helyi etnikai közösség szempontjából ez azt jelenti, hogy a bonyolult és drága választás beváltotta ugyan a hozzá fűzött reményeket, de teljesen felesleges volt. Kisebbségi önkormányzati választások nélkül is ugyanezek a személyek lennének a kisebbségi vezetők.

Mit jelent ez a helyi kisebbségi önkormányzatok legitimációja szempontjából? Egy, a civil szervezeteket negligáló, a helyi etnikai közösség vezetőségét megkettőző, felesleges közjogi procedúra révén létrejött szervezet legitimációja eleve kizárt. Annyira felesleges ez az intézmény, mint amennyire felesleges lenne ennek analógiájára például a házaspárok mellé házastársi önkormányzatot felállítani ugyanabból a két személyből.⁷

Mindemellett egy nem várt, érdekes fejlemény is akadt. A megválasztott képviselők ugyanis néha túl messzemenő következtetéseket vontak le abból, hogy ki hány szavazatot kapott. Különösen az lett presztizstényező, hogy az előre kijelölt öt győztes közül ki kapta a legtöbb szavazatot. Mindez azonban nem az ő hibájuk, hiszen – csupán a saját választási eredményüket vizsgálva – ekkor még nem vehették észre a választási eredmények komolytalanságát, komikusságát.

Az ábécé szerint összeállított listákon 20 esetben, vagyis az esetek két harmadában a névsor első helyén álló jelölt (a továbbiakban: névsorelső) lett a legtöbb szavazatot kapó „legfőbb győztes”. A névsorelső ettől kezdve hajlamos volt túlértékelni önmagát. Ez a torzulás némi zavart okozott a kisebbségi önkormányzatok elnökeinek megválasztásakor. Ennek következtében az ábécé-preferenciának az ötjelöltes listák esetében is volt kontraszelektív hatása, ha nem is olyan erőteljes, mint a többjelöltes listák esetében.

A választóktól független, automatikus kontraszelekció

31 listán ötnél több (6–31) jelölt neve szerepelt, még ha közülük egyesek csupán áljelöltek voltak is. Az e listákról megválasztott kisebbségi önkormányzati képviselők „választási eredményét” döntően az befolyásolta, hogy családnevüknek mi a kezdőbetűje. Az összes többi tényezőnek együttesen is csak alárendelt szerepe volt az eredmények alakulásában. Az alábbiakban különféle módszerekkel mutatjuk be ezt az ábécé-hatást.

Egyes jelöltekre a leadott szavazatok száma alig haladta meg az érvényességhez szükséges százat, ugyanakkor azonban voltak olyanok is, akik tizenegyzernél is több szavazatot kaptak. Az összehasonlítás nehézségeinek a jelölnévsorban azonos sorszámúak szavazatszámainak átlagolásával és a rangkorreláció vizsgálatával történt.

Az ún. kapcsolatvizsgálati módszerek közül leggyakrabban használt Spearman-féle rangkorrelációs együtthatóval mérhető az ábécérendbe állított jelöltek és a rájuk adott szavazatok alapján kialakított erőssorrend közötti kapcsolat szorossága. Ebben az esetben nullához közeli értéket kapunk akkor, ha nem az ábécé, hanem más tényezők befolyásolják a választási eredményeket. Ha viszont az ábécé alakítja az eredményt, akkor ez az együttható nem a nullához, hanem az egyhez lesz közelebb (az egy maga az ábécé). A 31 listán kialakult rangsorok és az ábécé együtthatója 0,8. Az ábécé és a kialakult erőssorrend ilyen nagyfokú hasonlósága azt jelenti, hogy a választási eredményeket döntően az ábécé határozta meg.

Mekkora volt a esélykülönbség a névsorban (azaz a listán) első illetve utolsó helyen állók között (a továbbiakban névsorelső illetve névsorutolsó)? A 31 névsorelső közül 28-at választottak be a kisebbségi önkormányzatokba, míg a 31 névsorutolsóból csupán 11-et. Két és félszer annyi névsorelső lett képviselő, mint névsorutolsó. A kudarcot vallottak száma között még nagyobb a különbség: a névsorelsőkből három, a névsorutolsókból pedig húsz jelölt szerepelt sikertelenül. Hatszor annyi névsorutolsó vallott kudarcot, mint ahány névsorelső.

A névsorelsők és a névsorutolsók átlagos szavazatszámai a következőképpen alakultak: a listák első helyein szereplők, azaz a névsorelsők átlagosan 1027 szavazatot kaptak, a listák 16. helyein szereplők 599 szavazatot, a listák 31. helyein szereplők pedig 117 szavazatot. Tehát a névsor első és 31. helyén állók közötti különbség kilencszeres.

A listák azonban különböző hosszúságúak, ezért amíg az első helyen szereplőből 31, a 16-ikból csak nyolc, 31-ikből pedig csupán kettő volt. A névsorelsőket ezért célszerű összehasonlítani a névsorutolsókkal is, hiszen ez utóbbiakból is 31-nek kell lenni (valahol a különböző hosszúságú listák 6-31. helyein). Eszerint a névsorelsők átlagos szavazatszama 1027, a névsorutolsóké pedig 547. Vagyis ha ezt a számítást vesszük alapul, a szavazatszerzési esélyeik közötti különbség „csupán” kétszeres.

A legtöbb szavazatot elnyert jelöltnek megnöttek az esélyei az elnökké választáshoz. Kik kapták a legtöbb szavazatot, azaz kik lettek a győztesnek nevezhető szavazatelsők? A 31 győztes több mint fele, 18 győztes a névsorelsők közül került ki, 3 győztes a névsorban őket követők, a többi győztes pedig szórványosan a többi közül (de inkább a névsor elejéről és senki a névsorok 16-31. helyeiről). Tehát kétség nem férhet ahhoz, hogy a névsorelsők többsége nem azért kapta a legtöbb szavazatot, mert a választóknak ő volt a legszimpatikusabb, vagy mert ő a legalkalmasabb kisebbségi önkormányzati képviselőnek, hanem az ábécében elfoglalt helye alapján.

A szavazatszámoknak nem csak a képviselővé választáskor volt döntő szerepe, hanem még később, az öttagú képviselőtestületek elnökének megválasztásakor is. Az öt képviselő közül bárki lehetett elnök, de annak volt erre a legnagyobb esélye, aki kiemelkedően a legtöbb szavazatot kapta. Számos esetben meglepetést keltett a győztes személye, hiszen korábban szóba sem került lehetséges vezetőként, de a szavazás eredményének, „a választók bizalmának” ismeretében azonnal nagy ambíciói támadtak. A többiek gyakran jobb meggyőződésük ellenére mintegy fejet hajtottak a „demokratikus” választások eredménye, a „népakarat” előtt, s azt választották meg elnöknek, akire korábban nem is gondoltak volna. Fel sem merülhetett az, hogy az eredmények az ábécé-hatás miatt alakultak úgy, ahogyan alakultak. Már csak azért sem, mert a névsorelsőnek rendszerint nem is A-val, hanem esetleg B-vel, C-vel, D-vel E-vel F-fel stb. kezdődik a neve. Az ábécé-preferencia tendenciaszerűen, de nagyon határozottan érvényesült. Azonban közvetlenül a választások után, csupán egy-egy lista választási eredményét tanulmányozva, a kezdőbetűk és a szavazatszám közötti összefüggés rejtve maradt.

A kisebbségi biztos jelentése beszámolt egy 1998-ban megválasztott kisebbségi képviselő esetéről. „Eredményes választási szereplésének feltehetően az a magyarázata, hogy családi nevének kezdőbetűje az ábécé elején ta-

lálható, és így a német kisebbségi önkormányzati jelöltek nevét tartalmazó szavazólapon az első helyen tüntették fel...”⁸

Most már látjuk, hogy a szóvá tett eset nem egyedi, hanem általános, tipikus. Alább azonban a sokkal kisebb jelentőségűnek bizonyult egyéb tényezőket, sőt a kivételeket is áttekintjük.

A közigazgatásban dolgozó szakemberek számítások nélkül is érezték azt, hogy itt valami nincs rendben. Nem véletlenül terjedtek körükben az olyan ironikus megjegyzések, hogy sokkal olcsóbb és célszerűbb lenne a jelöltek közül kisorsolni a kisebbségi képviselőket.

Ebben a rendszerben persze véletlenül igen kiváló személyek is lehetnek győztesek. A probléma az, hogy ezt nem elsősorban kiválóságuknak, hanem inkább a véletlennek köszönheték. Még nagyobb probléma az, hogy ebben a diszfunkcionáló rendszerben más kiváló jelölteknek gyakorlatilag semmi esélyük sem volt a győzelemre, sőt a kisebbségi önkormányzatba való bejutásuk esélye is minimálisnak mondható. A „választás” tehát a kisebbségi vezetők kontraszelekcióját eredményezte.

A választók zöme legalább egy nevet megjelölt, rendszerint az elsőt, anélkül, hogy ez tartalmilag, érdemben erre a jelöltre leadott szavazat lett volna. Akik több (maximum öt) nevet jelöltek meg, azok is többnyire a névsor elején állókkal tették ezt, tehát ők sem a jelöltekre, hanem csupán a kisebbségi listára szavaztak, mintegy biztosították a kisebbséget szimpátiájukról, támogatásukról.

Ami most még csak irónia tárgya és a humoristák céltáblája, az rövidesen abszurd valósággá válhat. Karriertanácsadók a legjobb meggyőződéssel fogják ajánlani a névváltoztatást a kisebbségi képviselőjelölteknek. Egy jól megválasztott (A-val vagy Aa-val kezdődő) családnévvel bárki egy kisebbségi lista élére kerülhet, és ez már majdnem garancia arra, hogy az illető megkezdheti kisebbségi politikusi pályafutását. Kivételek persze mindig lesznek, de azért a névsor vége felé állókat, legyenek ők bármilyen kiválóak, inkább a kudarcok elviselésére kell felkészíteni.

Csak a cigányok és a németek állítottak annyi többjelöltes listát, hogy az etnikumok közötti különbségek is vizsgálhatóak. Az ő választási eredmények ábécé-preferenciája között határozott különbség van. (1. táblázat)

1. táblázat. A többjelöltes listák legtöbb szavazatot kapott jelöltjeinek helye a névsorban

<i>Kisebbség</i>	<i>Listák száma</i>	<i>A legtöbb szavazatot kapott jelöltek helye a névsorban</i>
Cigány	7	1., 1., 1., 2., 12., 14., 15.
Német	6	1., 1., 1., 1., 1., 12.
Lengyel	5	1., 1., 1., 5., 6.
Örmény, görög, szerb, szlovák, bolgár, horvát, román, ukrán együtt	13	1., 1., 1., 1., 1., 1., 1., 2., 2., 3., 4., 5., 10.

Az ábécé-preferencia tehát legkevésbé a cigány listákra szavazók körében érvényesült, azaz ők sokkal tudatosabban szavaztak, mint a többiek. Ugyanakkor leginkább a német listákra szavazók körében érvényesült az ábécé-hatás. Mi ennek a magyarázata? Hiszen az összes kisebbség közül a cigány a legkevésbé művelt, képzett, iskolázott, a német pedig a legképzettebbek között van.

A német (és az egyéb nem cigány) listákra szavazóknak az a rétege, amely tudatosan valamely személyre szavazott, alulmaradt azokkal szemben, akik valójában nem választottak, hanem csak a német etnikumot biztosították szimpátiájukról. Ezért a német képviselők között erőteljesebb kontraszelekció érvényesült, mint a cigányok körében.

A cigányok többsége ugyanis szavazni sem ment el. Akik elmentek, azok többnyire tudatosan személyre szavaztak, volt valamilyen koncepciójuk, céljuk, elképzelésük a választásról. A cigányság alacsonyabb társadalmi presztízse és a velük szembeni előítéletesség miatt szavazóik között feltehetően kevesebben voltak a cigányságot szimpátiaszavazatukkal támogatók is, mint a németek esetében. Az ábécé-preferencia a cigány listák esetében is meghatározó ugyan, de a többinél, különösen a német listáknál kevésbé.

A felesleges kiadások megduplázásának terve

Többnyire a tényeket figyelmen kívül hagyó hipotéziseken alapulnak a kisebbségi és a választási törvény tervezett módosításai. Ezek közül

az egyik az, hogy ha a kisebbségi választásoknak a helyi önkormányzati választásoktól eltérő időpontban történő megrendezésével szűkítjük a választók körét, akkor számos probléma megoldódik. Csakhogy ilyen elkülönített választások már voltak, többek között az egyik nagyvárosban, Szegeden is, s ebből következtetni lehet a törvénymódosítás várható eredményére. Itt 1995. november 19-én négy kisebbségi önkormányzatra (cigány, görög, német, román) összesen 1266 érvényes szavazatot adtak le. (1998-ban, a helyi önkormányzati választásokkal egy időben ugyanerre a négyre 8219-en szavaztak.)

1995-ben két lista ötjelöltes volt, tehát nem volt kétséges, hogy pontosan az előzetes döntéseknek megfelelően alakulnak a választási eredmények. A hatjelöltes listán a névsorban második, a hétjelöltes listán a névsorelső kapta a legtöbb szavazatot. A négy lista Spearman-féle rangkorrelációs együtthatója 0,8, vagyis ugyanannyi, mint 1998-ban. Az egyes jelöltek szavazatainak számát tehát az elkülönített választásokon is az ábécében elfoglalt helyük determinálta, és az összes többi tényezőnek együttesen is csak ennek alárendelt szerepe volt.

A helyi önkormányzati választásokkal egy időben vagy attól elkülönülten megrendezett kisebbségi választások között azért nincs lényeges különbség, mert a szavazók zöme az utóbbi esetben sem a kisebbségi aktivisták, a kisebbségi egyesületek tagjai, tehát nem a hozzáértően, valóban személyre szavazók közül kerülnek ki. A szavazók többsége pedig akár a névsorban jó helyet elfoglaló Caligula lovát is képviselővé választja, függetlenül attól, hogy elkülönülten rendezik a választásokat vagy sem. Ezek a választások egy eleve rossz rendszer demokratikus mázának újabb és újabb rétegei. Szerencsés esetben feleslegesek, rosszabb esetben tovább erősítik az ábécéhatással járó kontraszelekciót. Várhatóan a kiadások megduplázódása lesz a választások elkülönítésének egyetlen új fejleménye.

A kisebbségi egyesületek „versenyztetése”

A 31 többjelöltes lista közül 16-ban nem lehetett verseny a kisebbségi szervezetek között, mert 14 listán ezek egyáltalán nem jelentek meg, kettőn pedig az összes jelölt ugyanahhoz az egyesülethez tartozott.

15 listán viszont legalább egy egyesület szerepelt, tehát elméletileg, azaz a jogalkotó szándéka szerint versenynek kellett volna lennie, legalább

az egyesület és egy független jelölt között. Csakhogy a névsorelsőt többnyire ott is megválasztották, ahol nem a választók által nyilvánvalóan preferált, hanem egy másik egyesülethez tartozott, vagy független volt (debreceni cigány, győri cigány, Bp. XI. cigány, lengyel, román, Bp. XVIII. cigány). Alig néhány esetben tapasztalható az, hogy az ábécé-preferencia ennél kisebb, elhanyagolható mértékben érvényesült.

Számos kis szervezet csupán a választásokon való részvétel céljából jött létre, majd nyomtalanul eltűnt. Ezekben a helyi etnikai közösségekben nem volt és azóta sincs olyan szervezeti elkülönülés, amely megosztaná a közösséget. A választás csupán alkalom volt arra, hogy egyes személyi ellentétek úgy jelenjenek meg, mintha szervezetek állnának egymással szemben, ennek azonban nem lett tartós következménye.

Ezeknél nagyobb figyelmet érdemel az a néhány eset, amelyekben országos egyesületek helyi versengése tapasztalható. Ilyen az örmények két nagy, egymással szemben álló egyesülete, az Arménia Népe (AN) és az Erdélyi Örmény Gyökerek (EÖ). A XVIII. kerületben csak az AN, Szegeden csak az EÖ indított jelölteket, és természetesen megválasztották őket. Debrecenben az AN 4 képviselője mellé ötödiknek bejutott képviselő viszont nem az általa képviselt kis szervezetnek, hanem annak köszönhette bejutását, hogy névsorelső volt. A XI. kerületben alakulhatott volna ki csak igazi verseny az AN és az EÖ 5-5 jelöltje között. Az EÖ 4, az AN 1 képviselői helyet szerzett a kisebbségi önkormányzatban. De feltűnő az, hogy a megválasztottak között van a névsor elején álló négy személy, akik közül három az EÖ jelöltjeként indult. Esetünkben azonban a választás az ábécé-preferencia nélkül is problematikus lett volna. Ennek a két egyesületnek ugyanis nem a(z egyáltalán nem szükségszerű) szembenállása a lényeges, hanem az, hogy nagyjából a magyarországi örménység két rétegét képviselik. Szervezeteik viszonya tehát soha nem rendeződhet egymás „leszavazásával”. Az ilyen látszólagos versenyhelyzetek helyett inkább az együttműködés útjának egyengetése lenne célszerű. A kulturális élethez való hozzájárulásuk megítéléséhez sem ad semmiféle támpontot egy ilyen szavazás, amely csak a másik „legyőzésére” irányuló irracionális hajlamot erősítette, szembenállásukat fokozta és nem oldott meg semmit.

Kettőnél több egyesület a cigány listákon indult: Bp. XI. 6, Pécs 5, Debrecen 4, Bp. XVIII. 4, Miskolc 3, Győr 2, Szeged 2, és mindegyiken még függetlenek is. Hiába indult azonban sok kicsi és alkalmi szervezet, továbbá

számos független jelölt, Győrben, Pécsen és Szegeden mégis többséget kapott az, amelyről a választások nélkül is tudni lehetett, hogy ez a helyi szervezet (Cigányok Érdekvédelmi Szövetsége, Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület, Szegedi Cigányok Demokratikus Közössége). Másutt ilyen egyesület híján a függetlenek kaptak többséget (Miskolc, Bp. XI.). A magukat országosnak tekintő cigány szervezetek közül a Phralipe csak egy helyen, az MCDSZ kettőben, a Lungo Drom háromban tudott jelöltet állítani. Közülük az MCDSZ szerzett négy mandátumot (XVIII. ker.), a Lungo Drom pedig egyet (Debrecen, névsorelső). A nagyvárosok cigány tömegeiben tehát az országos szervezetek közül a legnagyobbnak tartott Lungo Dromnak sincs bázisa. A Lungo Drom nagy befolyása onnan ered, hogy a kis települések sok cigány önkormányzata jobban van képviselve az országos cigány önkormányzat megválasztásán, mint a nagyvárosok nagy létszámú cigány tömegeit képviselő néhány önkormányzat.

Képzettség és kisebbségi névhasználat

A szervezeti hovatartozáson kívül a doktori cím és a kisebbségre utaló családnév az, amely az ábécé-hatás dominanciája mellett egyes esetekben, némileg befolyásolta a választási eredményeket.

A szavazólapokon feltüntetett 373 jelölt közül 31-nek a neve mellett fel volt tüntetve a doktori cím, és közülük 27-et meg is választottak, sőt mi több, heten közülük szavazatelsők is lettek. A doktori címmel rendelkezők megoszlása persze nagyon egyenetlen. A 46 lista közül 16 listán egyáltalán nem szerepeltek, de a debreceni örmény önkormányzatba négyet, a szegedi lengyelbe hármat is beválasztottak. A doktori cím tisztelete talán valamelyest kisebb a fővárosban, hiszen budapesti az a négy, akiket nem választottak meg (közülük kettő névsorutolsó).

Bizonyára az ábécétől eltérítő tényező volt még a jelöltek személyes ismerettségű köre, népszerűsége is, de csak a szavazók szűk körében. Egy másik tényező is van, amelyet szintén lehetetlen számszerűsíteni. A választók valamelyest előnyben részesítették volna a megfelelő etnikumhoz való tartozásra utaló család-, sőt a keresztnéveket is. A magyarországi családnevek történetét ismerve azonban érthető, hogy ez a törekvés nem volt erős. Az esetek túlnyomó többségében ugyanis a családnév sem a valamely etnikumhoz való tartozást, sem az abból való származást nem fedi fel, sőt gyakran félrevezető.

Különösen félvezetők lehetnek az asszonynevek, hiszen sok asszonynak csak férje családneve után van kisebbségi származásra utaló neve, míg ő maga nem tartozik ahhoz a kisebbséghez. Más esetekben pedig ennek éppen a fordítottja igaz: a magyar asszonynev elfedi azt a ténytet, hogy ő például kifejezetten, teljes mértékben, minden szempontból valamely kisebbséghez tartozik, és nem is tartja magát magyarnak. Többen joggal kifogásolták, hogy kisebbségi lánykori nevüket csak azokban a ritkább esetekben tüntethetik fel a szavazólapokon, amikor egyébként ezt az asszonynevformát használják személyi igazolványukban is. Amikor férjhez menetelük idején saját névhasználatukról döntöttek, még nem vehették figyelembe azt, hogy lánykori nevük elhagyása majd valamikor hátrányos helyzetbe hozhatja őket egy akkor még nem létező közéleti szerepben, a kisebbségi önkormányzati választásokon.

Területi megoszlás

Győrben fordult elő az az egyedülálló eset, hogy a többjelöltes listán egy névsorutolsó jelölt kapta a legtöbb szavazatot. (Igaz ugyan, hogy egy nem is túl hosszú, 6 fős listán indult, és doktori címmel is rendelkezett.) Ennek a kivételes helyezésnek a következtében a győri listák körében alig mutatható ki az ábécé-preferencia, ti. a másik két lista közül csak az egyikben győzött a névsorelső. A másik véglet Miskolc, Szeged és Budapest, ahol a névsorelsők szavazatelőnye több, mint kétszeres. Ezt az ábécé-index mutatja, amelynek 1,0 körül kellene lennie abban az esetben, ha nem érvényesülne az ábécé-preferencia. (2. táblázat)

A névsorelsők a legjobb eredményeket a budapesti kerületekben érték el. A XVIII. kerületben kivétel nélkül mindegyik listán a névsorelső lett a győztes. A budapesti kerületek kisebbek ugyan, mint a nagyvárosok, a főváros részeként azonban ezek mutatnak leginkább nagyvárosi jelleget.

A nagyvárosok helyzete mindenesetre kiemelkedő jelentőségű. A néprajzi kutatások és a politikai illúziók szempontjából persze a hagyományosan kisebbségek által lakott kistélepülések az érdekesek, a kisebbségek jövője szempontjából azonban sokkal fontosabb az, hogy mi történik a nagyvárosokban.

Folyamatos a migráció az ország elmaradottabb rurális térségeiből a nagyvárosokba, és folyamatos a hagyományosan kisebbségek által lakott

Település kerület	Átlagos szavazatszám	Ábécé-index		Névsorelső = szavazatelső		
		Névsorutolsók	Névsor-elsők	né/nu	Esetek száma	Esetek aránya %
Győr	3	1195	901	1,33	1	33
Pécs	4	994	543	1,83	0	0
Szeged	8	763	358	2,13	5	62
Debrecen	2	1111	748	1,49	1	50
Miskolc	3	1128	505	2,23	1	33
Bp. XI.	6	1355	672	2,02	4	67
Bp. XVIII.	5	886	437	2,03	5	100
31 lista		1027	547	1,88	17	55

2. táblázat. Az ábécé-preferencia mértéke településenként.

vidékek elmagyarosodása is. A kisebbségek jövője döntően attól függ, hogy mekkora esélyük van identitásuk megőrzésére ott, ahová vándorolnak, vagyis a nagyvárosban. Ha itt hiányoznak vagy gyengék a kisebbségi szervezetek, akkor sorsuk az azonnali beolvadás. Azokban a nagyvárosokban azonban, amelyekben a fejlett országokhoz hasonlóan kibontakozik az etnikai reneszánsz, gyorsan növekedhet etnikai identitásuk megőrzésének esélye. A nagyvárosokban új típusú, a migrációban gyökerező etnikai közösségek jönnek létre, amelyek civil szervezeteik révén képesek sokkal tudatosabban fellépni etnokulturális sajátosságaik megőrzéséért, mint az előregedő, kiürülő vidéki közösségek.⁹ A vidéki közösségek helyzetének javulása is jórészt a nagyvárosi (fővárosi) szervezetek erejének, aktivitásának, a kisebbségpolitikára gyakorolt hatásuknak, befolyásuknak a függvénye.

Mire jók a kisebbségi választások?

A kisebbségi választásoktól a jogalkotó azt várta, hogy a kisebbségek megválasszák önkormányzati képviselőiket. A választásokon azonban alapvetően nem ez történt. A vizsgált településeken a települési önkormányzatokra szavazóknak 20-30-40 százaléka valamely kisebbségi listára is szavazott. Egészen biztos tehát, hogy jóval többen szavaztak rájuk, mint ahányan

ahhoz a kisebbségekhez tartoznak (kivéve a cigányokat, akikre általában kevesebben). A kisebbségi szavazótábort lényegében a népességnek az az egyharmada adja, amely tudatában van valamely felmenőjük kisebbségi származásának, esetleg maga is egy kisebbséghez tartozónak érzi magát (valamelyest vagy kifejezetten). Kisebbség és többség között nincs éles határ.

A jelölteket csak a kisebbségi egyesületekbe tömörült „bennfentesek” ismerték. A tekintélyes nagyságú kisebbségi szavazótábor tehát a kisebbségekre szavazott, nem pedig a számára ismeretlen jelöltekre. A kisebbségi képviselőket nem választották, hanem egy rossz rendszerben rosszul „kiválasztódtak”. Arról sincs szó, hogy a magyarok mintegy beavatkoztak volna a kisebbségek belső ügyeibe. A népesség jelentős része tudatában van kisebbségi származásának vagy maga is valamely kisebbséghez tartozónak érzi magát, s ezért úgy gondolta, hogy egy kisebbségi listára kell szavaznia.

A kisebbségi önkormányzati választások nem érték el a kitűzött célt, nem váltak be a gyakorlatban, tehát ilyenekre nincs szükség. A megfelelő legitimációval rendelkező civil szervezetek szerepét töltenék be, ezért feleslegsek.

Etnobiznisz

1993-ban a magyar kisebbségpolitika egyszerűen a kisebbségi önkormányzatok hatáskörébe utalta mindazon etnikai nyelvpolitikai, kulturális és hagyományőrző tevékenységeket, amelyeket, mint sok egyéb feladatot is, a fejlett országokban civil szervezetek látnak el, jelentős állami támogatással.

Pályázatok útján a kisebbségi önkormányzatok és a civil szervezetek egyaránt pénzhez juthatnak, a feltételek azonban alapvetően a kisebbségi önkormányzatoknak kedveznek. Őket támogatja a jogi háttér, a kiemelt, folyamatos, évről évre növekvő és feltételekhez nem kötött állami támogatás. Ezen felül a helyi önkormányzatoknak törvény szerinti kötelességei között szerepel az, hogy számukra helyiséget, technikát, szakmai segítséget, azaz megfelelő infrastruktúrát is biztosítsanak.

További különbség közöttük az, hogy az egyesületek lényegében a kisebbségi aktivisták és tagságuk folyamatos ellenőrzése mellett, a kisebbségi önkormányzatok pedig ellenőrzés nélkül tevékenykednek. Az Állami Számvevőszék és a közigazgatási hivatalok feladata csupán a pénzfelhasználás törvényességének és a számviteli szabályok betartásának ellenőrzése.

A határozatok azonban bármilyenek lehetnek, abba senkinek nincs beleszólása. A kisebbségi önkormányzatok pénzfelhasználását az eddigi legalaposabb vizsgálat¹⁰ sem tudta elemezni. Már csak azért sem, mert a vizsgálat önkéntes bevalláson alapult, és a kérdőívek nagy részét vissza sem küldték.

Az országgyűlés és települési önkormányzatok tevékenységét szigorúan szemmel tartja és ellenőrzi az ellenzék és a sajtó. A helyi kisebbségi önkormányzatokban azonban nincs ellenzék, ez az önkormányzat nem számol be senkinek, nem számol el senkinek, nem vonhatja felelősségre senki. Függetlensége ebben a vonatkozásban nagyobb, mint a kormányé vagy a települési önkormányzaté.

A cigányságtól (sajátos helyzete miatt) eltekintve, a nem cigány kisebbségek esetében az etnokulturális sajátosságok megőrzésének legfontosabb területei fontossági sorrendben a következők lennének: családi anyanyelvhasználat, a gyermekek anyanyelvi nevelése, anyanyelvi oktatás, anyanyelvi kultúra, az anyanyelv használata egyéb területeken, hagyományápolás és egyebek.

Ezek a törekvések egyes esetleírások szerint az országos kisebbségi önkormányzatokban elég erőteljesen érvényesülnek. Ugyanakkor az tapasztalható, hogy a fenti sorrend egyre több helyi kisebbségi önkormányzat pénzfelhasználásában nemcsak hogy nem érvényesül, hanem a sorrend már fordított. Igaz, hogy ez a megállapítás nem felmérés eredménye, hanem csak az egyre elterjedtebb szubjektív megítélésen alapul, amelyet kisebbségi vezetők nem is igyekeznek cáfolni, ugyanis a „sajátos magyarországi viszonyokkal” magyarázzák azt. A közmegítélés szerint a kisebbségi önkormányzati képviselőnek nem kell értenie semmihez, s egyetlen feladata a kisebbségi önkormányzatok rendelkezésére álló pénz törvényes elköltése¹¹. Mint láttuk, elsősorban egyebekre, s ebbe bármilyen emberi tevékenység befér. Elsősorban az ilyen tevékenységre használják az etnobiznisz kifejezést.

A kialakult furcsa helyzetre azonban az is jellemző, hogy ahol nincs etnobiznisz, hanem az etnokulturális sajátosságok megőrzéséért folyó érdemi munka folyik, ott a szükséges pénz töredékével rendelkeznek, és a meglévő pályázati rendszerben folyamatos szolgáltatásokat nem tudnak biztosítani.

A legitimitációhiány, az ellenőrzés nélküli működés és az etnobiznisz miatt a helyi kisebbségi önkormányzatok rendszere nem illeszthető be a demokratikus társadalmi rendbe. Ahol az önkormányzatoknak mégis van bizonyos fokú legitimitációjuk, ott azt elsősorban az őket létrehozó, mögöttük

álló egyesületeknek köszönhetik. A rendszer lényegéből következik azonban az egyesületekhez fűződő kapcsolat lazulása, a civil szférától való további eltávolodás, és a szaporodó egyéb riasztó jelenségek is (a kritikát kisebbségellenes megnyilvánulásként interpretálják, hiányzó legitimációjukat többek között historizálással igyekeznek pótolni, más etnikumokkal szemben határozzák meg magukat, pártpolitikával foglalkoznak stb.).

A kisebbségpolitikai modell megtisztításának lehetősége

A helyi kisebbségi önkormányzatoknak szánt feladatok ellátásához nincs szükség közjogi értelemben vett önkormányzatokra, hiszen az egyesületek legalább olyan jól, de inkább egyszerűbben, demokratikusabban és hatékonyabban gyakorolhatnák valamennyi eddigi kisebbségi önkormányzati jogosítványt. Ez ma már nem is vita tárgya. Az egyetlen súlyos ellenérv az, hogy a kisebbségi érdekképviselő közjogi súlyában határozott visszalépés lenne az önkormányzatiság „megvonása”¹². Meggyőződésünk szerint máris ennél súlyosabb érvek szólnak a rendszer fenntartása ellen, ugyanakkor nem is az önkormányzatiság „megvonása” a teendő.

A kisebbségi kulturális autonómia megvalósulásának legfontosabb biztosítéka az, hogy szervezeteiket demokratikus úton hozzák létre, és azok demokratikusan és hatékonyan működjenek a kisebbség etnokulturális sajátosságainak megőrzése érdekében. A helyi kisebbségi önkormányzatok egyik követelménynek sem tesznek eleget.

A felesleges helyi kisebbségi választások és önkormányzatok mögött azonban ott állnak a helyi egyesületek. Igaz, ezek számos településen még hiányoznak. Az egyesülési törvény azonban már tíz fővel lehetővé teszi egyesület alapítását. Külön nyereség lenne a kisebbségi önkormányzatok megszűnése ott, ahol öt olyan támogatójuk sincs, akik velük együtt megalakítanák a szerepüket átvevő egyesületet, hiszen ez egy olyan elszigetelt, ötagú szervezet, amely valószínűséggel csak etnóbiznisszel foglalkozik.

Az országos önkormányzatok rendszere nemcsak megmaradna, hanem jelentősen megerősödne, hiszen azt az egyesületeknek, tehát a megfelelő legitimációval rendelkező helyi kisebbségi szervezeteknek a küldöttei választanák.

Összefoglalás

Az öt nagyváros és két budapesti kerület összesen 46 kisebbségi önkormányzat választásának elemzéséből levont következtetések az alábbiak:

1. A kisebbségi kulturális autonómia megvalósulásának legfontosabb biztosítója az, hogy szervezeteiket legalább olyan demokratikusan hozzák létre és azok legalább olyan demokratikusan és hatékonyan működjenek a kisebbség etnikulturális sajátosságainak megőrzése érdekében, mint a helyi kisebbségi egyesületek. A helyi kisebbségi önkormányzatok egyik követelménynek sem tesznek eleget, de a kisebbségeket képviselő szervezetek megduplázása miatt jó működésük esetén is feleslegesek lennének.
2. Az esetek mintegy fele részében az aktivisták előre eldöntik a választási eredményeket, ezért a választások feleslegesek.
3. A választók az esetek másik felében sem személyre, hanem kisebbségre szavaznak. A jelöltekre leadott szavazatok számát az ábécében elfoglalt helyük determinálja, és az összes többi tényezőnek együttesen is csak ennek alárendelt szerepe van. Az ilyen kisebbségi választások a demokráziát látszatát keltik, ugyanakkor a demokráciát rombolják és kontraszelektációs folyamatokat indítanak el.
4. Az ábécérendbe állított jelöltek és a rájuk adott szavazatok alapján kialakított erőssorrend közötti kapcsolat szoroságát mutatja a Spearman-féle rangkorrelációs együttható, amely esetünkben 0,8. Az eredmény ugyanez volt 1995-ben is, amikor a kisebbségi választásokat a helyi önkormányzati választásoktól elkülönülten tartották. Ennek az elkülönítésnek a tervezett törvénybe iktatásától tehát a költségek megduplázódásán kívül más következménye nem várható.
5. A részben kontraszelektált és demokratikus ellenőrzés nélkül működő helyi kisebbségi önkormányzatok körében általános az etnobilizizmus, azaz a beszámolási kötelezettség és számonkérési lehetőség nélkül költik el az állami és önkormányzati pénzeket.
6. Az országos kisebbségi önkormányzatok helyzete, legitimitációja csak akkor erősödhet meg, ha a megfelelő legitimitációval rendelkező helyi kisebbségi egyesületek küldöttei választják.

JEGYZETEK

- ¹ Az 1993. évi LXXVII. törvény a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól.
- ² Az 1989. évi II. törvény az egyesülési jogról.
- ³ Itt nem foglalkozunk az ifjúsági, írói, vallásos, szakmai stb. ún. rétegszervezetekkel.
- ⁴ *Beszámoló a nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosának tevékenységéről.* 1998. január -1998. december 31. Országgyűlési Biztosok Hivatala, 1999.
- ⁵ Boka Tibor: Az 1998-99-es kisebbségi önkormányzati választások egyes tapasztalatairól. In *Conviętiurea. Együttélés*, 1999, 2-3, 96-100.
- ⁶ *Beszámoló a nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosának tevékenységéről.* 1998. január -1998. december 31. Országgyűlési Biztosok Hivatala, 1999, 140-141.
- ⁷ Csak a násznép által megválasztott, kéttagú, közjogi státuszú házastársi önkormányzatok lennének jogosultak családi pótlékra, adókedvezményre, stb. A pénz felvételét követően a házastársak persze roppant elégedettek lennének a házastársi önkormányzatok működésével, és egyáltalán nem éreznék azokat feleslegesnek.
- ⁸ *Beszámoló a nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosának tevékenységéről.* 1999. január 1. – 1999. december 31. Országgyűlési Biztosok Hivatala, 2000, 32-33.
- ⁹ Lásd: Rátkai Árpád: A kisebbségi aktivitás új központja: Szeged. In *Regio*, 1997, 1, 82-103.; Rátkai Árpád: A szegedi etnikai közösségek. In *Eurotrio*. Mutatványszám, 1997, 28-36.; Rátkai Árpád: Szeged változó etnikai arculata. In *Conviętiurea. Együttélés*. (Szeged) Anul 1. nr. 4. 1997. – Anul 2. nr. 1. 1998.; Rátkai Árpád: A migráció nyomán létrejött etnikai közösségek Szegeden. In *A migráció és mobilitás*. 2. A KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Konferenciája. 1997. nov.10-11. Budapest, 1999, KSH, 199-207.; Rátkai Árpád: A kisebbségek társadalmi súlyáról. In *Conviętiurea. Együttélés*. 1999, 2-3, 100-105.; Rátkai Árpád és Sümeghy Zoltán: A Dél-Alföld nem magyar és nem cigány kisebbségei. In Szónokyné A. G. (szerk.): *Határok és régiók. Nemzetközi Konferencia. Szeged, 1999. november 29-30.* Szeged, 2000, JATE Gazdasági Földrajzi Tanszék (megjelenés alatt).
- ¹⁰ Csefkó Ferenc és Pálné Kovács Ilona: *Kisebbségi önkormányzatok Magyarországon.* Budapest, 1999, Osiris.
- ¹¹ Boka Tibor: Az 1998-99-es kisebbségi önkormányzati választások egyes tapasztalatairól. In *Conviętiurea. Együttélés*,. 1999, 2-3, 96-100.
- ¹² Csefkó Ferenc: A kisebbségi önkormányzatok közjogi státusa, működésük meghatározó területei. In *Regio*, 1998, 4, 39-52.

ÁRPÁD RÁTKAI

The Lack of Legitimacy of the National Minority Self-Governments

The author gives the analysis of the elections in 46 autonomies of the minorities held in the 5 cities in the countryside in Hungary and two districts of Budapest. According to him, the election's results are generally settled beforehand, thus they are needless. On the other hand the votes by the electorate are given to the national minority and not to a person. The numbers of the votes are determined by their place in the alphabet and all other factors have inferior places. While these minority elections have the appearance of the democracy, it destroys it and launches a process of counter selections. The 'ethno business' is general among the unsupervised and partly counter – selected autonomies, that is to say, they spend the state and self-government's money without being held responsible.

KISEBBSÉGEK RÉGI ÉS ÚJ SZERVEZŐDÉSEI

ANGYAL BÉLA

A csehszlovákiai magyarság anyaországi támogatása a két világháború között

A határon túli magyarság anyaországi támogatása a legutóbbi évekig tabu témának számított a magyar kisebbségekkel foglalkozó szakirodalomban. Ennek részben politikai okai voltak, a történészek attól tartottak, hogy a magyarelles, nacionalista körök kaphatnak újabb történelmi érveket a kisebbségi pártok és intézmények elleni támadásokhoz.¹ Másrészt az anyagi támogatás kérdését mindig titkosan kezelték, a dokumentumok jelentős részét megsemmisítették, és csupán töredékes iratanyag maradt ránk.

Az államfordulat utáni évek

A történelmi Magyarország első világháborút követő feldarabolása után az elcsatolt területek magyarságának kérdése országos kérdéssé vált, amellyel a Károlyi Mihály vezette, majd az azt követő kormányoknak szembe kellett nézniük. Az elszakított területekről meginduló menekültáradat sürgős intézkedéseket követelt.²

Az első hónapok, magyarországi intézkedéseiről kevés adat áll rendelkezésünkre. Átgondolt intézkedésekről nem is igen beszélhetünk a politikai helyzet ingatag volta, a forradalmi események, a gyakori kormányváltások és a későbbi román megszállás miatt.

A megszállt területek magyarságának ügyeivel a Károlyi-kormány, majd a Tanácsköztársaság bukását követő zavaros időszakban az ellenforradalmi kormány több kormány szerve is foglalkozott. A Nemzetiségi Minisztériumon kívül még két, a Külügy- és a Propaganda Minisztérium is igyekezett felügyelni ezt a területet. Ugyanakkor számos társadalmi szervezet, egyesület jött létre, hogy a megszállt területek érdekeit képviselje és a menekülteket ellássa.³

A felvidéki megszállt területek ügyeivel elsősorban a Nemzetiségi Minisztérium Tót Főosztálya, a Propaganda Minisztérium győri kirendeltsége és a Tót Központi Iroda foglalkozott. Ez utóbbi létrejöttéről keveset tudunk. Egyes adatok szerint már a Tanácsköztársaság alatt is létezett.⁴ A Propaganda Minisztériumot 1919. december 23-án megszüntetik, tevékenységi körét a Miniszterelnökség (ME) III. ügyosztálya veszi át, amely egy előterjesztés szerint már több mint másfél évtizede foglalkozik „az idegenben élő magyarok nemzeti gondozásával.”⁵

A társadalmi szervezetek közül a Területvédő Liga (TEVÉL) és annak egyik fiókszervezete, a Felvidéki Liga (FL) fejtett ki tevékenységet a csehek által megszállt területen. A FL 1919-ben jött létre, elsősorban a Felvidékről Magyarországra menekült hivatalnokok, állami alkalmazottak hozták létre. Tevékenysége kezdetben a menekültek gondozására is kiterjedt.⁶ Az ellenforradalmi rendszer megszilárdulása után, annak anyagi segítségével, főleg a Felvidéken végzett hírszerzés és kémtevékenység révén a katonai szervezkedésben és propagandában vett részt.

Az említettek mellett még számos más szervezet is tevékenykedett a Felvidéken. A zavaros, gyakran egymás ellen is dolgozó, különböző elképzeléseket támogató szervezetek tevékenysége nagyrészt még feltáratlan. Aktivitásuk a revíziós törekvések, a szegedi ellenforradalmi kormány hatalomra kerülése után erősödött fel 1919 őszén. A szegedi kormány vasutasokból és katonatisztekkel álló futárszolgálaton keresztül tartotta a kapcsolatot a megszállt területekkel.

A Csehszlovákiához csatolt területek visszaszerzése érdekében a kezdeti időszakban katonai akciók előkészítésén munkálkodtak a különböző hivatalos és félhivatalos szervezetek.⁷ Erőteljes propagandát fejtettek ki a megszállt területen egy népfelkelés előkészítése érdekében. Elsőrendű feladatnak tekintették a szlovák (és ruszin) autonómia-törekvések támogatását. Az egykor Magyarországhoz tartozott területek autonómiájának elérésével

az új állam kereteinek szétfeszítését, a területi integritás helyreállítását kívánták elősegíteni. A szlovák és ruszin autonómiatörekvések, a történelmi hagyományokon kívül, abból táplálkoztak, hogy a politikai és gazdasági helyzet más volt a Felvidéken és Kárpátalján, mint Csehországban. A Magyarországtól elcsatolt országrészeket súlyosan érintette a monarchia piacainak elvesztése, iparuk nem tudta felvenni a versenyt a fejlettebb cseh iparral, magasabb volt a munkanélküliség és a szociális problémák is súlyosabban voltak.

A hivatalos magyar kormánykörök Csehszlovákia létrejöttére nem tekintették úgy, mint a történelmi Magyarország szláv népeinek egyesülésére anyaországgával. Míg az erdélyi románság esetében nyilvánvaló volt, hogy egy nemzetet alkot a Regátban élő román nemzetrésszel, Csehszlovákia esetében következetesen tagadták az ott élő szláv népek egy nemzethez való tartozását. A hivatalos csehszlovák állameszmét támadták ezzel, amely a cseh és a szlovák népet egyazon nemzet két ágának tekintette. A hivatalos magyar kormányzati politika két évtizeden keresztül hol nyílt, hol titkos eszközökkel arra törekedett, hogy a szláv népek közötti közlekedést megakadályozza, illetve a nyelvi, vallási különbségeket elmélyítse és ezzel megingassa az államot. Ehhez igyekezett felhasználni a szlovák és a ruszin autonómia törekvéseit. Számára a szlovákság nem fajtestvérei által felszabadított nemzet, hanem a csehek által megszállt népesség volt, mely az „öslakos” magyarokkal, németekkel és ruténnel együtt küzd a felszabadulásáért. A magyar vezető körökben, a szlovák sérelmek túlhangsúlyozása miatt, a második világháborúig élt az a meggyőződés, hogy egy esetleges népszavazáson a szlovákok és a ruszinok a Magyarországhoz való csatlakozás mellett szavaznának.⁸ Az autonómiatörekvéseket, illetve az ezt szorgalmazó szlovák, valamint rutén pártokat, mint azzal a későbbiekben még részletesen foglalkozunk, anyagilag is támogatták a magyar kormánykörök.

A Felvidéki Liga és a Tót Központi Iroda elsősorban katonai akciók útján képzelte el a megszállt területek felszabadítását. A Nemzetiségi Minisztérium Tót Főosztálya a szlovák autonómia támogatásában látta elérhetőnek a területi integritás helyreállítását. A Tót Főosztály és a Tót Központi Iroda munkatársai nagyrészt a magyar érzelmű felvidéki származású szlovák értelmiségiek, újságírók, hivatalnokok köréből kerültek ki. Munkájukban részt vett Clair Vilmos, Dvortsák Győző, Janovetz Lajos, Pechány Adolf,

Podhradszky György, Steier Lajos, Szviezsényi Zoltán.⁹ Nyelvtudásuk és helyismeretük nélkülözhetetlen volt az intézmények munkájához.

A szlovák nemzeti törekvések szellemében került sor a néppárt vezetőknek, Andrej Hlinkának, František Jehličkának (Jehlicska Ferenc) és társainak útjára Párizsba 1919 augusztusában. Az utat a lengyel kormány finanszírozta és a magyar kormány is támogatta. A szlovák küldöttség Párizsban a békekonferencián akart szót emelni Szlovákia autonómiájáért, de útjuk nem járt eredménnyel. Hlinka októberben visszatért Csehszlovákiába, ahol letartóztatták, és csak azután szabadult börtönéből, hogy 1920 áprilisában parlamenti képviselővé választották. Jehlicska Párizsból Budapestre utazott, ahol 1919 decemberében megalakította a Magyarbarát Tót Néppártot. 1920 elején Lengyelországban találjuk, ahol részt vett egy Csehszlovákia ellen irányuló közös magyar-lengyel katonai fellépés előkészítésében. Néhány év múlva Bécsbe költözött, és évtizedekig a magyar kormány szolgálatában állt a csehek által elnyomott szlovákok felszabadításáért harcoló egyik emigráns csoport vezetőjeként.

1919 elején megindult a magyar politikai szervezkedés is a megszállt területeken. A pártok szervezése felgyorsult 1920 elején, mivel áprilisra kiírták a parlamenti választásokat. Az új szerveződések elsősorban az államfordulat előtt létezett pártokra, másrészt a meglévő egyházi és gazdasági szervezetekre épültek rá. Ezek közül a legszervezettebb a Magyarországi Szociáldemokrata Párt volt, amely az államfordulat után nemzeti tagozatokra esett szét.

A háború előtt már létezett keresztényszocialista mozgalom újjászervezése 1919 elején indult meg. Két központja volt a szervezkedésnek: Pozsony és Kassa. Jelentős volt még a nyugati országrészben a nyitrai szervezet, amelynek vezetője Lelley Jenő ügyvéd volt, az Országos Keresztényszocialista Párt (OKP) első elnöke. Nyitrán jelent meg a keresztényszocialisták első magyar nyelvű hetilapja, *Népakarat* címmel 1919 áprilisában. A kassai csoport Fischer-Colbrie püspök körül jött létre, aki egyetlen felvidéki püspökként maradt helyén az államfordulat után. A keleti szervezkedés élén Wirth Gyula, Fleischmann Gyula és Tost Barna állt. Az újjászerveződő keresztényszocialista mozgalom hangsúlyozta keresztény egyetemes jellegét, és az összes „óslakos” polgár pártja kívánt lenni. A pártépítésbe igyekeztek bekapcsolni a magyarokon kívül a szlovákokat és a németeket is.

További magyar jellegű párt szervezése is elkezdődött a választások előtti hetekben. Az impériumváltás előtt létezett pártalapokra építkezett

a másik jelentős magyar szervezet, a kisgazdapárt is. A szerveződés központjai ebben az esetben Komáromban és Gömör megyében voltak. 1920 februárjában került sor az Országos Magyar Kisgazda és Földműves Párt alakuló ülésére Komáromban, vezetői Mohácsy János, Füßy Kálmán és Lukovich Ferenc voltak. A másik kisgazda központ vezetői, amely a Gömör-Nográdi Gazdasági Egyesületre támaszkodva jött létre, Szent-Ivány József, és Törköly József lettek. A két legjelentősebb magyar politikai szervezet, a keresztényszocialista és a kisgazdapárt között az egyik jelentős különbség az volt, hogy az utóbbi inkább a református vallású magyarságra támaszkodott. Legjelentősebb vezetői Szent-Ivány és Törköly evangélikus vallásúak voltak.¹⁰

Az irredenta törekvések egységesítése érdekében a magyar kormány kezdeményezésére 1920 áprilisában létrejött egy titkos szerv, amely irányította és koordinálta a kormány ilyen irányú törekvéseit. A titkos szerv vezetője, Kánya Kálmán a külügyi apparátus egyik irányítója lett. A felvidéki mozgalom vezetésére és a kormány közötti kapcsolat fenntartására két személy kapott megbízást. A katonai feladatok irányítását Siménfalvy Tihámér alezredes végezte, a polgári ügyeket báró Kürthy Lajos¹¹ felügyelte.

A katonai támadásra történő felkészülés megkövetelte, hogy a Csehszlovákiában folyó magyar katonai és politikai szervezkedés irányítását is egységesítsék. Felmerült annak az igénye, hogy egy olyan személy kezében fussanak össze a katonai szervezkedés szálai, aki az utasításokat egyenesen a kormánytól kapja. Ez a megbízott, 1920 januárjától, Tuka Béla pozsonyi egyetemi tanár volt.¹² Tuka a húszas évek elején a magyar pártok szervezésében is jelentős szerepet játszott.

Az első írásos adataink a Felvidékre irányuló anyagi támogatásról 1919 végéről származnak. A Tót Központi Iroda 1919. december 15-én levélben fordul Haller István közoktatási miniszterhez, aki korábban a Propaganda Minisztériumot irányította, és közli vele, hogy előző minisztersége alatt a győri kirendeltség vezetőjével a keresztényszocialista párt részére küldött 50 ezer koronát a cseh határőrök elvették. Tobler János, a pozsonyi keresztényszocialisták titkára újabb összeg kiutalását kéri, mivel pénz nélkül nem folytatható a szervezkedés. A tót iroda felajánlja, hogy az újabb összeget eljuttatja rendeltetési helyére.¹³ Az esettel és a győri kirendeltség vezetőjének korábban viselt dolgaival a Miniszterelnökség III. ügyosztálya foglalkozott a továbbiakban, mivel, mint azt már korábban említettük, ez az osztály vet-

te át az 1919 végén megszüntetett Propaganda Minisztériumtól az elcsatolt területek magyarságának gondozását. A ME kérte a pénzügyminisztertől a megszüntetett minisztérium fennmaradt 2 millió koronájának a részére történő átutalását, hogy új feladatait elláthassa.¹⁴

A csehszlovákiai parlamenti választások előkészületeire Lelley Jenő keresztényszocialista pártelnök 150 ezer cseh koronát kapott 1920. április elején a magyar kormánytól. Ez az összeg azonban jóval elmaradt a korábban a kormány részéről ígért 8 milliótól.¹⁵ Kürthy István, volt komáromi főispán, kezelt egy másik összeget Komáromban 1920 áprilisában.¹⁶ A parlamenti választások után, amely során a kisgazdáknak és a keresztényszocialistáknak is sikerült képviselőt juttatniuk a parlamentbe, a politikai pártok, elsősorban az OKP anyaországi támogatása rendszeressé válik. A magyar kormány a szlovákiai magyarság hivatalos képviselőinek ismerte el a pártok vezetőit.

A pártok rendszeres havi támogatása megítéléséről 1920 nyarán levelezést folytatott a miniszterelnök, a Felvidéki Liga, a Miniszterelnökség, Haller István és Kürthy Lajos báró. A Felvidéki Liga június 9-én levélben fordult Simonyi-Semadam Sándor miniszterelnökhöz. „A csehek által megszállt felvidéken a keresztényszocialista párt van első sorban hivatva arra, hogy a szociál demokráta és a csehek által fizetett egyéb agitátorok magyarellenes propagandájával sikerrel vegye fel a harcot, s a magyarellenes agitáció hatását teljesen paralizálja. E párt szívvel-lélekkel küzd a felvidéki magyarság érdekeiért s a mint azt néhány e napokban itt járt tekintélyes vezető tagja kifejezésre juttatta, természetesen kész az ellenpropagandát szóval és írásban (napi sajtó, röpcédulák stb.) a legnagyobb eréllyel megindítani. Hogy e nagy munkájához sikerrel foghasson, megfelelő anyagi eszközökre volna szüksége, annál is inkább, mert eddig is nagy anyagi nehézségekkel küzdött e párt, támogatásért többször fordult hozzánk s sajnos anyagi eszközei elégtelenségén múlt, hogy a választásokból nem került ki nagyobb eredménnyel.¹⁷ A kérést Haller István vallás- és közoktatásügyi miniszter is támogatásáról biztosítja a Teleki Pálnak, az újonnan kinevezett miniszterelnöknek írt levelében.¹⁸ A ME III. ügyosztálya, a miniszterelnökkel történt szóbeli megegyezés után a párt három központja (Pozsony, Komárom és Kassa) részére 15-15 ezer korona támogatást javasol a májusi és júniusi hónapokra, tehát összesen 90 ezer koronát. Eredetileg csupán a pozsonyi és a kassai pártszervezeteket kívánták támogatni, a Felvidéki Liga javas-

latára később kiterjesztették a támogatást a komáromi szervezetre is. Az ügyben a ME III. ügyosztályának vezetője kikéri Kürthy Lajos báró véleményét is.¹⁹

A keresztényszocialista párt támogatása azonban a további hónapokban is folytatódott és egyre rendszeresebbé vált. A pénzt Tuka Béla kapta kézhez, és ő is osztotta szét. Fennmaradt néhány Tuka Béla által készített elszámolás. Az egyik az 1920. október 25-től 1921. március 31-ig terjedő időszakra ad képet. A dokumentum címéből kiderül, hogy ez volt a harmadik elszámolása. Tuka ez alatt az öt hónap alatt 669 571 cseh koronát kapott, a legnagyobb összeget, 370 ezer koronát futár útján, egy 40 ezer koronás összeget „Kürthytől”. Ez utóbbi esetben bizonyára a Kürthy Lajos által kezelt számláról kapta. A kiadások oldalán a három legjelentősebb tétel: „Tvrdi Jenő részére, tót mozgalom céljaira, elszámolás később 85.341 K,... Szentiványi Józsefnek a kisgazdapárt, Szepesség és Ruszinszko részére febr. márcz. 174.000,... Pozsonyi ker. szocz. pártnak adósság fizetésre 150.000”²⁰ Az elszámolásból kiderül, hogy a legnagyobb összegeket a pártok támogatására fordították. A támogatottak között újabb pártok és területek jelentek meg. Ilyen a Szepesség, ahol a Szepességi Német Párt kapott támogatást, amely szorosban együttműködött a magyar ellenzéki páttal. A másik jelentős terület Kárpátalja, korabeli nevén Ruszinszko, ahol megalakult az OKP és a kisgazdapárt is, de ezek finanszírozása területi elven és nem az országos pártok alapján történt. Kárpátalja finanszírozási különállását az egész két háború közötti időszakban megőrizte. Tvrdi Jenő az OKP szlovák osztályát vezette, a neki nyújtott magas összeg mutatja, milyen nagy jelentőséget tulajdonítottak a magyar politika irányítói a párt szlovák területekre történő kiterjesztésének.

Az OKP-nak nyújtott támogatást illetően éves összegzés is a rendelkezésünkre áll az 1920-as évről. Ebben „adományok” címén 180 ezer korona szerepel.²¹ Feltételezésünk szerint ez a rovat rejti magába a magyar kormánytól kapott támogatás egy részét. Ezt a számot óvatosan kell fogadni az előző számok tükrében. Feltételezésünk szerint a választásokra kapott összeget az OKP hivatalos kimutatásában nem szerepeltették. A bevételi oldalon a legnagyobb tételek az adományokon kívül: *Népakarat* 186 ezer és párttagdíjak 128 ezer korona. Kiadási oldalon a legnagyobb összeget a személyi és adminisztratív kiadások (216 ezer), a *Népakarat* (290 ezer) és a választások költségei (148 ezer) teszik ki. A *Népakarat* a párt hetilapjaként mű-

ködött, és a fenti számokból kiderül, hogy jelentős veszteséget halmozott fel. Ennek ellenére, agitációs célból, 1921 januárjától napilappá alakították. Elsősorban erre a tényre és a szlovák titkárság működésének kiszélesítésére hivatkozva, amelynek a szlovákság megnyerésében szántak jelentős szerepet, az 1921. évi költségvetés előterjesztésében az adományok rovatban már 1 200 000 korona szerepelt, vagyis ennyit vártak támogatásként a magyar kormányköröktől.²²

A politikai pártok közül a kezdeti időszakban elsősorban a keresztényszocialista párt kapott rendszeres támogatást. A kisgazdapárt központi titkára, Lukovich Ferenc 1920 októberében levelet írt a magyar külügyminiszternek, amelyben évi 60 ezer csehszlovák korona támogatást kért pártja részére.²³ A támogatások áttekinthetősége és a két párt vezetői befolyásának megerősítése érdekében egy szűk bizottságot kívántak létre hozni, de ennek a csoportnak a kizárólagosságát a magyar kormány nem fogadta el. A pénz elosztásáról és kezelésről továbbra is Tuka döntött. Tuka Béla 1921. február 26-án kelt jelentése ezt egyértelműen megerősíti. „A 370 000 sokolt (csehszlovák koronát – A. B. megj.) megkaptam s részben már el is osztottam, amint megállapítottam a felosztási kulcsot Tátrafüreden, nem pártközileg állapítottam meg, hanem a párt szervezésében részt nem vevő Jabloniczky és Körmeny képviselők magán véleménye alapján.”²⁴ Tuka a későbbiekben többször kérte a maga által megállapított elosztási kulcs módosítását, illetve a támogatás emelését.²⁵

Az egyes pártok és területek egymással is rivalizálva igyekeztek minél nagyobb támogatáshoz jutni, ezért a magyar kormány szorgalmazta egy közös központi irányító szerv létrehozását. Első lépésként november 30-án Ungváron a kárpátaljai magyar pártok megalakították a Ruszinszkói Magyar Pártszövetséget, majd december 7-én Ótátrafüreden létrejött a Szlovenszkói és Ruszinszkói Szövetkezett Ellenzéki Pártok Közös Bizottsága. Az alakuló ülésen Rakovszky Iván elnökölt. A közös bizottság elnökévé Szilassy Béla losonci földbirtokost választották. A Közös Bizottságnak 60 delegált tagja volt, amelyben az egyes pártok súlyuknak megfelelő számban vettek részt. Az arányok véglegesítésére a Közös Bizottság harmadik ülésén, 1921. február 14-én Pöstyénben került sor. Az Országos Keresztényszocialista Párt 28, az Országos Magyar Kisgazda, Földműves és Kisiparos Párt 20, a Ruszinszkói Magyar Pártszövetség 12, a Szepesi Német Párt pedig 8 taggal képviseltette magát. Pöstyénben február 14-én megválasztottak egy szű-

kebb, nyolctagú ún. Vezérlő Bizottságot, amelynek elnökévé Körmendy-Ékes Lajos parlamenti képviselőt választották. A Vezérlő Bizottságban minden résztvevő párt két-két taggal vett részt. Elhatározták egy sajtóosztály létrehozását, amelynek elnöke Lelley Jenő, igazgatója Szent-Ivány József lett.²⁶

A pártokkal a támogatások összegéről a Külügyminisztériumban Kánya Kálmán egyezett meg 1921 tavaszán. A megállapodás alapján a támogatások havi összege csehszlovák koronában a következő volt: Prága központ 10 ezer, losonci központ 2 ezer, rendelkezési alap: Pozsony 5 ezer és Losonc 5 ezer. A keresztényszocialista párt a támogatást három címen kapta – Pozsony 30 ezer, Kassa 30 ezer, „tót csoport” 15 ezer. A kisgazdapárt két központja, Komárom és Gömör 15-15 ezer koronát kapott. A szepességi németek (Zipser Deutsche Partei) havi tízezret. Ez együtt, Szlovákia részére, 137 ezer koronát tett ki. Ezen kívül a Ruszinszkói szervezetek összesen kaptak 70 ezer koronát a következő elosztásban: ruszinszkói kisgazdapárt és ruszinszkói keresztényszocialista párt egyaránt 15 ezer, a ruszinszkói jogpárt 5 ezer, a ruszin párt (?) 20 ezer, és végül a jogpárt a Magyar Hírlapra 15 ezret.²⁷

A politikai célokra fordított összegeken kívül jelentős támogatást kaptak az első években az elbocsátott tisztviselők. Erről kevesebb adatunk van. 1920-ban negyedévente az erre fordított összeg 400 ezer koronát tett ki, és részben különböző magyarországi segélyszervezetektől, részben a kormánytól érkezett. A pénz elosztását Kiss Albert, a pozsonyi egyetem dékánja végezte.²⁸ Sor került a tisztviselők rendszertelen támogatására is. Körmendy-Ékes Lajos e célra 1921 nyarán 100 ezer koronát kapott Hege-dűs Lóránt pénzügyminisztertől. A pénz elosztására egy külön bizottság alakult Kassán Szalay László volt főispán elnöke alatt. A bizottság munkájában részt vett többek között Tost Barna plébános és Juhász Béla.²⁹

A felsorolt támogatásokon kívül még a katonai szervezetek, a sajtó, az iskolák is kaptak a vizsgált időszakban rendszertelenül anyagi támogatást, továbbá egyes egyházak, egyházi szervezetek is. Ezeket többnyire személyes ismeretség, korábbi kapcsolataik révén sikerült megszerezniük. Ezekről azonban nincsenek számszerű, írásos adataink.

Az első évek támogatását áttekinthető elmondható, hogy nem volt meghatározott stratégia és költségvetés a Csehszlovákiához csatolt területek magyarságának anyagi támogatására. A támogatást a Magyarországon legfontosabbnak ítélt célokra adták, azok rendszertelenül érkeztek. Nagy jelentőség-

ge volt az anyaországi támogatás megítélésében a kisebbségi magyarság vezetőinek régebbi személyes kapcsolatainak.

Bethlen István miniszterelnöknél május 11-én értekezletet tartottak az irredenta szervezetek megszüntetése, illetve korlátozása érdekében. Elhatározták, hogy megszüntetik a katonai szervezkedést a megszállt területek felszabadítására.³⁰ Elhatározták továbbá az egyes szervezetek felülvizsgálatát, a legveszedelmesebbek felszámolását. A megmaradó intézmények alapszabályaiból ki kellett iktatni a területi integritásra vonatkozó részeket, nem használhattak erre utaló szimbólumokat.³¹ Az értekezletet követő hetekben kormánydöntések születtek, amelyek nyomán kialakult a határon túli magyarság ügyeivel foglalkozó intézmények új rendszere, amely nagy vonalokban az egész Bethlen-kormányzás alatt érvényben volt. Német mintára úgy döntöttek, hogy létrehoznak társadalmi szervezeteket, amelyek ezek után az állam titkos irányításával és pénzügyi támogatásával végzik a határokon túli magyarság gondozását.³² Ennek érdekében a következő intézményeket hozták létre: Népies Irodalmi Társaság (Erdély), Szent Gellért Társaság (Délvidék) és a Rákóczi Szövetség (Felvidék), valamint ezek csúciszervét, a Teleki Pál vezetése alatt álló Társadalmi Egyesületek Szövetségének Központját (TESZK).³³ Július elején belügyminiszteri rendelettel feloszlattak több irredenta egyesületet, köztük a Felvidéki Ligát is, de a liga valójában nem szűnt meg, hanem ha jóval kisebb működési területtel és anyagi támogatással is, a szintén a TESZK-hez tartozó Magyar Nemzeti Szövetség II/A osztályaként működött tovább.³⁴ A kormány kisebbségi ügyekben illetékes szerve a Miniszterelnökségen létrehozott II. ügyosztály lett.³⁵ A TESZK megalakulása után is itt készítették elő a határon túli magyarsággal kapcsolatos politikai döntéseket. Hivatalosan „az idegenbe szakadt magyar állampolgárok nemzeti gondozására vonatkozó ügyek a külügyminisztériummal egyetértőleg”³⁶ tartoztak a hatáskörébe, de valójában a határon túli magyarság ügyeivel foglalkozott. Vezetője az első hónapokban Petri Pál, majd az egész általunk vizsgált időszakban, Pataky Tibor volt. Ez utóbbi egyik meghatározó személyisége volt a magyar kormány kisebbségi politikájának.

Bethlen utasítást adott ki, hogy a TESZK-hez tartozó egyesületek nem tarthatnak fenn közvetlen kapcsolatot a Miniszterelnökséggel és a minisztériumokkal, csupán a szervezetek központján keresztül érintkezhetnek a ME II. ügyosztályával. Bethlen ezzel érte el, hogy az információk az elcsa-

tolta magyarság ügyeiről hozzá érkezenek be, és az egyesületek ügyeiben ő maga dönthessen. A TESZK operatív irányítását, a gyakran külföldön tartózkodó Teleki Pál helyetteseként, az Erdélyből áttelepült Papp Antalra bízta.³⁷

A Rákóczi Szövetség

A Rákóczi Szövetség, a csehszlovákiai magyarság gondozására létrehozott társadalmi szervezet kialakításával Rakovszky Ivánt³⁸ bízta meg, aki az év elején a Felvidékről Magyarországra települt át. Rakovszky májusban kidolgozta az egyesület szervezeti felépítésének, működési rendjének és az 1921/22-es pénzügyi évre szóló költségvetésnek a tervét.³⁹ A Rakovszky által fölvázolt elképzelések szorosan kapcsolódtak az első két évben Csehszlovákiával szemben kialakított magyar kormányzati stratégiához. Rakovszky egy olyan szervezetet kívánt létrehozni, amely az őslakosokat egységesítő törekvést szolgálja, és összefogja mindazokat a magyarországi és csehszlovákiai szervezeteket, amelyek ehhez hozzájárulhatnak.

Rakovszky tervzetét maga Bethlen miniszterelnök is véleményezte, és a költségvetés átdolgozását, annak csökkentését javasolta. Kifogásolta, hogy a Magyarország területén működő szlovák és rutén pártok is kapnak támogatást. „Itthon az u.n. tót, vagy ruthén párt támogatása is csak ideiglenes dolognak tekinthető merthízen ezen pártok állandó fennmaradásának nincsen célja, tehát csak arról lehet szó, hogy addig nyerjenek segítséget, míg békésen leszerelhetnek.” A tisztviselősegélyekkel kapcsolatban megjegyezte, hogy ezek csupán ideiglenesnek tekinthetők, az állás nélkül maradt tisztviselők nem rendezkedhetnek be egy állandó magyarországi támogatásra.⁴⁰ A költségvetést végül 48 millió 54 ezer koronában állapították meg. A szövetség céljaira a Pénzügyi Központban létrehoztak egy számlát Rákóczi kultúralap néven. Papp Antal erre utalta át folyamatosan a különböző minisztériumokban és a Miniszterelnökségen kezelt alapokból a költségvetésében előírányzott összegeket.⁴¹

Az RSZ elnöksége a tervzet alapján 5 főből állt volna. Az elnöki posztot báró Perényi Zsigmondnak szánták, Rakovszky az ügyvezető elnöki funkciót töltötte volna be. Perényi a Magyar Nemzeti Szövetség elnöke lett, nem vett részt közvetlenül a szövetség munkájában, de befolyása rendkívül nagy volt az elkövetkező években, különösen a kárpátaljai ügyekben. Az el-

női posztot az első évben Rakovszky töltötte be, az ügyvezető elnöki posztot nem hozták létre. Alelnök Kollányi Ferenc volt, aki a Kulturostály vezetését is ellátta. Továbbá egy titkár Farkas Jenő és egy gépíró nő alkotta az elnökséget. A teljes személyzetet a két irodaszolgálóval együtt 21 főben állapították meg. Az általános osztályon Janovetz Lajos vezette a könyvelést és intézte a pénzügyeket. Janovetzen kívül, többen dolgoztak a szervezetben, elsősorban a sajtóosztályon, a régi felvidéki szervezetek vezetői és a magyar érzelmű szlovák értelmiségiek, újságírók közül. Az első években itt dolgozott Clair Vilmos, Gombos Béla, Csecotka Károly, Dobrotka György, Pazurik József, Pechány Adolf, Pechány Aladár és Podhradszky György. Pechány Adolf csupán néhány hónapig dolgozott a szövetségénél, mivel kinevezték „A magyarországi tótajkiúk m. kir. Kormánybiztosává”. A szövetség munkatársa lett az 1923-ban Csehszlovákiából történt kiutasítása után, Tobler János, volt pozsonyi keresztényszocialista parlamenti képviselő is.

Egy 1922 őszen készült kimutatás alapján a társadalmi szervezetek közül az RSZ rendelkezett a legnagyobb apparátussal. Míg a NIT-nek 17, a Szent Gellért Társaságnak 13, Papp Antal irodájának csupán 4 alkalmazottja volt, az RSZ alkalmazottainak száma pedig, a MNSZ II/A osztály alkalmazottaival együtt, 28 fő.⁴² Ebből a létszámból 15-en nem voltak állami alkalmazottak.⁴³ A többiek, az akkor bevett gyakorlat szerint, különböző minisztériumok állományában voltak. A fizetéseik, a bizalmi állásból kifolyólag, magasak voltak és részesültek az állami tisztviselőknek járó kedvezményes ellátásában is.

A szövetség az első években két fő területen fejtett ki tevékenységet. Feladatai közé tartozott a felvidéki lakosságra vonatkozó adatgyűjtés és elemzés, valamint az anyaországi támogatások közvetítése a kisebbségi szervezetek felé. A sajtóosztály folytatta a Felvidéki Liga által korábban elkezdett adatgyűjtő, elemző munkát. Havi lapszemléket, valamint jelentéseket készített. Ezek sokszorosított lapokon, 20-30 oldal terjedelemben, elsősorban csehszlovák sajtószemléket tartalmaztak témakörök szerint csoportosítva. Az egyes fejezetek címei: Kultúra, Közgazdaság, Igazságszolgáltatás, Közigazgatás, Politika, Földbirtok, Nyelvi rendelkezések stb. A szemlézett lapok között egyaránt megtalálhatóak csehszlovákiai magyar, szlovák, cseh és német lapok. A lapszemléket és összefoglaló jelentéseket eljuttatták különböző minisztériumokhoz és az ME II. ügyosztályára.⁴⁴

A politikai célú támogatásokat elsősorban a magyar pártok apparátusának fenntartására fordították. A politikai pártoknak nyújtott jelentős támogatás felkeltette Bethlen István érdeklődését is, aki az erdélyi példát tartotta követendőnek, ahol elsősorban a magyar egyházak kapták a legnagyobb támogatást, akik ebből tartották fenn iskoláikat.⁴⁵ A Rákóczi Szövetség költségvetésével kapcsolatban 1921 novemberében Petri Pál levelet küld Papp Antalnak, amelyben közli, hogy a miniszterelnök érdeklődik, miért politikai pártokat támogatnak a Felvidéken, és nem pedig egyházakat, intézményeket.⁴⁶ Papp Antal az RSZ elnökéhez fordult, Rakovszky erre a következőket válaszolta: „Az egyházi adminisztráció teljesen idegen kezekben van, kulturális egyesületeinknek, mint a Magyar Népszövetség, vagy a Magyar Színpártolók Egyesülete, minden fáradozása ellenére sem sikerült eddig alapszabályaikat jóváhagyni... Teljesen téves az a felvetés, hogy az ügynek ártunk vele, ha mozgalmunkat a politikai pártokon keresztül irányítjuk... Az egyedüli terep ahol a kisebbségi jogokat némileg respektálják, a politikai szervezkedés... Nem áll meg tehát az a feltevés, hogy a nyújtott anyagi támogatást a különböző párttitkárok veszik igénybe.”⁴⁷

Az RSZ intézte a Felvidékről érkező kérvényeket, az áttelepülők állás-kéréseit, segítettek a Magyarországon tanuló felvidéki főiskolások elhelyezését. Rakovszky Iván, Perényi Zsigmond és Illés József 1921-ben a miniszterelnökhöz fordultak, azzal a kéréssel, hogy a minisztertanács határozzon arról, hogy 15 felvidéki vezető személy kapjon garanciákat arra, hogy ha a csehszlovák területről kiutasítják őket, vagy menekülniük kell, Magyarországon azonnal állást kapnak. A korábban állami alkalmazásban voltak továbbra is alkalmazásban maradnak, és a megszállt területeken töltött időszaktól a nyugdíjukba beszámítják. Bethlen Papp Antalnak küldött válaszában támogatja a kérést, de kéri a személyek névsorát. Az RSZ vezetői által a kérésre összeállított jegyzéken többek között szerepel Tuka Béla, aki számára egyetemi katedra fenntartását kérték, továbbá számos parlamenti képviselő és politikai vezető: Fedor Miklós, Korláth Endre, Fleischmann Gyula, Bóhm Rezső, Sziklay Ferenc.⁴⁸ Erre a jegyzékre a Rákóczi Szövetség, majd később a Felvidéki Egyesületek Szövetsége ajánlására lehetett felkerülni, és a húszas években több irat utal arra, hogy Csehszlovákiából áttelepülők ott töltött éveit beszámították a nyugdíjukba.⁴⁹ Példa erre Rakovszky Elek sáros megyei árvaszéki ülnök esete, aki 1927-ben repatriált.⁵⁰ Az áttelepülők állás-

hoz juttatására példa Körmendy-Ékes Lajos esete, aki Csehszlovákiából történt kiutasítása után, 1926 augusztusában Veszprém megye főispánja lett.⁵¹

A magyar kormány a Csehszlovákiában működő és anyagi támogatásban részesülő pártok egymás közti rivalizálását igyekezett csökkenteni. A magyar kormányköröknek jelentős szerepük volt abban, hogy 1922 februárjában megalakult a Szlovenszkói és Ruszinszkói Szövetkezett Ellenzéki Pártok Központi Irodája. A szervezet székhelye Losonc lett, igazgatója pedig Petrogalli Oszkár beszercebányai ügyvéd. A politikai munka súlypontja azonban egyre inkább áthelyeződött Prágába, a fővárosba. A magyar parlamenti képviselők idejük jelentős részét a parlamenti ülések alatt itt töltötték. Prágában működött a magyar nagykövetség, amely az anyaországgal történő kapcsolattartásban és az anyagi támogatás eljuttatásában egyre nagyobb szerepet játszott.⁵²

A központi magyar napilap szerepét a *Prágai Magyar Hírlap* (PMH) töltötte be a vizsgált időszakban. A *Prágai Magyar Hírlap* első száma 1922 június elsején jelenik meg és a csehszlovákiai magyarság legszínvonalasabb napilapjaként működik 1938-ig. A lap elindítását a magyar kormány jelentős összegekkel támogatta. 1922 végén egymillió koronás alapítókével részvénytársaságot hoztak létre a lap támogatására, melyhez a magyar kormány is hozzájárult. 1923 januárjában a jegyintézet 300 ezer cseh korona összegű kölcsönt juttatott a lapnak egy kitöltetlen, cseh felülbélyegzésű váltó ellenében. A kölcsön kamatait az RSZ költségvetéséből fedezték.⁵³ A visszafizetés módjáról nincsenek adataink, de a lap megjelenését követően az RSZ kimutatásaiban havi rendszerességgel szerepel a neki juttatott támogatás. A PMH előkészítésének időszakában, 1922 februárjában, kerül Prágába Flachbart Ernő⁵⁴, aki Csehszlovákiából 1929-ben történt elmeneküléséig jelentős szerepet játszik nemcsak a lap életében, hanem a pártoknak és a lapnak nyújtott támogatás szétosztásában is.

Az RSZ tevékenységét nagyon befolyásolta, hogy Rakovszky Iván 1922 júniusában belügyminiszter lett Bethlen kormányában. A szövetség irányítását ideiglenesen Szinyei Merse István⁵⁵ vette át. Az RSZ 1922/23 évi költségvetési tervzetét már ő dolgozta ki és küldte el Papp Antalnak.⁵⁶ A tervzetben új tételként szerepel a pozsonyi Orsolya rend támogatása. A rend tartotta fenn a két világháború között az egyetlen magyar tannyelvű női tanítónőképzőt Csehszlovákiában, ennek fenntartásához kért segítséget. Figyelmet érdemel a kérvényük elintézésének menete, mivel rávilágít a ki-

sebbségi ügyek intézésére. A kérést a Pozsonyból érkezett Végh Ferenc tolmácsolta a Vallás és Közoktatásügyi Minisztériumban, amely 1922. augusztus 16-án levélben fordul az ME II. ügyosztályához. Pataky Tibor a kérést továbbítja Papp Antalnak, aki a Rákóczi Szövetséget kéri fel a támogatás beiktatására. Hamarosan Szinyei értesíti a kérés pozitív elbírálásáról Pappot, aki Patakyt és rajta keresztül a miniszterelnököt informálja ugyanerről.⁵⁷

Szinyei csak ideiglenesen vállalta el a szövetség vezetését, és tevékenységére nem fordított annyi energiát, mint elődje. 1922 októberétől hosszabb időn át, magánügyei miatt, nem tudta ellátni a szövetség vezetését. Mivel az alkalmazottak közül senki sem tudta helyettesíteni a posztját, a pénzügyek irányításával Papp Antalt bízták meg, a többi kérdésben Perényi Zsigmond irányította a szövetséget.⁵⁸ Bethlen utasítására néhány nappal később Kiszely Gyula vette át az elnöki teendőket.⁵⁹

Szinyei Merse István 1923 nyarán a miniszterelnök és a külügyminisztérium belegyezésével jelentős változtatásokat hajtott végre a szövetségben. Megszüntették a külön lapszemlék kiadását, csupán a külügy lapszemléjének felvidéki részét egészítették ki. Megszüntették a Felvidéki Ligából alakult MNSZ II/A osztályát, amely érdemleges munkát már nem végzett, de dolgozói az RSZ költségvetéséből kapták fizetésüket. Pataky Tibor kapta feladatul, hogy keresse magához a feloszlátandó osztály vezetőjét, és vegye őt rá, hogy önkéntesen mondják ki feloszlásukat.⁶⁰

Az RSZ bomlása, amely már többnyire csak a támogatások továbbításával foglalkozott, ezzel még nem ért véget. Szinyei 1924 májusában, elsősorban takarékosági okok miatt, kérte a szövetség feloszlását. A jövőre nézve kérte, hogy a felvidéki pártok által létesített Központi Iroda jobban épüljön ki, mivel „az lesz hivatva azokat (a támogatásokat – A. B.) a szükséghez képest nemcsak felosztani, de azok megfelelő felhasználását ellenőrizni is.” Az irodával való összeköttetés céljára két személy kapjon megbízást. Az RSZ megszűnése után Magyarországon újítsa fel működését a Tót Közművelődési Egyesület, és ez végezze a felvidéki lapok szemléjét. „Az ifjúsági és kulturális ügyeket s a személyi segélyezések s álláskérők stb. kérdéseit természetesen legelőször is a Felvidéki Egyesületek Szövetségének e célból megerősített irodája.” A támogatás nyilvántartására Papp Antal irodájában nyitott számla szolgálna, a pénzeket a megbízott személyek juttatnák el részletekben a csehszlovákiai szervezetekhez. A szövetség munkatársait végkielégítéssel elbocsátják.⁶¹ Szinyei kéri a feloszlással kapcsolatban, hogy

Janovetz Lajos, aki a szövetségnél „éppen a legkényesebb ágat a pénzkezelést kiváló pontossággal és lelkiismeretességgel látta el... kedvezőbb végelátás illetve nyugdíjban részesüljön”.⁶²

A Rákóczi Szövetség tehát mindössze három évig működött, szemben a Népies Irodalmi Társasággal, amely a húszas években jelentős szerepet játszott az anyagi támogatás közvetítésében a keleti területek felé, valamint az egész két háború közötti időszakban folytatta az erdélyi magyarsággal kapcsolatos adatgyűjtést, feltáró tudományos munkát.⁶³ Az RSZ megszűnésének az oka elsősorban az lehetett, hogy Rakovszky Iván távozása után nem tudott olyan befolyásos vezetőt felmutatni, aki össze tudta volna fogni a szervezet munkáját. A szövetségben tevékenykedő szakembergárda sem érte el azt a színvonalat, amelyet a NIT munkatársai képviseltek ebben az időben. Az RSZ munkatársainak egy jelentős része szlovák származású volt, akikkel szemben az akkori magyar kormányhatalom eleve bizalmatlan volt. A további ok a pénzhiány, a takarékoság lehetett, Szinyei ez utóbbira helyezte a hangsúlyt a felosztatást kérő beadványában. A szervezet Rakovszky távozása után egyre inkább veszített jelentőségéből, két év alatt fokozatosan leadta egyes feladatait, így megszűnése ennek a folyamatnak természetes betetőzése volt.

A Felvidéki Egyesületek Szövetsége

A Felvidéki Egyesületek Szövetsége (FESZ) 1922. június 29-én alakult meg. Néhány vezetőjének neve alapján feltételezhető, hogy a Felvidékről áttelepült, a korábbi állami apparátushoz tartozó egyének hozták létre. Első ismert elnöke Juhász Béla, aki korábban Kassán volt bíró, őt 1927-ben törént lemondása után Vaszkó Endre követett a szövetség élén.⁶⁴ Az RSZ felosztatása után a FESZ vette át dolgozóinak egy részét és könyvtárát. Sajtóreferense Podhradzky György lett, aki folytatta a felvidéki lapszemlék készítését, bár kisebb terjedelemben és ezeket már nem nyújtották be önállóan a különböző minisztériumoknak és az ME-nek. Egy 1927-ben készült kimutatás szerint hozzá került a Felvidéki Liga 1919 és 1923 közötti, valamint az RSZ 1921 és 1923 közötti teljes lapszemleggyűjteménye és irattára. A lapkivágatok összesen 70 kötetet tettek ki. A szövetség ekkor 15 csehszlovákiai napilapot, 6 hetilapot és 13 folyóiratot járatott. Beszerezték a Csehszlovák törvények összes kötetét. A személyzet ekkor összesen 8 főből állt.

Ügyvezető elnök, főtitkár, egy titkár, két sajtóelődő, két gépirónő és egy altiszt.⁶⁵ A szövetség a költségvetését a TESZK irodájában összeállított költségvetésből kapta. A Csehszlovákiához került területek magyarságának szánt tételt Észak vagy Rákóczi Szövetség címen vezették továbbra is Papp irodájában.⁶⁶ Ebből a költségvetésből, a budapesti központban tételben számolták el a FESZ-nek nyújtott támogatást.

A szövetség 1925-ben Hunfalvy Internátus néven kollégiumot hozott létre a Budapesten tanuló felvidéki egyetemi és főiskolai hallgatók részére, mely szintén a TESZK költségvetéséből kapott rendszeres támogatást a FESZ közvetítésével. Feltehetően azonban más jövedelemmel is rendelkezett. A szövetség az internátus céljára 1924-ben földbirtok adományozását kérte a miniszterelnöktől. A kérvény elbírálásáról csupán annyit tudunk, hogy Bethlen támogatta a javaslatot.⁶⁷ Lehetséges, hogy a FESZ is hozzájutott földbirtokhoz, hasonlóan az ekkor működő erdélyi diákok internátusához.⁶⁸ Az internátus egyetlen ismert, 1927/28 évi, részletes költségvetésében a bevételi oldalon azonban ilyen tétel nem szerepel. A legnagyobb összeggel, évi 5-7 ezer pengővel a Felvidéki Egyesületek Szövetsége támogatta a fenntartását.⁶⁹

A FESZ befolyása az anyagi támogatást illetően jóval kisebb volt, mint az RSZ-é. A fennmaradt töredékes iratanyag alapján csupán a Rákóczi Kulturális Alap néven vezetett számla kezelésére korlátozódott. Ebből fedezték a szövetség és az internátus, tulajdonképpen a budapesti központ fenntartását. Az elszámolásokat Papp Antal irodájának nyújtotta be havonta Vaszkó Endre elnök.⁷⁰

A húszas évek második felében a Magyarországon működő, a felvidéki magyarság gondozására alakult társadalmi szervezetek befolyása általánosan csökkent. Továbbra is fennmaradt azonban néhány egyén, elsősorban Szinyei Merse István és Perényi Zsigmond befolyása. A Felvidékre irányuló támogatást illetően feltételezhetően Szinyei Merse véleménye volt a meghatározó, az 1925/26 évi költségvetés tervezetét is ő készítette el. A javaslat alapján Perényi havi 110 ezer cseh koronás alappal rendelkezett, amelyből ő fedezte a kárpátaljai politikai és kulturális kiadásokat.⁷¹

A TESZK költségvetését négy nagyobb forrásból fedezték. Az állami költségvetésben a miniszterelnökség, a külügyminisztérium és a pénzügyminisztérium rendelkezési alapjában bújttatták el a határon túli magyarságnak nyújtott anyagi támogatást, valamint a húszas évek közepétől a nagykö-

vetségeknél a vízumokból befolyt összegeket adták át egyenesen a kisebbségi szervezeteknek. A nagykövetségek bevonására a kisebbségi szervezetek finanszírozásba Kánya Kálmán javaslatára került sor 1924 júniusától.⁷² A prágai nagykövetség esetében ez havi 100–150 ezer koronát jelentett, amelyet nem számoltak el a pénzügyminisztériumnak.⁷³ A Csehszlovákiába irányuló támogatás legfontosabb közvetítőjévé a prágai nagykövetség vált. A szlovákiai intézményeknek szánt összegeket Flachbart Ernő, a ruszinszkoói támogatásokat általában Korláth Endre vagy közvetítője vette át. 1926-ban, havonta 300–400 ezer csehszlovák koronát fizettek ki két tételben a nagykövetségen.⁷⁴ A pozsonyi konzulátus, 1927-ben történt megnyitása után, a következő években egyre nagyobb szerepet kapott a pénzek és az információk közvetítésében, részben átvette a prágai követség e téren korábban játszott szerepét is.⁷⁵

Az anyagi támogatás keretei 1921 és 1930 között

Az anyagi támogatást a legnagyobb titoktartás mellett kezelték úgy az anyaországban, mint a határon túl. Az átutalásokról gyakran nem készültek feljegyzések, vagy ellenőrzésük után később azokat megsemmisítették. Papp Antal egyik előterjesztésében engedélyt kért a miniszterelnöktől egy magánlakáson összegyűlt számadások megsemmisítésére. Mivel „azoknak teljes egészükben való megőrzése egy magán lakásban sok veszélyt rejt magában, hivatalos levéltárban való elhelyezésük pedig szintén veszedelmes lenne.” Megjegyzi még, hogy hasonló gyakorlatot alkalmaznak a külügyminisztériumban is.⁷⁶ A szervezetek titkosságának megőrzése, a kémkedés ellen külön magándetektív-szolgálatot foglalkoztattak. Ennek költségei Védelem címen szerepelnek a TESZK költségvetésében.⁷⁷

A levéltári források hiánya különösen szembeűnő a Bethlen István lemondását követő időszakban, amikor úgyszólván nem találunk feljegyzéseket az anyagi támogatásról. A Bethlen-korszak alatt működő TESZK töredékesen fennmaradt iratanyaga azonban lehetővé teszi, hogy áttekintsük és elemezzük a Csehszlovákiába irányuló támogatást. Hangsúlyozzuk, ez csak a TESZK költségvetésén keresztül nyújtott támogatásra vonatkozik, a más alapokból, alkalmanként nyújtott támogatásokra külön utalunk.

A húszas években a csehszlovákiai magyarságnak nyújtott támogatást táblázatban foglaltuk össze.⁷⁸ Az 1924/25-ös évről nincsenek adataink,

az 1925/26-os évről rendelkezésünkre áll Szinyei Merse István javaslata a felvidéki költségvetésre. Ebben havi 7 millió korona és 368 ezer csehszlovák korona kiadást javasol.⁷⁹

Az anyagi támogatást a felhasználás helye szempontjából két részre oszthatjuk, az anyaországban illetve a Csehszlovákiában felhasznált összegekre. Az anyaországban felhasználthoz tartoztak a budapesti központ és a védelem költségei, amelyek a társadalmi szervezetek titkosságát voltak hivatottak biztosítani. A táblázat nem tartalmazza a Védelem költségeit, mely évente 732 ezer és 1,2 millió csehszlovák korona között mozgott.⁸⁰

A hiányos adatok ellenére is az egyes éveket összehasonlítva megfigyelhetők bizonyos tendenciák a támogatási stratégiában. A budapesti központ költségei minden esetben néhány százalékát tették ki a kiadásoknak. Az 1923/24-es évben némileg torzítja az arányokat a magyar korona nagymértékű értékvesztése, a korona/valuta árfolyam rosszabbodása. A központnak szánt összegekből fizették az RSZ, majd a FESZ munkatársait, folyósították a támogatást az MNSZ II/A osztályának, szerezték be a csehszlovák sajtót és a könyveket, valamint az iroda dologi kiadásait. A Hunfalvy Internátus 1925 őszén alakult, és fenntartásának költségeit a központ költségvetésében számolták el, ezért mutat némi emelkedést a budapesti központ részesedése a húszas évek második felében.

A tisztviselői segélyek az évek során csökkenő tendenciát mutattak, mert arra számítottak, hogy a munkanélküli hivatalnokok elhelyezkednek. A húszas évek végén ebbe a kategóriába csupán egy szűk réteg, a komáromi és a somorjai evangélikus lelkészek, valamint Petrogelli özvegy édesanyjának rendszeresen folyósított segélyek tartoztak. Az előbbieket Raffay Sándor evangélikus püspök, illetve a Thököly Szövetség jóváhagyásával fizették ki. A két magyar evangélikus gyülekezet megőrizte függetlenségét a túlnyomórészt szlovák evangélikusoktól, ezért számíthattak anyaországi támogatásra.

A kultúra és az iskolaügy támogatása csökkenő tendenciát mutat, végül 12 százalék körül stabilizálódott. A kezdeti helyzetfelmérő évek után kiderült, hogy a római katolikus és református magyar elemi iskolák nem szorulnak nagyobb támogatásra. Az evangélikus iskolák több északi városi szórványban megszűntek. Nagyobb hiány mutatkozott a magyar középiskolák és különösen a főiskolák és egyetemek terén, amelyeket fokozatosan megszüntettek, illetve szlovák nyelvűvé alakítottak át. Ezért kapott a húszas évek

elejétől rendszeresen támogatást a pozsonyi Orsolya rend által fenntartott tanítóképző, az 1925-ben megalapított losonci református teológia, a komáromi papnevelő intézet.

A támogatott sajtótermékek között voltak a szepességi magyar újságok, a *Szepességi Híradó* és a *Szepességi Hírlap*. A magyar városi szórványok fenntartása szempontjából nagy jelentőséget tulajdonítottak megjelenésüknek. A legtöbb támogatást azonban a PMH kapta központi magyar lapként. A támogatás nagysága nagyon változó volt, függött pillanatnyi kiadási költségeitől és a bevételektől. A magyar pártok apparátusán keresztül próbálták meg terjeszteni a lapot, ám az egyes pártoknak voltak saját lapjaik, ezért gyakran elhanyagolták és nem tekintették sajátjuknak a PMH-t. A lap terjesztését az is nehezítette, hogy gyakran egy nap késéssel érkezett Szlovákiába, illetve Kárpátaljára. A szerkesztőségben állandó volt a viszály, az újságírók közötti személyes ellentétek. A lapot irányító szindikátus vezetősége erélyes intézkedésekkel megpróbálta a példányszámot növelni, a lapot érdekesebbé tenni. 1927 végén hétköznap 9500, vasárnap 11 600 példányban jelent meg. A lap 1927 novemberi havi vesztesége 12 ezer korona volt.⁸¹ A lap 17 éves fennállása alatt rendszeres anyaországi támogatást kapott, amely nélkül nem tudott volna fennmaradni. A támogatási összegek az egymást követő években is nagy változásokat mutatnak. 1926-os év második felében havi 43 500 cseh korona támogatást kapott, 1928/29-ben évi összegben mindössze 75 ezer koronát irányoztak elő támogatására, a következő évben már magasabb, 200 ezer korona volt a tervezett évi támogatás.

Az első évet leszámítva, a csehszlovákiai támogatás több mint a felét a politikai pártok kapták. A címzettek között volt az OKP és a kiscgazdapárt, miután ez utóbbi 1925-ben a jogpárttal egyesült, és létrejött a Magyar Nemzeti Párt (MNP) és jogutódja kapta a támogatást. Külön támogatásban részesült a ruszinszókói kiscgazda és a keresztényszocialista párt. A magyar pártokon kívül a szepességi németek és Kurtyák István ruszin pártja tartozott még a támogatottak közé. A két legnagyobb párt esetében havi több tízezer csehszlovák korona támogatás érkezett. A pártok elsősorban ebből az összegből fizették az apparátusukat, tartották fenn irodáikat, adták ki párt-sajtójukat.

A támogatás nem egyenletesen oszlott meg az egyes hónapokban, ez elsősorban azzal magyarázható, hogy a pártok régebbi adósságaikra és választási kiadásaikból származó többletkiadásaikra hivatkozva állandóan támoga-

tásaik megemelését kérték. 1926 második félévében a következőképpen kapták meg a politikai pártok a segélyeiket: július – 551 ezer, augusztus – 294 500, szeptember – 255 ezer, október – 177 500, november – 485 ezer, december – 277 500 csehszlovák korona.⁸²

A választások alkalmával külön támogatásban is részesültek a pártok, amelyeket más alapokból fedeztek. 1925-ben a külügyminisztérium 1 millió csehszlovák koronával támogatta a magyar pártok választási kampányát.⁸³

Az északi szervezeteknek nyújtott támogatás mértéke és a felhasználás módja többször vált kritika tárgyává. Papp Antal, összegezve a TESZK első öt éves gazdálkodását, kiemeli, hogy az egyes országokban élő magyarság létszámához viszonyítva az arányosnál jóval nagyobb mértékben részesedik a Csehszlovákiához került magyarság. A Kárpát-medencében 1930-ban a Magyarországon kívül élő magyarság 26,5 százaléka élt a Csehszlovákiához csatolt területeken, míg 55,9 százaléka élt a Romániához csatolt területeken. Ennek ellenére az északi területek költségvetése egyes években meghaladta a keleti részek költségvetését.⁸⁴ Ezenkívül „amíg a keleti részeken a rendelkezésre bocsátott összegeknek mintegy 90 %-a kulturális célokra fordított és csupán a fennmaradó 10 % ment politikai célokra és propagandára, addig ez az arány a délen már mintegy 40 és 60 %-ra bomlik, északon ellenben úgy szolván teljes egészében a politika, itt is legtöbbszörre a személyes kiadások emésztik fel a kiadott összegeket.”⁸⁵

Többször tettünk említést arról, milyen nagy hangsúlyt helyeztek a magyar kormánykörök a szlovák autonóm mozgalom megnyerésére, amelyet az egész csehszlovák állam léte szempontjából az egyik kulcskérdésnek tekintettek. Az OKP többször próbálta tárgyalások útján megnyerni a Hlinka vezette szlovák néppártot az együttműködésre. A cél egy autonomista vagy katolikus blokk kialakítása volt. Fontos szerepet szántak e téren Tuka Bélának, aki – beépülve a néppártba – annak egyik alelnöke lett. Ezek a kísérletek azonban végig eredménytelenek voltak. Több titkos és nyílt tárgyaláson sem tudták elérni, hogy a néppárt elkötelezze magát a magyar pártokkal történő együttműködésre. Ezért az OKP szlovák osztályát igyekeztek kiszélesíteni, a szlovák vidékeken a párt jelöltek indított a választásokon. Ez a terjeszkedés még jobban elriasztotta a néppártot, hiszen riválist látott a OKP-ban. A két háború között, a belpolitika és gyakran a külpolitika függvényében, hol felerősödött, hol fagyossá vált a viszony a két párt között. A magyar kormánykörök részéről

azonban nagy nyomás nehezedett az OKP vezetőire, hogy újból és újból próbálják megnyerni a néppártot.

Megnyerési kísérletek nem csak politikai, de anyagi téren is voltak. Tuka Béla és Rakovszky Iván már a húszas évek elején többször utalt rá, hogy titkos pénzügyi támogatással kell Hlinkáékot megnyerni. Több jel is utal arra, hogy a szlovák néppárt valóban kapott Magyarországról anyagi támogatást. Ez a párt, a ruszin autonomista Kurtyák István pártjával ellentétében, nem szerepelt a TESZK költségvetésében, nem kapott rendszeres támogatást. Inkább célhoz kötött, például választások alatti támogatásról volt szó, illetve egyes vezetőit próbálták nagyobb pénzügyekkel megnyerni.

Ezeket a támogatásokat azonban még titkosabban kezelték, mint a magyar pártok támogatását, ezért konkrét adatokat találni még nehezebb. Eddig egyetlen számszerű adatra bukkantunk, egy 1927 márciusában kelt, a külügyminisztériumnak küldött aláíratlan napi jelentésre, amely egyértelműen utal a pénzügyi támogatásra. „Szülő Gézával annyiban maradtunk” – írja a szerző – hogy „az annak idején Hlinka által igénybe vett 2 000 000 cseh korona összegű kölcsön visszafizetése ügyében meg lehet elégedni azzal, hogy azonnal visszatérítik a tőke 35 %-át, a tőke 50 %-át illetőleg pedig kellő biztosíték mellett haladék adatik.”⁸⁶ A Magyarország által Hlinkának nyújtott pénzügyi támogatás politikai hatása nem ismert, ennek felderítése további kutatást igényel.

A Hlinkának nyújtott 2 millió korona értékű kölcsönről valószínűleg a csehszlovák rendőrség is tudomást szerzett, mivel többször felmerült a Tuka-per során. A vádakkal kapcsolatban Hlinka vezércikket írt a *Slovák* című lapban, amelyben hevesen cáfolta, hogy a pénz, amelyet a néppárthoz közel álló, csőd helyzetbe került gazdasági vállalkozások megmentésére használt fel, a magyar kormánytól származott. „A kassai káptalanság kimentett a szorultságból, két milliót adott kölcsön, amelyet még ma is véres ve-rejtéssel törleszttek.” – írta Hlinka vezércikkében.⁸⁷

Bethlen István, tíz év kormányzás után, 1931 augusztusában váratlanul lemondott kormányfői posztjáról. Ebben az időben készült egy kimutatás arról, hogy az előző évtized alatt milyen támogatást közvetített a TESZK a határon túlról az egyes utódállamokba. A jelentés szerint 1931 június végéig az északi szervezetek 8 399 000 pengő (akkori árfolyamon 49,4 millió csehszlovák korona) támogatást kaptak. Ez az összeg a TESZK egy évtizednyi kiadásainak 33 százalékát tette ki.⁸⁸

Anyagi támogatás a harmincas években

A Bethlen István utáni kormányok az anyagi támogatás kereteit átalakították. A TESZK támogatást közvetítő szerepe megszűnt. 1931-től nincs nyoma annak, hogy a TESZK a kisebbségi magyarság irányába pénzügyi támogatást nyújtana, koordinálna. A töredékes források alapján megállapítható, hogy az anyagi támogatás közvetlenül a Miniszterelnökségről és a Külügyminisztériumból érkezett. A közvetítésre a felvidéki szervezetek irányába továbbra is a prágai nagykövetséget és pozsonyi konzulátust használták fel. A harmincas évektől a FESZ tevékenységéről sincsenek adataink.⁸⁹ A támogatás mértéke a nagy gazdasági válság idején, a harmincas évek elején, csökkent. A Csehszlovákiába irányuló támogatás csökkenésének másik oka az volt, hogy az új magyarországi vezetés nem bízott oly mértékben a felvidéki magyar pártok vezetésében, mint Bethlen. Szüllő Géza, az OKP elnöke számos levélben eredménytelenül tiltakozott a támogatás csökkentése ellen. „1931. év augusztus 1-én a budget-ben kaptam a normal-budget-re havi 100 000 koronát a rendelkezési alapra havi 10 000 koronát. Ekkor egyszerre, minden átmenet nélkül, anélkül, hogy erről tudattak volna, leszállították a javadalmamat:

augusztusban	110(ezer) k.cs.-ről	82.000 k.cs.-re
szeptemberben		88.000 “ “
októberben		88.000 “ “
novemberben		60.000 “ “
decemberben		59.000 “ “

Ilyen leszállítást semminemű intézmény nem bír el, hiszen augusztustól kezdve a manko 211.000 k.cs.”⁹⁰

Az anyagi támogatás csökkentésének hátterében az állt, hogy Szüllő Géza egyértelműen Bethlen István volt miniszterelnök bizalmasának számított, és az új kormánnyal már korántsem voltak ilyen jó kapcsolatai. A másik ok valószínűleg az lehetett, hogy az új kormány erőteljesen szorgalmazta a magyar pártok egyesülését Csehszlovákiában. Ennek lehetősége a húszas években már többször is felmerült, és az MNP feltétel nélkül támogatta azt. Az egyesülés azonban az OKP ellenállása miatt nem valósult meg. A magyar kormánykörök ezért is szorgalmazták egy elnöki váltást a keresztényszocialistáknál. Hogy Szüllő 1932 augusztusában önként lemondott pártelnöki posztjáról, annak közvetlen kiváltó oka az volt, hogy

a magyar kormánykörök megvonták a pénzügyi támogatást. Az új magyar kormány az elnöki posztra gróf Esterházy Jánost választotta ki, aki a magyar kormánykörök elképzeléseit jobban meg tudta valósítani. Ő volt az, aki újra biztosítani tudta a párt számára a folyamatos anyagi támogatást. Ezért 1932 decemberében az országos pártvezetőség az elnöki posztra egyhangúlag választotta meg Esterházyt, annak ellenére, hogy sok párttag számára teljesen ismeretlen volt, azok pedig, akik ismerték, tapasztalatlanoknak tartották.⁹¹

A Felvidékre juttatott anyagi támogatás túlnyomó többségét a harmincas években is a pártok kapták, akik továbbra is elsősorban ebből tartották fenn irodáikat, titkárságaikat. Ebben az időben is fennmaradt a ruszinszkoói pártok finanszírozási különállása. A sajtó terén az elsőszámú támogatott a PHM maradt.

Az OKP és a Magyar Nemzeti Párt 1936-ban történt egyesülését szorgalmazók elsősorban takarékosági okokkal igyekeztek mindezt megmagyarázni, mondván, így kettő helyett majd csak egy apparátust kell fenntartani. A töredékes adatokból azonban úgy tűnik, az apparátus és a költségek nem csökkentek jelentős mértékben. Az egyesülést elsősorban az MNP szorgalmazta, amelynek pénzügyi helyzete konszolidált volt, míg az OKP nem tudta rendezni régebbi adósságait. Az egyesülés a magyar kormány egyetértésével és támogatásával történt meg, és a keresztényszocialista párt ígéretet kapott adósságai rendezésére, amely nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az egyesülés létrejöjjön. Itt az apparátus, a titkári állások, a független státuszok fenntartásáról volt szó. „Mikor Magyarországról ígéretet kapott, hogy az adóssága rendezve lesz, a Magyar Nemzeti Párt belegyezett, hogy a járási titkárságokon két titkár legyen és így mindkét párt képviselve legyen, a keresztényszocialisták belegyeztek az egyesülésbe.”⁹²

1938-ban, néhány hónappal az első bécsi döntés előtt, Szűllő beszámolója alapján „A magyar ügyre a következő segítyeket osztják ki

Korláth pártja kap	42	ezer	koronát
Bródy „ „	58	„	„
az Egyesült párt „	123	„	„
a PMH havonta „	60	„	„
az Új Hírek „	40	„	„
az ifjúság „	20	„	„
Vagyis összesen	343	„	„ havonta,
ami egy esztendőben 4 millió 116 ezer koronát tesz ki... ⁹³			

A kárpátaljai Korláth Endre vezette magyar és a Bródy András vezette ruszin pártok a két magyar párt egyesülése után is aránytalanul nagymértékű külön támogatást kaptak. A PMH-t a harmincas évek második felében az állami cenzúra többször hónapokra betiltotta, ezért került kiadásra Pozsonyban egy másik napilap, az *Új Hírek*. Ezzel próbálták a magyar pártok pótolni a kieső központi lapot.

A harmincas években is néhány Csehszlovákiában élő személy kapott rendszeres segílyt Magyarországról. 1936-ban havi 8000 koronát fordítottak erre a célra. Feltehetően Tuka Béla feleségéről van szó az alábbi idézetben. „...ebből a 8000 koronából többek között egy intelligens úri asszony kapott mostanáig 2000 koronát, mely összegből nemcsak hogy saját magát kellett fenntartania, de ezen összegből kellett fedeznie azon útiköltségeket is, melyek felmerülnek minden hat hétben akkor, ha férjét ki már 7 éve el van csukva és további 8 év áll előtte meg akarja látogatni.”⁹⁴

Az oktatásügy támogatása

A magyar oktatásügyet az impériumváltás után a legnagyobb veszteség az egyetemi és főiskolai oktatás terén érte. A két világháború között mindössze 8 magyar tannyelvű gimnázium működött Csehszlovákiában. A húszas évek elejére a magyar gimnáziumi oktatás terén is hiány mutatkozott. Különösen az északi városi magyar szórványok kerültek nehéz helyzetbe, akik az elemi iskoláikat is elvesztették.

Az anyaország részéről érkező anyagi támogatás igyekezett ezeket a kedvezőtlen jelenségeket ellensúlyozni, a magyar nyelvű oktatást fenntartani. A Thököly Szövetség részéről a szepességi és a Sáros megyei evangélikus magyar iskolák rendszeres támogatást kaptak. Ennek a támogatásnak köszönhetően tudott fennmaradni az egész két háború közötti időszakban a magyar evangélikus elemi iskola Eperjesen. A Thököly Szövetség több Gömör megyei evangélikus iskolát is támogatásban részesített.

A magyar nyelvű tanítóképzést is csaknem teljesen fől számolták a húszas évek elején, ezért volt nagy jelentősége a pozsonyi Orsolya rend által fenntartott női tanítóképzőnek, amely 1922-től szerepel a Rákóczi Szövetség költségvetésében. A húszas évek elején negyedévente kapott 10-15 ezer korona támogatást. Az 1929/30 évi költségvetésben 120 ezer korona volt tervezve az intézmény részére.⁹⁵

Kassán mindössze egy magyar nyelvű reálgimnázium működött a húszas években, és mivel nem sikerült egy újabb gimnázium nyitását hivatalos úton megoldani, ezért a Vallás és Oktatásügyi Minisztérium támogatásával egy gimnáziumi tanfolyamot indítottak a húszas évek első felében.⁹⁶

Az impériumváltás után nagy számú egyetemi és főiskolai hallgató tanult Magyarországon. Gondozásukat először a Felvidéki Liga, a Rákóczi Szövetség, majd a Felvidéki Egyesületek Szövetsége látta el. A diákok megalakították szervezetüket, a Felvidéki Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesületét (FEFHE), amelyről az első említés 1921-ből származik.⁹⁷ Az egyesületnek a harmincas évek elején 400 tagja volt.⁹⁸ A magyar kormány az első években az anyaországban tanuló egyetemi hallgatók helyzetét átmenetinek tekintette. A gyors területi revízió reményében arra számított, hogy hamarosan a szülőföldjükön fejezhetik be majd tanulmányaikat. A későbbi években pedig azzal számolt, hogy a diploma megszerzése után hazatérnek szülőföldjükre, és az ottani magyar kisebbség vezetői lesznek. A források hiányában nem tudunk pontos adatokkal szolgálni az elképzelések megvalósulásáról, azonban alig van tudomásunk olyan magyar értelmiségi tevékenységéről Csehszlovákiában a két világháború között, akik Magyarországon végezték az egyetemi és főiskolai tanulmányaikat. A csehszlovák hatóságok a Magyarországon végzett fiatal értelmiségiek diplomáját nem nosztrifikálták.

A Hunfalvy Internátus működéséről 1930-tól nincsenek adataink. Ebben az időben a magyar kormány megváltoztatta az elcsatolt területekről származó diákokkal kapcsolatos stratégiáját, mivel világossá vált, hogy különböző okok miatt a diploma megszerzése után kevesen térnek vissza szülőföldjükre. Tehát nem tudnak értelmiséget nevelni a Magyarországon a határon túli magyarság számára, és ezért inkább az utódállamokban tanuló magyar diákokat kezdték el támogatni. 1931-ben megszüntették az erdélyi diákok internátusait is.⁹⁹

A húszas évek közepére egyre nagyobb problémát jelentett Csehszlovákiában a református lelkészek képzése.¹⁰⁰ Ebből a célból hozták létre 1925-ben Losoncon a Teológiai Főiskolát, amely 1939-ig működött. A magyar kormány is támogatta az intézményt. A TESZK, illetve az északi részek számára előirányzott 1929/30 évi költségvetésben 50 ezer koronával szerepel.¹⁰¹

A komáromi bencés főgimnázium volt a két háború közötti magyarság egyik legjelentősebb középiskolája. Az intézmény és a városban működő diákmenza is rendszeres támogatást kapott Magyarországról. A menza az évi

költségvetésekben külön tételként is szerepel. 1928/29-ben évi 16, 1929/30-ban 20 ezer korona támogatást kapott.¹⁰²

A magyar nyelvű katolikus papok képzése az első évektől kezdve megoldatlan volt. A római katolikus egyház vezetése teljesen szlovák kézbe került az impériumváltás után, a papok képzése is csupán szlovák nyelven folyt. A gondok enyhítése érdekében magyar papnevelő intézet és internátus épült Komáromban. Erre a célra a TESZK költségvetésében az 1928/29 évre 300 ezer koronát irányoztak elő.¹⁰³

Miután a magyarországi diplomák elismerését megtiltották, egyre inkább a prágai és a brünni német, valamint a cseh egyetemek látogatása vált általánossá a magyar középiskolát végzettek körében. A húszas évek végére felnőtt egy fiatal generáció, akik a középiskolát, a főiskolát vagy az egyetemet már az új államban, nagyrészt nem anyanyelvükön végezték. A magyar politikai pártok értékrendjétől, érzelemlágától sokszor eltérő értékeket való fiatal értelmiség megnyerése nagy gondot jelentett a magyar politikusok és a magyar kormány számára. Különösen a húszas évek végétől egyre növekedett a kommunista ideológia befolyása a magyar egyetemisták körében. A Balogh Edgár vezette baloldali Sarló mozgalommal szemben, nemzeti érzelmű ifjúsági szervezetek létrehozásával és a magyar diákmenzák, diákotthonok létrehozásával és azok anyagi támogatásával igyekeztek annak befolyását csökkenteni. A pozsonyi regős cserkész mozgalom, amelyből a Sarló kinőtt, kezdetben szintén részesült anyaországi támogatásban, az elhidegülés, sőt az ellenségeskedés néhány évvel később jött létre.¹⁰⁴

A kárpátaljai iskolák külön pénzügyi támogatást kaptak. Ezt a pénzalapot Perényi Zsigmond egyedül kezelte a húszas években. Ezen a területen a támogatottak köre még feltáratlan. Minden bizonnyal itt is elsősorban a magyar tannyelvű egyházi iskolák számíthattak támogatásra.

E tények ismeretében meglepő, hogy a magyarországi támogatáson belül az iskolaiügyre aránylag milyen kevés összeget fordítottak. Különösen szembetűnő ez az aránytalanság a politikai pártoknak nyújtott támogatással összevetve.

A támogatás hatása a kisebbségi társadalomra

A magyarság gazdasági tévesztése is rendkívül gyorsan ment végbe az impériumváltás után. A magyar kormánynak a felvidéki magyar pénz-

ügyi érdekeltségek megsegítésére szánt segélyakciói nem sok eredménnyel jártak, nem állt arányban a cseh ipari és pénzügyi behatolás mértékével sem. Ráadásul a két meghatározó kisebbségpolitikai stratégia is a gazdaságpolitikában tért el egymástól a legmarkánsabban: Szüllő számára a magyarság rossz gazdasági helyzete a nemzetiségi elégedetlenségét is fokozó tétel volt, míg Szent-Ivány épp a gazdasági önszerveződés, a Csehszlovákián belüli gazdasági érvényesülés híve volt.

A magyarországi anyagi támogatás a politikai pártok esetében volt a legjelentősebb, és így ezek működésére gyakorolta a legnagyobb hatást. Lehetővé tette ezek apparátusának fenntartását, független státusok létrehozását. Az anyagi támogatás csökkentése vagy megvonása leginkább e réteg létét veszélyeztette.

A pártok kiadásának döntő többségét az alkalmazottak fizetése tette ki, majd az útiköltségek és az irodák fenntartása. A pártok apparátusa már a húszas évek elején kialakult. Az állások bizalmassága miatt fizetések viszonylag magasak voltak. Az OKP alkalmazottainak havi fizetése ebben az időben 600 és 2000 cseh korona között mozgott.¹⁰⁵ Hasonló volt a helyzet a másik magyar pártban is. Az irodaszolgák és gépfőrönők bére 500-600 korona volt, a titkárok fizetése 1000 és 1800 korona között ingadozott.¹⁰⁶ A húszas évek elején Csehszlovákiában 90-100 korona, a harmincas évektől, a gabonaárak monopolizálásától kezdve 130 korona volt, azaz egy métermázsza búza ára. Egy kaszás arató napszáma 10 korona körül mozgott.

A pártok alkalmazottainak nagy része állásvesztett állami hivatalnokok közül került ki. Akadtak közöttük tanárok, tanítók, jegyzők, vasúti tisztviselők, sőt filozófiai és jogi doktorok is. A harmincas évek elején Szüllő Géza a következőképpen jellemezte az OKP felépítését: „A keresztényszocialista párt teljes közigazgatási organizációval bír Szlovenszkon. Két nagy centruma van: Pozsonyban és Kassán. A pozsonyi körletben a központban 16 alkalmazott van, a vidéken pedig 17 titkár működik. A pozsonyi központ személyzetébe bele van számítva a Magyar Néplap, a tót Vola Ludu (helyesen Völa ludu – A. B. megj.) és a most felállítandó német Deutsche Zeitung lapok szerkesztősége, amely utóbbi adakozás útján újra életbe tudtam léptetni. Ezek az alkalmazottak a központban a párt központi adminisztrációján kívül intézik a tartománygyűlési képviselők klubjának ügyeit, a tartomány fővárosában (Pozsonyban – A. B. megj.) lévő központi hivataloknál elfekvő ügyeket stb. A vidéken pedig titkárságok vannak Léván, Nyitrán, Dunaszerdahelyen, Somorján, Besztercebányán, Érsekújvárott, Vágsellyén,

Ipolyságon, Galántán, Ipolynyéken, Verebélyen, Komáromban, Körmöcbányán és Navojovcén.

A kassai főtítkárságon 12 alkalmazott van, vidéki titkárság pedig 11, és pedig: Losoncon, Rimaszombatban, Rozsnyón, Szepsiben, Királyhelmecezen, Gálszécsezen, Nagymihályon, Szobráncon, Eperjesen, Iglón és Sárosban. A kassai központban szerkesztik a *Nép* című lapot, amelynek szerkesztői szintén a főtítkárság alkalmazottai közé vannak számítva.

Mindezeknek az institucióknak megvan majdnem mindenütt a maga kaszinója, népköre, helyisége. Ezekben a helyiségekben gyűlnek össze a magyarok, vagy a tótok, különböző ipartestületek, szakszervezetek, itt folynak le a színelőadások, műkedvelő előadások, zeneegyesületek, ifjúsági sportegyesületek s egyéb egyesületek összejövetelei. Ezeket mind állandó titkáraink vezetik...

Ezen az állandó kiadásokon kívül a keresztényszocialista pártnak részt kell vennie mindennemű társadalmi megmozduláson, a hitélet élesztését előmozdító intézményekben, processziók rendezésében, színelőadások rendezésében, propaganda-kiadásokban stb., úgyhogy az az összeg, amely rendelkezésre áll (ti. a támogatás a magyar kormány részéről – A. B. megj.), per absolute nem elegendő ezen kiadások fedezésére. Csak úgy tudunk kijönni, hogy a legszigorúbb óvatossággal takarékoskodunk és néha gyűjtünk. A gyűjtéseknek azonban jóformán semmi eredményük nincsen, mert az arisztokrácia hihetetlen nemtörődomséggel s szűkkeblűséggel viseltetik, száz koronát sem ad, mert azt mondja, hogy nincsen, a középbirtokosság elvesztette vagyonát, a népnek pedig a lelkesedését anyagiak követelésével lecsökkenteni nem lehet.¹⁰⁷

Egy másik helyen így érvel a titkárok fenntartása mellett: „A titkárságok nem színekurák. A titkár a közvetítő szerv a központ és a közönség között, a titkár a szervezetek vezetője, tanácsadója, híveinket ügyes-bajos dolgaikban segíti és különösen fontos a szerepe a hivatalokban való közbejárások körül (adóügyek, iskolai-ügyek, segélyügyek stb.). Híveink jó része nem tud tótul a titkárra tehát annál is inkább rászorul.”¹⁰⁸

A Szűllő által leírtak nagy vonalakban érvényesek voltak a másik magyar pártra is. Az MNP apparátusa azonban némileg kisebb volt, hiszen ő csupán a magyar vidékeken tartott fenn irodákat, titkárságokat, a szlovák lakta területeken nem. Nem volt német osztálya sem. Az általa kiadott egyetlen sajtótermék a *Barázda* című hetilap volt.

A magyarországi anyagi támogatás különösen a belső pártviszályok, pártszakadások esetében játszott döntő szerepet. Az OKP 1925-ös belső viszályai alkalmával Lelley lemondatásában és Szüllő pártelnökké választásában is döntő szerepet játszott a támogatás megvonása Lelleytől. A pártszakadás után sorra kerülő parlamenti választások alkalmával a Lelley-csoport vereségében is a pénzhiány játszotta a főszerepet, míg a Szüllő-féle szárny az évi költségvetésen felül külön támogatást kapott a választásokra.

A Magyar Nemzeti Párt az 1925-ös választásokat követően a szudétanémet pártokkal alkotott közös parlamenti klubbot, és több fontos törvény esetében a csehszlovák kormánytöbbséggel együtt szavazott. Sőt, komoly tárgyalások folytak a párt kormánybalépéséről. E lépések egy részéhez megkapta a magyar kormánykörök egyetértését, azonban néhány esetben ezeken túllépve tett kormánytámogató lépéseket. A mereven ellenzéki álláspontra helyezkedő OKP-val rendkívül megromlott a viszonya. 1926 végén a magyar kormánykörökben is felmerült, hogy az MNP-től megvonják az anyagi támogatást. Erre hívta fel az illetékes köröket a prágai nagykövet is. 1927 elején az MNP havi támogatását több alkalommal Budapesten fizették ki, ami a nagykövetet felháborította: „Budapesti tartózkodásom idején a Miniszterelnök Úr Önagyméltóságával tartott megbeszéléseink során, megfontolás tárgyát képezte az az eshetőség, hogy amennyiben Szent-Ivány József a magyar kormány által neki írásban átadott feltételek nemteljesítése dacára is a jelenlegi opportunistá színezetű politikát folytatná, a Magyar Nemzeti Párt részére megállapított subventió esetleg beszüntetessék.

Tapasztalom, hogy a közelmúltban a Nemzeti Párt és a Prágai Magyar Hírlap havi quótája ismételen Budapesten fizettetik ki és a követséghez csak azok az összegek küldetnek, amelyek a többi szervezetet illetik...

Tisztelettel kérek tehát Kegyelmes Uram légy szíves hathatósan közbenjárni, hogy a subventiók összegek a jövőben a maguk teljes összegében hozzám továbbíttassanak, annyiival is inkább, mivel a Szent-Iványnak adott terminus (január 31.) már lejárt, s bár vele Budapest óta nem volt alkalmam találkozni, a hozzám érkezett hírekből arra kell következtetnem, hogy ő a Budapesten nyert utasításokat nem tartja be, amiért is most van a legfőbb ideje annak, hogy őt kezünkben tartsuk.”¹⁰⁹

Az ellentéteknek a magyar kormánykörök és a párt között az vetett véget, hogy az MNP kilépett a német klubból, és 1927 őszétől ismét ellenzéki álláspontra helyezkedett.

A magyar kormány jelentős mértékben befolyásolta a parlamenti választások alkalmával a magyar pártok jelölőlistáinak összeállítását. Több alkalommal előfordult, hogy a párton belüli támogatottság hiánya, sőt nemegyszer a pártok vezetőségének kifejezett ellenállása sem tudta megakadályozni, hogy Budapest kérésére egyes személyeket előkelő helyre soroljanak a választási listákon. Példa erre Jabloniczky János esete, akivel szemben az OKP-ban tömörült katolikus papok fenntartásaikat fejezték ki az 1935-ös parlamenti jelölőlisták összeállításánál. Budapest azonban kifejezetten ragaszkodott ahhoz, hogy Jabloniczky felkerüljön a listára.¹¹⁰ A luteránus Jabloniczky az érsekújvári választókerületben a két párt közös listáján az ötödik helyet kapta meg, ez azonban nem volt elegendő képviselővé választásához.

A csehszlovákiai magyar politika egyik kulcskérdése az volt, hogy melyik politikus milyen befolyással bír Budapesten, milyen anyagi támogatást tud biztosítani a maga és pártja számára. A magyar politikusok mindig arra törekedtek, hogy az anyagi támogatásról szóló döntéseket ne Magyarországon hozzák meg, hanem minél nagyobb beleszólási joguk legyen nekik, akik a helyzetet legjobban ismerik. Szüllő számos írásában utal arra, hogy helytelen a kisebbségi ügyekben a döntéseket Magyarországon, úgymond külföldön meghozni – ezzel a saját szerepét kívánta erősíteni. „Mennél tovább foglakozom, mint a ker. szoc. Párt vezetője az itt levő ügyekkel, annál inkább látom azt, hogy nem lehet a külföldről belügyeket intézni, mert a szellemi vesztegzár miatt annyira eltávolodott az évek során Magyarország az utódállamoktól, hogy nincs kellő módjuk a túloldalon arra, hogy megítélhessék az itteni tényleges helyzetet.

Angliában, ha a kormány valamely gyarmatra valakit kiküld, abban vagy megbízik, s akkor engedi teljesen szabadon a maga józan belátása szerint cselekedni, vagy – ha nem bízik meg benne akkor visszahívja. De soha nem engedi meg azt, hogy mellékkormányzatok, mellékirányzatok, vagy a fej fölött való átnyúlások által bizalmi emberének pozíciója meggyöngyögtessék.”¹¹¹

A „fej fölötti átnyúlásokra” különösen érzékenyek voltak a magyar pártvezetők. Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy tudtuk nélkül tárgyaltak pártjuk egyes vezetőivel, és ígértek nekik pénzt a magyar kormány illetékesei. Szüllő például több alkalommal nehezményezte a húszas évek végén a magyar kormánynak küldött jelentéseiben, hogy Franciscy Lajos és Gregorovits Lipót, akik tulajdonképpen az OKP-n belül a pápi ellenzék

alkották vele szemben, a tudta nélkül kijárták a komáromi papnevelde-re a magyar kormánytámogatást. „Például a magyar kormány anélkül, hogy arról én, mint a ker. szoc. párt elnöke tudtam volna, az én pártom kebelében lévő Gregorovits képviselőnek a komáromi szeminárium építésére 250 000 koronát (a TESZK költségvetésében 300 ezer korona szerepel – A. B. meg), tehát tekintélyes összeget utalt ki. Gregorovits ugyan nem tudta, hogy azt a magyar kormány utalta ki, mert neki úgy állították be, hogy azt a prímás adta. Ezzel azonban a benne lévő klerikális gondolat megerősödött. Társult Franciscy szenátorral, aki szintén pap és olyan politikát kezdett, amely politika abban csúcsonyult ki, hogy ők meg akarják valósítani itt a Molnár János féle néppárti politikát és elkezdik a felekezeti irányt. Ezt a harcot én ugyan állom, de ha én általam és a velem való konzultálás után jutatták volna azt a pénzt a papok kezei közé, akkor nem állhatott volna elő az a helyzet, hogy Gregorovits és Franciscy most azzal agitáljanak, hogy a magyar kormány protestánsokból állván mafiát szervez a katolikusok elnyomására és azért keresi azt, hogy a protestáns nemzeti párt uralmát erősítse meg a katolikus ker. szocpárt rovására.”¹¹²

Többször képezték vita tárgyát az egyes magyar pártok támogatása közötti aránytalanságok. „...Pest nem tudja megérteni azt, hogy a ker. szoc. párt az egész országban: magyar és tót vidékeken igen sok szervezetben dolgozik és mindannak dacára ugyanannyi javadalmazást kap, mint a magyar nemzeti párt, amely csak magyar vidékeken dolgozik és Ruszinszki, amelynek együttevője nincsen annyi lakossága, mint a mi pártunk egyik városának.”¹¹³

A határon túli magyarság ügyeinek magyarországi kezelését, a pénzügyekkel kapcsolatos döntések meghozatalát előkészítő szervek munkáját is elhibáztak tartották. „Az az alapértelem, hogy belügyeket nem lehet kintől intézni, csak külügyeket lehet kívülről intézni, bevált, mert a legjobb szándékot és a legjobb indulatot látom ugyan, de nagyon sok intézkedésnél a helyzet és a terep nemismerését vagyok kénytelen konstatálni...

Az államfordulat után a leszakított magyarság életét kezdetben a külügyminiszter irányította. Amikor Bethlen miniszterelnök úr jött kormányra – aki a külügyek vezetését is magához ragadta, – a magyar politikának ezt a részét áthelyezte a miniszterelnökséghez s most ez a nemzetiségi osztály az egyedüli, amely a külföldön lévő magyarság nemzetiségi részeit is irányítja. Miután azonban a helyzetről igazán referátumokat nyújtani tudó ténnyezők: a követek és a konzulok nem a miniszterelnökség alá tartoznak, ha-

nem a külügyminisztérium alá, – ezek pedig, mert nem alájuk tartoznak az egyes országokban a nemzetiségi csoportok, ezzel a kérdéssel belterjesen nem foglalkoznak és így a minisztérium azoknak az információjára van utalva, akik hozzá épen eljönnek.”¹¹⁴

Ezek a kérdések megoldatlanok maradtak az egész két háború közötti időszakban, erre utal Szüillő 1938-ban kelt feljegyzése is: „Ha az itt lévő magyar ügyet úgy kezelnék, ahogy azt az angol példa, az orosz példa és a német példa mutatja, – mert ezek sikeres példát nyújtanak, – akkor ezt nem lehet másképp megcsinálni, csak úgy, hogy ne felülről dirigálják azt, hogy itt ki mikor és mennyit kap, hanem megbíznának az itt élő tényezőkben és egy komiténak adnák át a pénzt úgy, hogy az a maga belátása szerint ossza szét az összeget, oda, ahova jónak látja. Ennek a vezetőségnek teljes szabadságot kell adni, mert ezt itt tudják a legjobban, hogy mit hova, és mikor kell adni, nem pedig B-n... ennek az eredménye az lesz, hogy el fog folyni rengeteg pénz minden gyakorlati érték nélkül. Pedig ennek a pénznek sokkal nagyobb eredményét lehetett volna megteremteni, ha húsz év alatt azt a majdnem százmillió koronát okosan s a helyi ismeretek és szükségletek szerint osztották volna szét.”¹¹⁵

Összegzés

Dolgozatunkban bemutattuk a magyar kormány által a csehszlovákiai magyarságnak nyújtott anyagi támogatás kereteit és az ezen belül követett stratégiát a két világháború között. A hiányos források ellenére is megállapítható, hogy húsz év alatt mintegy 100 millió csehszlovák koronát fordítottak a csehszlovákiai intézmények támogatására a magyarországi költségvetésből.¹¹⁶

A pártapparátus fizetésének valós megítéléséhez némi fogódzót adhat, hogy egy kaszás arató napszáma 10 korona körül mozgott a két háború között. A középiskolai tanárok fizetését 1926-ban államilag rendezték. A tisztes megélhetést biztosító kezdő fizetésük 15 600, három szemeszter után 17 400 korona volt évente (havonta 1 300–1 450 korona). Három év után állandósították őket és ekkor a letöltött évektől és a szolgálati helyüktől függően 15 ezer és 39 600 korona között lehetett a fizetésük évente (1 250–3 300 korona havonta), ehhez még több kiegészítést kaptak a beosztásuktól függően.

Az anyaországi támogatás valós mértékének megítéléséhez megemlítem, hogy az 1932. évi csehszlovák állami költségvetésből 5 011 600 koronát juttattak a magyar középiskoláknak.¹¹⁷ Ez az összeg megegyezik az összes magyar szervezetnek átlagosan egy évben juttatott anyaországi támogatással. Tehát Magyarország egy évben kb. olyan összeggel támogatta a csehszlovákiai magyarságot, amennyit az összes csehszlovákiai magyar középiskola kapott az említett évben a csehszlovák állami büdzséből.

A csehszlovák állami szervek pontos információkkal rendelkeztek a magyar kisebbség anyaországi támogatásáról, azonban hallgatólagosan tudomásul vették, mint olyan jelenséget, amely csökkenti az országban a kisebbségi téren jelenlévő feszültséget. A pénzügyekkel kapcsolatban a magyar vezetők közül senkit nem üldöztek, nem állítottak bíróság elé. A külföldi pénzügyi támogatás elfogadása ekkor nem számított bűncselekménynek. A kormánypárti lapok ugyan többször is megszégyesítették a magyarországi támogatás tényét, de ennek nem voltak különösebb következményei. A *Národný Denník* 1929 márciusában így írt: „Flachbart dr. a szlovenszkói magyar irredentákhoz közel álló valamennyi körben úgy ismert, mint az irredenták pénzügyminisztere. Számtalan jólétesült forrásból úgy tájékozódunk, hogy Flachbart dr. minden elsején délelőtt tizenegy órakor a prágai magyar követségen 180 ezer koronát kap a Prágai Magyar Hírlap fenntartására és a magyar keresztényszocialisták szervezeti- és propagandaszervei számára. Különös azonban, hogy ezekről az ügyekről az illetékes hivatalok és a külügyminisztérium is tud, mégsem tesz lépéseket, hogy az irredenták legfőbb forrása beduguljon.”¹¹⁸

A csehszlovák szervek információi a magyarországi anyagi támogatással kapcsolatban több forrásból származtak. A magyar politikusokat állandó rendőri megfigyelés alatt tartották¹¹⁹, s a levéltári anyag alapján a magyar pártok vezető köreiből is voltak informátoraik. A magyarországi vezető politikai körökben szintén voltak beépített emberei a csehszlovák hírszerzésnek, és nem utolsósorban a budapesti nagykövetség is rendszeresen küldött jelentéseket a kisebbséggel kapcsolatos tevékenységről.

Az államfordulat utáni első években a támogatás nem költségvetés alapján folyt, hanem a magyar kormánykörök által fontosnak tartott ügyeket támogatták rendszertelenül. A húszas évek elejétől a támogatás a társadalmi egyesületeken keresztül folyt. A északi támogatás koordinálására létrehozott Rákóczi Szövetséget 1924-ben feloszlatták, feladatainak egy részét a Felvi-

déki Egyesületek Szövetsége vette át a harmincas évek elejéig. A csehszlovákiai támogatást közvetítő társadalmi szervezetekről elmondható, hogy nem volt olyan jelentős szerepük az anyagi támogatás terén, mint a Népies Irodalmi Társaságnak, amely a keleti magyarság ügyeivel foglalkozott. A NIT kisebbségi társadalommal kapcsolatos adatgyűjtő és elemző munkáját egészen a második világháború végéig folytatta, míg a felvidéki magyarság esetében nem folyt ilyen mélyreható feltáró munka. A harmincas évektől a támogatás egyenesen a Külügyminisztériumból és a Miniszterelnökségről érkezett.

Csehszlovákiában az anyagi támogatást illetően a legfontosabb intézmények a magyar ellenzéki politikai pártok voltak, amelyeket a magyar kormány a kisebbség hivatalos képviselőinek ismert el. A Felvidéken és a Kárpátalján a katolikus és az evangélikus egyház vezetése szlovák kézben volt, ezért itt nem lehetett az erdélyi modellt követni, ahol az egyházak szerepe jelentős volt a támogatás elosztásában és felhasználásában. Míg ez utóbbi esetben az anyaországi támogatást jelentős részben oktatási és kulturális célokra használták fel, a Csehszlovákiához csatolt részekben döntő többségében politikai célokat szolgált.

A Csehszlovákiába juttatott összegekből a legnagyobb arányban a magyar politikai pártok részesültek, amelyek a támogatás 50-70 százalékát kapták. Ez a támogatás tette lehetővé a pártok számára, hogy fenntarthassák apparátusukat, független státuszokat hozhassanak létre. A rendszeres havi támogatás mellett a választások alkalmával külön pénzügyi támogatást is kaptak a pártok, de nem csupán az ellenzéki magyar pártok, hanem a szepességi német és a ruszin autonomista pártok is. Sőt még a szlovák néppárt is, amelynek autonómiaörekvéseit a Csehszlovák állam megingatására akarták felhasználni a magyar kormánykörök.

Kisebbségi mértékű, viszont a kisebbségi lét szempontjából nagyon jelentős volt az oktatásügy támogatása, elsősorban a magyar nyelvű középiskolák és a felsőfokú intézmények hiánya miatt.

A magyar ellenzéki sajtó, elsősorban a *Prágai Magyar Hírlap*, a magyar ellenzéki pártok központi napilapja nem tudott volna fennmaradni jelentős anyagi támogatás nélkül.

Kismértékű és esetleges volt a gazdasági támogatás, amely elsősorban a pénzhiánnyal magyarázható. Csehszlovákiában nem valósult meg nagyobb pénzintézeti támogatás oly módon, mint Erdélyben.

A csehszlovákiai magyar intézmények költségvetése
1921 és 1930 között (ezer egységben)

Felhasználás		1921/22	1922/23	1923/24	1924/25	1925/26	1926/27	1927/28	1928/29	1929/30
Budapesti központ	K	810	2400	14000						
	Kč								48	48
	P								42	48
	%	1,69	3,33	0,45					5,48	5,24
Politikai pártok	K	18148	38600	600						
	Kč			4356					3918	4038
	P									
	%	37,77	53,61	86,44					72,73	64,13
Sajtó	K	4596	5000	3600						
	Kč			22					251	566
	P									
	%	9,56	6,94	0,55					4,66	8,99
Kultúra és iskolaiügy	K	20000	19000	3800						
	Kč			610					698	718
	P									
	%	41,62	26,39	12,23					12,96	11,4
Társadalmi szervezetek	K	1020	2000	1000						
	Kč									
	P									
	%	2,12	2,78	0,03						
Hírszolgálat és futár-költségek	K	1080	3000	1000						
	Kč									
	P									
	%	2,25	4,17	0,03						
Tisztviselő és egyéb segélyek	K	2400	2000	1000						
	Kč			12					25	35
	P									
	%	4,99	2,78	0,27					0,46	0,56
Vegyes és gazdasági	K									
	Kč								200	610
	P									
	%								3,71	9,69
Összesen	K	48054	72000	25000						
	Kč			5000						
	P						5040	5040	5140	6015
							28	28	42	48

K - korona, P - pengő, Kč - csehszlovák korona

Általánosságban elmondható, hogy anyaországi támogatás nélkül nem lehetett volna egyetlen jelentősebb lépést sem tenni a kisebbségi politika, kultúra, oktatásügy, sajtó terén: lehetett szó akár választásról, pártépítésről, új intézmények létrehozásáról vagy sajtótermékek kiadásáról. Az anyaországi támogatás figyelembevétele nélkül nem értelmezhetők helyesen a kisebbségi társadalomban, politikában végbement folyamatok, a mélyebb összefüggések feltárása érdekében azonban még további munka vár a kisebbségi magyarság kutatóira.

JEGYZETEK

- ¹ Az utóbbi évek szlovák propaganda jellegű kiadványai közül megemlíthjük Ladislav Deák: *Politický profil Jánoša Esterházyho*. Bratislava, 1996. Esterházy János hazaárulási vádjával kapcsolatban legfőbb érvként hozza fel szoros politikai és anyagi kapcsolatokat az anyaországgal.
- ² A Csehszlovákiához csatolt területekről Magyarországra érkező menekültek száma a következőképpen alakult az első években: 1918-ban 12 373, 1919-ben 57 783, 1920-ban 31 606, 1921-ben 1 722 személy. Dr. Petrichevich Horváth Emil: *Jelentés az Országos Menekültügyi Hivatal négyévi működéséről*. Budapest, 1924, 37.
- ³ Bárdi Nándor: „A Keleti Akció”. A romániai magyar intézmények anyaországi támogatása az 1920-as években. In *Magyarságkutatás 1995-96*. Budapest, 1996, 146.
- ⁴ Kun Béla a „Slovenski irodának” 8 millió koronát folyósított, de a felhasználására már nem került sor. Lásd: A külügyminisztérium levele a pénzügyminiszterhez. Kelt 1919. október 10. Magyar Országos Levéltár (MOL) Külügyminisztérium. A Politikai osztály rezervált iratai K 64 (a továbbiakban MOL K 64), 1. csomag, 7. tétel, 4/res/1920
- ⁵ A szöveg arra utal, hogy a történelmi Magyarország határain kívül élő magyarság ügyeivel ez az osztály foglalkozott századunk elejétől. Lásd: A Miniszterelnökség III. ügyosztályának előterjesztése a minisztertanácsnak. 1919. XII. 23. MOL A Miniszterelnökség együtt kezelt aktái K 26 (a továbbiakban MOL K 26), 1204. csomó, I. tétel, 6460 szám.
- ⁶ Petrichevich H. E.: *i.m.*, 5.
- ⁷ A Felvidék visszaszerzése érdekében folytatott tevékenységről lásd Angyal Béla: *Magyar szervezetek és mozgalmak Csehszlovákiában 1918–1921*. In *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 2000, 1, 3–28 és 2000, 2, 63–84.
- ⁸ Bethlen István miniszterelnök 1930-ban a *New York Times* riporterének arra a kérdésére, milyen terjedelmű határkiigazítással elégedne meg, a következőt válaszol-

ta: „Mi, a magyar nemzetiséghez tartozó testvéreinket akarjuk visszanyerni és népszavazásra törekszünk, mely megállapítja, vajon bizonyos más nemzetiségűek is vissza akarnak-e térni hozzánk, igen, vagy nem. Én magam azt hiszem, hogy Csehszlovákia szlovák lakossága gazdasági okokból talán arra az elhatározásra jutna, hogy mellettünk döntsön. De ha szabad választással a visszatérés ellen foglalnak állást, úgy abba bele kell nyugodnunk.” Idézi a *Prágai Magyar Hírlap*, 1930. november 19., 3.

- ⁹ Clair Vilmos (1858-?) újságíró 1899-től az államfordulatig a Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület főtitkára volt. Pechány Adolf (1859-1942) Illaván született. Újságíró, ő adta ki az első magyar-szlovák, szlovák-magyar szótárt 1906-ban. Több magyar orientációjú szlovák nyelvű újságot szerkesztett az államfordulat előtt. 1908-tól a miniszterelnökségi sajtóirodában dolgozott. 1921-től a magyarországi „tótajkúak” kormánybiztosa lett. Steier Lajos (1885-1938) Liptószentmiklóson született, publicista, történész. Főleg a szlovák-magyar viszonyral, az 1848-49-es évekkel foglalkozott. Janovetz Lajosról nincsenek pontos életrajzi adataink, csupán annyit tudunk róla, hogy 1924-ben, mikor nyugdíjba ment, úgy mutatták be, mint aki korábban „munkatársa volt a kormány által megindított hazafias tót lapnak is. A tót közművelődési társulatnak választmányi tagja, jegyzője, majd 1919 évben ügyvezető alelnöke lett.” MOL Társadalmi Egyesületek Szövetsége iratanyaga K 437 (a továbbiakban MOL K 437), 4. csomó, K 437-1924-11. f. 143-144.
- ¹⁰ A magyar pártok szervezéséről lásd Angyal B.: i. m.
- ¹¹ Kürthy Lajos 1849-ben született a Komárom megyei Kürtön. Jogi tanulmányokat végzett, majd Zólyom és Türoc vármegyék főispánjának nevezték ki. Az államfordulat után néhány hónapig Csehszlovákiában maradt, majd Magyarországra települt, ahol a Felvidék visszaszerzésére indított szervezkedések egyik vezetője volt. Meghalt 1921. szeptember 10-én.
- ¹² Tuka Béla (Vojtech Tuka) (1880-1946) a Selmecebánya melletti Hegybányán (szlov. Piarg, Štiavnické Bane) született szlovák családban, de kezdetől fogva magyar nevelést kapott. Jogi tanulmányokat végzett, majd az államrendőrség büntügyi osztályán dolgozott. Előbb a pécsi jogakadémián, majd 1914-től a pozsonyi egyetemen a nemzetközi jog tanára. A hatalomváltás után 1921-ben a pozsonyi egyetemet Pécsre költöztetik, ő azonban Csehszlovákiában marad. A kezdetektől részt vesz a titkos magyar katonai szervezkedésekben és a magyar politikai pártok megalakításában. A magyar kormány megbízásából belép a Hlinka-féle szlovák néppártba és annak alelnöke, 1925-től parlamenti képviselője lesz. Ő dolgozta ki a párt első autonómiairányzatát 1929-ben. Mint magyar kémet a csehszlovák hatóságok letartóztatják és 15 évi fegyházra ítélik. Részleges amnesztiával szabadul 1937-ben. Az önálló Tiso-féle Szlovák Köztársaság megalakulása után miniszter, majd miniszterelnök lesz. 1946-ban mint háborús bűnöst kivégezik.
- ¹³ A Tót Központi Iroda levele Haller István vallás- és közoktatásügyi miniszternek. 1919. december 15. MOL K 26, 1261. csomó, XXXVIII. tétel, 1045. sz. f. 93.

- ¹⁴ A ME III. ügyosztályának levele a pénzügyminiszterhez, 1919. XII. 23. MOL K 26, 1239. csomó, XXXVIII. tétel, 6784. sz. A ME ezután nem csak a határontúli magyar szervezeteket támogatta anyagilag, hanem a magyarországi társadalmi szervezeteket is, amelyek a szomszédos országok magyarságával foglalkoztak. A Felvidéki Liga 1920-ban havi 100 ezer korona támogatást kapott. MOL K 26, 1268. csomó, IV. biz. tétel II. rész, 2786 és 6492. sz.
- ¹⁵ Jelentés a felsővidéki magyar és magyarbarát tót pártok cseh ellenes politikai szervezkedéséről és kívánalmairól. MOL K 64, 1. csomó, 7. tétel, 168/res/1920.
- ¹⁶ Erről Malcomes Béla memorandumából tudunk. A pénz kezelőjét csupán monogramjával jelöli K. I., mivel komáromiról van szó, minden bizonnyal Kürthy István, volt Komárom megyei főispán a felelős személy. Lásd: Memorandum a felvidéki propaganda tárgyában. MOL K 64, 2. csomó, 41. tétel, 274/res/1920.
- ¹⁷ A FL levele a miniszterelnökhöz. 1920. június 9. MOL K 26, 1268. csomó, IV. biz. tétel II. rész, 1212/1920 sz.
- ¹⁸ Lásd: Haller István levele Teleki Pál miniszterelnökhöz. MOL K 26, 1268. csomó, IV. biz. tétel II. rész, f. 50.
- ¹⁹ Lásd: Felvidéki Liga a csehek által megszállt Felvidéken lévő keresztényszocialistának (?) a magyar érdekek szolgálatában kifejtendő munkásságának anyagi támogatása ügyében. 1920. VI. 16. Benne Pataky Tibor Kürthy Lajoshoz írt levelének kézzel írt fogalmazványa. 1920. VIII. 5. MOL K 26, 1268. csomó, IV. biz. tétel II. rész, 4798. sz.
- ²⁰ MOL K 64, 13. csomó, 7/b tétel, f. 177-178.
- ²¹ Lásd: Kimutatás az Országos Keresztényszocialista Központ 1920 évi bevételeiről és kiadásairól. A táblázatos kimutatást Lelley továbbá még néhány pártvezető írta alá és „Keresztény Szocialisták Országos Központja Pozsony” pecséttel van ellátva. A külső lapján ceruzával ráírva: „Tuka Béla elszámolása”. MOL K 64, 13. csomó, 7/b tétel 75/res/1921.
- ²² Az 1920-as évben 13 titkár és 8 kezelőszemélyzet dolgozott az OKP-ban. 1921-ben további 10 magyar, 20 szlovák és 5 német titkárt kívántak felvenni és kiképezni. Uo.
- ²³ MOL K 64, 1. csomó, 7. tétel, 478/res/1920.
- ²⁴ MOL K 64, 5. csomó, VII. tétel, 105/res/1921.
- ²⁵ „Több ízben jelentette már (Tuka Béla – A. B. megj.), hogy a felvidéki pártok subvenciója helytelen információk alapján lett megállapítva. Kéri mindenesetre legalább 200.000 (kettőszázezer) koronára azt felemelni (havonta – A. B. megj.),...” – áll Tuka 1921. május 5-i jelentésében. MOL K 64, 13. csomó, 7b. tétel, 202/res/1921.
- ²⁶ Popély Gyula: *Ellenszélben*. A felvidéki magyar kisebbség első évei a Csehszlovák Köztársaságban (1918–1925). Pozsony, 1995, 99-101.
- ²⁷ Lásd: A felvidéki politikai mozgalomra eddig lekötött havi összegek. Aláírás és keltezés nélkül. MOL K437, 11. csomó, Amerikai segélyalap, f. 76.

- ²⁸ Lásd: Memorandum a felvidéki propaganda tárgyában. MOL K 64, 2. csomó, 41. tétel, 274/res/1920.
- ²⁹ Lásd: Körmendy-Ékes Lajos levele Hegedűs Lóránt pénzügyminiszternek. MOL Bethlen István iratai K 468 (a továbbiakban MOL K 468), 9. csomó, 618/1926.
- ³⁰ A megszállt területeken folyó meggondolatlan propaganda megszüntetését a Felvidéki Liga is kérte, mivel miatta a csehszlovák hatóságok zaklatták a magyar lakosságot. Olyan rölapokról ad hírt a liga, amely lázadásra szólít fel a megszállt területeken, egyes rölapokon azt terjesztették, hogy az állami liszt mérgezett. MOL K 26, 1239. csomó, XXXVIII. tétel 7074. sz.
- ³¹ Jellemzi az elhatározás komolyságát a következő eset: 1920 júniusában a Szepesi Szövetség azzal a kéréssel fordult a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz, hogy rendeljen ki egy tanárt a számára munkaeérnek. Ebben az időben ugyanis több tisztviselő volt kirendelve az egyes szervezetekhez, akik különböző minisztériumok állományában voltak. A kérés több szinten történt megtárgyalása után azt a választ kapták a Miniszterelnökségtől, hogy előbb változtassák meg alapszabályukat, amely szerint az ország területi épségéért küzdenek. A kérésük csak az új alapszabály benyújtása után teljesíthető. MOL K 26, 1261. csomó, XXXVIII. tétel, 2022 sz.
- ³² Az elszakított magyarság társadalmi szervezetek útján történő titkos támogatásának gondolata már egy évvel korábban megfogalmazódott. „A külpolitikai érzékenységre tekintettel az a nézet jegecsesedett ki, hogy az ország régi keretei között magyar faji öntudat ápolására és fejlesztésére, nem különben a destruktív irányzat kigyomlálására irányuló propagandával a kormányhatalom nem foglalkozhat, mert ez könnyen külpolitikai bonyodalmakra vezethet. A legszélesebb alpra helyezett propaganda csak nemzeti irányú társadalmi szervezkedés mellett lehetséges. Ebből következőleg szerves kapcsolatot kell teremteni mindazon társadalmi szervezetekkel, amelyek nemzeti ideálok szolgálatára alakultak... azonos célok érdekében alakult társadalmi szervezetek a propagandát illetően egy – a legkiterjedtebb és legkomolyabb társadalmi egyesület – kötelékében egyesítenek... Az erőket tehát egyesíteni kell, miként ezt a németek tették a „Centralbund der Reichsdeutschen” címet viselő egyesületi központ felállításával.” Lásd: A ME III ügyosztályának előterjesztése a propaganda akció szervezéséről. MOL K 26, 1239. csomó, XXXVIII. tétel, 1701/1920.
- ³³ Bárdi N.: i.m. 148-149., Romsics Ignác: Előszó In. *Magyarok kisebbségben és szorványban*. Budapest, 1995.
- ³⁴ Erről tanúskodik Perényi Zsigmondnak, a Magyar Nemzeti Szövetség elnökének levele Papp Antalhoz, a TESZK helyettes vezetőjéhez. MOL K 437, 2. csomó, K 437-1922-10.
- ³⁵ A létrehozás pontos körülményeit nem ismerjük. 1921 márciusáig kisebbségi ügyekben a III. ügyosztály levelezett, áprilistól már az ME II. ügyosztálya. Ez a változás nyomon követhető a MOL K 26, 1268. csomó IV. biz tétel iratanyagában.

- ³⁶ Lásd: *Magyarország tiszti név- és címtára*, XXXVIII. évfolyam 1927. Budapest, 1927, 15.
- ³⁷ Bárdi N.: i. m. 151.
- ³⁸ Rakovszky Iván (1885-1960). Budapesten született, középiskolai elvégzése után jogi doktorátust szerzett. 1907-től Túróc megye aljegyzője, majd főjegyzője. 1910-től országgyűlési képviselő. A háború alatt a túrócmegyei vöröskereszt elnöke, majd a Kárpátok védelmére rendelt német csapatok mellett polgári biztos. A Tanácsköztársaság alatt részt vett Bethlen István ellenforradalmi mozgalmában, elfogatása elől pedig Felvidékre menekült. A kezdeti években a felvidéki magyar politikai mozgalom egyik vezetője. 1921-ben Magyarországra repatriál. 1922-től 1926-ig belügyminiszter Bethlen kormányában. 1928-tól a fővárosi Közmunkák Tanácsának elnöke. 1951-ben kitelepítik és kényszerlakhelyén hal meg.
- ³⁹ MOL K 437, 11. csomó, K 437-10 Amerikai segélyalap.
- ⁴⁰ Uo 22.
- ⁴¹ Ez kitérnik Papp Antal 1921. október 30-án kelt leveléből is, amelyben arról értesítette Rakovszkyt, hogy átutalt az említett számlára 6 és fél millió koronát. MOL K 437, 11. csomó, 10. tétel f. 44.
- ⁴² Papp Antal levele a ME II ügyosztályához, amelyben kéri, hogy a TESZK-hez tartozó szervezetek dolgozói kapjanak a Köztisztviselői Fogyasztási Szövetkezetén keresztül önköltségi áron élelmiszert és ruházati cikkeket. Érkezett 1922. október 17. MOL K 26, 1266. csomó, I. biz. tétel, 557/biz.
- ⁴³ MOL K 26, 1266. csomó, I. biz. tétel 365/biz.
- ⁴⁴ Ezek megtalálhatók a Miniszterelnökség iratai között. MOL K 26, 1262. csomó, XL. tétel, 1268. csomó IV. biz. tétel és MOL Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztály K 28 (a továbbiakban MOL K 28), 38. csomó 89. tétel. Csehszlovákiai lapszemlék és jelentések.
- ⁴⁵ Lásd Bárdi N.: i. m.
- ⁴⁶ MOL K 437, 11. csomó, 10. tétel 192.
- ⁴⁷ Rakovszky Iván levele Papp Antalhoz. Kelt 1921. december 1. MOL K 437, 11. csomó, 10. tétel 196-197.
- ⁴⁸ A miniszterelnökhöz írt levél kelte 1921. december 17. Bethlen válasza Papp Antalnak. Kelt 1921. december 17. Az iratok közt megtalálható a névjegyzék. MOL K 437, 1. csomó, K 437 1922-4-628.
- ⁴⁹ Hasonló lista létezett a Romániából áttelepülők esetében. Lásd Bárdi N.: i. m. 19. sz. jegyzet.
- ⁵⁰ MOL K 437, 6. csomó, K 437-1927-11-376.
- ⁵¹ Fia, Körmendy-Ékes Sándor pedig a ME II. ügyosztályára került, ahol hosszú évekig a csehszlovákiai magyarság ügyeivel foglalkozott.
- ⁵² A prágai követség 1920. március 16-án jött létre képviselőként, Tahy László vezetésével. 1922-től működött követségként. Vezetői voltak Matuska Péter (ügyvivőként), Villani Frigyes követként (1923. I. 18 – 1925. V. 14.), Masirevich Szilárd rendkívüli követként (1925. V. 19-től – 1933. V. 13-ig), Wettstein János rendkívüli

- li követ 1939 márciusáig. Pritz Pál: Iratok a magyar külügyi szolgálat történetéhez 1918 – 1945. Budapest, 1996, 438.
- ⁵³ A váltót aláíró személyek kiléte ismeretlen. Az illetékes helyről (vagyis a miniszterelnöktől) Papp Antalnak küldött levél szerint „általad (tehát Papp által A. B.) ismert urak” írták alá. Papp Antal levele Szinyei Merse Istvánnak. Kelt 1923. január 9. MOL K 437, 11. csomó, 10. tétel Teleki iroda f. 1370.
- ⁵⁴ Flachbart Ernő (1896-1955) Gölcnicbányán (Gelnica) született szepességi német családban. Prágába kerüléséig Kézsmárkon tanított a reálgimnáziumban. A PMH szerkesztőjeként, majd főszerkesztőjeként, kiadójaként dolgozik. 1925-től az ellenzéki pártok prágai központi irodájának igazgatója, és magyar a parlamenti képviselők klubjának titkára. 1929 elején a csehszlovák rendőrség a Tuka perrel kapcsolatban zaklatja, ezért Németországba szökik, majd Magyarországra kerül. Itt egyetemi tanárként, a kisebbségi ügyek szakértőjeként dolgozik.
- ⁵⁵ Szinyei Merse István(1862-?) A Sáros megyei Jernyén (Jarovnice) született. Budapesten végzett jogi tanulmányokat, majd különböző közigazgatási posztokat töltött be a felvidéki megyékben az első világháború előtt. Volt Sáros, Árva és Zemplén megye főispánja. A háború után Magyarországra költözik, ahol részt vesz különböző Felvidékkel kapcsolatos szervezkedésekben. A Bethlen-kormány idején a kisebbségi ügyekben nagy befolyással bírt.
- ⁵⁶ MOL K 437, 11. csomó, 10. tétel f. 127-128.
- ⁵⁷ A pozsonyi Orsolya rend tanítónőképzője anyagi támogatásával kapcsolatos levelezés. MOL K 26, 1268. csomó IV. biz. tétel I. rész, 407/biz/1922 és 386/biz/1922.
- ⁵⁸ Pataky Tibor levele Papp Antalhoz, amelyben arról értesíti, hogy a miniszterelnök megbízásából felkéri, vegye át az RSZ pénzügyeinek irányítását. Kelt 1922. X. 9. 2. csomó, MOL K 437-1922-4. tétel. és MOL K 26, 1268. csomó IV. biz. tétel I. rész, 520/biz/1922.
- ⁵⁹ Papp Antal levele Pataky Tibornak. Kelt 1922. október 18. MOL K 26, 1266. csomó, I. biz. tétel 576/biz.
- ⁶⁰ Ismeretlen levele Pataky Tiborhoz. Kelt 1923. augusztus 20. MOL K 437, 3. csomó, K-437-1923-4. tétel.-622.
- ⁶¹ Szinyei Merse István levele ismeretlenhez. Kelt 1924. május 23. MOL K 437, 4. csomó, K 437-1924-3-344.
- ⁶² Szinyei Merse István levele Papp Antalhoz. Kelt 1924. szeptember 28. MOL K 437, 4. csomó, K 437-1924-11.
- ⁶³ Lásd Bárdi N.: i. m.
- ⁶⁴ Juhász Béla lemondásáról – Jelentés a felvidéki Egyesületek Szövetsége által fenn tartott Hunfalvy Internátus 1926/27 évi működéséről. MOL K 28, 31. csomó, K 28-1927-76t.
- ⁶⁵ Kimutatás a Felvidéki Egyesületek Szövetsége működéséről. MOL K 437, 6. csomó, K 437 1927-3-603.
- ⁶⁶ Az egyes elszakított területek megnevezésével – Észak, Kelet, Dél – a folytonosságot hangsúlyozták a magyar kormány részéről.

- ⁶⁷ Ismeretlen levele Papp Antalhoz. Kelt 1924. június 21-én. MOL K 437, 4. csomó, K 437-1927-3-377.
- ⁶⁸ Az erdélyi hallgatók számára fenntartott diákokthonok fenntartására a NIT két 50 holdnyi földbirtokot kapott. Lásd Bárdi N.: i. m. 157.
- ⁶⁹ Jelentés a felvidéki Egyesületek Szövetsége által fenntartott Hunfalvy Internátus 1926/27 évi működéséről. MOL K 28, 31. csomó, K 28-1927-76t. 2-20.
- ⁷⁰ MOL K 437, 9. csomó, K 437 Vegyes.
- ⁷¹ Szinyei Merse István levele ismeretlenhez. Kelt 1925. május 1. MOL K 437, 11. csomó, Prágai Magyar Hírlap f. 869-871.
- ⁷² Bárdi N. i. m. 165.
- ⁷³ A Papp Antal előterjesztései a TESZK költségvetésére. MOL K 437, 8. csomó. A TESZK költségvetésével kapcsolatban még Bárdi N.: i. m. 160-166.
- ⁷⁴ Masirevich Szilárd prágai követ levele ismeretlenhez. K 437, 11. csomó, K 437-10, Prágai Magyar Hírlap. F. 892.
- ⁷⁵ A pozsonyi konzulátust 1927 augusztusában nyitották meg. 1936 januárjáig Bartók László alkonzul, majd Petravich Gyula alkonzul vezette. Pritz P.: i. m. 471.
- ⁷⁶ Papp előterjesztése a TESZK 1928/29 évi költségvetéséről. Kelt 1928. július 3. MOL K 437, 9. csomó, Vegyes. 396-400.
- ⁷⁷ Bárdi N. i. m.
- ⁷⁸ A táblázathoz felhasznált legfontosabb dokumentumok: Papp Antal költségvetés-előterjesztései, az RSZ és FESZ kimutatásai a MOL K 437, 8., 9., és 11. csomóban található. A különböző pénznemeket az aktuális árfolyamon átszámítottuk csehszlovák koronára, és ezután végeztük el a költségvetések egyes rovatainak összehasonlítását, a százalékos kimutatást.
- ⁷⁹ Szinyei Merse István levele ismeretlenhez. Kelt 1925. május 1-én. MOL K 437, 11. csomó, Prágai Magyar Hírlap f. 869-871.
- ⁸⁰ Bárdi N. i. m. Lásd A támogatás megoszlása című táblázatot 163.
- ⁸¹ Kimutatás a PMH 1927 november havi gazdálkodásáról. MOL K 437, 11. csomó, f. 1445.
- ⁸² A Rákóczi Szövetség 1926 évi havi kiadási naplói. MOL K 437, 8. csomó.
- ⁸³ Papp Antal előterjesztése a TESZK 1926/27-ik évi költségelőirányzatára. MOL K 437, 8. csomó, MOL K 437-1922-1930-10.
- ⁸⁴ Bárdi N. i. m. 162-163.
- ⁸⁵ Papp Antall emlékeztetője. MOL K 437, 8. csomó, K 437-1922-1930-10-26-27.
- ⁸⁶ Ismeretlen levele Khuen Héderváry Sándorhoz. MOL K 64, 21. csomó, 7. tétel, f. 185.
- ⁸⁷ Idézi a PMH 1929. augusztus 8. 7.
- ⁸⁸ Jelentés a Teleki Iroda vezetése alatt álló Társadalmi Szervezetek tíz évi gazdálkodásáról. MOL K 468, 9. csomó, 31-33.
- ⁸⁹ A FESZ nem szerepel a budapesti egyesületek jegyzékében sem. In *Statistikai Közlemények*. 74. kötet, 4. szám. Dobrovits Sándor: *Budapest egyesületei*. 1933.

- ⁹⁰ Szüllő Géza feljegyzése 1932-ből. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Szüllő hagyaték fond X (a továbbiakban OSZK KT, fond X), X/15.
- ⁹¹ „Böhm-nek (keresztényszocialista szenátor A. B.) expozéjából látom, hogy Eszterházy jelöltsége Szüllő helyére nem találkozik osztatlan tetszéssel a keresztényszocialista pártban. Én Eszterházy Jánost nem ismerem személyesen és ennél fogva sem pro sem kontra állást nem foglalom.” – írja Masirevich Szilárd prágai nagykövet 1932. november elsején a külügyminiszternek küldött jelentésében. MOL K 64, 48. csomó, 7. tétel, 594/res/1932.
- ⁹² A pozsonyi rendőrigazgató bizalmas levele a tartományi elnökségnek. Kelt 1937. március 16. Slovenský národný archív, fond Policajné riaditeľstvo v Bratislave 1921–1945. (a továbbiakban SNA, fond PR BA), 253. doboz, 297–300.
- ⁹³ OSZK KT, fond X, X/8.
- ⁹⁴ Tuka Bélát 1929-ben ítélték 15 év fegyházra, s ebben az időben Prágában raboskodott. A pozsonyi konzul levele a külügyminisztériumba. Kelt 1936. április 28. MOL K 64, 69. csomó 47. tétel, 322/res/1936.
- ⁹⁵ MOL K 437, 9. csomó, K 437-1929-9cs Vegyes, f 383.
- ⁹⁶ A külügyminisztérium levele gróf Klebersberg Kunó vallás- és oktatásügyi miniszternek a kassai tanfolyamról. Kelt 1925. március 8. MOL K 64, 12. csomó, 80/res/1925.
- ⁹⁷ A FEFHE levele Bethlen Istvánnénak, amelyben nyomorúságos helyzetükre hivatkozva tankönyveket kérnek. Kelt 1921. december 13. K 437, 2. csomó, f. 42-43.
- ⁹⁸ In *Statistikai Közlemények*. 74. Kötet, 4. szám. Dobrovits Sándor: *Budapest egyesületei*, 1933, 122.
- ⁹⁹ A határon túli magyar diákokkal kapcsolatos döntésekről és az erdélyi diákokthozokról lásd Bárdi N. i. m. 158–159.
- ¹⁰⁰ A református egyház helyzetéről lásd MOL K 64, 12. csomó, 7. tétel 1-26.
- ¹⁰¹ MOL K 437, 9. csomó, K 437 Vegyes f. 390.
- ¹⁰² MOL K 437, 9. csomó, K 437 Vegyes f. 390.
- ¹⁰³ MOL K 437, 9. csomó, K 437 Vegyes f. 390.
- ¹⁰⁴ Erről tanúskodik Flachbart Ernő levele, amelyben köszöni a 3000 koronát, ebből 2000 a Szent György Körének a regós mozgalom fejlesztésére, 600 koronát a pozsonyi cserkészeknek adott. 400 maradt esetleges más cserkész mozgalom támogatására. Flachbart levele ismeretlenhez. Kelt 1927. július 16. MOL K 437, 6. csomó K 437-1927-3-400.
- ¹⁰⁵ Lásd: Varjú J. az OKP főtitkárának jelentése az OKP pénzügyi helyzetéről. Kelt 1922. június 27. MOL K 64, 13. csomó, 189/res/1922.
- ¹⁰⁶ Lásd: Jegyzőkönyv a Magyar nemzeti párt pénzügyi bizottságának üléséről. Kelt 1925. december 21. MOL K 437, 11. csomó, f. 899-900.
- ¹⁰⁷ OSZK KT, fond X, X/15.
- ¹⁰⁸ OSZK KT, fond X, X/15.
- ¹⁰⁹ Masirevich Szilárd prágai követ levele ismeretlenhez. Kelt 1927. február 3. MOL K 64, 21 csomó, 7. tétel, f. 12-13.

- ¹¹⁰ Lásd ezzel kapcsolatban Bartók pozsonyi konzul és a Külügyminisztérium számjeltávirat-váltását 1935. április 24-én. A szövegben az egyes szereplők fedőnéven szerepelnek. Tamás – Esterházy János, Jenő – Jabloniczky János. MOL K 64, 62. csomó, 7. tétel, 271/res/1935.
- ¹¹¹ OSZK KT, fond X, X/15.
- ¹¹² Szüllő Géza feljegyzése 1929-ből. OSZK KT, fond X, X/15.
- ¹¹³ Szüllő Géza feljegyzése 1928-ból. OSZK KT, fond X, X/15.
- ¹¹⁴ Szüllő Géza feljegyzése 1932-ből. OSZK KT, fond X, X/15.
- ¹¹⁵ Szüllő Géza feljegyzése 1938-ból. OSZK KT, fond X, X/8.
- ¹¹⁶ Összehasonlítás céljából közlünk néhány adatot: A csehszlovák állami költségvetésben az iskolaügy céljaira évente 800-900 millió koronát különítettek el. Az 1936-os állami költségvetés alapján a nemzetgyűlés két háza 36,1 millió, a miniszterelnökség 37,2 millió csehszlovák koronából gazdálkodott.
- ¹¹⁷ Turczel Lajos: A csehszlovákiai magyar közművelődés alakulása 1918-tól 1945-ig. In *Fejezetek a csehszlovákiai magyarság történetéből*. Pozsony, 1993. 222.
- ¹¹⁸ Idézi a PMH 1929. március 6. 3.
- ¹¹⁹ A teljhatalmú miniszter 1921. december 9-én adott ki egy szigorúan bizalmas utasítást a pozsonyi rendőrigazgatónak a magyar ellenzéki pártok megfigyelésére. Utasítást adott a magyar sajtó rendszeres figyelésére is. SNA, fond PR BA, 252. doboz, 10457/21 adm. rev.

BÉLA ANGYAL

The Support Given to the Ethnic Hungarians in Czechoslovakia by Hungary

The author shows the limits of support given to the ethnic Hungarians in Czech Republic and the strategies followed between the two World Wars. In spite of the deficient sources one can see that almost 100 million of Czech crowns was allocated out of the Hungarian budget for supporting the institutions in Czechoslovakia. Right after the changes of the country the support was not given based upon the budget. The cases thought as being important were supported irregularly by certain groups of the Hungarian government. From the beginning of the twenties the support was given through social unions while from the thirties the aid has arrived right from the Ministry of Foreign Affairs and from the Prime Minister's office. In Czechoslovakia, as concerns the support, the most important institutions were the Hungarian opposition parties who were acknowledged by the state as representatives of the minority. From the point of the minority the support of the public education was significant though to a less-

er degree because of the lack of High Schools and Higher Education in Hungarian. The ethnic Hungarian press couldn't have survived without the considerable material support given by Hungary. Due to the shortage of money the economical support was on lesser degree and given occasionally.

PAPP Z. ATTILA

A civil társadalom eszméje a romániai sajtónyilvánosságban 1990 után

1. Bevezető. A civil társadalom gondolatának felbukkanása Közép-és Kelet-Európában

A romániai nyilvánosságban a civil társadalomról megjelenő gondolkodás nem választható el mindazoktól a töprengésektől és tevékenységektől, amelyekkel e fogalom kapcsán az utóbbi több mint két évtized Közép- és Kelet-Európájában találkozhattunk. Írásunknak nem célja a civil vagy polgári társadalom fogalmának részletes, John Locke-ig és a skót, francia, német felvilágosodás filozófusaiig visszanyúló elemzése¹, de ahhoz, hogy az elmúlt évtized romániai sajtójának a civil társadalom tematikája szempontjából való elemzése érthetőbb legyen, szükséges e fogalom „mögöttes” dimenzióit feltárnunk, különös tekintettel a fogalom elmúlt húsz évben tapasztalt viszontagságaira.

Abban ma minden elemző egyetért, hogy a nyolcvanas évek végén, kilencvenes évek elején a civil társadalom fogalma valóságos reneszánszát élte, újra felfedezték és az államszocializmus leépítése, felszámolása érdekében folytatott harc lobogójára tűzték. Kérdés azonban, hogy a civil társadalom szószólói és jelen teoretikusai egy és ugyanazon értelemben használták/használják-e a fogalmat. A válasz sejthetően nem, ugyanis – ahogy például Seligman is figyelmeztet – a fogalom eszmetörténeti útja során újabb és újabb tartalmakkal telítődött. A 18. században a társadalmi kölcsönösség

szféráját, a 19. században az állami szférán kívüli dimenziót jelölte, míg a 20. században egyfajta „aszimptotikus” utat járt be: a nyugati és észak-amerikai politikaelméleti gondolkodók mellőzték, a baloldali értelmiségi körök pedig állandóan napirenden tartották értelmezését. A fogalom azonban a kelet-európai változások és a kommunista típusú állami berendezkedések szétesése nyomán vált nemcsak politikai szlogenné, hanem tudományos, szakmai elemzések tárgyává is (Seligman, 1997).

Noha a civil társadalom az elmúlt több mint két és fél évszázadban újabb és újabb értelmezésekkel bővült, lényege alapvetően nem változott. Megkockáztatható, hogy bármilyen új kontextusba is helyezik, létjogosultságát mindig a köz- és a magánszféra dichotóm szétválasztása implikálja. E dialektikus dichotóm életszférák megléte nélkül civil társadalom nem létezhet. A közép- és kelet-európai országokban is – többek között – azért válhatott a civil társadalom eszméje politikai és mozgalmárszervező erővé, mert az elnyomó, totális ellenőrzésre törekvő állami berendezkedések a magánszféra felszámolását is végre akarták hajtani. Ha nem létezik a magán- és a közsféra jogilag biztosított és a gyakorlatban megvalósuló szétválasztása, akkor nemcsak civil társadalomról, hanem nyilvánosságról sem beszélhetünk. A kelet-európai értelmiség hetvenes-nyolcvanas évekbeli szerveződése éppen a nyilvánosság intézményeinek megteremtését, a (magán és közéleti) felelősségteljes ember elismerését szorgalmazták. Ahogy Havel fogalmazott, az ember titka saját felelősségében rejlik (Havel, 1988: 65). Ehhez természetesen hozzátartozott az emberi jogok betartása, a kisebbségek és különbözőségek elismerése, a környezetvédelem, az alternatív magatartások létjogosultsága, és bármilyen uniformizáló szándék zsigeri elutasítása. Nem véletlen, hogy az 1990 utáni időszak elemzői is, mint például Arató András, a civil társadalom értelmezésében külön kihangsúlyozzák a nyilvánosság szerepét: „a modern civil társadalom a gazdaság és az állam közötti társadalmi interakció szférájaként értelmezendő; ez a szféra mindenekelőtt a nyilvánosságból és a különböző szabad társulásokból tevődik össze” (Arató, 1999: 54). A magánjog biztosította szabad társulásoknak azonban nem a hatalom megszerzése, hanem annak befolyásolása, korlátozása a célja. Ezt az egykori disszidensek is felismerték, amikor a civil társadalom újraépítésének erőszakmentességét hangsúlyozták. Igaz, az erőszakmentesség nyolcvanas évekbeli hangsúlyozása elsősorban az elnyomásra épülő kommunista rendszerek racionális felmérésén alapult, nevezetesen azon a belátáson,

hogy az erőszakra épülő és óriási erőfölénnyel rendelkező rendszert képtenség erőszakos módon megváltoztatni. Mivel „nekünk [értsd: a civil társadalom képviselőinek] nincsenek tankjaink” (Michnik, 1985: 28), célszerű az erőszakmentesség morális pozíciójára helyezkedve követelni a dialógust.

A csehszlovákiai Charta 77, a lengyelországi KOR és a Szolidaritás mozgalma, a magyarországi szamizdat kiadványok, a különböző kollégiumok, repülő egyetemek, klubok az autoritáriánus, hierarchikus társadalmi berendezkedés felszámolását célozták meg, működtetőinek stratégiája pedig az volt, hogy oly módon kell viselkedni, mintha már rendelkeznének a gyülekezés, társulás, a kommunikáció jogával, és ez a magatartás a későbbiekben ezeknek a jogoknak a tényleges intézményesülését mozdítja elő (Arató, 1999). Ebből a stratégiából három megállapítás következik. Egyrészt sejteti azt, hogy a civil társadalom fogalma Kelet-Európában nagyon gyakran a demokrácia szinonímája, másrészt a civil társadalom magatartásban való megmutatkozása a Bellah által (Amerikára vonatkoztatva) leírt „civil vallás” (Bellah, 1967), avagy a dahrendorfi értelemben vett „civil kultúra” (Dahrendorf, 1990) fontosságát emeli ki, harmadsorban pedig újra az egyén felelősségét emeli ki a rendszer „felelőtlenségével” szemben.

A civil társadalom tehát a felelős individuumok társulási szabadságát és képességét, a spontán, alulról induló, nem-kormányzati kezdeményezéseket (Tismăneanu, 1997), továbbá a személyiséghez, a kommunikációhoz való jogokat (Arató, 1999) foglalja magába. Ahhoz, hogy mindez megvalósuljon, szükséges az emberek közötti, valamint az intézményekbe vetett bizalom. Giddens szerint a bizalom áthidalja a tér-idő komplexumot, és ezáltal megszünteti azt az egzisztenciális szorongást, amely a társadalmi interakciók egyre absztraktabbá válása által elviselhetetlen gyötrelmeket és viselkedészavarokat okozhat (Giddens, 1990). A bizalom megléte azért is lényeges, mert elvezet a civil társadalom csírájában rejtőző udvariasság (civility) fontosságához.

Látható tehát, hogy a nyolcvanas években a civil társadalom a zsarnokoskodó állam ellen tételeződő demokratizmust, a politika újrafelfedezését (Tismăneanu), ám antipolitikát (Konrád) is jelölt, a hatalom befolyásolását és korlátozását jelentette az „igazságban élés” (Havel) megvalósítása érdekében. A kilencvenes években azonban a fogalom egyre inkább veszített mobilizáló jellegéből, és átadta helyét az NGO-knak, a nem-kormányzati szervezeteknek. Ezzel párhuzamosan pedig egyre gyakrabban már csak egysz-

erően civil szféráról, civil szervezetekről, non-profit szektorról kezdenek beszélni. Ez a metamorfózis azonban több volt, mint egyszerű névváltoztatás: az „új szervezetek (NGO-k) sikere legalább annyira függ professzionizmusuktól, költségvetésük sikeres kezelésétől, propagandatevékenységüktől, a támogatásszerzéstől stb., mint közéleti vagy társadalmi vonzerejüktől” (Kaldor, 1998:126).

A civil társadalom ezen intézményi szintjének megjelenése azonban korántsem jelentheti azt, hogy ezáltal megoldódott volna a társadalmi részvétel, az önszerveződés problémaköre. Noha a közép- és kelet-európai országokban a kilencvenes évek legelején a pluralista demokratikus rendszerekre való áttérés lehetővé tette a civil szféra intézményi, szervezeti kibontakozását, ezt a folyamatot elemzők gyakran csak mint „statisztikailag erős civil társadalom” említik: „a szervezetek számának megnövekedése (...) nem jelenti szükségszerűen sem a civil társadalom részvételi arányának megnövekedését az érdemi döntésekben, sem azt, hogy ugyanilyen arányban erősödött volna a politikai döntésmechanismusok civil társadalmi kontrollja vagy befolyásolhatósága” (Miszlivetz-Jensen, 1998:143). A civil szervezetek megjelenését gyakran a politikai szféra gerjeszti szavazóbázisának növelése érdekében, de találni olyan látszatszervezeteket is, amelyeknek létrejötte nem föltétlenül társadalmilag hasznos tevékenységeket folytat².

A kilencvenes években létrejött civil szervezeteknek rá kellett jönniük, hogy nagyon gyakran pusztán létezésük is megkérdőjeleződik, ha csak állami forrásokra támaszkodnak, így célszerűnek látszott nemzetközi források felkutatása is. Ez a beállítódás felerősítette a civil szféra nemzetközivé válását, és tudatosította azt is, hogy a globalizálódó világban azok lehetnek életképesek, akik nem csak a helyi, országos, hanem a nemzetközi pénzügyi csatornákat is ismerik. Az így kialakult transznacionális civil társadalmat, Mary Kaldor szerint, a globális/helyi választóvonalat átszelő politikai tervezetnek tekinthetjük. E nemzetek fölötti civil társadalom fontossága egyre inkább felerősödött a kilencvenes évek fontosabb politikai történései során (dél-szláv háborúk, az Európai Unió kibővítésének szándéka), és mint politikai tervezetnek egyaránt mondanivalóval kell rendelkeznie az autonóm és a hatalomhordozó egyének számára. „A független gondolkodású individuumok számára a fogalomban benne foglaltatik, hogy a helyi tevékenységeknek és kampányoknak összeköttetésben kell állniuk a határokon átnyúló támogatói hálózattal, valamint, hogy bejáratosnak kell lenniük egy sor intézményhez.

A hatalom birtokosai szempontjából a fogalom tartalmazza a valódi segítségnyújtás biztosításának felelősségét (és önértékét) azok számára, akik küzdenek a polgári értékek helyi életben tartásáért.” (Kaldor, 1998).

Kaldor kissé programatikus transznacionális civil társadalom fogalma talán feloldhatja azt a Közép-Európában gyakran tapasztalt ellentétet is, amely a civil társadalom eszméje és a nemzeti identitáshoz való ragaszkodás között húzódik: „a nemzeti identitás és hovatarozás jelentőségének konzerválódása megakadályozza, hogy kialakítsuk a polgári létezésnek és a nemzetállam ügyeiben való részvételnek azt a modelljét, mely a liberális-individualista ideológia elvei jegyében fogant meg” (Seligman, 1997:160). Seligman eme meglátása talán túlságosan is határozottnak látszik, mögötte azonban az áll, hogy mindaddig, amíg a régió országaiban nem alakul ki az autonóm magánemberre jellemző polgári magatartás, addig nem lehet civil társadalomról beszélni. Közép- és Kelet-Európa történelme folyton azt igazolta, hogy a nemzeti kötődésekhez való állandó ragaszkodás nem tette lehetővé a nyugati típusú berendezkedések megvalósítását.

Azért tartottuk szükségesnek, még ha vázlatosan is, ismertetni a civil társadalomról szóló fejtegetéseket, hogy a továbbiakban érezhetőbb legyen az e témakörrel Romániában megjelent gondolatmenetek sajátossága. A nemzetközi szakirodalom e nagyon rövid bemutatása egyféléképpen viszonyítási pontként szolgál az alábbiakban, és segíteni fog az ettől eltérő, a romániai civil társadalom diskurzusának *differentia specificáját* beazonosítani.

2. A civil társadalom eszméje a romániai sajtóban

Tanulmányunk nem a romániai civil társadalom jelen helyzetéről szól, hanem arról, hogy a civil társadalom gondolata, eszméje hogyan jelent meg a romániai sajtóban az 1989 decemberi események után. Kérdésünk nem az, hogy milyen esélye van a civil társadalom kibontakozásának Romániában, hanem az, hogy a civil társadalom fogalma, diskurzusba kerülése milyen problémákat, tematikákat vetett fel a romániai sajtó egy körülhatárolható szeletében, pontosabban a román és magyar nyelvű, jobbára szociológiai, politológiai írásokat közlő folyóiratokban. Nyilván e diskurzus végigkövetése szükségszerűen kitér arra, hogy milyen a kilencvenes évek Romániájának civil társadalma, melyek kibontakozásának esélyei, lehetőségei, azon-

ban az empíria ezúttal csak annyiban érdekel, amennyiben a diskurzus valószínűsítő aktusának részeként jelenik meg.

Azt előjáróban mindenképp el kell fogadnunk, hogy a civil társadalom eszméjének nyilvánosságban való jelenléte mintegy megelőlegezi a civil szféra tényleges létrejöttét. A nyilvánosság e tematikus vizsgálata arra szolgál, hogy „bemérjük” a kialakulóban lévő civil társadalom mögött meghúzódó érvrendszereket (itt fontos a többes szám használata, hiszen a civil társadalom gondolatísága csírájában hordozza a pluralizmust). Ezzel azonban nem azt állítottuk, hogy a formálódó civil társadalom az eszmék operacionalizálásának egyenes következménye, hiszen a céltételezett értékek nem intézményesülhetnek a mindennapi világ területéről érkező perturbációk figyelmen kívül hagyása nélkül. A valóság ellenálló közegének dimenzióit a szélesebb társadalmi környezet, illetve a létező mentalitások táplálják. Másképp szólva, az értelmiségi diskurzus nem intézményesülhet akadálytalanul, sőt, még ha bizonyos civil társadalmi értékek tényleges intézményes formát öltenek is, ez nem jelenti azt, hogy a létrehozott konstruktum egyértelműen azt a funkciót tölti be, amiért létrejött. Ahogy tanulmányunk bevezetőjében már jeleztük, a kilencvenes évek közepe óta gyakran elhangzik az az állítás, miszerint nem minden civil szervezet az, aminek látszik (ld. a 2. sz. lábjegyzetet).

Tanulmányunk tehát elsősorban a sajtó vizsgálatának eredménye. Ez a vizsgálat kiterjedt néhány román és magyar nyelvű lap a civil társadalom valamilyen formáját taglaló tanulmányainak, cikkeinek elemzésére, a különböző nyelveken megjelenő írások összevetésére³. Központi kérdésünk az, hogy a különböző nyelven, ám egy országban megjelenő, ugyanazon problematikával foglalkozó írások milyen szakirodalmi forrásokból merítenek, a két különböző nyelvű sajtó között milyen átjárások, fogalmi korrespondenciák tapasztalhatók? Röviden: ha a nyilvánosság résztvevői civil társadalomról beszélnek, vajon ugyanarra a fogalomkörre, jelenségegyüttesre alapozva fogalmazzák-e meg állításaikat. Divatos kifejezéssel élve: létezik-e etnikai vagy más természetű „törésvonal” a civil társadalom romániai diskurzusában?

A civil társadalomról való beszédet már önmagában is saját intézményesülésének tekinthetjük, ezen túlmenően pedig azt is megállapíthatjuk, hogy az e diskurzust éltető fórumok Romániában jórészt az 1989 decemberi fordulat után jöttek létre. Ez főképp a román nyelvű sajtóra érvényes, hi-

szen a vizsgálatunkba bevett orgánumok kivétel nélkül 1990 januárjától léteznek. A magyar nyelvű fórumok egy jó része (nevezetesen *A Hét* és a *Korunk*) a diktatúra éveiben is létezett, itt tehát a korábbi „szürke” nyilvánosság formális keretekben való megmutatkozását állapíthatjuk meg. E rövid összehasonlításból két következtetést vonhatunk le. Egyrészt nyilvánvaló, hogy a román nyelvű sajtónyilvánosság 1990-től kezdődően strukturálisan dinamikusabban újhódott meg, mint a magyar nyelvű (szak)sajtó. Másrészt a jelzett különbség azt is jelentheti, hogy a magyar nyelvű nyilvánosságban a korábbi informális és formális nyilvánosság közötti távolság talán nem volt olyan nagy, hogy a románhoz mérhető strukturális „bomm”-ot eredményezzen. Ezt magyarázza az is, hogy a magyar sajtóban már 1990-ben kibontakozott egyfajta vita a civil társadalomról, e vita gyökerei pedig 1986-ra vezethetők vissza⁴.

2. 1. A civil társadalom gondolatísága a magyar nyelvű sajtóban

1990-tól kezdve a romániai magyar sajtóba három irányból „folyt be” a civil társadalom gondolatvilága: az egyiket autochton dimenzióknak nevezhetjük, a másodikat a közép-európaiság magyarországi csatornájának, a harmadik pedig román nyelvű importként értelmezhető.

Az autochton dimenzióknak nevezett csatornát jobbjára a csíkszeredai KAM képviseli. Az 1990-ben megjelent *Átmenetek* (egyébként csak kevés lapszámot megért) folyóirat első számában Biró A. Zoltán *Intézmény – képviselet – civil társadalom* címmel közölt tanulmányt, majd ehhez hozzászólt néhány ismert romániai magyar társadalomtudós. Az írásban nem találunk határozott definíciót a civil társadalomra vonatkozóan, a fogalmat inkább deskriptív módon, tényszerűen használja a szerző. Alapállítása az, hogy a Ceaușescu-féle diktatúra (legalábbis a Székelyföldön) nem a civil társadalom szétrombolásához, hanem éppen ellenkezőleg, annak megerősödéséhez vezetett. Az értelmiség talán izolálódott, de a szerző által „lent”-nek nevezett világban valójában az emberi kapcsolatok, a kapcsolathálók megszilárdulását lehetett észrevenni. A lenti társadalom mintha stabilizálódott volna, a 89-es fordulat után megjelenő képviseleti szervezet azonban éppen ennek a stabilizálódási folyamatnak vetett véget, ugyanis az értelmiség saját egységes nép-képét vetítette ki, erőszakolta rá magára népre. E folyamat, ahogy az egyik hozzászóló (D. Lőrincz József) kifejegette „nem azt jelentet-

te, hogy a közösség delegálta az értelmiségit, hogy a hatalom színe előtt képviselje, hanem pont fordítva: a hatalom delegálta őt, az értelmiségit, hogy érdekeit közvetítse a *nép* fele”.

Összevetve ezt a gondolatmenetet a civil társadalomra vonatkozó, korábbiakban röviden ismertett szakirodalommal, azt mondhatjuk, hogy a civil társadalomnak ez a felfogása inkább negatív, védekező jellegű. Az igaz, hogy ebben a tanulmányban a civil társadalom léte összefügg valamilyen önszerveződéssel, de az önszerveződés a hatalom, a „fent” hiányában, „távollétében” indult be. A kommunista hatalom már nem tudott reális jövőképeket felmutatni, ezért a mindennapi emberek egymásra találtak. Azonban látni kell, hogy ez az egymásra találás inkább kényszer jellegű volt, és nem valamilyen, a hatalom befolyásolására irányuló szerveződés, vagy netán mozgalom része. Ezek a kisközösségek az egyének mindennapi gondjait enyhítették, de e gondok javát maga a hatalom idézte elő, ezért a „fent” világa talán nem is állt olyan messze. Ugyancsak vitatható az az állítás is, hogy 1990 elején e civil társadalmyszerű rejtett kapcsolatok csak az érdekképviselési szervezet megjelenése miatt bomlottak volna föl. Az érdekképviselési szervezet szimbolikus politizálása elősegítette e kisközösségek koherenciájának gyengülését (hiszen olyan értékeket propagált, amelyek távol estek a mindennapiság tényleges dimenziójától), azonban ehhez mindenképp nagy mértékben hozzájárult az elhúzódó gazdasági átmenet is.

Mint látható, a civil társadalom fogalmi tisztázásának igénye ebben a vitában még nem merült fel különösebb hangsúllyal. Ez az igény kissé később azonban már megjelent a magyar nyelvű lapokban. *A Hét* 1990/26-os számában Magyar Nándor László *Civil társadalom: utópia vagy realitás?* címmel jelentetett meg vitaindító tanulmányt. Ebben a tanulmányban már beazonosíthatjuk a romániai magyar sajtó civil társadalmi gondolatiságának második forrását: itt a közép-európai kontextusba helyezett és elemzett civil társadalom elsősorban magyarországi csatornákon (szerzőkön és/vagy kiadványokon) keresztül jelenik meg. Az idézett szerzők Bibó István, Arató András, Csizmadia Ervin, Vesna Pešić. A szerző leginkább Csizmadiának a *Kritika* 1989/5 számában megjelent gondolatait teszi magáévá⁵, aki szerint a civil társadalomnak három szintje különböztethető meg: „Ha a civil szféra valamilyen szintéziséről beszélünk, akkor ez (a *mindennapi civil társadalom* – PZA megj.) jelentheti az *első* szintet, az alapot vagy másképpen szólva a „velejét”. Ennek megléte biztosíthatja az egészséges *második* szintet,

a mozgalmi civil társadalom szféráját, és a *harmadikat, az intézményi-korporatív* civil társadalom lehetőségét.” (Csizmadia, 1989:5). Csizmadia szerint magyarországi viszonylatban az a fő kérdés, hogy vajon miért hiányzik az alapként értelmezett szint, ami lehetetlenné tesz egy olyan „teljes civil társadalmi fordulatot”⁶, amely egyben a valódi demokratikus fordulat is lehetne?

Magyari kapcsán azért ismertettük kissé részletesebben Csizmadia gondolatait, mert a romániai magyar gondolkodásban ezek az elkövetkezendőkben minduntalan visszatérnek. Magyari romániai viszonylatba a következőképpen ülteti át ezeket a gondolatokat: „Ha a mindennapi civil társadalom alapja lehet egy teljesebb civil társadalmi fordulat megvalósításának, akkor a társadalmi létnek ezeket az önszerveződésre hajlamos, közösség-generáló kereteit kellene újrafelfedezni, és ugyanakkor legitimálni kellene az emberek köznapi életének – igényeiknek, céljaiknak, köznapi tudásuknak stb. – a jogosságát, vissza kellene adni magátólértetődését” (Magyari, 1990). A szerző ebből azt a programszerű következtetést vonja le, hogy az európai felzárkózás egyetlen biztosítója a „társadalom animálása”, amely nem más, mint „a társadalom természetes vitalitásának, öntermelő mechanizmusai kibontakozásának elősegítése”.

Néhány héttel később szintén *A Hétköznapokban* Veress Károly reflektált az előbb ismertetett cikkeire. Kissé filozofikus hangvételű, ám kifejezetten csak az erdélyi magyar kisebbségre vonatkoztatott állításai egyrészt ellentmondanak, másrészt meg alátámasztják a Magyari tanulmányában foglaltakat. Tanulmányának elején Veress hamisnak tartja azt az elképzelést, miszerint a civil társadalmi fordulat „megtartó erőként” szolgálhatna „kisebbségi létünk jövőbeni fennmaradása” céljából, mivel ez „azt feltételezi, hogy valamely létidőmenziónak a lét egésze szempontjából kitüntetett szerepe van. Holott akár a gazdasági, akár a morális vagy kulturális tényezőknek más létfeltételekkel szembeni előnyben részesítése és megtartó erővé való átminősítése a lét teljességét kikezdő torzulásokhoz vezet” (Veress, 1990). A szerző a tanulmány vége felé viszont kijelenti, hogy „a kisebbségi lét minőségi tartalmának feljavításához” az „egyedüli alapot egy működőképes, önszabályozó mindennapi kisebbségi civil társadalom életre hívása szolgálhat”. Ennek az egyébként önmagának ellentmondó érvelésnek a kapcsán három dolgot állapíthatunk meg: 1. feltételezhetőleg az idézett részek is megfelelően sugallják a filozófiai diskurzusba való áthajlás szándékát, kérdés azonban, hogy ebben

a kontextusban ez mennyire indokolt; 2. az érvelésből és szóhasználatból továbbá kidomborodik egyfajta transzilván prizma, a civil társadalom gondolatiságának összekapcsolása „kisebbségi létünk” problémájával; 3. talán az előbbiekkal összhangban, az is megállapítható, hogy ebben a hozzászólásban teljesen hiányozik a civil társadalom irodalmának kánonjába tartozó szerzők beidézése. Ez azért szembeötlő, mert a vitaindítóban, mint láthatuk, kísérlet történt a magyarországi források felhasználására.

Az előbbi vita(csíra) folytatásának tekinthetjük azt az 1990. szeptember 29-én Csíkszeredában lezajlott beszélgetést, amelynek témája a civil társadalom volt, és amelyről az *Európai Idő* 1990/38-as és 39-es számában Veress Károly számolt be (Veress, 1990a). A beszélgetés a fogalomhasználat, a hivatkozások szintjén nagyon hasonlít az eddig tárgyalt tanulmányokba foglaltakhoz, ezért részletes ismertetésébe nem bocsátkozunk bele, de azt megemlíjtjük, hogy itt a civil társadalom definíciójának kérdése (a hivatkozott szerzők köre bővül: Szelényi, Hankiss, Michnik, Zinovjev), a kisebbségi civil társadalom kialakulásának, animálásának problémája továbbra is napirenden van. Egy rövid hozzászólás azonban felveti azt a témakört is, amely a későbbiekben részletesebben vissza fog térni: nevezetesen arról van szó, hogy *hol* van a civil társadalom? Rostás Zoltán arra utalt, hogy „a civil társadalom a modern urbanizációs enklávékban működhetett és működik. Ennél fogva például a rendtartó székely falut nem kell összetéveszteni a civil társadalommal”. A civil társadalom kialakulására vonatkozó vélemények újra peszsimista húrokat pengettek, de az együttgondolkodás szükségességét mindenki elismerte: „A végén a beszélgetők megegyeztek abban, hogy a tulajdonképpeni eredménynek magát a beszélgetés megvalósulását tekinthetik”.

Az előbbieken tárgyalt Magyarai és Veress tanulmány „között” *A Hétben* megjelent egy másik, a civil társadalmat érintő írás is. Szerzője, Dan Pavel Románia második világháború utáni időszakát a civil társadalom és a mindenkor hatalom közti hallgatóságos társadalmi szerződés kategóriáival magyarázza (Pavel, 1990). Állítása szerint az 1948 utáni hatalom, noha minden igényeket latba vetette a civil társadalom csíráinak felszámolása érdekében, egyúttal „vásárt” ajánlott a román népnek. A szerző két példát említ. 1964-ben Gh. Gheorghiu Dej ajánlott vásárt a románoknak: ha a politikai hatalom továbbra is a pártbürokrácia kezében marad, akkor a nép cserébe megkapja azt a jogot, hogy nyíltan szovjetellenes legyen, hogy változatlanul lassan dolgozzon, továbbá életszínvonalának emelkedésére is számíthat.

Ceașescu ezt a csereviszonyt folytatta 1965-ben, csakhogy ő később a szovjetellenességet nacionalista demagógiára váltotta fel, ez pedig a többségi románság és a nemzeti kisebbségek közötti feszültségek felgyülemeléséhez vezetett (ebben a „játsmában” a magyar kisebbség például kétszeresen is veszített, hiszen egyrészt továbbra is a diktatúra alattvalója maradt, másrészt pedig a román többség és a diktatúra közötti hallgatólagos szerződésből is kimaradt). A szerző szerint ez a szerződés 1989-ben a „szeretett vezető” hibájából felbomlott, mert nem vette észre, hogy miközben teljesen magára maradt, nem tartotta be a szerződésben foglaltakat, magyarán nem biztosított „cirkuszt és kenyeret” a népnek. Dan Pavel továbbá azt állítja, hogy 1990 legelején Iliescu újabb szerződést ajánlott a román népnek, vagy legalábbis a többségnek, hiszen a korábbi évtizedek „privilegiumjai” (biztos munkahely, lakás) mellett újabb értékeket is ajánlott (föld, feljavult ellátás, meghosszabbított „szabad” tévéműsor stb). Így nem meglepő, hogy az 1990-es választások során Iliescu és pártja elsöprő sikert aratott. Csakhogy a szerződést a szeretett vezető valószínűleg nem tudja majd betartani, és hogy helyére ki kerül majd, azt a „civil társadalom egyes struktúráinak megléte” dönti el. Látható, ebben a gondolatmenetben a civil társadalom fogalma elsősorban demokratikus berendezkedést jelöl. Habár a szerző tételenen nem mondja ki, nem hivatkozik ismert művekre vagy szerzőkre sem, itt a civil társadalom a hatalom befolyásolásának eszközeként jelenik meg.

Az előbbi Dan Pavel írást méltán tekinthetjük a korábbiakban jelzett harmadik, román imporként értelmezett csatorna részeként. Szintén ebbe a dimenzióba sorolható még egy sor, többnyire a 22 c. lapból átvett cikk is; a leggyakrabban magyarra fordított szerzők Vladimir Tismăneanu, Dan Pavel, Dan Oprescu, Horia Patapievic. E szerzőkre itt nem térünk ki részletesen (majd megteesszük a román nyelvű sajtó elemzése során), most csak annyit állapítunk meg, hogy náluk a civil társadalom szükségének felismerése gyakran társul ennek megvalósításának lehetetlenségével.

Magyarul erről részletesen olvashatunk Dan Oprescunak *A Hétben* megjelent tanulmányorozatában (Oprescu, 1993). Mivel ez az írás eredetileg nem az általunk is vizsgált román nyelvű sajtóban jelent meg, az alábbiakban bővebben ismertetjük Oprescu gondolatait. A szerző, miután kifejti, hogy a civil társadalom létrehozása a demokratikus berendezkedés kialakításának egyetlen helyes stratégiája, leszögezi azt is, Romániában nincs civil társadalom: „Romániában egyelőre nincsen önállóan nevezhető civil társa-

dalom; a romániai civil társadalom (újra) kiépítése a következő (sőt, a jelenlegi) időszak legfőbb stratégiai irányvonalának kell lennie. A privatizáció (kis-, közepes és nagyvállalatokra kiterjedően), a központi tervezés megszüntetése, gazdasági és közigazgatási önkormányzatok létrehozása, a hadsereg és a rendőrség politikamentessége, a hatalom szétválasztása az államban, igazi szakszervezetek, az egyházi (ortodox, görögkatolikus stb.) szervezetek felélesztése, a független sajtó – mindez egy-egy része a civil társadalom (újra) kiépítésének, és ez az a kritérium, amelynek alapján megítélhető, hogy mi jó és mi rossz az országnak”. A magyar nyelvű sajtóban talán itt találkozhatunk először a civil társadalom egyfajta operacionalizált meghatározásával. Míg a kilencvenes évek legelején a civil társadalom fogalma egyféléképpen ideáltipikus normaként és politikai jelszökeént jelent meg, az évtized közepe felé közeledve a fogalom egyre inkább „lebontva”, a konkrétumok szintjén kifejtve bukkan fel. Oprescu azonban nemcsak egy ilyen definíciót adott, hanem ismertette azokat a tényezőket is, amelyek szerinte megakadályozzák a romániai civil társadalom újraépítését. Ezek a következők: a továbbélő centralizmus, a túlzott iparosítás, a mezőgazdaság jellege, a pénzügyi és adórendszer, a bürokrácia, a monopóliumrendszer, a román (állami juttatásokra épülő) értelmiségi mentalitás, Besszarábia esetleges egyesülése Romániával, nemzetközi tényezők (pl. általános recesszió). Romániának ezek szerint nem egy olyan „atyuskára” van szüksége, aki megszabadítja az embereket döntéseinek terhéől és felelősségétől, hanem stratégiaiailag végiggondolt cselekvésekre, a civil társadalom kiépítésére. Ebben az összefüggésben, állítja a szerző, a magyar kisebbség autonómiatörekvései korántsem veszélyeztetik Romániát, sőt, az ilyen típusú gazdasági régiók, még ha kezdetben etnikai jelleggel is rendelkeznének, jótékony hatásúak lehetnének.

A magyarul is megjelent román szerzők írásaiban tetten érhetünk egyfajta civil társadalomra vonatkozó román paradoxont: a civil társadalom szükséges, reménykeltő dimenzió, de romániai megvalósítása pusztán csak illúzió. Ezért a civil társadalom kialakítása értelmiségi jellegűvé vált, hiszen ez az egyetlen réteg, amelyik felismerte szükségét, illetve e felismerés propagálásában is szerepet vállalt.

A civil társadalommal szembeni kételyek a magyar nyelvű írások zömén is végighúzódnak. A *Korunk* 1992/9-es tematikus számának címe: Civil társadalom Romániában. A civil társadalomról a folyóiratban olvashatunk két

nemzetközileg elismert szerzőtől (Arató és Seligman), de olvashatunk két „bennszülött” írást is. Az egyik szerzője Liviu Matei, aki rövid cikkében, a bányászjárásokat szem előtt tartva, így töpreng: „Feltevődhet a kérdés: léteznek-e ma Romániában civil társadalom? És a válasz talán a *nem* lehetne. Akkor volna csak szép paradoxon: a nemlétező civil társadalom szembesze-
gül az állammal, csökkentve ennek esélyeit.” (Matei, 1992). A másik hazai írás már címében is hordozza a civil társadalommal szembeni kételkedést: *A civil társadalom esélye – aknatűzben.* (K.S.J., 1992). A szerző így érvel: „Az aknatűz tapasztalata egyébként nagyon is valós. A történelem balkáni poklában valódi aknák valódi emberek felé szállnak. Olyan emberek felé, akiknek a civil társadalom bősége helyett polgárháborús pusztaság jutott, s akik talán sosem fogják érezni az önálló társadalmi gondolkodás és cselekvés felszabadító örömet”. De nemcsak a *Korunk* hasábjain, hanem *A Hétköznapokban* is jelent meg ilyen pesszimista kicsengésű politológiai esszé: Bakk Miklós szerint a civil társadalom – akkoriban divatos kifejezéssel élve – „tündöklése és bukása” a poszttotalitárius időszak elitképződésének lassúságával magyarázható, a politikai közömbösség elterjedésével, hiszen a személyes elkötelezettség, a politikai identitás hiánya gátolja a plurális vélemények megjelenését a nyilvánosságban (Bakk, 1992).

A magyar nyelvű sajtóban a továbbiakban megjelenő, civil társadalmat érintő tanulmányok az említett három forrás valamelyikéből vagy ezek keveredéséből táplálkoznak. *A Hétköznapokban* gyakran jelentek meg interjúk magyarországi szociológusokkal, közgazdászokkal, politológusokkal, amelyekben a civil társadalom viszonyát egyéb társadalmi jelenségek viszonylatában taglalták. Ilyenek például a könyvkultúra, a kultúra támogatása és a civil társadalom viszonya (Rostás 1990), helyi társadalom és civil társadalom megkülönböztetése (Magyari – Bodó 1990), a civil szféra és a konfliktuskezelés kapcsolata (Bakk 1993) stb.

A kilencvenes évek közepéig még mindig napirenden van a civil társadalom fogalmi pontosításának kérdése. Szintén a magyarországi csatorna részeként értékelhetjük Andorka alaposan dokumentált, a *Korunkban* megjelent tömör tanulmányát (Andorka, 1995), amelyben a szerző röviden ismerteti a civil társadalomról szóló értekezések kánonjába tartozó gondolkodókat (Locke-tól kezdve Dahrendorfig majdnem minden nagyobb nevet idéz), majd leszögezi, hogy jelenleg a helyi önkormányzatokban, munkahelyeken, médiumokban meg kell próbálnunk „szívós munkával építeni a ci-

vil társadalmat”. Véleménye szerint Kelet-Közép-Európában a totalitárius rendszerek alatt „talán egyedül az egyházi közösségeknek sikerült egy keveset megőrizniük a civil társadalmi jellegből”⁷.

A magyar nyelvű sajtó sajátossága annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy létezik-e, létezhet-e kisebbségi civil társadalom? Erre a kérdésre próbál választ adni (a korábban már említett csíkszeredaiak mellett) Fábíán Ernő. A rendtartó székely falut, mint autonóm társadalomszervezési forma elemzi, majd a jelenhez közeledve kijelenti: „a kisebbségi civil társadalomban lehet az individuum igazán szabad, mert nem kell elszenvednie azokat a diszkrimináló megkülönböztetéseket, melyekben a milyenségéért a nemzetállam makrotársadalmában részesül”, később azonban hozzáteszi: „Csakhogy a kisebbség civil társadalma, mivel kényszerűségből alakul és elkerülhetetlenül beszűkített, éppúgy nem lehet teljes értékű, mint a kisebbségi lét” (Fábíán 1993b:5). E gondolatmenet szerint a kisebbség civil társadalma valamilyen szükséges rossznak képzelhető el: szükséges, mert a kisebbség tagjai itt érezhetik szabadnak magukat, ám ugyanakkor rossz is, mert beszűkítő jellegű. A civil társadalom eszméje itt valójában a kisebbségi közösséget jelenti. Az önszerveződés kihangsúlyozása a fogalmat talán közel viszi a Közép-Európában (főleg a nyolcvanas években) használt társáshoz, csakhogy ez az önszerveződés nemcsak az állam elnyomó természetű, hanem a mindenkori többség jelenléte miatt nyer fontosságot. A kisebbség mintha arra lenne kényszerítve, hogy állandó önkorlátozó forradalmat hajtsa végre.

A kisebbségi civil társadalom létének elismerése továbbá azt a kérdést vetette fel, hogy hol létezik ez a szféra, mit tekintünk a civil társadalom részének? A válaszok két dimenzió mentén strukturálódnak: az egyik a falu-város, a másik pedig az intézményi szféra – nem intézményi szféra ellentéte épül. Az első dimenzió egyik pólusát képviselők azt állítják, hogy a civil társadalom csírái a diktatúra éveiben falun maradtak meg a leginkább (Nagy, 1992), a másik pólus képviselői szerint pedig civil társadalmat csak is urbánus feltételek közepette lehet elképzelni (ld. például Rostás Zoltának az Európai Időben megjelent, korábban már idézett gondolatát). A második dimenzió egyik oldalán azok állnak, akik a magyar kisebbség képviselői által létrehozott érdekképviseleti szervezeteket, egyesületeket, alapítványokat stb.-t a civil társadalom részének tekintik (pl. Horváth – Deák-Sala, 1995; Kötő, 1999), a másik oldalon pedig azok vannak, akik ezen intézmé-

nyeket az értelmiség sajátos pozícióvédő és -kiépítő stratégiájának látják, és azt állítják, a civil társadalmat máshol kell keresni⁸.

A kilencvenes évek elején patetikusan, ám kételyektől nem mentesen felfedezett civil társadalmiság az évtized közepe felé haladva többnyire kérdőjeles tárgyasulás formájában jelentkezett. Ennek a helyzetnek mintapéldája a *Korunk* 1995/11-es száma. A tematikus lapszám címében jelenlévő kérdőjel már önmagában is előrevetíti a kételyek továbbélését: *Civil társadalom?* De nemcsak a kérdőjel megléte, hanem a lap tanulmányai is erre utalnak. Bevezető írásában Salat Levente felteszi azt az alapvető kérdést, amelyet a romániai magyar közéletben a civil társadalom fogalmát használóknak tisztázniuk kellene: létezik-e egyáltalán romániai magyar „civil”? Majd hozzászól: „ha vannak, kihez, mihez képest civilek ők, a kisebbség egzisztenciájára törő, szélsőséges nacionalisták által tüzelt államhatalommal vagy tulajdonon – ugyancsak államszerűen szerveződő – érdekképviselési szervezetekkel szemben?” (Salat, 1995: 3) A kérdés igencsak jogos, hiszen a civil társadalom fogalmának elmúlt évtizedekben kialakult használata mindig az elnyomó, homogenizáló szándékú hatalom ellenében történt. Ha a romániai magyarság törekvéseit a mindenkori román állam ellenében fogalmazza meg, akkor az egész romániai magyarságra ráhúzható a civil társadalom fogalma, és innen már csak egy lépés a magyarság demokratikus, illetve a többségi nemzet antidemokratikus beállítása. Ha azonban a magyar kisebbség érdekvédelmi szervezete ellenében gondoljuk el a civil társadalmat, akkor el kell fogadnunk a csíkszeredai KAM azon állítását, miszerint a romániai magyar civil társadalmat a meglévő intézményeken kívül, a „lent” mindennapi világában kell keresnünk (ld. 8. sz. lábjegyzet). Nyilvánvalóan a két változatnak egyfajta keresztmetszete is elképzelhető, nevezetesen az, hogy a romániai magyar civil társadalom ott ragadható meg, ahol olyan törekvések tapasztalhatók, amelyek az egyneműsítő, egységesítő érdekvédelmi szervezet, valamint a központi hatalom antidemokratikus megnyilvánulásai ellenében jönnek létre, illetve ha ezek az intézmények (az érdekvédelmi szervezet és az állam) visszavonulása nyomán valós társadalmi igényeket elégitenek ki. A szélesebb értelemben vett társadalmi folyamatoknak nincsen etnikai jellege, az ezek mentén kialakult, alulról építkező kezdeményezések pedig méltán tekinthetők a civil szféra részének. Az ilyen típusú (magyar) civil szervezeteknek kettős integrálódást kell megvalósítaniuk: egyrészt lokális szinten, „befelé”, és ilyen szempontból magukon viselhetik az

etnikai jegyeket (főleg, ha olyan helységben működnek, amelyben zömében magyarok élnek), másrészt „kifelé”, regionális, vagy országos szinten is integráldniuk kell, mert csak így juthatnak hozzá a különböző (anyag- és információ-) forrásokhoz.

A civil társadalomról szóló militáns diskurzus lebontására, újragondolására való serkentés céljából jelentették meg ebben a *Korunk-számban* Michael Walzer egyik könyvének néhány részletét (Walzer, 1995). A szerző érvelésében kifejti, hogy az állam és a civil társadalom viszonyát át kell értelmezni, de nem föltétlenül úgy, ahogy azt az egykori disszidens írók tették. Az állam a civil társadalomnak nem ellensége, hiszen „amennyiben a civil társadalom magára marad, egyenlőtlen hatalmi viszonyokat termel ki, amelyeket csak az állam képes kiegyensúlyozni, kiegyenlíteni”. Másképp szólva, a civil társadalomnak szüksége van az állam szolgálataira, és ez méginkább megmutatkozik a globalizálódás feltételei közepette (pl. az államközi szerződések elősegíthetik a multinacionális cégek ésszerű korlátok közé szorítását, a környezeti katasztrófák megelőzését, és ezeket a célokat bizonyos civil szerveződések is magukénak érzik, tehát az állam és civil társadalom egymásra van utalva). Walzer szerint a civil társadalom aktív és elkötelezett polgárookra épül, „akik az állam, a gazdaság, a nemzet vagy akár a vallásos gyülekezet, a szomszédság, a család ügyeinek intézéséből veszik ki részük”. Közép-Kelet-Európában szerinte három feltétel mellett lehet sikeres a civil társadalom programja: 1. az állam decentralizálása ; 2. a gazdaság társadalmisítása és 3. a nacionalizmus megszelídítése a történeti identitás plurálissá tétele érdekében. A civil társadalom – zárja tanulmányát a szerző – újfajta érzékenységet feltételez a „lokális, a sajátos, a véletlenszerű iránt, és annak felismerését végső soron, hogy az élet minősége a részleteken múlik”.

Felfoghatjuk úgy is, hogy éppen e lokális, a sajátos megragadására tett kísérletet néhány szociológus a lapban (Horváth – Deák-Sala, 1995). Ismereteink szerint ők próbálták meg először feltérképezni kérdőíves módszerrel a kilencvenes évek első felében intézményesült romániai magyar civil szférát. E kutatással (és a *Korunkban* közzétett beszámolóval) a civil társadalomról szóló diskurzus újabb dimenziót nyert. A civil társadalom intézményekben való megtestesülése már nemcsak filozófiai spekulációk tárgya, hanem szervezetszociológiai kutatás témája is lett. A korábbi pátoszt kezdte a szakmai, számokba zárt hűvösség.

Horváth és Deák-Sala adatai szerint a romániai magyar civil szervezetek tevékenységi terület szerinti lebontásában a kulturális és vallási intézmények több mint 50 százalékot tesznek ki. 1995 környékén a romániai magyarok szervezetalapítási kedve azonban már alacsonyabb az évtized első éveivel képest, a csökkenő tendencia pedig éppen a kultúra, vallás és oktatás területein a legszembetűnőbb. Ezt úgy is értelmezhetjük, hogy 1989 után a civil szféra elsősorban a szimbolikus, a kisebbségi létehez szorosan kapcsolódó dimenziót erősítette meg, ez pedig egyrészt a korábbi évtizedek megtorló politikájára adott válaszként értelmezhető, és nyilván összhangban volt az 1989 végén létrejött érdekképviselői szervezet meghirdetett programjával is. Ezek után nem meglepő, hogy „az RMDSZ-politikusok jelentős arányban vállalnak vezető szerepet a civil szféra szervezeteinek vezetésében, vagy támogatják a különböző szervezetek működését” (Horváth – Deák-Sala, 1995:44). A szervezetek hazai (romániai) adományozóinak és támogatóinak listáján azonban az RMDSZ az utolsó előtti helyen szerepel. E látszólag ellentmondó megállapítást, úgy gondoljuk, az RMDSZ és a civil szervezetek közötti személyi szintű összefonódások oldják fel. Az érdekképviselői szervezet nem támogatja anyagilag a civil intézményeket, de azokban mégis jelen van, mintha egyfajta ellenőrző tevékenységet fejtene ki. Ez egyrészt a civil szféra kisajátításának szándékára utal, másrészt pedig az RMDSZ-en belül elfoglalt pozícióból származó kapcsolati tőkének „civil tőkévé” való konvertálását jelentheti. A kapcsolathálók bonyolultságára utal továbbá, hogy a civil szervezeteket külföldi adományok tartják el (a szerzők adatai szerint az 1995-ös összjövedelem mintegy 71 százaléka származik innen), ezen belül pedig Magyarország messzemenőleg a legelső. Ez már sejteti, hogy a politikai (kapcsolati) tőke civil szférába való áramoltatása jórészt Magyarországon keresztül történik, továbbá ez a mechanizmus egyrészt a politikai klientúrák kiépítéséhez, másrészt pedig a civil szféra valamely dimenziójának kisajátításához vezet (ld. ezekről részletesebben pl. Cs. Gyimesi, 1998, Biró, 1998a).

A tanulmányírók az ilyen típusú kapcsolathálóok működési mechanizmusaira nem tértek ki, mint ahogy azt sem igyekeztek feltérképezni, hogy milyen életút-alakulások sodorhatnak valakit a civil szférába. A *Korunk* tematikus számában Magyarai Nándor László tesz kísérletet néhány ilyen lehetséges kategória beazonosítására: 1. aktív politikai karrieristák; 2. politikából kiszorult vagy visszavonult értelmiségiek; 3. a politikai elitet kiszolgáló,

civil társadalmi mezben játszó „második vonal”; 4. létbizonytalansággal küszködő pályakezdők; 5. a helyi vagy országos elit azon tagjai, akik a deklarált célért őszintén ragaszkodnak. (Magyari, 1995:64)

A *Korunk* 1995/11-es számából még egy írást emelünk ki. Öt év összegzése kapcsán Kötő József három gyakorlati tennivalót jelöl ki „nekünk, akik rákényszerültünk az új közművelődési mozgalom körül a bábáskodásra”: 1. a politikai küzdelem fő célja a jogalanyiség státusának kivívása, ezért „civil társadalmunk felépítése feltételeként az önrendelkezés érvényesítését kell célul tűznünk”; 2. „a politikai célkitűzésből ered a művelődésszervezési gyakorlatunk fő módszere: az önszerveződés, amely a civil társadalom kiépítésének egyetlen útja”; 3. a közjogi kulturális autonómia kivívása. (Kötő, 1995). A beidézett részletekből is világossá válik az az erdélyi magyar nyilvánosságban elterjedt beszédmód, amely a többes szám első személy gyakori hangoztatásával az „egész közösségre” vonatkoztatva fogalmaz meg normaértékű állításokat. Mint ahogy már tanulmányunk előbbi részeiben is megfogalmaztuk, a magyar nyelvű sajtóban a civil társadalom gyakran nem jelent mást, mint a kisebbségi közösség szinonimáját. A többes szám első személyének használata a magyar kisebbség egészére vonatkozik („közösségünk”, „alapítványaink”, „egyesületeink” stb.). Később látni fogjuk, hogy a román sajtóban is elterjedt ez a beszédmód, csak ott a mi-ők ellentétpár érvényesül, a „mi” a demokratikus értékeket felvállaló deklarált civil társadalmat jelöli az emberi jogokat be nem tartó hatalommal („ők”) szemben.

1995 után a civil társadalom eszméje többnyire operacionalizálva vagy résztémaként jelenik meg a magyar nyelvű sajtóban. Így például olvashatunk összegző tanulmányt a civil szféra kiadványairól (Magyari, 1996), vagy a civil tudomány lehetőségéről (Bodó, 1999). Ez utóbbiban a szerző azt vizsgálja, hogy mi történik azokkal a tudományos kérdésekkel, amelyek kiszorulnak a hivatalos kutatóhelyek vizsgálódási köreiből, de amelyek mégiscsak fontosak egy közösség, például a szórvány szempontjából? Az írás nem ad választ erre, feltételezhetőleg csak a probléma felvetése volt a célja.

A civil társadalom további konkrét szintjeinek megragadására vállalkozik Kötő egy újabb⁹ tanulmánya (Kötő, 1999). A szerző részletesen ismerteti, és sajátosan értelmezi a civil társadalom működésére vonatkozó, Romániában érvényes jogi keretet és az akkori (Radu Vasile-féle) kormány idevágó reformelképzeléseit. A jogi keret kapcsán Kötő kifejti, annak ellenére, hogy Romániában biztosított a szabad egyesületi jog, az egyesületek és ala-

pítványok létrehozását az 1924/21-es törvény szabályozza, amely azonban több hátráltató, centralisztikus elemet tartalmaz. Ilyen például az, hogy az alapítványt vagy egyesületet előzetes szakminisztériumi engedélyek alapján a közhatalóság iktatja be az állam nevében, vagy az, hogy a létrehozáshoz legalább 21 személy szükséges (szemben a nyugat-európai tapasztalatokkal, ahol a bejegyzés csak formaság, és elég 2 vagy 3 alapítótag). A reformelképzelések között szerepel a civil szféra támogatási rendszerének megváltoztatása egy, a Pénzügyminisztérium kezelésébe tartozó úgynevezett Civil Társadalom Fejlesztési Alap létrehozása által¹⁰.

A romániai magyar civil társadalom létevel kapcsolatosan a szerző úgy látja, hogy „értelmiségi elitünk megteremtette a civil társadalom csíráit, de a politikai élet ellentmondásossága, az alapvető társadalmi reform késlekedése miatt egy komplex civil társadalom kiépítéséről, amely képes a hatalom döntéseit a közhasznúság szellemében befolyásolni, még nem szólhatunk, ez további küzdelmek tétje”. Ebben a megállapításban benne rejlik az egész romániai civil társadalom gondolatiságának két alapvető jellemzője: a szóban forgó diskurzus erősen értelmiségi, illetve pesszimista jellege.

A civil társadalom eszméjének, fentebb jelzett résztémaként való megjelenése alatt azt értjük, hogy pátoszmentesen utalás történik fontosságára bizonyos témák, események kapcsán. Például Bakk Miklós az állam és társadalom viszonyát taglaló elméleti igényű írásában kifejti, hogy Nyugaton a világi és egyházi hatalmak közötti harc lehetővé tette a civil társadalom politikai megerősödését, az üzlet és ipar általi meggazdagodását (Bakk, 1999). Szintén résztémaként jelenik meg a civil társadalom a Bakk-Horváth-Salat szerzőhármának az RMDSZ VI. kongresszusa alkalmából, a romániai magyarság helyzetét elemző tanulmányában. A szerzők itt a politikai és társadalmi stratégiák megkülönböztetése mellett érvelnek és kihangsúlyozzák a társadalomszervezés szerepét. A romániai magyarság jövőjét döntően befolyásoló egyik tényezőként emlegetik a civil társadalom azon képességét, hogy „életképes helyi közösségeket teremtsen, amelyek alkotó, jövőorientált módon cselekszenek és cselekedtetnek” (Bakk-Horváth-Salat, 1999). Tanulmányukra néhány héttel később Bíró Béla reagált: noha több helyen nem értett egyet a szerzőhármással, a civil társadalommal kapcsolatos megállapítással összhangban ő is leszögezi, hogy „valóságos demokrácia csakis kis-közösségekben, önszervező helyi társadalmon, civiltársadalmi szervezeteken alapulhat” (Bíró, 1999). Látható, hogy ezekben az írásokban, annak el-

lenére, hogy csak részlegesen jelenik meg, a szerzők abban egyetértenek, hogy a civil társadalom eszméje egyrészt a demokrácia előfeltétele, másrészt pedig és a lokalitások szerepét hangsúlyozza ki¹¹.

Röviden összefoglalva a civil társadalom eszméjének vizsgálatát a romániai magyar sajtóban, elmondhatjuk, hogy a fogalom felépítése három dimenzióra támaszkodva történt:

1. *Autochton dimenzió*: ide a romániai magyar társadalomtudósok munkássága tartozik, a civil társadalom sajátos erdélyi viszonylatban értelmeződik, és gyakran szinte semmilyen hasonlóságot nem mutat a fogalom közép-európai értelmével.

2. *A közép-európaiság magyarországi csatornája*: a civil társadalom eszméjének magyarországi kiadványok általi táplálását jelenti. Az e csatornát használó szerzők vagy magyarországi szakembereket, vagy magyarországi folyóiratokban megjelent írásokat idéznek.

3. *Román import*: a magyar nyelvű sajtóban többé-kevésbé rendszeresen jelennek meg írások román szerzőktől. Ez a dimenzió egyfajta átjárást képvisel a román és a magyar nyelvű nyilvánosság között, azonban megállapíthatjuk, hogy a civil társadalom értelmezése természetesen eltér egymástól a két közegben: míg magyarul a fogalom gyakran csak a kisebbségi lét sajátosságának megragadására szolgál, addig a román szerzők esetében a közép-európai környezetbe való ágyazottság mellett párhuzamosan visszatérő gondolat a civil társadalom romániai létezésének, kialakulása esélyének hangsúlyos tagadása.

A magyar nyelvű nyilvánosságban három szakasz azonosítható be a fogalom körül:

1. a civil társadalom kételyekkel teli felfedezése: a kilencvenes évek legelejére jellemző periódus; a felmerülő főbb kérdések arra vonatkoznak, fennmaradtak-e a diktatúra évtizedeiben civil társadalom-szerű képződmények, illetve hogyan lehetne ilyeneket animálni az 1989-es fordulat után; ennek az időszaknak visszatérő megállapítása, hogy csak egy „civil társadalmi fordulat” járulhat hozzá a pluralista berendezkedés kialakításához, de Romániában ez csak illúzió, utópia;

2. a civil társadalom fogalmának tisztázási szándéka: 1991-1995 között több tanulmány a fogalom tényleges definíciójával foglalkozik, ezekben az írásokban már egyre gyakrabban találunk hivatkozásokat közép-európai

teoretikusokra, vagy más, a fogalom értelmezésében alapvetőnek számító könyvekre; e definíciós szándékkal egyetemben gyakran felmerülő kérdés, hogy az akkori időszakban volt-e vagy nem civil társadalom: ha igen akkor, hol találhatjuk meg, ha nem, akkor melyek azok a tényezők, amelyek meggátolják (újra)kiepítését;

3. a civil társadalom operacionalizálása és résztermává zsugorodása: 1995 végétől a fogalom többnyire már csak alkalmazva jelenik meg, konkrét megnyilvánulási formái szociológiai elemzések tárgyává váltak; ezzel párhuzamosan a civil társadalom „egzisztenciális” kérdése (azaz: létezik vagy sem?) háttérbe szorult. A fogalom a demokratikus berendezkedés kialakulásának feltételeként jelenik meg, és használata gyakran csak önszerveződő helyi társadalmat jelöl.

2. 2. A civil társadalom gondolatisága a román nyelvű sajtóban

Az 1989. december végi események után a román sajtó tényleges „boom”-ot ért meg, a szó legalább két értelmében. Egyrészt megszűntek a korábbi ideológiai korlátok, az újságok tartalmi választéka így sokkal árnyaltabb lett, másrészt pedig lehetségessé vált új lapok beindítása. A tanulmányunk által megcélzott sajtónyilvánosság román nyelvű részét kivétel nélkül olyan folyóiratok szolgáltatják, amelyek 1989 decembere után, a román értelmiségi elit kezdeményezéseként jöttek létre. Így talán nem annyira meglepő, hogy a román nyelvű nyilvánosságban a civil társadalom fogalma sokkal egységesebben, értelmezése pedig egyöntetűbben épült fel, mint a magyar nyelvűben.

Mielőtt ezt a konvergáló építkezést részletekbe menően megvizsgál-nánk, meg kell jegyeznünk, hogy itt is találunk kivételeket. A román nyilvánosság terében a civil társadalom szintén teljesen új jövevénynek számított, ezért érthető, hogy felbukkanásának idején itt is található olyan fogalmi találgatásokat, amelyek nem mutatnak különösebb hasonlóságot a kifejezés közép-európai társával. Íme egy jellegzetes példa: az 1989 után (újra)indult akadémiai szociológiai folyóirat (*Sociologie Românească*) egyik 1991-es számában találunk egy írást „a romániai átmenet civil és politikai társadalmáról” (Hoffman, 1991). A tanulmány jól példázza a diskurzusba való belépés szándékának igyekezetét. A civil társadalomról való diskurzus, mint ahogy az alábbiakban részletesebben is látni fogjuk, már 1990 elején

beindult, ez a tanulmány pedig 1991-ben a „szakmai kánon” ismerete és bizonyos, a korábbi évtizedekre jellemző beállítódások felszámolása nélkül szeretett volna rácsatlakozni erre a fősodorra. E szándék eredménye a korábbi propagandisztikus szövegekre jellemző bikkfanyelv (hosszú és ismétlődő körmondatok) használatának túltengése és a fogalmi pontatlanság. A szerző teoretikusan szétválasztja a civil és politikai társadalmat: a két fogalom a politikai és nem-politikai képzeletbeli tengelyen helyezkedik el, és kölcsönösen feltételezik egymást, azaz a civil társadalom csak a politikai társadalom viszonylatában létezik. A politikai társadalom szerinte a hatalom (állam) létezését és működését szolgáló szervezetek, intézmények, mozgalmak (!), társadalmi viszonyok és normák biztosítják, míg a civil társadalom a gazdasági, szakmai, családi, háztartási, humanitárius szférára vonatkozik. A politikai és civil társadalom a diktatúra éveiben azért nem létezett, mert „a totalitarizmus nemcsak a civil társadalmat taszítja rejtett¹², az állami ellenőrzés és jelenléten kívüli dimenziókba (...), hanem ún. párhuzamos társadalmak létrehozása által a politikai társadalmat is szétrombolja” (Hoffman, 1991: 142). Hoffman továbbá azt állítja, hogy az állam kettős funkciót tölt be: egy hatalmi és egy polgári funkciót. Második szerepe által a politikai társadalom hozzájárul a civil társadalom megerősödéséhez. E gondolatmenetből kiderül, a szerző a civil társadalom fogalmát nem „közép-európai” értelemben használja. Az kétségtelen, hogy a civil társadalom nagyon sok szálal kapcsolódik a politikai társadalomhoz, de a civil társadalomnak a politikai által való generálása éppen a civil társadalom gyarmatosításának veszélyét, az állami irányítás túlzott felértékelését hordozza magában. Mint korábban már leírtuk, a kilencvenes évek közepéig még nagyon élt a civil társadalomba, mint alulról jövő építkezésbe való hit. A most ismertetett szerző pedig ezt az elemet teljesen mellőzte.

E kitérő után kövessük végig a román „mainstream” civil társadalom fogalmának (és praxisának) főbb állomásait. 1990. január 20-án jelent meg a Társadalmi Dialógus Csoport (Grupul pentru Dialog Social – GDS) kiadásában a 22 című hetilap. Az első lapszám közli a csoport tagjainak szándéknyilatkozatát, amelyben leszögezik, ők a társadalom korábban megáltozott és szétzilált tiszta lelkiismeretét képviselik. A csoport a román civil társadalom alapvető problémáira keres válasz(oka)t, egy értelmiségiekből és a különböző szakmák képviselőiből összeálló nyílt vitaklub kíván lenni¹⁵. Az elmúlt tíz év alatt a csoport be is bizonyította, hogy következetesen ra-

gaszkodik eredeti szándékaihoz, hiszen nemcsak aktuálpolitikai kérdések kapcsán rendeztek vitákat, hanem olyan témák mentén is, amelyek a román társadalomban és közéletben korábban tabunak számítottak (pl. a nemzeti kisebbségek anyanyelvű oktatása, az autonómia fogalma, a nők helyzete, homoszexualitás Romániában stb.).

1990 szeptemberében egy másik értelmiségi csoport létrehozta a Polgári Szövetséget (Alianța Civică). Szándéknyilatkozatukban kifejtik, hogy a tömörülés, lengyel és csehszlovák mintára, a társadalom aktív és felelős részét kívánja képviselni, tevékenységükkel pedig a románok számára ismeretlen civil társadalom és polgári mentalitás megalapozását akarják elérni¹⁴. Majdnem egy év múlva, 1991 nyarán a szövetség egy része kivált, és annak érdekében, hogy meghaladják az utcai megmozdulások szintjét és az ilyen értelemben vett polgári politizálást, létrehozták a Polgári Szövetség Pártját¹⁵ (Partidul Alianței Civice – PAC). A párt – doktrínájának tisztázása – céljából 1992 decemberében kerekasztal-beszélgetést rendezett Temesváron. Ebből az alkalomból mutatták be a *Sfera Politicii* nevű politológiai irányultságú (kezdetben kétnyelvű: román és angol nyelvű) folyóiratot. A szerkesztőségi beköszöntőben megállapítják, hogy „a kommunizmus bukása milliós tömegeket fordított vissza a történelembe, ezzel párhuzamosan pedig újra felfedezték a közéletet, a civil társadalmat, egyszersmind a politikát. (...) A lap célja tehát egyfajta politikai kultúra kialakítása, először a román politikai osztályon belül, majd később ezen kívül is”. A szerkesztők azonban tisztában vannak e szándék megvalósításának nehézségével: „Természetesen van annyi humorérzékünk, hogy belássuk, csak kis mértékben fog ez sikerülni nekünk” (*Sfera Politicii*, 1992/1).

A civil társadalom eszméjének a román nyilvánosságban való megjelenését és állandó továbbélését a fentebb röviden bemutatott fórumok biztosították és biztosítják ma is. A 22 c. lap kezdetben több elméleti jellegű írást közölt, később pedig inkább aktuálpolitikai elemzésekre koncentrált. A román civil társadalom fogalmának „Közép-Európa-konform” jellegét nagy részben a román származású politológusnak, Vladimir Tismăneanunak köszönheti. Ő nemcsak könyveivel, hanem hosszabb-rövidebb tanulmányai-val is állandóan jelen van a román nyilvánosságban. Az egyik ilyen mérvadó és témánk szempontjából releváns írása a 22-es 1991 novemberi számaiban jelent meg (Tismăneanu, 1991). Mivel a szerzőt a civil társadalomról szóló diskurzus „kánonja” részének tekinthetjük, nem meglepő, hogy állításai,

idézett szerzői összhangban vannak a fogalom elmúlt két-három évtizedben kialakított változataival. Szerinte is „a civil társadalom legegyszerűbben úgy határozható meg, mint *alulról* kiinduló kollektív kihívás a poszt-totalitárius rendszer ellen, mint a bürokratikus-önkényuralmi államgépezet által hosszú évekig erőszakosan elnyomott mélyrétegek fokozatos öntudatra ébredése”¹⁶. A szerző a civil társadalom prizmjáján keresztül elemzi a kelet-európai országok átmeneteit¹⁷, és idézi Haraszti Miklósnak a kommunista rendszerek felbomlásáról alkotott felfogását. A magyar szerző szerint ez a felbomlás három szakaszban történik: az első a posztsztálinista szakasz, amikor az elnyomást „szükséges” szintre állítják be; a második a poszttotalitárius szakasz, ekkor jelenik meg a tulajdonképpeni civil társadalom; a harmadik szakasz pedig a posztkommunista szakasz, a pártállam felbomlik és kialakul a többpártrendszer. E modell azonban Romániára, Jugoszláviára és Bulgáriára nem érvényes, hiszen itt a civil társadalom és a többpártrendszerre való átmenet egyszerre zajlik. Ezért itt az átmenet sokkal több „megrázkódattással jár”, mint a többi régióbeli országban. Tismăneanu továbbá úgy érzi, hogy „történetileg nézve a civil társadalom inkább Közép-Európában, semmint Délkelet-Európában alakult ki”, és hogy bizonyos elemzők még „abban is kételkednek, hogy ortodox országokban egyáltalán lehetséges-e demokrácia”.

Az 1992 végén beindult *Sfera Politicii* valóságos kampányt folytatott a civil társadalom fogalmának tisztázása érdekében. Már az említett első számban külön tanulmány foglalkozik a civil társadalom és a politikai pártok viszonyával (Voicu, 1992). A szerző amellet érvel, hogy a politikai pártok parlamenten kívüli mozgalmak létrehozása által nagyobb legitimációra tesznek szert, tehát feltételezik a civil társadalmat. Az állam és társadalom, vagy a nép és állam között közvetítő politikai pártoknak éppen ezért szükségük van társadalmi gyökerekre, tehát arra, hogy ne integrálódjanak teljesen az állami szférába. Voicu felfogásában tehát a civil társadalom úgy jelenik meg, mint a politikai pártok társadalmi alapja: a politikum innen gyűjthet erőt, információt, legitimációt, ezt közvetíti az állam felé, de ugyanakkor nem semlegesíti mozgalmi jellegét, azaz távol tartja magát az állami szférától. A gondolatmenetet el is fogadhatnánk, de romániai viszonylatban az mindenképp kérdés, hogy a civil társadalmat magát milyen „erőforrások” éltetik, egyszersmind hogyan jön létre, illetve hogyan lesz képes információkat szolgáltatni a politikai pártok számára (ha egyáltalán még létre sem jött).

Ha viszont a politikai pártok hozzák létre a civil társadalmat, akkor az valóban civil lesz-e, avagy inkább a civil társadalom kisajátításáról beszélhetünk? A szerző nem tért ki az ilyen típusú kérdések megválaszolására, holott mindezeket romániai példákon is végig lehetne gondolni. Az 1989 decemberében létrejött NMF (Nemzeti Megmentési Front) vajon nem annak tudhatta be 1990 és 1992-es választási sikerét, hogy gyakorlatilag „ráült” a jórészt tájékozatlan, többpártrendszert alig ismerő, inkább az autoriter magatartáshoz hozzászokott „népre”, és egyúttal kisajátította és elfojtotta a civil társadalom kibontakozását? (Tanulmányunk korábbi fejezetében kifejtettük, hogy hasonló strukturális mozzanatok az RMDSZ-re vonatkozóan is megállapíthatók).

A következő lapszám közli Adam Michnik 1976-ban született, az újfajta evolucionizmussal foglalkozó tanulmányát (Michnik, 1993), ehhez pedig Călin Anastasiu írt bevezetőt *Civil társadalom vs. állam* címmel (Anastasiu, 1993a). Michnik gondolatait interpretálva, azaz az autonóm és mobilizálható civil társadalmi stratégia fontossága kapcsán a román szociológus keserűen jegyzi meg, hogy Romániában azért nem lehet tárgyalásos átalakulásról beszélni, mert nem létezett ilyen stratégia. Anastasiu egy másik lapszámában tovább elemzi a közép-európai értelemben vett civil társadalom és a politikai intézmények közötti romániai kapcsolatot (Anastasiu, 1993b). Állítása szerint posztkommunista kontextusban a civil társadalom nem lehet a demokratizálódás egyetlen feltétele. A szerző elsősorban az új politikai osztály felelősségét hangsúlyozza ki, hiszen a politikusokra hárul a társadalom átalakításának mindennapi megvalósítása, nekik kell rendelkezniük olyan társadalmi vízióval, amelyet az új törvényhozás meg is valósíthat. Talán meg lehetne kockáztatni, hogy ennek az érvelésnek a forrása abban rejlik, hogy Romániában sokkal inkább elfojtott volt a civil társadalomszerű képződmények létrejötte, mint a többi volt szocialista országban. Noha a román értelmiségi a kilencvenes évek elején már ismerte a többi országban kibontakozott elméleti és gyakorlati civil társadalmi próbálkozásokat, ha Romániában az ilyen kezdeményezésekre hivatkozik, hiteltelenné válik. Így érthető, hogy a politikai-társadalmi átmenetben az alulról jövő kezdeményezések hiányában a politikai szférának nagyobb felelősséget szántak.

A román nyilvánosságban is felmerült az a kérdés, hogy falun vagy inkább városban létezik-e civil társadalom? A román eszmetörténetben érthető módon a falunak mindig egyfajta megváltó, mitikus jelleget kölcsönöz-

tek („az örökkévalóság falun született”¹⁸), hiszen az ország lakosságának zöme falun élt. A modernizációt választó és vállaló Romániával szemben hangsúlyosan mindig megmaradt a másik, rurális Románia. Az tehát kérdés, hogy a jelenleg is rurálisnak tekintett Romániában egyáltalán milyen esélye lehet a civil társadalom kibontakozásának, illetve lehetséges-e a falusi civil társadalom? David A. Kideckel erre a kérdésre azt a frappáns választ adja, hogy Romániában a falusi társadalom halva született, ugyanis a korábban kialakult familizmus és politikai közömbösség tovább él. Ez azt jelenti, hogy a rurális népesség felelőssége nem terjed túl a családi, háztartási kapcsolatokon, s akárcsak a Ceaușescu-rendszerben, az 1990 utáni világban is megmaradt egyfajta tartózkodás a politikával szemben (Kideckel, 1993). Vintilă Mihăilescu antropológus ehhez még hozzáteszi, hogy a román falusi közegben egyfajta törzsi alázatosságra emlékeztető, függőségi mentalitással (*mentalitate tributală*) találkozhatunk, amelyet egyrészt a változástól való félelem, másrészt pedig a családfenntartás céljából táplálkozó, a mindenkori hatalommal szembeni kompromisszum-készség jellemez¹⁹.

A mentalitás tematizálása a civil társadalom kérdését kimozdítja a falu-város ellentétpárból. A híres francia antropológus, Claude Karnooh például egyik interjúban kifejti, hogy a románok körében tapasztalható archaikus mentalitás nem csak a falusi népesség körében, hanem városban is létezik (Karnooh, 1994a). A kommunista rendszer alatt az erőltetett iparosítás következtében a falvakból a városokba került (kényszerített) tömeg valójában gyökértelen, identitás nélküli tömeget képez, sőt a falusi beállítódást a hatalom csúcsain lévőknél is meg lehet tapasztalni: „mindig volt valami parasztos ennek az országnak a vezetésében” (Karnooh, 1994:25). Egy 1990 és 1991 folyamán végzett szociológia felmérés 1993-ban közölt adatai még részletesebb képet adnak a román poszttotalitárius társadalomban uralkodó mentális sztereotípiákról és beállítódásokról (Mihăilescu, 1993). A kutatás eredményei szerint a románokra a következő tíz legfontosabb beállítódás jellemző: 1. az idegenekkel szembeni ellenérzés, azaz az a hit, hogy azért megy rosszul a románoknak, mert idegen erők ellenük dolgoznak; 2. a hivatalos hírcsatornákkal szembeni nagy bizalom; 3. a politikai cselekvés verbális szintre való zsugorodása; 4. elzárkózás a tényleges politikai tevékenységtől; 5. a politikai paletta téves észlelése (abban az értelemben, hogy a megkérdézettek nem tudtak különbséget tenni a jobboldali és baloldali politikai pártok között); 6. a társadalmi egyenlőség biztosításában való hit;

7. a társadalmi konfliktusoktól való félelem; 8. a piacgazdasággal és a gyökeres társadalmi reformokkal szembeni bizalmatlanság; 9. a paternalista államra való igény; 10. a társadalmi intézményekkel, főképp az új politikai intézményekkel szembeni bizalmatlanság. E felmérés eredményei visszacsengenek más későbbi írásokban is. Stelian Tănase például az évtized közepén a román társadalomban uralkodó három alapvető politikai kultúráról beszél: egyrészt létezik egy autochton-hagyományos kultúra, másrészt találunk egy etatista kultúrát, harmadrészt pedig beazonosítható egyfajta liberális politikai kultúra is (Tanase, 1995). A román elemző szerint azonban a nyilvánosságban és a tényleges politikai gyakorlatban is az első két politikai kultúra uralkodik a leginkább.

Ilyen „alapfeltételek” mellett van-e, lehet-e értelme civil társadalomról beszélni? A civil társadalom bármelyik meghatározását is vennénk elő, egyértelművé válna, hogy ilyen beállítódások mellett annak létrejöttéről beszélni alaptalan alakoskodás volna. Nem véletlen, hogy az 1994-ben megjelent új politológiai lapban, a *Polis*ban a civil társadalom gondolata már csak mint utópia jelenik meg. Egy idevágó írás részletesen elemzi a civil társadalom kialakulását megbéklyózó „beteges mentalitás”²⁰ külső és belső okait (Ștefan-Scalat, 1995). A szerző szerint a román civil társadalom sikertelenségének külső okai a társadalom rurális jellege, az állam erőteljes részvétele a társadalmi életben, valamint a kommunista típusú propaganda és képzési rendszer maradványai. A „tömeg” mentális sztereotípiáit magába foglaló belső okok között az elemző kiemeli a paternalista, tekintélyelvű beállítódást, a konfliktusok elutasításával társuló passzivitást, a társadalmi részvételre való alkalmatlanságot, és végül egyfajta primitívizmussal jellemezhető, „mágikus” gondolkodásra való hajlamot²¹.

Az eddigiekből talán már kiderült, amit e fejezet elején állítottunk: a román nyilvánosságban a civil társadalom eszméje folyamatosan építkezett, azonban ez a konstruálás a tényleges terep sajátosságainak figyelembe vételével történt. A civil társadalom kezdetben itt is politikai szlogenként, megváltó fogalomként viselkedett, de a román értelmiség hamar felismerte, hogy mindaz, ami más közép-európai országban egy sikeres átmenetben csúcsosodott ki, az Romániában nem történhet hasonlóképpen. Akárcsak a magyar nyelvű nyilvánosságban, ebben az esetben is találkozhatunk egyfajta pragmatikus pesszimizmussal.

A szerves fogalmi építkezés, az „ami van”-ra való odafigyelés részének tekinthetjük D. Lőrincz József románul megjelent tanulmányát²² (D. Lőrincz, 1994), valamint a szlovén civil társadalomnak az ellenzékiségből a hatalomba való kerülésének ívét körbejáró Tomaž Mastnak írását is (Mastnak, 1994).

Az 1996-os parlamenti választások eredményeképpen a korábbi ellenzék került hatalomba. Ezt sokan a civil társadalom győzelmeként, vagy a „mi” „ők” feletti diadalaként ünnepelték, vagy a korábban kibékíthetetlennek látszó „mi” és „ők” közötti konszenzus megvalósulásaként²³. A mámor azonban nem tartott sokáig, kiderült, hogy a „mi” politikusai is csak politikusok, tehát pont úgy tévedhetnek, mint elődjeik, sőt, az értelmiségi elit hatalom-közelsége még inkább előtérbe hozta e réteg felsőbbrendűségi érzését (Adameşteanu, 1996). Az új román kormány körüli botrányok a civil társadalom diskurzusába egyfajta neopesszimizmusként csapódtak le, hiszen ezek az események beindították a „civil társadalom és a pártok közötti elválást”. A civil társadalom egyre nehezebben értette meg az 1996-ban hatalomra került pártok közötti konfliktusok tétjeit, ezért gyakran konspirációs elméletek gyártásába kezdett, a láthatót valami nem láthatóval magyarázta (Patapievici, 1998a), a hatalomban lévő pártok a civil társadalmat pedig egyre gyakrabban kioktatásra szoruló, alárendelt szereplőként kezdték kezelni (Patapievici, 1998b). Ezt az újfajta kiábrándulást neveztük az előbb neopesszimizmusnak, aminek jogosságát nem kívánjuk részletezni, ám az érvelési mód kapcsán meg kell jegyeznünk egy lényeges elemet. Ez az argumentáció teljesen mellőzi azt a tényt, hogy a civil társadalom egyik lényeges velejárója egyfajta civil kultúra. Itt (és általában a 22-es hasábjain) a civil társadalomra való hivatkozás hangsúlyosan értelmiségi jellegű (nagyon gyakoriak az ilyen megfogalmazások: „mi, a civil társadalom”) és valójában a nyugat-orientált értelmiségiek és az általuk létrehozott intézményeket jelöli.

Ezt a hangsúlyos értelmiségi jelleget a kilencvenes évek civil társadalmának nyugati szakértői is kihangsúlyozták. Egy, a közép- és kelet-európai országok demokratizálódását vizsgáló összehasonlító kutatás eredményeképpen Romániára vonatkozóan a civil társadalom gyengesége mellett az értelmiségi jelleget találhatjuk meg (Kaldor-Vejvoda, 1999). Hosszú távon, paradox módon, elképzelhető, hogy ez a neopesszimizmus, a civil társadalom magáramaradottsága, termékeny is lehet. A már többször kiemelt intellektuális jelleg visszaszorulhat, a politikai kiábrándultság a tényleges

társadalom felé irányuló, szervezkedő potenciált szabadíthat fel. Ennek jeleit főleg politikai események viszonylatában lehet érzékelni. Az 1999 elején lezajlott „bányászjárás” idején Bukarestben a bányászok fővárosba jövetele ellen nagyméretű felvonulásokat, tüntetéseket szerveztek. E megmozdulások kapcsán Stelian Tănase egy interjúbán azt állította, hogy a román civil társadalom egész története két szakaszra oszlik: a fővárosi tüntetések előtti-re és utáni-ra, ugyanis az akkor szervezett megmozdulások ezúttal nem a hatalom ellenében történtek, hanem bizonyos absztrakt értékek, a hatalom legitimitása, a jogállamiság melletti kiállást jelképezték (Tănase, 1999)

A civil társadalom romániai diskurzusában is megfigyelhető az intézményesülésre való hajlam, illetve az ilyen érdekeltségű empirikus kutatások beindítása. A *Sfera Politicii*-ben „Civil társadalom” címmel rendszeresen jelenik meg rovat, amelyben olyan (a civil társadalom eszméjéhez képest) részkérdéseket taglalnak, mint például a stabil demokrácia kialakulása (Aranyosi, 1997), a román egyetemi szféra válsága (Leahu, 1998) vagy az értelmiség politikához való viszonya (Mungiu-Pippidi, 1997). A lapban továbbra is találunk a civil társadalom fogalmát tisztázni kívánó elméleti írásokat, amelyek vagy a korábbiakban már több szempontból ismertetett civil társadalom közép-európai fogalmát elevenítik fel (Lăzăroiu, 1997; Mateescu, 1999), vagy a civil társadalom romániai kibontakozásának esélyét elemzik. Egy idevágó írás 1999-ben jelent meg, amelyben a szerző kifejti, hogy a román politikai rendszer demokratizálásában a civil társadalom nem játszott semmilyen szerepet. Ilyen szerepet csak akkor tölthet majd be, ha a civil társadalmon belül a „civis”, a polgári elem kerül előtérbe, hiszen az 1989 után létrejött civil szerveződések jó része nemcsak hogy nem polgári értékeket forgalmaz meg, hanem nagyon gyakran éppen antidemokratikus meggyőződésről tanúskodik (Grecu, 1999). Látható, hogy itt román adaptációban felbukkan az a bevezetőnkben már leírt gondolat, hogy nem kell minden civil szervezetet feltétlenül a civil társadalom részének tekintenünk (ld. 2. sz. lábjegyzet).

A magyar nyelvű sajtóban 1995 végére helyezett empirikus fordulat (a civil társadalom vagy szerveződések konkrét szociológiai vizsgálata) a román nyilvánosságban 1997-re tehető. A *Sfera Politicii* két lapszámban is közöl empirikus kutatás alapján készült beszámolót. Az egyik a nonprofit szektor lakosság általi támogatottságát vizsgálja (Săulean, 1997a). Az adatok szerint 1989–1996 között a lakosság mintegy 10 százaléka (kb. 1,8 millió személy) alapító tagja valamilyen szervezetnek, 200 000 személy közvetle-

nül is részt vett valamilyen civil szervezet létrehozásában, ezek zöme pedig férfi. Érdekes azonban, hogy a civil szervezeteket (pénzügyileg és másképp is) támogatók elsősorban a 30-35 év közötti, házas, elemi és középfokú végzettséggel rendelkező nők sorából kerülnek ki. Săulean végül megjegyzi, hogy a nonprofit szektor támogatása szoros kapcsolatot mutat egyrészt a román társadalomban uralkodó tradicionális mentalitással, másrészt pedig a gazdasági helyzettel. A másik empirikus vizsgálat alapján készült tanulmány témája az egyesületi hajlandósággal szembeni beállítódások feltérképezése (Săulean, 1997b). A szerző eredményei szerint a szervezeti tagsággal rendelkezők az individuális életstratégiák mellett a kormányzati tényezők fontosságát emelik ki, míg a civil szervezeteken kívüli személyek, paradox módon, a minimális állam mellett voksolnak, mert nem hisznek az állam minden irányú gondviselésében. A román szociológus nem fejt ki, de az általa érzékelt paradoxon éppen azt jelzi, hogy Romániában azért hoznak létre civil szervezeteket, hogy individuális előnyökre formálisan is szert tehesenek, és ehhez még a kormányzat segítségét is elvárják²⁴.

Ebben a fejezetben már többször említettük, hogy a román nyilvánosságban a civil társadalom eszméjének kibontakozása egy pragmatikusan építkező vonalat követett. E sorozat részének tekinthetjük – igaz, szűkebb értelemben nem tartozik a tanulmányunk címében foglaltakhoz – a civil társadalom taglalását az 1999-ben megjelent alternatív tankönyvekben, amelyekben a civil társadalomra adott definíciók elsősorban az emberi jogok védelmezését és a szabad társulások, kezdeményezések fontosságát emelik ki. Ezekben a tankönyvfejezetekben is tetten érthetjük a civil társadalom értelmiségi felhangjait, ugyanis bizonyos ismert polgári emberjogi szervezeteken kívül másokról nem történik említés. Míg a román sajtónyilvánosságban a civil társadalom gondolatiságához hozzátapad a közép-európaiság gondolata, e könyvekből ez a dimenzió teljesen hiányzik²⁵. Azonban a civil társadalomnak mint a demokratikus berendezkedésbe való átmenet szükségyszerű feltételeként való tálalása, nyilvánvalóan kezdeti pozitívumként értelmezhető. Ily módon, ennek a kilencvenes évek elején felfedezett, jobbára értelmiségi diskurzusnak középiskolai szinten való lehorgonyozása középtávon talán mentalitásbeli változásokat is eredményezhet.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy a fogalom hangsúlyosan közép-európai szerzőkre támaszkodva vonult be a román nyilvánosságba. Kezdetben

itt is találhattunk fogalmi találgatásokat, de mégiscsak beazonosítható a diskurzus fő áramlata, ami azokra a jórészt közép-európai szerzőkre támaszkodik, akik méltán tekinthetők a civil társadalmi kánon részének (Havel, Michnik, Kuron, Konrád, Kolakowski, Haraszi, Gellner stb.). Talán a Ceaușescu-féle diktatúra totális elnyomásra való törekvésének tudható be, hogy az 1989 utáni román sajtóban a civil társadalom eszméje hirtelen és erőteljes virágzásnak indult. Ezt az intenzivitást azonban a román értelmiségi elit folyamatosan kézben tartotta, a diskurzus emiatt nem folyhatott szét sem a társadalomban, sem a fogalmi megközelítések szintjén. A folyamat egyenes következménye a civil társadalom gyengesége és hangsúlyos értelmiségi jellege.

A diskurzus folyamán itt is felbukkant a falu/város ellentét, azonban ez összefonódott a román mentalitás sajátosságainak szemrevételezésével. A szerzők zöme kihangsúlyozta a román mentalitás tradicionális, rurális, autoriter, totalitarizmust elfogadó jellegét, a gondoskodó állam szükségére való beállítódást. Itt felmerült a kérdés, ilyen alpból kiindulva lehetséges-e egyáltalán a civil társadalom kiépítéséről beszélni. A civil társadalom eszméje a román nyilvánosságban továbbá hangsúlyosan összeolvad az emberi jogok, a jogállamiság védelmezésével, ez pedig az erőteljes politikumra való odafigyeléssel jár (nem véletlen, hogy különböző politikai események kapcsán gyakran olvashatunk „a civil társadalom” nevében megfogalmazott felhívásokat).

1997-re tehetjük a civil társadalom vizsgálatának empirikus fordulatát, azonban ez a gyakorlati vizsgálódás nem zárta el a fogalom tisztázására igyekvő szándékokat. A civil társadalom „reifikációjának” tekinthetjük továbbá a téma rendszeres taglalását a szakfolyóiratokban, megjelenését a középiskolai tankönyvekben, illetve ilyen irányú folyóiratok, kiadványok és orgánumok²⁶ létrehozását, és nem utolsósorban a közel tízezer civil szervezet²⁷ bejegyzését is.

3. Összehasonlító összefoglalás

A civil társadalom eszméje a romániai magyar sajtóban több forrásból táplálkozik, a fogalom kialakításában nagy szerepe van a magyarországi kiadványoknak. Ez természetesen egyfajta Közép-Európa-centrikusságot kölcsönöz, a román nyilvánosságban azonban ez a közép-európaiság mégis

egységesebben jelenik meg, és határozott intellektuális jellegén túl elsősorban az emberi jogok, a jogállamiság védelmét foglalja magába. A magyar nyilvánosságban nagyobb teret kap az autochton értelmezések dimenziója, ezért a fogalom gyakran egyszerűen csak a magyar kisebbségre vagy a magyar közösségre vonatkozik. Mindkét nyilvánosságban előfordul a civil társadalomnak a demokratikus berendezkedés szempontjából való fontossága, illetve a civil társadalomnak mint olyan létrehozásának a lehetetlensége, utópisztikus jellege. Az ez utóbbi gondolat köré szerveződő attitűd szintjén azonban árnyalatnyi különbség tapasztalható: a magyar sajtóban ennek a lehetetlenségnek a belátása időben hamarabb felbukkant, mint a románban, azonban ehhez rögtön hozzátársult az „a civil társadalom animálásának” elmélete.

A román nyilvánosságban a civil társadalommal szembeni pesszimizmus fokozatosan érlelődött, okát elsősorban a román társadalomban továbbra is jelen lévő ruralitással, és az ezzel járó, illetve ezt tápláló mentalitással magyarázták, míg a magyar sajtóban a falu gyakran úgy jelent meg, mint a civil társadalom „melegágya”. A román sajtóban fokozatosan felgyűlemlett pesszimizmust megtörték az 1996-os választások eredményei, rövid eufória után azonban újra felütötte fejét az általunk neopesszimizmusnak nevezett jelenség. A civil társadalom román nyilvánosságban való reprezentációja, talán a fentiekből is kiderült, sokkal inkább politikumhoz kötött, mint a magyar nyelvű. A romániai magyarság érdekképviseleti szervezete is tematizálódik a civil társadalom kapcsán, de a civil társadalom kialakulására, lehetőségére való reflexiókat nem befolyásolják aktuális politikai események.

A fogalomhasználat szintjén hasonlóságként foghatjuk fel a többes szám első személynek használatát, azonban míg ez a diskurzív stratégia magyarul a kulturális, politikai elit egységes kisebbség- (vagy nép-, vagy civil társadalom) képét jelenti, addig a román nyilvánosságban a *mihez* ellentétélezve mindig ott van az *ők*, azaz a hatalombeliek világa. Azt is mondhatnánk, a civil társadalom magyarul valaki(k)*ért*, míg románul valami *ellen* fogalmazódik meg.

A diskurzus mindkét nyelvben beazonosítottunk egyfajta empirikus fordulatot, a civil társadalom operacionalizálásának időszakát. Az időbeli eltérések túl azonban lényeges különbség, hogy míg a román kutatás a „társulások világát” célozta meg, ilyen irányú attitűdöket vizsgált, addig a magyar nyilvánosságban a civil szférának tekintett intézményeket vették górcső alá. Természetesen két kutatás témájából nem lehet messzemenő tanulságo-

kat levonni, azt azonban meg lehet kockáztatni, hogy románul arra voltak kíváncsiak „mi van amögött, ami van vagy lehetne”, míg a magyar kutatás elsősorban a közösség, az „ami, van” összeírására törekedett. Talán ezekben az operacionalizálásokban is visszacsend a civil társadalom helyenként nyelvfüggő értelmezése (nevezetesen az, hogy magyarul sokszor csak a kisebbségi közösséget értik alatta).

JEGYZETEK

- ¹ A civil társadalom ilyen irányú elemzéséhez lásd Adam B. Seligman *A civil társadalom eszméje* c. munkájának első három fejezetét.
- ² Ezért nem könnyű különbséget tenni a valódi, a kvázi és az ál-NGO-k között. A szakirodalomban egyre inkább elterjednek az NGO-k ilyen irányú csoportosítására kialakult ironikus rövidítések. Például: kvázi (quasi) NGO: QUANGO; donorok irányította NGO: DONGO; pénz (money) orientált NGO: MONGO; maffia vezette NGO: MANGO; hamis (fake) NGO: FANGO stb. (Ld. a már idézett Miszlivetz-Jensen tanulmányt).
- ³ Román nyelvű lapok: *Sfera Politicii, Revista de cercetări sociale, Polis, Sociologia Românească*, 22; magyar nyelvű folyóiratok: *A Hét, Korunk, Európai Idő, Átmenetek*.
- ⁴ 1986-ban jelent meg Bíró Zoltán, Gagyí József és Péntek János szerkesztésében a *Népi hagyományok új környezetben. Tanulmányok a folklórizmus köréből* c. kötet, amelyben éles hangú kritikát olvashatunk a népi, hagyományos kultúra újrateremtésére irányuló értelmiségi törekvésekről. Központi kérdésként az merült fel, hogy a társadalmi valóság megismerése szempontjából a folklórisztika avagy az antropológia-e a járhatóbb út.
- ⁵ A magyar politológus ebben a cikkében valójában egy, szintén a *Kritikában* megjelent Fricz Tamás tanulmányra reflektál (Fricz, 1989). Fricz állítása szerint különbséget kell tenni polgári és civil társadalom között: míg az előbbi inkább a bourgeois létére helyezi a hangsúlyt, addig az utóbbi a citoyenére. A civil társadalom fogalma tehát szűkebb, azonban valamilyen intézményesítést is feltételez: „Ezek az érdekképviselési-államidöntés-befolyásoló intézmények a letéteményesei az állam demokratikus működésének, s ezen keresztül a polgári társadalom civil társadalommá válásának – azaz annak, hogy a polgár (a bourgeois) citoyenné válhasson, s ezáltal megőrizhesse (!) polgári létét is”. Csizmadia erre a felosztásra reflektálva fejti ki, hogy nem elég pusztán csak jelezni, hogy a civil társadalomnak van állami szintű érdekképviselése, hanem meg kell különböztetni a civil társadalom szintjeit is.
- ⁶ A „civil társadalmi fordulat” kifejezés, mint a továbbiakban látni fogjuk, gyakran és kritikátlanul vissza fog térni a magyar nyelvű írásokban. Azért kritikátlanul, mert ha elfogadjuk, hogy a civil társadalom a mindennapi magatartásban (is) meg-

mutatkozik, akkor (ilyen fizikai, filozófiai konnotációktól nem mentes) fordulatról, hirtelen beálló gyökeres változásról nem beszélhetünk. Dahrendorf szerint is legalább egy nemzedéknyi idő, vagy legalább 60 év szükséges a „civil kultúra” fokozatos kialakításához.

- ⁷ Erdélyben továbbra is nagy szerepet szánnak az egyháznak. Az RMDSZ által felvállalt, illetve deklarált magyar nyelvű egyetem ügyében az állam továbbra is mint elnyomó intézet értelmeződik, ezért a civil társadalom egy szeletére, az egyházakra hárul az egyetemi tér által létrehozandó szabadság (kis) szigeteinek megvalósítása. Az más kérdés, hogy az egyház erre a feladatra milyen mértékben felkészült, illetve, hogy egy európai normákkal összehartható felsőoktatási intézményt pusztán az egyház égisze alatt létre lehet-e hozni.
- ⁸ Ennek az álláspontnak legmarkánsabb képviselője Bíró A. Zoltán. Igaz, nem az általunk vizsgált nyilvánosságban, hanem egyik könyvében ír a kérdésről, ám tételiesen is megfogalmazta: „A tényleges romániai magyar „civil” társadalom valahol a mai romániai magyar intézményrendszeren kívül van. Létezik, de nem igazán civil társadalom, mert érdekeit a közéletben csak igen kis mértékben jeleníti meg. Akárcsak 1989 előtt, ennek a lenti társadalomnak ma is megvannak a maga szerkezetei, információforgalmazási csatornái, szerveződései és működési modelljei. Amint a nemrég lezárult helyhatósági választások mutatják, ez a lenti társadalom egyre inkább működőképes” (Bíró, 1998:186)
- ⁹ Az „újabb” kifejezés csak félig igaz: a cikkben helyenként találunk olyan passzusokat, amelyek az 1995-ben a *Korunkban* megjelent írás (majdnem szó szerinti) részei.
- ¹⁰ Érdekes, paradox helyzet alakulhat így ki: a román állam a korábbi évtizedekben halálra ítélt ellenségét (a civil társadalmat) központilag revitalizálja. Míg a civil társadalom kialakulásának egyik alappillére a decentralizáció, itt mintha demokratikus centralizmussal akarnának decentralizálni.
- ¹¹ A civil társadalom és a helyi társadalom kapcsán idevágó megjegyzést tesz D. Lőrincz József az egyik magyarországi folyóiratban: „jogosultnak tűnik az a következtetés, hogy a civil társadalom fogalma alkalmatlan a társadalmi jelenségek leírására, értelmezésére. (Normatív, kritikai eszközként felhasználható ugyan, de akkor még csak azt tudjuk meg, hogy „mi nincs”). Ezért kézenfekvőnek tűnik az a feltételezés, hogy bizonyos, már bejáratott, differenciált, kézzelfoghatóbb és/vagy esetleg elméleti holdudvarral is rendelkező fogalmak, mint például a „helyi társadalom”, „civil szervezetek” vagy „polgári társadalom”, jobban segítenének munkánkban.” (D. Lőrincz, 1998: 104). E megjegyzés a civil társadalomnak nemcsak politikai szlogenként való lecsengését, hanem teoretikus kifulladását is magában hordozza. A kilencvenes évek második felében tehát a civil társadalom Nagy Eszméjéről le kell mondanunk, és talán ajánlatosabb figyelmünket a lokalitások, a létrejött intézmények, röviden: az „ami van” felé irányítani.
- ¹² A szerző a *rejtett* kifejezést annak heideggeri értelemben használja: a szabadság hiánya rejtőzve-való-életet jelent.

- ¹³ A szándéknyilatkozat teljes szövegét lásd: *Declarația de constituire a GDS*. In 22, 1990, 1.
- ¹⁴ A Polgári Szövetség megalakulásáról, szándékairól részletesen tájékoztat ad a 22 c. lap 1990, 44-es száma
- ¹⁵ A párt kialakulásáról, az 1992-es helyi és országos választásokon elért sikereiről, majd az ezt követő belső konfliktusokról részletesen olvashatunk Liana Ionescunak a *Sfera Politiciei*-ben megjelent tanulmányában (Ionescu, 1994).
- ¹⁶ Az idézetek *A Héttben* megjelent magyar nyelvű változatból származnak.
- ¹⁷ Jelenleg azért nem térünk ki ezekre, mert a már idézett könyve kapcsán ezt megtettük (ld. Tismăneanu, 1997).
- ¹⁸ Talán ezt a szállóigévé minősült mondatot parafrázálja Ghiță Ionescu egyik cikkének címe is: *Civil társadalom csak városban létezik* (Ionescu, 1993).
- ¹⁹ Erről magyarul is olvashatunk. A csíkszeredai *Antropológia Műhely* 1993, 3-as számában, majd később a magyarországi 2000 c. lapban is megjelent Mihăilescu egy idevágó tanulmánya. A román antropológus ezekben kifejti: „Jogaikat, mindenki a magáét és együttesen a közösségét, ki kell csikarniuk ettől a 'mástól', akie a hatalom, és aki maga a hatalom. A nyugalom korszaka az tehát, melyben ezek az egyezkedések megőrzik status quójukat. Persze a dolgok sokkal bonyolultabbak, a függőségi mechanizmusok azonban a sok évezredes idegen megszállás és hazai uralkodás idején nagyjából újraképződtek, valóságos politikai habitust hozva létre: ezt, amit merészeltünk függőségi mentalitásnak nevezni.” (Mihăilescu, 1994: 14).
- ²⁰ A kifejezés szerepelt a már idézett 22 c. lap 1990, 1-es számának vezércikkében is.
- ²¹ Megjegyzendő, hogy a szerző nagy részben Alina Mungiu könyvére támaszkodik (ld. Mungiu, 1994).
- ²² D. Lőrincz ebben a tanulmányában valójában azt a vitát ismerteti, amely a kisebbségek képviseletéről alakult ki, és többé kevésbé a magyar nyilvánosságban is megjelent (és tanulmányunk előbbi fejezetében is kitértünk rá): ki képviselheti a magyar kisebbséget, és akik képviselik, milyen ideológia mentén építik fel legitimitásukat? Egységesként kell-e elképzelni a magyar kisebbséget, vagy el kell ismereni a plurális értékek jelenlétét? A vita természetesen elvezetett ahhoz a kérdéshez is, hogy a civil társadalom falun vagy városban maradt-e meg leginkább, illetve hogyan lehetne animálni, generálni a civil társadalom-szerű képződményeket. A szerző végezetül megjegyzi, hogy egy kisebbségi etnikai párt liberális értékek mellett való elköteleződése nem ideológiai választás eredménye, hanem magának a kisebbségi helyzetnek az egyenes következménye.
- ²³ A „mi” és „ők” közötti ellentételezés már az 1992-es választásokat megelőző kampányban is pregnánsan felbukkant. Az ebben a kampányban érvényesülő diskurzív stratégiáról részletesen olvashatunk Camelia Beciu tanulmányában (Beciu, 1995)
- ²⁴ Ha elfogadjuk az RMDSZ állam az államban státusát, ez a mozzanat talán a magyar kisebbség vonatkozásában is érvényes.

- ²⁵ A tankönyvek szerzői gárdáját és a téma másmilyen megközelítését megtalálhatjuk Gabriel Andreescu egyik cikkében (Andreescu, 1999)
- ²⁶ Lásd például az interaktív *Voluntar* című lapot, amely heti rendszerességgel közli a nonprofit szektor legfontosabb híreit, vagy az ACCES nevű információszolgáltatás honlapját (mindkettő elérhető a <http://www.fdsc.ro/ACCES> internetes címen)
- ²⁷ Ez az adat a Ioan Scurtu és csapata által kiadott iskolai tankönyvben szerepel (Scurtu és mások, 1999)

ATTILA Z. PAPP

The Idea of the Civil Society in the Romanian Press after 1990.

The author analyses the writings on civil society published in both Romanian and Hungarian newspapers after 1990 in Romania. According to the study, the idea of society has more sources in the Hungarian press in Romania since the Hungarian publications play a great part in formulating the notions. It endows a sort of Central European centralism however, in the Romanian public sphere, this centralism appears more united and beyond its determined character includes all the defence of constitutionality and civil rights. In the Hungarian publicity, the dimension of the autochthon interpretation gains bigger grounds thus the notion often refers to the Hungarian minority or Hungarian community. In each publicity, it appears the importance of the civil society in the respect of the democratical system or the impossibility of creating a civil society. A slight difference can be experienced on the level of attitude around this idea. The discretion of this impossibility appeared sooner in the Hungarian press than in the Romanian one however the theory of ‘animation of the society’ was linked to it.

Bibliográfia

- *** Redacția: *Ce vrem*. In Sfera Politicii 1992/1 3.
- *** *Restaurarea societății civile*. In: 22 1990/44.
- *** *Declarația de constituire a GDS*. In: 22 1990/1.
- Adameșteanu, Gabriela 1996 *O trăsătură ne-europeană*. In: 22 1996/49.
- Anastasiu, Călin 1993a *Societate civilă vs. stat*. In: Sfera Politicii 1993/2 23.
- Anastasiu, Călin 1993b *Societatea civilă și instituțiile politice*. In: Sfera Politicii 1993/4. 12-13.
- Andorka Rudolf 1995 *A civil társadalom fogalmának definíciója és használhatósága a kelet-közép-európai társadalmak elemzésében*. In: Korunk 1995/5 14-18.
- Andreescu, Gabriel 1999 *Rezistența, drepturile omului și societatea civilă în manualele de istorie de clasa a XII-a*. In: 22 1999/42. 8.
- Aranyosi István Albert 1997 *Drumul către democrația stabilă*. In: Sfera Politicii 1997/53. 32-34.
- Arató András 1999 *Civil társadalom, forradalom és alkotmány*. Budapest, Új Mandátum
- Arato, Andrew 1992 *Forradalom, civil társadalom és demokrácia*. In: Korunk 1992/9 66-71.
- Bíró A. Zoltán 1990 *Intézmény – képviselő – civil társadalom*. In: *Átmentek* 1990/1. 5-19. (A tanulmányhoz hozzászóltak: Gáll Ernő, Veress Károly, D. Lőrincz József, Magyar Vincze Enikő, Magyar Nándor László)
- Bíró A. Zoltán 1998a *Intézményesedési folyamatok a romániai magyar társadalomban 1989-1995 között*. In: *Stratégiaiák vagy kényszerpályák? Tanulmányok a romániai magyar társadalomról*, Csíkszereda, Pro-Print 15-48
- Bíró Béla 1999 *Képzelt és valódi közösségek*. In: A Hét: 1999/23.
- Bakk Miklós 1992 *A civil társadalom tündöklése és bukása*. In: A Hét 1992/42.
- Bakk Miklós 1993 *Civil szféra, társadalmi integráció, konfliktuskezelés. Beszélgetés Bognár László közgazdással* In: A Hét 1993/20
- Bakk Miklós 1998 *Állam és társadalom*. In: A Hét 1998/46
- Bakk Miklós-Horváth Andor-Salat Levente 1999 *A 2000. év küszöbén. Politika és kisebbségi magyar társadalom Romániában*. In: A Hét 1999/19.
- Beciu, Camelia 1995 *Reconstrucția discursivă a campaniei electorale din România '92. Discursul presei*. In: *Revista de cercetări sociale* 1995/4 48-71.
- Bellah, Robert D. 1967 *Civil Religion in America*. In: *Daedalus*, 96. vol. 1-21.
- Bíró A. Zoltán 1998 *A kisebbségi civil társadalom építéséhez*. In: *Stratégiaiák vagy kényszerpályák? Tanulmányok a romániai magyar társadalomról*, Csíkszereda, Pro-Print 179-186.
- Bodó Barna 1999 *Civil tudomány*. In: A Hét 1999/7.
- Cs. Gyimesi Éva 1998 *Vázlatok egy szellemi kórképhez*. In: Cs. Gyimesi Éva *Colloquium Transylvanicum*. Marosvásárhely, Mentor 32-66.
- Csizmadia Ervin 1989 *Milyen civil társadalom van és milyen nincs Magyarországon?* In: *Kritika* 1989/5. 5-7.

- D. Lőrincz József 1994 *Construirea societății civile: pe baze naționale sau științifice – o polemică în cultura maghiară din România* -. In: Polis 1994/1. 123-131.
- D. Lőrincz József 1998 *A civil társadalom fogalma*. In: Regio 1998/3 102-104.
- Dahrendorf, Ralf 1990 *Reflections on the revolution in Europe*. London, Chatto and Windus.
- Fábián Ernő 1993a *Az autonóm társadalomszerveződés előzményei. Meditáció a pre-civil társadalomról Erdélyben 1*. In: A Hét 1993/24 5.
- Fábián Ernő 1993b *Az autonóm társadalomszerveződés előzményei. Meditáció a pre-civil társadalomról Erdélyben 2*. In: A Hét 1993/25 4-5.
- Fricz Tamás 1989 *Ván vagy nincs civil társadalom Magyarországon?* In: Kritika 1989/2 2-3.
- Giddens, Anthony 1990 *The Consequences of Modernity*. Polity Press
- Grecu, Răzvan 1999 *Societatea civilă și democratizarea politică*. In: Sfera Politicii 1999/73,74. 33-37.
- Havel, Václav 1988 *Letters to Olga*. New York, Knopf
- Hoffman, Oscar 1991 *Societatea civilă și cea politică în procesul tranziției în România*. In: Sociologie Românească 1991/3-4. 137-146
- Horváth István – Deák-Sala Zsolt 1995 *A romániai magyar egyesületek és alapítványok szociológiai leírása*. In: Korunk 1995/11. 23-57.
- Ionescu, Ghița 1993 *Societatea civilă este numai la oraș*. In: Expres 1993/20.
- Ionescu, Liana 1994 *Partidul Alianței Civice* In: Sfera Politicii 1994/16. 8-9.
- K.S.J. 1992 *A civil társadalom esélye – aknatűzben*. In: Korunk 1992/9. 66-67.
- Kaldor, Mary 1998 *Transznacionális civil társadalom*. In: Miszlivetz Ferenc (szerk) *Közép-Európai változások. Társadalmi folyamatok és stratégiák*. Szombathely, Savaria University Press, 115-138.
- Kaldor, Mary – Vejvoda, Ivan (ed.) 1999 *Democratization in Central and Eastern Europe*. London and New York
- Karnooh, Claude 1994 *Români – tipologie și mentalități*. București, Humanitas
- Karnooh, Claude 1994a *Ar trebui reconstruite elitele rurale – interviu cu Claude Karnooh*. In: Sfera Politicii 1994/15.
- Kideckel, David A 1993 *Populația rurală și autoritatea în noua Românie*. In: Sfera Politicii 1993/6 3-5.
- Kötő József 1995 *Az elmúlt öt év dilemmái*. In: Korunk 1995/11. 13-18.
- Kötő József 1999 *A romániai magyar civil szervezetek működési feltételei*. In: A Hét 1999/5. 3-4.
- Kötő József 1999 *A romániai magyar szervezetek működési feltételei* In: A Hét 1999/5. 3-4.
- Lazaroiu, Andra 1997 *De la etos la telos*. In: Sfera Politicii 1997/55. 40-43.
- Leahu, 1998 *Criza universității românești*. In: Sfera Politicii 1998/56. 16-18.
- Magyari Nándor László – Bodó Julianna 1990 *Helyi társadalom – helyi hatalom. Beszélgetés A. Gergely András politológussal*. In: A Hét 1990/41-42.

- Magyari Nándor László 1990 *Civil társadalom: utópia vagy realitás?* In: A Hét 1990/26. 11.
- Magyari Nándor László 1995 *Civil társadalom, vagy amit akartok.* In: Korunk 1995/11. 58-68.
- Magyari Tivadar 1996 *Civil média. A romániai magyar szervezetek időszakos kiadványai.* In: Korunk 1996/1. 106-115.
- Mastnak, Tomaz 1994 *Societatea civilă în Slovenia: de la opoziție la putere.* In: Polis 1994/1 102-115
- Mateescu, Oana 1999 *Societatea civilă – o validare relativă?* In: Sfera Politicii 1999/68. 61-62.
- Matei, Liviu 1992 *A civil társadalom paradoxonai és esélyei Romániában.* In: Korunk 1992/9. 3-4.
- Michnik, Adam 1985 *Letters from the Prison and Other Essays.* Berkeley and Los Angeles, University of California Press
- Michnik, Adam 1993 *Un nou evoluționism.* In: Sfera Politicii 1993/2. 23-25.
- Mihăilescu, Ioan 1993 *Stereotipuri mentale și atitudinale în România posttotalitară.* In: Sfera Politicii 1993/7. 22-23.
- Mihăilescu, Vintilă 1994 *Hol vannak a régi barbárok?* In: 2000 1994/7. 13-18.
- Miszlivetz Ferenc -Jensen, Jody 1998 *A civil társadalom metamorfózisa: 1988-1999.* In: Miszlivetz Ferenc (szerk) *Közép-Európai változások. Társadalmi folyamatok és stratégiák.* Szombathely, Savaria University Press, 141-169.
- Mungiu, Alina 1994 *Româniul după '89 – istoria unei neînțelegeri.* București, Humanitas.
- Mungiu-Pippidi, Alina 1997 *Intelectuali ca actori politici în Europa de Est – cazul României.* In: Sfera Politicii 1997/52. 53.
- Nagy Olga 1992 *A paraszti polgárosulás erdélyi sajátosságai.* In: Korunk 1992/9. 77-82.
- Opreescu, Dan 1993 *Értékes útmutatások 1-4.* In: A Hét 1993/35, 36, 37, 38.
- Patapievic, H-R. 1998a *În căutarea motivelor crizei.* In: 22 1998/5.
- Patapievic, H-R. 1998b *Partidele și societatea: un divorț.* In: 22 1998/7.
- Pavel, Dan 1990 *Civil társadalom és társadalmi szerződés.* In: A Hét 1990/27. 11.
- Rostás Zoltán 1990 *Könyvkultúra a civil társadalomban. Beszélgetés Zöld Ferencsel, a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesületének elnökével.* In: A Hét 1990/30.
- Salat Levente 1995 *Romániai magyar civil társadalom?* In: Korunk 1995/11. 3-6.
- Scurtu, Ioan et all. 1999 *Istoria românilor din cele mai vechi timpuri pâna astăzi. Manual pentru clasa a XII-a.* București, Petron.
- Seligman, Adam B. 1992 *A civil társadalom, a bizalom és a szolidaritás.* In: Korunk 1992/9. 40-49.
- Seligman, Adam B. 1997 *A civil társadalom eszméje.* Kávé Kiadó
- Săulean, Daniel 1997a *Susținerea de către populație a sectorului nonprofit.* In: Sfera Politicii 1997/46. 20-24.
- Săulean, Daniel 1997b *Filantropie și asociaționalism la români.* In: Sfera Politicii 1997/51. 25-31.

- Ștefan-Scalat, Laurențiu 1995 *Societatea civilă românească – o utopie? „Popor” și elite intelectuale la începutul anilor '90*. In: Polis 1995/4. 161-182.
- Tănase, Stelian 1995 *Trei culturi*. In: Sfera Politicii 1995/28.
- Tănase, Stelian 1999 *În Europa de Est democrația nu este un proces ireversibil. Interviu realizat de Raluca Mărculescu*. In: 22 1999/9. 12-13.
- Tismăneanu, Vladimir 1991 *Societatea civilă, pluralism și viitorul Europei Centrale și de Est*. In: 22 1991/46, 47 (Magyarul: *Civil társadalom, pluralizmus és Közép-Kelet-Európa jövője*. In: A Hét 1991/51).
- Tismăneanu, Vladimir 1997 *Reinventarea politicului. Europa Răsăriteana de la Stalin la Havel*. Iași, Polirom
- Veress Károly 1990 *Kisebbségi lét és civil társadalom*. In: A Hét 1990/30.
- Veress Károly 1990a *Beszélgetés a civil társadalomról*. In: Európai Idő 1990/38-39.
- Voicu, George 1992 *Societatea civilă și partidele politice*. In: Sfera Politicii 1992/1. 4.
- Walzer, Michael 1995 *A civil társadalom fogalma – részletek* -. In: Korunk 1995/11. 7-12.

KÁNTOR ZOLTÁN

Kisebbségi nemzetépítés

A romániai magyarság mint nemzetépítő kisebbség

A nemzeti és etnikai kisebbségeket különböző elméleti keretekben közelíthetik meg a kutatók. A teljesség igénye nélkül megemlíthetjük az intézményrendszerre, a kisebbségi pártok politikájára, a kisebbségi eliteire, az oktatásra, a nemzeti identitásra, a kisebbségi jogok, az etnikumok közötti konfliktusra vonatkozó kutatásokat és megközelítéseket. Nem von le semmit az érdemükből, ha azzal a bírálattal illetjük őket, hogy nem fektetnek megfelelő hangsúlyt munkájuk elméleti hátterére. Kétféle ilyen hibát fedezhetünk fel. Egyrészt a szerzők kritikátlanul átveszik a nyugati szakirodalom elméleteinek egyes tételeit és azokból kiindulva alakítják ki magyarázó-apparátusukat. Másrészt olyan elméletekre támaszkodnak, amelyeket nem specifikusan a nemzeti kisebbségek elemzéséhez állítottak fel, és gyakran a szerzők nem transzformálják az illető elméletet. Fontos kihangsúlyoznunk, hogy a kérdéseket átfogóbban kell elemezni. Ahhoz, hogy érvényes állításokat tehesünk egy nemzeti kisebbségre vonatkozóan, fel kell állítanunk egy „kisebbségelméletet”. Azért használom az idézőjelet, mert tulajdonképpen egy hipotézisrendszerrel van szó, amelyből kiindulva elemezhetjük a kisebbségi kérdés különböző vetületeit.

E téren megkülönböztethetjük a normatív és analitikus megközelítéseket. A normatív – elsősorban a jogi és politikai filozófiai – megközelítések a kisebbségi kérdés lehetséges megoldásaira fektetik a hangsúlyt, s a nacionalizmusra és a nemzeti kisebbségekre vonatkozó kérdéseket úgy teszik fel, hogy milyen nacionalizmus igazolható, illetve milyen kisebbségi jogokra

tarthatnak igényt a különböző nemzeti és etnikai csoportok. A nemzetépítésre vonatkozóan Will Kymlicka azt állítja, hogy amennyiben elismerjük a többség jogát a nemzetépítésre, úgy azt nem tagadhatjuk meg a nemzeti kisebbségektől sem. Ezzel szemben az analitikus – elsősorban a szociológiai, antropológiai, történeti – megközelítések leíró jellegűek. Nem a megoldást, nem a jogosultságot vizsgálják, hanem elsősorban leíró jellegűek és azt a fogalmi rendszert keresik, amely segítségével minél pontosabban leírhatók valamely nemzeti kisebbség törekvései, illetve az azon belüli folyamatok. A nemzeti kisebbségekkel foglalkozó szakirodalomban felfedezhetünk még egy súlyos problémát. Ezeket a tanulmányokat jelentősen befolyásolja a szerző álláspontja a kisebbségi kérdés megoldására vonatkozóan. E megközelítésekben kiderül, hogy a szerző feloldhatónak vagy ellenkezőleg, feloldhatatlannak látja-e az egy országban élő nemzeti csoportok közötti feszültségeket, továbbá az, hogy a konfliktusra vagy a kooperációra helyezi a hangsúlyt. Tanulmányomban nem normatív módon, hanem analitikusan igyekszem megközelíteni e kérdéseket, és így arra a kérdésre sem keresem a választ, hogy ezek az interetnikus feszültségek feloldhatók-e vagy sem.

Úgy vélem, szükség mutatkozik egy kisebbségelméletre, amelyet hipotézisrendszerként használunk a konkrét elemzésnél. Egy ilyen keretben érthetjük csak meg az illető nemzeti kisebbség politikai öndefiníciós kísérleteit, törekvéseit és önszerveződését. Ez az elméleti keret adhatja meg azokat a szempontokat, amelyeket figyelembe kell vennünk, legyen szó akár egy kronológia megalkotásáról, az etnikai konfliktusok elemzéséről vagy az intézményrendszer kialakulásáról, vagy akár a tágabban vett kisebbség politikatörténetéről. Egy ilyen keret nélkül nem érthetjük meg a kisebbségen belüli törésvonalakat és a kisebbségeken belüli vitákat sem. Természetesen nem állíthatjuk, hogy csupán egy ilyen lehetséges elméleti keret létezik, viszont azt szinte biztosan állíthatjuk, hogy ennek az elméletnek a nacionalizmuselméletekre kell épülnie. Állításomat azzal indokolom, hogy a nacionalizmuselméletek azok, amelyek kiemelt figyelmet szentelnek a nemzeti alapon való szerveződésnek, ami egyben a nemzeti kisebbségek jellemzője is. Nem tartom szerencséseksnek azokat a megközelítéseket, amelyek a kisebbségi pártokat, eliteket, társadalmat nem etnikai alapú pártoknak, elitnek vagy társadalomnak tekintik. Az azonos (nemzeti/etnikai/kulturális) csoporthoz való tartozás (tudata) és az ezen az alapon való szerveződés a kérdés kvintesszenciája. Ennek figyelmen kívül hagyása a Kelet-Közép-Európai folya-

matoknak a meg nem értéséhez vezet. Természetesen az etnikai/nemzeti tényezővel nem magyarázhatunk meg mindent, de mellőzésével a félreértelmezéseknek tesszük ki magunkat.

Nem kívánok foglalkozni azokkal az állításokkal, amelyek a nemzetállamok halálát hirdetik, és az etnikai hovatartozás háttérbeszorulás folyamata mellett érvelnek. Ezek egyelőre csak hipotézisek. Michael Mann állításával értek egyet, aki szerint a nemzetállamok átalakulnak, diverzifikálódnak, de nem halnak meg¹. Abból a megfigyelésből indulok ki, hogy a nemzeti/etnikai hovatartozás és az ezen az alapon való szerveződés még mindig fontos, legalábbis térségünkben semmi jelét sem látjuk annak, hogy ez ne így lenne. Annak ellenére, hogy a globalizáció miatt csökken az államok szuverenitása, azt is észrevehetjük, hogy az állam továbbra is ellenőrzése alatt tartja a nemzeti kultúrát és az állampolgárság intézményét. De most ennek morális vonzatai (ti. hogy ez így helyes vagy nem) egyáltalán nem képezik tanulmányunk témáját.

Elképzeléseim szerint a javasolt megközelítés tágabban érvényes a régió egyes nemzeti kisebbségeire, viszont a hipotézisrendszert elsősorban a romániai magyarságra gondolva állítottam fel. Ezért érvelésem és példáim csupán a romániai magyarságra szorítkoznak.

Ez a tanulmány is a kisebbségkutatás fő kérdésére keres választ, pontosabban arra, hogy egy kisebbségi társadalom hogyan írható le, hogyan működik és fogalmilag mit értünk alatta. A szakirodalom *a romániai magyar társadalom* fogalmat használja, de hallhatunk és olvashatunk olyan megfogalmazásokról is, mint *erdélyi magyar társadalom* vagy *székelyföldi társadalom* is. De amíg egyetértek azzal, hogy a társadalmat helyezzük a középpontba, azaz már kevésbé, hogy ily módon ténylegesen megérthetjük a végbemenő folyamatokat. A tulajdonképpeni kérdés az, hogy melyik elemre helyezzük a hangsúlyt: a 'magyar'-ra (a nemzeti vagy etnikai tényezőre) vagy a 'társadalomra'. Ezzel igazából csak azt kérdőjelezem meg, hogy vajon a kettőt egyforma hangsúllyal lehet-e elemezni ugyanabban az elméleti keretben, és azt állítom, hogy a kérdést csak úgy lehet megközelíteni, ha eldöntjük, hogy melyik legyen a fő elemzési szempont.

Amennyiben a társadalom fogalomából indulunk ki, akkor a romániai vagy erdélyi magyar társadalom mellett el kell képzelnünk a romániai vagy az erdélyi román társadalmat is, amely szerintem fogalmilag nehezen ragadható meg. Amennyiben a kisebbségi társadalmat elemezzük, ezt először fo-

galmilag kell meghatározni, amit ha lehetetlennek nem is, de igen bizonyultunk tartok. A legnehezebb annak a megállapítása, hogy mi az, amit még társadalomnak nevezünk, és mi az amit már nem. Nem világos, hogy a társadalom fogalmát milyen egységre alkalmazzuk. Nem világos az sem, hogy az egyénnek milyen mértékben kell az adott kisebbségi társadalomhoz kötődnie, hogy odatartozónak tekintsük. Elég, ha valamilyen módon részt vesz a kisebbségi intézmények tevékenységben, vagy több és intenzívebb szállal kell kötődnie hozzá? Esetleg a magyar életvilághoz kell tartoznia? Ezekre a kérdésekre csak normatívan lehet válaszolni, ami viszont eltávolított bennünket a deskriptív elemzéstől.

Ennek a ‘társadalomnak’ a működését talán már könnyebben írhatjuk le, ám módszertanilag állandóan szembesülnünk kell fogalmi rendszerünkkel. Ennek elkerülése végett azt javaslom, hogy a ‘magyar’-t, tágabban a kisebbséget (az etnikai/nemzeti elemet hangsúlyozva) helyezzük elemzésünk központjába. Amennyiben az andersoni képzelte közösség² meghatározásból indulunk ki, a kisebbségi társadalom és a nemzeti kisebbség, legalábbis a romániai magyarság esetében, ugyanazt a képzelte közösséget jelenti – azaz az olvasó ugyanarra a csoportra asszociál. Mindkét esetben ugyanolyan nehéz (lehetetlen) meghatározni azt a csoportot, amelyet elemzünk. Egyik esetben sem lehet pontosan meghatározni, hogy egyfelől kik azok, akik a romániai/erdélyi magyar társadalomhoz, másfelől akik a nemzeti kisebbséghez tartoznak. A ‘ki a romániai/erdélyi magyar’ kérdés egy másik diskurzus része. Ehelyett azt javaslom, hogy azokat a folyamatokat vizsgáljuk meg, amelyek a romániai társadalom magyar részében zajlanak. Mivel (szerintem) nem tudunk válaszolni a társadalmat a központba helyező kérdésekre, azt javaslom, hogy a romániai magyar intézményekre és politikai törekvésekre helyezzük a hangsúlyt, azokra, amelyek a ‘nemzeti’ kérdést helyezik érdeklődésük homlokterébe, illetve annak mentén szerveződnek. Ez egy felvállaltan makroszintű megközelítés, amely nem tér ki a magyar életvilág minden vetületére, de támpontul szolgálhat a további kutatásokhoz. Az etnikai törésvonalat, és az azon belüli politikai cselekvéseket helyezi a középpontba, ugyanakkor figyelembe veszi, hogy mindez egy nagyobb egységben zajlik. Jelen esetben az etnikai törésvonalat a nyelvi és vallási különbözőség határozza és erősíti meg. Ebből a szempontból Románia esetében egy fragmentált politikai kultúrájú társadalomról beszélhetünk. Lijphart elmélete nyomán romániai magyar szubkultúráról és ennek intéz-

ményesüléséről (pilléresedéséről/oszloposodásáról) beszélhetünk. Míg Lijphart számára a plurális társadalmakban a demokrácia kérdése a központi kérdés, addig számunkra ennek a szubkultúrának az intézményesülése és működése az elemzendő kérdés. A szubkultúrán belül is léteznek törésvonalak, viszont ezek elemzése egy másik írás témája lehetne. A belső törésvonalak elemzésével világosan kiderülne, hogy a romániai magyarság, mint ahogy egyetlen más csoport sem, nem tekinthető homogén csoportnak.

Nézetem szerint ezt az intézményesülést leginkább úgy érthetjük meg, ha a nemzeti elven való szerveződést elemezzük. A legtöbb társadalom nemzeti alapon intézményesült, viszont ez sok esetben más szervezőerőkkel járt együtt, és sok helyen veszített is jelentőségéből. A nemzeti kisebbségek esetében megfigyelhetjük, hogy a fő szervező erő a nemzeti elv, és ennek jelentősége a legritkább esetekben csökken, sőt inkább hangsúlyosabbá válik. Tanulmányom célja ennek a folyamatnak a vizsgálata a romániai magyarság esetében.

Az előbbiek értelmében azt javaslom, hogy a romániai magyarságot a nemzetépítés fogalmi keretében vizsgáljuk meg. A nemzetépítés és intézményépítés közötti összefüggés világíthatja meg az elemzett folyamatot. A nemzetépítés tulajdonképpen a különálló – nemzeti elven szerveződő – társadalom építése, amely a különálló intézményrendszerre épül. A nemzetépítés révén, amelyet folyamatnak tekintünk, elkerülhetjük azokat a kérdéseket, amelyek a társadalmat a középpontba helyező megközelítések eleve magukba foglalnak. A nemzeti elven szervezett politika azokra irányul, akiket a 'nemzeti elit' saját nemzetéhez tartozónak tekint. Ez független az egyének társadalmi beágyazódásától, független attól, hogy milyen szinten és mértékben kapcsolódnak a magyar életvilághoz, és független az egyének akaratától is. A nemzetépítő politika projektjéhez tartozik, hogy ezeket valamilyen módon a romániai magyar szubkultúrához csatolja, illetve ott tartsa. A nemzetépítési megközelítés par excellence felülről elemzi a kérdést. Nagyobb hangsúlyt tulajdonít az elit szándékainak és cselekvéseinek, és az egyoldalú (fentről lefele irányuló) kommunikációra helyezi a hangsúlyt, ellentétben a társadalmat középpontba helyező megközelítésekkel, melyek alulról elemzik a kérdést, s a társadalmi átalakulás és az elit tevékenységének hatására helyezik a hangsúlyt. Nem azt nézik, hogy hogyan szervezi az elit a társadalmat, hanem azt, hogy az hogyan szerveződik. Nem vonom kétségbe ennek a megközelítésnek a létjogosultságát, viszont szerintem ez a mód-

szer csak korlátozottan használható a kisebbségi társadalmak elemzéséhez. Nézetem szerint ezzel a megközelítéssel nem lehet megmagyarázni, hogy etnikailag miért nem homogénizálódik a romániai társadalom, ami a kisebbségkutatás egyik kulcskérdése.

Mielőtt a kisebbségi nemzetépítésre áttérnénk, vizsgáljuk meg, hogyan tevődik fel a nemzetépítés kérdése a szakirodalomban. A nemzetépítés (nation-building) fogalma az ötvenes években került be a nacionalizmus szakirodalmába, a fogalom elsősorban Karl Deutsch nevéhez kötődik³. A nemzetépítés modellje a nemzetek politikai jellegét és az állampolgárok és elitek aktív szerepét emeli ki (szemben azokkal az elméletekkel, amelyek inkább a nemzetek kialakulását más folyamatok hatásának tudják be). Reinhard Bendix módszertanilag úgy közelíti meg a kérdést, hogy nem az egyének közösségét, hanem az egyének és az állam közötti viszonyt kell vizsgálni a politikai átalakulások során⁴. Deutsch és társainak bírálói felvetik, hogy nem tettek különbséget a nemzet-, illetve az államépítés között⁵. Ennek egyrészt az angol fogalomhasználat az oka (amelyben a nation egyben országot és nemzetet is jelent), másrészt nem vették figyelembe az országon belüli más etnikai vagy nemzeti csoportokat, elsősorban azért, mert számukra a politikai integráció és a modernizálódás volt az elemzendő kérdés. Juan J. Linz és Alfred Stepan különbséget tesz a nemzetépítés és az államépítés között, miszerint az államépítés folyamatának nincsenek olyan, az organikus növekedéshez kapcsolódó konnotációi, amelyek a nacionalizmus diskurzusában jelen vannak. A nemzetnek, az állammal ellentétben, nincsenek meghatározott vezető szerepei, habár mindig vannak egyének, akik a weberi értelemben hordozói (Träger) a nemzeti szellemnek/érzésnek.⁶ Anthony D. Smith a nemzetépítés és az államépítés dinamikus és voluntarisztikus vetületére fekteti a hangsúlyt, amely a korábbi államalakulás és nemzeti alakulás megközelítéseknél hiányzott.⁷ Ugyanő állítja, hogy mivel a nacionalizmus korában az államiság csak a 'nemzet'-el és a nacionalizmussal legitimálható, az államokat nemzetépítőknak kell tekinteniünk⁸.

Ebben a tanulmányban nem érdemes jobban belemélyülni a nemzetépítés szakirodalmába, elég megállapítanunk, hogy az utóbbi időben a fogalmat már árnyaltabban kezelik, és figyelembe veszik az államon belül létező kisebbségeket is. Amit a szakirodalom figyelmen kívül hagy, azok a nemzeti kisebbségeken vagy etnikai csoportokon belül végbemenő folyamatok. Esetünkben szükséges azt látni, hogy a modern nemzetállam nemzetépítő

állam. Ez a nemzetépítés a többségi nemzet kultúráját és érdekeit veszi elsősorban figyelembe. Ennek a folyamatnak természetes következménye az, hogy a nemzeti kisebbségek is hasonló technikákkal próbálnak ellenállni ennek a homogénizáló folyamatnak.

A nemzetépítést a nemzeti (etnikai) elv alapján való intézményépítésként és identitásalakításként definiálhatjuk. A nemzetépítés feltételezi a szándékosságot. A szándék az, hogy a „mi” nemzetünk is olyan legyen, mint a „többi” (nyugati) nemzet. Megkülönböztetjük a nemzet kialakulást (nation-formation) a nemzetépítéstől (nation-building). A nemzetek kialakulásáról az első nemzetek esetében beszélünk. Ahogy Gellner és Hobsbawm is állítja, a nacionalizmus⁹ teremtette meg a nemzetet, és nem fordítva¹⁰. Elemzéseik központjában a nacionalizmus és ennek folyománya-ként a nemzet kialakulása, mint a társadalmi változás következménye áll. A nemzetek kialakulása után már tudatos nemzetépítésről beszélünk. Erre példaként hozhatjuk fel Eugene Weber elemzését, amelyben azokat a folyamatokat, tényezőket és mechanizmusokat tanulmányozza, amelyek megteremtették a homogén francia nemzetet, mindezt jóval a francia nemzet megalakulása után.¹¹ Míg a magyar nemzet kialakulását tekintve viták vannak, az egyértelműnek tekinthető, hogy 1867 és 1914 között nemzetépítésről beszélhetünk. Hozzátehetjük, hogy ugyanakkor államépítésről is beszélhetünk, hisz a két folyamat gyakran egybeesik. Ez nem törvényszerű, és fontos megvizsgálunk minden esetben a két folyamat közötti viszonyt. Juan J. Linz, hasonlóan Gellnerhez, azt állítja, hogy Nyugat-Európában először az állam alakult ki, majd ezt követően a nemzet, míg ez Kelet-Közép-Európában fordított sorrendben következett be. Szükségesnek tartom kihangsúlyozni, hogy tanulmányomban nem kívánok állást foglalni a modernisták és etnicisták közötti vitában¹², de meg kell említeni, hogy csupán a modern nemzetéről és a modern államról írok. Ebben az értelemben azokkal a szerzőkkel értek egyet, akik a modern magyar nemzet kialakulását 1848-ra teszik.

A nemzetépítést, mint említettem, a nemzeti elven való intézményépítésként és az identitás kialakításaként/erősítéseként határozom meg. Ennek két vetülete van. Az egyik eszmetörténeti: az illető nemzet jellemzőit próbálja meg egységes elméleti keretbe foglalni, és a nemzeti eszme alakulását vizsgálja. A másik azoknak a mechanizmusoknak az összessége, amely (részben) az előbbi eszmerendszerre alapozva alakítja ki a nemzet számára

szükséges(nek tartott) intézményeket. Ezek egyrészt gyakorlati, másrészt szimbolikus funkciót töltenek be.

Az előbbi folyamatok és mechanizmusok egyaránt érvényesek a nemzetekre és a nemzeti kisebbségekre. A körülmények természetesen különböznek, viszont a folyamatok és mechanizmusok hasonlóak. Elemzésemben ezekre helyezem a hangsúlyt. Elméleti keretemet három szerző, Rogers Brubaker, Miroslav Hroch és Michael Mann tanulmányaira alapozom. Rogers Brubaker a nemzetépítő állam (nationalizing state), az anyaország (external national homeland) és a nemzeti kisebbség (national minority) által meghatározott keretben elemzi a kelet-európai nacionalizmusokat¹³. Magyar nyelvre nehezen fordítható a nationalizing state fogalma, az eredeti jelentést talán a nemzetiesedő állam fordítás adná vissza a leginkább. Ő a nationalizing state fogalmat javasolja a nation-building helyett, kiemelendő a folyamat dinamikus voltát. A három szereplő folyamatosan monitorizálja egymás politikáját. A klasszikus nacionalizmuselméletek bírálataként fogalmazza meg, hogy:

„Lehet és egyaránt szükséges a nacionalizmust anélkül értelmezni, hogy a »nemzetet«, mint szubsztanciális entitást segítségül hívnánk. Ahelyett, hogy a nemzetre, mint tényleges csoportra összpontosítanánk, inkább a nemzetre, mint egy gyakorlati kategóriára, intézményesült formára és esetleges eseményre kell a hangsúlyt fektetni. A nacionalizmus megértéséhez először meg kell értenünk a nemzet kategória gyakorlati használatát, azt a módozatot, ahogyan percepciónkat strukturálja, ahogyan gondolkodásunkat és tapasztalatainkat alakítja, és ahogyan diskurzusunkat és politikai cselekvéseinket szervezi.”¹⁴

Igen hasznosnak tűnik ez a módszertani javaslat, annak ellenére, hogy Brubaker bíráló¹⁵ azt állítja, hogy ez minden társadalomtudományi fogalomról állítható, és ezáltal elveszítjük a fogalmat. Számunkra a nemzeti kisebbségek elemzéséhez mégis hasznos lehet ez a megközelítés, mivel egy kisebbség esetében talán még nehezebb meghatározni az elemzett csoportot, mint egy nemzet esetében.

Brubaker dinamikussá teszi a nemzetépítő államot, viszont nem teszi ugyanezt a nemzeti kisebbségre vonatkozólag. Munkássága központjában a nacionalizmus, és nem a nemzet vagy a nemzeti kisebbség áll. Mivel szá-

munkra a nemzeti kisebbség és annak nacionalizmusa a központi kérdés, ezért azt javaslom, hogy a nemzeti kisebbséget is tekintsük dinamikusabbnak, mint ahogy azt a szakirodalom teszi. Ezért javaslom a kisebbségi nemzetépítés fogalmát a nemzeti kisebbségek nemzetépítésére. Lehetne kisebbségi nacionalizmusnak is nevezni ezt a folyamatot, hisz nem a fogalomhasználat tanulmányunk fő kérdése, viszont ha a többségi állam esetében a nemzetépítési folyamatot vizsgáljuk, ahogyan ezt Brubaker és Irina Livezeanu teszi, akkor kategorálisan a kisebbségi nemzetépítés ennek a fogalomnak a párja. Ebben az esetben két fogalmilag egyenrangú folyamatot vizsgálunk.

Különbséget kell tennünk a kétfajta nemzetépítés között, de nem elvi szinten, hanem a gyakorlati politika szintjén. Míg a többségi nemzetépítés élvezi az állam támogatását, a kisebbségi nemzetépítés erre nem számíthat, sőt a nemzetállami politika igyekszik ezt megakadályozni. Egy kis kitérőt kell tennünk akkor, amikor a nemzetállami politikát elemezzük. Amennyiben ez egy nemzetállami ideológia mentén szerveződik, a nemzeti kisebbségek hátrányos helyzetbe kerülnek. Az állami forrásokat nem a kisebbségi infrastruktúrákra fordítják, hanem a kisebbségeknek kell saját előnyükre fordítaniuk a létező infrastruktúra által nyújtott (korlátozott) lehetőségeket. John McGarry¹⁶ az államok által irányított demográfiai szabályozásról beszél. Elemzésében arra tér ki, hogy az állam azért költöztet többségeket a kisebbség által lakott területekre, illetve azért költözteti a kisebbségeket a többség által lakott területekre, mivel ezzel konszolidálhatja hatalmát a terület és a források felett, csökkenti a kisebbség önszerveződési erejét, valamint katonai agresszió esetén könnyebben védi meg a területet. Mindezek a nemzetépítő állam politikai eszköztárához tartoznak. Amit fontos figyelembe vennünk, és amit a kérdésről író kisebbségi elemzők általában figyelmen kívül hagynak, az az, hogy a nemzetépítő állam politikája nem csupán a nemzeti kisebbségek ellen irányul. Ez csak az egyik vetülete a nemzetállami politikának. A másik vetülete, amelyre mindkét előbb említett szerző utal, az adminisztratív inkorporáció. Különösen érdekes ez Románia esetében, ahol 1918 után a bukaresti kormányzat saját, regáti adminisztrációt irányít Erdélybe. Ennek egyrészt az a magyarázata, legalábbis nemzeti terminológiában, hogy az erdélyi román nemzetépítést is összhangba kellett hozni a bukaresti projekttel, és nem csak a magyarokat kell integrálni. Mivel a magyarok voltak jobb társadalmi és gazdasági pozícióban, Erdély politikai és gazdasági inkorporációjá elsősorban őket érintette. Nem a nemzeti ellen-

téteket és a román nacionalista politika jelentőségét kívánom csökkenteni, csupán azt állítom, hogy az adminisztratív inkorporációt is figyelembe kell vennünk. A román nemzetépítő politika elemzésénél figyelembe kell vennünk az akkori társadalmi helyzetet. A magyarok urbanizáltabbak voltak, az ingatlan tulajdonosok és földtulajdonos réteg is elsősorban a magyarok köréből került ki. A társadalmi élet is szinte kizárólag magyar volt. A nemzetépítő állam logikáját tekintve mindjárt érthetőbb (ha morálisan nem is), miért folytattak épp ilyen politikát.¹⁷

Visszatérve a nemzeti kisebbséghez, a transzformációhoz Miroslav Hroch elmélete ad bátorságot¹⁸. Míg Brubaker a jelenlegi, 1989 utáni nacionalizmusokat az első világháború utáni nacionalizmusokhoz hasonlítja, addig Miroslav Hroch ezt a 19. századi nem-domináns nemzetek kialakulásához hasonlítja. Hangsúlyozom, hogy én a mechanizmusokat emelem ki, nem pedig a helyzeteket hasonlítom össze. Hroch elmélete azért hasznos számunkra, mivel központjában a kialakuló nem-domináns nemzetek állnak, míg a mi esetünkben a nem-domináns kisebbség áll. A Hrochnál a nem-domináns nemzetek kialakulásáról, míg a mi esetünkben már egy kialakult nemzet egyik leszakadt, kényszerközösséggé¹⁹ vált részéről van szó. Szakmai szempontból nehéz megállapítani, hogy mikor beszélhetünk egy létrejött társadalomról és nemzetről. Mindkettő szakmai absztrakció, és tulajdonképpen megegyezésén alapul. Természetesen ilyen absztrakciók nélkül nem beszélhetnénk tudományról. Nézzük, a nemzetről mit állíthatunk ebben az értelemben. Walker Connor szerint a nemzet nem elit-, hanem tömegjelenség. Csak akkor beszélhetünk nemzetről, ha az emberek többsége szubjektíven a nemzethez tartozónak érzi magát²⁰. Miroslav Hroch is hasonlóan gondolkodik²¹. Elmélete szerint a nem-domináns nemzetek, valamely nagyobb politikai egységen belül, a fázismodell szerint alakultak ki. Eszerint az első fázis az etnológusok gyűjtőmunkájával kezdődik, amelyet az értelmiség politikai célok megfogalmazása követ, majd a harmadik fázisban a nemzet létrejöttét e politikai célok tömeges támogatása jelenti. A lényeges elem mindkét szerző esetében a tömegek támogatása, a megfogalmazott célokkal való egyetértése. Hogyan értelmezzük mindezt egy nemzeti kisebbség esetében? Egyfelől mondhatjuk, hogy – legalábbis Hroch esetében – a nemzet már létrejött, és a határmódosítás csak a politikai célok meg- és újrafogalmazásával járt. Másrészt pedig azt is észre kell vennünk, hogy a nemzeti kisebbségek sok szempontból hasonló politikát folytatnak,

mint a kelet-közép-európai kism nemzetek a 19. században. Mindehhez szükséges egy ideológia. A kisebbségi politika elképzelhetetlen egy (nemzeti) ideológia nélkül. Elméleti szempontból az az érdekes kérdés, hogy merre visz ez a kisebbségi nemzetépítés. Csupán az elemzési keret tisztázása miatt el kell gondolkodnunk azon, hogy elképzelhető, hogy egy sikeres nemzetépítési politika külön nemzet kialakulásához vezet. Lesz majd romániai magyar nemzet is a magyar nemzet mellett? Vagy úgy tekintsük, hogy Magyarországon és a szomszédos országok magyar kisebbsége ugyanazt a nemzetet építi különböző körülmények között?

Mint említettem, a Hroch által leírt nemzet-kialakulási fázisok kevésbé használhatók számunkra, viszont megállapíthatjuk, hogy ezen nemzetek követelései azonosak a mai nemzetépítő kisebbségek követeléseivel:

1. a nemzeti kultúrának a helyi nyelven alapuló fejlesztése, a nyelvnek az oktatásban, a közigazgatásban és gazdasági életben való használata;

2. az állampolgári jogok és a politikai öngazgatás elnyerése, eleinte az autonómia, végül (rendszerint igen későn, határozott követelésként) a függetlenség formájában;

3. az etnikai csoportból felépülő teljes társadalmi struktúra létrehozása, művelt elittel, hivatalnokai karral és vállalkozói réteggel, de ahol szükséges, szabad parasztokkal és szervezett munkásokkal is.²²

Azért állítom, hogy ezek a követelések azonosak a nemzetépítő kisebbségekével, mivel vannak nem nemzetépítő kisebbségek, amelyek nem fogalmazzak meg politikai követeléseket, nem kívánnak teljes társadalmi struktúrát létrehozni. Ezen okok miatt tartom szükségesnek, hogy különbséget tegyek a nemzeti kisebbségek között. Ebben az értelemben az ausztriai magyarok vagy a romániai bolgárok nem nemzetépítő kisebbségek. Itt elsősorban a szándéokra helyezem a hangsúlyt, és csak másodsorban az illető kisebbségek konkrét politikai lehetőségeire.

Amennyiben a hrochi folyamat és a nem-domináns csoport centrikuságát figyelembe véve térünk vissza a brubakeri modellhez, már sokkal inkább látható, hogy itt két egymással ellentétes, de kategoriálisan azonos folyamatot kell vizsgálnunk. A brubakeri modellt még egy transzformációval alakíthatjuk úgy, hogy jobban megfeleljen céljainknak. A hármas viszony helyett a kettes viszonyt javaslom, amelyben a harmadik elem, az anyaország magyarzófaktor marad, elsősorban úgy, mint a kisebbségi nemzetépítés támogatója.

A modell dinamikusan tekint a nemzetépítés kérdésére, és a nemzeteket állandó alakulásában nézi. Ebből a szemszögből nem létezik az a pont, amikor a nemzet elitje megalakulnak tekinti a nemzetet, hanem energiájának egy részét továbbra is a nemzetépítésre vagy nemzeterosztásra fordítja, hisz a társadalmi változás állandóan új kérdések elé állítja. Itt röviden kitérnék a nacionalizmus és rendszerváltozás közötti összefüggésekre. A tranzíció nacionalizmus – állítja Gellner. A modern nemzetek kialakulása is ilyen társadalmi változások következménye. Minden rendszerváltozás (háború, forradalom, stb.) új helyzetet teremt, amelyben az elit újrafogalmazza, illetve újra meg kell fogalmaznia a nemzeti kérdést. Az új társadalmi, politikai és gazdasági rendszerben meg kell találni a nemzeti szervezőelvet. Ez minden társadalomban, de főleg a nemzeti kisebbségekkel rendelkező társadalmakban okoz feszültséget. A politikatudományból ismert tény, hogy a rendszerváltozás utáni új rendszer egy idő után huzamos időre stabilizálódik. Így a politikai életben lévők tudatában vannak, hogy addig kell pozíciókat szerezni, amíg a rendszer még flexibilis. Ez az egyik magyarázata annak, hogy miért lánognak fel a nemzeti ellentétek minden rendszerváltozás után. Ezek általában a régi ellentétekre épülnek rá. A romániai magyarság esetében a legfontosabb ilyen rendszerváltozás természetesen az 1918-as volt, amely alapjában véve új helyzetet teremtett. Az utólagos rendszerváltozások, elsősorban az 1944-es és az 1989-es, a 'megszokott' helyzet keretében maradtak, viszont befolyásolták a megnyilvánulási és szervezési formákat/kereteket. Azt mindhárom korszakra vonatkozóan megállapíthatjuk, hogy kulcskérdés volt az öndefiníció és az önszerveződés. A követelések nem változtak, viszont a rendszertől függően fogalmazták meg (vagy hallgatták el) ezeket. Annak ellenére, hogy a romániai magyarság kulturálisan a magyar nemzet részeként határozta meg magát, és így is tekintett önmagára, gyakorlatilag olyan stratégiákat kellett kialakítania, amelyekkel a Romániához való tartozásra készült fel. Az öndefiníciót tekintve ezzel magyarázhatóak a transzilvanizmus-viták, a Korunk, az Erdélyi Fiatalok, a Hitel, a MADOSZ, a Magyar Népkörök vagy az Erdélyi Párt stratégiái, később a Csipkerózsika-vita, a Limes Kör és az Ellenpontok, jelenleg pedig a Molnár Gusztáv által az Erdélyi kérdés által elindított vitasorozat, de a Bolyai egyetem körüli polémiák is ide sorolhatók. Az önszerveződést tekintve, leszámítva az 1948 (1953) utáni kommunista időszakot, amikor politikai szerveződésre nem volt lehetőség, a párt és társadalmi szervezet kettősége volt

a meghatározó. A magyarságot képviselő politikai csoportosulás kettős funkciót látott el. Egyrészt a romániai politikai szférában politikai pártként lép fel, másrészt a magyar politikai szférában társadalom- és politikaszervezési funkciókat lát el.

Itt Michael Mann elméletére támaszkodva kísérlem meg megragadni a kisebbségi nemzetépítést²³. Mann azt állítja, hogy a politikai hatalom elemzésekor el kell különítenünk a despotikus és infrastrukturális hatalmat. A despotikus hatalom közel áll a weberi értelemben vett állami legitim erőszak monopóliumának igényléséhez, és a kevésbé modern társadalmakra jellemző, míg az infrastrukturális hatalom a modern államok jellemzője, és az adminisztratív apparátuson keresztül gyakorolt hatalomra vonatkozik.

A romániai magyarság esetében is nyomon követhetjük ezen infrastrukturális hatalom kialakulását. Ha weberi fogalmakkal kísérreljük meg a helyzet leírását, akkor azt mondhatjuk, hogy a karizmatikus vezetők teret veszítettek a bürokratikus vezetők javára. A rendszerváltozások utáni időszakokra jellemző az új intézmények teremtése/kialakulása. Ezek az intézmények, mint említettük, gyakorlati vagy szimbolikus funkciókat töltenek be (sokszor mind a kettőt egyszerre), vezetőiknek presztízst és hatalmat biztosítanak. Annak ellenére, hogy az első időszakokban még nem beszélhetünk egy összefüggő intézményrendszerrel, ezek az idő folyamán függővé váltak a központi vezetőségtől és az azáltal ellenőrzött forrásoktól (legyen szó akár magyarországi pénzekről, akár a helyi vagy országos szintű kapcsolatokról). Ezt nevezzük az intézményesülési folyamatnak. Természetesen állandó politikai harc folyik a vezető pozíciókért, átalakul az intézményi struktúra, de ez nem csak a nemzeti kisebbségek esetében jellemző.

A romániai politikai elitet is csak egy ilyen keretben értelmezhetjük, de egy ilyen elemzésben nem sok hasznát vehetjük az általános elitelméleteknek. Sok minden hasznosítható belőlük, viszont egy nemzeti kisebbség elitjének tanulmányozásához másfajta megközelítésre van szükségünk. Az elitelméletek általában az országos szintű hatalom elérését vizsgálják, és legfeljebb csak a statisztikáikban jelenik meg, hogy hány százaléknyi nemzeti kisebbségi tartozik az országos elithez. A kisebbségi elitek elemzéséhez megint vissza kell térnünk a nacionalizmuselméletekhez, és esetünkben a kisebbségi nemzetépítéshez. Enélkül értelmezhetetlen a nemzeti alapon való szerveződés, illetve annak fontossága, hogy valaki a nemzeti kisebbség elitjéhez tartozzon. Egy párhuzamos nemzetépítéssel jellemezhető állam-

ban a nemzeti kisebbségekhez tartozók valószínűleg nehezebben kerülnének egyenesen az országos elitbe, és ennek valószínűleg az lenne az ára, hogy csoportjuk marginalizálja őket. A nemzeti kisebbség elitjénél hangsúlyosan figyelembe kell vennünk azt, hogy egy komoly hányadának fontos az, hogy tegyen valamit nemzeti csoportja érdekében, és ez áll akkor is, ha ő ebből profitál, vagy pedig a 'szolgálat' háttérbe szorul. Természetesen ez is egy jó pálya lehet az országos elitbe való kerüléshez, viszont megfigyelésem arra engednek következtetni, hogy a romániai magyarság számára, legalábbis az elején, nagyobb fontossággal bírt a romániai magyar, mint a romániai elithez tartozás.

Vizsgáljuk meg, hogy a jelenlegi, 1989 utáni romániai magyar politikumról mit állíthatunk, illetve, hogy ezeket az állításokat hogyan csoportosíthatjuk. Az első kérdésünk természetesen az, hogy mit kívánunk vizsgálni. Mint már említettem, arra keresem a választ, hogy melyik az az elméleti keret, amelynek segítségével a romániai magyarságot a „legjobban” lehet elemezni. Már önmagában a kérdés ilyen feltevése egy választás eredménye. Tulajdonképpen sok lehetséges elemzési szempontból egyet választunk ki. Természetesen az is szemléleti kérdés, hogy mi szerint válogatjuk ki az elemzendő csoportot (jelen esetben a romániai magyar kisebbséget), és az is, hogy miként fogjuk fel a csoportot. A romániai magyar szakirodalomban és közéletben tulajdonképpen ugyanazt a csoportot különböző nevekkel illetik (romániai magyarság, erdélyi magyarság, romániai magyar nemzeti kisebbség, stb.). Végeredményben ugyanarról a csoportról van szó, szociológiai szempontból a gond onnan ered, hogy a szerzők e csoport számára különböző jellemzőket képzelnek el. Ezeket a képzeteket két csoportba osztanám. Az egyik a múltat hangsúlyozza, s a *természetes* összetartozás hipotézisére épít. A másik a jövő felé orientálódik, s feltételezi, hogy a romániai magyarság valamilyen végcél felé *halad*. Annak ellenére, hogy a komoly tanulmányok nem tekintik homogén csoportnak a romániai magyarságot, az elemzések ezt a kérdést nem tárgyalják érdemlegesen. A csoport (a nemzeti kisebbség) kötelkei változóak, és ezek a mindennapi életnek csak néhány aspektusában manifesztálódnak. A csoportok dinamikus, nem pedig statikus egységek. Természetesen a nemzetek, a nemzeti kisebbségek nem a kis csoportok kategóriájához tartoznak, nem írhatók le a mikroszociológia eszköztárával²⁴.

A probléma megértéséhez figyelembe kell vennünk a nemzetek kialakulását és a nemzeti elv szervezőerejét. Ez az elv olyan erős, hogy Walker Connor kutatásaira alapozva azt állapítja meg, hogy a 20. században nincs arra példa, hogy valamely nemzet vagy etnikai csoport önszántából feladta volna nemzetiségét.²⁵ A nemzeti kisebbségek esetében külön figyelmet kell szentelnünk az illető kisebbség kialakulásának módozatára. Amennyiben a nemzeti határ és az államhatár nem esik egybe, különbséget kell tennünk a kultúrnemzeti és az államnemzeti önmeghatározások között. Itt Benedict Anderson meghatározása hívható segítségül, ahol is a nemzet képzelt politikai közösség, amely körülhatárolható és szuverén. Ez természetesen átirható, némi pontosítással, a nemzeti kisebbségekre is. Nem hagyható figyelmen kívül az etnokulturális értelemben vett nemzet és a nemzeti kisebbség viszonya. Amíg andersoni értelemben 1918 előtt a magyar nemzet megfelel a képzelt politikai közösség meghatározásának, mely szuverén és körülhatárolt, addig 1918 után ez legfeljebb a magyar állam határain belül maradtakra érvényes. Állíthatjuk, hogy a meghatározás összes eleme érvényes a Magyarország területén élő magyarságra, a „képzelt” viszont csak megszorítással értelmezhető, mivel a képzelt közösségekhez tartozók csupán egy része (jelen esetben a többsége) maradt az államban. Csak erre a csoportra érvényes a szuverén jelző. Vizsgáljuk meg a nemzeti kisebbséget. Vajon képzelt politikai, szuverén és körülhatárolt-e a közösség? Képzelt, mint minden nagyobb csoport. Körülhatárolt, de nem csak a „képzelt” határai, hanem a konkrét országhatár miatt is, amely ennek a képzeletnek határt szab. Ezért nem használja senki sem jelző nélkül (sem belülről, sem kívülről), amikor a Romániában élő magyarságról beszél. Szuverenitásról pedig egyáltalán nem beszélhetünk, habár a romániai magyarságot képviselő elit politikája ilyen irányba mutat. Megállapíthatjuk, hogy a továbbiakban az országhatárok határozzák meg a képzelt közösség határait is. Ezért a magyarság esetében háromféle és -szintű képzelt közösséget különböztethetünk meg: az egyik az etnokulturális képzelt közösség (az „összmagyarság”), a másik az anyaországi szuverén képzelt közösség, a harmadik pedig a nemzeti kisebbségek képzelt közössége. Az 1918-at követő korszakokban mindig meg kell vizsgálni a három közötti viszonyt; ez sokszor magyarázatul szolgálhat különböző, a nemzeti kérdést érintő viták alkalmával.

A nemzet kérdése nem csupán elméleti kérdés, hanem különböző politikai helyzetekben a politikai elitek, érdekeiknek megfelelően, más-más

konstitutív elemre fektették a hangsúlyt az öndefiníálás során. Szűcs Jenő találoan jellemzi ezt úgy, hogy „a Monarchiában a magyar vezető osztályok történelmi tudatát a két koncepció változó használata jellemezte: államnemzeti volt a nemzetiségekkel szemben, kultúrnemzeti a bécsi udvar németesítő politikájával szemben”. A nemzetdefiníció, illetve ennek használata nem csupán egy szakmai fogalom, hanem egyben politikai eszköz is. Így a kelet-európai nemzetek kialakulását, nemzetépítését elemezve észrevehetjük, hogy ez a definíció nem csak a politikai helyzettől függ, hanem a politikai intencióktól is. Míg Magyarországon nincs olyan nemzeti kisebbség, amely politikai programot fogalmaz meg, vagyis nem létezik olyan nemzeti kisebbség, amely nemzetépítő politikát folytatna, addig ez már elmondható a romániai magyar kisebbségről. Románia elméleti szinten nem tudja azonos fogalmi keretben meghatározni nemzetkoncepcióját, hisz akkor vagy a Moldvai Köztársaságban élő románokat nem tekinti a nemzet részének, vagy elfogadja azt, hogy a romániai magyarok a magyar nemzethez tartoznak. Ugyanakkor a nemzetállami koncepció jegyében nem lehet egyszerre a romániai kisebbségeket és a határon túli románokat is az etnokulturális nemzethez tartozóknak tekinteni. Emiatt a nemzet és állam viszonyát a konkrét politikai helyzettől függően kell vizsgálni.

Az előbb leírtak alapján megkockáztathatjuk azt az állítást, hogy – függetlenül, hogyan definiáljuk a Romániában élő magyarokat, továbbá ha kételkedve tekintünk a hivatalos retorikára – a romániai magyarság önmeghatározása egyrészt a történelmi helyzet függvénye (román állam, magyar nemzet), másrészt, és talán ez a fontosabb, önálló politikai és társadalmi entitásként tételezi magát. Kimondott vagy kimondatlan célja a valamilyen önálló, nemzeti elven szerveződő társadalom megteremtése. Az intenciókra helyezem a hangsúlyt, hiszen az öndefinícióról beszélünk, amely implicite tartalmaz egy jövőképet is.

Az andersoni modelltől kiindulva választ kapunk arra, hogy egy nemzeti kisebbség miért szeretne szuverén politikai közösséggé válni. Megfigyelhetjük a nemzeti kisebbség politikusainak és értelmiségének ezirányú politikai törekvéseit. Az előbbi megállapításokra építve kijelenthetjük, hogy a kisebbségi politika célkitűzéseit igen egyszerűen úgy fogalmazhatjuk meg, mint az országon belüli kisebb egységek megteremtésére irányuló szándékokat (ebben az írásban nem foglalkozom a szecesszió vagy irredentizmus kérdésével). Alaptételnek fogadjuk el, hogy a kisebbség szegregáció-

ra törekszik, minden nyilvános retorika ellenére. Ennek a szegregációnak két fajtája különíthető el: a területi és az intézményes. A kisebbségi politikában a föderalizmus, az autonómia, a devolúció, az adminisztratív decentralizáció, helyenként a *konszociális* modell azért kap ekkora jelentőséget, mivel ez a kisebb egységek megteremtését szolgálja, amelyekben a nemzeti kisebbség esetleg többségbe kerülhet (ha nem is homogén csoportként), ahol is valamilyen formában ők hozzák meg a döntéseket. Ezáltal közelebb kerülnek ahhoz a politikai helyzethez, mely Ernest Gellner szerint a nacionalizmus egyik célja, ti. hogy a nemzetet a nemzettársakból kikerülő vezetők irányítsák²⁶. Az intézményes szegregáció különálló (magyar) intézményeket próbál létrehozni, akár a meglevő állami intézményrendszerből leszakadva (vagy azok keretén belül), akár új intézmények létrehozásával. Tehát olyan intézmények megteremtése a cél, amelyben a kisebbség saját igénye és elkövetése szerint szervezi meg a működést.

Visszatérve a csoporthoz, láthatjuk, hogy mennyire nem egyértelműen meghatározható csoport a nemzeti kisebbség. Tehát egyrészt a határmódosítások vezetnek a kérdés újradefiniálásához, másrészt pedig önmagában a csoport kötelékei hordozzák az elemzendő problémát.

Tanulmányunk szempontjából a következő következtetéseket vonhatjuk le: a nemzeti kisebbség nemzeti elven szerveződő dinamikus csoport, melynek kötelékei/határai egyáltalán nem egyértelműek, ám a nemzeti kisebbség politikusainak/értelmiségének cselekvése a csoport határainak egyértelműsítésére és stabilizálására törekszik.

Tehát elkülönítjük a politikai és jogi követeléseket az etno-civil társadalom megerősítésétől illetve létrehozásától. Az előbbieken bemutatottak alapján látjuk, hogy a kisebbségi politikai csoportosulások esetében külön kell választani a politikai pártot és a társadalmi szervezetet. Természetesen a gyakorlatban ez nem igazán elkülöníthető, de módszertanilag ezt a különválasztást megengedhetjük magunknak. A kisebbségi párt mint politikai párt részt vesz az országos politikai életben, választásokon indul, képviselőcsoportot alakít, szavazói érdekeit képviseli. Mint politikai párt az említett területi és intézményi szegregáció érdekében cselekszik. Tehát kifele (kulturán, nemzeten) szegregál, befele pedig integrál. Ez a kisebbségi politikai csoportosulásnak mint társadalmi szervezetnek a funkciója. Társadalmi szervezatként a nemzeti identitást építve szervezi meg az etno-civil társadalmat.

A kisebbségi civil társadalom éppen olyan problematikus fogalom, mint amilyen a romániai vagy az erdélyi magyar társadalom. A civil társadalom fogalmán általában azt a szférát értjük, amely nem az állami szférához tartozik, és valamilyen ellenőrző funkciót lát el az állami hatalom túlkapásai ellen. Nem e tanulmány célja elmerülni a civil társadalom fogalmán és működésén, viszont fel kell tennünk azt a kérdést, hogy mit értünk kisebbségi civil társadalmon. Az előbbieken az etno-civil társadalom fogalmát használtam, amivel azt próbálom leírni, hogy a nemzeti kisebbség esetében e fogalom használatával az általánosabbnál körültekintőbben kell bánunk. Egyrészt a romániai magyarság a romániai civil társadalom részének tekinthető, amennyiben kontrollfunkciót tölt be az állammal szemben. Ugyanakkor viszont ez a civil társadalom a romániai magyar nemzetépítés intézethálózatát alkotja. Ezért tartom indokoltnak az etno-civil társadalom fogalom használatát.

Két folyamatot kell figyelembe vegyünk, a felülről irányítottat és az alulról szervezettet. A felülről létrehozott vagy felülről irányított szervezetek, intézetek közé azokat sorolom, amelyek valamilyen módon függnek a romániai magyarság vezető testületeitől. Alulról létrehozottak azok, amelyek ettől függetlenül alakultak meg. Természetesen ezek a „civil” kezdeményezések is gyakran függnek valamilyen módon vagy a tágabb értelemben vett RMDSZ-től, vagy a magyarországi forrásoktól. Ez a civil társadalom a romániai magyar intézményépítés, pontosabban a romániai magyar nemzetépítés projektjébe tartozik bele, a párhuzamos társadalom megteremtése a cél. A csíkszeredai kutatócsoport (KAM) romániai magyar társadalomról beszél, ami az én értelmezésemben ennek a nemzetépítő politikának esetleges eredménye lehet.

Az „építés” fogalom egy kicsit félrevezető lehet, ugyanis azt sugallja, hogy fogalmunk van a kimenetelről. Az én értelmezésemben erről szó sincs. A nemzetépítés eredménye, pontosabban mindenkori részeredményei, a versengő nemzetépítési tervek valamilyen, általában a tervezők által előre nem látott eredménye. A kisebbségi politikusok/ideológusok valamilyen jövőképpel, a mi szempontunkból, valamilyen nemzetképpel rendelkeznek. Ez általában valamelyik (francia vagy német) nemzetmodell, amelyben hangsúlyos szerepet kap a szuverenitás. Ennek eléréséhez különböző hipotetikus utak vezetnek el. Mivel nincs és nem is lehet egy egységes építési terv, ezért a hatalommal rendelkező vagy ideológiai befolyással ren-

delkező csoportok, egyének tervei kerülnek előtérbe. Hozzá kell tennünk, hogy a társadalom-mérnök felfogás ma már a múlté, és abban a hipotetikus esetben – hogy egységes nemzetépítő terv létezik, vagy az egyik csoport terve teljes mértékű támogatásra talál – sem alakulnak majd aszerint a dolgok. Ugyanakkor a nemzetépítés esetében nem lehet megegyezés arról, hogy egy adott pillanatban milyen „állapotban” van a nemzet. Az alapoktól kell építkezni vagy csak tatarozásról van szó? Szakmailag talán még fontosabb a kérdés, hogy mikor tekinthetjük „megépítettnek” a nemzetet; milyen kritériumok alapján döntünk erről. Világos, hogy ez szubjektív megítélés kérdése. Szakmailag ehhez fel lehet állítani a kritériumokat, viszont ez a politikusok, illetve a szakemberek megítélésének függvénye. Rengeteg faktor tereli majd más irányba a „munkálatokat”, és akkor még nem is beszéltünk a nemzetépítő állam befolyásáról.

A kisebbségi nemzetépítést nem lehet csupán a nemzeti kisebbségre szorítkozva elemezni. A kisebbségi nemzetépítésre befolyással van a nemzetállami politika, az anyaországi politika, valamint a nemzetközi szervezetek (és a globalizáció) hatása. Mivel mi a nemzeti kisebbségeket elemezzük (a kisebbségi nacionalizmust, a kisebbségi nemzetépítést), ez lesz számunkra a fő változó, a többi pedig magyarázó változó lesz. Ilyen értelemben az elemzési keret így nézne ki:

1. A nemzetközi kisebbségvédelmi kodifikáció, rendszer és erőviszonyok (ezt a mindenkori hatalmi egyensúly/érdekek és hatalmon lévő ideológia határozza meg; például a nemzetek önrendelkezésének elve, az amerikai liberális ideológia, a nyugati államok bevándorlás- és állampolgárság politikája, stb.).

2. A nemzetállam nemzetépítő nacionalizmusa/politikája. A gyakorolt technikák (integráló, szegregáló) és ideológia a különböző kisebbségek irányában. Különös figyelemmel kell lennünk az általános ideológia és a korszakonkénti változások közötti különbségekre (például Kelet-Közép-Európában minden állam nemzetállami politikát folytat /vagy folytatott/, de más-más tervekkel a különböző kisebbségek irányában, illetve különböző rendszerek között is létezik különbség).

3. Az anyaországi nacionalizmust is tekinthetjük állandónak, habár intenzitása, ideológiája és orientáltsága ugyancsak korszakonként és rendszerként változik.

Mindhárom aktor, de különösen az utolsó kettő esetében föltétlenül meg kell vizsgálni a mindenkori politikai konstellációt. Mindkét állami na-

cionalizmus esetében²⁷ belső törésvonalakkal számolhatunk, különböző versengő nemzetkoncepciókkal, amelyeknek gyakorlati hatásuk van a kisebbségi nemzetépítésre. Példaként megemlíteném, hogy a kilencvenes években a magyarországi választások befolyásolják, hogy melyik romániai magyar politikai csoportosulás támogatása élvez prioritást²⁸. Ugyanakkor a romániai választások eredményeképp változik az RMDSZ mozgásteré²⁹.

A korszakonkénti elemzés, a fenti szempontok figyelembevételével, egy viszonylag teljes képet adhat a kisebbségi nemzetépítésről, ebben az írásban azonban csak az elméleti keret kialakítására törekedtem.

Következtetések

Tanulmányomban egy elméleti keretet vagy hipotézisrendszert kíséreltem megfogalmazni a nemzeti kisebbségek elemzéséhez. Ez a megközelítés a folyamatokra és mechanizmusokra helyezi a hangsúlyt, és a kisebbségi nemzetépítésben véli megtalálni ezt a keretet. A megközelítés felvállaltan makroszintű, és nem ad választ minden felmerülő szakmai kérdésre, de azok levezethetők belőle. Fő állításom az, hogy egy nemzeti kisebbség is hasonló politikát folytat, hasonlóan szervezkedik, mint egy állam, még ha nem is állnak rendelkezésére ugyanazok az eszközök. A hangsúly a nemzeti elven van, mely mentén az illető kisebbségi társadalom szerveződik. Ez egyben az összetartó és a szervezőerő, ez határozza meg, hogy miért nem asszimilálódik az illető kisebbség, és miért törekszik egy, a többséggel párhuzamos intézményrendszer, tágabb értelemben vett társadalom kialakítására.

Az elméleti keret arra épül, hogy a kisebbség válasz helyzetben van; nem ő határozza meg a politikai rendszer lényeges kérdéseit, illetve saját státusát az országon belül sem, politikájával ezt csupán befolyásolhatja. Mivel egy nemzetépítő és/vagy nemzet erősítő nemzetállam határain belül él, követelése gátolják ennek a nemzetállamnak a nemzetépítő politikáját, így nem számíthat követelése teljesítésére. Ezen ok miatt a természetes válasz egy jellegében hasonló nemzetépítő politika folytatása, amelyet kisebbségi nemzetépítésnek neveztem. Ez a kisebbségi nemzetépítés egyrészt ellenáll a többségi állam nemzetépítő politikájának, másrészt erősíti az illető nemzeti kisebbség közötti kötelékeket és összetartozás-érzetét. A kisebbségi politika, de általában a nemzeti elven alapuló politika határteremtő illetve határerősítő. Befele integrál, kifelé szegregál.

A kisebbségi nemzetépítés célja az önálló társadalom megteremtése. Nem e tanulmány célja megválaszolni, hogy ez megteremthető-e vagy nem, de fontos észrevennünk, hogy ez a kisebbségi döntéshozók célja. Erre példa a különálló intézményrendszer megteremtését célzó politika, illetve az összetartozásra épülő diskurzus.

Talán nem felesleges megemlíteni, hogy a leírtak csak általános folyamatokat mutatnak be. Nem minden politikai döntés tartja szem előtt a kisebbségi nemzetépítést, nem mindenki tartja helyesnek a szegregált intézményrendszert, és a nemzetépítésre irányuló politikai cselekvések sem mindig a várt eredmény hozzák, mégis azt állítom, hogy a romániai magyar politikára a nemzetépítés jellemző. Egy társadalmat amúgy sem lehet az eleméleteknek megfelelően alakítani (nem is alakítják), viszont a politikai cselekvések eredője – az általam vizsgált távlatban – erre enged következtetni.

JEGYZETEK

- ¹ Mann, Michael: Nation-States in Europe and Other Continents: Diversifying, Developing, Not Dying. In *DAEDALUS*, 1993, 122 (3).
- ² Anderson, Benedict: *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London, 1983, Verso.
- ³ Deutsch, Karl W. és William J. Foltz (szerk.): *Nation-building*. New York, 1966, Atherton Press.
- ⁴ Bendix, Reinhart: *Nation-building and Citizenship: studies in our changing social order*. New Brunswick, London, 1996, Transaction Publishers, 11.
- ⁵ Walker Connor, David McCrone
- ⁶ Linz, Juan J. és Stepan, Alfred: *Problems in Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. Baltimore, London, 1996, The Johns Hopkins University Press, 20-22.
- ⁷ Smith, Anthony D.: State-Making and Nation-Building. In Hall, John A. (szerk.): *States in History*. Basil Blackwell, 1986, 240.
- ⁸ Smith, Anthony D.: *i.m.*, 263
- ⁹ A nacionalizmus fogalmát a szó semleges értelmében használom, negatív vagy pozitív konnotációk nélkül. Csupán egy folyamatról van szó, hasonlóan a modernizációhoz vagy a demokratizálódáshoz.
- ¹⁰ Gellner, Ernest: *Nations and Nationalism*. Cambridge University Press, 1983 és Hobsbawm, E. J.: *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*. Cambridge, 1990, Cambridge University Press.
- ¹¹ Weber, Eugene: *Peasants into Frenchmen: the modernization of rural France 1870-1914*. London, 1979, Chatto and Windus.

- ¹² A ‘modernisták’ (más szóhasználatban ‘instrumentalisták’) azt állítják, hogy a nemzet a modern kor terméke, és elsősorban a modern korban végbemenő társadalmi változás hozta létre őket. Ezzel szemben az ‘etnicisták’ (‘esszencialisták’, ‘etno-szimbolisták’ vagy ‘pre-modernisták’) a modern kor előtti etnikai magra helyezik a hangsúlyt. Tom Nairn szerint a két álláspont közötti vita feloldhatatlan.
- ¹³ Brubaker, Rogers: *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge, 1996, Cambridge University Press.
- ¹⁴ Brubaker: *i.m.*
- ¹⁵ Anthony D. Smith, *Nationalism and Modernism: a critical survey of recent theories of nations and nationalism*, London and New York, Routledge, 1988
David McCrone, *The Sociology of Nationalism: Tomorrow’s Ancestors*, London and New York, Routledge, 1988.
- ¹⁶ McGarry, John.: ‘Demographic engineering’: the state-directed movement of ethnic groups as a technique of conflict regulation. In *Ethnic and Racial Studies*, 1998 július, 4.
- ¹⁷ lásd részletesebben Livezeanu, Irina: *Cultural Politics in Greater Romania: regionalism, nation building and ethnic struggle, 1918-1930*. Ithaca, London, Cornell University Press.
- ¹⁸ Hroch, Miroslav: *Social Preconditions of National Revival in Europe*. Cambridge, 1985, Cambridge University Press.
- ¹⁹ Bárdi Nándor: A romániai magyarság kisebbségpolitikai stratégiái a két világháború között. In *Regio*, 1997, 2.
- ²⁰ Connor, Walker: *Ethnonationalism: the quest for understanding*. Princeton University Press, 1994.
- ²¹ Hroch, Miroslav: A nemzeti mozgalomtól a nemzet teljes kifejlődéséig: a nemzetépítési folyamata Európában. In *Regio*, 2000, 3 (Erdősi Péter fordítása).
- ²² Hroch: *i.m.*
- ²³ Mann, Michael: The Autonomous Power of the State: its origins, mechanisms and results. In Hall, John A. Hall (szerk.): *States in History*. Basil Blackwell, 1986 és Mann, Michael: *The Sources of Social Power*, II. Cambridge, 1993, Cambridge University Press.
- ²⁴ Természetesen egyes vetületeit ezekkel a módszerekkel is elemezhetjük, de több lényeges jelenségre így nem tudunk válaszolni.
- ²⁵ Connor, Walker: *Ethnonationalism*.
- ²⁶ Gellner, Ernest: *Nations and Nationalism*.
- ²⁷ Természetesen nem csak a nacionalizmus fogalomrendszerében elemzhető ez a kérdés, de ebben a tanulmányban erre helyezzük a hangsúlyt.
- ²⁸ Ehhez lásd még Bíró A. Zoltán: Kormányváltás kívülről nézve. In *Változásban? Elemzések a romániai magyar társadalomról*. Csíkszereda, 1995, Pro Print.
- ²⁹ Például az 1996-os választásokkal az RMDSZ bekerült a kormányba.

ZOLTÁN KÁNTOR
Minority Nation-building – The Hungarians in
Romania as a “Nationilizing” Minority

The purpose of the article is to offer a different approach for the analysis of national minorities. The conceptual framework suggests that one should approach a national minority as a “nationalizing minority”. The concept is derived from the accounts of Rogers Brubaker, Miroslav Hroch and Michael Mann. It suggests that for the understanding of national minority politics one should analyse the institutionalization process of a particular national minority on national basis. That explains why the national minority’s political actions are oriented toward the creation of smaller political units within the country (federalism, autonomy, devolution, administrative decentralization), and establish institutions organized on the nationality principle (separate university in minority language, ethnic parties, national minority professional organizations). The explanatory model of the article is based on the dynamic approach of the national minority and makes it more comparable with the nationalism of the nationalizing state. It understands the ethnic/national tensions and conflicts as the conflict (not necessary violent) between two nationalizing (or nation-building) processes within a plural society. The examples are mainly from Romania and references regard the Hungarian national minority in Romania.

SZEMLE

KÖNYVISMERTETÉSEK

A román történetírás az „Arhivele Totalitarismului” tükrében (1993-1998.)

A román történelemszociológia a kommunista hatalomátvétel következtében fokozatosan a rendszer kiszolgáltatottjává, majd kiszolgálójává vált, és a hatvanas évek közepétől kezdődően a „nemzeti-pártsocializmus” ideológiai árnyékában kialakult a román szocialista történetírás úgynevezett nemzeti vonala. Sztereotípiák és nemzeti mítoszok jegecesedtek meg, szakmai szinten felbecsülhetetlenül káros illetve káros következményeket vonva maguk után. Az 1989-es változásokat követő évek belpolitikai eseményei után igen sokat váratott magára egy olyan intézet felállítása, amelynek keretein belül megteremtődtek a totalitárius állami formák kutatásának szakmai és anyagi feltételei. Az 1993-ban kibocsátott 150. számú kormányhatározat értelmében létrehozták az Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului (INST – Totalitarizmust Tanulmányozó Nemzeti Intézet) nevű kutatóintézetet, amelynek tevékenységi köre „a Romániában megjelent totalitarizmus bármely formájára vonatkozó dokumentumok és információk összegyűjtésére, megőrzésére feldolgozására és publikálására”¹ terjed ki. Az INST gondozásában jelenik meg az intézmény negyedéves kiadványa, az „Arhivele Totalitarismului.”

A publikációkat a következő témák szerint csoportosíthatjuk:²

- a két világháború közötti szélsőjobboldali és szélsőbaloldali pártokat, szervezeteket bemutató,
- az 1944-től kibontakozó román nemzeti ellenállás – szovjetellenes, antikommunista – mozgalmakat ismertető,

– a kommunizmus, valamint a sztálinizmus ideológiai felfogásának megfelelő társadalmi, politikai, gazdasági és kulturális változásokat elemző tanulmányok.

Az első világháborút a győztesek oldalán lezáró és a párizsi békeszerződésben területileg is jócskán meggyarapodott Románia politikai-kormányzati struktúrája a húszas évektől kezdődően labilnak bizonyult. A szociális intézkedésekre váró tömeget nem lehetett kielégíteni a földtörvény rendelkezéseivel, és a városi iparos-munkás réteg követelései sem teljesültek. A gyakori kormányserék és a már említett társadalmi feszültségek miatt a szélsőjobboldali eszmék és azok hirdetői nagy népszerűségnek örvendtek. Az A.C. Cuza által alapított Keresztény-Nemzeti Védelmi Ligával (Liga Apărării Național-Creștine) és a Corneliu Zelea Codreanu vezette legionárius mozgalommal kapcsolatos, arányában is kevés számú munkában egyáltalán nem fektettek hangsúlyt a két szervezet antiszemita, idegengyűlölő jellegére és a politikai életre gyakorolt káros hatására. Florin Müller a legionárius mozgalmat taglaló cikkében arra helyezte a hangsúlyt, hogy ez az irányzat az ország területi integritása és szuverenitása érdekében, a tehetetlen angol-francia diplomáciától elfordulva új szövetségest keresett. Tanulmányát így fejezi be: „a horthysta Magyarország Mussolini és Hitler baráti szimpátiája régebbi, tartósabb és hitelesebb volt, mint a nemzeti-legionárius román állam szimpátiája.”³ Egy másik szerző igazságtalannak tarja a legionáriusokkal szemben 1944 őszétől bevezetett szankciókat: a szovjet-román fegyverszüneti egyezmény 15. szakaszának értelmében Romániának fel kellett számolnia a fasiszta jellegű szervezeteket, de mivel a legionárius szervezetet 1941-ben feloszlatták, – idézem a szerzőt –, „sem jogilag, sem gyakorlatilag nem létezett, ebből kifolyólag a fegyverszüneti egyezmény 15. szakasza esetükben nem alkalmazható.”⁴ A tények hiteles feltárásának elvét szem előtt tartva teljesen érthetetlen az igyekezet, amellyel „kozmetikázni” próbálják a legionárius mozgalom történetét, és számbelileg – főleg ha figyelembe vesszük a két világháború közötti román bel- és külpolitikára gyakorolt erőteljes hatását – kevés tanulmány foglalozik a kérdéssel.⁵

Az 1992-ben megkötött román-orosz szerződés értelmében a román történelemszakkollégáknak lehetőségük nyílt arra, hogy betekintsenek a Komintern balkáni ügyosztályának anyagai közé. A Komintern statisztikai nyilvántartása pontos számadatokat közöl a Kommunisták Romániai Pártja számarányáról és nemzetiségi összetételéről, amely jól tükrözi a már eddig is is-

mert tény, hogy a KRP-ben a „nemzeti-kisebbségek” „túlreprezentálták” magukat. A fenti adatok igazolják azt a román történészek és a társadalom egyes rétegei által vallott tézist, mely szerint a kommunista ideológia idegen a román nép demokrata hagyományaitól, annak gyakorlati megvalósítását az „idegen eredetű”⁶ elemek hajtották végre. Ezek a moszkvai iskolákban „kitanult” személyek az államapparátus szintjére emelték a „gyilkolás technikáját” és „legnagyobb részüket – érthető okokból (sic!) – a nemzetiség soraiból (zsidó, magyar, bulgár, ukrán stb.) választották ki...” A velük szemben megfogalmazott vád így hangzik: „tönkretették a román nép felbecsülhetetlen anyagi és szellemi értékeit.”⁷ Valóban igazolható tény, hogy a szovjet segítséggel hatalomra jutott kommunista párt soraiban és az állami csúcsszervekben a nemzetiségek számarányukhoz képest „többségben” voltak, de nem kizárólag a nemzetiségek felelősek az ország bolsevizálásáért.

Színvonalas írásokon keresztül betekintést nyerhetünk abba, hogy a Román Kommunista Párt 1944 őszétől milyen módszerekkel és kinek a támogatásával kaparintotta meg az ország feletti hatalmat, hogyan konszolidálódtak a párton belüli ellentétek (moszkoviták kontra hazaiak), és miként alakult ki a szovjet mintát követő új állami berendezkedés. Az RKP hatalomra jutása, az új társadalmi normák, törvények bevezetése, elfogadtatása erőszakos eszközökkel és az emberi szabadságjogok negligálásával valósult meg.

A tisztogatási perek a régi katonai és politikai elit felszámolására indított küzdelemben hatékony fegyvernek bizonyultak. A fegyverszüneti egyezményben (14. és 15. szakaszok) felelősségre vonhattak mindenkit, akit háborús bűncselekmények elkövetésével vádolhattak, valamint azokat, akik a szövetséges hatalmak ellen indított háború kezdeményezői voltak. Az 1945. március 31-én kibocsátott 50. és 51.⁸ számú törvényrendelet a fenti két kategóriába sorolható eseteket szabályozták.⁹ Dumitru Sandru alkotmányellenesnek tartja a két törvényrendeletet, mivel az alkotmány biztosította a tulajdonjog védelmét – a törvényrendelet értelmében elkobozhatták az elítéltek vagyonát –, sőt, véleménye szerint, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság nyomására adták ki azokat.¹⁰ Valójában nem másról van szó, mint a nemzetközi jogi normákhoz való igazodásról.

A számonkérés a nemzeti kisebbségeket is érintette. Az Országos Csendőrfelügyelőség 1944. augusztus 25-én – már két nappal a fogolytáborok felszámolását elrendelő törvény megjelenése után – utasította a terü-

leti csendőrpáncsnokságokat, hogy a felügyeletük alá vont körzetben tartóztassák le a magyar és a német kisebbség vezetőit. Az augusztus 27-i utasítás már az internálásukról rendelkezett. Szeptember folyamán az egész német etnikumra kiterjesztették, sőt e hónap 20-án a belügyminisztérium épületében, Gheorghe Liteanunak, a rendőrség államtitkárának elnöklete alatt megtartott eligazítás során – ahol a fegyverszüneti egyezmény 2. szakaszának alkalmazását vitatták meg – az internálást a magyar útlevéllal rendelkező észak-erdélyi magyarokra is kiterjesztették.¹¹ Ez nem jelentett mást, mint az észak-erdélyi magyarok kollektív deportálását.¹² A szerző úgy állítja be a fenti rendelkezéseket, hogy azokat a fegyverszüneti egyezmény írta elő, és a felelőséget a SZEB-re hárítja, amely intézkedéseivel folyamatosan csorbította a román hatóságok tevékenységi jogkörét.¹³ Holott az augusztusi internálásokat elrendelő, valamint az észak-erdélyi magyar népeséget érintő intézkedések a román legfelsőbb állami szervek „túlbuzgóságának” tanújelei voltak.¹⁴

A kelet-európai példákhoz hasonlóan a tisztogatás a román hadsereget is mélyen érintette. A szovjet fegyverek védelme alatt álló Kommunista Párt hatalmi legitimitásának megteremtése érdekében a királyhoz hű hadsereg személyi összetételét, a tisztikart, szervezeti felépítését, ideológiai és politikai felkészítését teljesen megváltoztatták a „demokratizálás” jelszavával. A köteteket átvizsgálva megismerhetjük a teljes tengeri és a dunai katonai flotta megsemmisítésének körülményeit,¹⁵ számos magas rangú tábornok letartóztatását, vagy kivégzését és a hadsereg átpolitizálásának folyamatát.¹⁶

Az általam áttanulmányozott tanulmánykötetek hat évfolyamában visszaemlékezések és közreadott levéltári dokumentumok eléggé tetemes hányada foglalkozik a Román Nemzeti Ellenállási Mozgalom történetével. A fegyveres antikommunista ellenállási mozgalom története 1944 márciusában veszi kezdetét, és 1958-ig húzódik el, az utolsó felfegyverzett egységek, ellenálló góccok felszámolásáig. Megjelenésük, tömegbázisuk, szervezeti felépítésük és szervezettségük, számarányuk. a társadalomra kifejtett hatásuk, tevékenységi területük, valamint kitűzött céljaik alapján számos csoportot különíthetünk el.

1944 márciusában a román Nagyvezérkar német katonai segédlettel kilenc zászlóaljat állított fel, Bukovinát jelölve ki operációs területként. A háború befejezése után megindult a zászlóalj egykori tagjainak letartóztatása. A börtönbüntetés elől menekülőkből szerveződtek meg az első fegyveres

osztagok a Keleti Kárpátok vonulatának észak-keleti lejtőin. A későbbiek folyamán legfőképpen a falusi parasztság köréből „csaptak fel” újabb csoportok ellenállóknak. Tevékenységüket 1958-ig folytatták. Arról nem kapunk információt, milyen antikommunista ellenállást fejtek ki, azonban életkörülményeiről, a ruházatukról stb. – négy publikáción keresztül – gazdag tényanyaggal árasztják el az olvasót.

Az erőszakos szovjet megszállás és a kommunista előretöréssel szemben 1944 őszétől további ellenálló egységek bukkantak fel, majd az 1945-ös kormányváltás után a Mișcarea Națională de Rezistență (Nemzeti Ellenállási Mozgalom) irányításával egy komoly szovjetellenes, antikommunista, katonai jellegű szövetség jött létre. Több egységet különböztethetünk meg: Haiducii lui Avram Iancu (Avram Iancu Hajdú), Graiul Sângelui (A Vér Szava), Sumanele Negre (Fekete Subások). Társadalmi összetételük széleskörű volt: aktív és leszerelt, vagy éppen tartalékállományba helyezett tisztek, egykori legionáriusok¹⁷, politikusok, egyetemisták, köztisztviselők stb. Vezérkarral, titkosszolgálati eszközökkel rendelkeztek, és kapcsolatban álltak az angol-amerikai hírszerzéssel, és a szervezkedésről a királyt is tájékoztatták.

Nagy ellentmondás fedezhető fel – amire a szerzők nem térnek ki – a demokratikus eszmék védelme érdekében a szerzők által feltételezett szerepvállalás és az általuk valóban megfogalmazott politikai programok között. Az Avram Iancu Hajdú programtervezetében a túlfűtött nacionalizmus¹⁸, az antiszemitizmus és az idegengyűlölet¹⁹ összekeveredett a haza védelmének elveivel. A Vér Szava rölapjaiban ennél sokkal radikálisabb és fasiszta jellegű célkitűzéseket fogalmaztak meg. Az Îndrumatorul (Útmutató) címet viselő kormányzási tervzetben lefektetett, a nemzet újjászervezése érdekében elsőrendűnek tartott célok a következők: „1. A román nemzet természetes fejlődése. 2. Az etnikai elem kontinuitása. 3. Biológiai szelekció (sic!). 4. A kulturális értékek megőrzése. 5. Szellemi szabadság. 6. Anyagi függetlenség.”²⁰ A faj érényének hirdetése és a faji keveredés tiltása mellett a kisebbségi kérdés megoldására a „radikális” lakosságcserét javasolták.²¹

A konspiratív-katonai jellegű ellenálló csoportok létezéséhez nem fér kétség, de azt is meg kell jegyezni, hogy sem levéltári adatok, sem egyéb források nem számolnak be a rendszer megdöntésére irányuló konkrét fegyveres összecsapásokról. A rendészeti szervek jelentései alapján a fegyveres „bandák” a hegyekben rejtőzködtek, 1946-ra azonban felszámolták a Nemzeti Ellenállási Mozgalmat.

A publikációk között számos tanulmány foglalkozik a hasonló jellegű, de számarányukban és jelentőségükben sokkal kisebb ellenálló csoportok történetével, amelyek az ország egész területét behálózták, és amelyeket csak az ötvenes évek végére göngyölítettek fel.

Vajon egy újabb nemzeti mítosz megteremtéséről van szó? A kérdésre maguk a szerzők adják meg a választ: „A Nemzeti Ellenállási Mozgalmat a román nép közmeggyőződéséből fakadó, a hatalmukkal visszaélő idegen megszállókkal, de legfőképpen az erőszakkal rákényszerített ideológiával szembeni reakciójaként értelmezhetjük. Ezek a törekvések teljesen ellentétesek a nemzeti hagyományokkal.”²² Vagy egy másik helyen Cristian Troncota a következő megállapítást teszi: „Abban az időszakban Romániában léteztek nemzeti erők, amelyek eltökélték magukat a végsőkig való kitartásra, és vállalták a veszélyt a szovjetek segítségével fenntartott baloldali politikai erőkkel szemben. Másrésztől, ha e nemzeti erők koalícióra léptek egymással a barikádokon, ez azt jelenti, hogy a másik oldalon a nemzetellenes erők foglaltak helyet. A Nemzeti Ellenállási Mozgalom dokumentumaiban tulajdonképpen [...] ez az üzenete.”²³

A kollektivizálás módszereiről és a törvénytelen intézkedésekkel szemben kiobbant lázadásokról, az ötvenes évek munkatáborainak – a román gulágnak – embertelen, szörnyűséges körülményeiről, valamint a nagyenyedi és szamosújvári fegyházak „átnevelő” rendszeréről levéltári dokumentumok és visszaemlékezések útján kimerítő ismereteket kapunk.

A feldolgozott kérdések tárgyköréből hiányoznak a román nép történetének kényes kérdései, mint például az Antonescu-rezsimet feldolgozó tanulmányok, valamint a Romániát is érintő holokausztot és a Ceaușescu-diktatúrát ismertető publikációk. A kötetek nem tartalmazzak gazdaságtörténeti munkákat, illetve a romániai szélsőjobbaldali és a kommunista gondolatrendszert érintő szociológiai jellegű írásokat.

Az egyházakat sújtó rendelkezéseket és magasabb egyházi méltóságok bebörtönzését taglaló két cikk egyikében sem tesznek említést az erdélyi magyar vallási felekezeteket ért törvénytelenésegekről, de nem emlékeznek meg a görög katolikus egyház beolvasztásáról és vagonának elkobzásáról sem.

Az idézetekből kitűnik, hogy a román népet érintő drámai eseményeket részrehajlóan dolgozzák fel. A kommunizmus²⁴ eszméjét meghonosító népelemeket „idegen eredetű”-nek tartják. Az 1940-ben elveszített

bessarábiai és észak-bukovinai területeken bevezetett szovjet rendszert Vitalie Varatec így jellemzi: „Ettől a pillanattól kezdve a besszarábiai románok az emberiség történelmének eddigi legkegyetlenebb rendszerének a kezébe kerültek.”²⁵

A kiadványok tudományos jelentőségét korábban kiadatlan levéltári források feldolgozásai, illetve a pontosan megjelölt levéltárak és iratjegyzékek adják.

Nagy Mihály Zoltán

JEGYZETEK

¹ Archivele Totalitarismului (A következőkben AT), 1993, I, 1, 202. Az intézmény kinevezett elnöke, Radu Ciuceanu ezen túlmenően kiemelte, hogy az INST által megfogalmazott célok egyike, hogy létrehozzák a „romániai bolsevizmus áldozatainak múzeumát.” In AT, 1993, I, 1, 10.

² A román nép történelmét feldolgozó tanulmányokat ismertetem, de a csekély számú angol, francia és német nyelvű cikkek nem kerülnek bemutatásra.

³ Müller, Florin: Politica externă a Mișcării Regionale: ideologie și strategii. In AT, 1993, I, 1, 38.

⁴ Sandru, Dumitru, Onișoru Gheorghe: Dimensiunea politică a represiunii în România. 1944-47. I. In AT, 1995, III, 4, 11.

⁵ Scurtu, Ioan: Cazul Manciui. Pedepsă meritată sau act criminal? In AT, 1994, II, 1-2, 102. Ioan Scurtu a Corneliu Zelea Codreanu által elkövetett rendőrgyilkosság – a iași-i rendőrprefektus, Manciui, aki megpróbálta felszámolni a C. Z. Codreanu vezette szélsőjobboldali diákszervezkedést – dokumentumait tartalmazó munkájának felvezető címe: „A Manciui per. Megérdemelt büntetés, avagy gyilkos cselekedet?” A bírósági tárgyalás során a C. Z. Codreanun, a kabátjaik gomblyukában horogkeresztet viselő – 1927-ben járunk – esküdtszék felmentette.

⁶ In AT, 1993, I, 1, 8.

⁷ Zamfirescu, Dragoș: Sovietizarea României. O perspectivă geopolitică. In AT, 1995, III, 1, 18. A folytatásban névelemzés alá veszi – utalva ezzel a nemzetiségükre – az 1994-től hatalomra kerülő RKP vezető tagjainak névsorát.

⁸ Az 51-es számú törvényrendelet az ország összeomlásáért, katasztrófájáért felelős személyek körét határozta meg. Iuliu Maniu javaslatára került be a törvényrendeletbe az a kitétel, amely szerint a területveszteségeket aláíró személyeket is bíróság elé kell állítani.

⁹ Érdemes megjegyezni – ugyanis erre egyetlen tanulmány sem tesz utalást –, hogy a háborús és népellenes bűnösök elleni eljárásokat végeredményben az 1945/325. sz. törvényrendelet alapján indították meg. Népbíróságokat/néptörvényszékeket

minden ítéltábla helyszínén fel lehetett állítani. A bukaresti magyar misszió 1946-os jelentése alapján betekintést nyerhetünk a kolozsvári és bukaresti népbíróságok működésébe. A Gyöngyösi János külügyminiszterhez címzett jelentés szerint: „a lefogott észak-erdélyi magyarok tekintélyes részének vád alá helyezésénél nem a háborús vagy népellenes bűnösség kritériuma érvényesült, hanem az, hogy a magyar uralom alatt elkövetett cselekedeteik románok ellen irányultak”. A népbíráskodás egyfajta magyarellenes jelleget tükrözött, és a kolozsári népbírószágon hozott ítéletek súlyosabbak voltak, mint a bukaresti népbíróság ítéletei, vagyis a jogegység elve – hasonló büntettek egységes szankcionálása – nem érvényesült. In *Magyar Országos Levéltár-Jelenkortörténeti Gyűjtemény: KÜM-TÜK, Románia 1945-1965.*, 17d.,16/b. sz. n. 162-169.

¹⁰ Sandru, Dumitru: *Metamorfozele gulagului românesc. Centerele de internare: 1944-1945.* In *AT*, 1944, II, 1-2, 10. Érdemes megjegyezni, hogy az I. Maniu vezette parasztpárt kormányzasi programjában ugyancsak szerepelt az ország összeomlásáért felelős személyek szankcionálása, mert a hatalom megragadásáért folytatott küzdelemben felhasználhatták azt egyik riválisukkal, a Nemzeti Liberális Párttal szemben.

¹¹ In *AT*, 1995, III, 1-2, 15.

¹² Az Észak-Erdély területén bevezetett szovjet katonai közigazgatás miatt ez nem valósulhatott meg. A visszaemlékezések szerint a területre szeptember-október folyamán visszatérő csendőrség alakulatai összeírták és internálni szándékozták a 16 éven felüli magyar férfi lakosságot.

¹³ Sandru, Dumitru: *Metamorfozele gulagului românesc. Centrele de internare: 1945-1946.* In *AT*, 1994, II, 1-2, 11-15.

¹⁴ 1944 őszén – szeptember folyamán – a magyar hatóságok is internálták az Észak-Erdély területén élő román nemzetiségű lakosság értelmiségi rétegét, ismertebb vezető tagjait.

¹⁵ Ritaru, Jipa: *Drama Marinei Militare Române august-septembrie 1944.* In *AT*, 1998, VI, 4, 45-51. A folyami hajóktól egészen a kereskedelmi és hadi hajókig a szovjetek csaknem mindet elkobozták.

¹⁶ Dușu, Alexandru, Latea, Constantin, Retegan, Mihai: *Politzarea armatei române. Divizia „Tudor Vladimirescu” I.* In *AT*, 1995, III, 4, 161. 1945. április 25-én kiadott törvény értelmében a szovjet hadifogolytáborokban szerveződött „Tudor Valdimirescu-Debretin” és a „Horea Cloșca și Crișan” hadosztály tisztikarából kiemelt több mint 1000 főt az ország különböző pontján levő katonai egységekhez neveztek ki. Propagandafeladatokat láttak el. A cél, hogy „lerakja a hadsereg és a nép közötti szoros kapcsolat alapját.”

¹⁷ Az Avran Iancu Hajdúi vezére az a Gavril Olteanu volt, aki a székelyföldi mézszárlásokért felelős voluntár/szabadcsapatok kapitányaként híresült el. A Vér Szava sorraiban ott szerepeltek a cuzisták és Antonescu hú emberei, mint pl. egykori kabinetfőnöke, Romeo Zaharia.

- ¹⁸ Troncota, Cristian: Procesul Mișcării Naționale de Rezistență 1946. II. In *AT*, 1995, III, 4, 82.
- ¹⁹ Ciuceanu, Radu: Sumanele Negre. Dosarul operativ, 1946. VII. In *AT*, 1996, IV, 2-3, 109. „Az országot, legfőképpen Erdélyt most a magyarok és a nemzettől idegen elemek uralják.”
- ²⁰ Ciuceanu, Radu: Procesul Mișcării Naționale de Rezistență: Organizația Graiul Sângelui. Dosar operativ, 1946. In *AT*, 1995, III, 1, 101.
- ²¹ Uo: 95.
- ²² Troncota, Cristian: Procesul Mișcării Naționale de Rezistență, 1946. I. In *AT*, 1995, III, 3, 123.
- ²³ Troncota, Cristina: Procesul Mișcării Naționale de Rezistență, 1946. IV. In *AT*, 1998, VI, 2-3, 102.
- ²⁴ Tănăsescu, Florin: Varianta bolșevică a revizionismului ungar, 1918-1919. In *AT*, 1995, III, 1, 64-89. Tanulmányában a Tanácsköztársaságot a magyar revizionizmus bolsevik változataként értelmezi.
- ²⁵ Varatec, Vitalie: Considerații privind alegerile organizate de sovietici în Basarabia la începutul anului 1941. In *AT*, 1995, III, 1.

A szlovák polgárságról

Meštianstvo a občianska spoločnosť na Slovensku. 1900-1989.
(A polgárság és a polgári társadalom. 1900-1989.)
 Összeállította Elena Mannová. Bratislava, 1998,
 Academic Electronic Press, 256 o.

A tanulmánykötetben tárgyalt témakör, a szlovák polgárság fejlődése – az összeállító, Elena Mannová bevezető szavai szerint – hol nemzeti, hol osztályérdek miatt a közelmúltig mellőzött kutatási területe volt a szlovák társadalomtudományoknak. Az 1989 után megváltozott politikai/társadalmi környezet kiváltotta új kutatói érdeklődés új témákra, illetve új megközelítési módokra irányította rá a szlovák tudományosság figyelmét: a nacionalizmusra, a modernizációra, a polgári társadalomra és ezek hordozóira, az elitre, az értelmiségre, a polgárságra. Az utóbbival foglalkozó kötet, annak ellenére, hogy témájának kutatása eszerint mindössze pár éves múlt-ra tekinthet vissza az országban, sokszínű képet fest a szlovák polgárság elmúlt majd száz évéről.

A tizenkilenc tanulmány eredetileg a Szlovák Tudományos Akadémia Történeti Intézete és Szlovák Irodalmi Intézete által 1996-ban, Pozsonyban rendezett szimpóziumon hangzottak el, amelyet az *Ausztria határok nélkül c.* kutatói program *Polgárság Közép-Európában (1918-1995)* projektje keretén belül szerveztek meg Ausztria Tudományos és Közlekedésügyi Minisztériumának védnöksége alatt. Kötetben való megjelenésüket az Open Society Foundation Bratislava anyagi támogatása tette lehetővé. A szerzők valamennyien pozsonyi, országos intézetek (akadémiai, egyetemi, múzeumi) szakmunkatársai – történészek, szociológusok, etnológusok, irodalomtörténészek. Az általuk több szempontból, több tudományterület felől megközelített témakör ábrázolása tárgyyszerű, elfogultságoktól mentes. A kötet felépítése logikus szerkezetű, az egyes tanulmányok adataikkal, a felvetett kérdésekre adott válaszaikkal egészítik ki egymást.

A tanulmányok közül mi most itt elsősorban azokat tárgyaljuk, amelyek szűkebb témájuknál foga inkább számot tarthatnak a *Regio* olvasóinak érdeklődésére.

A polgárosodás folyamata Szlovákiában Ján Pašiak szerint leginkább egy paradoxon jegyében írható le: akkor, amikor a városi lakosság számaránya nagyon alacsony volt, volt polgárság és polgári társadalom az országban, ám amikor a városiak száma jelentősen megnőtt, a polgárság és a polgári társadalom gyakorlatilag megszűnt létezni Szlovákiában. A városi lakosság aránya itt mindvégig jelentősen elmaradt az európai átlagtól. Pašiak a polgárosodást a településfejlődés tükrében vizsgáló írásában fél évszázados fáziskésről beszél. (A városiak aránya Európában 1930-ban érte el az 50 százalékot, Szlovákiában ekkor még csak 22,6 százalék az arányuk, a lakosság fele csupán 1980-ra lesz városi lakó.) Ám a történelmi időnél is jelentősebbnek értékeli a szerző a szociológiai időben való elmaradást, amely alatt a városba költözött falusi lakosoknak az új körülményekhez való adaptálódását érti, vagyis azt az időszakot, amely alatt az agrárnépességből urbánus népesség lesz.

A városok és a városiak számának növelése kiemelt állami program volt a szocialista iparosítás ideje alatt, ám a beköltözött falusi lakosság nagy tömegei számára a város nem nyújtott adekvát kulturális mintát az újfajta élethez, hiszen a városi életmód hordozóinak nagy része az előző évtizedek történelmi fordulói során fokozatosan eltűnt a szlovákiai városokból (a zsidók 1939, a magyarok és a németek 1945, a nagyiparosok, nagyfőkések

1948 után), s kultúrájukat a hivatalos ideológia nemkívánatosnak minősítette – írja E. Mannová a polgári rétegek fejlődésének feltételeivel, a városiasodás fokával, etnikai, felekezeti, regionális viszonyokkal foglalkozó tanulmányában. De – amint tovább fejtegeti – a kellő szociális/infrastrukturális háttér is hiányzott ahhoz, hogy a városba özönlő tömegek életmódja valóban városivá legyen. A nem igazán átgondolt állami program Pozsonyban és a vidéki városokban egyaránt felduzzasztotta a lakótelepeket, ám megfelelő infrastrukturális ellátásukról már nem gondoskodott. Így történt, hogy a szocializmus évtizedei alatt a városba özönlő agrárnépesség sok vonatkozásban megőrizte korábbi vidéki környezetének normáit, s helyett, hogy fokozatosan városiasodott volna, inkább magához „falusiasította“ a várost. A szlovákiai urbanizációra ma is a (2000-nél kevesebb lakosú) lakótelepek túlsúlya jellemző (87,3 százalék), itt él a lakosság 30,7 százaléka (1,6 millió ember). A klasszikus urbanizáció folyamata, amely elválaszthatatlan a polgárság, a polgári társadalom fejlődésétől, Mannová szerint a szlovákiai viszonyok között teljesen soha nem játszódott le.

A monarchia idején, a 19. század második felében – amely időszak etnikai viszonyaira ugyancsak kitér Mannová dolgozata – a mai szlovákiai területek polgárságára mind gazdasági, mind kulturális téren a német ajkú, de magyar öntudatú polgárok dominanciája volt jellemző, majd az asszimiláció és a városiasodás következtében a magyaroké. Az első világháború előtt az ipart a magyar, a zsidó és az osztrák tőke uralta. A szlovák polgárság, Mannová adatai szerint, csak nagyon csekély gazdasági tőkével rendelkezett (1918-ban pl. a 228 bank 146 millió korona értékű részvényéből a szlovák burzsoázia tulajdonában mindössze 33 bank 25 millió korona értékű tőkéje volt). Az 1918 utáni politikai változásokból is szerinte elsősorban a cseh burzsoázia profitált, a szlovák csak utána. A szlovák polgárság ereje ezután is elsősorban a kisvállalkozásokból táplálkozott, ám a kulcspozíciókat itt sem, akárcsak az ipar és kereskedelem területén sem ők uralták. Így szinte törvényszerű volt, hogy a szlovákok az 1918 utáni politikai hatalmi harcokban is rendre vereséget szenvedtek, a gazdasági és a politikai hatalomnak az erősebb cseh tőkével való összefogása elkerülhetetlen volt. S bár Mannová szerint is tagadhatatlan, hogy a szlovákság nemzeti és kulturális emancipálódása az első Csehszlovák Köztársaság ideje alatt hatással volt a társadalom gazdasági és a szociális struktúrájára is, lényeges változások a kialakult erőviszonyokban mégis csak 1938 után (az autonómia, majd a

szlovák állam kikiáltása után) következtek be, amikor a német tőke részesedése az addigi 4-ről 51,6 százalékra nőtt, a cseh tőke pedig 84-ről 8 százalékra esett vissza. A folyamatot az 1945, illetve az 1948 utáni események tetőzték be a magyarok és a németek vagyonának elkobzásával és kitelepítésükkel az országból, majd a polgárságnak, mint „kiszákmányoló” osztálynak (immár nemzetiségre való tekintet nélküli) teljes fölszámolásával.

Talán érdemes néhány további adatot is kiemelni a könyvnek ebből a fejlődésképet megrajzoló, statisztikai adatokban gazdag első részéből. Például Ján Pašiának a szlovákiai városhálózat fejlődését bemutató tanulmányából – amely adatokat a szerző helyenként Anton Štefáneknak, a szlovák szociológia két háború közti megteremtőjének munkájára hivatkozva idéz (Základy sociografie Slovenska. In *Slovenská vlastiveda* III. Bratislava, 1945, Slovenská akadémia vied a umení.). Ezek szerint pl. 1910-ben az akkori 16 szlovák megyében (1 946 357 szlovák lakossal) az állami és közszolgálatban dolgozó 46 449 alkalmazottból mindössze 132 volt szlovák (ennyien vallották magukat annak). Ez a szám a szerző szerint a szlovák közalkalmazottak speciális problémáját jelzi a magyar nemzetiségi politikai keretei közt – Pašiák ugyanakkor nem tesz említést e réteg erős asszimilációs hajlamairól. Az 1921-es népszámlálás adatai szerint statisztikailag városi jellegű település (5000 lakos fölött) 48 volt az országban, lakosságuk az össznépeség 18 százalékát tette ki. Az első köztársaság ideje alatt a városiasodás folyamata intenzívebbé vált, ám Pašiák szerint csak látszólag, ugyanis hiányzott mögüle az iparosodás folyamata. Így a mezőgazdaságban és az erdészetben foglalkoztatottak száma 1930-ra sem lett semmivel sem kevesebb, mint amennyi 1921-ben volt (56-56 százalék mindkét népszámlálás alkalmával). Az iparban és a kisiparban dolgozók száma tíz év alatt még csökkent is 1 százalékkal (az 1921-es évi 17, 2 százalék 1930-ra 16,2 százalékra esett). A kereskedelem és pénzügyek területén 1 százalékpontos (3,6-ről 4,7 százalékra), a közszolgálat és a szabad foglalkozások szférájában is majdnem 1 százalékpontos (6,6-ről 7,3 százalékra) az emelkedés. Vagyis a polgárság potenciális alapja némileg ugyan erősödött ebben az időszakban – ha nem is a nagytőkések, de a hivatalnokok, a tanítók és a szabad foglalkozásúak számának gyarapodásával –, ám ez is főleg a cseh vidékek felőli beáramlás révén (míg 1910-ben a 16 szlovák megyében 7947 cseh élt, az 1921-es népszámlálás idejére számuk Szlovákiában 71 733-ra, 1930-ra pedig 120 926-ra növekedett; a katonák mellett jelentős volt a hivatalnok és pedagógus száma, akik

a polgárság sorait erősítették). Ugyancsak befolyásolta az arányok alakulását a falusi lakosság továbbra is erős kivándorlása az országból. (A migráció ebben az időszakban már nemcsak az USA, Kanada és Nyugat-Európa fejlett államai felé irányult, hanem a cseh országrészbe is. 1929-1931-ben, a nagy gazdasági válság éveit – ugyancsak Štefánek számításai szerint – Szlovákiából 54 606 személy vándorolt át a cseh országrészbe.)

1910-ben a mai Szlovákia területén 39 városi jogállású település volt – 22-ben 5-70 ezer, 17-ben pedig 1000-5000 közötti lakossal –, lakóik száma az összlakosság 10 százalékát tette ki. Azoknak a településeknek a száma, amelyek lakossága elérte legalább az ötezret, 1921-re 49-re nőtt. Vladimír Krivý tanulmányában módszertani megfontolásból ezt a 49 települést teszi meg vizsgálatá tárgyául, hogy az 1920-30-as évekbeli jellemzőket az 1990-es évekbeliekkel összevesse, azaz hogy a városfejlődésben a kontinuitás meglétét/hiányát kimutassa. Eredményei – melyekhez a lakosság számának, etnikai, vallási összetételének és választási magatartásának adatait elemzi a nevezett időszakokban – meglepőek. Miután ma Szlovákiában nincsenek történelmi politikai pártok, azaz az 1989 után alakultak közt egy sincs, amelyiknek lett volna előde a két háború között (a Csehszlovák Kommunista Párt ma jelentéktelen, a Szlovák Nemzeti Pártnak pedig a múltban főleg az evangélikus, ma a katolikus választók között vannak támogatói), a városok nemzetiségi összetétele pedig a két háború közöttihez képest az 1990-es évekre jelentősen megváltozott, homogenizálódott (1930-ban a szlovákok aránya – a csehekkel együtt – mindössze 18 városban volt több mint 90 százalék, 20-ban 50-90 százalék között mozgott, 11-ben pedig a szlovákok kisebbségben voltak a magyarokkal, illetve németekkel szemben; az 1991-es népszámlálás adatai szerint viszont a 49 város többségében a szlovákok aránya jelentősen megnőtt, a magyaroké ugyanakkor jelentősebben mindössze Dunaszerdahelyen [ahol azelőtt a zsidók voltak többségben] és Tardoskedden emelkedett [az utóbbi közben elvesztette városi rangját], a németek és a zsidók mindenütt jelentősen visszaszorultak) – mindezeket tudva tehát azt hinnénk, hogy a választási magatartás és az egyes pártok választási eredményei közt a két időszakban sincs hasonlóság. A 1929-es és a 1994-es választási eredmények statisztikai azonban épp a fordítottjáról győzik meg az olvasót. Mečiar pártjának (HZDS) 1994-es választási eredményei kísérteties módon hasonlítanak az egykori Hlinka Szlovák Néppártjának

(HSLS) 1929-es eredményeire. Az 1994-es választások alkalmával a 49 városban összességében Mečiar pártja bizonyult a legerősebbnek, csakúgy, mint egykor Hlinka pártja – mindkettő a szlovák és katolikus környezetben volt különösen sikeres (a legtöbb szavazatot elnyert párt). Az 1994-es választásokon a 49-ből egyedül a magyar többségű városokban nem győzött Mečiar pártja, itt a magyar kolaráció (MK) nyert, akár csak 1929-ben, amikor a magyar és német többségű városokban az Országos Keresztényszocialista Párt, a Magyar Nemzeti Párt és a Szepesi Német Párt koalíciója lett a nyertes. Jellemző, hogy a múltban és 1989 után is Szlovákiában a pártok főleg nemzetiségi vagy felekezeti alapon szerveződnek, a polgárságnak viszont nem volt s ma sincs pártja az országban.

A szlovák nemzeti múlt egyik izgalmas kérdését feszegeti tanulmányában Tibor Pichler, amikor felteszi azt a kérdést, beszélhetünk-e szlovák nemzeti társadalomról 1918 előtt. A 19. században, amikor Magyarország modernizálódásának keretei között a modern szlovák politikai gondolkodás formálódott, a szlovák etnikumnak még nem volt önálló közjogi státusa és nem volt össz-szlovák nemzeti identitás – mondja. Ez utóbbi még csak az értelmiség bizonyos köreiben élt, amelynek gondolkodása, éppen a közjogi státus hiánya miatt, s mert intézményesült kereteken kívül formálódott – Pichler meggyőző érvelése szerint – stílusában romantikus, eredetét illetően idealista volt. S bár e nemzetiek célja éppen ekkor az volt, hogy az ideák világából a valóság és a gyakorlat színtereire lépjenek – azaz a szlovákság nemzeti intézményesülésének elérése –, eszméik a polgárságnál és a városi rétegeknél – akikre már csak anyagi és politikai súlyuk miatt is nagy szükség lett volna a nemzeti politizálásban – nem talált megértésre. Ezeknek ugyanis nem állt érdekükben a szlovák nemzetképző elgondolások, a nemzeti elkülönülés eszméinek támogatása, miután azok sem a társadalmi emelkedés lehetőségét, sem más előnyöket nem nyújtottak a számukra. A szlovák nyelvű polgárság és a városi rétegek ekkor a *hungarus* eszmék hívei voltak. Szociológiai értelemben asszimilánsok – mondja Pichler –, ami azonban a modernizáció egyik kísérőjelensége is egyben. A nemzeti mozgalom viszont e rétegek elmaradása miatt (továbbá a pénzhiány, valamint a nemzet fogalmának kezdetben nem politikai, hanem nyelvi megközelítése miatt) megtorpant és a sivár historizálás zsákutcájába jutott. És mértéken felül nagy szerephez jutott benne a nép idealizált képe, a népiesség, a plebejusság, a ruralizmus póza. Vagyis Pichler válasza a tanulmány elején fel-

tett kérdésre: nem. A szlovák társadalom intézményesülésének kezdetei szerint Csehszlovákia megalakulásához (1918) kapcsolódnak.

Lubomír Lipták tanulmánya a polgárság elitjének alakulásával foglalkozik a 20. század első harmadában. A virilisták rétegét vizsgálja Nagyszombat és Trencsén példáján, elsősorban az adókönyvek alapján. Észrevételei szerint még 1910-ben sem lehetett a városi elit közé bekerülni csupán a vállalkozás, a kereskedelem, az ipar vagy a szabad foglalkozás jövedelme alapján. A gazdasági háttér, de a városi polgár „imidzsének” is elválaszthatatlan része volt a föld és a bérház. Vagyis a rendszer a „régii” tulajdont részesítette előnyben, és megnehezítette a még csupán emelkedőben levő családok bekerülését a felső rétegbe. Az 1918-cal bekövetkezett változások az előző évtizedek folyamatos fejlődéséhez képest hirtelen jött s nem várt fordulatként, mint „kívülről” vagy „felülről” jöttek érték a polgárságot. Az új hatalom által bevezetett új rend helyenként fél évszázad fejlődését tette egyszerűen semmissé. A szlováknak hivatalos nyelvként való bevezetése, az új törvények és rendeletek, a gyakran nagyon radikális intézkedések, amelyek bevezetése az új társadalmi rend, a demokrácia jegyében történt, legfőképp a polgári elitet érintették, amely réteg tagjai az 1918-as államfordulat, az ún. *prevrat* utáni időszakot mint „a nagy félelem” éveit élték meg, amikor a politikai pozícióvesztések mellett a presztízs régi, jól bejártott elemei is veszélybe kerültek. Eltartott egy ideig, míg e régi elit tagjai megtalálták a helyüket az új közegben. A polgári elitnek egyedül a gazdasági helyzete nem rendült meg különösebben a *prevrattal*. A föld, a ház, a bejártott vállalkozás, ügyvédi vagy orvosi praxis ezután is megtartotta értékét, számított a szaktudás, a személyes vagy családi kapcsolatok, a kiépített ügyfélkör. Ám a hatalomért való küzdelem – benne a szlovákosításért, a városok szlovák arculatáért (pár évvel a *prevrat* után a kaszinóban, a korzón újra a magyar és a német nyelv uralkodott a szlovák városokban is) – tovább folyt.

Azokat az erőfeszítéseket, amelyeket az 1920-as években a jogállamiság megteremtése érdekében fejtett ki a szlovák értelmiség, egy kiemelkedő ügyvédi életpályán, Vladimír Fajnorén keresztül mutatja be tanulmányában Katarína Zavacká. E pályaképen is nyomon követhető, mennyire a semmiből indult az önálló államiság Szlovákiában, amikor 1918-ban meg kellett teremteni az országrész betagozásának államigazgatási/jogi feltételeit az új állami képződmény keretei közé. Fajnor, felismerve a szükségyszerűséget,

amely a magyar állami jogrendből a csehszlovák normák közé való átvitel-lel járt, a húszas évek elején legelőször is magyar-szlovák, majd szlovák-magyar jogi szótárt szerkesztett, hogy a szaknyelv alapjait megteremtse, egyetemi tankönyveket írt – amelyek addig szlovák nyelven nem léteztek –, hogy a szlovák nyelvű jogászképzést segítse, szaklapot szerkesztett, az 1930-as évek végén pedig mint a Legfelsőbb Bíróság elnöke a bíróságok függetlenségéért küzdött a megváltozott politikai környezetben, amelynek veszélyeit nagyon jól érzékelte.

A szlovák értelmiségi magatartását elemzi tanulmányában Peter Zajac, amely értelmiségi a 20. század történelmi fordulói során kialakult, de embert, jellemet próbáló helyzetekben a szerző szerint mindannyiszor csődöt mondott. A 19. század értelmiségijének léte – miután céljait, a szlovák nemzeti lét önállóságának konstituálását sem az 1848-49-es, sem az 1861-1875-ös, ún. *maticás* években nem sikerült elérnie –, tragikus fordulatot vett, a nagy reményeket nagy csalódások, kiábrándulás követte, amely nemegyszer önpusztító formát öltött. A 20. század elejének változásai különösen nehéz helyzet elé állították e réteg tagjait, akiknek ekkor az értelmiségi lét alapját jelentő kritikai szemléletmódot kellett volna összeegyeztetniük a nemzeti egységtörekvések mozgalmáival. A bíráló megnyilvánulásoknak azonban az utóbbiban kevés hely jutott, aminek következtében a kritikus szemléletűek bűnösökké, kirekesztettekké váltak. A régi és az új típusú értelmiségi közti feszültséget tetézte a szlovákok lakta vidékek speciális helyzete, azaz hogy nem volt nagyváros, s hiányzott a másság iránti közömbös városi magatartás. Csak kisvárosok voltak, ahol a magatartásnak eredetileg falusi formái érvényesültek. A Csehszlovákia megalakulásával megváltozott helyzetben a szlovák értelmiség feladata lett volna, hogy úgymond belakja az addig nem szlovák többségű nagyvárosokat (Pozsonyt, Kassát), ez azonban – Zajacnak főleg a szlovák irodalmi alkotásokra, visszaemlékezésekre támaszkodó megfigyelése szerint – egyelőre csak az éjszakai életben sikerült, a hivatalok, bankok, kereskedelmi központok továbbra is magyar és német szótól voltak hangosak. A szlovák értelmiségi (főleg a fiatalok) új szerepéhez a magyar dzsentri és a bécsi kávéházak világából merített, amely szerep hedonista vonásai révén az előző korszaknak legalább az aszkéta magatartásától messzire került. Az 1938/39-es, majd az 1945 utáni évek fordulóiban, amikor a pozíciókban való megmaradás volt a tét (amely pozíciók azonban ezután idegen érdekek szolgálatában álltak), e réteg megint

csak a magatartás generációkon át örökölt, egyedül a túlélésre összpontosító sztereotípiáikhoz fordult vissza.

Az irodalomtörténeti tanulmányok elemzése, Dana Kršáková, Marcela Mikulová, Pavol Minár tanulmányai szerint a városi élet igenlése, pozitív ábrázolása szinte teljesen hiányzik a 19. századi, de a 20. század első felének szlovák prózájából is. A regényekben a város mint a rossz, a bűn színtere van jelen, szinte már klissészerűen ábrázolva, szemben a tiszta, az ártatlan, idilli falusi/természeti környezettel. A szlovák folklórkötésekből, Eva Krekovičová tanulmánya szerint, a város megjelenítése teljesen hiányzik, mint a felsőbb réteghez tartozó szereplőként is csak a pap és a zsidó figurája szerepel. A szlovák kisvárosok arculatát, építészetük, illetve a polgári lakáskultúra jellemzőit írja le dolgozatában Roman Holec, a századelő évtizedeinek polgári öltözködéskultúráját Magdaléna M. Zubercová, a középosztálybeli nők társadalmi helyzetét Monika Vzgulová tanulmánya elemzi, a szociális és egészségügyi állapotokkal foglalkozik munkájában Anna Falisová, a polgári védelem, illetve testnevelő és sportegyesületek politikai/védelmi vetületeit elemzi Miroslav Čaplovič és Ján Grexa – ezek részletesebb bemutatásától itt eltekintünk.

Megemlítünk viszont még két írást a kötetből. Peter Salner dolgozata a zsidó polgársággal foglalkozik. Amint írja, a zsidók kezdetben nehezen alkalmazkodtak az 1918-ban megváltozott helyzethez Szlovákiában. Miután a 19. század második felének törvényrendeletei nyomán mint nemzetiség és mint felekezet is fokozatosan egyenjogúvá váltak Magyarországon, s az új lehetőségeket ki is használták társadalmi felemelkedésükre, a századforduló utáni évek zsidósága lojális volt Magyarország iránt. Ám a csehszlovák rendszer demokratikus vonásai révén hamarosan az új országban is megtalálták helyüket. Annál váratlanabban érték őket az 1938/39-es politikai változásokkal az önálló szlovák államban bekövetkezett események.

Zuzana Kusá a két háború közti polgárcsaládok emlékeit gyűjtötte össze – főleg interjúk alapján – arról, hogy milyen volt e réteg értékrendje a nemzeti, a felekezeti és a szociális különbségek kérdésében. Eredményeit összegezve arra a megállapításra jut, hogy e réteg tagjaira a felvetett kérdések mindegyikében a másság iránti nagyfokú türelem a jellemző. A szerző szerint az ún. pánszláv magatartást sem abban a hagyományos felfogásban kell érteni, amely az orosz kultúra és politika felé való orientálódást jelenti, s amely felfogást Kusá szerint a magyar politikusok és a magyar

rendőrség vezetett be a rezsim (ti. a magyarországi) kritikusainak ignorálása végett. Visszaemlékezői a pánszlávizmust annak a nemzeti érzelmű értelmiséginek az önmeghatározásaként értelmezték, amely elutasította az uralkodó magyar rezsimmel való kollaborálást. Az olvasónak persze érdemes rá emlékeznie, hogy Kusá interjúit az 1989-es rendszerváltás után készítette, a megváltozott politikai környezet nyilván rajtahagyta nyomait – a fél évszázadnyi távlat törlései mellett – az emlékezés mechanizmusain.

Lubomír Lipták a kötet zárszava szerint a szimpózium vitáján úgy fogalmazott, hogy a polgárság fejlődésének hosszú, evolúciós folyamata Szlovákia területén 1918-cal véget ért, és elkezdődött a permanens *prevratok* időszaka. A kötet elolvasása után végül felmerül a kérdés az olvasóban, hogy – Lipták szavaival élve – 1989-cel vajon valóban lezárult-e egy korszak az országban, vagy továbbra is a permanens *prevratok* idejét éli a szlovákiai polgár?

Kocsis Aranka

Tömbösített Kárpátalja

Csernicskó István: A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján). [A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén I.] Budapest, 1998, Osiris Kiadó és MTA Kisebbségkutató Műhely.

Kárpátalján a kárpátaljai társadalomra vonatkozó magyar nyelvű könyvtermésnek¹ az elmúlt évtizedben alapvetően honismereti, ismeretterjesztő jelleget volt (S. Benedek András: *A tettenérhető történelem. Kárpátaljai nemzetiség- és kultúrtörténeti vázlat.* Budapest–Ungvár, 1993, Intermix Kiadó; Dupka György: *Kárpátalja magyarsága.* Honismereti kézikönyv. , Budapest, 2000, A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága.). Az egy-egy részterület feltárására vállalkozó könyvekben is inkább a publicisztikai, mint a szaktudományos jelleg dominált (Orosz Ildikó: *A magyar nyelvű oktatás esélyei Kárpátalján.* Ungvár–Budapest, 1995, Intermix Kiadó; Botlik Józ-

zsef: *Hármas kereszt alatt*. Görög katolikusok Kárpátalján az ungvári uniótól napjainkig (1646–1997). Budapest, 1997, Hatodik Síp Alapítvány – Új Mandátum Könyvkiadó). Megjelentek tartalmukban hiányt pótló dokumentum- és adatgyűjtemények (Botlik József – Dupka György: *Ez hát a hon...* Tények, adatok, dokumentumok a kárpátaljai magyarság életéből 1918–1991. Budapest–Szeged, 1991, Mandátum – Universum; Botlik József – Dupka György: *Magyarlakta települések ezredéve Kárpátalján*. Ungvár–Budapest, 1993, Intermix Kiadó).² Ezeknek a könyveknek leginkább az a szembetűnően közös sajátosságuk, hogy tömbösített formában igyekeznek bemutatni Kárpátalját, az időkeretek valahol száz és ezer év között mozognak, hiányosak vagy kétségesek a forráshivatkozások. Az adatokat igen gyakran nem a közlés szakszerűsége emeli be a szakirodalomba, hanem az, hogy ez a szakirodalom – más nem lévén – hivatkozik rá, ami által kanonizált tényné emeli. A homályos Kárpátalja egy algoritmizált Kárpátaljává alakul át.

Elsőként lép ki ebből a körből Zseliczky Béla, a kárpátaljai származású, Moszkvában élő magyar történész, aki diplomáciatörténetet ír (Kárpátalja a cseh és a szovjet politika érdekerében 1920–1945. Budapest, 1998, Napvilág Kiadó, Politikatörténeti füzetek X.)³ Helyi tekintetben kétségkívül a nyelvész Csernicskó István teljesítménye emelkedik ki, akinek munkája a többi területtel összehasonlítható szempontok alapján íródott meg. Ma Kárpátaljára vonatkozóan a tárgyalat körben ez a mértékadó színvonal.

A Magyar Tudományos Akadémia Kisebbségkutató Műhelye indította el a könyvsorozatot *A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén* címmel, melynek keretében eddig három kötet látott napvilágot: Csernicskó István az ukrainai (kárpátaljai), Göncz Lajos a jugoszláviai (vajdasági) és Lanstyák István a szlovákiai helyzetet elemzi. Mindhárom szerző a mai helyzetet feltáró empirikus kutatásra támaszkodik, kiegészítve azt terjedelmes történeti szociolingvisztikai elemzéssel egy, mint az Kontra Miklós sorozatszerkesztő előszavából kiderül, angol nyelvű kézikönyv (Goebel, Hans és mások: *Contact Linguistics. An International Handbook of Contemporary Research*. Volume 2. Berlin–New York, 1997.) szempontjai alapján.

Csernicskó kötetének fejezetcímeiből, az egyes kérdések kifejtésének terjedelméből, arányaiból következik, hogy a szerző törekvése a lehető legteljesebb képet adni az ukrainai (kárpátaljai) magyarság helyzetéről, kitölteni azt a hiányt, amivel minduntalan szembetalálja magát a kutató

az adott közösséggel kapcsolatban. A kárpátaljai világ a többi határon túli területhez viszonyítva is kevésbé ismert, nincs benne sem a magyar történeti, sem a köztudatban. Ezért a vállalt feladat rendkívüli tájékozódást igényel, forráskritikáig, illetve a szakirodalom kritikus szemléletéig menő elmélyedést, és persze olyan veszélyeket rejt magában, amelyekkel a szerző is tisztában van, amikor lábjegyzetben ugyan, de megfogalmazza: „A kárpátaljai magyarságról szóló szociológiai, statisztikai, történeti stb. szakirodalom meglehetősen gyér, s amikor ilyen jellegű adatokra volt szükségünk a vizsgálat során, gyakran ütköztünk fehér foltokba. Ezért időnként arra kényszerültünk, hogy az idevonatkozó szakirodalmi utalásokat megpróbáljuk önállóan szintézisbe foglalni, ami helyenként az adott tudományág képviselői szemében talán triviális következtetések megfogalmazásával jár.” (223. o.) A magam részéről azt vizsgálom, hogy Kárpátalja története szempontjából mennyire tudott Cserniczkó hiteles lenni e kutatási terület mai állásához képest abban a munkájában, amely – a megjelenés után két év távlatából már jól látszik – alaplú kíván lenni, hosszú időre meghatározva bizonyos ismereteket. Így ezen írás tárgya nem a könyv egésze, hanem az első hat fejezet, mégpedig fent jelzett jelenség recepciójának bemutatására. A választás fő szempontja az volt, hogy a régió vonatkozásában ez a legszínvonalasabb munka.

A földrajzi és népesedési viszonyokról szóló első rész azzal indul, hogy érzékelteti az ország területének és népességének arányait, megállapítva, hogy Ukrajnában csak Kárpátalján él számottevő magyar lakosság, ezért a könyv középpontjában ez a terület áll. A 20. században politikai régióvá szerveződött területen a többszöri államváltás és az ezzel együtt járó határmódosulások következtében az etnikai viszonyok feltérképezése külön nehézségekbe ütközik. „Ennek ellenére megpróbálkozunk vele, hogy összefoglaljuk Kárpátalja mai területének nemzetiségi-anyanyelvi adatait. A kárpátaljai lakosság demográfiai helyzetéről hasonló szintézis még nem készült” – írja a szerző (23. o.). A kérdésben rejlő probléma feloldása azonban már megtörtént a Kocsis Károly és Kocsisné Hodosi Eszter szerzőpáros kötetében (*Magyarok a határainkon túl – a Kárpát-medencében*. Budapest, 1992, Tankönyvkiadó, 31–41.). Innen alapvetően két irányba lehet továbbmenni: tényszerűen cáfolni a számításokat, az elvet, vagy mindig egy újabb oszloppal bővíteni az elkészült vázlatot, amikor új népszámlálás megy végbe vagy új adatok kerülnek elő. Rendelkezésre állnak a hivatalos népszámlálási ada-

tok, illetve a szerző állításával szemben mégis létező és általa is felhasznált szovjet és ukrán statisztikai kiadványok illetve elemzések (lásd pl.: *Magyarok a Kárpát-medencében. Népszámlálások a Kárpát-medencében; Magyarok a Kárpát-medencében 1989-ben. Ózdi Kiadó, 1990.; Magyarok a Kárpát-medencében 1989-ben. Ózdi Kiadó, 1990. CIÓN; Magyarok a Kárpát-medencében; Magyarok a Kárpát-medencében 1989-ben. Ózdi Kiadó, 1990. CIÓN; Magyarok a Kárpát-medencében; Magyarok a Kárpát-medencében. Ózdi Kiadó, 1997. Ózdi Kiadó). A létező kézikönyvet – Dr. Szabó László: *Kárpátaljai demográfiai adatok*. Budapest–Ungvár, 1993, Intermix Kiadó – a szerző ismeri, de elhallgatja a vele kapcsolatos alapvető problémát: a háttéréből hiányoznak az elemi történelmi ismeretek, ezért az alig vehető komolyan. Mindeközben nem világos, hogy Csernicskó honnan vesz bizonyos adatokat, mert az 1.1. táblázatban (24. o.) (lásd Kárpátalja lakossága anyanyelv, ill. nemzetiség szerint 1880–1889) szereplő számok nem egyeznek sem a Kocsis-féle számításokkal, melyeket a jelenlegi területre vonatkoztat, sem a hivatalos népszámlálási adatokkal, melyek viszont értelemszerűen nem identikus területekre készültek (minden államfordulat módosította a politikai terület határait). Ráadásul önellentmondás is keletkezik, amikor például ugyanebben a táblázatban az szerepel, hogy Kárpátalján 1930-ban 116 975 magyar lakos volt, az 1.4. táblázat szerint (29. o.) viszont Ukrajnában ugyanekkor (a jelenlegi területre átszámítva) 112 ezer magyar élt. Az utóbbi szám alatt nyilván mindenekelőtt a kárpátaljai magyarságot kell értenünk. Ugyanígy nem látom célszerűnek a pontos és hiteles hivatkozásokkal el nem látott adatoknak (vagy másodközlésnek) a kiadványról kiadványra történő vándoroltatását. Csernicskónak nem volt és nem lehetett az a feladata, hogy új számításokba bocsátkozzon; sokkal inkább célszerű lett volna nem csak jelzésszerűen utalni rá (itt és nyolcadik, A vizsgált közösség szociolingvisztikai helyzete c. fejezetben), hanem pontosan megjelölni és elemezni (éppen a könyv nyelvközpontúsága miatt) az egyes népszámlálások alapelvét: az anyanyelv, nemzetiség stb. szerinti adatrögzítést és ennek problematikáját. Semmiképp nem volt célszerű belemenni már első megközelítésre is külön tanulmányt érdemlő kérdésekbe, például a zsidók és a cigányok, de különösen az előbbieik identitásának sommás elintézésébe (25. o.). Ezzel a szerző tulajdonképpen azonosul a két világháború közötti időszak egyes kárpátaljai magyar politikusaival, amelyek csak részben okolta a csehszlovák nép-*

számlálási módszereket a magyarság számának csökkenéséért, nyomatékobban hangoztatta a zsidók (és a cigányok) „árulását”.

Főlöles az afféle ködösítés (illetve a ködösítés vándoroltatása, lásd a hivatkozást: Dupka György: A magyarság számának, összetételének és települési területeinek változása Kárpátalján [1910-től napjainkig]. In Kovacsics József [szerk.]: *Magyarország nemzetiségeinek és a szomszédos államok magyarságának statisztikája [1910–1990]*. Budapest, 1994, KSH, 164–174.): „A volt Szovjetunióban a nemzetiségekre vonatkozó statisztikai adatokat titkosan kezelték. Ezt a bürokratikus szemléletet Ukrajna is örökölte” (23. o.), miközben mindkét szerző hivatkozik a kérdést szakszerűen összefoglaló munkákra és vesz át adatokat, táblázatokat ukrán nyelvű, Ukrajnában megjelent írásokból. Nem lehet azzal előállni, hogy ukrán nyelven nem létezik adatközlés, tudományművelés. Azt azonban meg kell jegyezni, hogy a településsoros nemzetiségi eredményeket és kereszt táblákat itt – a többi szomszédos országtól eltérően – a statisztikai hivatal nem publikálta.

Viszonylag kerek képet kapunk az egyes népcsoportok településszerkezetéről. Bár ha a szerző szól az ún. cseh telepekről, szólnia kellett volna a magyar ONCSÁ-ról, s ha feltűnik a csehszlovák és a szovjet időbeli nagy aránytölődés a városi lakosság nemzetiségi összetételében, akkor ugyanitt észre kellett volna venni azt is, hogy az 1941-es népszámlálás a nemzetiségi alapon szerveződő Kárpátaljai Kormányzósághoz tartozó Rahón és Ilosván az itt elyben kisebbségben levő magyarságot jóval az 1910-es adatok fölé emeli (katonaság, hivatalnokok stb.).

A migráció kérdésével kapcsolatban meg kellett volna említeni, hogy Kárpátalján a Nemzetközi Migrációügyi Szervezet (IOM) és a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO) megbízásából végeztek szociológiai felmérést kijevei szakemberek (*Labour Migration and Health of Migrants in the Trans-Carpathian Oblast of Ukraine*. Lvyy, 1997, IOM – ILO).

Az utolsó száz évre vonatkozó népességstatisztikai elemzés után a második, Történelem c. fejezet a régióban élő nemzetiségek letelepedésének, egymással való érintkezésének kérdését taglalja a honfoglalástól a 20. századig terjedő időszakban, illetve szól a magyar lakosságon belüli releváns néprajzi csoportokról. A módszer követi a Kárpátaljára vonatkozó magyar nyelvű szakirodalom egy részében meghonosított irányt: amit mások megírtak, abból az itt – egyébként igen színvonalasan – összerakott 8 oldalon (49–56.) megjelenik ezer év, körülbelül azzal a tanulással, hogy a legőslakosabb ős-

lakosok a déli és nyugati szlávok voltak, majd jött a magyar honfoglalás, a többi népcsoport betelepült, illetve betelepített; az időpontról ugyan vannak viták, de elkülöníthetők a mértékadó vélemények. A nem magyar lakosság kultúrája, vagyoni helyzete a lent, a magyaroké a fent világa, s a kettő közt alig van kapcsolat, ha mégis, az egyenlő az asszimilációval az utóbbiak javára. A laikus olvasó számára a leírás érdekes, de a szakember ezzel érintettsége folytán természetes módon többé-kevésbé tisztában van (azaz követi a szakirodalmat), a kutató pedig azt kérdezi: mi újat hozott ezzel a szerző a tudományba, illetve miképpen függ ez össze ilyen formában a mai két-nyelvűség állapotával? Végiggondolásra érdemes a magyar és nem magyar lakosság békés egymás mellett élésében a kulturális és gazdasági különbözőségek szerepe, az alkalmazkodási mechanizmusok működése és rugói, az országos nemzetiségi, egyházi és oktatási rendeletek hatása, a régió periférijellege, illetve az európai szintéren a választóvonal természete mindezekelőtt a nyugat–kelet viszonylatban, a ruszin–orosz–ukrán szétfejlődés politikai és/vagy nyelvi vonatkozásainak gyökerei, a görög katolikus egyház identitásőrző szerepe, erre vonatkozóan a magyar görög katolikus egyházközségek, a hajdúdorogi egyházmegye kialakulásának következményei stb.

A harmadik, Politika c. fejezet időkeretei az 1918 és 1998 közötti időszakot ölelik fel, a szovjet és az ukrán kisebbségpolitika elemzésére helyezve a hangsúlyt. Az előző részeknél itt lényegesen jobb szintézist alkot a szerző, képes megfogni a kérdés tényleges súlypontjait főként a nyolcvanas–kilencvenes évekre terjedően a nemzetiségi, nyelvi rendeletek, törvények, a vizsgált közösség jogállása, státusa, politikai szervezetsége tekintetében. Néhány megjegyzést azonban itt is szükségesnek tartok, amelyek nem szemléleti, hanem tárgyi vonatkozásúak, s az átörökített toposzok miatt fontosak.

A 68. oldalon ezt olvashatjuk: „A területről mint önálló földrajzi és politikai fogalomról 1918. december 21-e óta beszélhetünk, amikor az 1918: X. Néptörvény alapján Bereg, Máramaros, Ung és Ugocsa vármegyék ruszinlakta területein létrejött a Ruszka Krajna autonóm jogterület”. A régió földrajzi értelemben való egybefoglalása nem köthető konkrét dátumhoz. Az Északkeleti-Felvidék (a néptörvényben felsorolt vármegyékre és Zemlénre kiterjedően), sőt a Kárpátalja elnevezés a 19. század második felétől használatos, többek között találkozunk vele Hunfalvy Pál, Cholnoki Jenő, Hodinka Antal és mások munkáiban vagy a *Századok* hasábjain. A po-

litikai területre vonatkozóan a törvényt 1918. december 21-én fogadták el, kihirdetése, tehát életbe léptetése december 25-ével történt meg. (Ez egyébként a hivatkozott – a 68. oldalon – törvény szövegéből is kiderül.)

Az 1938. november 2-i első bécsi döntés határozatát – amely többek között kimondta a kárpátaljai magyar lakta területeknek Magyarországhoz történő visszacsatolását – nem a XXXVI. (69. o.), hanem az 1938: XXXIV. tc.-kel („a Magyar Szent Koronához visszacsatolt felvidéki területeknek az országgal egyesítéséről”) iktatta törvénybe a magyar törvényhozás.

A Bródy-kormány 1938. október 11-én alakult meg a cseh-szlovák minisztertanács jóváhagyásával, s nem október 9-én (69. o.), amikor Jan Syrový miniszterelnök lemondatta Hrabár Konstantin kárpátaljai kormányzót, s helyébe Párkányi Ivánt nevezte ki. (Itt és általában nem egy-két nappól vitatkozunk, hanem olyan ismeretekről van szó, amelyek a szakirodalomban már egyértelműen a helyükre kerültek.) Ugyanitt Csernicskó összevonja két különböző szervezet nevét („Kárpáti Szics Népi Védelmi Szervezet”, 69. o.). Ezek az 1938. szeptember 4-én alakult Ukrán Népi Védegyelet (Оддѣлѣннѣя Ілѣдѣннѣя Ілѣдѣннѣя, rövidítése: ОІІ. Ez a szervezet szállt szembe fegyveresen az október folyamán a határon átszivárgó magyar szabadcsapatokkal. Az ОІІ védelme alatt települt át november elején a Volosin-kormány Ungvárról Husztra.)⁴ és az 1938. november 9-én alakult Kárpáti Szics nevű félkatonai védelmi szervezet (hivatalos rövidítés: ONOKSZ – Ідѣннѣя Ілѣдѣннѣя Ілѣдѣннѣя, Ń³⁻³. Főparancsnok: Klimpus Dmitro. A cél: az államellenes propaganda felszámolása és Podkarpatszka Rusz kormányának mindenoldalú támogatása. A szervezet szabályzatát Révai Julij miniszter másnap hagyta jóvá. A szervezet saját lapot adott ki Ілѣдѣннѣя címmel.).

A kárpátaljai magyar felnőtt férfi lakosság tragédiájáról azt olvashatjuk a 61. oldalon, hogy: „[...] továbbra is érvényben van azonban a Kárpánton túli Ukrajna Népi Bizottságai I. kongresszusán 1944. november 26-án elfogadott 52. számú határozat, amely a magyarok kollektív bűnösségét deklarálja, kimondva, hogy a magyarok és a németek az ukrán nép örök ellenségei. Ez a határozat volt az elvi, ideológiai alapja a 18 és 50 év közötti magyar férfilakosság 1944 november–decemberi, egyértelműen nemzetiségi alapon való deportálásának.” Ehhez lényeges kiegészítés, hogy a döntést a IV. Ukrán Front Katonai Tanácsa hozta 0036. számmal 1944. november 13-án, a végrehajtási parancsot pedig november 14-én adták ki. Ez a határozat azt mondta ki, hogy a területen (Kárpátalján), valamint Magyarországon, Romá-

nia és Csehszlovákia szomszédos járásaiban a hadköteles korú, azaz 18–55 év (nem 18–50) közötti magyar és német férfi lakosságot hadifogoly minőségben munkatáborokba kell gyűjteni. (A feltárt levéltári források is alátámasztják, hogy az elhurcoltak között ekkor senki nem volt tényleges katoná, jelentős részük pedig a háborús időszakban egyetlen hadseregben sem teljesített katonai szolgálatot, s ezzel a Katonai Tanács is tisztában volt.) Ez a kiegészítés hitelesíti a szerző későbbi (70. o.) állítását is (lásd „1944. november 19-én, miközben folyik a kárpátaljai magyar 18 és 50 év közötti férfilakosság deportálása [...]”).

Meg kell jegyezni, hogy a Kárpátalja történelmére vonatkozó ukrán nyelvű szakirodalommal a szerző nem foglalkozott.⁵

A kilencvenes évek autonómia-elképzeléseivel kapcsolatos előnyök és hátrányok ismertetésénél előjön egy olyan momentum, amely nem nemzeti, országos (bel- vagy kül-) politikai kérdés, hanem mindenekelőtt a helyi magyar–magyar viszony ütközőpontja: „Fennakadást okozhat a jelenlegi Ungvár-orientált magyar intézményrendszer átcsoportosítása (a televízió és rádió magyar adása, lapszerkesztőségek, egyetemi magyar tanszék, Hungarológiai Intézet, a KMKSZ központi vezetősége stb.)” (74. o.) Ez az „átcsoportosítás” a felsoroltak Beregszászba koncentrálását jelenti. Ungvár, az állami egyetem kikerülne a magyar érdektérből (vagy fordítva). Ezzel rövidre zárnánk a százéves népszámlálási mizéria bonyodalma (az intézmények magukkal vonzzák a lakosságot, illetve hiányuk meggyorsítja az asszimilációt). Ha végignézzük az elmúlt körülbelül egy évtized történéseit, akkor Ungvár a felső állami vezetés találkozóinak színhelye (1990-ben Leonyid Kravcsuk államfő és Göncz Árpád köztársasági elnök közösen leplezik le a Petőfi-szobrot, 1993-ban Leonyid Kravcsuk államfő és Antall József miniszterelnök folytatnak hivatalos megbeszélést, 1994-ben pedig Anatolij Zlenko és Jeszenszky Géza külügyminiszterek; 2000-ben Orbán Viktor miniszterelnök már csak Beregszászba ment el), itt alakult meg a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség (1989), a Magyar Értelmisségiek Kárpátaljai Közössége (1993). Ezen túl viszont a magyar szervezetekkel kapcsolatos események többnyire Beregszászban történnek: a KMKSZ határozatban vállalja fel a magyar autonóm körzet ügyét Beregszász központtal (1989); ugyanez a beregszászi járási választmányt teszi felelőssé a szervezetten belüli széthúzásért; először nincs Kárpátalján (Ukrajnában) magyar parlamenti képviselő, mert a KMKSZ hivatalban levő elnöke a beregszászi já-

rásban a nem magyar jelölt támogatására szólítja fel a polgárokat (1990); a beregszászi KMKSZ-alapszervezet kezdeményezi a népszavazást a magyar autonóm körzetről (1991); a beregszászi választókerületben dől el, ki lesz az egyetlen magyar parlamenti képviselő az új ciklusban a két magyar jelölt közül; itt alakult meg a Beregvidéki Magyar Kulturális Szövetség, a Kárpátaljai Magyar Szervezetek Fóruma, a Kárpátaljai Magyar Képviselők Tanácsa (1994). Beregszászban jönnek létre a magyarság reprezentáns intézményei: az Illyés Gyula Magyar Nemzeti Színház és a Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola (1994). A KMKSZ nyilatkozata (1995) szerint a főiskola stratégiai fontosságú, s a jövőben ennek megfelelően kívánja azt támogatni. Vele szemben Ungváron van (az Ungvári Állami Egyetem és ezen belül) a Magyar Filológiai Tanszék, valamint az Ungvári Hungarológiai Intézet. Az utóbbi beregszászi megfelelője a Limes Társadalomkutató Intézet. Ezek az intézmények nem kiegészítik egymást, hanem gyengítik, ami azért is nehezen érhető, mert az egyik „állami egyetemi”, a másik „alapítványi főiskola”, de a józan megfontolás mindkettőt fontosnak tartja, persze a megfelelő szakmai színvonal biztosítása mellett.

Az ún. csehszlovák időszakban (1919–1938) hasonló (alapon) versengés zajlott az Ungvár, Beregszász és akkor még Munkács, Nagyszőlős négyező között, aminek a története ma szintén a fehér foltok közé tartozik. Így például komoly politikai csatározásokat eredményezett az 1926–1928 közötti időszakban Ungvár és Munkács városa között az elsőség kérdése, ahol előjött a „ki a városiasabb, ki a magyarabb” érv is (emlékeztetőül: 1926. július 1.: Podkarpatszka Rusz „nagyzsupa” lett, székhelye Munkács. 1928. július 1.: Csehszlovákiában életbe lépett a közigazgatási reformtörvény. Podkarpatszka Rusz a köztársaság többi területeinek mintájára szervezett tartomány, a székhely Ungvár. Lásd. 1927. július 14-én kelt 125. sz. törvényt.) Vagy a járási beosztás tervezett módosítása elleni nagyszőlősi tiltakozó gyűlésen Siménfalvy Árpád (Magyar Nemzeti Párt) a következőket mondta 1926 őszén: „[...] a Nagyszőlősi járás néhány Tisza-menti színmagyar községét átkapcsolják a Beregszászi járáshoz nyilván azért, hogy a magyar kisebbség nyelvi joga itt elvehető legyen.” A magyar pártokon belüli villongásoknak is voltak városfüggő mozzanatai.

A negyedik, Gazdaság című fejezet sem ezer, sem száz év történetét nem kívánja elélni tární, így viszonylag kiegyensúlyozott képet tud felmutatni a szovjet időszakbeli alapvető irányokról, s a kilencvenes évek gazdasá-

gi mélyrepüléséről. Dicséretes, hogy a szerző egyáltalán foglalkozik a kérdéssel, mert mások többnyire megkerülik.

A vallásfelekezetek (történeti) feltérképezése (ötödik fejezet) olyan áttekinthetetlenre sikeredett, hogy nehéz a kérdés teljes felvázolása nélkül valamiféle rendet teremteni, amire értelemszerűen itt nincs lehetőség. Az egyes egyházakat nem azonos szempontból mutatta be. Ha a görög katolikus unió létrejötte szóba került, ugyanezen az alapon idetartozhatna a reformáció megjelenése ebben a térségben; vagy ha bizonyos időszakra vonatkozóan szó van az egyházi főhatóságról, akkor ezt minden időszak és egyház kapcsán ismertetni kellett volna; nincs minden felekezet megemlítve (csak a történelmi egyházak kerülnek szóba); ha megint sok száz évet akarunk felölelni, akkor kimaradt az egyházak történelmi szerepe, illetve ez fontos kérdés a mára vonatkozóan is stb. Mivel a kárpátaljai magyarság döntően református illetve római katolikus, azért legalább ezzel kapcsolatban tisztáznunk kell néhány ténykérdést: a Kárpátaljai Református Egyházkerület nem 1921-ben alakult meg (91. o.), hanem 1922. október 31-én, az első püspököt, Bertók Bélát 1923. április 17-én választották meg és június 7-én iktatták be. Az egyházkerületet hivatalosan a Szlovenszkoí és Ruszinszkoí Egyetemes Református Egyház első törvényhozó zsinata Léván ismerte el 1923-ban, a csehszlovák állam pedig 1932-ben; 1918 után az első református papavatásra Kárpátalján 1925. december 16-án került sor. A szerző viszont azt írja, hogy „1938–1944 között Magyarországhoz tartozott a Kárpátaljai Református Egyházkerület.” (91. o.) Ez viszont így nem igaz: 1. mert a régió is „Magyarországhoz tartozott”, tehát ezzel együtt nyilván minden intézménye; 2. mert ebben az időszakban nem létezett Kárpátaljai Református Egyházkerület, azt a magyar hatóságok megszüntették és a tiszántúli egyházkerületbe olvasztották be 1939-ben (lásd az Országos Református Zsinat 1939. március 1-i és szeptember 7-i határozatait). Ugyanígy felszámolták az önálló Kárpátaljai Református Lelkész Egyesületet is. (A szerző nem utal az alapkönyvre, ami a Nemzetközi Theológiai Könyv sorozatának 16. kötete: Peyer-Müller, Fritz: *A Kárpátaljai Református Egyház története a két világháború között – kitekintéssel a jelenre*. Budapest, 1994, Református Zsinati Iroda Tanulmányi Osztálya).

A római katolikusokkal kapcsolatban azt olvashatjuk, hogy: az „egyház kárpátaljai hívei az első világháború előtt a szatmári egyházmegyéhez tartoztak, amely a háború után több részre szakadt [...] A második világháború

után a kárpátaljai római katolikusok önálló egyházkerületet voltak kénytelenek kialakítani Kárpátaljai Római Katolikus Egyház néven [...]” (90. o.). Erről el kell mondani, hogy a régió római katolikus egyházközségei fölött a főhatóságot a területnek a Csehszlovák Köztársasághoz kerülése után is a szatmári püspök gyakorolta, ez 1923-tól abban is megnyilvánult, hogy bérmakörúton járta be Kárpátalját, kinevezte a kárpátaljai püspöki helynököt, azaz a vikáriust és helyettesét, a szubvikáriust, valamint az „elszakított részek” egyházmegyei főtanfolyamát. 1928-ban a kárpátaljai hívek elszakadási mozgalmat kezdeményeztek, ami oda vezetett, hogy 1930-ban a római Szentsek a kárpátaljai római katolikus egyházközségeket kivonta a szatmári püspökség fennhatósága alól, helyben önálló püspöki adminisztratúrát létesített, melynek élére apostoli kormányzóvá nevezte ki az addigi szatmári püspöki helynököt. 1939-ben pápai rendelkezésre megszüntették a kárpátaljai római katolikus apostoli kormányzóságot, a terület egyházközségei ismét egyesültek a szatmári egyházmegyével.

A hatodik, Kultúra c. részben a szerző jó összefoglalást készít. Az 1944-et megelőző időszaknak mindössze három rövid bekezdést szentel (95–96. o.), ahová becsúszik egy erősen vitatható mondat arról, hogy a csehszlovák fennhatóság alatt „a helyi magyar közösség önszerveződését elsősorban Kassáról és más szlovákiai városokból irányították”. Ez a következtetés a kérdés alapos elemzésének hiányából ered. Nyilván ennek a recenzióknak a keretei nem teszik lehetővé a részletes kifejtést, de néhány jelzésszerű megállapítást igen. A magyar színjátszás például Magyarországról indult ki. 1920 őszén Kiss Árpád és Horváth Kálmán kisvárdai színigazgatók, akik még a megelőző időben is átjártak a határon, az ungvári városi tanácsnál jelezték szándékukat az önálló ruszinszkói magyar színi kerület megalakítására, melyhez Ungvár, Munkács, Beregszász és Nagyszőlős tartozna. (Az addigi, azaz „a régi magyar” beosztás szerint Ungvár, Munkács és Nyíregyháza tartozott egy kerületbe.) Az önálló színi kerület a húszas években zavartalanul fennállt, a harmincas években viszont összevonták a kelet-szlovenszkoival, ami ellen Kárpátalján folyamatosan tiltakoztak. Már 1926-ban megalakult Ungváron az önálló Ruszinszkói Magyar Színpártoló Egyesület. Önálló színi tanfolyamokat szerveztek, hosszabb-rövidebb ideig létezett önálló színházi lap *Színházi Újság*, majd *Ruszinszkói Színházi Élet* címen. A kárpátaljai magyar színtársulat tagjai között igen gyakran találkozunk a magyar fővárosban éppen munkanélküli, ezért ideszereződött színészekkel. Emiatt nyilatkoz-

hatta Kiss Manyi: „Ungvárról indultam el a siker útjára, ezért boldogan térek vissza, ha csak egy napra is, szeretett városomba.” Vagy az ifj. Latabár Árpád: „[...] örömmel jövök vissza Ungvárra, ahol felfedeztek és hol első sikereimet arattam.” Az amatőr színjátszók pedig sorra mutatták be helyi szerzők darabjait is, amelyek nyomtatásban is napvilágot láttak a helyi kiadóknál.

Az irodalmi életről Móricz Zsigmond is azt tartotta: „A szlovenszkói és ruszinszkói irodalmi élet fejlődését egészségesnek találom. Már régebben hirdettem, hogy az irodalom szempontjából a decentralizációnak óriási jelentősége van, s most, hogy Pozsonyban, Kassán, Ungváron és Kolozsváron magyar irodalmi centrumok alakultak, az utódállamok magyar irodalmának kialakulása helyes útra terelődött.” „Nagy, nemes és igazi kultúrhivatást teljesít itt a Mozaik, amely előtt kalapot kell emelni minden kultúremlőnek. Bár volna minden magyar városnak olyan kulturált, magas fajsúlyú irodalmi testülete, mint Ungváron a Mozaik!”

Beszélhetünk a kárpátaljai magyar kultúregyesületekről (mindenekelőtt a Mozaik Kultúregyesület, a PRMKE, a Beregszászi Irodalmi és Színpartoló Egyesület), a művészeti társaságokról, az igen népszerű torna/sportegyesületekről, a kórusmozgalomról (dalárdákról), vagy a Turul-ünnepség kezdeményezéséről, amit a kilencvenes években újjított fel a KMKSZ. Megemlíthetjük a kortárs szlovenszkói oldalról elhangzó vádakát a kárpátaljai újságírás színvonaltalanságáról, ugyanakkor ha végiglapozzuk a központi magyar újságot, a *Prágai Magyar Hírlapot*, alig találunk olyan írást a keleti régióról, amit saját újságíróikkal írtak volna volna, hanem többnyire a „dilettáns” kárpátaljaiakat közölték.

Fenti véleményem nem a könyv egészéről mondott ítélet, hanem egy adott kérdés körülményéről. Csernicskó István nagy munkát végzett el, de könyvének tartalomjegyzéke lényegesen többet ígér, sokkal többet vállalt, mint amit valójában teljesíteni tudott. Meg kell jegyezni, hogy ennek alapvetően az az oka, hogy a tárgykorre vonatkozó szakirodalom a komolyabb elmélyedést nem teszi lehetővé. A szerző ennek tudatában vállalkozott az enciklopédikus igényű feldolgozásra, vállalta, hogy az összes érintett témakörben rendet teremt. A kérdés az, hogy ez egy kényszerű (a könyvsorozat azonos szempontrendszerű) vagy tudatos vállalkozás. (Fent csak az értelemzavaró hibák egy részére tértem ki, s arra nem, ami kimaradt.)

	Vizsgált időszak	Terjedelem
1. Földrajzi és népesedési viszonyok	„a századfordulótól máig”	26 oldal
2. Történelem	~ 9-19. század	8 oldal
3. Politika	1918-1998	22 oldal (ebből az 1944 előttről 3 o.)
4. Gazdaság	~ az utolsó 50 év	8 oldal
5. Vallás	~ 20. század	7 oldal
6. Kultúra	1918-1998	32 oldal (ebből az 1944 előttről 1 o.)

A táblázatba foglalt tartalomjegyzékből és a fenti elemzésből látszik, hogy a tényleges mondanivaló minden tárgykörben 1945 után mérhető (ha kicentizzük, akkor valójában a nyolcvanas–kilencvenes évekre vonatkozik): ez az az időszak, amelyről minden témakörben tud(hat) a szerző érdemlegest mondani a témájára vonatkozóan. Megítélésem szerint ennél kellett volna maradnia, minden másra pedig csak a bevezetőben röviden utalni, annyiban, amennyiben ez az értelmezést segíti. Főlösképpen csúszott bele abba a Kárpátaljáról szóló szakirodalomban elterjedt jelenségbe, hogy e témáról csak ezer évet áttekintve lehet írni. A régióról hiányoznak azok a tudományos igényű rész tanulmányok és azok az akadémikus igényű forráskiadványok, amelyek alapján enciklopédikus igényű (lásd az elvárást a Szorosatszerkesztői előszó 15. oldalán) könyvet lehetne írni. S kezdjünk már el végre arról beszélni, hogy egy komoly tudományos programnak ebből kell kiindulnia, erre a hiánypótlásra kell koncentrálnia. Másrészt tudományos élet is csak akkor létezik, ha több diskurzus, megközelítés létezik egymás mellett. Mert attól, hogy Kárpátalján van egy nyelvész vagy van egy történész, még nincs kárpátaljai magyar nyelvészet, történetírás.

Fedinec Csilla

JEGYZETEK

- ¹ Az alább felhozott példák tájékoztató jellegűek, a teljesség igénye nélkül, mert a céloom nem a vonatkozó bibliográfia összeállítása volt.
- ² Ugyanide sorolhatók a (vár)megyei monográfiák reprint- vagy javított kiadásai is.
- ³ Az értékelést lásd.: Kobály József: Kárpátalja-történet: látószögek egymás mellett. In *Regio*, 2000, 1, 285–290.
- ⁴ Nem tévesztendő össze az 1939. január 18-án, a Volosin-kormány határozata alapján létrehozott Ukrán Nemzeti Egyesülettel (rövidítése: UNO, lásd. О́ддѣлѣніє Іаіоіііаєуіа Іа’аіаіі́). Vezetője Révai Fedor volt. Az egyetlen politikai erő, az állampárt volt ez Kárpáti Ukrajnában, melynek tisztviselőit a Volosin-kormány nevezte ki (január 23-án). Hivatalos lapja a *Голос Закарпаття*.
- ⁵ Lásd erről: Kobály József: A magyarság és Magyarország az ukrán történetírás tükrében (1989–1999) és a hozzá tartozó bibliográfia vonatkozó részeit. In *Regio*, 2000, 2, 109–127.

Az antropológia forradalma

Marco Heinz: Ethnizität und ethnische Identität. Eine Begriffsgeschichte. Bonn, 1993, Holos Verlag, (Mundus Reihe Ethnologie 72.), 392 o.

Marco Heinz a szociálintropológia történetét a címben szereplő fogalmak köré építi föl a harmincas évektől napjainkig. Kiindulópontja a hagyományos – a gyarmatosított világ természeti népeit elszigetelt, zárt egységként vizsgáló – etnológia, amely a gyarmati világ megszűnése és a globalizáció révén a szerző értékelése szerint tárgyát veszítette, s ha nem akart etnohistóriává válni, új tárgyra és ehhez új módszerekre is szüksége volt. Hosszas tudományon belüli viták után külső körülmények vezettek el a szerző véleménye szerint 1970 körül a gondolatrendszer kuhni értelemben vett megváltozásához: a kultúra és társadalom egységét valló asszimilacionista dogma megdöntéséhez. Az egybeolvadt szociológiai és antropológiai kutatás kulcsfogalmai az etnicitás és az etnikai önazonosság lettek, illetve ezek megmaradása a többretegű társadalmakban. Bár a hetvenes évektől az etnicitás fogalma magába olvasztotta az etnikai önazonosság fogalmát,

a két fogalomnak – ez a szerző egyik fő mondanivalója – külön története van. Az utóbbi pszichológiai elméletek alkalmazásával alakult ki – az észak-amerikai indiánok kulturális hasonulásának tanulmányozása során – a hagyományos antropológián belül, míg az előbbit a szociológusok kezdték el használni az amerikai bevándorlók asszimilációjának vizsgálata során. A könyv két része a két fogalom történetét mutatja be azokon a munkákon keresztül, amelyek a vitában új szempontokkal szolgáltak, és befolyásolták annak további menetét.

Kultúra- és személyiségkutatás: az egyén azonosulásától a csoportos önazonosságig

A *hagyományos antropológia* kezdeteit az utazók leírásai jelentették. A Franz Boas névéhez kapcsolható, a népeknek közös lelki jellemzőket tulajdonító szemléletet először Margaret Mead szamoai kutatásai kérdőjelezték meg a harmincas években, amelyeknek az volt a tanulsága, hogy az emberi viselkedés nem biológiailag meghatározott, hanem elsősorban a szocializáció függvénye. E föltételezés vizsgálatát tűzte ki célul a *kultúra- és személyiségkutatásnak* nevezett antropológiai irányzat, amely Erik H. Erikson közreműködése révén először alkalmazta a *pszichoanalitikát*. Ennek lényege, hogy az önazonosság kialakulásának döntő ideje a serdülőkor, amikor az önazonosság átmenetileg meghatározatlanná válik. Az új irányzat az észak-amerikai indiánok kulturális hasonulását vizsgálta. A fehérek az indiánokat, de az indiánok önmagukat sem tekintették az amerikai társadalom egyenrangú részének. A közvélemény biztos volt abban, hogy asszimilálásuk, ami a Bureau of Indian Affairs fő feladata volt, előbb-utóbb szükségszerűen be fog következni. Ralph Linton, a kultúra- és személyiségkutatás egyik megalapozója vonta kétségbe először az asszimilációs dogma helyességét egy 1940-ben publikált munkájában: rámutatott arra, hogy a kulturális érintkezés folyamata kulturális hasonuláshoz vezet, de nem feltétlenül asszimilációhoz, azaz beolvadáshoz; sőt, ha az asszimilálódás kísérlete kudarcot vall, etnikai újjáéledés lehet a végeredmény.

A háború után a Max Gluckman névével fémjelzett manchesteri iskola az eriksoni modell mellett elsősorban George Herbert Mead (majd később Anselm Strauss és Erving Goffman) *pszichodinamikai* modelljére támaszko-

dott, mely szerint az önazonosság a külvilág tükörképe, és a társadalmi érintkezés alakítja ki, melynek során az egyén önmagába építi a külső elvárásokat. Gluckman és követői közép-afrikai kutatásaikkal kimutatták, hogy a modernizáció nem szünteti meg a hagyományos, „törzsi” kapcsolatokat, hanem egyszerre lehet valaki a „törzs” tagja és ipari munkás a városban, azaz egy társadalomban többféle kapcsolatháló létezhet egymás mellett. Azt, hogy a „törzsi” összetartozás alapja nem feltétlenül kulturális, Elisabeth Colson fogalmazta meg először korábbi, a makah indiánokra vonatkozó kutatásai alapján, amelyekből az is következett, hogy az asszimiláció nem csak kulturális hasonulás kérdése, hanem gazdasági, társadalmi és lelki tényezők-től is függ. Bernard James az ojibwa indiánok személyiség-alkalmazkodásának vizsgálata során megállapította, hogy a fehér társadalommal való azonosulás sikertelensége – gazdasági okokból vagy a vélt hátrányos megkülönböztetés okán – alacsonyabb rendű „faji önazonosság”, úgynevezett marginális személyiség-típus kialakulásához vezet, ami meggátolja az asszimilációt.

Az ötvenes években a Cornell University kutatói: Charles C. Hughes, Seymour Parker, Gerald D. Berreman és Norman A. Chance az alaszakai eszkimók kulturális hasonulásának vizsgálatát tűzték ki célul. Hughes használta először az *ethnic identity* kifejezést (1958), amelyet Parker a kultúra és személyiségkutatás nézőpontjának megfelelően az egyénen belül lezajló folyamatként a következő módon határozott meg: „evaluation of one’s membership identification with his own and other ethnic groups”. A Cornell-iskola a kulturális hasonulás három szakaszát különböztette meg az eszkimóknál: az utánezést a belső elfogadás, majd a saját kultúra elutasítása követi. Az önazonosság-váltás pedig négy feltétel teljesülése esetén lehetséges: elégedetlenség a meglévő önazonossággal, érdekeltség az új megszerzésében, az új önazonossággal járó szerepek elérhetősége (ezt az előzetes szocializáció, például az iskola segíti elő) és a domináns kultúra részéről való befogadás.

Edward M. Bruner volt az első antropológus, aki a szociológia monopóliumának tekintett városi társadalmat vizsgálta a kulturális hasonulás szempontjából. A hatvanas évek eleji észak-szumátrai kutatásai bebizonyították, hogy az etnikai önazonosság soketnikumú városban is megmaradhat. Először ő alkalmazta ezt a fogalmat egy krízis, egy folyamat leírása helyett egy változatlan állapot jellemzésére. Ennek az állapotnak, a *megmaradásnak*

a vizsgálata állt a hetvenes és nyolcvanas évek antropológiai kutatásainak középpontjában.

A többetnikumú társadalom működését *nyelvi* szempontból vizsgálta Québecben és a Nagy-Britanniában Henri Tajfel, Howard Giles és Richard Y. Bourhis. Kutatási eredményeik szerint a nyelvek, nyelvjárások társadalmi értékelése az etnikai önazonosságok rangsorának felel meg, amely viszont a hatalmi helyzet függvénye. A nyelvnek kiemelt, szimbolikus jelentősége van; Québecben a gazdasági és politikai elnyomás érzete párosul a nyelv vesztélyeztetettségének érzésével, ami így az ellenállás jelképévé válik. A nyelvi, etnikai önazonossághoz való ragaszkodás mértéke kutatásaik szerint annál nagyobb, minél magasabb az egyén gazdasági, társadalmi rangja; másrészt az angoltól azok a québec-i diákok félnek a legjobban, akik a legkevésbé beszélik.

Peter Weinreich Erikson elméletét dolgozta át, és megállapította, hogy az *önazonosság határozatlansága* állandó és normális jelenség. Az egyén ugyanis mindig érzi a különbséget az eszmény és a közösnek megtapasztalt értékek között, sőt saját magát is a jó és a rossz közé helyezi. Vesztély csak a sérülékeny önazonosságúakat fenyegeti a máság láttán.

Fredrik Barth leghíresebb tanulmánya, az *Ethnic Groups and Boundaries* című tanulmánykötet bevezetője 1969-ben jelent meg, és döntő módon járult hozzá az új gondolatrendszer elterjedéséhez. Barth szerint egy etnikai egység döntő ismertetőjegye nem a kulturális készlet, a kapcsolattartás vagy az egymás közötti házasodás, hanem az *etnikus határ fenntartása a társadalmi érintkezésben*. Amikor a szereplők az etnikai önazonosságot használják fel önmaguk és a másik fél besorolására, akkor gondolatban etnikai egységeket alkotnak. Ennek során nem vesznek számításba minden objektív különbséget, hanem csak azokat, amelyeket lényegesnek tartanak. A különbségtétel alapja és a határ maga is változhat, az etnikai egység létezése azonban a határ fenntartásától függ. Az etnikai határok társadalmi mozgékonytágot és ugyanakkor a határokon átnyúló, néha létfontosságú kapcsolatokat feltételeznek. A többetnikumú társadalomban az etnikai önazonosság Barth szerint minden önazonosság közül a legalapvetőbb; olyan jellemző, amely a lehetséges szerepek behatárolását és azoknak a személyeknek a meghatározását jelenti, akikkel az egyén érintkezhet.

Az először Edward H. Spicer által megfogalmazott szimbolista nézetek viszont Barth-tal ellentétben nem az etnikumközi érintkezésben, hanem

a történeti tapasztalatokból leszűrte, átörökített *jelképekben* látják az etnikai határok forrását. Az etnikai csoport azokat a kulturális elemeket tekinti jelképeknek, amelyek legjobban kifejezik a másoktól való különbözőségét. Más szimbolisták G. H. Mead nézeteihez visszanyúlva azt emelik ki, hogy a távolságtartás a szilárd önazonosság feltétele, ami az egészséges lélek kelte, és amit a társadalom el is vár tagjaitól. Azonban e gondolatkörben – hívja fel a figyelmet Heinz – a társadalmi mozgás, a kulturális hasonulás és az asszimiláció az egyénre és a társadalomra nézve károsnak minősül.

Az etnikai önazonosság első jelentése tehát az *azonosulás* volt, az egyéni magatartás irányultsága, amely – bár csoportra irányul – teljesen egyéni folyamat. A szakirodalomban ezt idővel kiszorította az *azonosság*, az etnikai jegeken alapuló közösségi érzés; ennek a jelentésnek erősebb a társas vonatkozása. Azonban azok az etnológusok, akik etnikai önazonosságon közösségre, azaz *belső, gondolati* kategóriára vonatkozó egyéni állapot helyett – még tovább menve – közös önazonosságot, azaz a *valódi, külsőleg megjelenő* csoport állapotát értik, a szerző szerint tévednek. Ezek az antropológusok ugyanis a világot újra egynemű, körülhatárolt részekre osztják, ahogy azt a század első felében a hagyományos antropológia tette.

Az asszimilacionizmustól és az elszigetelt népektől az etnicitásig

Az Egyesült Államokban nem csak az indiánok, hanem a bevándorlók asszimilációja is eldöntött kérdés volt a politika és a tudomány számára. Az ötvenes évekig a városi társadalmakat vizsgáló *szociológia* e területen elsősorban a rasszizmus kutatásának szentelt figyelmet, mert csak a más bőrszínűek asszimilációját tartotta kétségesnek; ezen belül is leginkább a hátrányos megkülönböztetés és az előítélet kérdéseit boncolgatta. Pedig a chicagói iskola – Robert E. Park és tanítványai – már a tízes évek végén szembe szállt a különbözőséget rendellenes állapotnak tekintő hivatalos közvéleménnyel, és a társadalom összhangszerű állóképe helyett a változást és a változás egyéni vonatkozásait tanulmányozta. Az *etnikai többrétegűséget* valló nézet, mely egyszersmind a szükségszerű asszimiláció tagadása, csak lassan tört utat magának. Meglepő újdonságnak számított, hogy W. Lloyd Warner és Leo Srole 1945-ben megjelent, a jenki városokról (!) szóló szociológiai munkájuk harmadik kötetét az etnikai csoportok leírásának szentelték, és benne hangsúlyozták az asszimiláció fokozatosságát és feltételes voltát.

A szudétanémet származású Emerich K. Francis ugyanekkor Mexikó és Manitoba többetnikumú társadalmát írta le. Erre az időszakra teszi Heinz az *ethnicity* szó megjelenését a szakirodalomban, bár az eredetét nem tudta kideríteni. 1955-ben az *American Antropologist*-ban Melford E. Spiro és társai tanulmányok sorozatával igyekeztek bizonyítani az etnikai többrétegűséget hirdető álláspont helyességét, és így az antropológia illetékességét az amerikai társadalom tanulmányozásában. Az antropológia kulturális hasonlóságmódeljének szociológiai befogadására azonban Heinz véleménye szerint csak 1964-ben, Milton M. Gordonnak köszönhetően került sor. Ő különböztette meg a kulturális hasonulásként értelmezett kulturális asszimilációt a beolvadás értelemben használt társadalm szerkezeti asszimilációtól, és azt vallotta, hogy az utóbbi az előbbit követheti, de nem szükségszerűen követi. Tamotsu Shibutani és Kian M. Kwan egy évvel később megjelent munkájában az Egyesült Államok társadalmát többetnikumú társadalomként jelenik meg, azaz itt minden ember valamely etnikumhoz tartozik. Az etnikai többrétegűség elmélete elfogadottá vált.

A szociológiai szemléletváltással párhuzamosan szükség volt az *antropológia* szemléletváltására, amely nem vagy alig vett tudomást saját korábbi, az etnikai önzonosságra vonatkozó kutatásai eredményeiről. A kutatók számára nem volt világos, hogy az indián területeken és a harmadik világban végzett kutatások eredményei az Egyesült Államok nem indián társadalmára is alkalmazhatóak. Az ötvenes évek antropológiája a „primitív népek” kutatása mellett növekvő mértékben foglalkozott az amerikai parasztsággal, de a régi szemléletet alkalmazva: a tönniesi, weberi, durkheimi személytelen, átláthatatlan *town society*-vel szemben a Robert Readfield által megrajzolt *folk society* az elszigetelt törzs fogalmának megfelelője volt. Az *urban anthropology* először a beköltöző parasztok egy neműnek és zártnak feltételezett negyedét kezdte el vizsgálni a *tribesmen in town* elmélet jegyében; a bevándorlók kapcsán pedig átvette a városszociológiában használt zárt etnikai csoport fogalmát.

Oscar Lewis a *szegénység kultúrája* néven ismert elméletet újította fel a hatvanas évek közepén. Véleménye szerint az amerikai szegénységi küszöb alatt élők húsz százalékára jellemző a szegénység kultúrája, amit a társadalmi intézmények elutasítása és a szervezetlenség – legfeljebb etnicitáson alapuló közösségiség – jellemez. Charles A. Valentine viszont arra mutatott rá, hogy a szegénység szükségletek függvénye, a gazdagok helyzetéhez viszonyuló, arra irányuló érzés, amely ennél fogva nem jelentheti a társadalmi ér-

tékek és intézmények elutasítását. Az életkörülmények öröklődése nem szándékolt átörökítés eredménye, amit a „kultúra” fogalma jelentene, hanem a beleszületésé. A kulturális jelenségek tehát a társadalmi rétegződés kísérőjelenségei, de a rétegződés maga nem kulturális alapú. Gerald D. Suttles chicagói kutatásai (1968) tapasztalati úton is alátámasztották Valentine nézeteit. Suttles rámutatott, hogy a nyomornegyedek gyakran erős etnikai jellege nem azt jelenti, hogy a jómódú többség etnicitás tekintetében a nyomornegyedek kisebbségével állítható szembe, hanem azt, hogy az etnicitás olyan társadalomszervező elv, amely mindenütt jelen van, de a nyomornegyed sajátos körülményei között különösen előtérbe kerül. Ezzel túllépett az etnicitás értékelésekor kulturális jellemzőket mérlegelő szemléleten, ami egyaránt sajátja volt az asszimilacionista és a többretegűséget hirdető álláspontnak.

A kutatásról szóló fejezet végén a modern szemlélet összefoglalásaként Heinz idézi William L. Yancey, Eugene P. Ericksen és Richard N. Juliani 1979-es tanulmányát, amely azt hangsúlyozza, hogy az etnicitást *társadalmi feltételek* alakítják, és megállapítja, hogy az amerikai bevándorlók megmaradásának fő oka a gazdasági okok miatti elkülönülésük és egymásra utaltságuk volt. A második világháború alatti mozgás, a katonai szolgálat és a hadiipar új elővárosi központjaiba való költözés viszont – írja Heinz – megszüntette a korábbi, etnikai alapú negyedeket, és a századfordulós „new immigration” harmadik nemzedéke asszimilálódott. Kitér azokra a kutatásokra, amelyek bemutatják, hogy a jelenlegi feltételek között a spanyol-amerikai bevándorlók, a *chicanók* megmaradása figyelhető meg, akik a déli államok városaiban meghatározott foglalkozási ágakban csoportosulnak, és a szegénység, a hátrányos megkülönböztetés és az elkülönülés miatt a kulturális hasonlással párhuzamosan sajátos, *chicano kultúrjegyeket* alakítanak ki („creolization”). A könyv következő fejezeteit a szerző az egyesült államokbeli etnicitást a közelmúltban befolyásoló tényezők ismertetésének szenteli. Ezek közé tartozik a *vezető személyiség* mozgósító ereje (David F. Aberle) és a szélesebb *közvélemény*: a polgári jogi mozgalom, a diáklázadások stb., amit a szerző az 1968-ban alakult American Indian Movement történetén keresztül mutat be. Nem utolsósorban pedig ki kell emelni a *nemzetközi háttér* is: a hetvenes évek ENSZ nyilatkozatait és figyelemfelkeltő tanácskozásait. Mindezek folytán az évtized amerikai önképe a múlt, az önazonosság kereséséhez kap-

csolódott, az előnyösen megkülönböztető intézkedések („affirmative action”) pedig az etnikai önazonosság nyereségért való manipulációját eredményezték.

Mítosz és valóság: „Beyond the Melting Pot”

Nathan Glazer és Daniel P. Moynihan 1963-ban megjelent könyvének a címe a szociálintropológia nagy változását jelképezi. Az utolsó előtti nagy fejezetben Heinz azt mutatja be, hogy a gondolatrendszernek az ismertetett kutatásoktól előidézett megváltozásához milyen főbb tudományos tévedésekkel kellett leszámolni. Ezeket ő a törzs, a modernitás és a nemzet fogalmához kapcsolja.

A „törzs mítosza”-ról a gyarmatok eltűnése rántotta le a leplet: kiderült, hogy elszigetelt törzsek nem léteznek többé, sőt alighanem soha nem is voltak. A manchesteri iskola, majd a neomarxista elemzők rávilágítottak arra, hogy a törzsek nem egyszer a gyarmatosító hatalmak szüleményei voltak: önkényes határokkal és nevekkel, egy-egy etnikum kiemelésével a közigazgatás megkönnyítése érdekében, az „oszd meg és uralkodj” jegyében. A társadalomtudomány akarva-akaratlanul segítette ezt, azáltal, hogy a társadalmi egységeket önmagukban szemlélte, a funkcionalista elméletet követve, mely szerint minden egységnek saját szerepe, funkciója van. A hatvanas években az antropológusok a törzs fogalma helyett az *ethnic group* fogalmát kezdték el használni, amivel a probléma Heinz szerint nem oldódott meg: a *csoport* a szociológiában éppen hogy valódi egységet jelent a gondolati *kategóriával* szemben. Ezért született meg végül az angol szaknyelvben az *ethnic*-ből főnevesített *ethnie* kifejezés. A kérdés azonban továbbra is az maradt, hogy mi az etnikum azon túl, hogy nem zárt csoport.

A „modernizáció mítosza” kapcsán a szerző Karl W. Deutsch 1953-ban megjelent művére hivatkozik, amely a modernizáció elméletének egyik alapműve maradt a hetvenes évekig. Deutsch és más tudósok azt vallották, hogy a modernizáció kulturális egységessülést idéz elő, vagyis a fejlődés útja az asszimiláció. A szerző idézi Pierre van den Berghét, aki megállapította, hogy ez a nézetrendszer a hatalom szabadelvű, ugyanakkor központosító nézőpontja, méghozzá a kapitalista és a szocialista rendszerben egyaránt. A politikailag motivált társadalomtudomány azután – írja Heinz – nem tudott mit kezdeni a hatvanas évek végén a *new ethnicity*nek nevezett jelenség-

gel. Világossá vált, hogy a modernizáció – nem utolsósorban a világméretű vándorlás folytán – éppen az etnikai sokszínűség előmozdítója.

A harmadik a „nemzet mítosza”, mely az iparosítás idején keletkezett, amikor az állam a világpiaci verseny szorításában minél nagyobb egységes piac kialakítását tűzte ki célul – idézi a szerző Jochen Blaschkét. A kultúra és a társadalom egysége politikai ideológiává vált. Ennek az ideológiának a szolgálatába szegődött a *rendszerelméletnek* nevezett társadalomtudományi irányzat. A nemzetet – e tisztán belső kategóriát – valós csoportként tüntette fel, s tagadta az etnikai különbségeket. De éppen a nacionalista ideológia hatása lett az etnikai különbségek megerősödése is.

Az etnicitás mai elméletei

A „mítoszok” megdőlését követően 1970 és 1975 között fogalmazták meg az új szociálintropológia etnicitás-elméleteit, amelyeket a szerző az utolsó fejezetben ismertet.

Wsevolod W. Isajiw az objektivista (külső, valós) és a szubjektivista (belső, gondolati) nézőpontok egyeztetését kísérte meg. Objektív szempontokat követ, amikor arról ír, hogy az etnicitás jellemzője a kulturális közösség, amelyet – minthogy az ember születése helyét nem választhatja meg – nem önkéntes csoportokban végbemenő szocializáció közvetít. Összességében Isajiw a new ethnicity hatására – az asszimilálódott harmadik nemzedék etnicitása ugyanis külsőleg nem mutatkozik meg, hanem pusztán az (ön)besorolás alapján tekinthető létezőnek – a szubjektív álláspontot helyezi előtérbe. Heinz szerint viszont a két nézőpont egyformán jogos és kiegészíti egymást; hogy a kutató melyiket részesíti előnyben, az attól függ, mire kíváncsi.

A *primordialistának* nevezett álláspont (Clifford Geertz, Harold R. Isaacs) az etnicitás érzelmi oldalát hangsúlyozza. A születéssel az ember egy etnikum, nyelv, kultúra része lesz, mely önazonosságát alapvetően meghatározza; ez az önazonosság politikai célok érdekében mozgósítható és egyedül hordozza a nemzetté válás lehetőségét. Heinz felhívja a figyelmet arra, hogy e nézetrendszer nem enged meg semmiféle társadalmi mozgást, asszimilációt, és végül is nem válaszol arra a kérdésre, hogy miért tekintsük eleve adottnak az etnicitást.

A *formalizmus* a szociálpszichológiai irányzat és Barth örökségének hordozója, mert megkülönbözteti az etnicitás valós és gondolati szintjét, és az utóbbit nevezi az etnikumközi érintkezésben kialakuló etnikai önazonosságnak. Az álláspont képviselői – Ronald Cohen, Thomas H. Eriksen és Leo Despres nevét emeli ki a könyv – a „helyzeti etnicitást” etnikumok között, az etnikumon belül, sőt az egyénben változó fontosságú, határt megvonó eszköznek tekintik. Az egyén – bár nem korlátlanul – meg is változtathatja etnicitását. A szerző helyesli, hogy az elmélet az egyént tekinti alapvető, kutatható társadalmi egységnek. Eriksen és Despres ugyanakkor utalnak arra, hogy az etnicitás társadalmi egységek közös jellemzője is, az etnikai szervezőelv alkalmazása a tőle várható előnyöktől és hátrányoktól függ. A formalisták az önazonosság gyakori, apró, egyéni változásáról, a hozzájuk közel álló *circumstantialisták* tartósabb csoportfolyamatokról beszélnek. Abner Cohen szerint az etnikus csoport a célirányos társulás jellegű szerveződéssel szemben az egyén egészét bevonó közösségi jellegű szerveződés; afrikai kutatásai szerint ott van jelentősége, ahol az előbbi típus – vagyis az egyesületek – nem működhetnek szabadon. Az etnikai ellentétek a *circumstantialisták* és – a társadalmi csoportok közötti versenyt előtérbe állító – amerikai *instrumentalisták* (George C. Homans, Peter M. Blau) szerint valójában tagságukat etnikai alapon meghatározó érdekcsoportok ellentétei. Az etnicitást az utóbbi két csoporthoz sorolható kutatók mozgósítható tartaléknak tekintik.

Margaret Mead kiindulópontként említett megfigyeléseivel szállnak szembe a *szociobiológusok*: E. O. Wilson és követői szerint ugyanis az etnicitás nem a szocializáció, hanem a gének függvénye. Wilson a darwini elgondolást módosítva nem az egyedet, hanem a géneket tekinti a verseny résztvevőinek. A család összetartását a „kin-selection” jelensége magyarázza: a rokonokban meglévő azonos gének segítik egymást a versenyben az idegen gének ellen. A nem-rokon segítése Wilson szerint kizárólag a kölcsönösség várakozásával magyarázható. Pierre van den Berghe szerint a történelem nagy részében rokoni társadalmak léteztek és működtek együtt.

Végül a *neomarkista* gondolkodók – elsősorban Eric Wolf – álláspontját ismerteti a szerző. Ez abban különbözik a formalista-circumstantialista elméletektől, hogy a társadalmi helyzetet tartja elsődlegesnek és az etnicitás alkotó tényezőjének. A szerző jelzi azonban, hogy a neomarkisták – bár két-

ségtelenül a legkézzelfoghatóbb választ adják az etnicitás miértjére – a jelennek csak bizonyos vonatkozásaival foglalkoztak.

A modern etnicitáselméleteket a szerző a következőképpen foglalja össze: *„Az etnicitás társadalmi és kulturális jelenségek erőterében értelmezhető; (...) kulturális (beleértve a nyelvet) ismérvek halmozódása olyan embereknél, akik egy valahogyan kialakult kapcsolatháló részei, amelyet történelmileg adottnak tekintenek, és legalább részben törekednek arra, hogy azt megőrizzék és a következő nemzedéknek továbbadják”*. Az etnicitás, miként a faj is, társadalmi jelenség, az etnikai önazonosság pedig szociálpszichológai, és egyik sem elsősorban kulturális, még akkor sem, ha szorosan összefüggnek a kultúrával.

A könyv végkicsengése az, hogy a hetvenes évektől az etnicitás-kutatásban egybeolvadt szociológia és antropológia a törzs, nép, nemzet kategóriák helyett az egyént tekinti alapvetőnek. A történet fontos tanulsága az, hogy e tudományágak hogyan álltak a gyarmati vagy az indiánellenes politika szolgálatába, és hogy egyes, téves tudományos gondolatrendszerek milyen szívfósan ellenállnak a valóságnak. A terepkutatásokon alapuló új nézetek egyedül nem is tudták megdönteni a régi gondolatrendszert, ehhez – újabb tanulság – ismét csak (a fent említett kül- és belpolitikai) tudományon kívüli hatásokra volt szükség. De az új nézetrendszer győzelme nem teljes. A szerző szerint ugyanis a szimbolisták, primordialisták, szociobiológusok, szubjektivisták a kuhni értelemben tulajdonképpen reakciósoknak tekinthetők, mert az elszigetelt valóságképhez térnek vissza azzal, hogy egységes önazonosságot, etnikai meghatározottságot hirdetnek, és a megmaradást természetes adottságnak tartják. Megjegyzendő, hogy a szerző nagy lélegzetű elmélete az antropológia forradalmáról számos nagynevű áldozatot követel az előbb említettektől a modernizációs-, funkcionalista- és a rendszerelméletekig. Érvelése meggyőzőnek tűnik, de mindenképpen élvezetes leírása fél évszázad etnicitáskutatásának. Az etnikai önazonosságot tárgyaló első rész kitűnik világosságával, gazdag és meggyőző képet ad tárgyról. Az etnicitás történetének tárgyalásakor a szerző érzésem szerint szubjektívebb, bár hangsúlyozza, hogy az ismertetett elméletek és képviselőik kiválasztásában az újdonság és az idézettség mércéit követte. A végeredmény lendületes összkép, mely további olvasásra, kutatásra indít.

Gyertyánfy András

Folyóiratismertetés

A cigány gazdaságról

Études Tsiganes 1998, második félév: Économie Tsigane

Az *Études Tsiganes* francia nyelvű, romákról szóló társadalmi folyóirat. Félévenként megjelenő tematikus számai antropológusok, szociológusok, szociális munkások személyes hangú és tudományos cikkeit, illetve alapítványok és az illetékes hivatalok pragmatikus írásait közlik. Célja, hogy a kijelölt téma, a cigány kultúra egy szeletének bemutatása alapján egyrészt egyedi esetekkel ismertesse meg az olvasót, másrészt általánosságokat fogalmazzon meg a cigány kultúra sajátosságairól, a cigányok pozíciójáról a különböző társadalmakban, illetve a különböző konfliktusokról, és, hogy ez utóbbiak kapcsán megoldási kísérleteket is bemutasson.

Az 1998 második félévi szám a cigány gazdaság (*économie tsigane*) kapcsán igyekszik eleget tenni ennek a feladatnak. Így belső szempontú elemzéseket közöl a bourgogne-i ószeres cigányokról, a dél-franciaországi idénymunkás cigányokról és a mexikói „mozis” vándorcigányokról, amelyekből úgy tűnik, az említett csoportok még ha küszködnek is nehézségekkel, és gyakran konfliktusba is kerülnek a többségi társadalom képviselőivel (a helyi lakókkal, hivatalokkal, stb.), megélhetésük mégis biztosított, és „nem cserélnének senkivel”; másrészt általánosabb, inkább többségi szempontú leírásokkal is találkozunk a kelet-európai cigányság helyzetéről a második világháború óta, illetve konkrétan a magyar cigányságról a rendszerváltást követő időben, amelyek a többségi kritériumok alapján jóval sötétebben látják a cigányság helyzetét. Az eltérő nézőpont ellenére a cikkekben közös, hogy a cigány gazdaságot a többségi gazdaságtól láthatóan elkülönülő, és attól szemléletében és megjelenési módjában is eltérő rendszert fog-

ják fel, ugyanakkor arról nem mint egy önmagában álló, zárt egységről, hanem mint az őket körülvevő társadalom gazdasági életébe illeszkedő, annak tényeire reflektáló és velük dialógusban lévő, állandóan mozgásban lévő rendszerrel beszélnek. A cikkek harmadik – eddig nem említett – típusa fokozottan felveti a cigány gazdaság önállóságának és a többségi társadalomban való létének kérdését. Ezekben ugyanis olyan (nagyreszt francia alapítványok által kezdeményezett) megoldási kísérletekkel találkozunk, amelyek különféle cigány csoportok megélhetését kívánják segíteni, oly módon vonva be őket a társadalom gazdasági rendszerébe, hogy az ne ellenkezzen a munkáról vallott saját elképzeléseikkel.

A folyóirat cikkei a cigány gazdaságot tehát ebből a három – szociológiai, antropológiai, pragmatikus – szempontból közelítik meg, és ezért mi is ilyen felosztásban ismertetjük őket.

1. A cigányság társadalmi helyzete Kelet-Európában

Alain Reyniers tanulmánya (8-33. o.) a kelet-európai cigányságnak a szocializmusbeli helyzetével foglalkozik, pontosabban azzal, hogy miképpen változtak meg (általában negatív irányban) a roma gazdasági tevékenységek, a romák életmódja és későbbi lehetőségeik az adott periódusban. Az elemzés „kétszeresen” is külső szempontú, hiszen amellett, hogy a cigányság helyzetét a többségi társadalom azon kritériuma alapján szemléli, hogy „ez az etnikai csoport egészében fejlődött-e” az említett időszakban, egy, már utólag kialakult helyzet követelményrendszeréhez viszonyítva kéri számon a szocialista rendszer cigánypolitikájának intézkedéseit, a cigányság erőszakos proletarizálását, a vándorló életforma megszüntetését stb.

Ebből a szempontból a kelet-európai cigányság gazdasági helyzete és lehetőségei valóban katasztrofálisnak tűnnek, hiszen többségük számára nemigen látszik semmiféle út, hogy a nem-cigány gazdaságba bekapcsolódhassanak.

Puporka Lajos a magyarországi cigányok gazdasági helyzetéről írott cikkében (133-141. o.) a rövid történeti áttekintés után – amely a 15. századtól kezdődően, mikor is az első cigány csoportok Magyarországra érkezhettek, a szocializmus végéig követi nyomon a hagyományos mesterségek alakulását – kitér a cigányság mai helyzetének bemutatására, hogy aztán a számok ismertetése után rögtön ki is jelenthesse: „a cigányok életszínvonalá elviselhetetlen” (135. o.). Ezen kijelentését többek között az alacsony iskolázott-

sággal, a rossz lakási viszonyokkal, a „katasztrofális” egészségügyi helyzettel támasztja alá.

A magyarországi cigány gazdaság bemutatását szintén a statisztikák ismertetésével kezdi, melyek szerint 1991-ben a megkérdezett cigány családok 37 százalékának egy önálló jövedelemmel rendelkező tagja sem volt, 1993-ra pedig ez a szám 57 százalékra emelkedett. A számok ismeretében meg kell válaszolni azt a kérdést, ma Magyarországon akkor miből élnek a cigány családok? Az adatok szerint a cigány lakosság számára a megélhetést legnagyobb részben a másodlagos vagy fekete gazdaságban – főleg az építési vállalkozásokban vagy a mezőgazdasági idénymunkában – való részvétel, a gyűjtögetés (amit a cigányok közel egynegyede folytat), illetve a kereskedelem (főleg a ló-, az autó- és a régiségkereskedelem) jelenti. Lényeges megélhetési forrás ezeken kívül a hulladék-, kábel-, ócskavas-, használatlan-gyűjtés és újrafeldolgozás, az a szokás, hogy a jövedelmeiért és a ház körül végzett munkáiért cserébe a családok magukhoz vesznek magányos, nagyrészt hajléktalan embereket, az uzsoráság, a vendéglőkben való zenélés, ami manapság már korántsem tud eltartani annyi embert, mint annak előtte stb. Hogy a cigányságnak ne a társadalom ezen peremterületein, az elsődleges gazdaságból szinte teljes mértékben kizárva kelljen élnie, azt a rendszerváltás óta létrejött alapítványok és különféle célzott támogatások igyekeznek több-kevesebb sikerrel lehetővé tenni.

Tehát Puporka megközelítésében ezek a gyakran veszélyes és illegális gazdasági tevékenységek mind a szegénység negatív következményei, nem pedig olyan stratégiák, amelyekkel a cigány közösségek alkalmazkodnak az új körülmények diktálta feltételekhez.

2. Esettanulmányok

Orsetta Bechelloni esettanulmányában (29–47. o.) egy olyan jénis csoportról ír, amely környezete – a bourgogne-i borvidék – meggazdagodását kihasználva, továbbá felismerve egy bizonyos gazdasági tevékenység hiányát, vándorló kosárfonóból és mezőgazdasági idénymunkásból letelepedett ószeressé vált, és ezáltal meggazdagodott. A jénis családok gazdasági tevékenysége egyrészt elkülöníti a csoportot a város és a környező települések lakosságától, hiszen munkájuk – a kidobott holmik gyűjtése és a hálalás – rossz hírű tevékenységek (így az általuk keresett pénz is piszkosnak számít),

főleg a nemzeti szimbólumként kezelt bor termeléséhez képest, ráadásul a családok a városon kívül alakították ki negyedüket, ami térbeli elkülönülést is eredményezett. Másrészt viszont gazdasági tevékenységük sok területen összekapcsolódik az általuk „kancs”-nak nevezett nem-jénis lakosság gazdaságával, hiszen áruikat – legyen szó akár a kidobált holmikról, akár a házaláskor megvett tárgyakról – tőlük szerzik be, és azokat később általában „kancs” régiségkereskedőknek adják tovább (bár az elkülönülést ez nyilvánvalóan nem oldja fel, hiszen ugyanazt a gazdasági viszonyt, ugyanazt az üzletet teljesen eltérően értékelik az elérendő cél, a nyereség, a szerencse és a hozzáértés szerepe stb. szempontjából).

A holista szemléletű elemzés a gazdasági aspektuson keresztül magyarázza a rokonsági kapcsolatok szerepének összetettségét (a rokonságot gazdasági szempontból egyszerre konkurenciának és partnerségnek tartja), a peripatetikus életmód kettősségét, és ezzel összefüggésben a vándorcigány identitástól való távolságtartást és a gazdasági tevékenység mentén történő önmeghatározást, illetve az endogám házasodási mód előnyben részesítését és az exogám házasodás lehetőségeit, valamint ezek összefüggéseit.

A jénis identitáshoz hozzátartozik a vándorlás, viszont a csoport minden családja mára már letelepedett. A vándorló identitás megtartását a házasulandó párnak adott hozomány – a lakókocsi – biztosítja, ami arra kényszeríti a fiatalokat, hogy a negyedben való végleges letelepedés előtt legalább néhány évig úton legyenek, egyébként ezzel is megalapozva későbbi gazdasági tevékenységüket. Egyrészt tehát a vándorlást a gazdasági tevékenység indokolja, másrészt igazolja, vagyis a gazdasági tevékenység az, ami révén fedezik maguknak azt, ami bármiféle vándorcigány identitással összefüggésbe hozhatná őket, és az hozza létre az utazáshoz és ezáltal a csoporthoz való tartozáshoz kapcsolódó identitást is.

A peripatetikus életmód és a gazdasági tevékenység viszonyát egy más megközelítésben veti fel Marc Bordigoni tanulmánya (47-71. o.), amely a Calavon (Dél-Franciaország) térségbe, a nyári mezőgazdasági munkákra érkező cigány csoportok, az őket foglalkoztató parasztok és a hatóságok kapcsolatát elemzi (legalaposabban talán a parasztok szemszögéből). Már Bechelloni is felhívta a figyelmet arra, hogy az ószeresek kirekesztése nem írható a vándorláshoz való ragaszkodás számlájára, annak okát inkább az eltérő gazdasági tevékenységben kell keresni. Ezt látszik alátámasztani a cseresznyeszedő idénymunkás cigányok esete is, akiket a gazdasági kapcsolat a parasztok

megbecsült partnereivé és a hatóságokkal szembeni állandó szövetségeseivé avat. A parasztnak ugyanis megéri a cigány munkaerő alkalmazása („csak hívni kell őket”; sokan jönnek egyszerre, „a számukban van az erejük”; a munkát megszervezik maguk közt; nem kell számukra szállást biztosítani, mert lakókocsival jönnek; a pénzt, amit keresnek, helyben el is költik stb.), annak ellenére, hogy az tulajdonképpen folyamatos konfliktust jelent a hivatalokkal. A konfliktusok oka leginkább abban keresendő, hogy a cigány csoportoknak a munkához és az érte kapott pénzhez való viszonya nagyban eltér a nem-cigány társadalom által elvártaktól és szabályzottaktól. A családok közös munkája (kit kell bejelenteni?), majd a pénz elosztásának különös módja (ha minden pénz a családfő kezébe, majd újra elosztásra kerül, akkor ki adózik?) sehogy sem fér bele a szabályzott keretekbe, viszont a parasztnak úgy gondolják, „miért ne oldhatnák meg ők egymás közt?”. Az említett problémákhoz még hozzájárul az is, hogy a cigány családok gyakran csavargókat vesznek maguk mellé, akiket szintén bevonnak a munkába, a hivatalok pedig ezt valamiféle rabszolgatartásnak minősítik.

Látjuk tehát, hogy ebben az esetben – bár a parasztnak és a cigányok munkáról való elképzelése itt is gyökeresen eltér egymástól – az érdekek összeegyeztethetősége miatt nincs meg a sokszor említett cigány/paraszt ellentét. Az eltérő szempontok (az elmondottak alapján) inkább egy cigány/paraszt – hivatal – csavargó hármásban elemezhetőek.

A mexikói ludár cigányoknak – akiket a helyiek gyakran magyaroknak is neveznek amiatt a téves elképzelésük miatt, hogy a főként Romániából és Boszniából érkezett családok magyar származásúak lennének – speciális gazdasági tevékenységét mutatja be Lorenzo Armendariz és Richardo Perez cikke (120-133. o.). Ezek a ludár családok a harmincas évek végétől egészen napjainkig filmvetítésből éltek, vagyis abból, hogy vetítógépeiket kocsijaikra rakva faluról falura jártak, hogy az ott élőknek filmeket mutassanak be. A technikai lehetőségek változásai hozták létre szakmájukat, azokhoz kellett az évtizedek során folyamatosan alkalmazkodniuk, és végül azok miatt indult hanyatlásnak ez a három generáció számára speciális életmódot és biztosságot nyújtó foglalkozás.

A tanulmány nem azt vállalja föl, hogy nyomon kövesse egy konkrét ludár család pályafutását, hanem inkább magának a „mozis” tevékenységnek a történetét igyekszik felvázolni, attól kezdve, hogy a nagyrészt mutatványos családok vetítéssel kezdtek el foglalkozni, a hetvenes és nyolcvanas évek „moz-

izós virágkorán” keresztül egészen napjainkig, az „otthoni videózás koráig”, amikor már úgy tűnik, a dédunokák a mutatóvázhoz térnek vissza.

3. Cigányság és alapítványok

A folyóirat – néhány franciaországi alapítvány (A.D.I., APTGV, ADVOG) bemutatása mellett – közli Orsetta Bechelloninak az alapítványok és a cigányság kapcsolatáról, vagyis a segítségnyújtás lehetséges irányairól írott cikkét, amelyben a szerző újra és újra rákérdez (az esettanulmányokban talán feloldódott problémára), hogy miként hidalható át a szakadék (át kell-e hidalni?), amely a többségi társadalom munkával kapcsolatos elvárásai és a cigányság munkáról való elképzelései között húzódik. Tanulmánya felfogható egy olyan esettanulmánynak, amely ezúttal nem a cigányság, hanem az alapítványok (konkrétan az ATS, SAGV, APPONA, ATEMA) a nézőpontjából íródik. Ebből a nézőpontból értelmeződik egyrészt a cigányok gazdasági tevékenysége (mint a nagycsaládon alapuló, az autonómiára törekvő, a többségi gazdaság feltételeitől függő, de attól elhatárolódó, annak hiányait kihasználó megélhetési forma), másrészt az ezt behatóró többségi szabályozás (mint a vándorlás korlátozása, a különféle szakmai bizonyítványok megszerzésének kötelezettsége stb.). Az alapítványok egyik legnagyobb kérdése az, hogy lehetséges-e a cigány világhoz úgy közeledni, hogy annak autonómiája megőrződjön. Az, hogy hol vannak a közeledésnek a határai, hogy a szociális munkás meddig mehet el, hogy melyek azok a stratégiák, amelyek valamiféle egyensúlyt képesek teremteni, hogy egyáltalán mit kell kitűzni célként, azt csak egyedi esetek alapján tudjuk megmondani. Beválí-e a „hivatalos megállóhelyek” építése a vándorlók számára, a folyamatos segély biztosítása, a „nem létező” gazdasági tevékenység legalíssa tétele, az írás-olvasás tanítása? Láthatóvá vagy láthatatlanná akarjuk-e egyáltalán tenni őket és gazdasági tevékenységüket? Orsetta Bechelloni az alapítványok képviselőinek értékelése alapján konkrét sikereket és kudarckokat sorol fel ugyanarra a kísérletre. De ki tudja, ugyanezekről mit mondanának a cigányok?

Az *Études Tsiganes* valóban sok féle értelmezésben mutatja be az eltérő cigány csoportok gazdasági tevékenységeit, ami azonban a folyóiratból hiányzik, az az, hogy a kelet-európai térségnek egy konkrét csoportjáról sem

olvashatunk a lapban belső szempontú elemzést. Pedig főleg a franciaországi csoportokat bemutató esettanulmányok és a kelet-európai térségről szóló elemzések kontrasztja tenné szükségessé a válaszadást arra a kérdésre, hogy nyugat-európai „rokonaikhoz” hasonlóan vajon itt „keleten” is vannak-e olyan csoportok, akiknek tagjai úgy nyilatkoznak, hogy „nem cserélnék munkát senkivel”.

Horváth Kata

SZÁMUNK SZERZŐI

ANGYAL BÉLA köztisztviselő,
Pozsony – Guta

EILER FERENC történész,
MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest

FEDINEC CSILLA oktatáskutató,
Budapest – Bátyú

GYERTYÁNFY ANDRÁS jogász,
PhD-hallgató, ELTE – Budapest

HORVÁTH KATALIN egyetemi hallgató,
ELTE kulturális antropológus szak

HROCH, MIROSLAV történész,
Prága

IORDACHI, CONSTANTIN történész,
CEU – Budapest

KÁNTOR ZOLTÁN szociológus,
Teleki László Intézet – Közép-Európai Kutatások Központja

KOCSIS ARANKA etnográfus,
Pozsony

KOVÁCS NÓRA antropológus,
MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest

LAGZI GÁBOR történész,
Teleki László Intézet – Közép-Európai Kutatások Központja

NAGY MIHÁLY ZOLTÁN történész,
Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár

PAPP Z. ATTILA szociológus,
Teleki László Intézet – Közép-Európai Kutatások Központja

RÁTKAI ÁRPÁD a szegedi Dél-Alföld munkatársa

REGIO

ALAPÍTOTTA 1990-BEN

Írók Szakszervezete Széphalom Könyvműhely
Tóth László

ELŐFIZETHETŐ

Magyarországon postai átutalással a Teleki László Alapítvány számlaszámán: OTP és Kereskedelmi Bank Rt. Pest Megyei Igazgatóság, 11742001-20004628, illetve a szerkesztőségben. Magyarországról külföldre előfizethető a Kultúra Külkereskedelmi Vállalatnál: 1389 Budapest, Pf. 49 Lapexport. Az Egyesült Államokban Püski-Corvin Könyvesbolt fogad el megrendeléseket (251 E 82th Street, New York, NY 10028).

TERJESZTŐK

HÍRKER Rt., NH Rt. és alternatív terjesztők. Az egyes lapszámok Budapesten és a vidéki városok hírlapboltjában, valamint az alábbi budapesti könyvesboltokban kaphatók: Teleki Téka, Árkádia, Balassi, Írók Könyvesboltja, LITEA, Magiszter, Pont, Püski Könyvesbolt, Stúdium, Osiris Könyvesbolt

ÁRA

280 Ft, 8 USD, 12 DM

Előfizetési díj egy évre: 1100 Ft, 32 USD, 48 DM
(Az árak a postaköltséggel együtt értendők)

Megjelenik: évente négyszer

ISSN 1219-1701

Megrendelem a
REGIO – Kisebbség, Politika, Társadalom
című negyedévenként megjelenő folyóirat
..... számait példányban

Előfizetési díj:	
280 Ft/db vagy	1100 Ft/egy évre
8/USD/db vagy	32 USD/egy évre
14 DM/db vagy	56 DM/egy évre

postaköltséggel együtt.

Valamint kérem a prémiumkínálat keretében a számokat hozzácsatolni.
Az előfizetési díjat átutalással, csekken, utánvétellel egyenlítem ki. (A választott mód aláhúzandó).

Név

Pontos cím

DátumAláírás

Információ: Teleki László Intézet, tel.: 391-5766, fax: 391-5760, e-mail: regio@tla.hu

MAGYAR KISEBBSÉG

2000/3

TARTALOM

FÓRUM

Biczó Gábor: Megjegyzések Vetési László: *Szórványstratégia – nemzetstratégia* című tanulmányához

Bodó Barna: Jövőtervezés és bünbánat

Péter István: Szórvány – kisebbség – etnikum – erdélyi magyarság

Tóth Pál Péter: Szórványban... – hozzászólás Vetési László vitaindító írásához

ARCHÍVUM

Gergely Ferenc: A megoldott kévék

Schneller Károly: Szórványok és szigetek sorsa Kolozs vármegyében

Szathmáry Lajos: Gyakorlati hozzászólás a magyar szórványügyhöz

A KÖVETKEZŐ LAPSZÁM VITAINDÍTÓJA

Bakk Miklós–Székely István: Az RMDSZ és az önkormányzati választások

TRANSZSZILVÁN PRIZMA

A kisebbségek jogai – Nyilatkozat az etnokulturális és nemzeti kisebbségekre, valamint őshonos lakosságokra vonatkozó liberális demokrata elvekről

KITEKINTŐ

Neuberger, Benyamin: Nemzeti önrendelkezés: egy fogalom dilemmái

VÁLTOZÓ IDŐBEN

Sorbán Angella: „Tanuljon románul a gyermek, hogy jobban érvényesülhessen” – Az asszimiláció természetrajzához

MŰHELY

Izsák Balázs: A román tanügyi törvény a nemzetközi jog szemszögéből

Jánki András: Mítosz és valóság

Mák Ferenc: Az új nemzeti politika és a Határon Túli Magyarok Hivatala (1989–1999)

Süket Levente: Pro Universitate Sicularum

STÚDIUM

Gerencsér Balázs–Juhász Albin: A Kárpát-medencei magyar autonómiák lehetősége az ezredfordulón (II.)

Kiss Dénes: Civil szféra és politikum

Véress Emőd: A román Alkotmánybíróság hatásköre

SZEMLE

Patapievici, Horea-Roman: Egy identitáselmélet margójára

KÖNYVÉSZET

A nemzetiségi irodalom válogatott bibliográfiája

Kedves Barátunk!

A Regio szerkesztősége a Teleki László Alapítvány támogatásával levelezési listát indít, mely reményeink szerint információs és vitaforumként fog működni.

A „Regio list” működtetésének célja a Közép-Európa- és nacionalizmus tanulmányokkal, kisebbségkutatással foglalkozó szakemberek, műhelyek információs kapcsolatának biztosítása.

A körlevélben a lista minden tagja egyenrangú partnerként elhelyezheti az általa fontosnak tartott üzeneteket, dokumentumokat. Számítunk kutatási programok, tudományos események, pályázati lehetőségek, tudománypolitikai információk, megjelent kiadványok ismertetésére, vagy legalább a figyelemfelhívásra. De ugyanígy fontosnak tartjuk, hogy bizonyos aktuális kérdésekben viták folyhassanak, illetve kooperációs felületek jöjjenek létre.

A körlevél létrehozását azért tartjuk fontosnak, mert évek óta folyik egy ki nem mondott vita a magyar kisebbségkutatás integrálatlanságáról. Mi nem egy központi integrációban látjuk a probléma megoldatlanságát, hanem a megfelelő kooperációs felületek hiányában, illetve a fiatalabb és Budapestről távol élő kutató nemzedék „helyzetbe hozásában”.

A legfontosabb ellentmondásokat kutatási területünket tekintve a következőkben látjuk:

1. Nézőpont: Míg Magyarországon kisebbségkutatásról beszélünk, addig a (Budapestről nézve) határon túli kutatóhelyek saját társadalmuk kutatják, ők pedig nem mint kisebbségkutatók, hanem mint egy-egy tudomány szakemberei kívánnak integrálódni a(z) összmagyar, illetve a nemzetközi tudományos életbe.
2. Az egymás melletti elbeszélés egyik forrása, hogy módszertanilag a különböző megközelítések más-más fogalomkészlettel és megközelítésben vizsgálják a problémákat, és ezek között alig van átjárás, párbeszéd: 1. interetnikus kutatások; 2. közép-európai összehasonlító tanulmányok; 3. nacionalizmus tanulmányok; 4. kisebbségtörténet; 5. tranzitológia; 6. elitkutatások; 7. identitásvizsgálatok; 8. nyelvhasználati kutatások; 9. társadalom- és településstatistikai megközelítések; 9. kisebbségjogi elemzések.
3. A kutatások és az intézmények finanszírozása szempontjából a magyarországi és az azon kívüli intézmények között hosszú ideje párhuzamosságok működnek. Pontosabban tíz év alatt még nem alakult ki, hogy ki mit tudna a leghatékonyabban csinálni. Csak a saját intézetbeli tapasztalatainkról beszélhetünk:
a) A szomszédos országok empirikus vizsgálatait, az alapkutatásokat nem lehet hatékonyan és hitelesen Budapestről elvégezni. b) Az infrastruktúrából adódó

szolgáltató szerep az összehasonlító vizsgálatok szervezésének, kiadványok szerkesztésének, illetve a térség problémáinak a nemzetközi tudományosságba való meghonosításának szükségességét hozza magával. c) Mivel az utóbbi tíz évben, a nem Magyarországon létrejött kutatóhelyek fenntartási/működési problémákkal küszködnek, a hazai hasonló intézmények az infrastrukturális háttérükön túl egyfajta kijáró szerepet is betöltenek, s ez újabb aszinkron helyzetekhez vezet.

Természetesen még egy sor hasonló megvitatatlan problémát fel lehetne sorolni. A kérdés az, hogy a – tágan értelmezett – kutatási területen milyen együttműködési lehetőségeket, tapasztalatcserét lehet kialakítani. Reméljük, nem lesz egyirányú az információközlés, mindenki kihasználja, s nem csak információszerezésre, hanem tájékoztatásra is. A „Regio-list” egy lehetőség, próbáljuk ki!

*A szerkesztőség nevében
Bárdi Nándor*

Hogyan működik a „Regio list”?

A listára a <http://www.tla.hu/mailman/listinfo/regio-list/> címen lehet feliratkozni.

A szerver néhány percen belül visszaküld egy üzenetet, amit küldjön vissza a „reply” („vissza”) funkcióval. Hamarosan megérkezik a listára való felvétel igazolása, a honlapon pedig megváltoztathatja beállításait.

A nagyobb szövegfájlokat (konferenciaprogramok, folyóiratok tartalomjegyzéke stb.) kérjük csatolt fájlban, rtf formátumban küldeni.

Amennyiben számítógépe nem ismeri fel az ékezeteket, kérjük jelezzé.

Alternatív módon a z.kantor@tla.hu címre küldött maillal is fel lehet iratkozni.

Egy-két napon belül felírjuk a listára, ahonnan majd egy e-mailt kap, amelyet egyszerű „reply”-al küldjön vissza. Attól kezdve automatikusan minden levelet megkap, amely a listára érkezik.

A jelszav (password) az e-mail cím @ előtti tagja lesz, amelyet a <http://www.tla.hu/mailman/listinfo/regio-list> címen majd megváltoztathat.

Amennyiben további kérdései vannak, írjon a z.kantor@tla.hu -ra

Kántor Zoltán

REGIO

A review of studies on minorities, politics and society

Volume 11, 2000, No. 3

MIROSLAV HROCH From National Movement to the Fully-formed Nation	3
CONSTANTIN IORDACHI Citizenship and National Identity in Romania	27
GÁBOR LAGZI The Citizenship and the Issue of the Repatriation in Poland in the Nineties	62
FERENC EILER – NÓRA KOVÁCS The System of the Minorities Autonomy in Hungary	81
ÁRPÁD RÁTKAI The Lack of Legislation of the National Minority Autonomies	112
BÉLA ANGYAL The Support Given to the Ethnic Hungarians in Czechoslovakia by Hungary	133
ATTILA Z. PAPP The Idea of the Civil Society in the Romanian Press after 1990.	179
ZOLTÁN KÁNTOR Minority Nation-building – The Hungarians in Romania as a “Nationilizing” Minority	219
REVIEWES	242

SZEMLE

KÖNYVISMERTETÉSEK

A román történetírás az „Arhivele Totalitarismului” tükrében (1993-1998.)

A román történelemszociológia a kommunista hatalomátvétel következtében fokozatosan a rendszer kiszolgáltatottjává, majd kiszolgálójává vált, és a hatvanas évek közepétől kezdődően a „nemzeti-pártsocializmus” ideológiai árnyékában kialakult a román szocialista történetírás úgynevezett nemzeti vonala. Sztereotípiák és nemzeti mítoszok jegecesedtek meg, szakmai szinten felbecsülhetetlenül káros illetve káros következményeket vonva maguk után. Az 1989-es változásokat követő évek belpolitikai eseményei után igen sokat vártott magára egy olyan intézet felállítása, amelynek keretein belül megteremtődtek a totalitárius állami formák kutatásának szakmai és anyagi feltételei. Az 1993-ban kibocsátott 150. számú kormányhatározat értelmében létrehozták az Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului (INST – Totalitarizmust Tanulmányozó Nemzeti Intézet) nevű kutatóintézetet, amelynek tevékenységi köre „a Romániában megjelent totalitarizmus bármely formájára vonatkozó dokumentumok és információk összegyűjtésére, megőrzésére feldolgozására és publikálására”¹ terjed ki. Az INST gondozásában jelenik meg az intézmény negyedéves kiadványa, az „Arhivele Totalitarismului.”

A publikációkat a következő témák szerint csoportosíthatjuk:²

- a két világháború közötti szélsőjobboldali és szélsőbaloldali pártokat, szervezeteket bemutató,
- az 1944-től kibontakozó román nemzeti ellenállás – szovjetellenes, antikommunista – mozgalmakat ismertető,

– a kommunizmus, valamint a sztálinizmus ideológiai felfogásának megfelelő társadalmi, politikai, gazdasági és kulturális változásokat elemző tanulmányok.

Az első világháborút a győztesek oldalán lezáró és a párizsi békeszerződésben területileg is jócskán meggyarapodott Románia politikai-kormányzati struktúrája a húszas évektől kezdődően labilnak bizonyult. A szociális intézkedésekre váró tömeget nem lehetett kielégíteni a földtörvény rendelkezéseivel, és a városi iparos-munkás réteg követelései sem teljesültek. A gyakori kormányserék és a már említett társadalmi feszültségek miatt a szélsőjobboldali eszmék és azok hirdetői nagy népszerűségnek örvendtek. Az A.C. Cuza által alapított Keresztény-Nemzeti Védelmi Ligával (Liga Apărării Național-Creștine) és a Corneliu Zelea Codreanu vezette legionárius mozgalommal kapcsolatos, arányában is kevés számú munkában egyáltalán nem fektettek hangsúlyt a két szervezet antiszemita, idegengyűlölő jellegére és a politikai életre gyakorolt káros hatására. Florin Müller a legionárius mozgalmat taglaló cikkében arra helyezte a hangsúlyt, hogy ez az irányzat az ország területi integritása és szuverenitása érdekében, a tehetetlen angol-francia diplomáciától elfordulva új szövetségest keresett. Tanulmányát így fejezi be: „a horthysta Magyarország Mussolini és Hitler baráti szimpátiája régebbi, tartósabb és hitelesebb volt, mint a nemzeti-legionárius román állam szimpátiája.”³ Egy másik szerző igazságtalannak tarja a legionáriusokkal szemben 1944 őszétől bevezetett szankciókat: a szovjet-román fegyverszüneti egyezmény 15. szakaszának értelmében Romániának fel kellett számolnia a fasiszta jellegű szervezeteket, de mivel a legionárius szervezetet 1941-ben feloszlatták, – idézem a szerzőt –, „sem jogilag, sem gyakorlatilag nem létezett, ebből kifolyólag a fegyverszüneti egyezmény 15. szakasza esetükben nem alkalmazható.”⁴ A tények hiteles feltárásának elvét szem előtt tartva teljesen érthetetlen az igyekezet, amellyel „kozmetikázni” próbálják a legionárius mozgalom történetét, és számbelileg – főleg ha figyelembe vesszük a két világháború közötti román bel- és külpolitikára gyakorolt erőteljes hatását – kevés tanulmány foglalozik a kérdéssel.⁵

Az 1992-ben megkötött román-orosz szerződés értelmében a román történelemszakkollégáknak lehetőségük nyílt arra, hogy betekintsenek a Komintern balkáni ügyosztályának anyagai közé. A Komintern statisztikai nyilvántartása pontos számadatokat közöl a Kommunisták Romániai Pártja számarányáról és nemzetiségi összetételéről, amely jól tükrözi a már eddig is is-

mert tény, hogy a KRP-ben a „nemzeti-kisebbségek” „túlreprezentálták” magukat. A fenti adatok igazolják azt a román történészek és a társadalom egyes rétegei által vallott tézist, mely szerint a kommunista ideológia idegen a román nép demokrata hagyományaitól, annak gyakorlati megvalósítását az „idegen eredetű”⁶ elemek hajtották végre. Ezek a moszkvai iskolákban „kitanult” személyek az államapparátus szintjére emelték a „gyilkolás technikáját” és „legnagyobb részüket – érthető okokból (sic!) – a nemzetiség soraiból (zsidó, magyar, bulgár, ukrán stb.) választották ki...” A velük szemben megfogalmazott vád így hangzik: „tönkretették a román nép felbecsülhetetlen anyagi és szellemi értékeit.”⁷ Valóban igazolható tény, hogy a szovjet segítségével hatalomra jutott kommunista párt soraiban és az állami csúcsszervekben a nemzetiségek számarányukhoz képest „többségben” voltak, de nem kizárólag a nemzetiségek felelősek az ország bolsevizálásáért.

Színvonalas írásokon keresztül betekintést nyerhetünk abba, hogy a Román Kommunista Párt 1944 őszétől milyen módszerekkel és kinek a támogatásával kaparintotta meg az ország feletti hatalmat, hogyan konszolidálódtak a párton belüli ellentétek (moszkoviták kontra hazaiak), és miként alakult ki a szovjet mintát követő új állami berendezkedés. Az RKP hatalomra jutása, az új társadalmi normák, törvények bevezetése, elfogadtatása erőszakos eszközökkel és az emberi szabadságjogok negligálásával valósult meg.

A tisztogatási perek a régi katonai és politikai elit felszámolására indított küzdelemben hatékony fegyvernek bizonyultak. A fegyverszüneti egyezményben (14. és 15. szakaszok) felelősségre vonhattak mindenkit, akit háborús bűncselekmények elkövetésével vádolhattak, valamint azokat, akik a szövetséges hatalmak ellen indított háború kezdeményezői voltak. Az 1945. március 31-én kibocsátott 50. és 51.⁸ számú törvényrendelet a fenti két kategóriába sorolható eseteket szabályozták.⁹ Dumitru Sandru alkotmányellenesnek tartja a két törvényrendeletet, mivel az alkotmány biztosította a tulajdonjog védelmét – a törvényrendelet értelmében elkobozhatták az elítéltek vagyonát –, sőt, véleménye szerint, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság nyomására adták ki azokat.¹⁰ Valójában nem másról van szó, mint a nemzetközi jogi normákhoz való igazodásról.

A számonkérés a nemzeti kisebbségeket is érintette. Az Országos Csendőrfelügyelőség 1944. augusztus 25-én – már két nappal a fogolytáborok felszámolását elrendelő törvény megjelenése után – utasította a terü-

leti csendőrpáncsnokságokat, hogy a felügyeletük alá vont körzetben tartóztassák le a magyar és a német kisebbség vezetőit. Az augusztus 27-i utasítás már az internálásukról rendelkezett. Szeptember folyamán az egész német etnikumra kiterjesztették, sőt e hónap 20-án a belügyminisztérium épületében, Gheorghe Liteanunak, a rendőrség államtitkárának elnöklete alatt megtartott eligazítás során – ahol a fegyverszüneti egyezmény 2. szakaszának alkalmazását vitatták meg – az internálást a magyar útlevéllal rendelkező észak-erdélyi magyarokra is kiterjesztették.¹¹ Ez nem jelentett mást, mint az észak-erdélyi magyarok kollektív deportálását.¹² A szerző úgy állítja be a fenti rendelkezéseket, hogy azokat a fegyverszüneti egyezmény írta elő, és a felelőséget a SZEB-re hárítja, amely intézkedéseivel folyamatosan csorbította a román hatóságok tevékenységi jogkörét.¹³ Holott az augusztusi internálásokat elrendelő, valamint az észak-erdélyi magyar népeséget érintő intézkedések a román legfelsőbb állami szervek „túlbuzgóságának” tanújelei voltak.¹⁴

A kelet-európai példákhoz hasonlóan a tisztogatás a román hadsereget is mélyen érintette. A szovjet fegyverek védelme alatt álló Kommunista Párt hatalmi legitimitásának megteremtése érdekében a királyhoz hű hadsereg személyi összetételét, a tisztikart, szervezeti felépítését, ideológiai és politikai felkészítését teljesen megváltoztatták a „demokratizálás” jelszavával. A köteteket átvizsgálva megismerhetjük a teljes tengeri és a dunai katonai flotta megsemmisítésének körülményeit,¹⁵ számos magas rangú tábornok letartóztatását, vagy kivégzését és a hadsereg átpolitizálásának folyamatát.¹⁶

Az általam áttanulmányozott tanulmánykötetek hat évfolyamában visszaemlékezések és közreadott levéltári dokumentumok eléggé tetemes hányada foglalkozik a Román Nemzeti Ellenállási Mozgalom történetével. A fegyveres antikommunista ellenállási mozgalom története 1944 márciusában veszi kezdetét, és 1958-ig húzódik el, az utolsó felfegyverzett egységek, ellenálló góccok felszámolásáig. Megjelenésük, tömegbázisuk, szervezeti felépítésük és szervezettségük, számarányuk. a társadalomra kifejtett hatásuk, tevékenységi területük, valamint kitűzött céljaik alapján számos csoportot különíthetünk el.

1944 márciusában a román Nagyvezérkar német katonai segédlettel kilenc zászlóaljat állított fel, Bukovinát jelölve ki operációs területként. A háború befejezése után megindult a zászlóalj egykori tagjainak letartóztatása. A börtönbüntetés elől menekülőkből szerveződtek meg az első fegyveres

osztagok a Keleti Kárpátok vonulatának észak-keleti lejtőin. A későbbiek folyamán legfőképpen a falusi parasztság köréből „csaptak fel” újabb csoportok ellenállóknak. Tevékenységüket 1958-ig folytatták. Arról nem kapunk információt, milyen antikommunista ellenállást fejtek ki, azonban életkörülményeiről, a ruházatukról stb. – négy publikáción keresztül – gazdag tényanyaggal árasztják el az olvasót.

Az erőszakos szovjet megszállás és a kommunista előretöréssel szemben 1944 őszétől további ellenálló egységek bukkantak fel, majd az 1945-ös kormányváltás után a Mișcarea Națională de Rezistență (Nemzeti Ellenállási Mozgalom) irányításával egy komoly szovjetellenes, antikommunista, katonai jellegű szövetség jött létre. Több egységet különböztethetünk meg: Haiducii lui Avram Iancu (Avram Iancu Hajdú), Graiul Sângelui (A Vér Szava), Sumanele Negre (Fekete Subások). Társadalmi összetételük széleskörű volt: aktív és leszerelt, vagy éppen tartalékállományba helyezett tisztek, egykori legionáriusok¹⁷, politikusok, egyetemisták, köztisztviselők stb. Vezérkarral, titkosszolgálati eszközökkel rendelkeztek, és kapcsolatban álltak az angol-amerikai hírszerzéssel, és a szervezkedésről a királyt is tájékoztatták.

Nagy ellentmondás fedezhető fel – amire a szerzők nem térnek ki – a demokratikus eszmék védelme érdekében a szerzők által feltételezett szerepvállalás és az általuk valóban megfogalmazott politikai programok között. Az Avram Iancu Hajdú programtervezetében a túlfűtött nacionalizmus¹⁸, az antiszemitizmus és az idegengyűlölet¹⁹ összekeveredett a haza védelmének elveivel. A Vér Szava rölapjaiban ennél sokkal radikálisabb és fasiszta jellegű célkitűzéseket fogalmaztak meg. Az Îndrumatorul (Útmutató) címet viselő kormányzási tervezetben lefektetett, a nemzet újjászervezése érdekében elsőrendűnek tartott célok a következők: „1. A román nemzet természetes fejlődése. 2. Az etnikai elem kontinuitása. 3. Biológiai szelekció (sic!). 4. A kulturális értékek megőrzése. 5. Szellemi szabadság. 6. Anyagi függetlenség.”²⁰ A faj érényének hirdetése és a faji keveredés tiltása mellett a kisebbségi kérdés megoldására a „radikális” lakosságcserét javasolták.²¹

A konspiratív-katonai jellegű ellenálló csoportok létezéséhez nem fér kétség, de azt is meg kell jegyezni, hogy sem levéltári adatok, sem egyéb források nem számolnak be a rendszer megdöntésére irányuló konkrét fegyveres összecsapásokról. A rendészeti szervek jelentései alapján a fegyveres „bandák” a hegyekben rejtőzködtek, 1946-ra azonban felszámolták a Nemzeti Ellenállási Mozgalmat.

A publikációk között számos tanulmány foglalkozik a hasonló jellegű, de számarányukban és jelentőségükben sokkal kisebb ellenálló csoportok történetével, amelyek az ország egész területét behálózták, és amelyeket csak az ötvenes évek végére göngyölítettek fel.

Vajon egy újabb nemzeti mítosz megteremtéséről van szó? A kérdésre maguk a szerzők adják meg a választ: „A Nemzeti Ellenállási Mozgalmat a román nép közmeggyőződéséből fakadó, a hatalmukkal visszaélő idegen megszállókkal, de legfőképpen az erőszakkal rákényszerített ideológiával szembeni reakciójaként értelmezhetjük. Ezek a törekvések teljesen ellentétesek a nemzeti hagyományokkal.”²² Vagy egy másik helyen Cristian Troncota a következő megállapítást teszi: „Abban az időszakban Romániában léteztek nemzeti erők, amelyek eltökélték magukat a végsőkig való kitartásra, és vállalták a veszélyt a szovjetek segítségével fenntartott baloldali politikai erőkkel szemben. Másrészről, ha e nemzeti erők koalícióra léptek egymással a barikádokon, ez azt jelenti, hogy a másik oldalon a nemzetellenes erők foglaltak helyet. A Nemzeti Ellenállási Mozgalom dokumentumaiban tulajdonképpen [...] ez az üzenete.”²³

A kollektivizálás módszereiről és a törvénytelen intézkedésekkel szemben kirobbant lázadásokról, az ötvenes évek munkatáborainak – a román gulágnak – embertelen, szörnyűséges körülményeiről, valamint a nagyenyedi és szamosújvári fegyházak „átnevelő” rendszeréről levéltári dokumentumok és visszaemlékezések útján kimerítő ismereteket kapunk.

A feldolgozott kérdések tárgyköréből hiányoznak a román nép történetének kényes kérdései, mint például az Antonescu-rezsimet feldolgozó tanulmányok, valamint a Romániát is érintő holokausztot és a Ceaușescu-diktatúrát ismertető publikációk. A kötetek nem tartalmazzak gazdaságtörténeti munkákat, illetve a romániai szélsőjobboldali és a kommunista gondolatrendszert érintő szociológiai jellegű írásokat.

Az egyházakat sújtó rendelkezéseket és magasabb egyházi méltóságok bebörtönzését taglaló két cikk egyikében sem tesznek említést az erdélyi magyar vallási felekezeteket ért törvénytelenésegekről, de nem emlékeznek meg a görög katolikus egyház beolvasztásáról és vagonának elkobzásáról sem.

Az idézetekből kitűnik, hogy a román népet érintő drámai eseményeket részrehajlóan dolgozzák fel. A kommunizmus²⁴ eszméjét meghonosító népelemeket „idegen eredetű”-nek tartják. Az 1940-ben elveszített

bessarábiai és észak-bukovinai területeken bevezetett szovjet rendszert Vitalie Varatec így jellemzi: „Ettől a pillanattól kezdve a besszarábiai románok az emberiség történelmének eddigi legkegyetlenebb rendszerének a kezébe kerültek.”²⁵

A kiadványok tudományos jelentőségét korábban kiadatlan levéltári források feldolgozásai, illetve a pontosan megjelölt levéltárak és iratjegyzékek adják.

Nagy Mihály Zoltán

JEGYZETEK

¹ Archivele Totalitarismului (A következőkben AT), 1993, I, 1, 202. Az intézmény kinevezett elnöke, Radu Ciuceanu ezen túlmenően kiemelte, hogy az INST által megfogalmazott célok egyike, hogy létrehozzák a „romániai bolsevizmus áldozatainak múzeumát.” In AT, 1993, I, 1, 10.

² A román nép történelmét feldolgozó tanulmányokat ismertetem, de a csekély számú angol, francia és német nyelvű cikkek nem kerülnek bemutatásra.

³ Müller, Florin: Politica externă a Mișcării Regionale: ideologie și strategii. In AT, 1993, I, 1, 38.

⁴ Sandru, Dumitru, Onișoru Gheorghe: Dimensiunea politică a represiunii în România. 1944-47. I. In AT, 1995, III, 4, 11.

⁵ Scurtu, Ioan: Cazul Manciui. Pedepsă meritată sau act criminal? In AT, 1994, II, 1-2, 102. Ioan Scurtu a Corneliu Zelea Codreanu által elkövetett rendőrgyilkosság – a iași-i rendőrprefektus, Manciui, aki megpróbálta felszámolni a C. Z. Codreanu vezette szélsőjobboldali diákszervezkedést – dokumentumait tartalmazó munkájának felvezető címe: „A Manciui per. Megérdemelt büntetés, avagy gyilkos cselekedet?” A bírósági tárgyalás során a C. Z. Codreanun, a kabátjaik gomblyukában horogkeresztet viselő – 1927-ben járunk – esküdtszék felmentette.

⁶ In AT, 1993, I, 1, 8.

⁷ Zamfirescu, Dragoș: Sovietizarea României. O perspectivă geopolitică. In AT, 1995, III, 1, 18. A folytatásban névelemzés alá veszi – utalva ezzel a nemzetiségükre – az 1994-től hatalomra kerülő RKP vezető tagjainak névsorát.

⁸ Az 51-es számú törvényrendelet az ország összeomlásáért, katasztrófájáért felelős személyek körét határozta meg. Iuliu Maniu javaslatára került be a törvényrendeletbe az a kitétel, amely szerint a területveszteségeket aláíró személyeket is bíróság elé kell állítani.

⁹ Érdemes megjegyezni – ugyanis erre egyetlen tanulmány sem tesz utalást –, hogy a háborús és népellenes bűnösök elleni eljárásokat végeredményben az 1945/325. sz. törvényrendelet alapján indították meg. Népbíróságokat/néptörvényszékeket

minden ítéltábla helyszínén fel lehetett állítani. A bukaresti magyar misszió 1946-os jelentése alapján betekintést nyerhetünk a kolozsvári és bukaresti népbíróságok működésébe. A Gyöngyösi János külügyminiszterhez címzett jelentés szerint: „a lefogott észak-erdélyi magyarok tekintélyes részének vád alá helyezésénél nem a háborús vagy népellenes bűnösség kritériuma érvényesült, hanem az, hogy a magyar uralom alatt elkövetett cselekedeteik románok ellen irányultak”. A népbíráskodás egyfajta magyarellenes jelleget tükrözött, és a kolozsári népbírószágon hozott ítéletek súlyosabbak voltak, mint a bukaresti népbíróság ítéletei, vagyis a jogegység elve – hasonló büntettek egységes szankcionálása – nem érvényesült. In *Magyar Országos Levéltár-Jelenkortörténeti Gyűjtemény: KÜM-TÜK, Románia 1945-1965.*, 17d.,16/b. sz. n. 162-169.

¹⁰ Sandru, Dumitru: *Metamorfozele gulagului românesc. Centerele de internare: 1944-1945.* In *AT*, 1944, II, 1-2, 10. Érdemes megjegyezni, hogy az I. Maniu vezette parasztpárt kormányzasi programjában ugyancsak szerepelt az ország összeomlásáért felelős személyek szankcionálása, mert a hatalom megragadásáért folytatott küzdelemben felhasználhatták azt egyik riválisukkal, a Nemzeti Liberális Párttal szemben.

¹¹ In *AT*, 1995, III, 1-2, 15.

¹² Az Észak-Erdély területén bevezetett szovjet katonai közigazgatás miatt ez nem valósulhatott meg. A visszaemlékezések szerint a területre szeptember-október folyamán visszatérő csendőrség alakulatai összeírták és internálni szándékozták a 16 éven felüli magyar férfi lakosságot.

¹³ Sandru, Dumitru: *Metamorfozele gulagului românesc. Centrele de internare: 1945-1946.* In *AT*, 1994, II, 1-2, 11-15.

¹⁴ 1944 őszén – szeptember folyamán – a magyar hatóságok is internálták az Észak-Erdély területén élő román nemzetiségű lakosság értelmiségi rétegét, ismertebb vezető tagjait.

¹⁵ Ritaru, Jipa: *Drama Marinei Militare Române august-septembrie 1944.* In *AT*, 1998, VI, 4, 45-51. A folyami hajóktól egészen a kereskedelmi és hadi hajókig a szovjetek csaknem mindet elkobozták.

¹⁶ Dușu, Alexandru, Latea, Constantin, Retegan, Mihai: *Politzarea armatei române. Divizia „Tudor Vladimirescu” I.* In *AT*, 1995, III, 4, 161. 1945. április 25-én kiadott törvény értelmében a szovjet hadifogolytáborokban szerveződött „Tudor Valdimirescu-Debretin” és a „Horea Cloșca și Crișan” hadosztály tisztikarából kiemelt több mint 1000 főt az ország különböző pontján levő katonai egységekhez neveztek ki. Propagandafeladatokat láttak el. A cél, hogy „lerakja a hadsereg és a nép közötti szoros kapcsolat alapját.”

¹⁷ Az Avran Iancu Hajdúi vezére az a Gavril Olteanu volt, aki a székelyföldi mézszárlásokért felelős voluntár/szabadcsapatok kapitányaként híresült el. A Vér Szava sorraiban ott szerepeltek a cuzisták és Antonescu hú emberei, mint pl. egykori kabinetfőnöke, Romeo Zaharia.

- ¹⁸ Troncota, Cristian: Procesul Mișcării Naționale de Rezistență 1946. II. In *AT*, 1995, III, 4, 82.
- ¹⁹ Ciuceanu, Radu: Sumanele Negre. Dosarul operativ, 1946. VII. In *AT*, 1996, IV, 2-3, 109. „Az országot, legfőképpen Erdélyt most a magyarok és a nemzettől idegen elemek uralják.”
- ²⁰ Ciuceanu, Radu: Procesul Mișcării Naționale de Rezistență: Organizația Graiul Sângelui. Dosar operativ, 1946. In *AT*, 1995, III, 1, 101.
- ²¹ Uo: 95.
- ²² Troncota, Cristian: Procesul Mișcării Naționale de Rezistență, 1946. I. In *AT*, 1995, III, 3, 123.
- ²³ Troncota, Cristina: Procesul Mișcării Naționale de Rezistență, 1946. IV. In *AT*, 1998, VI, 2-3, 102.
- ²⁴ Tănăsescu, Florin: Varianta bolșevică a revizionismului ungar, 1918-1919. In *AT*, 1995, III, 1, 64-89. Tanulmányában a Tanácsköztársaságot a magyar revizionizmus bolsevik változataként értelmezi.
- ²⁵ Varatec, Vitalie: Considerații privind alegerile organizate de sovietici în Basarabia la începutul anului 1941. In *AT*, 1995, III, 1.

A szlovák polgárságról

Meštianstvo a občianska spoločnosť na Slovensku. 1900-1989.
(A polgárság és a polgári társadalom. 1900-1989.)
 Összeállította Elena Mannová. Bratislava, 1998,
 Academic Electronic Press, 256 o.

A tanulmánykötetben tárgyalt témakör, a szlovák polgárság fejlődése – az összeállító, Elena Mannová bevezető szavai szerint – hol nemzeti, hol osztályérdek miatt a közelmúltig mellőzött kutatási területe volt a szlovák társadalomtudományoknak. Az 1989 után megváltozott politikai/társadalmi környezet kiváltotta új kutatói érdeklődés új témákra, illetve új megközelítési módokra irányította rá a szlovák tudományosság figyelmét: a nacionalizmusra, a modernizációra, a polgári társadalomra és ezek hordozóira, az elitre, az értelmiségre, a polgárságra. Az utóbbival foglalkozó kötet, annak ellenére, hogy témájának kutatása eszerint mindössze pár éves múlt-
 ra tekinthet vissza az országban, sokszínű képet fest a szlovák polgárság elmúlt majd száz évéről.

A tizenkilenc tanulmány eredetileg a Szlovák Tudományos Akadémia Történeti Intézete és Szlovák Irodalmi Intézete által 1996-ban, Pozsonyban rendezett szimpóziumon hangzottak el, amelyet az *Ausztria határok nélkül c.* kutatói program *Polgárság Közép-Európában (1918-1995)* projektje keretén belül szerveztek meg Ausztria Tudományos és Közlekedésügyi Minisztériumának védnöksége alatt. Kötetben való megjelenésüket az Open Society Foundation Bratislava anyagi támogatása tette lehetővé. A szerzők valamennyien pozsonyi, országos intézetek (akadémiai, egyetemi, múzeumi) szakmunkatársai – történészek, szociológusok, etnológusok, irodalomtörténészek. Az általuk több szempontból, több tudományterület felől megközelített témakör ábrázolása tárgyyszerű, elfogultságoktól mentes. A kötet felépítése logikus szerkezetű, az egyes tanulmányok adataikkal, a felvetett kérdésekre adott válaszaikkal egészítik ki egymást.

A tanulmányok közül mi most itt elsősorban azokat tárgyaljuk, amelyek szűkebb témájuknál foga inkább számot tarthatnak a *Regio* olvasóinak érdeklődésére.

A polgárosodás folyamata Szlovákiában Ján Pašiak szerint leginkább egy paradoxon jegyében írható le: akkor, amikor a városi lakosság számaránya nagyon alacsony volt, volt polgárság és polgári társadalom az országban, ám amikor a városiak száma jelentősen megnőtt, a polgárság és a polgári társadalom gyakorlatilag megszűnt létezni Szlovákiában. A városi lakosság aránya itt mindvégig jelentősen elmaradt az európai átlagtól. Pašiak a polgárosodást a településfejlődés tükrében vizsgáló írásában fél évszázados fáziskésről beszél. (A városiak aránya Európában 1930-ban érte el az 50 százalékot, Szlovákiában ekkor még csak 22,6 százalék az arányuk, a lakosság fele csupán 1980-ra lesz városiak.) Ám a történelmi időnél is jelentősebbnek értékeli a szerző a szociológiai időben való elmaradást, amely alatt a városba költözött falusi lakosoknak az új körülményekhez való adaptálódását érti, vagyis azt az időszakot, amely alatt az agrárnépességből urbánus népesség lesz.

A városok és a városiak számának növelése kiemelt állami program volt a szocialista iparosítás ideje alatt, ám a beköltözött falusi lakosság nagy tömegei számára a város nem nyújtott adekvát kulturális mintát az újfajta élethez, hiszen a városi életmód hordozóinak nagy része az előző évtizedek történelmi fordulói során fokozatosan eltűnt a szlovákiai városokból (a zsidók 1939, a magyarok és a németek 1945, a nagyiparosok, nagyfőkések

1948 után), s kultúrájukat a hivatalos ideológia nemkívánatosnak minősítette – írja E. Mannová a polgári rétegek fejlődésének feltételeivel, a városiasodás fokával, etnikai, felekezeti, regionális viszonyokkal foglalkozó tanulmányában. De – amint tovább fejtegeti – a kellő szociális/infrastrukturális háttér is hiányzott ahhoz, hogy a városba özönlő tömegek életmódja valóban városivá legyen. A nem igazán átgondolt állami program Pozsonyban és a vidéki városokban egyaránt felduzzasztotta a lakótelepeket, ám megfelelő infrastrukturális ellátásukról már nem gondoskodott. Így történt, hogy a szocializmus évtizedei alatt a városba özönlő agrárnépesség sok vonatkozásban megőrizte korábbi vidéki környezetének normáit, s helyett, hogy fokozatosan városiasodott volna, inkább magához „falusiasította“ a várost. A szlovákiai urbanizációra ma is a (2000-nél kevesebb lakosú) lakótelepek túlsúlya jellemző (87,3 százalék), itt él a lakosság 30,7 százaléka (1,6 millió ember). A klasszikus urbanizáció folyamata, amely elválaszthatatlan a polgárság, a polgári társadalom fejlődésétől, Mannová szerint a szlovákiai viszonyok között teljesen soha nem játszódott le.

A monarchia idején, a 19. század második felében – amely időszak etnikai viszonyaira ugyancsak kitér Mannová dolgozata – a mai szlovákiai területek polgárságára mind gazdasági, mind kulturális téren a német ajkú, de magyar öntudatú polgárok dominanciája volt jellemző, majd az asszimiláció és a városiasodás következtében a magyaroké. Az első világháború előtt az ipart a magyar, a zsidó és az osztrák tőke uralta. A szlovák polgárság, Mannová adatai szerint, csak nagyon csekély gazdasági tőkével rendelkezett (1918-ban pl. a 228 bank 146 millió korona értékű részvényéből a szlovák burzsoázia tulajdonában mindössze 33 bank 25 millió korona értékű tőkéje volt). Az 1918 utáni politikai változásokból is szerinte elsősorban a cseh burzsoázia profitált, a szlovák csak utána. A szlovák polgárság ereje ezután is elsősorban a kisvállalkozásokból táplálkozott, ám a kulcspozíciókat itt sem, akárcsak az ipar és kereskedelem területén sem ők uralták. Így szinte törvényszerű volt, hogy a szlovákok az 1918 utáni politikai hatalmi harcokban is rendre vereséget szenvedtek, a gazdasági és a politikai hatalomnak az erősebb cseh tőkével való összefogása elkerülhetetlen volt. S bár Mannová szerint is tagadhatatlan, hogy a szlovákság nemzeti és kulturális emancipálódása az első Csehszlovák Köztársaság ideje alatt hatással volt a társadalom gazdasági és a szociális struktúrájára is, lényeges változások a kialakult erőviszonyokban mégis csak 1938 után (az autonómia, majd a

szlovák állam kikiáltása után) következtek be, amikor a német tőke részese-
sedése az addigi 4-ről 51,6 százalékra nőtt, a cseh tőke pedig 84-ről 8 szá-
zalékra esett vissza. A folyamatot az 1945, illetve az 1948 utáni események
tetőzték be a magyarok és a németek vagyonának elkobzásával és kitelepíté-
sükkel az országból, majd a polgárságnak, mint „kiszákmányoló” osztály-
nak (immár nemzetiségre való tekintet nélküli) teljes fölszámolásával.

Talán érdemes néhány további adatot is kiemelni a könyvnek ebből
a fejlődésképet megrajzoló, statisztikai adatokban gazdag első részéből. Például
Ján Pašiának a szlovákiai városhálózat fejlődését bemutató tanulmányából –
amely adatokat a szerző helyenként Anton Štefáneknak, a szlovák szociológia két
háború közti megteremtőjének munkájára hivatkozva idéz (Základy sociografie
Slovenska. In *Slovenská vlastiveda* III. Bratislava, 1945, Slovenská akadémia
vied a umení.). Ezek szerint pl. 1910-ben az akkori 16 szlovák megyében
(1 946 357 szlovák lakossal) az állami és közszolgálatban dolgozó 46 449
alkalmazottból mindössze 132 volt szlovák (ennyien vallották magukat annak).
Ez a szám a szerző szerint a szlovák közalkalmazottak speciális problémáját
jelzi a magyar nemzetiségi politikai keretei közt – Pašiák ugyanakkor nem tesz
említést e réteg erős asszimilációs hajlamairól. Az 1921-es népszámlálás
adatai szerint statisztikailag városi jellegű település (5000 lakos fölött) 48
volt az országban, lakosságuk az össznépeség 18 százalékát tette ki. Az első
köztársaság ideje alatt a városiasodás folyamata intenzívebbé vált, ám Pašiák
szerint csak látszólag, ugyanis hiányzott mögüle az iparosodás folyamata. Így
a mezőgazdaságban és az erdészetben foglalkoztatottak száma 1930-ra sem lett
semmivel sem kevesebb, mint amennyi 1921-ben volt (56-56 százalék mindkét
népszámlálás alkalmával). Az iparban és a kisiparban dolgozók száma tíz év
alatt még csökkent is 1 százalékkal (az 1921-es évi 17, 2 százalék 1930-ra
16,2 százalékra esett). A kereskedelem és pénzügyek területén 1 százalékpontos
(3,6-ről 4,7 százalékra), a közszolgálat és a szabad foglalkozások szférájában
is majdnem 1 százalékpontos (6,6-ről 7,3 százalékra) az emelkedés. Vagyis a
polgárság potenciális alapja némileg ugyan erősödött ebben az időszakban –
ha nem is a nagytőkések, de a hivatalnokok, a tanítók és a szabad foglalkozásúak
számának gyarapodásával –, ám ez is főleg a cseh vidékek felőli beáramlás
révén (míg 1910-ben a 16 szlovák megyében 7947 cseh élt, az 1921-es népszámlálás
idejére számuk Szlovákiában 71 733-ra, 1930-ra pedig 120 926-ra növekedett;
a katonák mellett jelentős volt a hivatalnok és pedagógus száma, akik

a polgárság sorait erősítették). Ugyancsak befolyásolta az arányok alakulását a falusi lakosság továbbra is erős kivándorlása az országból. (A migráció ebben az időszakban már nemcsak az USA, Kanada és Nyugat-Európa fejlett államai felé irányult, hanem a cseh országrészbe is. 1929-1931-ben, a nagy gazdasági válság éveit – ugyancsak Štefánek számításai szerint – Szlovákiából 54 606 személy vándorolt át a cseh országrészbe.)

1910-ben a mai Szlovákia területén 39 városi jogállású település volt – 22-ben 5-70 ezer, 17-ben pedig 1000-5000 közötti lakossal –, lakóik száma az összlakosság 10 százalékát tette ki. Azoknak a településeknek a száma, amelyek lakossága elérte legalább az ötezret, 1921-re 49-re nőtt. Vladimír Krivý tanulmányában módszertani megfontolásból ezt a 49 települést teszi meg vizsgálat tárgyául, hogy az 1920-30-as évekbeli jellemzőket az 1990-es évekbeliekkel összevesse, azaz hogy a városfejlődésben a kontinuitás meglétét/hiányát kimutassa. Eredményei – melyekhez a lakosság számának, etnikai, vallási összetételének és választási magatartásának adatait elemzi a nevezett időszakokban – meglepőek. Miután ma Szlovákiában nincsenek történelmi politikai pártok, azaz az 1989 után alakultak közt egy sincs, amelyiknek lett volna előde a két háború között (a Csehszlovák Kommunista Párt ma jelentéktelen, a Szlovák Nemzeti Pártnak pedig a múltban főleg az evangélikus, ma a katolikus választók között vannak támogatói), a városok nemzetiségi összetétele pedig a két háború közöttihez képest az 1990-es évekre jelentősen megváltozott, homogenizálódott (1930-ban a szlovákok aránya – a csehekkel együtt – mindössze 18 városban volt több mint 90 százalék, 20-ban 50-90 százalék között mozgott, 11-ben pedig a szlovákok kisebbségben voltak a magyarokkal, illetve németekkel szemben; az 1991-es népszámlálás adatai szerint viszont a 49 város többségében a szlovákok aránya jelentősen megnőtt, a magyaroké ugyanakkor jelentősebben mindössze Dunaszerdahelyen [ahol azelőtt a zsidók voltak többségben] és Tardoskedden emelkedett [az utóbbi közben elvesztette városi rangját], a németek és a zsidók mindenütt jelentősen visszaszorultak) – mindezeket tudva tehát azt hinnénk, hogy a választási magatartás és az egyes pártok választási eredményei közt a két időszakban sincs hasonlóság. A 1929-es és a 1994-es választási eredmények statisztikái azonban épp a fordítottjáról győzik meg az olvasót. Mečiar pártjának (HZDS) 1994-es választási eredményei kísérteties módon hasonlítanak az egykori Hlinka Szlovák Néppártjának

(HSLS) 1929-es eredményeire. Az 1994-es választások alkalmával a 49 városban összességében Mečiar pártja bizonyult a legerősebbnek, csakúgy, mint egykor Hlinka pártja – mindkettő a szlovák és katolikus környezetben volt különösen sikeres (a legtöbb szavazatot elnyert párt). Az 1994-es választásokon a 49-ből egyedül a magyar többségű városokban nem győzött Mečiar pártja, itt a magyar kolaráció (MK) nyert, akár csak 1929-ben, amikor a magyar és német többségű városokban az Országos Keresztényszocialista Párt, a Magyar Nemzeti Párt és a Szepesi Német Párt koalíciója lett a nyertes. Jellemző, hogy a múltban és 1989 után is Szlovákiában a pártok főleg nemzetiségi vagy felekezeti alapon szerveződnek, a polgárságnak viszont nem volt s ma sincs pártja az országban.

A szlovák nemzeti múlt egyik izgalmas kérdését feszegeti tanulmányában Tibor Pichler, amikor felteszi azt a kérdést, beszélhetünk-e szlovák nemzeti társadalomról 1918 előtt. A 19. században, amikor Magyarország modernizálódásának keretei között a modern szlovák politikai gondolkodás formálódott, a szlovák etnikumnak még nem volt önálló közjogi státusa és nem volt össz-szlovák nemzeti identitás – mondja. Ez utóbbi még csak az értelmiség bizonyos köreiben élt, amelynek gondolkodása, éppen a közjogi státus hiánya miatt, s mert intézményesült kereteken kívül formálódott – Pichler meggyőző érvelése szerint – stílusában romantikus, eredetét illetően idealista volt. S bár e nemzetiek célja éppen ekkor az volt, hogy az ideák világából a valóság és a gyakorlat színtereire lépjenek – azaz a szlovákság nemzeti intézményesülésének elérése –, eszméik a polgárságnál és a városi rétegeknél – akikre már csak anyagi és politikai súlyuk miatt is nagy szükség lett volna a nemzeti politizálásban – nem talált megértésre. Ezeknek ugyanis nem állt érdekükben a szlovák nemzetképző elgondolások, a nemzeti elkülönülés eszméinek támogatása, miután azok sem a társadalmi emelkedés lehetőségét, sem más előnyöket nem nyújtottak a számukra. A szlovák nyelvű polgárság és a városi rétegek ekkor a *hungarus* eszmék hívei voltak. Szociológiai értelemben asszimilánsok – mondja Pichler –, ami azonban a modernizáció egyik kísérőjelensége is egyben. A nemzeti mozgalom viszont e rétegek elmaradása miatt (továbbá a pénzhány, valamint a nemzet fogalmának kezdetben nem politikai, hanem nyelvi megközelítése miatt) megtorpant és a sivár historizálás zsákutcájába jutott. És mértéken felül nagy szerephez jutott benne a nép idealizált képe, a népiesség, a plebejusság, a ruralizmus póza. Vagyis Pichler válasza a tanulmány elején fel-

tett kérdésre: nem. A szlovák társadalom intézményesülésének kezdetei szerint Csehszlovákia megalakulásához (1918) kapcsolódnak.

Lubomír Lipták tanulmánya a polgárság elitjének alakulásával foglalkozik a 20. század első harmadában. A virilisták rétegét vizsgálja Nagyszombat és Trencsén példáján, elsősorban az adókönyvek alapján. Észrevételei szerint még 1910-ben sem lehetett a városi elit közé bekerülni csupán a vállalkozás, a kereskedelem, az ipar vagy a szabad foglalkozás jövedelme alapján. A gazdasági háttér, de a városi polgár „imidzsének” is elválaszthatatlan része volt a föld és a bérház. Vagyis a rendszer a „régii” tulajdont részesítette előnyben, és megnehezítette a még csupán emelkedőben levő családok bekerülését a felső rétegbe. Az 1918-cal bekövetkezett változások az előző évtizedek folyamatos fejlődéséhez képest hirtelen jött s nem várt fordulatként, mint „kívülről” vagy „felülről” jöttek érték a polgárságot. Az új hatalom által bevezetett új rend helyenként fél évszázad fejlődését tette egyszerűen semmissé. A szlováknak hivatalos nyelvként való bevezetése, az új törvények és rendeletek, a gyakran nagyon radikális intézkedések, amelyek bevezetése az új társadalmi rend, a demokrácia jegyében történt, legfőképp a polgári elitet érintették, amely réteg tagjai az 1918-as államfordulat, az ún. *prevrat* utáni időszakot mint „a nagy félelem” éveit élték meg, amikor a politikai pozícióvesztések mellett a presztízs régi, jól bejártott elemei is veszélybe kerültek. Eltartott egy ideig, míg e régi elit tagjai megtalálták a helyüket az új közegben. A polgári elitnek egyedül a gazdasági helyzete nem rendült meg különösebben a *prevrattal*. A föld, a ház, a bejártott vállalkozás, ügyvédi vagy orvosi praxis ezután is megtartotta értékét, számított a szaktudás, a személyes vagy családi kapcsolatok, a kiépített ügyfélkör. Ám a hatalomért való küzdelem – benne a szlovákosításért, a városok szlovák arculatáért (pár évvel a *prevrat* után a kaszinóban, a korzón újra a magyar és a német nyelv uralkodott a szlovák városokban is) – tovább folyt.

Azokat az erőfeszítéseket, amelyeket az 1920-as években a jogállamiság megteremtése érdekében fejtett ki a szlovák értelmiség, egy kiemelkedő ügyvédi életpályán, Vladimír Fajnorén keresztül mutatja be tanulmányában Katarína Zavacká. E pályaképen is nyomon követhető, mennyire a semmiből indult az önálló államiság Szlovákiában, amikor 1918-ban meg kellett teremteni az országrész betagozásának államigazgatási/jogi feltételeit az új állami képződmény keretei közé. Fajnor, felismerve a szükségyszerűséget,

amely a magyar állami jogrendből a csehszlovák normák közé való átvitel-lel járt, a húszas évek elején legelőször is magyar-szlovák, majd szlovák-magyar jogi szótárt szerkesztett, hogy a szaknyelv alapjait megteremtse, egyetemi tankönyveket írt – amelyek addig szlovák nyelven nem léteztek –, hogy a szlovák nyelvű jogászképzést segítse, szaklapot szerkesztett, az 1930-as évek végén pedig mint a Legfelsőbb Bíróság elnöke a bíróságok függetlenségéért küzdött a megváltozott politikai környezetben, amelynek veszélyeit nagyon jól érzékelte.

A szlovák értelmiségi magatartását elemzi tanulmányában Peter Zajac, amely értelmiségi a 20. század történelmi fordulói során kialakult, de embert, jellemet próbáló helyzetekben a szerző szerint mindannyiszor csődöt mondott. A 19. század értelmiségijének léte – miután céljait, a szlovák nemzeti lét önállóságának konstituálását sem az 1848-49-es, sem az 1861-1875-ös, ún. *maticás* években nem sikerült elérnie –, tragikus fordulatot vett, a nagy reményeket nagy csalódások, kiábrándulás követte, amely nemegyszer önpusztító formát öltött. A 20. század elejének változásai különösen nehéz helyzet elé állították e réteg tagjait, akiknek ekkor az értelmiségi lét alapját jelentő kritikai szemléletmódot kellett volna összeegyeztetniük a nemzeti egységtörekvések mozgalmáival. A bíráló megnyilvánulásoknak azonban az utóbbiban kevés hely jutott, aminek következtében a kritikus szemléletűek bűnösökké, kirekesztettekké váltak. A régi és az új típusú értelmiségi közti feszültséget tetézte a szlovákok lakta vidékek speciális helyzete, azaz hogy nem volt nagyváros, s hiányzott a másság iránti közömbös városi magatartás. Csak kisvárosok voltak, ahol a magatartásnak eredetileg falusi formái érvényesültek. A Csehszlovákia megalakulásával megváltozott helyzetben a szlovák értelmiség feladata lett volna, hogy úgymond belakja az addig nem szlovák többségű nagyvárosokat (Pozsonyt, Kassát), ez azonban – Zajacnak főleg a szlovák irodalmi alkotásokra, visszaemlékezésekre támaszkodó megfigyelése szerint – egyelőre csak az éjszakai életben sikerült, a hivatalok, bankok, kereskedelmi központok továbbra is magyar és német szótól voltak hangosak. A szlovák értelmiségi (főleg a fiatalok) új szerepéhez a magyar dzsentri és a bécsi kávéházak világából merített, amely szerep hedonista vonásai révén az előző korszaknak legalább az aszkéta magatartásától messzire került. Az 1938/39-es, majd az 1945 utáni évek fordulóiban, amikor a pozíciókban való megmaradás volt a tét (amely pozíciók azonban ezután idegen érdekek szolgálatában álltak), e réteg megint

csak a magatartás generációkon át örökölt, egyedül a túlélésre összpontosító sztereotípiáihoz fordult vissza.

Az irodalomtörténeti tanulmányok elemzése, Dana Kršáková, Marcela Mikulová, Pavol Minár tanulmányai szerint a városi élet igenlése, pozitív ábrázolása szinte teljesen hiányzik a 19. századi, de a 20. század első felének szlovák prózájából is. A regényekben a város mint a rossz, a bűn színtere van jelen, szinte már klissészerűen ábrázolva, szemben a tiszta, az ártatlan, idilli falusi/természeti környezettel. A szlovák folklórkötésekből, Eva Krekovičová tanulmánya szerint, a város megjelenítése teljesen hiányzik, mint a felsőbb réteghez tartozó szereplőként is csak a pap és a zsidó figurája szerepel. A szlovák kisvárosok arculatát, építészetük, illetve a polgári lakáskultúra jellemzőit írja le dolgozatában Roman Holec, a századelő évtizedeinek polgári öltözködéskultúráját Magdaléna M. Zubercová, a középosztálybeli nők társadalmi helyzetét Monika Vzgulová tanulmánya elemzi, a szociális és egészségügyi állapotokkal foglalkozik munkájában Anna Falisová, a polgári védelem, illetve testnevelő és sportegyesületek politikai/védelmi vetületeit elemzi Miroslav Čaplovič és Ján Grexa – ezek részletesebb bemutatásától itt eltekintünk.

Megemlítünk viszont még két írást a kötetből. Peter Salner dolgozata a zsidó polgársággal foglalkozik. Amint írja, a zsidók kezdetben nehezen alkalmazkodtak az 1918-ban megváltozott helyzethez Szlovákiában. Miután a 19. század második felének törvényrendeletei nyomán mint nemzetiség és mint felekezet is fokozatosan egyenjogúvá váltak Magyarországon, s az új lehetőségeket ki is használták társadalmi felemelkedésükre, a századforduló utáni évek zsidósága lojális volt Magyarország iránt. Ám a csehszlovák rendszer demokratikus vonásai révén hamarosan az új országban is megtalálták helyüket. Annál váratlanabban érték őket az 1938/39-es politikai változásokkal az önálló szlovák államban bekövetkezett események.

Zuzana Kusá a két háború közti polgárcsaládok emlékeit gyűjtötte össze – főleg interjúk alapján – arról, hogy milyen volt e réteg értékrendje a nemzeti, a felekezeti és a szociális különbségek kérdésében. Eredményeit összegezve arra a megállapításra jut, hogy e réteg tagjaira a felvetett kérdéskörök mindegyikében a másság iránti nagyfokú türelem a jellemző. A szerző szerint az ún. pánszláv magatartást sem abban a hagyományos felfogásban kell érteni, amely az orosz kultúra és politika felé való orientálódást jelenti, s amely felfogást Kusá szerint a magyar politikusok és a magyar

rendőrség vezetett be a rezsim (ti. a magyarországi) kritikusainak ignorálása végett. Visszaemlékezői a pánszlávizmust annak a nemzeti érzelmű értelmiséginek az önmeghatározásaként értelmezték, amely elutasította az uralkodó magyar rezsimmel való kollaborálást. Az olvasónak persze érdemes rá emlékeznie, hogy Kusá interjúit az 1989-es rendszerváltás után készítette, a megváltozott politikai környezet nyilván rajtahagyta nyomait – a fél évszázadnyi távlat törlései mellett – az emlékezés mechanizmusain.

Lubomír Lipták a kötet zárszava szerint a szimpózium vitáján úgy fogalmazott, hogy a polgárság fejlődésének hosszú, evolúciós folyamata Szlovákia területén 1918-cal véget ért, és elkezdődött a permanens *prevratok* időszaka. A kötet elolvasása után végül felmerül a kérdés az olvasóban, hogy – Lipták szavaival élve – 1989-cel vajon valóban lezárult-e egy korszak az országban, vagy továbbra is a permanens *prevratok* idejét éli a szlovákiai polgár?

Kocsis Aranka

Tömbösített Kárpátalja

Csernicskó István: A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján). [A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén I.] Budapest, 1998, Osiris Kiadó és MTA Kisebbségkutató Műhely.

Kárpátalján a kárpátaljai társadalomra vonatkozó magyar nyelvű könyvtermésnek¹ az elmúlt évtizedben alapvetően honismereti, ismeretterjesztő jelleget volt (S. Benedek András: *A tettenérhető történelem. Kárpátaljai nemzetiség- és kultúrtörténeti vázlat.* Budapest–Ungvár, 1993, Intermix Kiadó; Dupka György: *Kárpátalja magyarsága.* Honismereti kézikönyv. , Budapest, 2000, A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága.). Az egy-egy részterület feltárására vállalkozó könyvekben is inkább a publicisztikai, mint a szaktudományos jelleg dominált (Orosz Ildikó: *A magyar nyelvű oktatás esélyei Kárpátalján.* Ungvár–Budapest, 1995, Intermix Kiadó; Botlik Józ-

zsef: *Hármas kereszt alatt*. Görög katolikusok Kárpátalján az ungvári uniótól napjainkig (1646–1997). Budapest, 1997, Hatodik Síp Alapítvány – Új Mandátum Könyvkiadó). Megjelentek tartalmukban hiányt pótló dokumentum- és adatgyűjtemények (Botlik József – Dupka György: *Ez hát a hon...* Tények, adatok, dokumentumok a kárpátaljai magyarság életéből 1918–1991. Budapest–Szeged, 1991, Mandátum – Universum; Botlik József – Dupka György: *Magyarlakta települések ezredéve Kárpátalján*. Ungvár–Budapest, 1993, Intermix Kiadó).² Ezeknek a könyveknek leginkább az a szembetűnően közös sajátosságuk, hogy tömbösített formában igyekeznek bemutatni Kárpátalját, az időkeretek valahol száz és ezer év között mozognak, hiányosak vagy kétségesek a forráshivatkozások. Az adatokat igen gyakran nem a közlés szakszerűsége emeli be a szakirodalomba, hanem az, hogy ez a szakirodalom – más nem lévén – hivatkozik rá, ami által kanonizált tényé emeli. A homályos Kárpátalja egy algoritmizált Kárpátaljává alakul át.

Elsőként lép ki ebből a körből Zseliczky Béla, a kárpátaljai származású, Moszkvában élő magyar történész, aki diplomáciatörténetet ír (Kárpátalja a cseh és a szovjet politika érdekerében 1920–1945. Budapest, 1998, Napvilág Kiadó, Politikatörténeti füzetek X.)³ Helyi tekintetben kétségkívül a nyelvész Csernicskó István teljesítménye emelkedik ki, akinek munkája a többi területtel összehasonlítható szempontok alapján íródott meg. Ma Kárpátaljára vonatkozóan a tárgyalt körben ez a mértékadó színvonal.

A Magyar Tudományos Akadémia Kisebbségkutató Műhelye indította el a könyvsorozatot *A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén* címmel, melynek keretében eddig három kötet látott napvilágot: Csernicskó István az ukrainai (kárpátaljai), Göncz Lajos a jugoszláviai (vajdasági) és Lanstyák István a szlovákiai helyzetet elemzi. Mindhárom szerző a mai helyzetet feltáró empirikus kutatásra támaszkodik, kiegészítve azt terjedelmes történeti szociolingvisztikai elemzéssel egy, mint az Kontra Miklós sorozatszerkesztő előszavából kiderül, angol nyelvű kézikönyv (Goebel, Hans és mások: *Contact Linguistics. An International Handbook of Contemporary Research*. Volume 2. Berlin–New York, 1997.) szempontjai alapján.

Csernicskó kötetének fejezetcímeiből, az egyes kérdések kifejtésének terjedelméből, arányaiból következik, hogy a szerző törekvése a lehető legteljesebb képet adni az ukrainai (kárpátaljai) magyarság helyzetéről, kitölteni azt a hiányt, amivel minduntalan szembetalálja magát a kutató

az adott közösséggel kapcsolatban. A kárpátaljai világ a többi határon túli területhez viszonyítva is kevésbé ismert, nincs benne sem a magyar történeti, sem a köztudatban. Ezért a vállalt feladat rendkívüli tájékozódást igényel, forráskritikáig, illetve a szakirodalom kritikus szemléletéig menő elmélyedést, és persze olyan veszélyeket rejt magában, amelyekkel a szerző is tisztában van, amikor lábjegyzetben ugyan, de megfogalmazza: „A kárpátaljai magyarságról szóló szociológiai, statisztikai, történeti stb. szakirodalom meglehetősen gyér, s amikor ilyen jellegű adatokra volt szükségünk a vizsgálat során, gyakran ütköztünk fehér foltokba. Ezért időnként arra kényszerültünk, hogy az idevonatkozó szakirodalmi utalásokat megpróbáljuk önállóan szintézisbe foglalni, ami helyenként az adott tudományág képviselői szemében talán triviális következtetések megfogalmazásával jár.” (223. o.) A magam részéről azt vizsgálom, hogy Kárpátalja története szempontjából mennyire tudott Cserniczkó hiteles lenni e kutatási terület mai állásához képest abban a munkájában, amely – a megjelenés után két év távlatából már jól látszik – alaplú kíván lenni, hosszú időre meghatározva bizonyos ismereteket. Így ezen írás tárgya nem a könyv egésze, hanem az első hat fejezet, mégpedig fent jelzett jelenség recepciójának bemutatására. A választás fő szempontja az volt, hogy a régió vonatkozásában ez a legszínvonalasabb munka.

A földrajzi és népesedési viszonyokról szóló első rész azzal indul, hogy érzékelteti az ország területének és népességének arányait, megállapítva, hogy Ukrajnában csak Kárpátalján él számottevő magyar lakosság, ezért a könyv középpontjában ez a terület áll. A 20. században politikai régióvá szerveződött területen a többszöri államváltás és az ezzel együtt járó határmódosulások következtében az etnikai viszonyok feltérképezése külön nehézségekbe ütközik. „Ennek ellenére megpróbálkozunk vele, hogy összefoglaljuk Kárpátalja mai területének nemzetiségi-anyanyelvi adatait. A kárpátaljai lakosság demográfiai helyzetéről hasonló szintézis még nem készült” – írja a szerző (23. o.). A kérdésben rejlő probléma feloldása azonban már megtörtént a Kocsis Károly és Kocsisné Hodosi Eszter szerzőpáros kötetében (*Magyarok a határainkon túl – a Kárpát-medencében*. Budapest, 1992, Tankönyvkiadó, 31–41.). Innen alapvetően két irányba lehet továbbmenni: tényszerűen cáfolni a számításokat, az elvet, vagy mindig egy újabb oszlop-pal bővíteni az elkészült vázlatot, amikor új népszámlálás megy végbe vagy új adatok kerülnek elő. Rendelkezésre állnak a hivatalos népszámlálási ada-

számlálási módszereket a magyarság számának csökkenéséért, nyomatékobban hangoztatta a zsidók (és a cigányok) „árulását”.

Főlöles az afféle ködösítés (illetve a ködösítés vándoroltatása, lásd a hivatkozást: Dupka György: A magyarság számának, összetételének és települési területeinek változása Kárpátalján [1910-től napjainkig]. In Kovacsics József [szerk.]: *Magyarország nemzetiségeinek és a szomszédos államok magyarságának statisztikája [1910–1990]*. Budapest, 1994, KSH, 164–174.): „A volt Szovjetunióban a nemzetiségekre vonatkozó statisztikai adatokat titkosan kezelték. Ezt a bürokratikus szemléletet Ukrajna is örökölte” (23. o.), miközben mindkét szerző hivatkozik a kérdést szakszerűen összefoglaló munkákra és vesz át adatokat, táblázatokat ukrán nyelvű, Ukrajnában megjelent írásokból. Nem lehet azzal előállni, hogy ukrán nyelven nem létezik adatközlés, tudományművelés. Azt azonban meg kell jegyezni, hogy a településsoros nemzetiségi eredményeket és keresztábrákat itt – a többi szomszédos országtól eltérően – a statisztikai hivatal nem publikálta.

Viszonylag kerek képet kapunk az egyes népcsoportok településszerkezetéről. Bár ha a szerző szól az ún. cseh telepekről, szólnia kellett volna a magyar ONCSÁ-ról, s ha feltűnik a csehszlovák és a szovjet időbeli nagy aránytölődés a városi lakosság nemzetiségi összetételében, akkor ugyanitt észre kellett volna venni azt is, hogy az 1941-es népszámlálás a nemzetiségi alapon szerveződő Kárpátaljai Kormányzósághoz tartozó Rahón és Ilosván az itt elyben kisebbségben levő magyarságot jóval az 1910-es adatok fölé emeli (katonaság, hivatalnokok stb.).

A migráció kérdésével kapcsolatban meg kellett volna említeni, hogy Kárpátalján a Nemzetközi Migrációügyi Szervezet (IOM) és a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO) megbízásából végeztek szociológiai felmérést kijevi szakemberek (*Labour Migration and Health of Migrants in the Trans-Carpathian Oblast of Ukraine*. Lvyy, 1997, IOM – ILO).

Az utolsó száz évre vonatkozó népességstatisztikai elemzés után a második, Történelem c. fejezet a régióban élő nemzetiségek letelepedésének, egymással való érintkezésének kérdését taglalja a honfoglalástól a 20. századig terjedő időszakban, illetve szól a magyar lakosságon belüli releváns néprajzi csoportokról. A módszer követi a Kárpátaljára vonatkozó magyar nyelvű szakirodalom egy részében meghonosított irányt: amit mások megírtak, abból az itt – egyébként igen színvonalasan – összerakott 8 oldalon (49–56.) megjelenik ezer év, körülbelül azzal a tanulással, hogy a legőslakosabb ős-

lakosok a déli és nyugati szlávok voltak, majd jött a magyar honfoglalás, a többi népcsoport betelepült, illetve betelepített; az időpontról ugyan vannak viták, de elkülöníthetők a mértékadó vélemények. A nem magyar lakosság kultúrája, vagyoni helyzete a lent, a magyaroké a fent világa, s a kettő közt alig van kapcsolat, ha mégis, az egyenlő az asszimilációval az utóbbiak javára. A laikus olvasó számára a leírás érdekes, de a szakember ezzel érintettsége folytán természetes módon többé-kevésbé tisztában van (azaz követi a szakirodalmat), a kutató pedig azt kérdezi: mi újat hozott ezzel a szerző a tudományba, illetve miképpen függ ez össze ilyen formában a mai két-nyelvűség állapotával? Végiggondolásra érdemes a magyar és nem magyar lakosság békés egymás mellett élésében a kulturális és gazdasági különbözőségek szerepe, az alkalmazkodási mechanizmusok működése és rugói, az országos nemzetiségi, egyházi és oktatási rendeletek hatása, a régió periférijellege, illetve az európai szintéren a választóvonal természete mindezekelőtt a nyugat–kelet viszonylatban, a ruszin–orosz–ukrán szétfejlődés politikai és/vagy nyelvi vonatkozásainak gyökerei, a görög katolikus egyház identitásőrző szerepe, erre vonatkozóan a magyar görög katolikus egyházközségek, a hajdúdorogi egyházmegye kialakulásának következményei stb.

A harmadik, Politika c. fejezet időkeretei az 1918 és 1998 közötti időszakot ölelik fel, a szovjet és az ukrán kisebbségpolitika elemzésére helyezve a hangsúlyt. Az előző részeknél itt lényegesen jobb szintézist alkot a szerző, képes megfogni a kérdés tényleges súlypontjait főként a nyolcvanas–kilencvenes évekre terjedően a nemzetiségi, nyelvi rendeletek, törvények, a vizsgált közösség jogállása, státusa, politikai szervezettsége tekintetében. Néhány megjegyzést azonban itt is szükségesnek tartok, amelyek nem szemléleti, hanem tárgyi vonatkozásúak, s az átörökített toposzok miatt fontosak.

A 68. oldalon ezt olvashatjuk: „A területről mint önálló földrajzi és politikai fogalomról 1918. december 21-e óta beszélhetünk, amikor az 1918: X. Néptörvény alapján Bereg, Máramaros, Ung és Ugocsa vármegyék ruszinlakta területein létrejött a Ruszka Krajna autonóm jogterület”. A régió földrajzi értelemben való egybefoglalása nem köthető konkrét dátumhoz. Az Északkeleti-Felvidék (a néptörvényben felsorolt vármegyékre és Zemlénre kiterjedően), sőt a Kárpátalja elnevezés a 19. század második felétől használatos, többek között találkozunk vele Hunfalvy Pál, Cholnoki Jenő, Hodinka Antal és mások munkáiban vagy a *Századok* hasábjain. A po-

litikai területre vonatkozóan a törvényt 1918. december 21-én fogadták el, kihirdetése, tehát életbe léptetése december 25-ével történt meg. (Ez egyébként a hivatkozott – a 68. oldalon – törvény szövegéből is kiderül.)

Az 1938. november 2-i első bécsi döntés határozatát – amely többek között kimondta a kárpátjai magyar lakta területeknek Magyarországhoz történő visszacsatolását – nem a XXXVI. (69. o.), hanem az 1938: XXXIV. tc.-kel („a Magyar Szent Koronához visszacsatolt felvidéki területeknek az országgal egyesítéséről”) iktatta törvénybe a magyar törvényhozás.

A Bródy-kormány 1938. október 11-én alakult meg a cseh-szlovák minisztertanács jóváhagyásával, s nem október 9-én (69. o.), amikor Jan Syrový miniszterelnök lemondatta Hrabár Konstantin kárpátjai kormányzót, s helyébe Párkányi Ivánt nevezte ki. (Itt és általában nem egy-két nappól vitatkozunk, hanem olyan ismeretekről van szó, amelyek a szakirodalomban már egyértelműen a helyükre kerültek.) Ugyanitt Csernicskó összevonja két különböző szervezet nevét („Kárpáti Szics Népi Védelmi Szervezet”, 69. o.). Ezek az 1938. szeptember 4-én alakult Ukrán Népi Védegyelet (Оддѣлѣннѣя Ілѣдѣннѣя Ілѣдѣннѣя, rövidítése: ОІІ. Ez a szervezet szállt szembe fegyveresen az október folyamán a határon átszivárgó magyar szabadcsapatokkal. Az ОІІ védelme alatt települt át november elején a Volosin-kormány Ungvárról Husztra).⁴ és az 1938. november 9-én alakult Kárpáti Szics nevű félkatonai védelmi szervezet (hivatalos rövidítés: ONOKSZ – Ілѣдѣннѣя Ілѣдѣннѣя Ілѣдѣннѣя, ³–³. Főparancsnok: Klimpus Dmitro. A cél: az államellenes propaganda felszámolása és Podkarpatszka Rusz kormányának mindenoldalú támogatása. A szervezet szabályzatát Révai Julij miniszter másnap hagyta jóvá. A szervezet saját lapot adott ki Ілѣдѣннѣя címmel.).

A kárpátjai magyar felnőtt férfi lakosság tragédiájáról azt olvashatjuk a 61. oldalon, hogy: „[...] továbbra is érvényben van azonban a Kárpánton túli Ukrajna Népi Bizottságai I. kongresszusán 1944. november 26-án elfogadott 52. számú határozat, amely a magyarok kollektív bűnösségét deklarálja, kimondva, hogy a magyarok és a németek az ukrán nép örök ellenségei. Ez a határozat volt az elvi, ideológiai alapja a 18 és 50 év közötti magyar férfilakosság 1944 november–decemberi, egyértelműen nemzetiségi alapon való deportálásának.” Ehhez lényeges kiegészítés, hogy a döntést a IV. Ukrán Front Katonai Tanácsa hozta 0036. számmal 1944. november 13-án, a végrehajtási parancsot pedig november 14-én adták ki. Ez a határozat azt mondta ki, hogy a területen (Kárpátján), valamint Magyarországon, Romá-

nia és Csehszlovákia szomszédos járásaiban a hadköteles korú, azaz 18–55 év (nem 18–50) közötti magyar és német férfi lakosságot hadifogoly minőségben munkatáborokba kell gyűjteni. (A feltárt levéltári források is alátámasztják, hogy az elhurcoltak között ekkor senki nem volt tényleges katoná, jelentős részük pedig a háborús időszakban egyetlen hadseregben sem teljesített katonai szolgálatot, s ezzel a Katonai Tanács is tisztában volt.) Ez a kiegészítés hitelesíti a szerző későbbi (70. o.) állítását is (lásd „1944. november 19-én, miközben folyik a kárpátaljai magyar 18 és 50 év közötti férfilakosság deportálása [...]”).

Meg kell jegyezni, hogy a Kárpátalja történelmére vonatkozó ukrán nyelvű szakirodalommal a szerző nem foglalkozott.⁵

A kilencvenes évek autonómia-elképzeléseivel kapcsolatos előnyök és hátrányok ismertetésénél előjön egy olyan momentum, amely nem nemzeti, országos (bel- vagy kül-) politikai kérdés, hanem mindenekelőtt a helyi magyar–magyar viszony ütközőpontja: „Fennakadást okozhat a jelenlegi Ungvár-orientált magyar intézményrendszer átcsoportosítása (a televízió és rádió magyar adása, lapszerkesztőségek, egyetemi magyar tanszék, Hungarológiai Intézet, a KMKSZ központi vezetősége stb.)” (74. o.) Ez az „átcsoportosítás” a felsoroltak Beregszászba koncentrálását jelenti. Ungvár, az állami egyetem kikerülne a magyar érdektérből (vagy fordítva). Ezzel rövidre zárnánk a százéves népszámlálási mizéria bonyodalma (az intézmények magukkal vonzzák a lakosságot, illetve hiányuk meggyorsítja az asszimilációt). Ha végignézzük az elmúlt körülbelül egy évtized történéseit, akkor Ungvár a felső állami vezetés találkozóinak színhelye (1990-ben Leonyid Kravcsuk államfő és Göncz Árpád köztársasági elnök közösen leplezik le a Petőfi-szobrot, 1993-ban Leonyid Kravcsuk államfő és Antall József miniszterelnök folytatnak hivatalos megbeszélést, 1994-ben pedig Anatolij Zlenko és Jeszenszky Géza külügyminiszterek; 2000-ben Orbán Viktor miniszterelnök már csak Beregszászba ment el), itt alakult meg a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség (1989), a Magyar Értelmisségiek Kárpátaljai Közössége (1993). Ezen túl viszont a magyar szervezetekkel kapcsolatos események többnyire Beregszászban történnek: a KMKSZ határozatban vállalja fel a magyar autonóm körzet ügyét Beregszász központtal (1989); ugyanez a beregszászi járási választmányt teszi felelőssé a szervezetten belüli széthúzásért; először nincs Kárpátalján (Ukrajnában) magyar parlamenti képviselő, mert a KMKSZ hivatalban levő elnöke a beregszászi já-

rásban a nem magyar jelölt támogatására szólítja fel a polgárokat (1990); a beregszászi KMKSZ-alapszervezet kezdeményezi a népszavazást a magyar autonóm körzetről (1991); a beregszászi választókerületben dől el, ki lesz az egyetlen magyar parlamenti képviselő az új ciklusban a két magyar jelölt közül; itt alakult meg a Beregvidéki Magyar Kulturális Szövetség, a Kárpátaljai Magyar Szervezetek Fóruma, a Kárpátaljai Magyar Képviselők Tanácsa (1994). Beregszászban jönnek létre a magyarság reprezentáns intézményei: az Illyés Gyula Magyar Nemzeti Színház és a Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola (1994). A KMKSZ nyilatkozata (1995) szerint a főiskola stratégiai fontosságú, s a jövőben ennek megfelelően kívánja azt támogatni. Vele szemben Ungváron van (az Ungvári Állami Egyetem és ezen belül) a Magyar Filológiai Tanszék, valamint az Ungvári Hungarológiai Intézet. Az utóbbi beregszászi megfelelője a Limes Társadalomkutató Intézet. Ezek az intézmények nem kiegészítik egymást, hanem gyengítik, ami azért is nehezen érhető, mert az egyik „állami egyetemi”, a másik „alapítványi főiskola”, de a józan megfontolás mindkettőt fontosnak tartja, persze a megfelelő szakmai színvonal biztosítása mellett.

Az ún. csehszlovák időszakban (1919–1938) hasonló (alapon) versengés zajlott az Ungvár, Beregszász és akkor még Munkács, Nagyszőlős négyező között, aminek a története ma szintén a fehér foltok közé tartozik. Így például komoly politikai csatározásokat eredményezett az 1926–1928 közötti időszakban Ungvár és Munkács városa között az elsőség kérdése, ahol előjött a „ki a városiasabb, ki a magyarabb” érv is (emlékeztetőül: 1926. július 1.: Podkarpatszka Rusz „nagyzsupa” lett, székhelye Munkács. 1928. július 1.: Csehszlovákiában életbe lépett a közigazgatási reformtörvény. Podkarpatszka Rusz a köztársaság többi területeinek mintájára szervezett tartomány, a székhely Ungvár. Lásd. 1927. július 14-én kelt 125. sz. törvényt.) Vagy a járási beosztás tervezett módosítása elleni nagyszőlősi tiltakozó gyűlésen Siménfalvy Árpád (Magyar Nemzeti Párt) a következőket mondta 1926 őszén: „[...] a Nagyszőlősi járás néhány Tisza-menti színmagyar községét átkapcsolják a Beregszászi járáshoz nyilván azért, hogy a magyar kisebbség nyelvi joga itt elvehető legyen.” A magyar pártokon belüli villongásoknak is voltak városfüggő mozzanatai.

A negyedik, Gazdaság című fejezet sem ezer, sem száz év történetét nem kívánja elélni tární, így viszonylag kiegyensúlyozott képet tud felmutatni a szovjet időszakbeli alapvető irányokról, s a kilencvenes évek gazdasá-

gi mélyrepüléséről. Dicséretes, hogy a szerző egyáltalán foglalkozik a kérdéssel, mert mások többnyire megkerülik.

A vallásfelekezetek (történeti) feltérképezése (ötödik fejezet) olyan áttekinthetetlenre sikeredett, hogy nehéz a kérdés teljes felvázolása nélkül valamiféle rendet teremteni, amire értelemszerűen itt nincs lehetőség. Az egyes egyházakat nem azonos szempontból mutatta be. Ha a görög katolikus unió létrejötte szóba került, ugyanezen az alapon idetartozhatna a reformáció megjelenése ebben a térségben; vagy ha bizonyos időszakra vonatkozóan szó van az egyházi főhatóságról, akkor ezt minden időszak és egyház kapcsán ismertetni kellett volna; nincs minden felekezet megemlítve (csak a történelmi egyházak kerülnek szóba); ha megint sok száz évet akarunk felölelni, akkor kimaradt az egyházak történelmi szerepe, illetve ez fontos kérdés a mára vonatkozóan is stb. Mivel a kárpátaljai magyarság döntően református illetve római katolikus, azért legalább ezzel kapcsolatban tisztáznunk kell néhány ténykérdést: a Kárpátaljai Református Egyházkerület nem 1921-ben alakult meg (91. o.), hanem 1922. október 31-én, az első püspököt, Bertók Bélát 1923. április 17-én választották meg és június 7-én iktatták be. Az egyházkerületet hivatalosan a Szlovenszkoí és Ruszinszkoí Egyetemes Református Egyház első törvényhozó zsinata Léván ismerte el 1923-ban, a csehszlovák állam pedig 1932-ben; 1918 után az első református papavatásra Kárpátalján 1925. december 16-án került sor. A szerző viszont azt írja, hogy „1938–1944 között Magyarországhoz tartozott a Kárpátaljai Református Egyházkerület.” (91. o.) Ez viszont így nem igaz: 1. mert a régió is „Magyarországhoz tartozott”, tehát ezzel együtt nyilván minden intézménye; 2. mert ebben az időszakban nem létezett Kárpátaljai Református Egyházkerület, azt a magyar hatóságok megszüntették és a tiszántúli egyházkerületbe olvasztották be 1939-ben (lásd az Országos Református Zsinat 1939. március 1-i és szeptember 7-i határozatait). Ugyanígy felszámolták az önálló Kárpátaljai Református Lelkész Egyesületet is. (A szerző nem utal az alapkönyvre, ami a Nemzetközi Theológiai Könyv sorozatának 16. kötete: Peyer-Müller, Fritz: *A Kárpátaljai Református Egyház története a két világháború között – kitekintéssel a jelenre*. Budapest, 1994, Református Zsinati Iroda Tanulmányi Osztálya).

A római katolikusokkal kapcsolatban azt olvashatjuk, hogy: az „egyház kárpátaljai hívei az első világháború előtt a szatmári egyházmegyéhez tartoztak, amely a háború után több részre szakadt [...] A második világháború

után a kárpátaljai római katolikusok önálló egyházkerületet voltak kénytelenek kialakítani Kárpátaljai Római Katolikus Egyház néven [...]” (90. o.). Erről el kell mondani, hogy a régió római katolikus egyházközségei fölött a főhatóságot a területnek a Csehszlovák Köztársasághoz kerülése után is a szatmári püspök gyakorolta, ez 1923-tól abban is megnyilvánult, hogy bérmakörúton járta be Kárpátalját, kinevezte a kárpátaljai püspöki helynököt, azaz a vikáriust és helyettesét, a szubvikáriust, valamint az „elszakított részek” egyházmegyei főtanfelügyelőjét. 1928-ban a kárpátaljai hívek elszakadási mozgalmat kezdeményeztek, ami oda vezetett, hogy 1930-ban a római Szentsek a kárpátaljai római katolikus egyházközségeket kivonta a szatmári püspökség fennhatósága alól, helyben önálló püspöki adminisztratúrát létesített, melynek élére apostoli kormányzóvá nevezte ki az addigi szatmári püspöki helynököt. 1939-ben pápai rendelkezésre megszüntették a kárpátaljai római katolikus apostoli kormányzóságot, a terület egyházközségei ismét egyesültek a szatmári egyházmegyével.

A hatodik, Kultúra c. részben a szerző jó összefoglalást készít. Az 1944-et megelőző időszaknak mindössze három rövid bekezdést szentel (95–96. o.), ahová becsúszik egy erősen vitatható mondat arról, hogy a csehszlovák fennhatóság alatt „a helyi magyar közösség önszerveződését elsősorban Kassáról és más szlovákiai városokból irányították”. Ez a következtetés a kérdés alapos elemzésének hiányából ered. Nyilván ennek a recenzióknak a keretei nem teszik lehetővé a részletes kifejtést, de néhány jelzésszerű megállapítást igen. A magyar színjátszás például Magyarországról indult ki. 1920 őszén Kiss Árpád és Horváth Kálmán kisvárdai színigazgatók, akik még a megelőző időben is átjártak a határon, az ungvári városi tanácsnál jelezték szándékukat az önálló ruszinszkói magyar színi kerület megalakítására, melyhez Ungvár, Munkács, Beregszász és Nagyszőlős tartozna. (Az addigi, azaz „a régi magyar” beosztás szerint Ungvár, Munkács és Nyíregyháza tartozott egy kerületbe.) Az önálló színi kerület a húszas években zavartalanul fennállt, a harmincas években viszont összevonták a kelet-szlovenszkoival, ami ellen Kárpátalján folyamatosan tiltakoztak. Már 1926-ban megalakult Ungváron az önálló Ruszinszkói Magyar Színpártoló Egyesület. Önálló színi tanfolyamokat szerveztek, hosszabb-rövidebb ideig létezett önálló színházi lap *Színházi Újság*, majd *Ruszinszkói Színházi Élet* címen. A kárpátaljai magyar színtársulat tagjai között igen gyakran találkozunk a magyar fővárosban éppen munkanélküli, ezért ideszereződött színészekkel. Emiatt nyilatkoz-

hatta Kiss Manyi: „Ungvárról indultam el a siker útjára, ezért boldogan térek vissza, ha csak egy napra is, szeretett városomba.” Vagy az ifj. Latabár Árpád: „[...] örömmel jövök vissza Ungvárra, ahol felfedeztek és hol első sikereimet arattam.” Az amatőr színjátszók pedig sorra mutatták be helyi szerzők darabjait is, amelyek nyomtatásban is napvilágot láttak a helyi kiadóknál.

Az irodalmi életről Móricz Zsigmond is azt tartotta: „A szlovenszkói és ruszinszkói irodalmi élet fejlődését egészségesnek találom. Már régebben hirdettem, hogy az irodalom szempontjából a decentralizációnak óriási jelentősége van, s most, hogy Pozsonyban, Kassán, Ungváron és Kolozsváron magyar irodalmi centrumok alakultak, az utódállamok magyar irodalmának kialakulása helyes útra terelődött.” „Nagy, nemes és igazi kultúrhivatást teljesít itt a Mozaik, amely előtt kalapot kell emelni minden kultúremlernek. Bár volna minden magyar városnak olyan kulturált, magas fajsúlyú irodalmi testülete, mint Ungváron a Mozaik!”

Beszélhetünk a kárpátaljai magyar kultúregyesületekről (mindenekelőtt a Mozaik Kultúregyesület, a PRMKE, a Beregszászi Irodalmi és Színpartoló Egyesület), a művészeti társaságokról, az igen népszerű torna/sportegyesületekről, a kórusmozgalomról (dalárdákról), vagy a Turul-ünnepség kezdeményezéséről, amit a kilencvenes években újjított fel a KMKSZ. Megemlíthetjük a kortárs szlovenszkói oldalról elhangzó vádakát a kárpátaljai újságírás színvonaltalanságáról, ugyanakkor ha végiglapozzuk a központi magyar újságot, a *Prágai Magyar Hírlapot*, alig találunk olyan írást a keleti régióról, amit saját újságíróikkal írtak volna volna, hanem többnyire a „dilettáns” kárpátaljaiakat közölték.

Fenti véleményem nem a könyv egészéről mondott ítélet, hanem egy adott kérdés körülményéről. Csernicskó István nagy munkát végzett el, de könyvének tartalomjegyzéke lényegesen többet ígér, sokkal többet vállalt, mint amit valójában teljesíteni tudott. Meg kell jegyezni, hogy ennek alapvetően az az oka, hogy a tárgykorre vonatkozó szakirodalom a komolyabb elmélyedést nem teszi lehetővé. A szerző ennek tudatában vállalkozott az enciklopédikus igényű feldolgozásra, vállalta, hogy az összes érintett témakörben rendet teremt. A kérdés az, hogy ez egy kényszerű (a könyvsorozat azonos szempontrendszerű) vagy tudatos vállalkozás. (Fent csak az értelemzavaró hibák egy részére tértem ki, s arra nem, ami kimaradt.)

	Vizsgált időszak	Terjedelem
1. Földrajzi és népesedési viszonyok	„a századfordulótól máig”	26 oldal
2. Történelem	~ 9-19. század	8 oldal
3. Politika	1918-1998	22 oldal (ebből az 1944 előttről 3 o.)
4. Gazdaság	~ az utolsó 50 év	8 oldal
5. Vallás	~ 20. század	7 oldal
6. Kultúra	1918-1998	32 oldal (ebből az 1944 előttről 1 o.)

A táblázatba foglalt tartalomjegyzékből és a fenti elemzésből látszik, hogy a tényleges mondanivaló minden tárgykörben 1945 után mérhető (ha kicentizzük, akkor valójában a nyolcvanas–kilencvenes évekre vonatkozik): ez az az időszak, amelyről minden témakörben tud(hat) a szerző érdemlegest mondani a témájára vonatkozóan. Megítélésem szerint ennél kellett volna maradnia, minden másra pedig csak a bevezetőben röviden utalni, annyiban, amennyiben ez az értelmezést segíti. Főlölegesen csúszott bele abba a Kárpátaljáról szóló szakirodalomban elterjedt jelenségbe, hogy e témáról csak ezer évet áttekintve lehet írni. A régióról hiányoznak azok a tudományos igényű rész tanulmányok és azok az akadémikus igényű forráskiadványok, amelyek alapján enciklopédikus igényű (lásd az elvárást a Szorosatszerkesztői előszó 15. oldalán) könyvet lehetne írni. S kezdjünk már el végre arról beszélni, hogy egy komoly tudományos programnak ebből kell kiindulnia, erre a hiánypótlásra kell koncentrálnia. Másrészt tudományos élet is csak akkor létezik, ha több diskurzus, megközelítés létezik egymás mellett. Mert attól, hogy Kárpátalján van egy nyelvész vagy van egy történész, még nincs kárpátaljai magyar nyelvészet, történetírás.

Fedinec Csilla

JEGYZETEK

- ¹ Az alább felhozott példák tájékoztató jellegűek, a teljesség igénye nélkül, mert a céloom nem a vonatkozó bibliográfia összeállítása volt.
- ² Ugyanide sorolhatók a (vár)megyei monográfiák reprint- vagy javított kiadásai is.
- ³ Az értékelést lásd.: Kobály József: Kárpátalja-történet: látószögek egymás mellett. In *Regio*, 2000, 1, 285–290.
- ⁴ Nem tévesztendő össze az 1939. január 18-án, a Volosin-kormány határozata alapján létrehozott Ukrán Nemzeti Egyesülettel (rövidítése: UNO, lásd. О́ддѣлѣніє Іаіоіііаєуіа Іа’аіаіі́). Vezetője Révai Fedor volt. Az egyetlen politikai erő, az állampárt volt ez Kárpáti Ukrajnában, melynek tisztviselőit a Volosin-kormány nevezte ki (január 23-án). Hivatalos lapja a *Голос Закарпаття*.
- ⁵ Lásd erről: Kobály József: A magyarság és Magyarország az ukrán történetírás tükrében (1989–1999) és a hozzá tartozó bibliográfia vonatkozó részeit. In *Regio*, 2000, 2, 109–127.

Az antropológia forradalma

Marco Heinz: Ethnizität und ethnische Identität. Eine Begriffsgeschichte. Bonn, 1993, Holos Verlag, (Mundus Reihe Ethnologie 72.), 392 o.

Marco Heinz a szociálintropológia történetét a címben szereplő fogalmak köré építi föl a harmincas évektől napjainkig. Kiindulópontja a hagyományos – a gyarmatosított világ természeti népeit elszigetelt, zárt egységként vizsgáló – etnológia, amely a gyarmati világ megszűnése és a globalizáció révén a szerző értékelése szerint tárgyát veszítette, s ha nem akart etnohistóriává válni, új tárgyra és ehhez új módszerekre is szüksége volt. Hosszas tudományon belüli viták után külső körülmények vezettek el a szerző véleménye szerint 1970 körül a gondolatrendszer kuhni értelemben vett megváltozásához: a kultúra és társadalom egységét valló asszimilacionista dogma megdöntéséhez. Az egybeolvadt szociológiai és antropológiai kutatás kulcsfogalmai az etnicitás és az etnikai önazonosság lettek, illetve ezek megmaradása a többrétegű társadalmakban. Bár a hetvenes évektől az etnicitás fogalma magába olvasztotta az etnikai önazonosság fogalmát,

a két fogalomnak – ez a szerző egyik fő mondanivalója – külön története van. Az utóbbi pszichológiai elméletek alkalmazásával alakult ki – az észak-amerikai indiánok kulturális hasonulásának tanulmányozása során – a hagyományos antropológián belül, míg az előbbit a szociológusok kezdték el használni az amerikai bevándorlók asszimilációjának vizsgálata során. A könyv két része a két fogalom történetét mutatja be azokon a munkákon keresztül, amelyek a vitában új szempontokkal szolgáltak, és befolyásolták annak további menetét.

*Kultúra- és személyiségkutatás: az egyén azonosulásától
a csoportos önazonosságig*

A *hagyományos antropológia* kezdeteit az utazók leírásai jelentették. A Franz Boas nevéhez kapcsolható, a népeknek közös lelki jellemzőket tulajdonító szemléletet először Margaret Mead szamoai kutatásai kérdőjelezték meg a harmincas években, amelyeknek az volt a tanulsága, hogy az emberi viselkedés nem biológiailag meghatározott, hanem elsősorban a szocializáció függvénye. E föltételezés vizsgálatát tűzte ki célul a *kultúra- és személyiségkutatásnak* nevezett antropológiai irányzat, amely Erik H. Erikson közreműködése révén először alkalmazta a *pszichoanalitikát*. Ennek lényege, hogy az önazonosság kialakulásának döntő ideje a serdülőkor, amikor az önazonosság átmenetileg meghatározatlanná válik. Az új irányzat az észak-amerikai indiánok kulturális hasonulását vizsgálta. A fehérek az indiánokat, de az indiánok önmagukat sem tekintették az amerikai társadalom egyenrangú részének. A közvélemény biztos volt abban, hogy asszimilálásuk, ami a Bureau of Indian Affairs fő feladata volt, előbb-utóbb szükségszerűen be fog következni. Ralph Linton, a kultúra- és személyiségkutatás egyik megalapozója vonta kétségbe először az asszimilációs dogma helyességét egy 1940-ben publikált munkájában: rámutatott arra, hogy a kulturális érintkezés folyamata kulturális hasonuláshoz vezet, de nem feltétlenül asszimilációhoz, azaz beolvadáshoz; sőt, ha az asszimilálódás kísérlete kudarcot vall, etnikai újjáéledés lehet a végeredmény.

A háború után a Max Gluckman nevével fémjelzett manchesteri iskola az eriksoni modell mellett elsősorban George Herbert Mead (majd később Anselm Strauss és Erving Goffman) *pszichodinamikai* modelljére támaszko-

dott, mely szerint az önazonosság a külvilág tükörképe, és a társadalmi érintkezés alakítja ki, melynek során az egyén önmagába építi a külső elvárásokat. Gluckman és követői közép-afrikai kutatásaikkal kimutatták, hogy a modernizáció nem szünteti meg a hagyományos, „törzsi” kapcsolatokat, hanem egyszerre lehet valaki a „törzs” tagja és ipari munkás a városban, azaz egy társadalomban többféle kapcsolatháló létezhet egymás mellett. Azt, hogy a „törzsi” összetartozás alapja nem feltétlenül kulturális, Elisabeth Colson fogalmazta meg először korábbi, a makah indiánokra vonatkozó kutatásai alapján, amelyekből az is következett, hogy az asszimiláció nem csak kulturális hasonulás kérdése, hanem gazdasági, társadalmi és lelki tényezők-től is függ. Bernard James az ojobwa indiánok személyiség-alkalmazkodásának vizsgálata során megállapította, hogy a fehér társadalommal való azonosulás sikertelensége – gazdasági okokból vagy a vélt hátrányos megkülönböztetés okán – alacsonyabb rendű „faji önazonosság”, úgynevezett marginális személyiség-típus kialakulásához vezet, ami meggátolja az asszimilációt.

Az ötvenes években a Cornell University kutatói: Charles C. Hughes, Seymour Parker, Gerald D. Berreman és Norman A. Chance az alaszakai eszkimók kulturális hasonulásának vizsgálatát tűzték ki célul. Hughes használta először az *ethnic identity* kifejezést (1958), amelyet Parker a kultúra és személyiségkutatás nézőpontjának megfelelően az egyéneken belül lezajló folyamatként a következő módon határozott meg: „evaluation of one’s membership identification with his own and other ethnic groups”. A Cornell-iskola a kulturális hasonulás három szakaszát különböztette meg az eszkimóknál: az utánezést a belső elfogadás, majd a saját kultúra elutasítása követi. Az önazonosság-váltás pedig négy feltétel teljesülése esetén lehetséges: elégedetlenség a meglévő önazonossággal, érdekeltség az új megszerzésében, az új önazonossággal járó szerepek elérhetősége (ezt az előzetes szocializáció, például az iskola segíti elő) és a domináns kultúra részéről való befogadás.

Edward M. Bruner volt az első antropológus, aki a szociológia monopóliumának tekintett városi társadalmat vizsgálta a kulturális hasonulás szempontjából. A hatvanas évek eleji észak-szumátrai kutatásai bebizonyították, hogy az etnikai önazonosság soketnikumú városban is megmaradhat. Először ő alkalmazta ezt a fogalmat egy krízis, egy folyamat leírása helyett egy változatlan állapot jellemzésére. Ennek az állapotnak, a *megmaradásnak*

a vizsgálata állt a hetvenes és nyolcvanas évek antropológiai kutatásainak középpontjában.

A többetnikumú társadalom működését *nyelvi* szempontból vizsgálta Québecben és a Nagy-Britanniában Henri Tajfel, Howard Giles és Richard Y. Bourhis. Kutatási eredményeik szerint a nyelvek, nyelvjárások társadalmi értékelése az etnikai önazonosságok rangsorának felel meg, amely viszont a hatalmi helyzet függvénye. A nyelvnek kiemelt, szimbolikus jelentősége van; Québecben a gazdasági és politikai elnyomás érzete párosul a nyelv veszélyeztetettségének érzésével, ami így az ellenállás jelképévé válik. A nyelvi, etnikai önazonossághoz való ragaszkodás mértéke kutatásaik szerint annál nagyobb, minél magasabb az egyén gazdasági, társadalmi rangja; másrészt az angoltól azok a québec-i diákok félnek a legjobban, akik a legkevésbé beszélik.

Peter Weinreich Erikson elméletét dolgozta át, és megállapította, hogy az *önazonosság határozatlansága* állandó és normális jelenség. Az egyén ugyanis mindig érzi a különbséget az eszmény és a közösnek megtapasztalt értékek között, sőt saját magát is a jó és a rossz közé helyezi. Vesztély csak a sérülékeny önazonosságúakat fenyegeti a máság láttán.

Fredrik Barth leghíresebb tanulmánya, az *Ethnic Groups and Boundaries* című tanulmánykötet bevezetője 1969-ben jelent meg, és döntő módon járult hozzá az új gondolatrendszer elterjedéséhez. Barth szerint egy etnikai egység döntő ismertetőjegye nem a kulturális készlet, a kapcsolattartás vagy az egymás közötti házasodás, hanem az *etnikus határ fenntartása a társadalmi érintkezésben*. Amikor a szereplők az etnikai önazonosságot használják fel önmaguk és a másik fél besorolására, akkor gondolatban etnikai egységeket alkotnak. Ennek során nem vesznek számításba minden objektív különbséget, hanem csak azokat, amelyeket lényegesnek tartanak. A különbségtétel alapja és a határ maga is változhat, az etnikai egység létezése azonban a határ fenntartásától függ. Az etnikai határok társadalmi mozgékonyaságot és ugyanakkor a határokon átnyúló, néha létfontosságú kapcsolatokat feltételeznek. A többetnikumú társadalomban az etnikai önazonosság Barth szerint minden önazonosság közül a legalapvetőbb; olyan jellemző, amely a lehetséges szerepek behatárolását és azoknak a személyeknek a meghatározását jelenti, akikkel az egyén érintkezhet.

Az először Edward H. Spicer által megfogalmazott szimbolista nézetek viszont Barth-tal ellentétben nem az etnikumközi érintkezésben, hanem

a történeti tapasztalatokból leszűrte, átörökített *jelképekben* látják az etnikai határok forrását. Az etnikai csoport azokat a kulturális elemeket tekinti jelképeknek, amelyek legjobban kifejezik a másoktól való különbözőségét. Más szimbolisták G. H. Mead nézeteihez visszanyúlva azt emelik ki, hogy a távolságtartás a szilárd önazonosság feltétele, ami az egészséges lélek kelte, és amit a társadalom el is vár tagjaitól. Azonban e gondolatkörben – hívja fel a figyelmet Heinz – a társadalmi mozgás, a kulturális hasonulás és az asszimiláció az egyénre és a társadalomra nézve károsnak minősül.

Az etnikai önazonosság első jelentése tehát az *azonosulás* volt, az egyéni magatartás irányultsága, amely – bár csoportra irányul – teljesen egyéni folyamat. A szakirodalomban ezt idővel kiszorította az *azonosság*, az etnikai jegeken alapuló közösségi érzés; ennek a jelentésnek erősebb a társas vonatkozása. Azonban azok az etnológusok, akik etnikai önazonosságon közösségre, azaz *belső, gondolati* kategóriára vonatkozó egyéni állapot helyett – még tovább menve – közös önazonosságot, azaz a *valódi, külsőleg megjelenő* csoport állapotát értik, a szerző szerint tévednek. Ezek az antropológusok ugyanis a világot újra egynemű, körülhatárolt részekre osztják, ahogy azt a század első felében a hagyományos antropológia tette.

Az asszimilacionizmustól és az elszigetelt népektől az etnicitásig

Az Egyesült Államokban nem csak az indiánok, hanem a bevándorlók asszimilációja is eldöntött kérdés volt a politika és a tudomány számára. Az ötvenes évekig a városi társadalmakat vizsgáló *szociológia* e területen elsősorban a rasszizmus kutatásának szentelt figyelmet, mert csak a más bőrszínűek asszimilációját tartotta kétségesnek; ezen belül is leginkább a hátrányos megkülönböztetés és az előítélet kérdéseit boncolgatta. Pedig a chicagói iskola – Robert E. Park és tanítványai – már a tízes évek végén szembe szállt a különbözőséget rendellenes állapotnak tekintő hivatalos közvéleménnyel, és a társadalom összhangszerű állóképe helyett a változást és a változás egyéni vonatkozásait tanulmányozta. Az *etnikai többrétegűséget* valló nézet, mely egyszersmind a szükségszerű asszimiláció tagadása, csak lassan tört utat magának. Meglepő újdonságnak számított, hogy W. Lloyd Warner és Leo Srole 1945-ben megjelent, a jenki városokról (!) szóló szociológiai munkájuk harmadik kötetét az etnikai csoportok leírásának szentelték, és benne hangsúlyozták az asszimiláció fokozatosságát és feltételes voltát.

A szudétanémet származású Emerich K. Francis ugyanekkor Mexikó és Manitoba többetnikumú társadalmát írta le. Erre az időszakra teszi Heinz az *ethnicity* szó megjelenését a szakirodalomban, bár az eredetét nem tudta kideríteni. 1955-ben az *American Antropologist*-ban Melford E. Spiro és társai tanulmányok sorozatával igyekeztek bizonyítani az etnikai többrétegűséget hirdető álláspont helyességét, és így az antropológia illetékességét az amerikai társadalom tanulmányozásában. Az antropológia kulturális hasonlóságmódeljének szociológiai befogadására azonban Heinz véleménye szerint csak 1964-ben, Milton M. Gordonnak köszönhetően került sor. Ő különböztette meg a kulturális hasonulásként értelmezett kulturális asszimilációt a beolvadás értelemben használt társadalm szerkezeti asszimilációtól, és azt vallotta, hogy az utóbbi az előbbit követheti, de nem szükségszerűen követi. Tamotsu Shibutani és Kian M. Kwan egy évvel később megjelent munkájában az Egyesült Államok társadalmát többetnikumú társadalomként jelenik meg, azaz itt minden ember valamely etnikumhoz tartozik. Az etnikai többrétegűség elmélete elfogadottá vált.

A szociológiai szemléletváltással párhuzamosan szükség volt az *antropológia* szemléletváltására, amely nem vagy alig vett tudomást saját korábbi, az etnikai önazonosságra vonatkozó kutatásai eredményeiről. A kutatók számára nem volt világos, hogy az indián területeken és a harmadik világban végzett kutatások eredményei az Egyesült Államok nem indián társadalmára is alkalmazhatóak. Az ötvenes évek antropológiája a „primitív népek” kutatása mellett növekvő mértékben foglalkozott az amerikai parasztsággal, de a régi szemléletet alkalmazva: a tönniesi, weberi, durkheimi személytelen, átláthatatlan *town society*-vel szemben a Robert Readfield által megrajzolt *folk society* az elszigetelt törzs fogalmának megfelelője volt. Az *urban anthropology* először a beköltöző parasztok egy neműnek és zártnak feltételezett negyedét kezdte el vizsgálni a *tribesmen in town* elmélet jegyében; a bevándorlók kapcsán pedig átvette a városszociológiában használt zárt etnikai csoport fogalmát.

Oscar Lewis a *szegénység kultúrája* néven ismert elméletet újította fel a hatvanas évek közepén. Véleménye szerint az amerikai szegénységi küszöb alatt élők húsz százalékára jellemző a szegénység kultúrája, amit a társadalmi intézmények elutasítása és a szervezetlenség – legfeljebb etnicitáson alapuló közösségiség – jellemez. Charles A. Valentine viszont arra mutatott rá, hogy a szegénység szükségletek függvénye, a gazdagok helyzetéhez viszonyuló, arra irányuló érzés, amely ennél fogva nem jelentheti a társadalmi ér-

tékek és intézmények elutasítását. Az életkörülmények öröklődése nem szándékolt átörökítés eredménye, amit a „kultúra” fogalma jelentene, hanem a beleszületésé. A kulturális jelenségek tehát a társadalmi rétegződés kísérőjelenségei, de a rétegződés maga nem kulturális alapú. Gerald D. Suttles chicagói kutatásai (1968) tapasztalati úton is alátámasztották Valentine nézeteit. Suttles rámutatott, hogy a nyomornegyedek gyakran erős etnikai jellege nem azt jelenti, hogy a jómódú többség etnicitás tekintetében a nyomornegyedek kisebbségével állítható szembe, hanem azt, hogy az etnicitás olyan társadalomszervező elv, amely mindenütt jelen van, de a nyomornegyed sajátos körülményei között különösen előtérbe kerül. Ezzel túllépett az etnicitás értékelésekor kulturális jellemzőket mérlegelő szemléleten, ami egyaránt sajátja volt az asszimilacionista és a többretegűséget hirdető álláspontnak.

A kutatásról szóló fejezet végén a modern szemlélet összefoglalásaként Heinz idézi William L. Yancey, Eugene P. Ericksen és Richard N. Juliani 1979-es tanulmányát, amely azt hangsúlyozza, hogy az etnicitást *társadalmi feltételek* alakítják, és megállapítja, hogy az amerikai bevándorlók megmaradásának fő oka a gazdasági okok miatti elkülönülésük és egymásra utaltságuk volt. A második világháború alatti mozgás, a katonai szolgálat és a hadiipar új elővárosi központjaiba való költözés viszont – írja Heinz – megszüntette a korábbi, etnikai alapú negyedeket, és a századfordulós „new immigration” harmadik nemzedéke asszimilálódott. Kitér azokra a kutatásokra, amelyek bemutatják, hogy a jelenlegi feltételek között a spanyol-amerikai bevándorlók, a *chicanók* megmaradása figyelhető meg, akik a déli államok városaiban meghatározott foglalkozási ágakban csoportosulnak, és a szegénység, a hátrányos megkülönböztetés és az elkülönülés miatt a kulturális hasonlással párhuzamosan sajátos, *chicano kultúrjegyeket* alakítanak ki („creolization”). A könyv következő fejezeteit a szerző az egyesült államokbeli etnicitást a közelmúltban befolyásoló tényezők ismertetésének szenteli. Ezek közé tartozik a *vezető személyiség* mozgósító ereje (David F. Aberle) és a szélesebb *közvélemény*: a polgári jogi mozgalom, a diáklázadások stb., amit a szerző az 1968-ban alakult American Indian Movement történetén keresztül mutat be. Nem utolsósorban pedig ki kell emelni a *nemzetközi háttér* is: a hetvenes évek ENSZ nyilatkozatait és figyelemfelkeltő tanácskozásait. Mindezek folytán az évtized amerikai önképe a múlt, az önazonosság kereséséhez kap-

csolódott, az előnyösen megkülönböztető intézkedések („affirmative action”) pedig az etnikai önazonosság nyereségért való manipulációját eredményezték.

Mítosz és valóság: „Beyond the Melting Pot”

Nathan Glazer és Daniel P. Moynihan 1963-ban megjelent könyvének a címe a szociálintropológia nagy változását jelképezi. Az utolsó előtti nagy fejezetben Heinz azt mutatja be, hogy a gondolatrendszernek az ismertett kutatásoktól előidézett megváltozásához milyen főbb tudományos tévedésekkel kellett leszámolni. Ezeket ő a törzs, a modernitás és a nemzet fogalmához kapcsolja.

A „törzs mítosza”-ról a gyarmatok eltűnése rántotta le a leplet: kiderült, hogy elszigetelt törzsek nem léteznek többé, sőt alighanem soha nem is voltak. A manchesteri iskola, majd a neomarxista elemzők rávilágítottak arra, hogy a törzsek nem egyszer a gyarmatosító hatalmak szüleményei voltak: önkényes határokkal és nevekkel, egy-egy etnikum kiemelésével a közigazgatás megkönnyítése érdekében, az „oszd meg és uralkodj” jegyében. A társadalomtudomány akarva-akaratlanul segítette ezt, azáltal, hogy a társadalmi egységeket önmagukban szemlélte, a funkcionalista elméletet követve, mely szerint minden egységnek saját szerepe, funkciója van. A hatvanas években az antropológusok a törzs fogalma helyett az *ethnic group* fogalmát kezdték el használni, amivel a probléma Heinz szerint nem oldódott meg: a *csoport* a szociológiában éppen hogy valódi egységet jelent a gondolati *kategóriával* szemben. Ezért született meg végül az angol szaknyelvben az *ethnic*-ből főnevesített *ethnie* kifejezés. A kérdés azonban továbbra is az maradt, hogy mi az etnikum azon túl, hogy nem zárt csoport.

A „modernizáció mítosza” kapcsán a szerző Karl W. Deutsch 1953-ban megjelent művére hivatkozik, amely a modernizáció elméletének egyik alapműve maradt a hetvenes évekig. Deutsch és más tudósok azt vallották, hogy a modernizáció kulturális egységessülést idéz elő, vagyis a fejlődés útja az asszimiláció. A szerző idézi Pierre van den Berghét, aki megállapította, hogy ez a nézetrendszer a hatalom szabadelvű, ugyanakkor központosító nézőpontja, méghozzá a kapitalista és a szocialista rendszerben egyaránt. A politikailag motivált társadalomtudomány azután – írja Heinz – nem tudott mit kezdeni a hatvanas évek végén a *new ethnicity*nek nevezett jelenség-

gel. Világossá vált, hogy a modernizáció – nem utolsósorban a világméretű vándorlás folytán – éppen az etnikai sokszínűség előmozdítója.

A harmadik a „nemzet mítosza”, mely az iparosítás idején keletkezett, amikor az állam a világgpiaci verseny szorításában minél nagyobb egységes piac kialakítását tűzte ki célul – idézi a szerző Jochen Blaschkét. A kultúra és a társadalom egysége politikai ideológiává vált. Ennek az ideológiának a szolgálatába szegődött a *rendszerelméletnek* nevezett társadalomtudományi irányzat. A nemzetet – e tisztán belső kategóriát – valós csoportként tüntette fel, s tagadta az etnikai különbségeket. De éppen a nacionalista ideológia hatása lett az etnikai különbségek megerősödése is.

Az etnicitás mai elméletei

A „mítoszok” megdőlését követően 1970 és 1975 között fogalmazták meg az új szociálintropológia etnicitás-elméleteit, amelyeket a szerző az utolsó fejezetben ismertet.

Wsevolod W. Isajiw az objektivista (külső, valós) és a szubjektivista (belső, gondolati) nézőpontok egyeztetését kísérte meg. Objektív szempontokat követ, amikor arról ír, hogy az etnicitás jellemzője a kulturális közösség, amelyet – minthogy az ember születése helyét nem választhatja meg – nem önkéntes csoportokban végbemenő szocializáció közvetít. Összességében Isajiw a new ethnicity hatására – az asszimilálódott harmadik nemzedék etnicitása ugyanis külsőleg nem mutatkozik meg, hanem pusztán az (ön)besorolás alapján tekinthető létezőnek – a szubjektív álláspontot helyezi előtérbe. Heinz szerint viszont a két nézőpont egyformán jogos és kiegészíti egymást; hogy a kutató melyiket részesíti előnyben, az attól függ, mire kíváncsi.

A *primordialistának* nevezett álláspont (Clifford Geertz, Harold R. Isaacs) az etnicitás érzelmi oldalát hangsúlyozza. A születéssel az ember egy etnikum, nyelv, kultúra része lesz, mely önazonosságát alapvetően meghatározza; ez az önazonosság politikai célok érdekében mozgósítható és egyedül hordozza a nemzetté válás lehetőségét. Heinz felhívja a figyelmet arra, hogy e nézetrendszer nem enged meg semmiféle társadalmi mozgást, asszimilációt, és végül is nem válaszol arra a kérdésre, hogy miért tekintsük eleve adottnak az etnicitást.

A *formalizmus* a szociálpszichológiai irányzat és Barth örökségének hordozója, mert megkülönbözteti az etnicitás valós és gondolati szintjét, és az utóbbit nevezi az etnikumközi érintkezésben kialakuló etnikai önazonosságnak. Az álláspont képviselői – Ronald Cohen, Thomas H. Eriksen és Leo Despres nevét emeli ki a könyv – a „helyzeti etnicitást” etnikumok között, az etnikumon belül, sőt az egyénben változó fontosságú, határt megvonó eszköznek tekintik. Az egyén – bár nem korlátlanul – meg is változtathatja etnicitását. A szerző helyesli, hogy az elmélet az egyént tekinti alapvető, kutatható társadalmi egységnek. Eriksen és Despres ugyanakkor utalnak arra, hogy az etnicitás társadalmi egységek közös jellemzője is, az etnikai szervezőelv alkalmazása a tőle várható előnyöktől és hátrányoktól függ. A formalisták az önazonosság gyakori, apró, egyéni változtatásáról, a hozzájuk közel álló *circumstantialisták* tartósabb csoportfolyamatokról beszélnek. Abner Cohen szerint az etnikus csoport a célirányos társulás jellegű szerveződéssel szemben az egyén egészét bevonó közösségi jellegű szerveződés; afrikai kutatásai szerint ott van jelentősége, ahol az előbbi típus – vagyis az egyesületek – nem működhetnek szabadon. Az etnikai ellentétek a *circumstantialisták* és – a társadalmi csoportok közötti versenyt előtérbe állító – amerikai *instrumentalisták* (George C. Homans, Peter M. Blau) szerint valójában tagságukat etnikai alapon meghatározó érdekcsoportok ellentétei. Az etnicitást az utóbbi két csoporthoz sorolható kutatók mozgósítható tartaléknak tekintik.

Margaret Mead kiindulópontként említett megfigyeléseivel szállnak szembe a *szociobiológusok*: E. O. Wilson és követői szerint ugyanis az etnicitás nem a szocializáció, hanem a gének függvénye. Wilson a darwini elgondolást módosítva nem az egyedet, hanem a géneket tekinti a verseny résztvevőinek. A család összetartását a „kin-selection” jelensége magyarázza: a rokonokban meglévő azonos gének segítik egymást a versenyben az idegen gének ellen. A nem-rokon segítése Wilson szerint kizárólag a kölcsönösség várakozásával magyarázható. Pierre van den Berghe szerint a történelem nagy részében rokoni társadalmak léteztek és működtek együtt.

Végül a *neomarkista* gondolkodók – elsősorban Eric Wolf – álláspontját ismerteti a szerző. Ez abban különbözik a formalista-circumstantialista elméletektől, hogy a társadalmi helyzetet tartja elsődlegesnek és az etnicitás alkotó tényezőjének. A szerző jelzi azonban, hogy a neomarkisták – bár két-

ségtelenül a legkézzelfoghatóbb választ adják az etnicitás miértjére – a jelennek csak bizonyos vonatkozásaival foglalkoztak.

A modern etnicitáselméleteket a szerző a következőképpen foglalja össze: *„Az etnicitás társadalmi és kulturális jelenségek erőterében értelmezhető; (...) kulturális (beleértve a nyelvet) ismérvek halmozódása olyan embereknél, akik egy valahogyan kialakult kapcsolatháló részei, amelyet történelmileg adottnak tekintenek, és legalább részben törekednek arra, hogy azt megőrizzék és a következő nemzedéknek továbbadják”*. Az etnicitás, miként a faj is, társadalmi jelenség, az etnikai önazonosság pedig szociálpszichológai, és egyik sem elsősorban kulturális, még akkor sem, ha szorosan összefüggnek a kultúrával.

A könyv végkicsengése az, hogy a hetvenes évektől az etnicitás-kutatásban egybeolvadt szociológia és antropológia a törzs, nép, nemzet kategóriák helyett az egyént tekinti alapvetőnek. A történet fontos tanulsága az, hogy e tudományágak hogyan álltak a gyarmati vagy az indiánellenes politika szolgálatába, és hogy egyes, téves tudományos gondolatrendszerek milyen szívfósan ellenállnak a valóságnak. A terepkutatásokon alapuló új nézetek egyedül nem is tudták megdönteni a régi gondolatrendszert, ehhez – újabb tanulság – ismét csak (a fent említett kül- és belpolitikai) tudományon kívüli hatásokra volt szükség. De az új nézetrendszer győzelme nem teljes. A szerző szerint ugyanis a szimbolisták, primordialisták, szociobiológusok, szubjektivisták a kuhni értelemben tulajdonképpen reakciósoknak tekinthetők, mert az elszigetelt valóságképhez térnek vissza azzal, hogy egységes önazonosságot, etnikai meghatározottságot hirdetnek, és a megmaradást természetes adottságnak tartják. Megjegyzendő, hogy a szerző nagy lélegzetű elmélete az antropológia forradalmáról számos nagynevű áldozatot követel az előbb említettektől a modernizációs-, funkcionalista- és a rendszerelméletekig. Érvelése meggyőzőnek tűnik, de mindenképpen élvezetes leírása fél évszázad etnicitáskutatásának. Az etnikai önazonosságot tárgyaló első rész kitűnik világosságával, gazdag és meggyőző képet ad tárgyról. Az etnicitás történetének tárgyalásakor a szerző érzésem szerint szubjektívebb, bár hangsúlyozza, hogy az ismertetett elméletek és képviselőik kiválasztásában az újdonság és az idézettség mércéit követte. A végeredmény lendületes összkép, mely további olvasásra, kutatásra indít.

Gyertyánfy András